«۲۲۱»

هنر عهد تیموریان و متفرعات آن

عبدالحی حبیبی

بنیاد فرهنگ ایران

ریاست افتخاری

علیاحضرت فرح پهلوی شهبانوی ایران

نیابت ریاست

والاحضرت شاهدخت اشرف پهلوی

منابع تاریخ هنر

هنر عهد تیموریان و متفرعات آن

مشتمل بر سوابق و لواحق هنر در آسیای میانه و ممالک مجاور آن
با معرفی ۲۶۴۵ اثر هنری و فهارس هنرمندان و نامهای آثار

نوشته و فراهم آورده
عبدالحی حبیبی
کابل

انتشارات بنیاد فرهنگ ایران
«۲۲۱»

پنجاهمین سال
شاهنشاهی دودمان پهلوی

از این کتاب
۱۲۰۰ نسخه در سال ۲۵۳۵ شاهنشاهی در چاپخانهٔ خواجه
چاپ شد

فهرست مطالب

پیش گفتار

ازمدت درازیست، که کتب متعدد وضخیم در تاریخ ملـل مشرق زمین، بزبانهای مختلف نوشته شده ونشر یافته است، که اکثر آن بوقـایع جنگی و سیاسی وفتح‌وشکست ومظاهر نیروی جنگی زورآوران تعلق دارد، وخیلی کمتر به بیان احوال روحی وعاطفی وحیات معنوی وهنری پرداخته‌اند.

مدتها گذشت که کتابهای تاریخ این ملل را بزبانهای شرقی و غربـی خواندمی، وآنچه درضمن وقایع به نکته‌یی برخـوردمی، کـه نمودار وضع روحی وفکری وهنری بودی، آنرا جداگانه یادداشت کردمی، واین مجموعهٔ یادداشتها کتابی را بوجود آورد، که اینك یك بخش آن به خوانندگان گرامی بامیدی عرضه می گردد، که نابسامانیها ونارسایی‌های آنرا بنظر اغماض وعفو نگرند.

دورهٔ حکمرانی تیموریـان درین سرزمین، عهد پـرورش هنر نقاشی و مصوری وتزئین وتذهیب وخوشنویسی وتمام‌شقوق کتابسازیست. ودرین کتاب هم‌آنچه بسوابق ولواحق این هنرتعلق دارد، فراهم آمده، وفصل اول و دوم وسوم آن، خواننده را مختصراً به چگونگی پیدایش وسوابـق این هنر آشنا می‌سازد، و درفصل چهارم که ازصفحهٔ ۲۶۵ آغاز می‌شود تـا (ص ۷۸۴) دو هزار وششصد وچهل وپنج اثر باقیمانده و مشخـص این دورهٔ هنری از مکاتب متعدد آن، که اکنون درکتابخانه‌ها ومیوزیم‌ها محفوظند ضبط گردیده، چه یك قطعهٔ کوچك نوشته‌هنری، یاکتابی ضخیم مانند شاهنامه وخمسه‌ها وسبعه‌ها وغیره

باشد.

در فراهم آوری این یادداشتها ازچندین کتاب و رساله سود فراوان بردهام، که یادآوری برخی ازان شایستهٔ این مقامست:

اول : از کتاب خوشنویسان دوست مرحومم دکتور مهدی یانی، طبع دانشگاه تهران مواد زیاد گرفته شده که بعلامت (خ) بآن حوالت دادهام. وی در فراهمی احوال و آثار خطاطان هنرمند رنجی فراوان برده وسفرهای طولانی انجام داده، وازهر گوشه، مواد نامعلومی را فراهم آورد، که من درینجا مساعی آن دوست مسافر دیار عدم را بنیکی میستایم وروانش را شاد میخواهم.

دوم : رسالهٔ انگلیسی دانشمند فقید ترك، زکی ولیدی توغان در فراهم آوری ومعرفی آثار این دورهٔ هنری ازکتب خانههای عظیم استانبول، نیز مورد استفاده من بودکه بصورت کتاب چاپنشده و درین کتاب باشاره (ز) نشان داده شده است.

سوم : رسالهٔ انگلیسی چاپنشده دکتور نذیراحمد، استاد محققعلی گر هند، که درمعرفی آثار باقیماندهٔ این هنر درهند، ترتیب داده و یك نقل آنرا درسمرقند بمن سپرده بود، و درین کتاب در قسمت آثارهند بهعلامت (ن) به آن اشاره شده است.

علاوه ازین ازمقالات ومجلات وکتب هنری شرق وغرب، تاجاییکه میسر بود، مواد مهمی گرفتهایم ،که باکثر آن درموقع استفاده حوالت دادهام.

ناگفته نماند: که کتابخانههای اتحاد جماهیر شوروی نیز ذخایر عظیم هنری شرق راحفظ کرده وازان جمله چندمجموعهٔ هنری را تاکنون باطبع نفیس رنگین که عین اثر را نمایندگیکند نشر کردهاند، که مورد استفادهٔ من بود. و اینگونه مجموعهها را درفصل پنجم کتاب، مورد کاوش وپژوهش قرار دادهام.

آنچه در کتاب ضخیم سروی هنر ایران، بهمت پروفسور فقید پوپ فراهم آمده، همواره زیر نظر من بوده، و ازانکتاب نفیس نیز سود فراوان بردهام.

صورت استعمال کتاب ویافتن مطلب دران

این کتاب پنج فصل با یك تکمله دارد ، که برای آن پنج فهرست

ساختەام:

۱ـ فهرست عمومی فصل‌اول درتاریخ مختصر هنرآسیای میانه ومطالبی که ازین فصل درتاریخ هنر بکارآید، براساس اعداد صفحات کتاب وتربیت الفبائی مطالب.

۲ـ فهرست فصل دوم، درنامهای مؤلفان منابع تـاریخ هنر تیموریان، مشتمل بر۱۵۴ تن‌بترتیب الفبائی اسماء مؤلفان یاآثار از (ص۱۰۷ تا ۲۱۷)

۳ـ فهرست فصل سوم: هنر کتابسازی و خـط در ادبیات فارسی (ص ۲۱۹ تا ۲۶۴)

۴ـ چون آثار هنری در ممالك وکتابخانه‌های مختلف دنیا متفرقست و نمی‌توان اثرمطلوب را ازین ۲۶۴۵ عدد به‌آسانی یافت، بنابرین بهراثـر هنری یا مجموعه، یك نمرۂ عمومی بین قوسین و یك نمرۂ خصوصی مملکت داده شده، پس اگر بخواهیدکه تمام آثار یـك هنرمند را جستجوکنید، درفهرست چهارم در ردیف حروف تهجی، بحرف‌اول ودوم اسم‌او رجوع کنید، اعدادیکه درمقابل نامش‌نوشته شده، شما را بوجود نسخ وآثار متعدد اورهنمائی می کند، کەدرمتن (بین قوسین) آمده است.

درآغاز فهرست چهارم نام ۱۴ مملکت ومتفرقات ضبط شده، و درمقابل نام هرکشور، عدد صفحاتیست، کەآثارآن‌کشور دران مذکورند، واین نامهای ممالك و ذکرآثار آنها هم بترتیب الفبائیست .

درقسمت دوم این فهرست بالعکس نامهای آثـار وکتب برديف الفبا آمده، و عدد مسلسل که درمتن‌کتاب بین‌قوسین است، درمقابل هراثرهنری داده شده، تا هراثر مخطوط را درمتن، مطابق عدد بین قوسین دریابید.

مخفی‌نماندکه در (ص ۳۸۴) سه اثرافغانستان و در(ص ۵۵۸) دواثر پاکستان و در (ص ۵۵۵) یازده اثر ایران ازعدد مسلسل ۹۳۹ تا ۹۵۰، در متن نیامده بود، بنابرین تلافی مافات را درتکملۂ آخرکتاب کـردیم، وفائت آثار هنری هرسه‌کشور را بەهمان عدد مسلسل بین قوسین آوردیم، ودرفهارس

هم آنرا بعدد مسلسل رسانیدیم، خوانندهٔ گرامی اگر نام اثر یاهنرمندی را در متن نیابد، بهمان عدد مسلسل درتکمله یافته می‌تواند، وبعد ازین اعداد نشانی (تك) راهم نوشته‌ام.

۵- فهرست پنجم متعلق به شرح مجموعه‌های هنریست که‌از (ص ۷۸۷ تا آخـر کتاب) در بـارهٔ ۵۴ کتاب مطبوع ذکری محمل یا مفصل آمده است.

باید گفت: که نام این کتاب «هنرعهد تیموریـان» است که سهوا بـر پیشانی صفحات مطبوعهٔ متن «هنر عهد تیموری» چاپ شده، و این نکته را در صحت نامهٔ آخرکتاب به تفصیل یادآوری کرده‌ایم، که باید «هنرعهد تیموریان ومتفرعات آن» خوانده شود.

درخاتمه اعتراف می‌کنم که این سعی نارسای من‌درین موضوع یك‌قدم اولست، وآنچه درین‌کتاب فراهم آمده، عشرعشیر آثار هنری باقیماندهٔ این عهد نخواهد بود. وامیداست‌که آیندگان به تکمیل آن پردازند و با کرامت نفس ازخطا وسهو و نارسایی من درگذرند که:

تادسترسم بود زدم چاك گریبان
شرمندگی از خرقهٔ پشمینه ندارم

عبدالحی حبیبی افغانی
کابل. ۲۶ سرطان ۱۳۵۵

متن کتاب

فصل اول

(۱)

سوابق کتاب نویسی و کتاب آرائی

در آسیای میانه اززمان بسیارقدیم، سنت کتابسازی وجودداشت و قدیمترین روایـات درین بـاره اینست : که کتاب اوستا (فراوردهٔ زرتشت) را برپوست گاو آراسته بآب زرنوشته بودند[۱].

درنامهٔ تنسر (ص۱۲) ومروج الذهب مسعودی و تاریخ الامم و الملوك طبری، همین گزارش کتب پهلوی نقل شده، که این اوستا باخط زرین بر۱۲ هزارپوست گاو نگارش یافته بود ، و فردوسی آنرا ۱۲۰۰ فصل نوشته برالواح زرین گوید. و ابومنصور ثعالبی (حدود ۴۱۰ ق ۱۰۱۹م) مینویسد : که زردشت کتابی دربلخ به گشتاسپ شاه آورد ،

۱ــ ارداویرافنامه ص ۲۲ دکتررحیم عفیفی ، تهران ۱۳۴۲ ش .

که آنرا بر پوست دوازده هزار گـاو نوشتند ، وهر کلمـه را در پوست کنده، قشری را ازطلا دران قرار دادند[1].

حمزة بن حسن اصفهانی (۳۵۰ق ۹۶۰م) گوید: درایام ملوك اشکانی بعد از اسکندر ۷۰ کتاب این سرزمین را درعلوم نجوم وطب و فلسفه و کشاورزی، بیونانی وقبطی ترجمه کرده بودند[2]، ودرسنه ۳۵۰ ق پنجاه عدل ازینگونـه کتابهای نوشته برپوستها (جلود) را از بنای قدیم جی‌ساروبه (اصفهان) یافتند[3]، که ابن ندیم آنرا در بغداد، پیش شیخ خود ابوسلیمان دیده بود[4]، و او از تاریخ اسحاق راهب نقل نمایدکـه تمام کتب این سرزمین، درتهاجمات اسکندرمقدونی برباد رفت وبعد ازآن یکی ازملوك اسکندر، بقیهٔ کتب را بوسیلهٔ زمیره نامی فراهم آورد ، که جمله ۵۴۱۲۰ جلد بود، واومیگفت، که کتابهای زیاد هنوز هم بین سند وهندوچین وگرگان وارمن وغیره باقی مانده است[5].

آنچه درکتب پهلوی و بـه پیروی آن درکتب تاریـخ عربی و فارسی دربارهٔ کتابسازی درآسیای میانه وایران وارداست، چند روایت آنرا دربالادیدیم. درقرن بیستم درحفریات آسیای میانه درنسا واورامان، برخی اسناد تـحریری بر چرم گاو و الواح سفالین رنـگین لعابدار ،

۱ـ ترجمهٔ فارسی غررملوك الفرس وسیرهم ازمحمود هدایت ۱۱۹ طبع تهران ۱۳۲۹ ش.

۲ـ سنی ملوك الارض والانبیاء ۳۰ طبع برلن ۱۳۴۰ ق.

۳ـ همین کتاب ۱۲۷ .

۴ـ الفهرست ۳۳۶ طبع قاهره ۱۳۴۸ ق .

۵ـ الفهرست ۳۳۴ .

بزبان‌پارتی یعنی پهلوی شمالی، مربوط بدورهٔ پارتیان (۲۵۰-۷۶ق،م) یافته‌اند[۱] و ازان پدید می‌آید: که نوشتن آثار دینی زردشتی برپوست گاو، اینك سند مثبت علمی هم دارد.

از نمونه‌های قدیم کتاب و نوشته درآسیای میانه، اوراق کوچك رساله‌های «ابهی دهرمه» متعلق مذهب بزرگ بودائی Mahä –Yana و صفحات کتاب وینایا Vinäyä مربوط مذهب کوچك بودائی Hinä–Yana است برسم‌الخط گوپتا وسنسکریت که درسنهٔ ۱۹۳۰م‌در حصص شرقی هیکل ۳۵متری بودا دربامیان (افغانستان) بهمت موسیو هاکن باستان شناس فرانسوی کشف شد[۲]، واصل آن درموزهٔ کابلست.

درقرن ۷-۸ م سنت کتاب نویسی در همین سرزمین زنده بود. ابن ندیم کتاب «احوال سمنیه» (بودائیان) وبوذاسف راکه تألیف یك خراسانی بود، دیده بود[۳].

درسنه ۲۰۷ ق ۸۸۳ م یك شاعر مسلمان خراسانی که چند زبان هندوستان دانستی، قرآن عظیم را بزبان هندی ترجمه کرد[۴]، و اوگره‌بوت معلم دربار کابلشاه انند‌ه پاله بن جیه پاله کتابی درعلم نجوم بنام شکهت پرت تألیف کرده بود[۵]، و نسب نامهٔ کابلشاهان بر دیبائی نوشته شده بود، که درقلعهٔ نغر(جنوبی پاره‌چنار کنونی) محفوظ بود[۶].

۱ـ اشکانیان، م، م دیاکونوو.
۲ـ ژورنال آزیاتیك پاریس، مارچ ۱۹۳۲ م.
۳ـ الفهرست ۴۸۴.
۴ـ بزرگ بن‌شهریار درعجائب الهند حدود ۳۰۰ ق ۹۱۲م طبع لیدن.
۵ـ کتاب الهند ۱۰۵ طبع حیدرآباد دکن.
۶ـ کتاب الهند ۳۴۹.

در آغـاز ورود اسلام (قرن ۷ م) مردم ولایات شرقی و شمالی افغانستان، مانند باختر و تخار بشمول بامیان، کاپیسا، کابل، لغمان، ننگرهار، گندهارا تاتکسیلا و قندهار، دین بودائی داشته و کتب دو مذهب کبیر و صغیر بودائی مروج بود، وهنگامیکه هیون ـ تسنگ زائر چینی در سال ۶۳۰ م این ولایات را میدید، وی از شش سلسلهٔ کتب دینی ذکر میکند، که اگر کسی همین شش دورهٔ کتب را میخواند، آنوقت بمرتبهٔ بلندتر علمی میرسید، که برای سواری خود فیلی با بدرقه‌یی همراه داشت و محفلی را برای مناظره، تشکیل داده میتوانست[1].

پس مطابق بهمین روایات عربـی و چینی بایدگفت: که سنت کتاب نـویسی و کتابخانـه به افغانستان غـربی و شرقـی و خراسان و ماوراءالنهر و ایران از ازمنهٔ قبل‌الاسلام بعصر اسلامی انتقال کرده بود، و از کتب قدیمی که درخراسان تألیف‌شد یکی اخبارماوراءالنهر است که مؤلف آن خراسانی بود، وابن ندیم اخبارخراسان قدیـم را بخط مرد خراسانی دیـده بود، ووی از کتاب دیگریکه درشرح مـلل وادیان هند تألیف شده ونسخهٔ آنرا درمحـرم ۲۴۹ ق ۸۶۱ م نوشته بودنـد خبر میدهد وگوید که یحیی بن خالد برمکی بلخی، شخصی را برای آوردن عقاقیر بهند فرستاد وضمناً امرداد: که دربارهٔ ادیان هند اطلاعاتی فراهم آورد، واین مرد همین کتابرا نوشت[2].

1. Si–yu–Ki 2/137 Calcutta 1958.

۲ـ الفهرست ۴۸۳ـ۴۸۴.

(۲)

سوابق تزئین وتذهیب ونقاشی

قدیمترین نمونه هـای تزئین خطوط و گل و برگ و تصـاویر حیوانات ونقاشی مردم قدیم آسیا را بر آثار وظروف گلی منقوش ازمنهٔ قبل ازتاریخ ایران وافغانستان ، درحدود هفت هزار سال پیش در آق‌ـ کپروك Aq –Kupruk و دمراسی Dimräsi و منديگك Mundigak و غیره ، وهم بر آثار مکشوفهٔ تـل ابلیس کرمان ، وسیالـك و چغاز نبیل ایران وهم درتر کمنستان ووادی زرافشان میتوان دید[1]، که همین میراث

۱ــ بنگرید :

دورهٔ سنگ و برنج : نشر کردهٔ اکادیمی علوم شوروی ، مسکو ۱۹۶۶م.

کشورهزارشهر: و، م ماسون طبع مسکو ۱۹۶۶ م .

تحقیقات دورهٔ قبل التاریخ درافغانستان: لو یس دو پری درمجلهٔ جمعیت ـــ

فرهنگی دوره‌های کهن بزمانه‌های بعد از تاریخ انتقال یافته ، و ما آثار تزئین و نقاشی رنگین و حتی تـذهیب را در ابنیه ومخطـوطات مردم آسیای میانه وایران می‌بینیم که ازانجمله است :

منظومهٔ داستان کهن عشق زریا واودا درعصر هخامنشیان ایران ، بین مردم رواج داشته کـه خارس می‌تی‌لنی رئیس تشریـفات اسکندر ازان یادآوری کرده وتلفظ یونانی آنرا زریاس - اوداتیس ضبط کرده است ، که این دوشیدایان دلباخته ، یکدیگررا درخواب می‌بینند و دل بهم میدهند . بقول خارس می‌تی‌لنی داستان دلـدادگی و عشق ایشان ، درانوقت شهرتی داشت ومردم با علاقهٔ فراوان آنرا میخـواندند و در معابد وکاخها بردیوارها منظرهائی ازان نقاشی میکردند.

با بدست آمدن چند قطعه‌نقاشی‌رنگین دیواری دوران‌هخامنشی پیداست که نقاشی دیواری آن دوران رنگین بوده و درآثارادبی دورهٔ اسلامی به نقل ازکتابهای قبل ازاسلام، داستانهای حماسی و پهـلوانی را منقش ومصورمیساختند ، چنانچه ازین ابیات علی‌بن محمد منجیك ترمذی شاعرقرن چهارم پیداست که شاهنامه‌های قدیم مصوربوده‌است:

به شاهنامه ار ، هیأت تـو نقش کنند
ز شاهنامـه بمیدان رود بجنگ فراز
ز هیبت تو عـدو نقش شاهنامـه شود
کزو نه مرد بکار آید و نه اسپ و نه ساز

شاعر دیگری نقش های ایوانها را چنین یادکرده است :

فلسفی امریکا ، ج ۶۲ شماره ۴ سنه ۱۹۷۲ م.

تاریخ مختصر افغانستان : عبدالحی حبیبی ج۱ طبع کابل ۱۹۶۷ م .

برایوانـها نقش بیژن هـنوز بزندان افراسیاب انـدرست[1]

دیوارهای نگارین حفریات نواحی بلخ از دورهٔ یونانیان باختر که درسنه ۱۹۷۰م درافغانستان شمالی کشف شد و مربـوطست بدورهٔ حکمرانی یونانیان اخلاف اسکندر در باختر (۲۵۶-۱۳۵ ق، م).

دیوارهای نگارین بـامیان با تصاویر رنـگین دربتان بزرگ و مغاره‌های کوهی اطـراف آن، که اکنون بوسیلهٔ باستان شناسان هندی تصفیه وروشن گردیده .

وهمچنین ظروف شیشه‌یی مصور وملون بگرام شمال کابل . و آثار نگارین شهر یـونانی آی خانـم کنارآمو ، و نقاشیهای دیواری بتکده‌های هدهٔ جلال آباد وتپهٔ سردارغزنی که‌درین‌اواخر کشف‌گردیده، نموداروا‌ضحیست از ذوق هنری و نقاشی وتزئینات رنگین‌درافغانستان قدیم، که دیوارهای پنج کنت و شهـرافراسیاب سمرقند با نقاشی‌هـای ظریف نظائرآنست در ماوراءالنهر[2].

تزئین و تذهیب کتابـ چنانچه درمورد اوستا قبلاً گفتیم ـدر ازمنهٔ پیش ازاسلام، درکتب و آثـار دینی هم بکار مـی‌رفت . چنانچه

---

۱ ـ مجلهٔ هنر ومردم شماره ۱۴۰ ، اردی‌بهشت ۱۳۵۳ ش طبع تهران .

۲ـ بنگرید :

گریگوری فرومکین : باستان شناسی آسیای میانـهٔ سویتی، طبع لیدن ۱۹۷۰ م .

بنجامن راولند : هنرقدیم افغانستان ترجمه وطبع‌کابل ۱۳۴۶ ش .

ش ، مستمندی : حفـریات هده ، در آرت آسیایی ج ۱۹ طبع پاریس ۱۹۶۹ م .

ارتهراوفام پوپ : سروی آرت پرشیا، طبع لندن ونیویارك ۱۹۶۷م.

مدعی نبوت مانی (متولد ۲۱۶ م و کشته دوشنبه ۲۶ فبروری ۲۷۷ م) درقرن سوم میلادی ازهنر کتاب آرائی ومصوری درتبلیغات دینی خود کارگرفت، وچون سرزمین تبلیغات دینی اوهمین آسیای میانه از حدود ایران تا ختن بود، بنابرین مردم این سرزمین تا عصر اسلامی با همان روایات هنری اوپیوندی داشته‌اند، ودرادبیات فارسی، مانی نقاش و کتاب او **ارژنگ** یا ارتنگ مانی، یگانه مایهٔ هنرنقاشی شمرده شده[1]،

۱ـ ازسنه ۱۹۰۲ تا ۱۹۱۴ م بهمت سازمانهای علمی المانی، انگلیسی وروسی درتورفان (صحرای گبی ترکستان خطا) اوراق زیاد مزین و مصور، دارای مجالس مصور کشف شد، کـه برخی ازان، مجالس تدریس علم موسیقی با اشکال نوازندگان است که آلات طرب امثال طنبور و رباب در دست دارند، و برخی هم دارای اشکال مصوران پیرومانی‌اند که عباهای سپید گردن بسته وکلاههای دراز سپید و ریش‌های تنك وکاکلهای دراز سیاه وقـلم دردست دارند وپیش روی ایشان میزهای کوچك افتاده، که تختههای کاغذ سپید بالای آن بنظرمی‌آید. درمتن هر صفحه سه وچهارسطر بخط اویغوری یا پهلوی سغدی است و حواشی آن باگل وبرگ و شاخه یا بوته‌های گل آفتاب گردان تزئین شده‌است، که هنرمصوری ونقاشی تزئینی رادرآن عصر نمایندگی میکند.

دربارهٔ هنرمانی مورخان شرقی چنین عقیده داشته‌اند: «معجزه‌اش آن بود: دائره چند خرد وبزرگ، که لااقل خطوط آنها پنج گز بودی بانگشت رقم نموده، چون پرکارنهادندی یکسرمو تفاوت نکردی. همچنین خطوط‌دراز وکوتاه کشیدی وهمه برمسطرراست بودی، وصورت ربع مسکون چنانکه‌تمامی شهرها ودریاها ورودها دران ظاهربود، وسه ربع غیرمسکون، درگویی برابر بیضه کشیده بود» (نگارستان هنر ۲۲۵) و همین داستانست که در شرفنامهٔ اسکندری بخامهٔ نظامی چنین نقش بسته: ←

وفرخی شاعرغزنه ، هنگامیکه کاخ و باغ بوسهل حمدوی را می‌ستاید ، درمدح مناظرزیبای باغ گوید :

باغی نهاده همبراو با چهار بخش

پرنقش‌وپرنگارچوارتنگ مانوی[1]

ابوالمعالی محمدبن حسین علوی که‌شاید درسنه ۴۸۵ ق۱۰۹۱م درغزنه سکونت داشت‌گوید: که نسخهٔ مصور ارژنگ‌مانی در خزائن غزنین است[2].

چنانچه تأثیر وسابقهٔ هنرمانی در اذهان موجود بود ، خود کتاب اورا هم تا مدت پنج قرن بعد ازقبول اسلام ، درغزنه نگه داشته‌بودند واثرهنر تزئین، دربت‌سازی مکتب هنری‌گریکو بود یک‌گندها را و مکتب هنرکوشانی افغانستان و آسیای میانه بدرجه‌ییست که تاکنون هم جایگاه هرشهرقدیم را اگربشکافی، بتهای زیبای‌مکاتب هنری‌مذکور ازان پدید آید . چنانچه صدها آثار آن از کاوشهای بامیان ، بغلان ، قندز، غوربند، بگرام،کابل ، غزنه ، هده وغیره بلاد تاریخی افغانستان بدست آمده است ، حتی کلمهٔ بد Buddh (ازنام ساکیه مونی‌مؤسس بودیزم) درعصر اسلامی بمعنی مطلق یك مجسمهٔ زیباگرفته شد وجمع

شنیدم که مانی بصورتگری ز ری‌سوی چین شد به‌پیغمبری .

ز بس جادوئیهای فرهنگ او بدو بگرویدند و ارژنگ او

(ص ۳۷۸)

۱ــ دیوان فرخی ص ۱۷۳ طبع تهران ۱۳۰۱ ش . بفصل هنرکتاب ـ سازی درادبیات نیز رجوع شود .

۲ــ بیان‌الادیان ص ۱۸ طبع تهران ۱۳۴۲ ش .

آنرا بقانون زبان عربی (بده) ساختند[1]، ودرفارسی بت بمعنی مجسمهٔ زیبا یا تصویر دلکش ومحبوب شد ، و در ادب فارسی ، بت قندهار (منسوب بهمان گندهارا) هرمحبوب زیبا را گفتند ، و در کتاب شاپورگان مانی ، درپهلوی خراسانی هم (بد) بود[2]:

سنائی غزنوی راست :

صانعی باید حکیم وقادر وقائم بذات

تا پدیدآید ز صنع وی بتان قندهار

ساختن این بتان زیبا و آرایش بتان بطلا و جواهر که مایهٔ هنر مصوری قدیم درین سرزمین است تا بسط فتوح اسلامی در قرن هفتم رواج داشت . ابن ندیم ومسعودی ودیگر مورخان عرب ازارسال بتان زیبای بامیان وکابل و داور وبست که بجواهر مرصع بودند ، بدربار بغداد خبر میدهند ، که این بتان را برای تماشای مردم، درقصر خلیفه بنمایش گذاشته بودند (۸۹۶م)[3] وفردوسی هم دربیتی سوابق بت ونگار را درین سرزمین روشن میسازد :

نباشد چو آن بت بکابل نگار　　نه درچین ستان ونه در قندهار

(شاهنامهٔ بایسنغری خطی سلطنتی ایران ص ۱۰۶)

۱ــ الفهرست ۳۴۷ وکتاب البدء والتاریخ ۱۹ وملل ونحل شهرستانی ۲۴۰.

۲ــ آثارالباقیه ۲۲۹.

۳ــ الفهرست ۴۸۶.

مروج الذهب ۴/ ۱۷۲.

طبری ۷/ ۴۳۴.

واز همین مقوله است این بیت فرخی سیستانی :

بزم تو از ساقیان سرو قد چون بوستان

قصر تو از لعبتان قند لب چون قندهار

ناصر خسرو قبادیانی گفت :

سوی شاخ بادام شو بامداد اگر دید خواهی همی قندهار

(دیوان ص ۲۰۰)

نظامی نگارخانهٔ قندهار را چنین نقش بسته :

درامد بآن شهر مینو سرشت که ترکانش خوانند فرخ بهشت

بهاری درو دید چون نوبهار پرستش گهی نام او قندهار

عروسان بت روی در وی بسی پرستندهٔ بت شده هر کسی

دران خانه از زر بتی ساخته بران خانه گنجی براند اخته

سر و تاج آن پیکر دلربای برآورده تا طاق گنبد سرای

دوگوهر بچشم اندرون دوخته چو روشن دو شمع برافروخته

(اقبالنامه ۱۵۸)

از کتابهای قدیم مذهب و مرصع این سرزمین کتابیست از کتابخانهٔ خیذر بن کاووس مشهور به افشین که یکی از نجیب زادگان اسروشنهٔ ماوراءالنهر وقائدلشکری عصرمعتصم عباسی (۲۱۸-۲۲۷ق ۸۳۳-۸۴۱م) دربغداد بود ، ولی اورا به تهمت بیدینی و زندقه محاکمه کردند و در شعبان ۲۲۶ق ۸۴۰م بکشتند. یکی ازعلل اتهام او کتاب مذهب ومرصع گوهر نشان بود، که درخانوادهٔ او ازقدیم باقی بود. چون وزیروقت از او پرسید: که این کتاب آراسته بطلا وجواهرودیبا چیست ؟ وی گفت : ازپدربمن مانده وازبهرهٔ ادبی آن تمتع می برم ، ولی باکلمات کفریهٔ

آن کاری ندارم. چون درسابق آنرا آراسته و پیراسته بوده‌اند، برحالت سابق باقی مانده، مانند کتاب کلیله و دمنه و کتاب مزدك که در خانهٔ تست [1].

این کتاب آراسته و پیراسته در ادبیات دری دورهٔ اسلامی بنام «دفترافشین» یا «گوهرافشین» نمونهٔ تزئین و تذهیب شمرده شده است[2]. و از بیان طبری پدیدار است که در کتابخانه‌های رجال بزرگ دربار خلافت، چنین کتابهای ملل غیرعربی بوده است.

دربارهٔ آرایش نامه و تزئین ورنگ ونگار مکاتیب، فردوسی در شاهنامه اشارات متعددی دارد وازان جمله است در داستان نبرد رستم با افراسیاب درشاهی کیقباد:

دبیر نویسنده را خواند شاه — که پیش‌آر، قرطاس ومشك‌سیاه
یکی نامه بنوشت از تنگ وار — بروکرده صدگونه رنگ‌ونگار

(ص ۹۰ شاهنامهٔ بایسنغری خطی ایران)

نامه نوشتن بمشك وعنبر وبر حریرنیز درعنعنات باستانی‌بود:

نویسد ز مشك وز عنبر دبیر — یکی نامه از پادشا، بر حریر

(همین کتاب ۳۵۹)

این اشارات فردوسی اگرچه سند ثابت تاریخی نیست، ولی‌این مطلب را روشن میسازد، که در روایات قدیم مردم آسیای میانه و

۱- طبری ۱۰/ ۳۶۵.

۲- مختاری غزنوی (حدود ۵۰۰ ق ۱۱۰۶م) گوید:

گر بدیدی هنر بذلهٔ پر گوهر تو — گوهر دفتر خود برفشاندی افشین

(دیوان مختاری ۴۳۷)

خراسان و ایران مفکورهٔ نامه‌آرائی بوده است ، و هم وی در شاهنامه گوید: که اندرزهای بزرگ مهررا بزر نوشته بودند، ونامه را با زنگ و نگار ارتنگ‌وار یعنی منقش مانند ارژنگ مانی مینوشتند ، و نظامی درشرفنامهٔ اسکندری از تصاویر شاهان برحریر خبر میدهد:

فرستاده‌ام سوی هـر کشوری فراست‌شناسی و صورتگری
بدان تا ز شاهـان اقلیم گیـر زند صورت هرکسی برحریر
نگارندهٔ صورت از هـر دیار سرانجام نزد مـن آرد نـگار

(ص ۲۶۲)

و همدرین کتاب از بنای مجسمهٔ زیبای زنانـه دردشت قپچاق ، داستانی هست که لااقل تـراشیدن مجسمه‌های سنگی زیبا را در تصـور مردم نشان میدهد :

جهاندیده دانا به نیك اختری درامـد بتدبیر صـنعت گـری
نو آئین عروسی دران جلوه گاه برانگیخت ازخاره‌سنگی‌سیاه
برو چـادری از رخـام سپید چو برگ سمن برسرمشك بید
هران‌زن که دیدی درآزرم او شدی روی پوشیده از شرم او
درآورده از شرم چادر بروی نهان‌کرده‌رخسارو پوشیده‌موی

ازان روز قپچـاق ، رخساره بست
که صورتگر آن نقش برخاره بست

(ص ۴۰۱)

(۳)

کتاب آرایی ونقاشی درعصر اسلامی

مردم آسیای میانه وایران با چنین سوابقی ، تحت اثر روایات هنری چین وگریکو بودیك وهنرایرانی ساسانی وبیزانتین Byzantien واقع بودند ، ودرقرن نخستین مسیحی ، هنر دورهٔ کوشانی در قلب آسیا نیز با خصایص مقامی خود تشکل کرده بود، درقرن هفتم بافتوح لشکرهای عربی اسلامی مواجه شدند .

دین اسلام بت تراشی و مصوری را ممنوع شمرد ولی مردم ایران وخراسان وماوراءالنهر که نو مسلمان شده بودند نتوانستندبکلی از سوابق هنری خود دست بردارند ، بنابرین استعدادهای هنری خود را به‌آراستن و تذهیب کتب دینی اسلامی ، مخصوصاً قرآن و نقاشی مساجد و مقابر اسلامی توجیه کردند ویقیناً آثار برگزیدهٔ تاریخ هنر

انسانی را درسرتاسردنیای اسلامی بوجودآوردند.

درمدت شش قرن اول اسلامی که نسل پیشقدم هنرمندان عصر تیموریان ومکتب هرات زندگی داشتند، هنر کتابسازی چه دردنیای عرب وچه درایران وخراسان وماوراءالنهر ترقی شایانی کرد، و عوامل اقتصادی این دورهٔ نضج فیودالیزم تماماً مساعد پرورش این‌هنرگردید ودرین مدت کتابخانه‌های بزرگی در بلاد قلمرو خلافت از قاهره تا خراسان وترکستان وجود داشتند، چنانچه عتابی شاعر عرب (متوفا ۲۰۸ ق ۸۲۳م) که ازشعرای دربارعبدالله‌بن طاهر پوشنگی بود، سه بار به کتابخانه های مرو ونشابور آمد و گفت : که کتابخانهٔ مرو از عصر یزدگرد تاکنون قائمست، ودرکتب عجم معانی موجود است، لغت از ما ومعانی ازیشانست[1].

درعصرسامانیان و اوقات حکمرانی نوح‌بن منصورحدود۳۸۷ق ۹۹۶ م دربخاراکتابخانهٔ بزرگی بود، که ابن سینا - بقول خود وی-از کتب آن، فوائد بسیار مهم علمی فراهم آورده بود[2]. و همدرین اوقاتست که برای تعمیم کتاب نویسی، کاغذ منصوری منسوب به منصورسامانی وکاغذ نوحی منسوب به نوح سامانی (۳۳۱-۳۴۳ق) درماوراءالنهر وخراسان رواج داشت[3].

۱- ابن‌طیفور احمدبن طاهر : درتاریخ بغداد ۱۵۷/۷ .
بروکلمن : در تاریخ ادبیات عرب ۳۶/۲ .

۲- ابوعبید جوزجانی دررسالهٔ سرگذشت ابن سینا از تقریرخود او، طبع تهران ۱۳۳۱ ش.

۳- همایونفرخ : کتاب وکتابخانه‌های ایران ۹۳ .

درعصر اسلامی قرآن را بخط نیکو و قلم زر می نوشتند ، یا زراندود و پیراسته میکردند، این کاردرقرن اول هجری بوسیلهٔ کاتب خوشنویس خالدبن ابوالهیاج درعصرخلیفه ولیدبن عبدالملك (حدود ۹۰ ق ۷۰۸ م) آغازشد وهمین مرد خوشنویس ، ربع آخر پارهٔ آخر قرآن را بردیوار سمت قبلهٔ مسجد نبوی به‌آب زرنوشته بود[1].

درپرورش حسن خط عربی، دست مردم‌خراسان سهیم‌بود. وزیر بلخی یحیی‌بن خالد برمکی (متوفا ۱۹۰ ق ۸۰۵م) اقوالی در دساتیر خط نویسی داشت[2]، و وزیر خراسانی دیگر فضل بن سهل سرخسی (ذوالریاستین) در حدود ۲۰۰ق ۸۱۵ م خط ریاسی را وضع نمود و بدان در همین‌سال درمرو سکه زد[3]، که بقول ابن ندیم یکی اززیباترین خطوط بود ، وازان خطوط دیگرمثل ثلث و محقق ومنشور و رقاع و غبار ونرجس وبیاض وغیره برامدند که جمله ۲۴ قلم باشد.[4]

وزیر معروف یحیی‌بن خالد برمکی بلخی در دربار خلافت عباسیان بغداد به تهذیب وتحسین خط عربی کوشید، واحمد احول‌بن‌-خالد خطاط بغداد راگماشت تا قواعد خوشنویسی را ترتیب کرد ، و خطاطان بنوشتن خطوط زیبا با حروف قوی و درست پرداختند[5]، و ابوبکرمحمدبن‌یحیی‌الصولی کتاب ادب‌الکتاب[6]را درسنه ۳۲۵ق۹۳۷م

۱ـ الفهرست ۱۰.
۲ـ الصولی : ادب‌الکتاب ۴۱ طبع قاهره ۱۳۴۱ق .
۳ـ سروی آف پرشن آرت ۱۴۸۰-۱۷۱۷ طبع نیویارك ۱۹۶۷.
۴ـ الفهرست ۱۳.
۵ـ ابن قتیبه : ادب‌الکاتب ۲ طبع لیدن ۱۹۰۰م.
۶ـ طبع محمد بهجت اثری درقاهره ۱۳۴۱ق .

واسحاق بن ابراهیم شاگرد ابن معدان تحفةالوامق را در حدود ۳۰۰ق ۹۱۲ م و عبدالله بن درستویه (۲۵۸ - ۳۴۷ ق ۸۷۱ - ۹۵۸ م) کتاب‌الکتاب[1] را در مقاصد و قواعد خطاطی‌واصول استیتك آن نوشتند، واز بسا آثارهنری وخطوط و کتب مصور خبرمیدهند.

خطوط احمد احول‌چنان زیبا بودکه‌چون ازطرف مأمون خلیفه، مکتوبی بخطش به قسطنطنیه فرستاده شد، آنرا مدتی بردرب کلیسا برای تماشای مـردم آویختند[2]، و خلیفه المعتمد در اواخـر قرن نهم میلادی نامه‌یی بامپراطور بیزنتین فرستاد، آنقدرزیبا وخوشخط بودکه امپراطور گفت: «برهیچ چیزی ازعرب رشك‌نبرم جزاین خط زیبا.»[3]

علاوه برحسن خط، کتب مصورهم بزبان عربی‌ترجمه وترتیب شدی، مثلا کتاب مصور شاهان ساسانی را علی‌بن حسین مسعودی در سنه ۳۰۳ق۹۱۵م دراستخرپارس دیده‌بودکه درسنه ۱۱۳ ق ۷۳۰ م‌آنرا برای هشام بن عبدالملك از پارسی (پهلوی) بعربی نوشته بودند[4]، و همچنان‌اثر نقاشی‌ومصوری ساسانی بربقایای‌کاخهای حیرمشاطه (حدود ۲۳۷ ق۸۵۱ م) پدیدار است.

درمقدمهٔ گلستان هنر می‌نویسد:

«قدیمترین اثری که از نقاشی صدر اسلام پیدا شده، در قصر کوچك‌عمرا می‌باشد، که درشمال شرقی بحرالمیت کشف گردیده‌است.

۱- طبع لویس شیخو، بیروت ۱۹۲۱م.

۲- ابن قتیبه: ادب الکاتب ۴۵.

۳- همین کتاب ۴۵.

۴- مسعودی: التنبیه‌والاشراف ۹۲ قاهره ۱۹۳۸ م.

مطهر بن طاهر مقدسی: کتاب البدء والتاریخ.

این قصر متعلق بیکی از خلفای بنی امیه بوده و دارای ایوانی مستطیل و شاه‌نشین‌های متعددیست که برسقف آن تصاویری از شش پادشاه اسیر مغلوب خلیفهٔ اموی نقش کرده‌اند. سقف‌های دیگر آن هم تصاویر نوازندگان ورقاصان برهنه ومناظرشکارگاه وورزش دارد، وبر سقف شاه‌نشین بزرگ، تصویر پادشاهست بر تخت نشسته که شاید خلیفهٔ اموی باشد که قصررا برای اوساخته‌اند. ولی سبك نقاشی این قصر با کاخ سامراء که بامر معتصم عباسی (۲۱۸ - ۲۲۸ق) ساخته شده اختلاف دارد.

درین بنا نقوش برجسته بصورت اشکال هندسی وگل وبوته، نقاشی وگچ بری شده است، که بهرصورت وجود تصاویر ونقوش را درعصر اموی و عباسی ثابت میگردانـد. و از مـذهبین مشهور این زمانند: یقطینی، ابراهیم صغیر، ابوموسی بن عمار، ابن سقطی، محمد [1].

در عصر سامانیان وغزنویان و سلاجقه، هنر کتابت مخلوط به نقاشی وتذهیب وتشعیربر کتابها ومخصوصاً نسخ قرآن دوام یافت وتا کنون هزاران نسخهٔ قرآن منقش و مُذَهّب و پیراسته به الوان موجود است که‌یك‌ذخیرهٔ بزرگ آن درخزانه‌مشهد رضوی کشف شده‌وعبارتست از نسخ قرآن، که به مشهد رضوی از طرف شاهان ورجال بزرگ‌وقف شده بود، مانند مخطوطهٔ قرآن بخط عثمان بن حسین وراق غزنوی ۴۶۶ ق ۱۰۷۳ م مشهد رضوی که هم خط کوفی آن مشکول و تزئینی است، وهم صفحات آن دارای ترنجهای رنگین ومذهب، زیباست.

قرآن دیگر بخط ابوبکر بن احمد غزنوی در رمضان ۵۶۶ ق

۱ـ احمد سهیلی: مقدمهٔ گلستان هنر ۲۳ طبع تهران ۱۳۵۲ ش.

۱۱۷۱م (موزهٔ مصر)وهم نسخهٔ چستر بیتی انگلستان وقرآن نوشته۵۰۵ق ۱۱۱۱ م در بست (کتابخانهٔ پاریس) وقرآن گنجینهٔ جدید مشهد بخط و تذهیب محمد بن عثمان وراق ومذهب غزنوی (وقفی سنه ۴۱۴ق۱۰۲۳م) نمونه‌های نقاشی و تذهیب قرآن ۱۱–۱۲ م درخراسان شمرده می‌شوند[1]، که صفحات آن زمینه‌های مشجر گل کاری نفیس با تشعیرها و تذهیب و حواشی زیبا با ترنجهای رنگین مذهب دارد .

درآسیای میانه وخراسان وایران ، هنرنقاشی گل وبرگ مشجرو خطوط اسلیمی هندسی ونوشتهٔ کوفی مزین آمیخته باگل وبرگ زیبا بر ابنیه ازقرن‌سوم هجری ببعد رواج تام یافت ، که ازانجمله نقاشی مهندسی در خشت‌های بنای آرامگاه اسماعیل سامانی در بخارا (حدود ۳۰۰ ق ۹۱۲م) و خط کوفی آمیخته باگل و برگ و اشکال تزئینی مسجد نائین خراسان (سال ۳۵۰ ق ۹۶۰ م) ومقبرهٔ پیرعلمدار (۴۱۸ ق ۱۰۲۷ م) و بنای سنگ بست خراسان عصرسلطان محمود (حدود ۴۰۰ ق۱۰۰۹م) و نقاشی گل و برگ لوحهٔ سنگی مرقد سلطان محمود درغزنه (حدود ۴۲۱ق ۱۰۲۹م) که از آثار نقاشی نفیس برسنگ وگچ و آهک دیوارهای ابنیهٔ عصر سامانیان و اوایل دورهٔ غزنویان است، وبعد از آن درآسیای میانه‌دورهٔ

۱– بنگرید :

گنجینهٔ قرآن : گلچین معانی طبع مشهد .

سروی هنرپرشیا (انگلیسی) طبع نیویارک۱۹۶۷ م .

کتاب و کتابخانه‌های ایران: رکن الدین همایونفرخ، تهران۱۳۴۵ش.

تاریخ خط و نوشته‌های کهن افغانستان : عبدالحی حبیبی طبع کابل ۱۳۵۰ ش .

گلستان‌هنر: قاضی میراحمدمنشی طبع احمدسهیلی، تهران۱۳۵۲ ش.

مشعشع نقاشی عصر سلجوقیان آغاز میشود که نمونه‌های بسیار زیبا و دلکش آن، محراب مسجد جامع اولیا(حدود ۴۶۰ ق ۱۰۶۷ م) وبقایای نفیس نقاشی سنگی قصر مسعود سوم ومنارها (حدود ۵۰۰ق ۱۱۰۶م) غزنه ، وبنای معظم بسیار منقش مسجد نه‌گنبدان بلخ (حدود ۵۰۰ ق) و بقایای ابنیهٔ چشت وجامع مسجد هرات(۵۹۷ ق ۱۲۰۰ م) ونقاشی‌های بنای‌مرقد امام یحیی‌درجوزجان (حدود ۴۳۰ ق ۱۱۳۵ م)ورباط شرف سرخس(حدود ۴۵۰ ق ۱۰۵۷ م)ومنارجام غور(حدود ۵۹۰ ق ۱۱۹۳م) ومدرسهٔ جوند بادغیس (بناکردهٔ خانمی درسنه ۵۷۱ ق ۱۱۷۵ م)است که این سبك نقاشی ابنیه ، یك‌قرن بعد درنقاشی دورهٔ تیموریان نفوذ و ظهور میکند ، و بمراحل تکامل خود میرسد ، و در کتابها و مرقعات آنوقت، توأم با هنرخطاطی‌وخوشنویسی‌پدیداراست .

در عصرسلاجقه هنرکتابسازی با مصوری وخوشنویسی ونقاشی مورد توجه شاهان هم بود،چنانچه سلطان رکن‌الدین طغریل بن‌ارسلان پادشاه سلجوقی در سنه ۵۷۷ ق ۱۱۸۱ م زین‌الدین محمود راوندی راکه استاد فقه وادب بود ، استاد خویش‌گردانید درعلم خطو ادب . «این پادشاه مصحفی سی‌پاره مبدأ کرد و مینوشت و نقاشان و مذهبان بزرحل وتکحیل‌می کردند، وچون مؤلف راحةالصدور محمد بن علی راوندی تذهیب و تجلید یادداشت و هفتاد گونه خط را ضبط کرده بود، باوامرشدکه این مصحف نوشتهٔ سلطانرا اوتکحیل کرد، و برهرجزوی سی پاره صد دینارمغربی(زر) خرج شد.»[۱]

درعصر این‌پادشاه بقول راوندی : هنرمندان آسوده بودند وهر

۱ــ محمدبن علی راوندی : راحةالصدور ۴۴ طبع دکتور محمداقبال، تهران ۱۳۳۳ ش .

خطاطی ده‌جا مکسب داشت. وی درسنهٔ ۵۸۰ق درصدد ترتیب مجموعهٔ مصور اشعار بود، که آنرا زین الدین محمود مینوشت و جمال نقاش اصفهانی صورت هرشاعررا هم تصویرمیکرد ودرعقبش شعرمی آورد و مضاحکی چند مینوشتند، وآن حکایت را صورت رقم می‌زدند[1].

این جمال نقاش هم خطاط بود و هم شاعر، کـه جمال الـدین عبد الرزاق اصفهانی شاعرمعاصر اودریك قصیدهٔ مدحیه باین صفات او تصریح میکند[2].

ازآثار نقاشی ومصوری عصرسلجوقیان، قطعات چندی در «سروی هنرایران» تألیف پوپ چاپ شده وازآن پدید می آید، که هنر کتاب آرائی ومصـوری دردورهٔ قبل ازمغل ، در نهایت رواج وقبول مردم بود، ودرشهرهای آسیای میانه، کتابخانه‌های بزرگی وجود داشت. چنانچه یاقوت حموی تا سنه ۶۱۶ ق ۱۲۱۸ م درمرو مدت سه سال برای دیدن کتابخانه‌های این شهرسکونت داشت واوگوید که ده خزانهٔ کتب وقفی که در جهان بی‌مانند است، درین‌شهربود[3].

همانطوری که تزئین معابد ومراقد، درشش قرن اول اسلامـی در سرتا سر قلمرو خلافت تا خراسان و آسیای میانـه بعروج وکمال خود رسید، و حتی در خط کوفی جنبهٔ تزئینی آن باندازه‌یی فراوانـی یافت، که دربنای مقبرهٔ پیرعلمدار ۴۱۸ ق ۱۰۲۶ م وکتابه‌هـای مسجد جامع هرات (ازدورهٔ سلطنت غوریان) تزئین و گل و برگ و خطوط

۱ــ همین کتاب ۵۷ .

۲ــ همین کتاب ، تعلیقات ۴۷۷.

۳ــ معجم البلدان، کلمهٔ مرو .

هندسی واعوجاجها وکشش‌ها، بیش از قسمت نوشته شدهٔ آنست. و هم از بقایای تصاویر غلامـان درباری بردیوارهای لشکـرگاه بست[۱] (ازعصر غزنویان) و هم تصاویر گچ‌کاری[۲] دوران طغریل بـن ارسلان سلجوقی (حدود ۵۰۰ ق ۱۱۰۶م) نمایان است، که برابنیهٔ قصورشاهی اشکال انسانی و جانداران را هم نقش می کردند ، چنانچه یك خـانهٔ نگارین با تصاویر شهوت انگیز، درباغ عدنانی هرات، برای شاهزاده مسعود درعصر سلطان محمود ساخته شده بود[۳].

درکتابهای همین سه وچهار قرن اول اسلامی، کتابهای مصوری را نیز می‌یابیم. مثلاً درکتاب نجوم مظفربن هبةالله اسطرلابی در سنه ۳۷۲ ق ۹۸۲ م صورت مردی راکشیده‌اندکه خنجری بـدست دارد و در حالت رقص است، که یکی از کهنترین نقاشی‌های عهد سامانیست، وهم در رسالهٔ صورالکواکب[۴] حسن‌بن عبدالرحمن‌بن عمرالصوفـی (۲۹۱-۳۷۶ ق ۹۰۳-۹۸۶م) که برای فخرالدولهٔ دیلمی تألیف‌گردیده و نسخهٔ خطی آن درعصر مؤلف نوشته شده، صورتهای فخرالدولهٔدیلمی ومؤلف‌کتاب، باآب و رنگ نقاشی شده‌اند، و۴۸ صورت آسمانی را نیز باکمال مهارت دران تصویرکرده‌اند (این هردو نسخهٔ خطی قدیـم در مجموعهٔ نصیری تهرانست) .

در قـرن ۹ م در دارالترجمهٔ متوکل در بغداد ، با ترجمهٔ‌کتب

۱ـ احمد علی کهزاد: لشکرگاه، طبع کابل ۱۳۳۲ ش.

۲ـ همایونفرخ: کتاب وکتابخانه‌های ایران ص۳۷ شکل ۳۴.

۳ـ تاریخ بیهقی ص۱۲۱.

۴ـ طبع پترسبرگ ۱۸۷۴م.

یونانی، نقل کتب مصور نجومی و علم حیوانات و نباتات هم آغاز شد، کتاب الحشایش فی‌هیولی العلاج الطبی De Materia Medica of Dioscurides را از یونانی، ترجمهٔ مصور کردند، که اکنون نسخهٔ یونانی مصور آن باقی نیست. از ترجمهٔ عربی کتاب‌البیطره:

Oppin's Hippiatrica تألیف قرن ۲ م هم سه نسخهٔ مصور عربی قرن ۱۳ موجود است[1] و کتاب العین حنین بن اسحاق هم مصور بود که یك نسخهٔ مصور قاهره (قرن ۱۵ م) آن در موزهٔ آرت اسلامی قاهره است. و کتاب الحیوان مصور مکتب بغداد (مربوط قرن ۱۳) درموزهٔ برتانیا Or. Ms.2784 است، وهمچنین نسخ زیاد کتاب‌البیطره یا کتاب‌الحیوان مصور یا اسپ‌نامه‌های فارسی دراوقات مختلف مصورشده‌اند که ما برای تفصیل آن بمقالت ارنست ج، گروب Ernst J. Grube در فصل ۹۷ جلد ۱۴ سروی هنرپرشیا (ص۳۱۳۸-۳۱۵۵) طبع جاپان ۱۹۶۷ م حوالت میدهیم.

درخراسان نیز هنر نقاشی اهمیت داشت و حتی شخص فکور وشاعر زبردست نقادی مانند ناصرخسرو بلخی نیز ازین هنر مایه‌یی داشت، وی در سفرنامهٔ خود می‌نویسد: که در سنه (۴۴۲ ق ۱۰۵۰ م) در فلیج بادیهٔ عرب، بوسیلهٔ نقاشی شاخ و برگی در میان محراب مسجد، صدمن خرما که درانجابهای هنگفت داشت حق‌الزحمه گرفتم و «آن صدمن خرما فریادرس ما بود.»

۱ــ این کتاب درمجموعهٔ مشهور کتب طبی و بیطاری امپراتور کانستین تین هفتم (۹۱۲-۹۵۹ م) هم شامل بود (پرشن آرت ۳).

داستان ابونصرعراق نقاش درعصرسلطان محمود مشهوراست[1]، که در علم تصویرخبیر بود، وی صورت بوعلی سینا را بر کاغذ نگاشت که از روی آن اورا دراکناف مملکت بجویند[2]. وهم ازقول ابوالفضل بیهقی، عبدالملك نقاش ومهندس دربار غزنه را درعهد سلطان مسعود می‌شناسیم[3] و پیش ازین دوره، مصور ساختن نظم کلیله ودمنهٔ رودکی را در عصر سامانیان بلخی سراغ داریم، که در مقدمهٔ منثور شاهنامهٔ ابومنصوری (۳۴۶ ق ۹۵۷ م) بآن اشاره شده، وهم هرتسفلد نمونه‌های دیوارهای نگارین کاخهای این دوره را درسیستان یافته است[4].

درعصر مغل اگرچه کتابخانه‌ها و شهرهای آسیای میانه وخراسان ازبین رفت، وکشتار وتخریب کلی روی داد، و قرن هفتم هجری دورهٔ کشت وخون وسقوط مدنیت وهنربود، ولی شهزادگان مغل وایلخانیان

۱ــ در تهران نزد مهندس فروغی جام مفرغی مصور و منقشی موجود است که دربین آن درمیان دائره، یك صورت شخص تیز کلاه (مانند خود ساکه‌ها) منقوش است که ریش دراز و نیزهٔ دوپرهٔ (افغانی) بدست دارد، و در عقب اویك سپاهی عمامه داری ایستاده است. بردورادور این نقوش، کلماتی عربی بخط کوفی شبیه به‌نقش و نگار کنده شده، و دربین دائره، پیش روی شخص نیزه‌دار، دروسط دوخط بیضوی بالای شکل ماه (عمل ابونصر) خوانده می‌شود. ولی آیا وی همان ابونصرعهد سلطان محمود است؟

۲ــ عروضی سمرقندی: چهار مقاله ۸۷ طبع محمد قزوینی، برلن ۱۹۲۷ م.

۳ــ تاریخ بیهقی، طبع دکتور غنی و فیاض، تهران ۱۳۲۴ ش، ص۴۹۹.

۴ــ صنائع ایران بعد از اسلام ۸۸.

در بقایای بلاد متمدن به امر زندگی کردن مدنی و هنر و عمران آشنا شدند، وچون پای بند شریعت اسلام نبودند، درمسائل هنری ومصوری جانداران تسامحی نشان دادند. بنابرین هنر مصوری وخوشنویسی در کتابها نمرد ، و مکتب سلجوقی را پیروی می کردند ، چنانچه نسخهٔ دیوانهای سته شاعران فارسی در ۷۱۳ ق ۱۳۱۳ م نوشته شده و در آغاز هردیوان ، صورت شاعر را به نقاشی رنگین کشیده اند که سبک چهره کشی آن از همان مکتب سلجوقیست[۱]، و در موزهٔ برتانیه نسخهٔ مصور کتاب‌الحیوان Or. Ms. 2784 موجود است که درقرن۱۳ م نوشته شده وتصاویر فراوان همین سبک دارد، وازکتاب البیطره همین عصر، سه نسخهٔ مصور عربی باقی مانده است[۲]. وهم دراوقات وزارت خواجه رشیدالدین فضل الله طبیب همدانی آثارهنری زیاد دربلاد ایران بوجود آمده وهنر تصویر وتزئین کتب درسرتاسر مملکت ایلخانی ترقی کرد، که از نمونه‌های آنست: نسخهٔ مصورجامع التواریخ رشیدالدین وزیر، مکتوبهٔ ۷۰۷ ق - ۷۱۴ ق دارای مجالس متعدد تصویر در کتابخانهٔ انجمن شاهی آسیائی لندن ، و منافع الحیوان بختی شوع دارای ۹۴ مجلس در سه جلد، که بامر سلطان محمود غازان خان در اواخر قرن هفتم هجری نگارش یافته (موزهٔ متروپولیتن نیویارك) وهم نسخهٔ دیگر جامع التواریخ است، که آثار مصوری و نقاشی استاد احمد موسی نقاش دارد، وشاهنامهٔ موزهٔ متروپولیتن (برای کتابخانهٔ قوام الدین حسن وزیر

۱- عکس این نسخه در کتابخانهٔ ملی تهرانست.

۲- سروی آف پرشن آرت ۳۱۵۲.

شاه ابواسحاق شیراز ودارای ۵ مجلس نقاشی)[1]

استاد عبدالحی مصور و استاد سلطان جنید و استـاد منصور و پسرش مظفر، مصوران ماهراین عصراند. سلطان احمد جلایر بقول صاحب لب‌التواریخ درسخن سنجی و شاعری و مصوری و مـذهبی نظیر نداشت و بهفت قلم خوش می‌نوشت. دیوان اشعار او را سلطان جنید مصور نقاشی کرد. واستاد عبدالحی مصورهمانست که بقول‌محمد حیدر دوغلت در صفائی قلم و نازکی و محکمی بلکه درهمه اوصاف تصویر، مثل‌وی پیدا نشده است[2]. ونجم‌الدین محمود مذهب این‌عصر تا ۷۸۲ ق ۱۳۸۰ م زنده بود.

مظفر معاصر سلطان ابوسعید است که پدرش منصور هم استاد فن شمرده می‌شد، و بقول دوغلت، ازو بهتر مصوری دران عصرنبود، مگرکار پسرازپدربمراتب بهتر شد، وقلمی داشت که درغایت باریکی وملاحت وپختگی، چشم بیننده خیره مانده و حتی بهزاد هـم بمقدار شاه مظفرنازك دست نبود[3].

یك نسخهٔ شاهنامه فعلاً در موزهٔ توپقاپو سرای استانبـول هست، که درسال ۷۳۱ق۱۳۳۱ م نوشته شده، ولی صور ونقوش ایـن نسخه برزخ میان صورتهای مکاتب سابق و لاحق بوده و بـازگشت بزمینهٔ قرمزی سلجوقی و سادگی و عدم تصنع در رسوم اشخاص آن دیده می‌شود که تأثیر روش مغولی درآرایش لباس و مناظر کوهستانی

۱ـ کتاب وکتابخانه‌های ایران ۱۰۷.

۲ـ تاریخ رشیدی ورق ۸۸ خطی کیمبرج Or ۲۹۴.

۳ـ صنائع ایران ۹۶.

وگل و برتهٔ‌آن نیز مشهود است، ونسخهٔ مصورهمای وهمایون‌خواجو وشاهنامهٔ دموت دارای ۵۵ مجلس نقاشی نگارش ۷۴۰ ق ۱۳۳۹ م از آثار نقاشی ومصوری این عصرند[۱].

نقاشان چینی و اویغوری و ایرانی در دربار ایلخانیان و قره‌قویونلو وآق قویونلو بوده‌اند. برنسخه‌های منقوش عهد ایلخانی، امضاهای نقاشان احمد لاچین وموسی واحمدبن موسی دیده می‌شود، وآثار هنری عصر غازان خان واولجایتو و رشیدالدین وزیر از طرف ۲۲ نفر نقاشان چینی و مغل وترکی ساخته شده[۲]، که اثر هنر چینی را در غرب‌آن نمایندگی می کنند.

از بهترین صور نقاشی شده این سبك، در حدود بعد از قرن ۶ هجری مرقعی است از کلیله و دمنه که بعداً برای شاه طهماسپ اول صفوی فراهم‌آوری شده و اکنون در کتابخانه یونیورستی استانبول است.

درکشیدن صورت اشخاص این مجموعه، دقت و مهارتی دیده می‌شود، ونقاش از روش‌های چینی، عناصری را دران اقتباس کرده که در مناظر طبیعی آن بنظرمی آید، ومراعات حالت طبیعی واتقان اشکال آدمی و حیوانی بحدی موفق است که هنرمندان و نقاشان تبریز هم بآن پایه نرسیده‌اند.

بهرحال یك روحانیت و حالت طبیعی درین مجموعه مشهود است که بما اجازه می‌دهدآنرا از صنایع هرات که در نیمهٔ قرن ۸ ق

۱ـ صنایع ایران ۹۶ کتاب وکتابخانه‌های ایران ۱۰۷.

۲ـ زکی ولیدی توغان: درنسخ خطی استانبول ۲ طبع ۱۹۶۳ م.

صنایع و فنون دران براثر پایتخت بودن سلاطین کرت رونق یافته بود بدانیم. اما این صور و اشکال خالی ازیك **روح هندی** نیست وشاید دلیل این باشد که سلاطین کرت منسوب بغوریان‌اند، که در سال‌های ۶۱۲/۵۴۳ ق (۱۱۴۸-۱۲۱۵ م) برافغانستان و هند حکومت کرده‌اند، واین رابطه ونسبت که بین دوسلسله بوده ، در فنون شهر هرات تأثیر داشته است[۱].

این رأی مولف صنائع اسلام قرین بصوابست، زیرا ازملاحظهٔ تاریخ سیفی هروی که از مورخان دربار آل کرت هراتست بخوبی میدانیم ، که شاهان آل کرت تا درهٔ بولان و حدود سرزمین سند ه حکمران داشتند و شاید آثار هنری هندی را بدربارخویش دراثر تماس با مردم سند، بهرات انتقال داده باشند.

در سال ۷۷۱ ق ۱۳۷۰ م سمرقند پایتخت تیمور شد . وی مشهورترین هنرمندان مانند میرعلی تبریزی خطاط و استاد عبدالحی مصور و غیره را دران شهر فراهم‌آورد. اما تابلوهای نقاشی که بشهر سمرقند منسوبند خیلی کمیابند و بهمین جهت شاید ممکن نباشد، آثار فنی زیادی بآن نسبت داد، فقط میتوان اشکال منقولی از نمونه‌های چینی و بعضی اشکال دیگر راکه روشهای چینی دران تأثیر کرده و مشتمل بررسوم واشکال حیوانات حقیقی و خرافی و بعضی کتابهای خطی علوم فلکی را منسوب بآن شهر دانست[۲].

۱ــ صنایع ایران ۹۵.

۲ــ صنایع ایران ۹۹.

(۴)

تیمور و تیموریان

هنر دورهٔ ایلخانیان در قرن ۱۴م بخروج امیر تیمور و فتوح و خونریزیهای او ازدهلی تا سرزمین شام مواجه گردید.

با وجودیکه تیمورطبعاً خشن وقهار بود، ولی تربیهٔ او درمحیط دانش وهنروتصوف[1]، ازخشونت چنگیزی اومیکاست، ودرصدد آن برآمد که سمرقند را مجمع دانشمندان و هنرمندان گرداند، وی مولانا نظام الدین شامی‌را درسنه ۸۰۲ ق ۱۳۹۹ م در حلب و مولانا شهاب الدین‌عبدالله لسان را درسنه ۸۰۴ ق ۱۴۰۱ م وشیخ قطب‌الدین‌-بن شیخ محمودزنگی‌را درسنه ۸۰۶ق ۱۴۰۳ م بحضورخود پذیرفت[2]،

۱ــ وی با سید برکه و خاندان سید امیر کلال و رجال روحانی عصر خویش عقیدتی‌داشت.

۲ــ مطلع سعدین خطی‌ص ۵۹۹ ، ۶۴۵ ، ۷۰۸ .

وخواجه عبدالحی مصور را ازعراق بسمرقند آورد[۱]، ودرسنه ۸۰۷ ق ۱۴۰۴م چون ازسمرقند بمصر ایلچی خود مولانا عبدالله کشی رامیفرستاد، مکتوبی بخط خوش مولانا شیخ محمد خطاط ماهر سمرقند درطول ۷ گزوعرض سه گز بزر نوشته و بنام پادشاه مصر ارسال داشت.[۲]

ازتمام این اسناد روشن می آید ، که مبادی هنرمکتب تیموریان ازدربارسلاطین گذشته ، بدربار تیمور انتقال یافته و نقاشی نیزرواج داشت چنانچه تیمور بعد ازفتوح هفت سالهٔ روم (کشورعثمانی) دردوفرسنگی سمرقند ، مجلس بزرگ جشن پیروزی را زیرخرگاه عظیم منقش وملون ومذهب، بطلا ولاجورد که ده هزار کس درسایه آن نشستندی ترتیب داد، و مورخان در توصیف نقش و نگار ایـن خیمهٔ رنگین منقش بـزرگ رطب اللسانند[۳] .

با وجودیکه دردورهٔ بعد ازفتح مغل، برخی ازامراء وشهزادگان، هنرمندان را گرامی داشتند و باحیای هنر کوشیدند، ولی خطراتی هم متوجه این مردم و آثار ایشان از کتاب و منقوشات و مصورات بود مثلاً : درسنه ۷۲۶ ق ۱۳۲۵ امیرحسن بن امیرچوپان ، بجانب قندهار وغزنین با سپاه پادشاه مغل ترمشیرین درآویخت ، وچـون امیر حسن بغزنین رسید، سپاه اوخرابی تمام کردند، چنانچه گورخانهٔ سلطان محمود را درهم شکسته ، اوراق مصاحف وکتب درزیردست وپا آوردند[۴] .

۱ــ تاریخ رشیدی خطی کیمبرج ۸۸ ببعد و دیباچهٔ دوست محمد کتابدار ۱۳ .
۲ــ مطلع سعدین خطی ۷۴۹ .
۳ــ نگارستان ۳۲۲ .
۴ــ مطلع سعدین ج ۱ ص ۵۱ خطی انجمن تاریخ کابل .

درسال ۷۴۳ ق ۱۳۴۲ م ملك‌معزالدین محمد کرت ، با خواجه وجیه‌الدین مسعود سربدارحرب کردودرین گیرودار ، دیوان اشعار امیر محمودبن یمین مستوفی فریومدی غارت شد ، و او ازسبزوار بملك معزالدین این‌قطعه فرستاد:

گرچه آمد دل بدرد از گشتن دیوان تلف
ازآن چه غم دارم چوطبع گوهرافشان با منست
گرچه دیوان دگر ترتیب دانم کرد ، لیك
حاصل عمرم هبا شد ، انده آن با منست[1]

غیرازوقایع جنگی ، گاهی هنرمندان بیگناه مورد سفاکی‌امراء نیز قرار می‌گرفتند، مثلا: درسنه ۸۰۷ ق ۱۴۰۴ م امیر تیمور بسمرقند برگشت وعمارت مسجد جامع را دید وبرخواجه محمود داؤد ومحمد جلد غضب کرد، که چرا ایوان مدرسهٔ سرای ملك‌خانم‌را برایوان‌مسجد جامع بلندتر ساخته‌اند؟ چون هردورا معمار ایشان بودند، درکان کل سمرقند کشته شدند[2].

فرزند تیمور، میران شاه حکمران قزوین بعیاشی پرداخته بود . چون در سنه ۸۰۱ ق ۱۳۹۸ م در میان شهر قزوین با چند نفر نوکر با پدرخود ملاقات کرد، امیرتیمورملول شده وازو روی درکشید وتخلف ملازمان را بهانه ساخته‌وحکم نمود ،که هرچه درآن نزدیکی بهرکس داده باشد ، محصلان بخزانه فرود آورند . حریفان مجلس اوراکه هر يك‌نادرهٔ عصرو بی‌نظیر روزگاربودند، مثل نادرهٔ زمان و اعجوبهٔ‌دوران

۱ــ مجمل نصیحی ۶۴/۳ .
۲ــ مجمل ۱۵۱/۳ .

مولانا شمس الدین محمد کاخکی که باوجود تبحر در علوم در نظم و نثر و جد وهزل یگانهٔ زمان بود، استاد قطب الدین نائی وحبیب عودی وعبدالمؤمن گوینده که در صفت موسیقی هریك فیثاغورث روزگار وسر آمد ادوار بودند، حاسدان غمازی کردند، که بسبب این جماعت که امیرزاده را بملاهی و مناهی ترغیب مینمایند مهمات ملکی نامضبوط میماند . . . مزاج صاحبقرانی متغیرشده، حکم سیاست فرمود[1]، وآن جماعت باین سبب بقتل آمدند.

گاهی وقایع طبیعی هم دانشمندان را از بین می برد. در سنه ۸۰۶ ق ۱۴۰۳ م شیخ محمود زنگی عجم که کتاب «جوش و خروش» را در بعضی مآثر صاحبقران (تیمور) نظم کرده بود، بحضور تیمور می آمد... در پل تفلیس در آب مرد (غرق شد) و پسرش شیخ قطب الدین که ذیل آن کتاب ساخته باردوی تیمور رسید[2].

گاهی برخی از متظاهران به ادب و علم، بنابر دروغگوئی رسوا هم شده اند، مثلا چون پسر کمال الدین، میرحسین ابیوردی را درزمان سلطان حسین میرزا برسالت عراق سرفراز نمودند، میرعلی شیر تحفه یی چند از نفایس، خصوصاً کلیات جامی را جهت قاضی عیسی صدر مقرر داشت. عبدالکریم کتابدار، کتاب فتوحات را بنابر مشابهتی که

۱- مطلع سعدین خطی ۵۷۶ درمجمل فصیحی (۱۴۳/۳) علاوه برین اشخاص، نام استاد اردشیرچنگی و خواجه یحیی نراد هم آمده ،درنگارستان (ص ۳۲۱) گوید که خواجه عبدالقادر مصنف ازین کشتار هنرمندان فرار نمود و بعد از آن در۸۳۸ ق ۱۴۳۴ م وفات یافت. تولد خواجه عبدالقادرغیبی ۷۵۴ ق ۱۳۵۳ م است ، وی علاوه برهنرموسیقی شاعروخطاط هم بود.

۲- مطلع سعدین خطی ۷۰۸.

درحجم و جلد باکلیات جامی داشت بمیر تسلیم نمود، وی بی‌آنکه ببیند آنرا درباربست. چون بحضورقاضی صدر رسید او پرسید : در سفرمشقتی ندیده باشند؟

ابیوردی که کتاب اهدائی را (بدون مطالعه و ملاحظه) در دست داشت گفت: «درتمام سفراین دیوان مولانا جامی را میخواندم، بنابرین رنجی حس نکردم.»

صدر بـا کمال اشتیاق ازو کتاب مذکور راگرفت، ولی چـون کشود، کتاب فتوحات بود[1]!!! بعد از مرگ تیمور، مملکت وسیع وی بین پسرانش ــ که در محیط دانش و هنرپرورده شده بودنـد ــ منقسم گردید، که هریکی در قلمرو خویش از ماوراءالنهر و خراسان و عراق به‌پرورش هنر و تشویق و فـراهمی هنرمندان پرداختند . از انجمله شاهرخ بهادرکه در هـرات تختگاه داشت ، و عبدالرزاق سمرقندی قلمرو سلطنت او را از دریای سند تا قزوین و حـدود تبریز «**مملکت خراسان**» می‌نامد[2]، هرات را پرورشگاه هنرساخت، و بنابرین‌عروج مکتب هرات را از ۱۴۰۰ م تا اواخر عهد سلطان حسین بایقرا ۱۵۰۰م میدانیم، که درین مدت یك قرن هنر کتابسازی این مکتب بشمول هنر-

۱ــ نگارستان ۳۳۶، این سیدحسین ابیوردی درحدود ۸۹۸ ق۱۴۹۲م یکی از رجال دربار هرات بودکه درممالك عربی و روم سیاحت‌ها کرده ومدتی درمکه بوده است. ازآثار او چارتخت مثنوی منظوم وانیس العاشقین منثور فارسی بخط خود او درکتابخانهٔ یونیورستی اوپسالا در سویدن است طبع فرهنگ ایران زمین ۱-۴ ج۱۵ تهران ۱۳۴۷ م.

۲ــ مطلع سعدین ۲ ص۹۹۴ و۵۹۴ و ۶۰ .

های خطاطی، نقاشی، مصوری، تذهیب و تجلید، بذروهٔ عروج خـود رسیده است و هنرمندان نامی از هرسو بهرات آمده‌انـد . مثلا در سنه ۸۱۳ ق ۱۴۱۰ م وقتیکه شاهرخ مدرسه و خانقاه هرات را بنا کرد ، نفایس کتب را دران فراهم آورد[۱]، و در کتابخانهٔ شهزاده بایسنغرمیرزا چهل کاتب خوش نویس بود[۲] وشاهرخ مولانا معروف خطاط زبردست بغدادی راکه روزی هزار وپانصد بیت، درغایت لطافت می نوشت[۳] ، بعد از فتح فارس و عراق، بهرات آورد، وکاتب خاص خودگردانید[۴] . ومولانا شریف‌الدین عبدالقهار سمرقندی برادر مؤلف مطلع سعدین از مشاهیر دربارشاهرخ در هراتست که علاوه برحسن خط، درموسیقی و سیاق وانشا هم ماهربود[۵].

خواندمیرگوید: که به‌تشویق شهزاده بایسنغر، ارباب علم و کمال و هنر از اطراف واکناف ایران و تـوران بهرات آمدند[۶] و هنرمندان اطراف عالم بتخصیص ممالك محروسه بردرگاه معظم (هرات در سنه ۸۷۰ ق ۱۴۶۵ م) حـاضر بودند و همه بقوت ذهن خـود ، غرائب و عجائب نمودند[۷]. بقول خواندمیر: حتی وزیر معروف هرات امیرعلی شیرنوائی هم در فن تذهیب وتصویر وکتابه‌نویسی نظیرنداشت[۸].

۱ـ مطلع سعدین خطی ۱۸۷/۱ .
۲ـ احسن‌التواریخ ۲۰۷.
۳ـ نگارستان ۳۴۴.
۴ـ مطلع ۵۹۰/۱، احسن‌التواریخ ۱۹۳.
۵ـ مطلع ۱۲۹۳/۲.
۶ـ حبیب‌السیر ۶۲۲/۲.
۷ـ مطلع ۱۳۰۴/۲.
۸ـ خلاصة‌الاخبار خطی.

نسخه‌های خطی مکتب هرات چه از نظر موضوع وخط، چه از روی آرایش هنری (تصویر، تذهیب، نقاشی، تجلید) دران عصر شایق وقدردان زیاد داشت، و بهرطرف بطور ارمغان برده و فرستاده میشد. در زمان سلطان حسین میرزا، سفیری را بعراق می‌فرستادند، میرعلی شیرنوائی درجملهٔ نفایس تحف، کلیات جامی را جهت قاضی عیسی صدر مقرر داشت[۱]. و دیوان مولانا جامی از هرات بحضور سلطان بایزید دوم عثمانی فرستاده شد[۲].

درنتیجهٔ هنرمند پروری شاهزادگان تیموری هرات بود، که هنر خطاطی و کتاب نویسی و شاعری بسیار پیش رفت. چنانچه مولانا نسیمی نشابوری نستعلیق نویس وشاعر ومنشی اعجوبهٔ دهر بود، که روز یکشنبه ۱۲ ربیع‌الاول ۸۲۴ ق ۱۴۲۹ م در حضور عامهٔ مردم از صبح تا شام ۱۲۰ مکتوب بلاغت اسلوب ده‌سطری انشا وخط نستعلیق خوب نوشت. وروزی درمیدانی پیش روی مردم دوهزاربیت بربدیهه گفت. وهم روز چهارشنبه ۲۶جمادی‌الاولی ۸۲۵ ق ۱۴۲۰ م درمحضر عامهٔ مردم از طلوع تا غروب، چهار حکایت مختلف را در چهار بحر خمسهٔ نظامی مجموعاً دوهزار بیت درکمال بلاغت منظوم کرده و بخط نستعلیق خوب در حالی نوشت که تمامی سازنده‌ها و نقاره‌چیان و خواننده‌ها معرکه راگرم داشتند، وی بدون فتورحواس به شعرگفتن و نوشتن پرداخت ونماز پیشین و نماز دیگر را هم اداکرد. در مدح او گفتند:

۱ــ نگارستان ۳۳۶ چنانچه‌گذشت.

۲ــ منشآت فریدون بیگ ۱/۳۶۱.

یکروز بمدح شاه پاکیزه سرشت سیصد و دو هزار بیت گفت و نوشت[1]

هنرهای کتاب سازی

هنرجلد سازی معرق نیز درعصر تیموریان درهرات رواج یافت. بایسنغر میرزا مجلد و صحاف معروف استاد قوام‌الدین را از تبریز بهرات خواست. وی درصحافی انواع هنرنمائی نمود، و ازان جمله معرق راکه تاآن عهد نبود ساخت. روی جلدرا ضربی طلا اندود کرده وپشت آنرا معرق می‌ساختند.

مولانامیرك اصفهانی، بجای ضربی یا ضربی مطلای دارای نقوش یاتشعیر برجسته، بربوم مشکی تشعیرمی‌ساخت، وتشعیرروغنی کارمیرك، دارای گل و بوته وباغ و صحرا و اشکال سیمرغ و اژدها و پرندگان زیبا بود که آنرا شیوهٔ «میرکی» گفتندی.

هنرساختن کاغذ ابری، برای آرایش حواشی وگاهی متن کتابها، وانواع زرافشانی مانند میانه، غبار، چشم موری، سرموری، بیحته براوراق کتابهای نفیس، و صنعت عکس که استادآن مولاکپك هروی نقاش بود، و تذهیب معرق وقطاعی ازهنرهای مروج کتاب سازی عهد تیموریانست که بوسیلهٔ آن خطوط و نقوش‌را ازکاغذی بریده، براوراق یاقطعات مطلوبهٔ دیگرمی‌چسپاندند، واین هنرهارا با ابزارهای خاص، با دقت وهنرمندی تمام، چنین انجام می‌دادند، که یك قطعه کاغذی را بدو نیمه می‌بریدند وخط یا نقش را ازان برآورده، بجای دیگر بکار

۱ــ نگارستان ۳۴۳.

می‌بردند. و بنابرین هنرهای کتابت، تحریر، تذهیب، قطاعی ، تعریق ، تشعیر، نقاشی، مصوری، تجلید وغیره رواج داشت. وایـن هنرمندان بنام کاتب، محرر، مذهب، نقاش، وصال، قطاع، معـرق ، تشعیرساز ، مصور ومجلد یاد می‌شده‌اند[1].

درصفحات گذشتهٔ این کتاب، سوابق هنرهای مصوری و نقاشی را شرح‌دادیم، این‌هنرهای نفیس‌درصنعت کتاب سازی دورهٔ‌تیموریان، منزلت رفیعی داشت ، و هنر تـذهیب نیز از هنرهای خیلی مهم دورهٔ اسلامیست، وازنسخ خطی قرآن عظیم که درخزانهٔ امام رضا در مشهد ازقرن ۴ تا ۶ ه محفوظند پدید می آید، که نسخه‌های کتاب آسمانی رابا بهترین ودقیق‌ترین رسوم واشکال، تذهیب ونقاشی می کردند ومذهبان ماهردرغزنه، بست، بلخ، وبلاد خراسان وعراق وماوراءالنهرمیزیستند و درمرتبه ازخطاطان ومصوران کمتر نبودند.

مذهبان حواشی وصفحات اول وآخروسرفصلها و عناوین کتب و اوائل سوره‌ها و احـزاب قرآنی را با ستارگان و رسوم هندسی و گل و بوته وشاخه و برگها وانواع ترنجها واشکال لوزی و بادامی و گاهی با اشکال انسان و پرندگان و آهو و مرغابی و غیره تـزئین و تذهیب ورنگین می کردند، ومانند هنرمندان دیگر، نام خود را باصفت «مذهب» می‌نوشتند. و برای این کار مصارف گزافی با مواد قیمتی از قبیل طلا ونقره ولاجورد وکاغذ عالی والوان‌گوناگون می‌شد، وقراری که هنرشناسان رأی داده‌انـد ، درین تزئینات تـذهیبی وزراندودی ، مخلوطی از رسوم ساسانی و بیزانس ونبطی و کتب یهود و مسیحیـان

۱ــ تلخیص ازمقدمهٔ گلستان هنر.

کلیسای شرقی هم اقتباس شدی[۱].

تاکنون کتب خطی تذهیب شدهٔ قدیمتری را از دورهٔ غزنوی و سلجوقی یافته‌اند، که طریقهٔ جدول کشی دور سطرهای نوشته شده و تزئین خارج آنرا با اشکال و رسوم نباتی از ابتکارهای همین عصر می‌دانند، و درنسخ خطی قرآنی که درین اواخر در یکی از مخـازن مشهد رضوی کشف کردند، برخی از اشکال تذهیبی آنقـدر سالم و درخشان وجالب باقی مانده که چشم بیننده را خیره می‌سازد.

در دورهٔ مغل، مذهبان رنگهای طلائی و آبی و قرمز وسبز و پرتقالی را استعمال می کردند و رسوم و اشکال هندی گونـاگون را با ستاره‌های متنوع و اشکال مربع ومسدس و مثمن و دوایر مشبك و دیگر اشکال مملو از شاخ و بوتهٔ نباتات و صور انسانی و حیوانـی می نوشتند ودران منتهای دقت واستادی نشان میدادند.

ازنسخهٔ خطی شاهنامهٔ بایسنغری موزهٔگلستان (۸۳۳ق ۱۴۲۹م) که دران صورت مذهب نیزکشیده شده پدیدار است که مذهب نیز در جملهٔ هنرمندان دیگرآبرو ومقامی درخور اهمیت داشته است[۲].

در دورهٔ تیموریان هرات، براهمیت و رونق تذهیب افزوده‌شد، که همان‌نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغری،این هنررا درنهایت اوج نشان‌میدهد، وازمذهبان معروف مکتب هرات مولانا تاج محمد نقاش ومذهب بود، که درعلم حیل (جراثقال) ومیکانیك و چینی سازی هم دستی داشت، واميرخليل وميرك نيز ازين جمله‌اند[۳].

۱ــ صنایع ایران ۷۴.
۲ــ همین کتاب ۷۶.
۳ــ همین کتاب، بحوالهٔ مصوری دراسلام تألیف آرنولد ۲۳۹.

اما هنر صحافی وجلد سازی که در بالا بآن اشاره شد ، بهترین نمونهٔ آن وقایه بسیار نفیس شاهنامهٔ بایسنغریست (بنگرید شمارهٔ اول ایران) کار قوام‌الدین، که این وقایه وجلدهای کتب دیگرمکتب هرات از بهترین کارهای صحافی و تجلید شمرده شده است .

در دورهٔ تیموریان صنعت صحافی وچرم‌کاری بحد کمال رسید ودارای طرحهای عالیست، که دران نهایت دقت و مهارت بکار رفته است. قسمت خارجی جلد معمولا دارای تزئینات فشاریست، درحالی که درقسمت داخلی، طرحهای زیبای بریده شده، روی زمینهٔ آبی‌رنگ قرارداده شده است.ونمونه‌های خوب صحافی‌وجلدسازی در نسخه‌های مؤرخ ۸۴۱ ق ۸۴۹ ق کتابخانهٔ توپقاپوسرای استانبول وخمسهٔ نظامی مورخ ۸۵۰ ق ۱۴۴۶ م متروپولیتن موجود است .

در قرن ۱۵ – ۱۶ م صنعت کتب ممالك اسلامی را در ایتالیا و مخصوصاً درشهرونیز تقلید میکردند ،وبدین‌وسیله بسیاری ازنمونه‌های شرقی در طرحهای اروپا راه یافت و صنعت جلد سازی و طلاکوبی بسبك اسلامی ، در تزئین جلد کتاب در اروپا شایع شد[1].

اگر چه در این دوره هرات در فن جلدسازی و صحافی گوی پیشی را ربوده ، اما غیر از آن مراکز دیگری نیز وجود داشته ، که مهمتر از همه در خراسان و سمرقند و مرو و مشهد و بلخ و بخارا و نشابور بود[2] و جلدسازان برخلاف روشهای قدیم که در تزئین بکار میرفت ، برای تزئین جلدها ، مناظر طبیعی و اشکال حیوان و پرندگان

۱– رهنمای صنائع ۸۹ .

۲– صنائع ایران ۱۶۴ .

حقیقی و خرافی را در نهایت دقت و اتقان بکار بردند . این هنرمندان فشار با ابزارهای ساده را برای ترسیم اشکال هندسی و شاخـه و بوته بکار برده و باآنها بجلد فشار واردآوردندی ، ودر اثراین فشار، اشکال نباتات و حیوانات و شکل آدمی را بطوربرجسته در روی جلد نمایان می‌ساختند .

صحافان وجلدسازان مکتب هنری هرات از نیمهٔ قرن دهم هجری (۱۶ م) برای تزئین جلدها ، اشکال ورسمهای لاکی‌را نیز بکار بردند و قدیمترین جلدهای این نـوع کـه بما رسیده در سال ۹۳۱ ق ۱۵۲۵ م است که، از حیث رنگ آمیزی خیلی زیبا وممتازاست و رنگهای مشکی و طلائی زیاد بکار رفته است .

مکتب هرات درفن جلدسازی تأثیر زیادی نسبت بسائرمراکزی فنی داشته ، رفت وآمد هنروران بدان شهر فراوان بود ، واکادیمی هنر هرات که درسال ۹۱۳ ق ۱۵۰۷ م با هجوم شیبانی‌خان منحل شد،اغلب هنروران آن بمراکز دیگر فنی در بخارا و هند و ایران و دربارعثمانی هجرت کردند .

باید دانست که ایـن جلدهای آراسته ، در دقت و نکات فنی و صنعتی یکـی از معجزات فن بود ، تنها منظـور از ساختن آنها این نبود ، که بمنزلهٔ غلافی کتابرا حفظ کنند ، بلکه خودآنها جزئی از اجزای گرانبهای کتاب بشمارمیرفتند وکتاب با وقایهٔ خود درمحفظه‌یی از دیبا یا مخمل یا صندوق چوبی حفظ می‌شد[1] .

ضرب و نقاشی گل و برگ و اشکال نباتی با ساقه‌هـای ممتد و

۱ـ صنائع ایران ۱۴۶ ببعد .

متناسب برروی و پشت وقایه از قـرن ۸ هجری (۱۴ م) بسوی تکامل رفته و درجلدسازی قرن ۱۰ - ۱۱ ق (۱۶ - ۱۷ م) ظرافت عنصر نباتی پدیدار است ، که اشکال متکامل آن نمونهٔ صادقی از نباتات طبیعی و حقیقی شمرده می‌شود ، و شاید این تأثیر فنون و روشهای چینی بـود که بوسیلهٔ مغل آمده باشد[1] .

در هنر جلدسازی و انواع چرمها و کارهـای لاکی و ضربی و آرایش روی و پشت وقایه با حواشی آن و تنوع در گلکاری و تزئین آن ، مکتب‌های هرات و بخارا و بلاد خراسان و شیراز و تبریز آنقدر پیش‌رفته‌اند ، که انواع جلدسازی آن خیلی فـراوان است ، تا که در عصر مغولیهٔ هند ، بعد از فتح ثانوی همایون وانتقاد هنروران خراسان به هند (اواخر قرن ۱۶) این فن درکشمیر رونق یافت وجلدهای بسیار نفیس رنگین مزین لاکی‌وچرمی را ساخته‌اند ،که بعد ازسقوط مکتب هرات ، بشهرهای دیگر افغانستان ، آنرا از هند و کشمیر می‌آوردند و هم مکتب بخارا تا اواخر قرن ۱۳ م فعال بود که شاگردان در بلخ و کابل و هرات و دیگر بلاد افغانستان بکار جلدسازی می‌پرداختند .

یکی از خصائص مکتب بخارا این بود،که صحاف نام خود را با سنه هجری درقالبی‌می کند، وآنرا دربین‌یك‌ترنج‌گلدارمزین،بوسیله ضرب در چرم یا لاك وقایه جای میداد ، که بدین وسیله نامهای بسا از صحافان را میتوان از روی جلدهای مصنوعهٔ ایشان شناخت، مثلا همین الان کتاب خطی‌پیش روی نویسندهٔ این سطور افتاده ،که روی جلدآن لاك قرمز روشن کار کرده‌اند . یك ترنج کلان بیضوی منقش با گل و

۱ـ صنائع ایران ۲۸ .

برگ مشکی در وسط و دو ترنج حوزد در بالا و پائین آن قرار دارد . درین ترنج های کوچك این مصرع بخط نستعلیق خـوب ضرب شده است : «دارد امید شفاعت ز محمد ناصر ۱۲۰۰» وازین میدانیم که کار صحاف محمد ناصر در حدود ۱۲۰۰ ق است.

ازصحافان قدیم خراسان که در نصف اول قرن نهم هجری (۱۵ م) زندگی داشت ، درویش محمد بن امیر شیخ محمد رامکی غزنویست که از راه شهرت هنری خـود ، بملاقات بسا از سلاطین و رجال اداری و علمی دورهٔ تیموریان دربلاد خراسان رسید و مؤلف «انساب محمودی» است (بنگرید : منابع تاریخ هنر) .

دیگر از صحافان متأخر سید یـوسف حسین شاگرد عبد القادر مجلدحدود ۱۲۲۸ ق ۱۸۱۲ م درهند است که ناظم رسالهٔمنظوم فارسی جلدسازی است مشتمل بر نه فصل در بیان لـوازم و هنرهای جلدسازی (بنگرید : منابع تاریخ هنر) .

(۵)

مصوری در مکتب هرات

چون درعصرشاهرخ (۸۰۷- ۸۵۰ ق ۱۴۰۴ - ۱۴۴۷ م) هرات پایتخت مملکت خراسان گردید،روابط محکم بین دربارهرات وخاندان منگ‌چین (۷۷۰ - ۱۰۵۴ ق ۱۳۶۸ - ۱۶۴۳ م) قائم بود ، و سفرای جانبین بدربارهای یکدیگر فرستاده می‌شدند . بنابرین تأثیر هنر چینی در مکتب هنری هرات نمایانست ، که از جمله تزئین جلدهای کتب برسوم حیوانات خرافی چینی است[۱].

اگرچه نقاشان دربار به مصورساختن شاهنامه ادامه میدادند ، اما موضوعی که بیشتر توجه آنها را جلب میکرد، اشعارعاشقانه و داستانهای غرامی و تصوفی بود ،که برای نقاشی این اشعار ، مکتب هرات سبک جدیدی ابداع کرد، که‌متناسب با معنی‌ومفهوم اشعارغنائی‌عاشقانه باشد.

۱ــ زکی‌محمد حسن مصری درصنایع ایران بعد از اسلام ۶۴ ترجمه و طبع تهران ۱۳۲۰ ش .

معمولا اشکال انسان در این تصاویر ظریف و کوچك ترسیم شده و منظرهٔ آن کاملا محیطی و تزئینی و دارای افق بلند و جبال اسفنجی است . رنگ آمیزی این تصاویر ، روشن و هم آهنگ است و با مقایسه با نقاشی دورهٔ اولیهٔ مغل ، رنگهای جدید بآن اضافه شده است .

ایجاد این سبك خاص در نقاشی که بتدریج نفوذهای خارجی در آن مستهلك گردید ، مرهون مهارت و تردستی استادان مکتب نقاشی هراتست بدین تفصیل :

درشاهی شاهرخ فن نقاشی ، مرحلهٔ اقتباس و فراگرفتن از فنون اجنبی را پیمود و بدورهٔ جوانی خود رسید و توانست چیزهائی را که ازدیگران گرفته است درخود تحلیل کرده وجزء لایتجزای خود سازد. در صور و اشکالی که در اواخر قرن ۸ ق (۱۴ م) کشیده شده، میتوان مهمترین وسائل تزئینات سبکهای فنی را دید، وهمین وسائل در قرن بعد از بزرگترین ممیزات نقاشی مکتب هرات گردید ، که مهمترین خصائص آن همان مناظر زیبای گلها و گلزارها و بهارها و پس از آن رنگهای درخشان و روشنی است که هیچگاه خروج از رنگی بدیگری وحدت و استقلال آنها را متزلزل نمیسازد ، و از ممیزات دیگر این مکتب ، مناظر طبیعی و کوه و تپه‌هایی است بشکل اسفنج کشیده شده . و علاوه برین ، نقاشان این دوره توانسته‌اند ، میان اشخاص و ساختمانها یا سائر مناظری را که میکشند ، نسبت‌های مقبول ومعقولی را قائل شوند ، وتطور هنری مکتب هرات خیلی واضح‌تر و آشکارتر است . و از آثار مهم این دوره مجموعهٔ اشعاریست بقلم مرتضی حسینی (قسمت اسلامی موزهٔ دولتی آلمان در برلن) که در سنه ۸۲۳ ق ۱۴۲۰ م برای کتابخانهٔ بایسنغر میرزا نوشته

شده است و امتیاز این نسخه درینست که نقاش توانسته است ، صورت اشخاص راآنقدر که ممکن بود کم کند ، و در رنگ‌آمیزی و کشیدن کوه و تپه مهارت نشان دهد .

نقاشان این دوره از سبکهای فنون چینی اقتباس کرده و هضم کرده‌اند ، و یك سبك مستقل و قوی را که نمایندهٔ روح فنی عصر بود بوجود آورده‌اند[1].

منیاتورهای کتب مکتب هرات ازحیث سبك ، بیکدیگرشباهت دارند وشیوهٔ منیاتورسازی‌آن خصایصی دارد که عبارتست از کوه‌هائی درفواصل‌معین‌با سبزه پوشیده‌وافق بلندورنگهای‌جدید بالوان‌گوناگون.

در تحت نظر این هنرمندان هرات و بدست آنان ، عصرطلائی منیاتورسازی ظاهر گردیده ، نقاشی‌ها و تصاویریکه این صنعتگران کشیده‌اند ، به مقیاس کوچك است ، ودرساختن آن دقت زیادکرده‌اند ومخصوصاً بریزه‌کاری خیلی‌اهمیت داده‌اند.این منیاتورها تأثیرآرایشی فراوان‌دارند ورنگهای جدیدیکه دران استعمال‌شده لطیف وخوش‌منظر است . در این منیاتورها فاصله‌های بین تصاویر ، بطرز تازه نشان داده میشود و تصاویر در چند سطح کشیده شده‌اند ، تا دوری و نزدیکی آنرا نسبت بیکدیگر بنمایند .

طبقات نازك صخره وکوههائی که بافق منتهی میشود . بانواع رنگهای قشنگ ساخته شده ، درختان‌گل و گیاه و جزئیات آن با دقت کشیده و نمایش داده شده است . آسمان بالای افق ، اغلب طلائی رنگست و برای نشان‌دادن ابر ، پیچ نازکی بسبك چین کشیده شده

۱ــ کتاب مذکور ۱۰۲ .

آسمان شب را با رنگ سرمه‌یی و ماه وستارگان را با رنگ طلائی جلوه داده‌اند و چنانچه گفتیم نقاشان به مصورساختن و منیاتورکاری شاهنامهٔ فردوسی ادامه میدادند ، ولی درین زمـان آثار شعرای بزمی وسیله و صحنهٔ جدیدی برای هنرنمایی ایشان شده است . کتب نظامی وسعدی را استنساخ کرده و با منیاتورهای عالی آرایش کرده‌اند . واین آثارمانند عکاسی نیست ، بلکه بیشتر جنبهٔ آرایش و تزئین دارد ، و هیچگاه سعی نشده است ، منظره‌یی را نشان بدهند ، که بعینها همان باشد که بچشم یا دوربین عکاسی می آید ، وقوهٔ متخلیه و تصور در آرایش آن میدان وسیعی دارد[۱].

تکنیك دقیق وطرز نشان‌دادن منظره و کوچکی اشکال‌ازخصایص مکتب هرات درنیمهٔ اول قرن ۱۵ م است[۲] که مصوران این مکتب هنر مانند عبد الرحمن و پسرانش عبد الـرحیم انیسی و عبد الکریم بعد از عهد بایسنغر از هرات رفته ، بدربار آق قـویونلو تبریز پیوستند ، و دوست محمد بـن سلیمان هـروی هـم رفت و کتابـدار بهرام میرزا صفوی شد .

از قدیمترین کتب خطی‌منسوب بمکتب هرات ، کتاب کلیله و دمنه (کاخ گلستان تهران) است که در اتقان تصویر طبیعت و آثار آن و هضم و تحلیل عناصر چینی ممتاز است و نسخهٔ خطی گلستان سعدی ۸۳۹ق ۱۴۲۶م که برای‌بایسنغرمیرزا نوشته‌شده‌ودارای ۸مجلس‌تصویر بدیع و زیباست که تمام ممیزات ومحسنات مکتب هرات را دارد[۳].

۱ــ همین کتاب ۱۷۰.
۲ــ دیماند : رهنمای صنایع اسلامی۵۶ ترجمه وطبع‌تهران ۱۳۳۶ش.
۳ــ صنایع ایران ۱۰۵.

در موزهٔ هنرهای زیبای پاریس، تابلوی ملاقات همای وهمایون در باغهای کاخ شاهی چین ، از شهکارهای نقاشی مکتب هراتست که سراسر آن ابداع مقرون بزیبائی و وفق دادن بین اجزاء و قدرت کامل برتعبیر عواطف و افکار بوده و جنبهٔ اشرافی و بزرگی اشخاص درآن بخوبی آشکاراست. رنگ‌آمیزی وگلهای زیبائی که درآن کشیده شده، جذبهٔ خاص بدان میدهد .

علاوه براین تابلو،صورت مستقل‌دیگری نیزروی پارچهٔابریشمی طبق روش چینی ، در مکتب هرات کشیده شده وتصور میرود ، که از آثار همان غیاث الـدین نقاش باشد کـه در سالهای ۸۲۳ - ۸۲۷ ق با هیئت اعـزامی شاهرخ بچین رفته بود . ایـن آثار نفیس در موزه‌های نیویارك و بوستن و مجموعهٔ کـونتس دوبهاك موجودند ، که اجتماع سبکهای چینی و هراتی را در کمال مهارت و خوبی نمایندگی‌میکننند .

اما مکتب فنی هرات ، از نیمهٔ قرن نهم هجری (۱۵ م) در پیوند صور و اشکال و رنگ‌آمیزی‌آنها ، یك‌تشخص قوی ومستقلی‌را تشکیل داد ، که نسخهٔ انجمن آسیائی لندن ، نوشته شده برای محمد جوکی- ابن شاهرخ در حدود ۸۴۴ ق ۱۴۴۰ م نمایندهٔ آنست و همچنین دیوان اشعار سلطان حسین میرزا (حدود ۸۹۰ ق) در مناظر و تصاویر و ابنیه وسیماوچهرهٔ مغولی‌اشخاص وتناسب رنگها ، ازپیشرفت فنی‌هنرمندان مکتب هرات حکایه میکنند[1].

از آثار بسیار نفیس و گرانمایهٔ این دورهٔ هنریست که بهترین نسخهٔ خطی دنیا (شاهنامهٔ بایسنغری) درهرات بوجودآمد (درین کتاب

۱ـ همین کتاب ۱۰۸ .

در نسخه‌های ایران در شمارۀ اول توصیف شده است) .

گویند که بعد از مخطوطۀ نفیس ، خمسۀ نظامی موزۀ بریتانیا کار قاسم‌علی و نسخ بسیار مـزین و مصور زیبای اشعار امیر علی شیر (کتابخانۀبودلیان) و نسخه‌های مخزن‌اسرارکارمحمودمذهب (موزۀ ملی پاریس) و خمسۀ نمبر H ۷۸۱ توپقاپـوسرای استانبول ، و نسخ اشعار سعدی (نمبر۱۴۱۲ن، ف یونیورستی استانبول) و از آثار بسیار برگزیدۀ هنری دورۀ تیموریه شمرده‌اند .

درجملۀ این آثار، نسخۀ نزهة الارواح میرحسینی‌غوری مرقومۀ جعفر بایسنغری را هم میشمارند ،که در کتابخانۀ ینی جامع استانبول تا وقتی موجود بود ، که میرزا حبیب اصفهانی کتاب خط و خطاطان را در سنه ۱۸۹۰ م می‌نوشت ، ولی بعد از آن از بین رفته است[1] .

دوست محمد کتابداردرین مورد معلومات بسیار مغتنمی‌میدهد :

«رسم صورت‌سازی در دیار ختا ودر دیار فرنگ‌به آب ورنگ شد ، تا آنکه سلطنت به ابوسعید خدابنده رسید . استاد احمد موسی که شاگرد پدر خود بود ، تصویری کـه حالا متداول است او اختراع کرد . از کارهای اوابوسعیدنامه و کلیله و دمنه ومعراجنامه بخط مولانا عبدالله صیرفی و تاریخ چنگیزی در کتابخانۀ سلطان حسین میرزا بود .

دیگر امیر دولت‌بار از غلامان سلطان ابو سعید شاگرد ابوسعید شاگرد احمد موسی وسرآمد استادان بود ، خصوصاً درقلم سیاهی،که مولانا ولی‌الله بکارهای دولت‌یار اعتراف نمود. دیگرازشاگردان ایشان استاد شمس‌الدین است که در عهد سلطان اویس برشاهنامه قطع مربع

۱ـ زکی ولیدی توغان : مخطوطات استانبول ص ۳۴.

خط میرعلی (تبریزی) مواضع ساخت ، وخواجه عبدالحی را تربیت نمود ، واواستاد سلطان احمد بغداد بود ، وامیرتیمورخواجه عبدالحی را بسمرقند آورد . و درینجا وفات یافت و همه استادان تتبع کارهای اوراکردند ، که استاد جنید بغدادی شاگرد شمس‌الدین استوپیراحمد باغ شمالی هم شاگرد خواجه عبدالحی بود .

بایسنغر میرزا سیدی احمد نقاش وخـواجه علی مصور و استاد قوام الدین مجلد را از تبریز بهرات آورد و فرمود که باسلوب ُجنگ سلطان احمد بغدادی ، بهمان دستور و قطع و سطر و مواضع تصویـر بعینها کتاب ترتیب‌دهند و آنرا فریدالدین جعفر نوشت وجلدآنرا استاد قوام‌الدین که منبت‌کاری درجلد اختراع اوست ساختوتزئین وتصویر ومواضع آنرا امیر خلیل متعهدگردید ، ولی‌قبل از اتمام ُجنگ مذکور میرزا بایسنغر مرد و فرزندش علاء الدوله بـرای تکمیل آن ، جماعت مذکور را در کتابخانهٔ خود جمع نمود، وازعقب خواجه غیاث‌الدین پیر احمد زرکـوب ، کسی به تبریز فرستاد و او در کتابخانهٔ هـرات ُجنگ مذکور را بالوان فتنه‌انگیز رنگ‌آمیز نمود ، و میرزا الغ بیگ بعد ازفتح هرات ، مولانا شهاب‌الدین عبدالله ومولانا ظهیرالدین اظهر وسائراهل کتابخانهٔ (هرات) را بسمرقند برد . دیگرامیرروح الله مشهور به میرك نقاش هروی الاصل درتحریر و تذهیب و تصویر بی‌مثل بـود، که کتابدار خاصهٔ عهد سلطان حسین میرزا شد ، و کمال الدین بهزاد شاگرد اوست»[1] . (تم کلامه) .

۱ــ دیباچهٔ دوست محمد بـر مرقع بهرام میرزا شماره ۲۱۵۴ خـزینهٔ اوقاف استانبول ، طبع عبدالله چغتائی ، لاهور ۱۹۳۶ م .

(٦)

بهزاد و مکتب او

بزرگترین نقاشان دورهٔ اسلامی، کمال‌الدین بهزاد درسنه ۸۵۴ق ۱۴۵۰ م در شهر هـرات بدنیا آمد ودر سنه ۹۴۲ ق ۱۵۴۵ هجری در دارالسلطنهٔ هرات وفات یافت و درحوالی کوه مختار درحظیرهٔ پرنقش و نگار مدفون شد[1] .

۱ــ این قول قاضی‌احمد قمی‌درگلستان هنراست (ص ۱۳۴) وتاکنون هم در هرات مقبره‌یی‌بنام بهزاد ورستم‌علی‌خواهرزاده‌اش منسوب است وگویند که قبر رستم‌علی لوحهٔ مکتوبه هم داشت که متأسفانه درحدود ۱۳۳۰ ش ازبین برده شد ، ولی مؤلف گلستان هنر وفات و مدفن او را در ۹۷۰ ق در مشهد می‌نویسد (ص۱۰۰).

آقای احمد سهیلی‌محشی و ناشر گلستان هنر درحاشیهٔ این تصریح احمد قمی (حدود سنه ۱۰۰۰ ق) مینویسد که این اشتباهست و وفات بهزاد درتبریز و قبر وی درباغ شیخ کمال واقع شده ، واین قطعه برسنگ‌مزارش نقش بوده است ، که سرودهٔ امیر دوست محمد هاشمی است :

وحید عصر بهزاد آنکه چون او　　ز بطن مادر ایام کم زاد

←

بقول قاضی‌احمد : استاد ازطفولیت از مادر و پدر مانده واستاد میرك که کتابدار سلطان حسین میرزا بود اورا برداشته تربیت نمود ، و در اندك زمانی ترقی فرمود و کارش بجائی رسید که تا صورت نقش بسته ، همچو او مصوری کس دراین روزگار ندیده»[1] .

بهزاد تا سنه ۹۱۶ ق ۱۵۱۰م که سال لشکرکشی شاه اسماعیل صفوی بهرات باشد درین شهر میزیست ، وی در همین سال با میرك و حاجی‌محمد و قاسم‌علی و جمعی‌از هنرمندان به تبریزانتقال یافت ودر آنجا بادامهٔ تخلیقات هنری و تربیهٔ شاگردانی مانند خواجه عبد العزیز و استاد مظفرعلی‌پرداخت وبموجب فرمان ۲۷ جمادی الاولی ۹۲۸ ق

←

اجل چون‌صورت عمرش بپرداخت قضا خاك وجودش داد بر باد
زمن صورتگری تاریخ پرسید بدو گفتم جواب ازجان ناشاد
اگر خواهی که تاریخش بدانی نظرکن به «خاك قبر بهزاد» ۹۴۲ق

بموجب نوشته دوست‌محمد دردیباچه مرقع بهرام میرزا رحلت وقبربهزاد در تبریز بود ، ولی خود قاضی احمد که چار صد سال پیش ازین در هرات زندگی داشت ، قبر او را در هرات دیده بود و اکنون هم در همین حوالی کوه مختار پهلوی قبررستم‌علی‌هست . فاصلهٔ زمانی بین مرگ‌بهزاد وایام زندگانی احمد درهرات بیش از پنجاه سال نیست ، ودرین مدت کم احتمال کمترمیرود که قبر شخص مشهوری مانند بهزاد در هرات ناپدید گردد .

قاضی احمد که شخص مطلع و با حیات هنرمندان آشنا و هم ظاهراً نویسندهٔ جعال مزوری نیست، پنجاه‌سال بعد ازمرگ‌بهزاد، حظیرهٔ اورا پرنقش و نگاردر حوالی کوه مختار هرات مینویسد . درین قول احتمال کذب وجعل نسبت بروایات ما بعد کمتر بنظر می‌آید ، درحالیکه قول دوست‌محمد نیز بکلی درخور تردید نیست .

۱ــ قاضی احمد قمی : گلستان هنر ۱۳۲ .

۱۵۲۲ م شاه‌اسماعیل صفوی به «منصب استیفاء و کلانتری مردم کتابخانهٔ همایون و کاتبان و نقاشان و مذهبان و جدول‌کشان وحلکاران و زرکوبان و لاجوردشویان» و غیره بعنوان «مستوفی و متعهد کلانتری کتابخانه» رسید ، والقاب او«نادرالعصر، قدوة المصورین واسوة المذهبین استاد کمال الدین بهزاد» شد[1].

بابربهزاد را بزرگترین نقاش دوره اسلامی گفته ومؤرخان دیگر نوشته‌اند که استادی ومهارتش نام سائرنقاشان را محو کرده، وی درین دوره اولین نقاش است که ملزم بامضای آثار هنری خود شده ، وبراثر علو مقام و منزلتی که داشته توانست که قدوهٔ تمام نقاشان و خطاطان باشد . وی در رنگ‌آمیزی ودانستن خواص و ترکیب رنگها ودرتعبیر حالات مختلفهٔ نفسانی مهارت داشت ومخصوصاً درکشیدن اشکال ابنیه و مناظر طبیعی بحد اعجاز رسیده بود ، در تصاویر وی آرامش و خوش‌سلیقه‌گی و ابداع و مهارت موجود است ، ودر ترکیب و تزئین آن و انسجام رنگها ، کمال نقاشی مکتب تیموری را بروز داده است و مدققین رأی دادند که درتصاویر بهزاد ، مقدار زیادی از عنصر حب الهی و مقام روحانیت و قدوسیت دیده می‌شود و شاید علت آن باشد که مشرب تصوف در زندگانی بهزاد ، باوج خود رسیده بود[2] .

استاد بهزاد بعد از آنکه به تبریز آمد ، مکتب بغداد و تبریزرا که تا این زمان متداول‌بود منسوخ ساخت وسبکی نو در نقاشی پدید آورد ، که اکثر مصوران ، درین تجدد هنری از او پیروی کردند .

۱ـ ارنولد : نقاشی‌اسلامی ۱۵ .نقل عین فرمان شاه اسماعیل در حاشیه ص ۱۳۵ گلستان هنرطبع شده است .

۲ـ صنایع ایران ۱۱۲ .

پیش ازو نقاشان چشم و ابرو و سائر مشخصات را متمایل بطرز چینی می‌ساختند و مجالس منقوشه ، بشیوهٔ چین آرایش می‌یافت .

بهزاد اسلوب نقاشی را بطبیعت و زندگانی مردم زمان نزدیك ساخت و در نقاشی شبیه‌سازی را که تا آن زمان معمول نبود مرسوم ساخت و تصاویر اشخاص را چنان نقش میکرد که گوئی زنده وجاندار است[1] .

منیاتورهای زیادی موجود است که به بهزاد نسبت داده شده ، ولی اکثر آن موردتردید بعضی از اهل بصیرتست. نقاشان عصر تیموریان قبل از بهزاد کارهائی انجام داده‌اند ، که اگر کاملاً بپای کارهای بهزاد نرسد ، نزدیك به آن میباشد . یکی از نقاشان عصر بهزاد و همکار او قاسم‌علی بود . گرچه شهرت بهزاد نداشت ، اما کارهایش بپایه کارهای او میرسید . دو نفر از شاگردان بهزاد ، شیخ‌زادهٔ خراسانی و آقا میرك تبریزی تقریباً بهمان درجهٔ استادی بهزاد رسیده‌اند . میتوان تصور کرد که بسیاری از نقاشی‌ها را خود استاد طرح‌ریزی کرده و شاگردانش تمام و کامل کرده‌اند .

منیاتوردولابی آن دوره که اکنون بدولت ایران تعلق دارد، دارای منظرهٔ باغ وتصاویر متعدد است. درگوشهٔ راست درسمت پائین تصویر دو زنست که کتابی کوچك در دست دارند وروی آن کتاب بخط بسیار ریز نوشته شده : «تصویر سلطان حسین میرزا ، عمل بهزاد» .

منیاتور ناتمام دیگری که تقریباً مثنای کامل منظرهٔ قسمت چپ آن منیاتور دولابی میباشد در یك مجموعهٔ شخصی است .

درمجموعهٔ نفیس کورکیان در نیویارك صفحاتیست که دریکی از

۱ــ احمد سهیلی : مقدمهٔ گلستان هنر ۴۰ .

آن تصویر مدوریست که پیرزن و جوانی را در دامنهٔ کـوهی بر کنار رودی نشان میدهد و امضای بهزاد دارد[1] . هکذا تصویر شاه طهماسپ صفوی بـالای درخت دارای امضای (پیر غلام بهـزاد) در مـوزهٔ لوورازوست[2] .

کتاب هفت پیکر نظامی موزهٔ متروپولیتن نیویارك کـه محتوی صور و اشکال بسیار بـدیع زیبا و مناظر ممتاز شکار و منسوب به بهزاد است با دو تصویر نسخهٔ خطی خمسهٔ نظامـی کتابت ۹۰۰ ق ۱۴۹۴ م منسوب بـه روح الله میرك نقاش استاد بهزاد از آثار بـرجستهٔ مکتب هراتست[3] .

خصائص مهم سبك بهزاد :

کسانیکه در شناسایی آثار هنری ذوق و بهره‌یی دارنـد ، سبك هنر بهزاد را چنین ستوده‌اند : کـه وی اعجوبهٔ روزگار و استاد عصر بود. نه برای اینکه سبك‌جدیدی را درمنیاتور ایجاد نمود، بلکه بواسطهٔ اینکه او صنعت را در کلیهٔ جزئیات ، بمنتهی درجه کامل کرد ، و در آثار هنری او در سطور سابق اشاره شد ، خصایص ذیل نمایانست :

۱ــ درستی و دقت کامل در خطوط تصاویر .

۲ــ نمایاندن وضع چهره و قیافـهٔ اشخاص بطور شگفت انگیز بوسیلهٔ ترکیب انواع رنگها .

۱ــ سروی هنر ایران ج ۵ تابلو ۸۸۵ .

۲ــ ا ، ساکسیان : منیاتور ایران در قـرن ۱۱ ــ ۱۷ تـابلو ۷۵ طبع پاریس ۱۹۲۹ م .

۳ــ صنائع ایران۱۰۸ .

۳ـ حرکت و مفهوم‌بودن اشارات تصویر .

۴ـ ظرافت درکشیدن درختان ، گلها ، و دورنماهـا . و نیز در نمایش اشعهٔ خورشید و ابر .

۵ـ شمارهٔ رنگهای‌گوناگون وتوافق‌آنها با یکدیگر که برنگهای «سرد» مانند سرمه‌یی ، سبز ، فیروزه‌یی ، زیتونی ، زرد وقهوه‌یی بیشتر توجه شده ، طلا و نقره نیز بکار رفته و اقسام مختلف قرمز هم استعمال شده است[1] .

۶ـ چنانچه‌گفته شد ، روحیهٔ نهفتهٔ حب الهی وروحانیت خاصی هم در برخی از آثار بهزاد مشهود است .

۷ـ چهره‌کشایی و صورتگری خراسانی بجای چشم و ابـروی قیافهٔ مغولی،که هنرمکتب هرات‌را ازتأثیرسنن هنری چینی‌آزادی داد، و در تحت اسلوب محیطی درآورد .

۸ـ ریزه‌کاری و دقت‌نگاری در ترسیم نقوش ابنیه و دیـوارها و فرشها و گلها و تزئینات مجالس مصورو نگارش وآرایش انواع البسه با ریزه‌کاری‌خاص ملون،که ازروی‌مجالس مصوراین‌مکتب، نمونه‌های نقاشی فرشها و لباسها را از آن عصر بدست میتوان آورد .

آثار و نسخ خطی زیادی که دارای اینگونه خصایص هنری‌اند اکنون هم در کتابخانه‌ها و مـوزیم‌های دنیا موجودند . مثلاً : تصاویر خمسهٔ نظامی مؤرخ ۸۴۶ ق ۱۴۴۲ م موزهٔ برتانیا که سه منیاتورآن بعد از اتمام‌کتاب درسال ۸۹۸ ق ۱۴۹۳ م‌کشیده شده‌وامضای بهزاد دارد . رنگ‌آمیزی این آثار سرد آبی و خاکستری و سبز است .

۱ـ همین کتاب ۱۷۱ .

یك منیاتور بسیار زیبا و جالب توجهی که با همین صفات جنگ شتران را نشان میدهد در تصرف دولت ایرانست و میگویند که بهزاد آنرا در عمر ۷۰ سالگی ساخته است .

همچنین منیاتورهای بوستان کتابخانهٔ مصر، هنر بهزاد را دراوج کمال نشان میدهد ، این تصاویر ازلحاظ ترکیب وحقیقت‌بینی شاهکارند و در تصاویر اشخاص آن حرکت و شخصیت خاص بنظر می آید ، و بوستان مذکوردارای‌شش تصویرمورخ ۸۹۳ ق۱۴۸۸ م است که چهار تا از آن امضای بهزاد دارد[1] .

این نسخه را سلطان علی برای سلطان حسین بایقرا درهرات نوشت و بهزاد متعهد نقاشی آن بود ، که در تصاویر آن استادی کاملی را در ترکیب رنگها و حفظ نسبت تقسیم اشخاص در صورت و دقت درکشیدن اشکال نباتی و مهندسی بسیار دقیق بخرج داده است . درسه تصویر بخط بسیار باریك درجایی که دیدن آن خیلی مشکل است نام خود را نوشته ، اما امضای چهارم در تصویریست که مباحثه و جدال فقها را در مسجدی نمایش میدهد .

درین مسجد طاق بسیار زیباییست که حاشیهٔ آن دارای سیزده منطقه است و در منطقهٔ اخیر نام بهزاد و تاریخ ۸۹۴ ق ۱۴۸۹ م دیده میشود وثابت می آید که تکمیل این تصویر کاملاً یکسال بعد از نوشتن کتاب بوده است .

این کتاب‌تفوق‌واستادی‌بهزادرا درکشیدن‌صورت‌اسپ‌و نمایش‌دادن زندگانی روستائی ومناظرطبیعی‌نشان میدهد ، ودراول کتاب ، صورت

۱ـ ریچارد فرای: میراث ایران ۲۴۷ ترجمه وطبع تهران ۱۳۴۴ ش.

سلطان حسین بایقرا را در مجلس جشن و مهمانی کشیده است[1] .

همچنین شش منیاتور دوصفحه‌یی درظفرنامهٔ بالتیمور محفوظ‌ست که در حاشیهٔ آن تصاویر شاه جهانگیر آنرا کار بهزاد نوشته و کاتب آن خطاط مشهور شیرعلی درسنه ۸۷۲ ق ۱۴۶۷ م است وسبك نقاشی بهزاد دران بنظر می‌آید . (بنگرید : شماره ۳۶ کتب آمریکا) .

هکذادرموزهٔ متروپولیتن یك‌صفحهٔ نقاشی ازدیوان جامی‌موجود است که درویشانرا درحال رقص‌نشان میدهد (بنگرید شماره ۲۳ آمریکا) این نقاشی‌را میتوان به‌بهزاد نسبت داد، زیرا همه خصایص کارهای این استاد را دارد .

اگرچه عدهٔ زیاد هنرمندان هرات، درعصرصفویه ، بدربار تبریز منتقل شدند ، ولی بعضی از آنها در هرات مانده وآن سبك مخصوص را ادامه دادند و منیاتورهـای بسیار عالی هرات ، پس از رفتن بهزاد ساخته شده است .

این هنرمندان به ریزه‌کاری که ازخصایص‌سبك‌دورهٔ تیموریانست اهمیت زیادی میدادند . توجه به جزئیات اشیا مانند قالی،اطاق ، لباس و تزئینات معماری ، نقاشی‌های هرات را در عالی‌ترین منیاتورها قـرار میدهد و ثابت میسازد ، که بهزاد تنها نقاش منحصر بفرد نبوده و دربن هنر نظائری هم داشته است[2].

یکی‌ازآثارمهم مکتب هرات، کتاب‌معراجنامهٔ‌کتب‌خانه ملی‌پاریس است(شماره ۱۱ فرانسه) که درهرات درسنه ۸۴۰ ق ۱۴۳۶ نوشته شده

۱ــ صنایع ایران ۱۱۳ .

۲ــ همین کتاب ۱۹۴ .

و نظیر آن دو تصویر مهم موزهٔ مترو پولیتن است که متعلق بیك نسخهٔ شاهنامهٔ مکتب هرات بود ، و از آن جمله تصویریست که رستم را در حال گرفتن اسپ معروف خود رخش نشان میدهد. لباس زیباور نگارنگ رستم وشخص همراه او برزیبائی وترکیب تصویر می افزاید، درحالیکه منظرهٔ طبیعی با درختان ودوقاز درحین پرواز، سبك چینی را نمایندگی میکند[1] .

قاسم علی هروی :

از نقاشان زبردست مکتب هرات درقرن نهم ودهم هجری (۱۵م) است که قاضی احمد قمی او را جزو استادان مشهور ممالك خراسان مثل خواجه میرك و مولانا حاجی محمد و استاد بهزاد شمرده گوید :

«مولانا قاسم علی نقاش را در کتابخانهٔ امیرکبیر علی شیر کسب نموده ، و بسبب تعلیم ایشان گوی سبقت از اقران ربوده و پیوسته در ملازمت امیرکبیر ، کمر خدمت بسته بود»[2] .

در مکتب هنری هرات ، اولین کسی که آثار فنی وی با استاد بهزاد شبیه است ، همین قاسم علی مشهور به «چهره کشا»ست ، که غالب مؤرخان فنون اسلامی ، آثارش را با کارهای بهزاد اشتباه کرده اند .

نمونه های نقاشی اودرخمسهٔ نظامی تحریر ۹۰۰ ق ۱۴۹۴ م موزهٔ برتانیاست (بنگرید : شمارهٔ اول انگلستان) که ازملاحظهٔ آن تأثیرسبك بهزاد ، بکمال و تمام نمایانست .

۱ــ دیماند : رهنمای صنایع اسلامی ۵۶ .

۲ــ گلستان هنر ۱۳۳ .

قاسم‌علی در موضوعاتی که میکشد و در اسلوب نقاشی و تزئین مصورات‌خود،عموماً از بهزادپیروی‌می کند،اما باوجودآنهم‌در بکار بردن رنگها و تمیزدادن سیما و چهرهٔ اشخاص و تعبیر ازاحساسات وعواطف بپایهٔ استاد خود بهزاد نمیرسد[1] .

در کتابخانهٔ بودلیان آکسفورد ، نسخهٔ خطی‌حیرة الابرار کتابت ۸۹۰ ق ۱۴۸۵ م منسوب بقاسم‌علی موجود است (بنگرید : شماره ۲۸ انگلستان) کـه بهترین و زیباترین آن تصویر جماعت صوفیه در باغچهٔ سبز و خرم میباشد[2] .

همچنین‌قاسم‌علی‌تصویر بهزادرا که در کتابخانهٔ دانشگاه‌استانبول است کشیده است و از لباسهای بهزاد مفهوم می‌شود ، که این تصویر را بعد از انتقال او از هرات به تبریز کشیده باشد[3] .

۱ـ زکی‌محمدحسن : صنایع ایران ۱۱۵ .
۲ـ نگارهای‌داستان‌امیرعلی‌شیر نوائی۷/ ۲۷/۲۴ طبع‌تاشکند ۱۹۷۰م.
۳ـ صنایع ایران ۱۱۶ .

(۷)

دنبالهٔ مکتب هرات

در ایران، هند، بخارا، ترکیه

هرات بمنزلهٔ مرکز تشعشع هنری آسیا مدتها باقی‌ماند، و انوار هنر آن درشرق وغرب وشمال تابید. بادرگذشت سلطان‌حسین بایقرا در ۹۱۱ ق ۱۵۰۵ م وافتراق شاهزادگان، «مملکت خراسان» تجزیه شد و مرکزیت سیاسی هرات سقوط کرد. از شمال خوانین ازبك و ازغرب صفویان بران تاختند، ودرشرق هم کابل و قندهار تا دریای سند بدست بابر افتاد.

دربار صفویان در ایران مرجع هنروران گردید، و سبکی که ادامهٔ مکتب هرات بود، در خطاطی و نقاشی و مذهبی و مصوری در ایران پرورده شد که آنرا «هنر عصر صفویه» توان گفت.

دراوائل سلطنت شاه طهماسب صفوی (۹۳۰ ق ۱۵۲۴ م) بهزاد زنده بود و در پایتخت تبریز به فعالیت هنری ادامه میداد. آقا میرك

از شاگردان بهزاد از دوستان نزدیك شاه بود ، یکی از شاگردان او که سلطان محمد نام داشت بمقام نقاشی دربار رسید و پیشوای عـده‌یی از نقاشان معروف بود و بشاه جوان درس نقاشی میداد .

در سنه ۹۴۴ ق ۱۵۳۷ م یك نسخهٔ شاهنامه برای شاه طهماسپ ترتیب گردید (شماره ۸ فرانسه) که ۲۵۶ مجلس تصویر دارد ، و اکنون در تصرف ایـدورد روتشیلد EDOUARD ROTHSCHILD در پاریس است، که نقاشی‌های آنرا ازسلطان محمد میدانند، و نمونهٔ مهم هنرعصر صفویانست .

کارهای این استاد از حیث تنوع ، رنگ آمیزی ، نقشه ، ترکیب ونیزبرای توجه مخصوص بریزه‌کاری مشهور است. یکی ازمعروفترین مجموعهٔ نقاشی این مکتب، نسخهٔ مصورخمسهٔ نظامی‌موزهٔ برتانیه است (شماره ۲ انگلستان) که‌کارهای مصوری آقا میرك، سلطان‌محمد، میرزا ـ علی، مولانا مظفرعلی، میرسید علی‌دران موجود است، واینهمه شاگردان مکتب بهزاداند.

این کتاب علاوه برتصاویر ۳۹۶ ورق با حاشیهٔ تزئین‌شده بسیار عالی‌ازطلا دارد ، که نقوش آن ، اشکال حیوانات‌وگل‌کاری‌وغیره است.

در میان ایـن گروه شاگردان مکتب بهزاد، میر سید علی مقامی بلنددارد، که درتجسم مناظرطبیعت وزندگانی‌دهقانی ید طولی داشت. حیوانات را خیلی‌شبیه باصل کشیده . چادر را بطرززیبائی تزئین‌کرده و دست هنرمندی وی در اشکال گـل و پـرنـده و اشیای دقیق دیگر نیرومند است .

در اواخر سلطنت شاه طهماسپ، استاد محمدی هم شهرت‌یافت،

که پسر و شاگرد سلطان محمد بود ، وی در نقاشی رنگی، سبك‌قشنگی را بوجودآورد ،ونیز برای ظرافتی که درتصویرسازی انسان وحیوانات بکار برده مشهور است ، و از خصایص هنر اوست که از خطوط خامه سیه‌کار مناظر لطیفی را می‌آفریند وهم وی هنرمندیست که نبوغ هنری خود را تنها وقف تصویر حیات اشرافی ودرباری نساخته وبا زندگانی عامه مـردم مانند کسبه و بازاریان و قلندران و مطربان و کارگران نیز تماس داشته است .

شعبه‌یی از مکتب هرات ، در شیراز که مقر سلطان ابراهیم بن- شاهرخ بود رونق گرفت و مجموعهٔ مصوری از بهترین اشعار فارسی‌در سنه ۸۱۳ ق ۱۴۱۰ م نوشته شد کـه درموزهٔ برتانیا محفوظست (۱۷- انگلستان) مجموعهٔ دیگراشعارفارسی‌بتاریخ ۸۲۳ ق۱۴۲۰ م نوشته‌شده که دربرلن است وبرای کتابخانهٔ بایسنغرمیرزا ساخته شده (شماره ۶- آلمان) و نسخهٔ شاهنامه از همین مکتب در بـودلیان است ، ولی بقول پروفسورکوهنل Kuhnel منیاتورهای این مکتب از لحاظ رنگ‌آمیزی سبکتر و کم‌رنگتر از مکتب هراتست[۱] .

از هنروران معروف وبقایای مکتب هرات درایران، شاه محمود نشاپوری و محمود مذهب و مولانا یاری وقوام الدین مسعود و مولانا حسن بغدادی و مولانا عبد الله شیرازی و شیخزاده و خواجه عبدالعزیز و محمدی و سید میر نقاش ودوست محمد را هم نام برده میتوانیم که درتحریروتذهیب و تصویر شهرتی داشته‌اند ، [۲] و ازآثار ایشان خمسهٔ

۱ــ دیماند : رهنمای صنایع اسلامی ۵۵ .
۲ــ رهنمای صنایع ۸۰ صنایع اسلامی ۷۷ .

نظامی ۹۴۹ ق ۱۵۴۳ م (۲ انگلستان) است کـه بـرای ابراهیم میرزا خواهرزادهٔ شاه طهماسپ نوشته شده و هم سر لـوحهٔ بوستان ۸۹۳ ق ۱۴۸۸ م تذهیب یاری (دارالکتب مصریه، شماره ۳ قاهره) است که در آن تصاویر مرغابی درحالت پرواز دیده می‌شود، ولی درروش مکتب صفویه همان صفا و لطافت رنگهای مکتب هـرات باقی نمانده و دقت ترسیم و تزئین نیز کم شده است[1].

شیخ‌زادهٔ خراسانی با بهزاد از هـرات به تبریز رفت. یك اثـر نقاشی اودر نسخهٔ دیوان حافظ مجموعهٔ کارتیه پاریس (شماره ۵ فرانسه) است، که برای سام میرزا صفوی نوشته شده ومجلس وعظ است، که در سیمای اشخاص تأثیر نطق واعظ کاملاً نمایانست، و نقاش توانسته است، با کمال مهارت، تأثیرات نفسی آنها را ظاهر و مجسم سازد و این نقاش کاملاً از اسلوب بهزاد و شاگردانش بهره‌مند بوده است[2].

دکتر کوهنل عقیده دارد، که ده تصویر از چهارده تصویریکه در نسخهٔ خطی خمسهٔ نظامی ۹۳۱ ق ۱۵۲۵ م مخطوطـهٔ سلطان محمد نور در موزهٔ متروپولیتن موجود است، کارشیخ‌زاده است (۶آمریکا).

ازکارهای خواجه عبدالعزیز، تصویر یکی ازشاهزادگان صفوی در یکی از مرقعات توپقاپوسرای استانبولست که درآن خواجه خـود را از شاگردان بهزاد شمرده است. و هم پنج مجلس مصور کار آقاـ میرك، درخمسهٔ نظامی نوشتهٔ سال ۹۴۶ ق و۹۴۹ ق درموزهٔ برتانیاست (۴۸ انگلستان) از تمام رسوم وآثار و ابنیه وگلها و شاخه‌ها ودرخت‌ها

۱ــ صنایع ایران ۷۷.
۲ــ همین کتاب ۱۲۱.

که درین تصاویر موجود است برمی‌آید ، که میرك از روش و اسلوب استاد خود بهزاد اقتباس کرده و حتی در برخی موارد براستاد خود برتری هم داشته است .

گویند که سلطان محمد بعد از بهزاد ، ریاست مکتب صفوی را داشت وتصاویروی در کتاب خمسهٔ نظامی سابق‌الذکر دیده می‌شود. اسلوب این شخص واضح میسازد ، که میرك و سلطان‌محمد هر دو در مکتب بهزاد این هنر را فراگرفتند و بعد از سلطان محمد شاگردانش شاه محمد ومیرنقاش کارهای مکتب بهزاد را در بلاد ایران رواج دادند و مظفرعلی و میرزاعلی و میرسیدعلی هم سنن مکتب بهزاد را زنده نگهداشته بودند[۱] .

اما در هند :

هندوستان درمورد نقاشی و مصوری سوابق طولانی در تاریخ دارد ، بت‌سازی نیزازمواریث دینی هندیانست ، و در ابنیه قدیم هندی نقاشی‌های ظریف و تصاویر گوناگون و همچنان پیکره‌تراشی‌های زیبا و جالب نظر دیده می‌شود و کتب طبی‌و صیدنه و کوك‌شاستر(روابط جنسی سنسکریت)نیز مصور بوده است .

در قرن چهارم هجری هنگامیکه امیر سبکتگین ناصر الدین در وادیهای‌کابل‌ولغمان باکابلشاهان درآویخته بود، شیخ‌حمید لودی افغان-ملتان ، یك مرکز بزرگ هنری و دینی هند را در دست داشت و در سنه ۳۸۲ ق ۹۹۲ م با امیر ناصر معاهده بست . معبد با شکوه و مزین

۱- صنایع ایران ۱۲۰ .

آفتاب که بت رب النوع آفتاب را از طلای ناب با تزئینات جواهـر گرانبها داشت ، بقول هیون ـ تسنگ زائر چینی (۲۳ ق ۶۴۳ م) درین شهر بود ،[۱] که مؤرخان مسلمان آنرا بیت‌الذهب گفته واز زیبائی ابنیه و قبه‌ها و بت‌ها و گنبدها و تزئینات کاخها و ستونها و کاشیهای رنگین و محاسن هنری آن داستانها دارند[۲] .

سلطان محمود در سنه ۳۹۲ ق ۱۰۰۱ م ویهند کناردریای سند را از کابلشاه آخرین گرفته و در ۳۹۶ ق ۱۰۰۵ م برملتان حمله برد و بعد از این با فتوحات این سلطان ، دین و ثقافت اسلامی به نیمه قاره هند راه یافت که بـه بت‌شکنی شهرت داشت ، ولی مطابق روایات ثقافی خراسانی اسلامی ، ابنیهٔ مساجد مزین و نسخ مزین کوفی قرآنی هم با نشر عقاید اسلامی از غـزنی و سیستان و بست ، به وادی دریای سند و ماورای آن رسید کـه بعد از این بوسیلهٔ غوریان و خلجیان وتغلقیان و سادات و لودیان و سوریان افغانی ، این فرهنگ اسلامی خراسانی ، با هنرهای آن در ابنیه و نقاشی و خطاطی تا بنگال هم رواج داشت . و ما نمونهٔ ساختمان بناء و نقاشی‌وتزئینات معماری وخطوط کوفی تزئینی و غیره نفایس هنری منار جام غور را چند سال بعد در قلب هند در بناء قطب منار دهلی می‌بینیم که تأثیرهای هنری خراسان به سرزمین هند و فرهنگ و مدنیت آن انتقال یافته است .

۱ــ سی ــ یو ــ کی کتاب ۱۱ ص ۴۶۳ .

۲ــ بنگرید : کتاب الهند البیرونی ۲۵۰ کتاب‌الهند والصین ابوزیدـ سیرافی ۱۲۹ ، الفهرست ابن ندیم ۴۸۵ المسالك والممالك ابـن خرداذبه احسن التقاسیم بشاری مقدسی ۴۸۴ ، مروج الذهب مسعودی ۱/ ۳۷۵ تاریخ سند ندوی ۲۱۴/۱۱۷ و نزهة المشتاق ادریسی ۴۲ .

در سنه ۹۳۲ ق ۱۵۲۵ م ظهیر الدین محمد بابر شهزادهٔ تیموری از کابل برهند تاخت و دهلی را از سلطان ابراهیم لودی بگرفت . وی پادشاه هنرشناس دانشمندی بود ، و آمدن وی در هند ، برجریان ادبی و علمی و هنری آنها آنجا اثرافگند ، بدین‌معنی که بسا ازعلما وشعرا ومؤرخان و هنرمندان خراسانی بهند آمدند ، و از اینرو در کلتور هند و ادبیات و محیط علمی و هنری آنجا آثار جدیدی وارد کردند.

درسنه۹۳۵ ق ۱۵۲۸م‌خواند میرمورخ‌هرات‌ومولانا شهاب‌الدین معمائی و میر ابراهیم قانونی موسیقی نواز هرات بدربار بابر در هند رسیدند[۱]، و این خود انتقال مبادی کلتوری را از خراسان بهند روشن می‌سازد .

فرزند بابرنصیرالدین همایون درسنه ۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م ازشیرشاه سوری افغان شکست خورد و بایران بدربار صفوی پناهید ، و از آنجا در سنه ۹۵۱ ق ۱۵۴۴ م برتخت هند بازنشست.و این واقعه علت‌رواج هنر سبك بهزاد درهند گردید بدین وجه :

همایون حین‌بازگشت ازایران، چندتن‌نقاشان پرورده شدهٔ‌تبریز، خواجه عبدالصمد شیرازی و میرمصوّر بدخشانی و پسرش سیدمیرعلی را که در تبریز با ایشان آشنا شده بود ، درسنه ۹۵۶ ق ۱۵۴۹ م بکابل خواست ، تا داستان امیرحمزه را مصوّر سازند ، و این دو نفر استاد که از بقایای مکتب بهزاد بودند ، مکتب نقاشی مغولی هند را شالوده گذاشتند وکتاب حمزه اصلا ۱۴۰۰ قطعه نقاشی داشت ،که ازآنجمله برخی در موزه‌های اروپا و آمریکا دیده میشود .

۱ــ بابرنامه ، ترجمهٔ عبدالرحیم خان خانان طبع بمبئی ۲۲۲ .

اکبر که حامی هنر بود ، بوسیلهٔ این دو هنرمند ، مکتب نقاشی را در آگره گشرد ، که تا صد نفر نقاش هندی در آن هنر می آموختند . بقول ابوالفضل نسخ زیاد استادان نامی مانند بهزاد و میرك و سلطان محمد در کتابخانهٔ سلطنتی‌هند فراهم آمده‌بود. هفت‌پیکر نظامی بتاریخ ۹۸۸ ق ۱۵۸۰ م برای اکبردرین هنرکده به پیروی کارهای بهزاد نوشته شد و نسخهٔ اکبرنامهٔ چستر بیتی لندن که تصاویر آن بقلم‌هنرمندان هندی مانندهرم‌داس، سنواله،شنکرلعل،سورداس،نرسنگه، فرخ بیگ، موکند و گوردهن تهیه شده ، و آمیزش سبك بهزاد را با مکتب هنری کشمیر و گجرات و پنجاب نمایش میدهد ، از شاگردان این مکتب بساون و داسوناته و منوهر نیز شهرت دارند و تصاویر ترجمهٔ فارسی مهابهارت در همین مکتب بود .

در عصر بعد از اکبر، منصور و مراد و منوهر وابوالحسن پسر آقا رضا ملقب به نادرالزمان (نقاشان دربارجهانگیر)وفاخرالله‌ومیرهاشم و هون هد و بیچی‌تر و انوپ‌چهاتر (نقاشان عصرشاه جهان) از بقایای این مکتب‌اند[1] .

مکتب هنری بخارا :

در اواخـر دورهٔ اوج هنری مکتب هـرات ، هنگامیکه مکتب صفوی و هندی از این منبع فیاض منشعب می‌شدند ، در بخارا نیزسبك

۱ــ بنگرید :
راهنمای صنایع اسلامی ۶۹ ببعد .
تاریخ صنایع ایران ۱۹۶ .
صنایع ایران بعد از اسلام ۱۲۹ .

مهم نقاشی از همین سرچشمه بوجود آمد .

در حدود ۹۴۲ ق ۱۵۳۵ م نقاشان و خوشنویسان زیاد مکتب هرات در اثر انقلاب روزگار وسلطهٔ صفویان ، به بخارا و ماوراءالنهر گریختند ، و در آنجا باسلوب مکتب هرات و مخصوصاً بسبك بهزاد کار خود را ادامه دادند .

از آن جمله میرعلی‌هراتی‌شاگرد زین‌الدین محمود، ازخطاطان مشهور هرات در سنهٔ ۹۴۱ق ۱۵۳۴ م بدربار بخارا رفت و راه و رسم خوشنویسی مکتب هرات را در آنجا ادامه داد ، وی نسخهٔ یوسف و زلیخای جامی را بتاریخ ۹۳۰ ق ۱۵۲۳ در هرات نوشت که در بخارا مصور و مذهب شد[1] .

از هنرمندان مشهور مکتب بخارا محمود مذهب شاگرد میرعلی خطاطو پیرواسلوب بهزاد است. وی درالفت‌دادن بین‌اشکال وپوشاندن زمینهٔ تصاویر به ابنیه و اشکال اشخاص و تقسیم آنها ، از روش بهزاد پیروی کرده و بعد از رفتن بهزاد به تبریز به بخارا رفته است .

از مشهورترین آثار هنری محمود مذهب تصاویریست که در نسخهٔ‌خطی تحفةالاحرار جامی که درسنه ۹۵۵ ق ۱۵۴۸ دربخارا نگاشته شد (چستربیتی لندن شماره ۱۲۴ انگلستان) و نسخهٔ دیگر همین کتاب که تصاویر آن بامضای محمود مذهب است ، در مجموعهٔ هومبرگ کتابخانهٔ ملی پاریس است (۳۴ فرانسه) .

در یك مجموعهٔ نقاشی کتابخانهٔ حضرت رضا در مشهد ، مناظر بزمهای‌عشقی کارهمین محمودمذهب وشاگردش عبدالله موجوداست که

۱ـ رهنمای صنایع ۸۰ .

کاملا سبك نقاشی بخارا دارد .

دیگر نمونهٔ کار محمود در منیاتور دو صفحه‌یی مورخ (۹۵۳ ق ۱۵۴۶ م) مخزن‌الاسرار نظامی کتابخانهٔ ملی‌پاریس (۳۵فرانسه) بامضای اوست که اصل کتاب در سنه ۹۴۴ ق ۱۵۳۷ م دربخارا بدست میرعلی نوشته شد و امتیاز آن در تناسب آن وتباین رنگهایش می‌باشد[۱] .

دیگرنمونهٔ مکتب بخارا ، یوسف وزلیخای جامیست که میرعلی حسینی در سال ۹۳۰ ق ۱۵۲۳ م نوشته ، ولی منیاتورهای‌آن در حدود ۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م ساخته شده و نفوذ شدید مکتب بهـزاد و هـرات را را میرسانند (۵آمریکا) يك‌نسخهٔ بوستان‌سعدی وفتوح‌الحرمین محیئی لاری نیز دارای تصاویری بهمین سبك‌اند[۲] .

دیگرازناموران هنرمندان مکتب بخارا ، شیخ‌زاده شاگرد بهزاد بود ومنیاتورهای وی دربخارا بسبك‌کارهای آن‌استاد بزرگست وبسبب استعمال رنگهای روشن قرمز خیلی مشهور است[۳] .

عبدالله مذهب نیز از مکتب هرات به بخارا هجرت کرد ، که تصاویرش خیلی کم بدست می‌آید ، و شاید مشهورترین آنها تصویر جوانی باشد که در زیر درخت پـرگلی مشغول نواختن ساز است ، و این پرده اکنون در موزهٔ فنون نفیسه لیپریگ میباشد[۴] .

۱ـ صنایع ایران ۱۱۸ .
۲ـ رهنمای صنایع ۶۵ .
۳ـ تاریخ صنایع اسلامی ۱۹۷ .
۴ـ صنایع ایران ۱۱۸ .

ازممیزات مکتب بخارا یکی اینست که پوشاك سر اشخاص عبارت از کلاه ترك دار بلندیست که قسمت پائین آنرا عمامه‌یی پوشانیده است . و دیگر صور اشخاص را بطور انفراد ومستقل کشیده هواخواهان نقاشی ازین تصاویر مرقعهای جداگانه ترتیب میدادند . تزئین حواشی نسخه‌های خطی این مکتب ، بانواع نقش و نگارهای دورنگ طلائی و نقره‌ئی برروی یك زمینهٔ رنگ آمیز بود[۱] .

در مکتب هنری بخارا ، حسن خط و نستعلیق نویسی نیز ازهرات منتقل و پرورده شدومولانا میرعلی حسینی هروی خوشنویس چیره‌دست هرات را عبید الله خان ازبك در سنه ۹۳۵ ق ۱۵۲۸ م در بخارا برد و در کتابخانهٔ عبد العزیز خان ولد عبید خان بکتابت اشتغال داشت ، تا که در سنه ۹۴۴ ق ۱۵۳۷م در همین شهر درگذشت[۲] .

همچنین خواجه محمودبن اسحاق شهابی ازقریهٔ سیاوشان هرات بامر همین عبید الله خان به بخارا برده شد و در آنجا آنقدر پرورش دید ، که بعضی خط او را برخط استادش میرعلی هروی ترجیح میدادند[۳]، و او را از مروجان حسن خط در مکتب بخارا شمرده‌اند .

در ترکیه عثمانی :

کشوروسیع امپراتوری عثمانی درسه برّ اعظم، جانشین خلافت عباسیان بغداد شد ، و بنابرین دارای مواریث هنری اسلامی هم بود.

۱ــ همین کتاب ۱۱۸ .
۲ــ قاضی احمد قمی : گلستان هنر ۸۲ .
۳ــ همین کتاب ۸۴ .

این مملکت ملتقای سنن هنری اروپا از غرب و تأثیرات مکتب هنر تیموریان از شرق گردید ، واشعهٔ خورشید هنرهرات ، از راه پارس بر آنجا پاشید .

رضا عباسی و آقا رضا ازاساتید مکتب هنری پارس‌اند ، که از ضیای مکتب هنری هرات استناره کـرده‌اند ، و شاگردان ایشان مانند معین و یوسف وحیدرعلی و افضل وحبیب‌الله و حسین وقاسم درایران و شاهقلی و ولیجان تبریزی در مملکت عثمانی، سبك نقاشی ترکیه را بوجود آوردند ، که فرع بالواسطهٔ مکتب هراتست .

تصاویرکار شاهقلی و ولیجان شاگرد سیاوش اکنون درموزه‌های معروف آمریکا و اروپا بنظر می‌آیند که اشکال حوریان بالدار بهشتی آن خیلی‌جالبست،وکتاب «سلیمان‌نامه» درهمین سبك،توسط فردوسی نام اهل بروسه ، برای سلطان بایزید دوم در حدود ۹۰۰ ق نوشته‌شده و نسخهٔ دیگرآن مرقومهٔ ۹۸۷ ق ۱۵۷۸ م در مجموعهٔ چستربیتی‌لندن است . و نیز نسخهٔ بی‌نامی دارای ۳۰ شکل در موزهٔ متروپولیتن باقی مانده است که سبك هنری نقاشی ترکیه را نمایندگی میکند[۱] .

کمال تبریزی شاگرد میرزا علی و شاهقلی از بقایای هنرمندان مکتب بهزاد بترکیه مسافرت کرد و بدربار سلطان سلیمان قانونی مقام بزرگی یافت[۲] .

۱ـ رهنمای صنایع ۳۶ .

۲ـ صنایع اسلامی ۱۳۰ .

(۸)

افزایش جنبهٔ هنری و تزئینی در خط

خط از مظاهر زندگانی انسانیست ومانند دیگرمبادی حیاتی ، با حرکات سیاسی و اقتصادی و روحی دستخوش تحول و ارتقاست .

درآغاز زندگانی کوچی‌گری وزراعتی وتشکیل مراتب ابتدائی ملوك طوائف ، خط همواره بحیث یك ضرورت سادهٔ انسانی مروج می‌باشد ، ولی در هنگام نضج واقتدار سلطنت ، این پدیدهٔ اجتماعی و مدنی انسانی ، مانند هنرهای دیگر، مقام هنری را احراز می‌نماید و در صف هنرهای زیبا قدم می‌نهد .

ملت‌های آریائی نژاد آسیای وسطی و ایران و هند ، سوابق درخشان مصوری و نقاشی برابنیه وکتابها داشتند و نظائرآنرا درسطور سابق ذکر کردیم .

در خطوط ابنیه دورهٔ هخامنشی ایران ، استعمال رنگ و تزئین را یافته‌اند ، و چنانچه گذشت ، در کتب زردشتی گویند که اوستا

برپوست گاو بخط خوش طلا نوشته شده بود . آثار دینی مانوی نیز نگارین ومصور بود ومؤرخان دورهٔ اسلامی‌مانند ابن مقفع والبلاذری وابن ندیم وابن قتیبه والصولی وابن درستویه از بسا آثارهنری خطوط و کتب مصور خوشخط خبر میدهند[۱] .

هنگام تشکیل خلافت عباسیان در اواسط قرن ۸ م که عربها از دریای نیل تا کنارهای سند برمملکت وسیعی حکم میراندند ومواریث هنری بیزانتین BYZANTIEN و ایران و هنر گندها را و سغد و مانیان بایشان رسیده بود ، حتماً ازدیدن ابنیهٔ عالی نگارین و کتب ومواریث هنری این ملل متأثر می‌شدند .

ابن ندیم و طبری و مسعودی ـ چنانچه‌گذشت ـ از ارسال بتان زیبای بامیان و کابل و داور و بُست که بجواهر مرصع وآراسته بودند بدربار بغداد خبر میدهند ، که مدتها این بتان را برای تماشای مردم در قصرخلیفه وبعد ازآن سه روز در ادارهٔ مرکزی پلیس بغداد به نمایش عامه گذاشته بودند[۲] که مورد تعجب و دلچسپی مردم بود و آنرا مثل مسلمانان قرن اول اسلامی نمی‌شکستاندند .

چون‌مسلمانان بموجب‌روایات‌دینی‌خود نمی‌توانستند،صورتهای انسانی را در معابد خود نقش کنند ، بنابرین برای تزئین مساجد از هنر خطاطی و نقاشی اشیاء بی‌جان بردیوارها و ابنیهٔ دینی خود کار گرفتند ، و این حرکت هنری‌ساختن خط از همان اوائل دورهٔ عباسیان و اواسط قرن ۸ م آغازشده بود، زیرا عوامل اقتصادی این دورهٔ نضج

۱ـ سروی هنر ایران ۱۷۰۹ .
۲ـ الفهرست ۴۸۶ مروج الذهب ۲/۴ .

فیود الیزم تماماً مساعد پرورش این هنر بود . و حتی خط عربی کوفی تزئینی در اروپا نیز بواسطهٔ مسلمانان فاتح اسپانیا از راه فرانسه نفوذ کرد ، و در کتیبه‌های تزئینی ابنیه جای‌گرفت ، حتی بردیوارهای ابنیه دینی و صوامع مسیحی در ایتالیا و اسپانیا و فرانسه ، آیات قرآنی‌را نیز بغرض تزئین ، به‌خط زیبای عربی نوشته‌اند . درب کلیسای بزرگ سنت پیتر St.Peter نیز به‌چنین نوشته آراسته بود، ولی بعد از آن آنرا ممنوع قرار دادند[1] و اینگونه تأثیرهای هنری اهمیت تاریخی خود را از دست نداده و ارزش آرایشی آن در موزونیت Rhythm و تقارن Symmetry اشکال آن نهفته است[2] . که تأثیرهای آن در هنر تزئین ابنیهٔ انگلستان هم نمایان‌باشد وبقول برگس M. S. Briggs این‌تأثیرها از راه فرانسه بانگلستان نیز نفوذکرده بود ، وپروفسیر لیتابی Lethaby آثار آنرا برطاقچه‌های پشت محراب Retables و اکثر کلکین‌های کلیسای ویست منستر در هنر تعمیری انگلستان نشان داده است.[3] حتی تأثیرهنری خط کوفی بدرجه‌یی بود، که پادشاه مسیحی مرسیا Mercia بنام اوفا Offa (۷۵۶ – ۹۶ م) سکهٔ خود را بدین خط زده بود ، وبر صلیب برونزی ایرلیندی در قرن نهم میلادی بسم الله بخط کوفی دیده می‌شود ، و هم در ایتالیا برشانهٔ راست تصویر حضرت عیسی ، خط کوفی نمایانست[4] .

در عصر خلفای عباسی ، خط عربی از حالت سادهٔ نسخی خود

1– S. P. Scott's: History of Moorish Empire [1] 29.

2– E. Herzfeld: Encyclopaedia of Islâm I. 364, 365.

3– The Legacy of Islâm 178.

۴– همین کتاب ۱۵۴/۱۱۴ .

برآمده ، بوضع بسیار دلکش تزئینی وهنری کوفی مهذب ، بین نقاشی زیبا بر کتیبهٔ مرمرین مسجد المهدی بغداد در ۱۵۵ ق ۷۷۱ م موجود است ، و برخی نظایر آن که متعلق به ۱۷۵ ق ۷۹۱ م یا ۱۹۵ ق ۸۱۰ م باشد در بندر باکو از طرف خانیکوف کشف شده است[1] . ودرخراسان هم در حدود ۳۰۰ ق ۹۱۲ م آثار و علایم کوفی بسیار خوشخط دیده میشود ، که از آنجمله یك پارچـهٔ ابـریشمین بسیار نفیس مصور و منقوش خراسانی موزهٔ لوور پاریس است که بران کلمات « عز واقبال للقائد ابی منصور بختکین اطال الله بقـ . . .» نوشته شده است ، واین قائد عبد الملك بن نوح سامانی درسنه ۳۵۹ ق ۹۶۰ م کشته شده بود[2] و نوشتهٔ این پارچهٔ ابریشمین خراسانی نمایندهٔ رواج وپختگی کامل خط کوفی و نقاشی درین سرزمین است.

درگنجینهٔ قرآن مشهد رضوی درحوت ۱۳۴۸ ش نسخهٔ قرآنی بدست آمد ، که دراصفهان در سنه ۳۲۷ ق بخط معقلی دارای زوایای گرد نوشته شده و قدیمترین نسخهٔ مکشوفهٔ قـرآن در ایـران شمرده می‌شود ، که نوعی از خط کوفی متمایل به نسخی است ، و در همین گنجینهٔ مکشوفهٔ جدید، قرآنی وقفی ابوالحسن عراقی دبیرسلطان محمود بخط نسخی متمایل به ثلث موجود است . و نسخهٔ دیگروقفی محمدبن-

۱ــ مسلم کالگرافی ۲۱، ازقدیم‌ترین نمونهٔ این خط نسخهٔ قرآنیست در موزهٔ دمشق، که بقول دکترصلاح الدین منجد درسنه ۲۶۷ ق نوشته شده است. امـا آنچه وضع خط نسخ را به ابن مقله ابـو علی محمد (۲۷۲ ــ ۳۲۸ ق ۸۸۵ ــ ۹۳۹ م) نسبت داده‌اند (گلستان هنر ۱۶) محل تأملست ، زیرا آثار ابتدائی آن قبلا مشهود است . شاید ابن‌مقله به تهذیب آن پرداخته باشد .

۲ــ سروی هنر ایران ۲۰۰۲ .

موسی۴۰۲ ق به نسخ آغازی نوشته شده[۱] ، که از تمام این آثار باقیمانده به تحول خط عربی پی‌توان برد .

اکثر محققانی که برهنر خطاطی و نقاشی آسیای وسطی و ایران تحقیق کرده‌اند گویند که اثر هنر کتابسازی و نقاشی مانی و مانویان در خطاطی و نقاشی ایـن سرزمین ظاهر است ، و نسخه‌های مکشوفهٔ مانویان درتورفان و ترکستان ودیگرمواقع ، این اثررا بثبوت میرساند و[۲] چنانچه گذشت از وجود یك نسخهٔ کتاب مانی یا منسوب باو ، در خزانهٔ غزنه هم خبری داریم .

ولی باید گفت : که هنر نقاشی و مصوری کتاب ، همواره در ایران وخراسان بوده است که ما از کتاب «گوهرافشین» وغیره درسابق بحث کردیم، و هم کتاب مصور شاهان ساسانی‌را مطهربن طاهرمقدسی درکتاب البدو والتاریخ (۳۵۶ ق ۹۶۶ م) ذکر کرده، و علی بن حسین مسعودی آنرا در (۳۰۳ ق ۹۱۵ م) دراستخرپارس دیده بود، که نسخهٔ آنرا در۱۱۳ ق ۷۳۰ م برای هشام بن عبد الملك ازفارسی بعربی نوشته بودند[۳] . وبنا برین اسناد نتوان گفت که مردم این‌سرزمین، کتاب آرائی را تنها از مانویان آمـوخته باشند ، و البته اثری از هنر مانی در کتب منقوش و مذهب و مصور توان دید .

اما اثر هنر مانی یا هنر دیگر برخود خط کوفی تـزئینی کمتر دیده می‌شود و ممکن است آنـرا خود مردم عراق و ایران و خراسان

۱ــ یادداشت نویسنده از روی اصل نسخه‌های مشهد رضوی .
۲ــ سروی هنر ایران ۱۸۲۰ و مسلم کالیگرافی ۳ .
۳ــ التنبیه والاشراف ۹۲ طبع قاهره ۱۹۳۸ م .

بحالت تزئینی درآورده باشند . زیرا دراوراق مانوی خود خط مانوی مزین و مشجر یا گلدار و هندسی نیست ، بلکه صفحات وحواشی آنرا گل‌کاری یا مصوری کرده‌اند . ولی خط تزئینی کوفی چنین است که خود حروف آنرا باشکال دلکش تزئینی و هندسی درآورده‌اند و ما می‌بینیم که این تمایل تزئین حروف کوفی در قرن نهم و دهم مسیحی آهسته آهسته نشوونما کرده و مخصوصاً برابنیه آنرا نوشته‌اند وشاید در کتابهایی که مرجع استفادهٔ مردم بود ، آنقدر در تزئین حروف افراط نمیکردند .

مثلا سرلوحهٔ صفحات نخستین دوکتاب قدیم خطی کتاب الابنیه بخط اسدی طوسی(۴۴۷ ق ۱۰۵۵ م) و ترجمان البلاغه بخط اردشیر- ابن دیلمسپار قطبی در سنه ۵۰۷ ق ۱۱۱۳ م هر دو به کلمات (بنام خداوند بخشاینده بخشایشگر) آغاز می‌یابد ، ولی‌تزئین حروف یکسان است که حرف (ش) کلمه ۳ ـ ۴ را از متن بیرون کشیده و بالای‌آن بطورگلی آراسته‌اند . درحالیکه در متن کتاب هیچگونه تزئین هنری مشهود نیست . ولی تزئینات وافر و تکلفات پیچیدهٔ هنری در عین حروف کتابه‌های ابنیه در همین عصر موجود است ، که نمونهٔ آن در خراسان در کتابه‌های کوفی مسجد خرگرد و بنای سنگ‌بست عصر سلطان محمود غزنوی دیده می‌شود[1] .

در مسجد نائین شکل تزئینی بلند زاویه‌دار خط کوفی نمایانست که در سنه ۳۵۰ ق ۹۶۰ م کتابت شده و بعد از آن در سنه ۴۱۸ ق ۱۰۲۷ م در مقبره پیر علمدار ، آنقدر با گل و شاخ و برگ و اشکال

۱ـ سروی هنر ایران ۱۸۲۸ م .

تزئینی آمیخته ، که انسان آنرا تنها خطوط و اشکال زیبا و نظر ربائی می‌پندارد[۱] . وهمین‌شیوهٔ منقش درقرن ۱۲ م برطاق مسجد مغاك‌عطاری بخارا در غایت پیچیدگی بنظر می‌آید[۲] .

در خطوط ابنیه چنانچه دیدیم : تزئین و امتزاج نقوش و گلها و خطهای هندسی غالب بود ، ولی‌در کتابهاکه مورد خوانش واحتیاج عامه بودند ، حتی‌المقدور از سادگی‌وخوانابودن خط کارگرفته‌اند ، و درینجاست که کوفی از امتزاج نسخی در بین کتابها ، انواع متعدد دارد، وهم خطی‌بمیان آمده که ابن‌ندیم‌آنرا فیرآموز (معرب پیرآموز فارسی) خوانده است و از نام آن پیداست کـه در بین فارسی زبانان بوده و دنبالهٔ هر حرف آن با نیش قلم و بنازکی مو ، با حرف دیگر پیوسته است‌وجنبهٔ تزئینی آن غالب باشد،که بدان مصحف می‌نوشتند. و نمونهٔ یك ورق قرآن باین خط در ذخائر مشهد رضویست[۳] . ودیگر کتاب صفات الشیعه تألیف شیخ صدوق است که در سنه ۳۶۰ ق ۹۷۰م تألیف شده وآنرا بهمین خط پیرآموزتزئینی ، نصربن عبد الله قزوینی در سال ۳۹۱ ق ۱۰۰۰ م نوشته[۴] کـه اکنون در یك مجموعهٔ شخصی تهرانست .

ازقرآن خط‌کوفی‌ساده‌آمیخته با نسخی ، ذخایرآستان رضوی مشهد وقفی ابوالقاسم منصور بن محمد هروی وزیر سلطان محمود در

۱ــ همین کتاب ۱۷۴۴ لوحه ۲۶۶ .
۲ــ ابنیه وآثارتاریخی‌اسلامی دراتحاد شوروی . طبع تاشکند ۱۹۶۳م.
۳ــ گنجینه قرآن ۲۸ .
۴ــ کتاب و کتابخانه‌ها ۹ مسلم کالیگرافی ۸ .

سنه ۳۹۳ ق ۱۰۰۲ م وقرآن وقفی ابوالبرکات رازی ۴۲۱ق ۱۰۳۰م[۱] و همچنین قرآنی که بخامهٔ عیسی بن عبد الله بلخی در ۴۱۸ ق ۱۰۲۷ م نوشته شده[۲] (کتابخانه میلان) پدید می آید، که در اوائل قرن ۱۱ م جنبهٔ هنری خط کوفی قرآنی متمایل به نسخی در کتاب‌ها کم بود، و اگر میخواستند آنرا مزین سازند بطور مشکول می نوشتند مانند خط عثمان بن حسین وراق غزنوی ۴۶۶ق ۱۰۷۳م (؟)[۳]. ولی برابنیه والواح آنرا زیباتر وبا شاخ و برگ وخطوط هندسی والف‌های کشیده وزوایای قائمه نوشته‌اند. و آثار اقدم این گونه خطاطی درغزنه برقبورسبکتگین و سلطان محمود در اوائل قرن ۱۱ م پیداست، و حتی برقبر محمود دو نوع بسیار زیبای کوفی و رقاع دیده می‌شود، که گل کاری منقور و زیبائی هم دارد.

غزنه که مرکز سیاست و ثقافت آسیای میانه در قرن ۱۱ - ۱۲م بود، از نظر خطاطی نیز غنی‌ترین مراکز بشمارمی آمد، و علاوه بر نمونه‌های نسخه‌های قرآنی که درصفحات گذشته نشان دادیم، مخطوطات خاص این مکتب قرآن نویسی موجودند، که آیات قرآنی را بخط کوفی مزین هنری برزمینهٔ مشجر گل کاری نفیس با تشعیرزیبای حاشیه بصورتی نوشته‌اند، که تمام صفحه گل کاری است و خط آیات قرآنی با سیاهی پخته سایه‌دار خیلی برجسته بنظرمی آید و نمونه بسیار زیبای این مکتب غزنه قرآنیست که دررمضان ۵۶۶ق جون ۱۱۷۱م بخط ابوبکربن احمدبن عبیدالله الغزنوی نوشته شده و درموزهٔ مصر موجود

۱ـ گنجینه ۳۵ .

۲ـ سروی هنر ایران ۱۷۲۴ .

۳ـ گنجینه ۴۹ .

است[۱] . و هم نسخهٔ دیگر قرآن درمجموعهٔ چستر بیتی انگلستان است[۲] که عیناً بهمین سبك نقاشی گلدار بر تمام زمینهٔ صفحات دارد ، ولی خط آن کوفی متمایل به پیر آموز است .

همچنین قرآنی که در سنه ۵۰۵ ق ۱۱۱۱ م در بست کنار هلمند نوشته شده (کتابخانهٔ ملی پاریس) بهمین سبك نسبتی دارد[۳] وهم قرآنی در گنجینهٔ مکشوفهٔ جدید مشهد رضوی بخط و تذهیب محمد بن عثمان وراق و مذهب غزنوی بدست آمده ، که تاریخ وقف آن ۴۱۴ ق است ویکی از آثار مغتنم مکتب خطاطی کوفی و تذهیب غزنه شمرده می‌شود .

در کتابه‌های تزئینی کوفی بعد از نوشته‌های مراقد سبکتگین و محمود ، بسا الواح سنگی و نوشته‌های دیواری درغزنه موجود است، مانند نوشته‌های کوفی دومنارغزنه که یکی بنام بهرامشاه (۵۱۱-۵۴۷ ق ۱۱۱۷ - ۱۱۵۲ م) و دیگری از سلطان مسعود علاءالدوله بن ابراهیم (۴۹۲ - ۵۰۸ ق ۱۰۹۸ - ۱۱۱۴ م) است ، و هم باستانشناسان ایتالوی در سالهای بعد از ۱۹۶۰ م در عصر سلطان مسعود مذکور ، نمونه‌های ادبیات دری را به رسم الخط بسیار مزین کوفی برسنگهای دیواری از زیر خاك برآورده‌اند[۴]. که آنرا مظاهر متکامل خط کوفی در اواخر دورهٔ غزنویان توان شمرد ، و الواح سنگی که از همین دوره دربست باقی مانده ، و همچنان پارچه‌های نوشته‌های کوفی که بردیوارهای قلاع غزنویان درلشکری بازاربست دیده می‌شود، نیزازبقایای خطوط

۱- سروی هنرایران ۹۳۰ و مسلم کالیگرافی ۶ .

۲- سروی ۹۳۱ کتاب و کتابخانه‌ها ۲۱ .

۳- سروی ۹۲۷ .

۴- کتابه‌های کوفی قصر مسعود سوم در غزنه ، طبع روم ۱۹۶۶ م .

کوفی دورهٔ غزنویانست .

از بقایای جامع اولیا طـرف شرقی بالاحصار غـزنه ، محراب قدیمیست منقش و زیبا ، کـه با خط کوفی مزین گلدار و خط رقـاع (در بین) مـزین است و سنگی درآن بخط رقاع نوشته شده کـه نام ظهیرالدوله سلطان ابراهیم بران منقور است و از این برمی‌آید ، که درعهد سلطنت او(۴۵۱-۴۹۲ق ۱۰۵۹-۱۰۹۸م)بناشده باشد[1] وخطوط تزئینی کوفی‌گلدار بهم‌پیچیدهٔ رباط شرف سرخس[2] درحدود ۵۴۰ ق نیز نمودار این سبك خط تزئینی است .

از دولوحهٔ سنگی‌قبوری که در بست باقی‌است ۵۹۵ و۶۱۱ ق ۱۱۹۸ و ۱۴۱۴ م و لـوحهٔ قبر محمد بن اسماعیل غـوری متوفا ۲۴ جمادی الاولی ۵۳۰ ق که از هرات بدست‌آمده (موزهٔ هرات) پدیدار است که خط ساده کوفی متمایل به نسخ را بدون تزئین وگل‌پردازی نیزمی‌نوشتندونمونهٔ‌آن درلوحهٔ‌مزارواقع هرات نشان داده شده است.

سیر تکامل تزئینی خطوط کوفی ونقوش‌گچی وحجری برابنیه، شکل غلو و افراط را بخود می‌گیرد که در دورهٔ سلجوقیان نمونهٔ آن برقبرامام یحیی در جوزجان ومحراب اولیا و منارها وسنگهای منقوش قصر مسعود سوم در غزنه وبقایای ابنیه لشکری بازار بُست و چشت و بقایای مسجد نه‌گنبدان بلخ ومسجد جامع هرات ازبناهای غیاث‌الدین محمد سام و مدرسهٔ شاه مشهد جوند بادغیس (بناکردهٔ بانوئی) ومنار زیبای جام در قرن ۱۲ موجودند ، کـه تکامل تزئینی و نفاست هنری

۱ــ شیخ محمد رضا : ریاض الالواح ۱۳۸ طبع کابل .

۲ــ دکترعیسی‌بهنام : مجلهٔ هنر ۵۲ بهمن‌ماه ۱۳۴۵ ش طبع تهران .

خط کوفی و نقاشی گچی دیـواری را در ابنیهٔ غزنویان و غـوریان نمایندگی میکنندوروشن‌می آید، که سوابق‌هنری پیش ازدورهٔ تیموریان در افغانستان و ایران در تحت شرایط اقتصادی و اجتماعی هنرپـرور سلطنت‌های قوی چگونه بوده است ؟

زیرا ما درهمین عصریك کتابهٔ خط عربی‌نامزین ونسخی‌شکسته را از بن چاهی در ویهند کنار اتك بدست داریم ، که آنرا در۴۸۲ ق ۱۰۸۹ م یك نفر فقیه جوزجانی ابوجعفر محمدبن عبدالجبار بن محمد در بنای چاهی نوشته است و اگر این خط را در پهلوی خطوط معاصر ابنیهٔ مجلل سابق‌الذکر بگذاریم پدید می‌آید ، که ارزش هنری خطوط تماماً مـرهون پرورش ارباب اقتدار بوده و ابنیهٔ بناکردهٔ رجال مقتدر مظاهر با شکوه هنری خطاطان گشته است .

از کتابهای‌قدیم‌زبان‌فارسی که‌تاکنون دردست‌است، کتاب‌الابنیه عن حقایق الادویه بخط اسدی طوسی در۴۴۷ ق ۱۰۵۵ م قـدیمترین و کتاب شرح تعرف مکتوب ۴۷۳ ق ۱۰۸۰ م (موزه کراچی) کتاب دوم و کتاب هـدایة المتعلمین مکتوب ۴۷۸ ق ۱۰۸۵ م (کتابخانهٔ بادلیان- اکسفورد) کتاب سوم دارای تاریخ معین کتابت شمرده می‌شوند، که شیوهٔ خط کتاب الابنیه بکوفی شبیه‌ترو اسلوب دومی وسومی به نسخی متمایل است . درحـالیکه نسخهٔ خطی ترجمان البلاغه مـوزهٔ استانبول نوشته ۵۰۷ق ۱۱۱۳م شبیه‌تر به‌کتاب الابنیه است، وازین پدید می‌آید، که کاتبان در اختیار شیوهٔ تحریر، تابع ذوق و رواج محیط خود بوده و در بین کوفی و نسخی، شیوه‌های مختلف را پدید می‌آورده‌اند ، که بسهولت قابل‌خواندن باشد. ودربین‌خط‌کتب، به‌تزئین‌هاوگل‌کاریهای-

فراوان هنری نمی‌پرداختند، الا در آغاز کتاب یا سر فصول وسوره‌های قرآنی که با یك سلیقه وتركیب وتزئین بسیارمشابه در آغازهردو کتاب الابنیه‌وترجمان‌البلاغه‌جمله(بنام ایزدبخشایندهٔ بخشایشگر) بخط کوفی مزین کشش‌داری نوشته‌اند.درحالیکه‌متون‌هردو کتاب‌ازین‌گونه‌آرایش های‌هنری‌عاریست. وتمایل کاتبان‌بطرف سلیقهٔ‌خط‌نسخی‌وسادگی آنست و درنوشتن‌قرآنها هم حتی المقدور خوانا بودن آنرا رعایت کرده‌اند، و از پیچ و تابهای تزئینی کوفی که برابنیه موجود است ، در نوشتن قرآن خودداری داشته‌اند . و اگـر هم بتزئین و پیچ و تاب دادن خط می‌پرداختند ، در سرسوره‌ها و پاره‌ها و منازل قرآنی بوده است .

در همین اوقاتست که خط نسخی در کتاب‌نویسی بسیارمستعمل است و ما می‌بینیم که بعد ازترجمان البلاغه ۵۰۷ ق ۱۱۱۳ م درحدود ۲۵ سال خط نسخی از آمیزش کـوفی بکلی تغییر شکل داده و نسخی خالص بمیان آمده است که در نسخهٔ تفسیر ابوبکر عتیق سورآبادی ۵۲۳ق ۱۱۲۸م بخط محمودبن‌گرگین ترکی‌دیده می‌شود (نسخهٔ خطی اندیاآفس لندن طبع عکسی تهران ۱۳۴۵ ش) ولی در نسخهٔ‌خطی المختصر مـن کتاب الوقف، نوشتهٔ عبدالله‌بن علی در ۵۲۶ ق ۱۱۳۱ م برای ابوبکر عتیق بن محمدبن خسرو (کتابخانهٔ مرحوم محمد شفیع لاهوری) هنوز هم آثار کوچك کوفی در بین نسخی باقیست ، و باید بموجب رسم‌الخط بسیارمهذب نسخی هدایةالمتعلمین مکتوب۴۷۸ ق (نسخهٔ بادلیان اکسفورد) رواج‌نسخی را در کتب از اواسط قرن‌پنجم هجری حساب کرد .

چون در حدود ۴۷۰ ق درجهٔ تهذیب و زیبائی نسخی را دریـن

کتاب می بینیم ، باید خط نسخی متمایل بکوفی ۲۳ صفحه باقیمانـدهٔ داستان وامق و عذرای عنصری را مربوط به دورهٔ نسخی + کوفی‌در حدود ۴۵۰ ق بدانیم ، که نمایندهٔ یك دورهٔ خط در افغانستانست[۱] .

ازرسم الخط قرآنی که درسنه ۵۸۴ ق بخط محمد بن‌عیسی بن علی نشابوری برای سلطان غور غیاث الدین محمد بن سام نوشته شده (۴ مجلد موزهٔ ایران باستان) پدید می آید که درخط نسخی شیوه‌های ریحان و رقاع و توقیع بهم آمیخته شده است .

در کتابخانهٔ خطی کابل مجموعهٔ رسائل متفرقه موجود است که از بامیان بدست آمده و در سنه ۶۱۱ ق بخط دولتشاه بن صفی تولکی

۱ـ این اوراق را مرحوم پروفیسر محمد شفیع لاهوری در بین دفتین کتاب کهنهٔ المختصر من کتاب الوقف یافت و تشخیص کرد کـه از نسخهٔ گم‌شدهٔ وامق و عذرای عنصریست و درین ۲۳ ورق کهنه خطی ۳۵۳ بیت آن مثنوی محفوظست .

برورق‌اول یك‌فهرست کتابهای مملوکه حاجب‌سری زکی‌بن محمدبن‌ـ علی عبدالحمید بامیانی بخط تعلیق ابتدائی نوشته شده و باید که اصل نسخهٔ مثنوی هم در افغانستان یا بامیان نوشته شده باشد ، که در ملك همین شخص بامیانی بود . اصل عکس این اوراق با شرح و تعالیق پروفیسر مرحوم در سنه ۱۹۶۷ م از لاهور طبع و نشر شده است .

در کتابخانهٔ مخطوطات کابل نسخهٔ قدیم بحر المعانی و صفوالامانی‌در تصوف واخلاق بزبان دری قدیم محفوظست که از بامیان بدست آمده وبرورق اول آن عیناً چنین فهرست کتب سری زکی‌چسپیده است که بعد از عبدالحمید کلمات «الشاعر البامیانی» هم دارد و معلومست که این هردو کتاب در بامیان در یك کتابخانهٔ همین حاجب یا صاحب بوده‌اند . (برای شرح ایـن مطلب بنگرید: مقاله عبدالحی حبیبی درمجلهٔ یغما چاپ تهران شماره ۱ـ۲ سال ۲۸ سنه ۱۳۵۴ ش) .

نوشته شده و خط آن نسخی دور از شیوهٔ هنریست ، و آثار کوفی در آن مشاهد نیست ، و ازین برمی‌آید که از همین اوقات شیوهٔ نسخی و تعلیق آمیزش یافته بود .

در قرن ۱۱-۱۲ م که آسیای میانه و خراسان در تحت اقتدار سیاسی غـزنویان و سلجوقیان و خوارزمشاهیان و غوریان بود ، هنر خط‌نویسی کوفی و نسخی وثلث با فروع آنها درخراسان وتمام ایران، فراوان پرورش دیده بود . و اگر ما بقایای این نوع خطوط را درغزنه و هرات و بُست وبلخ و مشهد وسمرقند ودیگر بلاد خراسان ـ بمعنی وسیع آن وقت ـ ببینیم می‌فهمیم ، کـه قـرن ۱۲ م زمان ریعان هنری خطوط عربیست، که خامهٔ هنروران چیره‌دست‌این هنرارزنده وبدیع‌را از نشابور تا بخارا وسمرقند و شاش و طراز و غزنه و ویهند کنارسند پرورانده است . حتی بهمت غـزنویان و غوریان افغانی ، ایـن متاع گرانبها در اواخر قرن ۱۲ م بقلب هند و دهلی نیز رسیده بود ، که در سنه ۵۹۶ ق ۱۱۹۹ م یك نظیر منار جام غور ، در مسجد قـوة الاسلام بنام قطب منارساخته شد ، که اینك‌بحیث نمونهٔ نفوذ هنر و رسم‌الخط تزئینی خراسانی تاکنون در دهلی با شکوه و وقـار عظیمی ایستاده و ما می‌بینیم که بعد از مدت سه قرن هنرخراسان از هرات وغور وغزنه بقلب هند نیزرسیده بود ، ودرتحت اثرقوی محرکات سیاسی‌وعقیدوی و اقتصادی گسترش و نشو و نما مـی‌یافت و اغلب شاهـان و مقتدران میخواستند با بنای‌کاخها ومنارهاومساجد مجلل ومزین ، مراتب قدرت خود را تبارز دهند ، وبران ابنیهٔ معظم ، بجای تصاویرانسانی، خطوط نظرربای بسیارزیبا ونقوش مواد غیر حیه را بنویسند ، و برای این‌کار،

خط کوفی بـرازندگی تمامی داشت و حتی تماماً به شکل گل کاری و نقاشی بدیعی درامده میتوانست .

خط کوفی با انواع متکامل خود برابنیه ، بصورت تزئینی ودر نسخ قرآن و کتب دیگرمقارن با خط نسخی نشوونما نمود وتاآغازقرن ۱۳م وخروج مغل درتمام کشورهای اسلامی با فروع خودموردِاستعمال و تبارز هنری مردم بود . مثلا در گنبد مرقد ملك غیاث الدین غـوری در مسجد جامع هرات ، رقاع ریحانی بسیار زیبا و گاهی برابنیه رقاع و ریحان و ثلث ومحقق و ثلث خاص کتابه‌نویسی با الف‌های کشیده ، و هـم محقق شجری و ثلث طغرا ، و ثلث تعلیق نما و دیگر شیوهای مخلوط این خطوط دیده می‌شود . و هم خط نسخی آنقدر مهذب و پرورده گردید ، کـه شکل کامل هنری را گـرفت ، و نمونهٔ آن در قرآن خط عبدالله صیرفی ۷۲۰ ق ۱۳۱۹ م گنجینهٔ مشهد رضوی دیده می‌شود .

اگرچه چنگیزیان در مدت نیم قرن اول خروج خود ، بسا ابنیه و کتابه‌ها را در سمرقند و بلخ و مرو و نشابور و هرات و سیستان و دیگر بلاد معمور آنوقت از بین بردند ، و درین جمله هنرمندان وعلما نیز تلف شدند ، و برخی به ممالك دوردست روم و هندگریختند،ولی بعد ازیك‌قرن حکمرانان‌مغل نیز با ثقافت‌وهنر خراسانی‌درماوراء النهر و افغانستان و ایران آشنایی یافتند و درین میانه بـرخی از حکمرانان محلی مانند آل‌کرت هرات و امرای پارس از در مدارا با مغلان پیش آمدند ، و به حفظ هنر و کلتور خـود توجه کردند . چنانچه از آثار این دوره در هرات نمونه‌های گرانبهای خطاطی و نقاشی برمقابروابنیه

دورهٔ آل کرت باقیست، واین آثارهنری را ما یك حلقهٔوصل و پیوستگی هنری بین دورهٔ قبل از مغل و آغـاز رنسانس هنری تیموریان میدانیم که مواریث گرانمایهٔ هنری مردم عصر غزنویان و سلجوقیان و غوریان را به رنسانس تیموریان انتقال داده‌اند .

از آثار خطاطی این دوره ، خط ثلث عالی بشیوهٔ قدیم بر لوح مزار خواجه شهاب الدین عبدالله غاوردانی هراتست که در سنه ۷۴۴ق ۱۳۴۳ م نوشته شده ، و خط توقیع‌نمای مزار جوانی در خاك شیخ‌ـ ابـوالعلا در محرم ۷۵۹ ق ۱۳۵۷ م و خط تـوقیع تعلیق‌نما بر مزار طغرل‌بن امیران فوشنجی در رباط‌پی‌غربی هرات از ۷۵۶ ق ۱۳۵۵م و خط رقاع تعلیق‌نمای سلطان شاه درسنه ۷۷۷ ق ۱۳۷۵ م برظرف هفت جوش جامع هرات که بامر سلطان غیاث الدین محمد کـرت ساخته شده است .

فراموش نباید کرد : کـه در مدت پنج قرن اول دورهٔ اسلامی هنگامیکه‌خط کوفی باانواع آن درعراق وایران‌وخراسان وماوراءالنهر پرورده می‌شد ، یك‌شیوهٔ خاص شمالی آن ازقفقاز تا خوارزم درشمال وجود داشت که پیچیدگی‌وابهام‌واعوجاج خاصی دران مشهود است و نمونهٔقدیم آنرا درسال ۴۷۱ق ۱۰۷۸م بر کتابه ۴سطری مسجدالرشید‌ـ ابن محمد بن ابی‌بکر در باکوتوان دید ، وبعد از آن بر کتابهٔ‌آرامگاه یوسف بن کبیر در ۵۵۷ ق ۱۱۶۱ م نوعی از این شیوه دید میشود و بقایای همین روش مهذب شده برلوحهٔ قبریست که در ۶۷۰ ق ۱۲۱۷م کنده شده .[۱] و هم در اورگنج کهنه در قرن ۱۲ م بالای مدخل عمارت

۱ـ مسلم کالگرافی ۲۲ ـ ۲۳ .

مشهور بقبر فخر الدین رازی (؟) نوعی از آن در کنده‌کاری گل پخته با نقوش ظریف‌گل و بوته مشهود است .

حدس من اینست که نوع کوفی‌نویسی شمالی‌قفقاز وخوارزم، مبدأخط ناشناسی‌است که نمونهٔ متأخر آن دریك مصحف‌مشهد رضوی است و دانشمند گلچین معانی آنرا «خط بابری» اختراعی محمد بابر شاه مؤسس سلسلهٔ تیموری هند می‌داند ، که این سخن هم محل تأمل است و ثابت نیست[1] .

۱ــ برای تفصیل رك :گنجینهٔ قرآن ۱۷۸ وتاریخ خط ونوشته‌های کهن افغانستان ۱۰۲ و لوحهٔ ۸۲ ــ ۸۳ ــ ۸۴ طبع کابل ۱۹۷۱ م .

(۹)

دورهٔ عروج خطوط

دراواخر قرن ۱۴م امیرتیمور درآسیای میانه امپراتوری وسیعی تشکیل داد، که‌تمام ممالك‌ماوراءالنهروافغانستان‌وایران را در برگرفت. چون مردم این ممالك ، مواریث هنری دورهٔ غـزنویان و غـوریان و خوارزم‌شاهیان و سلجوقیان را با آثار هنر اسلامی از غرب وهنرچینی و هندی و مغلی از شرق پیش‌روی داشتند .

هنگامیکه شاهرخ پسر امیر تیمور در آغاز قرن ۱۵ م در هرات مـرکز امپراتوری خـود بنشست ، وی مواریث هنر را در سمرقند و هرات پرورانید ، و این شهر مرکز رنسانس هنری آسیای میانه گردید و مخصوصاً هنر کتاب‌نویسی بمعراج خود رسید ، و ابنیهٔ عظیمی که بران کتابه‌های زیبا بانواع خطوط تزئینی موجود است ساخته شدند . و این مکتب هنری هرات تا اواخر عصر سلطان هنرپرور حسین بایقرا و اواخر قرن ۱۵ م در هرات کـرد ، و بعد از آن دیده میشود ، کـه

هنرهـای خطاطی ، نقاشی ، مصوری ، کتاب‌سازی ، منیاتـور ازین رنسانس هنری به بخارا و اصفهان وتبریز و شیراز و هند انتقال کردند.

درین رنسانس هنر ، استعداد خلاق مردم هرات و تمام ملل مملکت ـ وسیع تیموریان هرات ازمرزهای چین تا تبریز کار میکرد ، و بنابرین هرات را دران اوقات مرکزی باید پنداشت که خلاقیت هنری تمام این مـردم درآنجا فعالیت داشت و هـزاران نفرهنرمند ، خطاط ، مصور ، مذهب ، نقاش ، جلد ساز ، محرر ، معمار ، کاشی ساز ، و رنگ ساز وغیره درآن تحت پرورش رجال هنرخواه سلطنت تیموریان به تخلیق آثار خالد هنری می‌پرداختند .

رنسانس هنری هرات آثارجاویدانی را در شقوق مختلف هنری آفرید ، که این کتاب حوصلهٔ شرح آنرا نداردوباید اندران باره کتابها نوشته و پرداخته آید . ولی مـن درینجا دو شهکار جهانی این مکتب هنر را یادآوری میکنم :

اولین اثر خالد این دبستان ، نسخهٔ خطی شاهنامهٔ فردوسی موزهٔ گلستان تهران است در سنه ۸۳۳ ق ۱۴۲۹ م بخط جعفر بایسنغری کـه از لحاظ خط ، نقاشی ، مصوری ، کاغذ تذهیب ، جلد و صحافـی به تشخیص متخصصان بین المللی ، گرانبهاترین کتب جهان شمرده شده و نمایندهٔ عالی‌تـرین مرحلهٔ کتاب سازی انسانست (بنگرید : شمارهٔ اول ایران) .

دوم : مسجد گـوهرشاد آستان قدس مشهد است ، کـه بهمت ملکه هرات گوهرشاد و شهزادگان هنرمند و هنردوست تیموری در ۱۲ سال تحت نظر قـوام الدین معمار ساخته شده و از نظر معماری سبك

خاص خراسانی و تزئین و کاشی کاری و خطاطی در زمرهٔ دوازده بنای بسیار عالی تاریخی دنیا و شهکارهای انسانی گذشته محسوبست و بنای آن درحدود ۸۲۱ ق ۱۴۱۸ م ختم شده است وبهترین نمونه‌های دورهٔ عروج خطاطی دارد .

گفتیم که هنر خطاطی در بین ملل مسلمان از قرن ۸ بدینطرف مراحل تکامل خود را در مدنیت اسلامی بنحو احسن پیمود ، و بجای هنر مصوری مکتب گندهارا و مانی و سوابق تصویرسازی امپراتوری کوشانی و ساسانی و بیزانتین و جریانهای هنر چینی و بودائی هم ایستاد ، و بنابرین درابنیهٔ دینی بطور تزئینی بکار رفت . اگرچه شاهان در کاخهای شاهی‌خویش ،گاهی دیوارهای نگارین و مصورهم داشتند که بربقایای قصرهای لشکری بازار بست تصاویری نمایانست ، و هم بیهقی مؤرخ دربار غزنه از یك‌خانهٔ مصورونگارینی که شهزاده مسعود در باغ عدنانی هرات ساخته بود خبر میدهد ، ولی این عمل شهزاده مورد بازپرس و رنجش پدرش سلطان محمود واقع گردید[1] ، و از همین داستان می‌دانیم که‌گویا برابنیهٔ دولتی‌وخصوصی ، تصاویررنگین و احیاناً شهوت‌انگیز را با احتیاط بکار می‌بردند . ولی ابنیهٔ دینی و معابد و مقابر ازان خالی بود ، وبجای تصاویر ، انواع خطوط تزئینی و گل کاری‌ها و نقوش غیر جاندار را بکار می‌بردند ، که همین عامل دینی و اخلاقی محرك پرورش و ایجاد و رواج انواع خطوط تزئینی در هنر اسلامی گردید ، و هزاران نسخهٔ خطی مزین و منقش و مذهب را از قرآن نوشتند ویا برابنیهٔ خود انواع خطوط تزئینی و نقاشی‌های

۱ـ تاریخ بیهقی ۱۲۱.

گوناگون را باقی گذاشتند . و همین نظر دینی مؤید پیدایش خطوط و خطاطان بسیار ماهر چیره‌دست خلاقی گردید ، کـه برابنیهٔ دینی ، هنر در قالب عقیدهٔ دینی ریخته شد و توجه بهنر خطاطی در عصر تیموریان بدرجه‌یی بود کـه شهزادگان این خـاندان مانند بایسنغر و ابراهیم و بدیع الزمان نیز خطاطان ماهر بوده‌اند .

از آغاز قرن ۸ تا قرن ۱۶ م درمدت ۷ قرن از خط کوفی و نسخی سادهٔ اوائل دورهٔ اسلامی ، فـروع هنری بـوجود آمد ، کـه نامهای انـواع خطوط به پنجاه میرسد ، ولی در قـرن ۱۵ م «اقلام سته» ذیل بطور خطوط اساسی وجود داشت:

نگارِ من خطِ خوش مینویسد بغایت خوب ودلکش مینویسد
مناشیر و محقق ، نسخ و ریحان رقاع و ثلث هر شش مینویسد

بر ابنیه و کتب دورهٔ تیموریان ، خط کوفی با انواع تزئینی آن نمودار است، ازانجمله خط مشجر مشکول بیرونی گنبد گورامیر تیمور را درسمرقند ۸۰۷ق ۱۴۰۴م وهم درمدرسهٔ الغ بیگ ۱۴۲۰ م و مرقد خواجه احمد یسوی در ترکستان از قرن ۱۴م و هم بر بـرخی از ابنیهٔ تیموریان در هرات و بلخ وجوند وکوهستان هرات ، و انواع معقلی و مقفل وهندسی آن درخشت کاریهای مسجدگوهرشاد ومدرسهٔ الغ بیگ و شاه زنده سمرقند و دیگر ابنیهٔ آنوقت و همچنین در سر سوره‌هـای قرآنی مکتوب این عصر توان دید. و ازین بر می آید که کوفی نویسی درین عهد به تکامل نهایی خود رسیده بود .

در پهلوی تکامل وتنوع هفت‌قرنهٔ خط کوفی، تهذیب وهنری‌شدن نسخی نیز جریان داشت و در کتاب های فارسی ، روش کوفی مخلوط

با نسخی در جریان این قرون دیده می‌شود . ولـی چون نسخی جنبهٔ تزئینی کمتر داشت ، بر ابنیه آنـرا نمی‌نوشتند ، و از تهذیب و هنری گردیدن کوفی و نسخی بود ، که ثلث با فروع خود محقق و ریحان و رقاع بوجودآمد ، و برای نوشته‌های دفاتر و مناشیر خطی از امتزاج نسخی و فروع ثلث بنام توقیع یا مناشیر رواج یافت ، کـه نوشتن آن سهل و زود وبدون تکلفات هنری و بدیعی بود، ونمونهٔ اینگونه خط و امتزاج فروع ثلث را درنسخهٔ کتاب التفهیم البیرونی (کتابخانهٔ مجلس تهران) توان دید، که در ۵۳۸ق ۱۱۴۳ م نوشته شده است .

خطاطان و هنرمندان خلاق ، در امتزاج این شیوه ها و پیدایش اسلوبهای خصوصی هنری درهرعصر، دستی داشتند ، و بنابرین امتیاز انواع این خطوط ممزوج وتعیین نام هرشیوه دشوار است.

برابنیه و مقابر وکتب مربوط رنسانس تیموریان در مملکتی که مـؤرخ دربار آن عصر عبدالـرزاق سمرقندی آنرا مملکت خراسان گوید نمونه‌های ذیل دیده می‌شود :

اول: انواع متعدد ومتکامل کوفی که چند نمونهٔ آن گفته شد.

دوم : ثلث بسیار پخته و متکامـل مانند هفت ورق قـرآن بخط شهزاده بایسنغربن شاهرخ متوفا ۸۳۷ق ۱۴۳۳م و شصت ورق قـرآن بخط شیخ محمد طغرائی نوشتهٔ ۸۰۹ ق ۱۴۰۶ م و شانزده ورق قرآن بخط جلی ریحان و رقاع شهزاده ابراهیم‌بن شاهـرخ نـوشتهٔ ۸۲۷ ق ۱۴۲۳م و قرآن بخط خواجه عبدالله مـروارید متوفا ۹۲۳ق ۱۵۱۶م و قرآن بخط نسخ وثلث و رقاع بسیار عالی عبدالله طباخ هروی مورخ ۸۴۵ق ۱۴۴۱م درگنجینه قرآن مشهد رضوی .

بر ابنیه نیز انواع متکامل و بسیار زیبای خط ثلث نمایان است ، مانند خطوط ثلث و ریحان و محقق و رقاع منارها و مسجد جامع و گازرگاه وشاه‌مشهد جوند هرات ، و ابنیهٔ دیگر آن شهر و ثلث و تعلیق نمای بسیار عالی لوح مزار سیدحسن ابدال در قندهار و خطوط متعدد ثلث و ریحان بایسنغربن شاهرخ برپهلوی ایوانها و پیشانی وگنبد های مسجدگوهرشاد مشهد درسنه ۸۲۱ق ۱۴۱۸ م.

ابنیهٔ دورهٔ تیموریان درگازرگاه هرات ومشهد رضوی وسمرقند و بخارا دراستعمال اقسام خطوط ثلث وکوفی ومعقلی و ریحان و رقاع و نسخی و محقق و توقیع ، مظاهر برجستهٔ هنر خوش‌نویسی رنسانس تیموریان است ، و ازان جمله سنگ تاریخ مصلای هرات بخط جلی ثلث بسیارعالی عصر شاهرخ است که در چهار سطر بزبان فارسی بامر ملکه‌گوهرشاد درسنه ۸۴۱ق ۱۴۳۷ م بقلم جلال جعفر نوشته شده است و این شخص فرزند خطاط معروف جعفر بایسنغریست که نمونه های خطوط پدر و پسر هردو برابنیهٔ هرات موجود است .

همچنین قبرشیخ‌الاسلام‌محمدبن‌احمد ۸۳۸ق ۱۴۳۴م درگازرگاه خط ثلث بسیارعالی دارد ، وهم نمونهٔ بسیار عالی خط ثلث در بقایای بنای محرابی درقصبهٔ حوض کرباس غربی شهرهرات باقی مانده است وآنرا نمونهٔ‌گرانبهای خطاطی وسبك تزئین بنا ازهرات دورهٔ تیموریان گفته میتوانیم، که شاید خط یکی از اساتید مانند جعفر یاپسرش باشد.

و هم بر بالای محراب مسجد بلند و مدرسهٔ میرعرب بخارا خط ریحان جلی بسیارعالی کتابه‌نویسی ازقرن ۱۶م وبراطراف طاق‌نمازگاه بخارا نمونهٔ معقلی قرن۱۶ م ودرمدرسهٔ میرعرب بخارا و مسجد بی‌بی

خانم سمرقند اواخر قرن ۱۴م نمونهٔ بسیار عالی جلی ثلث ، وهمچنین ثلث‌جلی ومتوسط متمایل بریحانی برلوح مرمرین حکیم ترمذی‌درقرن ۱۴م وخط رقاع ریحانی بسیار عالی در مقبرهٔ جنوبی اوزگند ۱۱۸۶ م نمایان است .

درینجا باید یادآوری کرد: که از آغاز قرن ۱۴م در ترکستان ، شیوهٔ خاصی در ثلث و ریحان و رقاع و نسخی بوجودآمده بود ، که «شیوهٔ ترکستانی» باشد، وآنرا مخلوطی از ثلث و ریحان و محقق توان‌گفت که نمونهٔ آن قرآن با ترجمهٔ ترکی چغتائی ، بخط محمدبن شیخ یوسف اباری سیدالخطاط ۷۳۷ ق ۱۳۳۶ م گنجینهٔ قرآن مشهد رضوی است و درهمین گنجینهٔ قرآن بخط ثلث شیوهٔ ترکستانی قرآنی ازقرن ۱۶م نیز موجود است که این شیوهٔخاص ترکستانی را درخطوط قرن ۱۴-۱۵ درآسیای میانه فراموش نباید کرد، مخصوصاً نمونهٔ بسیار زیبای جلی متمایل به تعلیق، درتاریخ یکی از بناهای شاه زنده سمرقند در۷۶۲ق ۱۳۶۰م وبرسنگ مرقد قثم‌بن عباس درسنه ۱۳۳۴م وبربالای ایوان قبر بیان‌قلی‌خان دربخارا ۱۳۵۹ م.

سوم : چنانچه‌گفته شد، خطوط عربی در خراسان و تمام ایران تحول یافت و درطول قرن سیزدهم، علاوه بر اقلام سته یك قلم جدید دیگر(که‌کاملا محصول ذوق‌وسلیقهٔ این مردم‌بود) متدرجاً بوجودآمد، که‌آنرا **تعلیق** گفتند ومخلوطی بود از نسخی و رقاع وتوقیع . وچون این خط درمراسلات سرکاری وعامه استعمال‌گردید، که‌آنرا **ترسل** هم گفتند ومولانا جامی‌گفت:

کاتبان را هفت خط باشد بطرز مختلف
ثلث وریحان ومحقق،نسخ و توقیع و رقاع
بعد ازان تعلیق آن خطست کش اهل عجم
از خط توقیع استنباط کـردند ، اختراع

تعلیق نسبت به‌خطوط دیگر پیچیده بود، وبنابرین قاآنی آنرا با زلف خوبان تشبیه نمود: «ای زلف تو پیچیده‌تر از خط ترسل» . خط تعلیق بر کتابه و ابنیه نوشته نمی‌شد ، و گاهـی در کتب و عموماً در مراسلات استعمال می‌شد .

ازصفحهٔ اخیر نسخهٔ خطی طبقات‌الصوفیه کتابخانهٔ نافذ پاشا در استانبول ، کـه بـا نسخ پخته بخط دمتاش بن عبدالله در شعبان ۶۷۲ ق ۱۲۷۳م غالباً درخراسان نوشته شده ، ثابت می‌آیدکه خط نسخی‌درین زمان متمایل به تعلیق گشته بود. زیرا درین صفحهٔ اخیر نسخه سطوری مشابه بخط تعلیق از قلم همین کاتب دیده می‌شود، و بنابرین آغاز تعلیق را یك قرن پیش از خروج امیر تیمور باید دانست . زیرا برگور همین امیر درسمرقند خطی که به تعلیق نسخ‌آمیز متمایل به‌ثلث می‌ماند دیده می‌شود، وهم نمونهٔ نسخ تعلیق‌آمیزصفحات اخیر نسخهٔ اسرارالتوحید کتابخانهٔ سلیم‌آغا در استانبول است کـه در سنه ۷۰۰ق ۱۳۰۰م بخط محمد صالح برای قاضی‌علی جوینی درخراسان نوشته شده ،که‌آن را نمونهٔ رواج تعلیق‌گفته می‌توانیم.

از کتابهٔ مـرقد قثم بن عباس در سمرقند نیز پدید می‌آید ، که در حدود ۱۳۳۴ م خط نسخی و ثلث مـاوراءالنهر نیز به تعلیق متمایل بود ، و شاید نمونهٔ تبدیل تدریجی نسخی به تعلیق ، همان قبالهٔ زمین

باشد ، که دکتور هورنل Hoernle یافت ومرگلیوث Margoliouth تاریخ آنرا ۴۰۱ ق ۱۰۱۰ م خواند[۱] . و هم بیلین Belin در کتابهٔ فارسی مسجد کهنهٔ ارض روم بردیواری نوشتهٔ منقوری یافته بود ، که که در سنه ۳۱۵ ق ۹۶۰ م نوشته شده ،[۲] و خط مدور متمایل به نسخ و نستعلیق (؟) توقیع داشته است ، که حلقهٔ وصل با کوفی زاویه‌دار شمرده می‌شود، وازاسناد جدیدی که دربارهٔ قدمت شیوهٔ تعلیق بدست آمده ، سطور آخرین نسخهٔ قرآنیست که درحوت ۱۳۴۸ ش ازذخیره قرآنهای آستان رضوی مشهد در یك پستخانهٔ مسدود یافته شد ، واین عبارت در آخر آن بخط تعلیق خوانده میشود : «فرغ من کتبه یوم الثلثا السابع من ذی الحجه روز بهمن من شهر اسفندارمذ سنه خمس عشر واربع‌مائه» واقف این نسخهٔ قرآن ابوالوفا نامداشت که درهمین سنه ۴۱۵ ق وقف کرده است[۳] و ازین هم برمی‌آید که خط تعلیق در اوائل قرن پنجم هجری هم نوشته می‌شد، وهم شیوه‌های توقیع وتعلیق گاهی باهم آمیخته بود[۴] .

ازین اسناد حدس باید زد ،که مبادی خط تعلیق قدیمتر است و درقرن ۱۳ ـ ۱۴ راه خود را برواج عمومی‌وهنری‌شدن تزئینی گشوده است . که نمونه‌های‌آنرا در خطوط بسیاراستادانهٔ زیبای تعلیق‌نویسان دورهٔ تیموریان : خواجه تاج‌الدین وخواجه اختیارهروی منشی‌سلطان‌ـ

۱ـ جورنال ایشیانیك سوسایتی ۷۶۱ بابت اکتوبر ۱۹۰۳ م .

۲ـ همین مجله ۳۷۶ طبع ۱۸۵۲ م .

۳ـ این نسخه را نویسندهٔ این سطور در حمل ۱۳۴۹ ش دیده‌ام.

۴ـ ابداع خط تعلیق را به حسن بن حسین بن علی فارسی (حدود ۳۵۰ ق ۹۶۰ م) کاتب عهد عضدالدوله دیلمی نسبت داده‌اند .

حسین بایقرا وعبدالحی منشی ابوسعید میرزا وخواجه عبدالله مروارید هروی توان دید .

چهارم :

در نصف اخیر قرن ۱۴م ازامتزاج و تلفیق هنری نسخ و تعلیق خطی بسیار زیبا و دارای ارزش بدیعی بوجود آمده بود ، که آنرا نستعلیق گویند ، و نام آن هم دلالت بر آمیزش نسخ + تعلیق دارد .

اگرچه واضع نستعلیق را میرعلی تبریزی قبلة الکتاب (حدود ۹۷۰ ق ۱۳۸۸ م) دانند و خطاط سلطان‌علی مشهدی گفته است :

نسخ تعلیق گر خفی و جلی است
«واضع الاصل»[1] خواجه میرعلیست
وضع فرمود او ، ز ذهن دقیق
از خط نسخ وز خط تعلیق

مگر بقول ابوالفضل علامی در دیباجهٔ (مرقع شاهی) برخی ازقطعات خط نستعلیق پیش از عصر تیمور یعنی ۷۷۱ ق ۱۳۶۹ م بنظر آمده و خودنویسندهٔ این سطورهم نمونه‌های نستعلیق‌را پیش ازین عصردیده‌ام. چنانچه کتاب مجمع النوادر تألیف محمد عوض بن بختی شوع بخط نستعلیق نگاشته ۷۸۵ ق ۱۳۸۳ م دیده شده ، که معاصر میرعلی است در کمال نفاست و نضج . و باید پیش ازین عصر مراتب آغاز و پختگی را طی کرده باشد ، و هم نسخهٔ خط نستعلیق بسیار مهذب و پخته زیبای طبقات الصوفیهٔ انصاری هروی در کتابخانهٔ نور عثمانیه

۱ــ در کتابخانهٔ سلطنتی ایران قطعه‌خط جعفر بایسنغری موجوداست دارای چنین رقم : «کتبه العبد المذنب جعفر الکاتب . . . علی طریق واضع الاصل علی بن حسن السلطانی» .

استانبول بقلم نستعلیق نیمه جلی درویش صوفی در ۸۳۹ ق ۱۴۳۵ م موجود است که معاصر اواخرعمرمیرعلی تبریزی باشد . و اگرواضع آن خط را میرعلی بدانیم نتوانیم گفت : که درهمان عصر نستعلیق نویسان معاصرش هم بدان درجه پختگی و نضج هنری نستعلیق رسیده باشند . وازینروست که غلام محمد هفت قلمی دهلوی مؤلف «تذکرهٔ خوشنویسان» در حدود ۱۲۳۹ ق ۱۸۲۳ م مینویسد : «که پیشتر از میرعلی تبریزی هم خط نستعلیق می نوشتند ، لیکن این مرد بزرگوار قواعد در خط نستعلیق مقرر نمود»[1]. بنابرین زمان آغاز نستعلیق هنری را حدود ۷۰۰ق ۱۳۰۰ م تعیین باید کرد ، درحالیکه اساس آن در خط تعلیق پیش از سه قرن گذاشته شده بود .

ما سندی در دست داریم که نمونهٔ نستعلیق نویسی را در اواخر قرن هشتم هجری بخط یك هروی نشان میدهد . بدین معنی که نسخهٔ خطی کتاب عجائب المخلوقات فارسی به نستعلیق خالص مورخ ربیع الاول سنه ۷۹۰ ق ۱۳۸۸ م در کتابخانهٔ ملی پاریس موجود است (شماره ۳۳۲ تکلمهٔ فارسی) که در آخر آن نوشته اند : «بتاریخ غره ربیع الاول سنه ۷۹۰ بخط العبد احمد هروی عفی عنه .»

این کتاب برای کتابخانهٔ سلطان احمد خان (شیخ اویس ایلکانی ۷۸۴ - ۸۱۳ق) نوشته شده است (یادداشتهای قزوینی ۲۰۳/۷) و هم شاهنامهٔ دموت دارای ۵۵ مجلس نقاشی مکتب تبریز در سنه ۷۴۰ ق ۱۳۳۹ م بخط خوش و پختهٔ نستعلیق نوشته شده ، ودیوان مصوّر سلطان احمد به نستعلیق خفی صالح بن علی رازی در سنهٔ ۸۰۰ ق ۱۳۹۷م

۱ــ تذکرهٔ خوشنویسان ۴۳ طبع کلکته ۱۹۱۰ م.

(کتابخانهٔ ایاصوفیه) وخمسهٔ نظامی مصور موزه هنرهای اسلامی استانبول بخط نستعلیق ۸۰۱ ق ۱۳۹۸ م موجود است ، و این همه دلالت دارد برینکه نستعلیق در اواسط قرن هشتم هجری هم بود.

علاوه برین شرح مختصر قاضی عضد بخط نستعلیق نجم الدین کرخینی در سنه ۷۸۵ ق ۱۳۸۲ م در تبریز نوشته شده ، و در موزه برتانیا مثنویات خواجه به نستعلیق خفی ۷۹۸ ق ۱۳۹۵ م میرعلی بن‌ـ الیاس تبریزی موجود است که در بغداد نوشته شده است .

بهرصورت در عصر تیمور و شاهرخ خط نستعلیق که زیباترین خطوط بوده ، وهم زادهٔ قریحهٔ تابناك مردم خراسان است ، درمملکت تیموریان ، رواج کامل یافت و برابنیه وکتب مستعمل گردید و در دربار تیموریان شاگـردان میرعلی کـه استاد و مرتب این خط بود ، بعد از عبدالله پسر هنرمندش پـرورش یافتند ، که از آنجمله مولانا جعفر و پسرش جلال و مـولانا اظهر متوفا ۸۸۰ ق ۱۴۷۵ م و پسرش محمد و سلطان علی بن محمد مشهدی ومیرعلی هروی و محمد اوبهی و سلطان محمد خندان وسلطان محمد نور ودیگر مشاهیر نستعلیق‌نویسان برامدند، و بعد از قـرن ۱۶ م سبك نستعلیق ایشان از هرات به ماوراء النهر و و ایران و هند و عثمانی نیز انتقال یافت .

نفایس آثار هنری برابنیهٔ تیموریان در هرات فراوانست . مانند لوح قدیم مولانا جامی منسوب بخط میرعلی هروی و لوح مزار شیخ‌ـ زین الدین خوافی ۸۳۸ ق ۱۴۳۴ م ولوحهٔ سنگ مرمر با خط نستعلیق بسیار جلی وعالی دررواق حوض زمزم گازرگاه هرات و قطعات سنگ مرمر مراقد هرات ۸۵۹ ق ۱۴۵۴ م و الواح نستعلیق گازرگاه بر قبر

رستم محمدخان وخط نستعلیق سلطان‌علی‌مشهدی برگور امیرغیاث‌الدین منصور پدر سلطان بایقرا ۸۸۲ ق ۱۴۷۷ م و چهار قبر دیگر شهزادگان تیموری بخط همین سلطان علی و چند مرثیه در اندرون گنبد آرامگاه شهزاده بایسنغر درخیابان هرات ، ودو بیت بقلم بسیارقوی جلی نستعلیق برمرمر سپید مرقد پیر هرات بخط حسن خان شاملو .

دریــن عصر عموماً کتابها را به نستعلیق خــوش می‌نوشتند ، و نستعلیق‌نویسان هرات، آثارگرانمایه‌وشهکارهای خطی بوجود آورده‌اند، که از آنجمله جعفر بایسنغری نسخهٔ نفیس مصور شاهنامه بایسنغری را در سنه ۸۳۳ ق ۱۴۲۹ م نوشت که در موزهٔ گلستان تهران است . وهم سه ورق مجموعهٔ خطوط نستعلیق و ریحان و نسخی و ثلث و رقاع و شکسته بامضای اوست در موزهٔ ملی تهران . و هم هشت نمونهٔ دیگر خط او برکتب ودواوین شعرا والبم‌ها درموزه‌های دنیا موجود است .

پنجم :

خط تعلیق و نستعلیق در طول قرن ۱۵م و خروج امیر تیمور در پهلوی نسخ و فروع ثلث در سرتاسر مملکت تیموریان رواج داشت و کاتبان دفاتر وامورعامه درضمن چابك‌نویسی از امتزاج ودرهم‌شکستن هر دو خطی بوجود آوردند که‌آنرا شکسته یا شکسته نستعلیق‌گویند .

اسلوب شکسته‌نویسی نیز در طــول قرن ۱۵ ــ ۱۶ رنگ فنی و هنری‌گرفت وما می‌بینیم که درعصرتیموریان هرات، علاوه براقلام سته اساسی بردوقلم تعلیق ونستعلیــق یك قلم نهم شکستــه مستقلاافزوده شد ، و استاد جعفر بایسنغری در اوراق نمونهٔ خطوط مذکوره خویش که در مــوزهٔ ملی تهران است ، دو سطر بسیار زیبا و نفیسی را بهمین

شکته نستعلیق هم نوشته است ، که پختگی این شیوه را درعصر شاهرخ میرساند. و بعد ازان میرزا فصیحی هروی وشفیعای هروی ، ومرتضی-قلی شاملو هـروی و درویش عبدالمجید طالقانی و غیره از هنرمندان نامور این طریقه‌اند، وبرخی ازشکسته نویسان چون‌شیوهٔ خاصی‌داشتند آنرا شکسته‌آمیز و منسوب به شفیعای هروی خط شفیعه هم‌گفته‌اند .

ولی خط شکسته برای کتاب و کتابه‌نویسی کمتر استعمال شده و رواج آن تاکنون هم بـرای مراسلات عامه و دفتری بـوده و گاهی بطور نمونهٔ هنری و تزئینی برقطعات زیبا نیز نوشته شده است ، چنانچه در اواسط قـرن ۱۳ ق استاد و شاعر سردار غلام محمد خان طـرزی قندهاری قطعات زیبائی بخط شکسته نوشته وحتی برقطعه عاج دربین نقاشی ظریف آنرا جای داده است (موزهٔ کابل) .

فصل دوم

منابع ادبی تاریخ هنر تیموریان

منابع ادبی تاریخ هنر تیموریان

در مکتب هرات و متعلقات آن

اکنون بعد ازین دیباجهٔ مختصر بذکر منابع ادبی تاریخ هنر کتاب‌سازی مربوط این یك قرن حکمرانی تیموریان هرات و متعلقات آن می‌پردازیم ، و این منابع ادبی عبارتند از :

(۱)

تذکرهای شعرای زبان فارسی : قدیمترین کتبی که شبیه تذکرهای شعراء بزبان فارسی نوشته‌اند همانست که بنام مناقب الشعراء بقلم موفق الدوله ابوطاهر خاتونی وزیر عصر سلاجقه در حدود ۵۰۰ ق ۱۱۰۶ م نوشته شده بود[1] و بعد از آن سلطان رکن الدین طغریل بن-

۱ــ محمد قزوینی : مقدمه لباب‌الالباب عوفی ج۱ صفحات و، ز مقدمه.

ارسلان در سنهٔ ۵۸۰ ق ۱۱۸۴م یك مجموعهٔ مصور اشعار را بخط زین‌الدین محمود فراهم آورد ، که صور شعراء را دران جمال نقاش اصفهانی مینگاشت[1] ، واین هردو کتاب مفقودند ، و بعد از آن تذکرهٔ لباب الالباب را نورالدین محمد بن عوفی بخاری در سنه ۶۱۸ ق ۱۲۲۰ م نوشت که موجود است[2].

در عصر تیموریان تذکرة الشعراء دولتشاه سمرقندی در هرات در سنه ۸۹۲ق ۱۴۸۷م به امیرعلی شیرنوائی اهداء شد ، و بعد ازان تذکره‌های متعدد نوشته‌اند که ما ذکر آنرا تا جاییکه به تاریخ هنر تعلق دارد ، درینجا بترتیب حروف تهجی می آوریم .

این تذکره‌های شعرا در تاریخ هنر کتابسازی منابع مهم‌اند زیرا برخی از شاعران فارسی اهل هنر یعنی مصور یا مذهب یا خطاط و مجلد هم بوده‌اند ، و در شرح احوال آنها مطالبی در تاریخ هنر کتابسازی بدست می آید .

(۲)

کتب تاریخ عمومی یا تاریخ‌های هنر : که در دورهٔ تیموریان‌و بعد از آن نوشته شده‌اند و در ضمن وقایع سیاسی گاهی از رجال هنر و ادب و کارنامه‌های هنری ایشان مانند خطاطی و مصوری و نقاشی و غیره ذکرها دارند ، یا در بعضی کتب ، فصل‌های خاصی در احوال رجال علم وادب وهنر تخصیص یافته، مانند حبیب السیر وروضة‌الصفا

۱ــ محمد بن علی‌راوندی : راحة الصدور۴۴ طبع تهران ۱۳۳۳ ش .
۲ــ طبع محمد قزوینی در لیدن ۲ جلد ۱۹۰۳ ــ ۱۹۰۶ م .
طبع دوم سعید نفیسی در تهران ۱۳۳۵ ش در یك جلد .

و نگارستان هنر و غیره .

(۳)

نسخ خطی کتابها و قرآنها و مرقعات و نمونه‌های خوشنویسی که در خود مکتب هـرات یا متفرعات آن در مکاتب مشهد و بخارا و هند وقزوین و شیراز و تبریز نوشته و آراسته شده‌اند و نقاشان ومذهبان و خطاطان و مجلدان دران امضا کرده وتاریخ کتابت آن شهکارها را برخواتم کتاب نوشته‌اند .

ازروی این مخطوطات نفیس ، اسالیب هنری ونامهای هنروران و اوقات زندگانی آنها را تعیین میکنیم و برخی از مرقعات مقدمه‌های مفیدی هم در تاریخ هنر و احوال هنروران دارند که هر یکی‌منبع مهم معاصر شمرده می‌شود . مانند مقدمهٔ دوست محمد هـروی بـرمـرقع بهرام میرزا و غیره . و گاهی مالکان کتب و کتابداران بـرنسخهٔ خطی سوابق آن مخطوطه را نوشته‌اند ، کـه در تاریخ هنر بکارآید ، مانند برخی ازکتب خطی کتب خانه‌های شاهان تیموریـه هندوستان و نسخ خطی استانبول .

(۴)

بعضی دواوین شعرای معاصر مکتب هرات ، که گاهی مطالبی درباره کتب دارند و میتوان آنرا در تاریخ کتابسازی ذکر کرد مانند کلیات مولانا عبدالرحمن جامی و غیره .

(۵)

کتب منشآت و مجموعه‌های خطوط خصوصی و فرامین شاهان

و مراسلات رجال سیاسی و علماء و ادباء و هنرمندان که گاهی مطالب مهمی در احوال هنرمندان هم دارند . مانند فرمان مقرری بهزاد به کتابداری سلطان حسین بایقرا در هرات .

(۶)

کتابهائی که در تاریخ خط وشرح احوال خطاطان یا هنروران بعد از آغاز قرن شانزدهم تاکنون بزبانهای فارسی ، عربی ، ترکی اردو ، پښتو نوشته شده‌اند و دربارهٔ هنر کتابسازی از آن استفاده توان کرد .

منابع تاریخ هنر

بترتیب الفبائی نامهای مؤلفان

(۱)آصفی هروی

خواجه کمال الدین آصفی هروی بن خواجه نعمت الله قهستانی- ابن علاءالدین ، از رجال بزرگ هرات درعصر سلطان حسین بایقرا و امیرعلی شیر و دارای دیوان اشعار فارسیست که در سنه ۸۵۳ ق۱۴۴۹م درهرات تولد یافت و عمری را به مشاغل مهمهٔ دولتی خراسان گذرانید و بتاریخ ۱۶ شعبان ۹۲۳ ق ۱۵۱۷ م بعمر ۷۰ سالگی درهرات ازجهان رفت و درگازرگاه مدفون است، و دراشعاراو بسا مطالب مفید دربارهٔ خطاطی واصطلاحات هنر خط و کتابسازی آمده است .

دیوان آصفی (فارسی)

طبع هادی ارفع کـرمانشاهی . ناشر کتابخانـهٔ طهوری تهران ۱۹۶۳ م ۳۰۴ ص

(۲) ابن تغری بردی

امیرجمال الدین ابوالمحاسن یوسف بن تغری بردی قاهره‌وی مؤرخ معروف مصری (۸۱۳ - ۸۷۴ ق ۱۴۱۰ - ۱۴۶۹ م) .

النجوم الزاهره فی اخبار مصر والقاهره (عربی)

در هفت جلد که مرتب است برترتیب سالها ، و وقایع سیاسی و جنگی هرسال را به‌تفصیل آورده و وفیات اعیان و علماء و ملوك را هم در آخر وقایع هر سال می‌آورد ، و از فتح اسلامی مصر در عصر خلافت عمر و ولایت عمروبن العاص گرفته تا وقایع ۸۵۷ ق ۱۴۵۳ م تفصیل‌میدهد وضمناً ازروابط هرات باقاهره درعصراولاد تیمورمطالب مهمی دارد که در تاریخ هنر و کتابسازی بکار آید .

طبع این کتاب :

دو جلد اول و دوم طبع لیدن از ۱۸۵۵ تا ۱۸۶۱ بهمت J. D. Carlyle و معاونت پروفسور ماتس B. F. Mathas تا اوائل دولت فاطمیه مصر .

جزء دوم :

طبع ولیم بوبر از یونیورستی کالیفرنیا از ۱۹۰۹ تا ۱۹۱۲ م از اخبار فاطمیان تا ۵۲۴ ق ۱۱۲۹ م .

جزء سوم :

طبع ۱۹۱۳ م از ۵۱۵ تا ۵۶۶ ق ۱۱۲۱ - ۱۱۷۰ م .

جزء ششم :

درسه حصه از۱۹۱۵ تا۱۹۱۹ م وقایع ۸۰۱ تا ۸۲۳ ق ۱۳۹۸- ۱۴۲۰ م .

جزء ششم :

حصهٔ اول : ۱۹۲۱ - ۱۹۲۳ م تا وقایع ۸۴۱ ق ۱۴۳۷ م جمله ۸۵۶ صفحه .

حصهٔ دوم : فهارس و مقدمه و تصحیحات انگلیسی (معجم المطبوعات ۵۲) .

(۳) ابن الصایغ (عبد الرحمن بن یوسف)

ازمؤرخان وخطاطان قرن پانزدهم عرب متوفا ۸۴۵ق ۱۴۴۱م .

تحفة اولی الالباب فی صناعة الخط والکتاب (ع)

کتابیست در بیان تاریخ و انواع و ادوات خط .

طبع : هلال ناجی در تونس ۱۹۶۷ م .

(۴) ابو بکر طهرانی (قاضی)

از فضلای طهران ناحیهٔ اصفهان ومعاصر شاهرخ است که وقتی قاضی ومدرس مدرسهٔ غیاثیهٔ هرات هم بود وبدربارهای سلاطین تیموری و آق‌قویونلو راه داشت .

از آثار اوست:

کتاب دیار بکریه (ف)

درسنه ۸۷۵ ق ۱۴۷۰ م بنام حسن بیگ بن علی بیگ بن قراعثمان آق قویونلو تألیف شده که نام تاریخی آن «کتاب دیار بکریه» (= ۸۷۵ ق) است و مطالبی در تاریخ هنر و خط دارد .

طبع : انقره ۱۹۶۲ - ۱۹۶۴ م باهتمام نجاتی لوغال و حواشی و مقدمه دکتر فاروق سومر .

(۵) ابو الفضل علامی بن شیخ مبارك ناگوری هندی

تولدش ۶ محرم ۹۵۸ ق ۱۴ جنوری ۱۵۵۱ م درهند و از رجال بزرگ دربار اکبری و مؤلف معروفست که در سنه ۱۰۱۱ ق ۱۶۰۲ م دراواخرعهداکبری، بیرسنگه دیواورا به اشارهٔ شهزاده سلیم (جهانگیر پادشاه مابعد) کشت و سرش را در الهآباد نزد شهزاده فرستاد.

(الف) آئین اکبری (ف)

دایرة المعارف هندوستانست که در حدود ۱۰۰۶ ق ۱۵۹۷ م در پنج دفتر ترتیب یافته و احوال شاعران و هنرمندان و کسبه هم دارد.

طبع سنگی دهلی ۱۸۵۵ م.

طبع سنگی کانپور ۱۸۸۲ با تکلمهٔ سرسید احمد خان.

طبع کلکته ۱۸۶۷ م.

ترجمهٔ انگلیسی بلاخمن وجیرت ۱۸۶۸ - ۱۸۷۳ - ۱۸۹۴ با متن فارسی.

(ب) مکاتبات علامی (ف)

فراهم آورده ۱۰۱۵ق۱۶۰۶م ازطرف خواهرزاده‌اش عبدالصمد مشتمل برچهار دفتر، که در دفترسوم (ص ۳۲) آن مقدمهٔ وی برمرقع شاهی شهزاده سلیم دربارهٔ خطاطان وخوشنویسی هم آمده است ویك منبع تاریخ خط شمرده می‌شود (بنگرید ۱۲۲ و ایران ۷۴۰).

طبع کلکته ۱۲۳۸ ق ۱۸۲۲ م

طبع کانپور ۱۸۷۲ م.

برای نسخ خطی بنگرید: ریو ۲/ ۸۳۸ب

اینهی ۲۸۷.

ستوری ۵۴۹، ۱۳۱۴.

(۶) ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی

از نویسندگان معاصر ایران .

تاریخ خط و خطاطان (ف)

طبع مصور تهران ۱۳۴۵ ش ۱۹۶۶ م ۲۶۰ ص که ذکر برخی از خطاطان مکتب هرات هم دارد .

(۷) ابوالغاء خوارزمی (خواجه)

از شعرای معاصر شاهرخ میرزاست متوفا ۸۳۵ ق ۱۴۳۱م.

درمجموعه اشعارش مطالبی‌در بارهٔ هنراین دوره بدست می آید.

نسخهٔ خطی : دیوان نفیس مخطوط او در کتابخانهٔ همایونی استانبول است .

(۸) احمد ابراهیمی (قاضی)

پدرش میرمنشی شرف الدین حسین حسینی‌قمی منشی‌سام میرزا در هرات بود ، وی درسنه ۹۵۳ ق ۱۵۲۶ م درقم بدنیا آمد ومیرمنشی شاه‌طهماسپ صفوی و وقتی هم وزیرسلطان ابراهیم حکمران خراسان واستاد میرزا اسکندر بیگ مؤلف عالم آرای‌عباسی ودرخطاطی شاگرد شاه‌محمود زرین‌قلم نشابوری (متوفای ۹۷۲ق ۱۵۶۵م) بود، و بتاریخ جمعه ۷ ذیقعده سنه ۹۹۰ ق ۱۵۸۲ م مرد و در آستانهٔ عبد العظیم ری مدفون شد .

تألیفات او همه مراجع تاریخ هنر است مانند :

(الف) خلاصة التواریخ (ف) .

در ۵ جلد ، که اکنون جلد پنجم آن دراحوال صفویه تا ۱۰۰۹ق ۱۵۹۲ م در دست است و دربارهٔ خط و خطاطان مطالب مهمی دارد

که در اورینتل کالج میگزین لاهور (ج ۱۰ ش ۴) اگست ۱۹۳۴ م بکوشش مولوی محمد شفیع نشر شده (ص ۲۳ - ۳۰ مجلهٔ مذکور) و هم فصل مربوط به نخستین سالهای شاهی شاه عباس اول از ۹۹۶ ق تا اوائل ۱۰۰۱ ق (۱۵۸۷ - ۱۵۹۲ م) با ترجمهٔ آلمانی هانس مولر بسال ۱۹۲۴ م ۱۰۲ + ۱۲۷ + ۴ صفحه در ویسبادن چاپ شده است.

برای نسخ خطی بنگرید: تاریخ تذکره‌ها ۲/۶۰۸ ببعد.

ستوری ۱۰۷۴ و ۱۲۷۹ .

(ب) مجمع الشعراء و مناقب الفضلاء (ف)

مشتمل براحوال شعراء که تذکرهٔ عمومی مفصل است (مخطوطهٔ مسکو که در سنه ۱۹۳۵ م کشف شده).

(ج) گلستان هنر (ف)

در تاریخ هنر خطاطی و نقاشی و هنرهای کتابسازی (تذکرهٔ خوشنویسان و نقاشان) که در سنه ۱۰۰۶ ق ۱۵۹۷م ختم شده مشتمل بریك مقدمه احداث قلم و خط ، و فصل اول در بیان خط و ثلث و ما یشابهه با ذکر ۵۸ تن استادان این خط.

فصل دوم : ذکر خط تعلیق با ۳۸ تن استاد آن.

فصل سوم : درشرح خط نستعلیق باذکر ۶۷ تن استادان این خط.

فصل چهارم : ذکر احوال نقاشان و مذهبان و عکس‌سازان و قاطعان خط و افشانگران و صحافان ۴۱ تن.

خاتمه : در باب تذهیب و جدول و رنگ و الوان و ساختن مرکب بانواع مختلف.

یك ترجمهٔ روسی آنرا پروفیسر و ، زاخودر B.N. Zakhodera

بزبان روسی نشر کرده (مسکو ۱۹۴۷ م) .

ترجمهٔ انگلیسی مینورسکی از روی مخطوطات لندن و آصفیه ومسکو ، طبع واشنگتون ۱۹۵۹ م تمام متن فارسی گلستان هنر:

باهتمام احمد سهیلی‌خوانساری‌طبع بنیادفرهنگ ایران در تهران ۱۳۵۲ش ۱۹۷۲م.

(۵) جمع الخیار (ف)

تذکرهٔ علما و شعراء ۶ جلدی که نسخهٔ آن معلوم نیست .

بنگرید : اورینتل کالج میگزین ، لاهورمئی ۱۹۴۳ ص ۴۳ .

مجلهٔ ارمغان تهران سال ۱۹ شماره ۷ ص ۴۳۷ – ۴۴۰ .

تاریخ تذکره‌ها ۷۰۸/۲

برای نسخه‌های خطی گلستان هنرومخطوطهٔ مصور موزه‌تمدن آسیای میانه مسکو بنگرید : تاریخ تذکره‌ها ۷۰۸/۲ .

ستوری ۱۰۷۴ .

(۹) احمد بن محمد غفاری (قاضی قزوینی)

وی منسوبست به امام نجم‌الدین عبدالغفار عالم شافعی مذهب مؤلف‌الحاوی الصغیرمتوفا ۶۶۵ق۱۲۶۶م که پدرش‌محمد درری‌قاضی بود و وصالی تخلص میکرد و درسال ۹۳۳ ق ۱۵۲۶ م ازجهان رفت .

خود احمد مرد شاعر و خطاط و منشی فاضلی بود در دستگاه سام میرزا صفوی مؤلف تحفهٔ سامی کـه در سنه ۹۷۵ ق ۱۵۶۷ م در دیبل سند درگذشت. وی دو کتاب نافع دارد، که درهردو برخی‌خطاطان و نقاشان را ذکر کرده است .

(الف) تاریخ نگارستان (ف)

مشتمل بر ۳۳۰ حکایت تاریخی که در رمضان ۹۵۹ ق ۱۵۵۱ م در دیبل سند بنام شاه طهماسپ تألیف شده .

طبع سنگی سرکاری هند ۱۸۲۹ م .

طبع دوم سنگی بمبئی بوسیلهٔ میرزا محمد باقر شیرازی قطع وزیری ۱۲۷۵ ق ۱۸۵۸م .

طبع سوم باهتمام مدرس گیلانی در تهران ۱۳۴۰ ش ۱۹۶۱ م . درین طبع مدرس در عبارات آن تصرفها کرده و آنرا در ۵۷۸صفحه تلخیص وطبع کرده و تا ص ۳۵۹ مطبوع دارای حوادث تا سنه ۹۰۸ ق۱۵۰۲ م است که از نسخهٔ اصل مؤلف گرفته شده، ولی پس ازین از اوائل عصرصفویه (حدود ۹۰۶ ق ۱۵۰۰ م)تذییل و تکمیل است . بقلم خود مدرس گیلانی، و در آغاز کتاب ۲۴ صفحه مقدمه هم دارد .

دربارهٔ نسخ خطی نگارستان بنگرید:مقدمهٔ تاریخ جهان آراء.

طبع تهران ۱۳۴۳ ش ۱۹۶۴ م .

ستوری : ۱۱۴ ، ۱۲۴۰ .

ریو : ۱۰۶/۱ .

(ب) تاریخ جهان آرا (ف)

تاریخ عمومی است که درسنه ۹۷۲ ق ۱۵۶۴ م بنام شاه طهماسپ تألیف یافته و مشتمل است برسه نسخه و تاریخ تألیف آن هم «نسخ جهان آرا» است .

این کتاب مختصراً ذکر شاهان عجم وعرب و انبیاء قبل از اسلام

وازعصر خلفاء تا احوال سلاطین صفویه وسال ۹۷۲ ق ۱۵۶۴ م دارد .

طبع : کتابفروشی حافظ ، تهران ۱۳۴۳ ش با مقدمهٔ حسن نراقی ۹+۳۹۲ ص .

متن کتاب با اندکس ، از روی مخطوطه استانبول و چند نسخهٔ خطی دیگر .

(۱۰) اسکندربیگ منشی ترکمان

تولدش در حدود ۹۶۸ ق ۱۵۶۰ م است ، در سنه ۱۰۰۱ ق ۱۵۹۲م میلادی درسلك منشیان دربارصفویه درامد وشاهد اکثروقایعی بود که در تاریخ خود نوشته و وفاتش ۱۰۴۳ ق ۱۶۳۳ م است .

(الف) عالم‌آرای عباسی (ف)

تاریخ صفویه مشتمل برسه صحیفه که بمرگ شاه عباس اول (۱۰۳۸ ق ۱۶۲۹ م) خاتمه می‌یابد و در مجلد اول آن از ص ۱۳۹ تا ۱۹۱ احوال برخی از خطاطان و نقاشان هم مندرج است .

چاپ اول سنگی ناقص یارده مقاله مجلد اول تهران ۱۳۱۴ ق ۱۸۹۷ م .

چاپ دوم سربی از روی همان چاپ اول در دو مجلد با اضافهٔ ۱۱ مقاله ناقص از روی نسخهٔ خطی مجلس با فهارس ومقدمه ایرج افشار ، تهران ۱۳۳۵ ش .

(ب) ذیل عالم‌آرای عباسی (ف)

تألیف اسکندر بیگ و محمد یوسف مؤرخ .

طبع سربی تهران با تکملهٔ احمدسهیلی خوانساری ۱۳۱۷ش۱۹۳۸م.

برای نسخ خطی بنگرید : ستوری ۳۱۰ ، ۱۲۸۰ .

(۱۱) امیری (یوسف)

از شعرای اوائل قرن ۱۵ م دربارهراتست که دردیوان اشعارش قصائدی در مدح بایسنغر میرزا ومیرزا علاءالدوله موجود است . وی خطاط و مذهب و نقاش هم بود ، نسخهٔ بسیار مهم ومصور کلیله ودمنه توپقاپوسرای استانبول بقلم اوست که در سنه ۸۱۰ ق ۱۴۰۷ م نوشته شده است .

دیوان امیری (ف)

مخطوطـه نهایت نفیس آن در کتابخانهٔ ایاصوفیاست که برای کتابخانهٔ پیر بوداق بهادرخان بقلم شرف الدین حسین مشهدی سلطانی نوشته شده واو یکی از خطاطان ماهر دربار سلطان یعقوب آق قویونلوست، وهم او نسخهٔ خطی مجموعهٔ اشعار حافظ و کمال (کتابخانهٔ فاتح استانبول) را در سنه ۸۷۸ ق ۱۴۷۳ م نوشته است .

(۱۲) امین بن احمد رازی

بن خـواجه احمد کلانتر شهر ری پسر مولانا امیدی است کـه درعصر اکبر ازایران بهند آمد ، وچون عمزادهٔ پدرخواجه غیاث الدین پدر نورجهان بیگم ملکهٔ جهانگیر بود ، در دربار هند راه یافت، ومرد دانشمند و مورخ بود و پیش از۱۰۲۴ق ۱۶۱۵ م در هند وفات یافت.

هفت اقلیم (ف)

تذکرهٔ شعرای فارسی از تمام ممالك فارسی‌زبان که درمدت ۶ سال در سنه ۱۰۰۲ ق ۱۵۹۴ م تکمیل شده با تراجم یکهزاروپانصدو-

شصت شاعر و عارف و عالم که برخی از آنها هنرمند و خطاط هم بوده‌اند. وی ذکر شعرا را بترتیب نامهای بلاد می آورد ، و تا سی هزار بیت فارسی انتخاب میکند . قدیمترین مخطوطهٔ آن در کتابخانهٔ سپه‌سالار تهران است .

بنگرید : فهرست این کتابخانه ج ۲ شماره ۱۱۲۳ مورخ ۱۰۲۵ ق ۱۶۱۶ م .

برای نسخ خطی آن بنگرید : تاریخ تذکره‌های فارسی ۲/۴۱۴ ستوری ۲/۱۱۶۹ .

طبع : یک قسمت سه جزوی طبع کلکته در ۳۱۱ صفحه ۱۹۱۸-۱۹۲۷ - ۱۹۳۹م تا اقلیم شیراز .

یك قسمت آن تا اقلیم سوم غزنین در ۳۲۸ صفحه طبع تهران . تمام کتاب طبع کتابفروشی ادبیه تهران ۱۳۴۰ ش بسیار ناقص و مغلوط .

(۱۳) انندرام مخلص

فرزند راجه هروی رام لاهوری شاعر و نویسندهٔ هندو در فارسی که ناظم صوبهٔ لاهور و ملتان و ملقب به «رای رایان» بود، درسنه ۱۱۶۴ ق ۱۷۵۱ م در دهلی بمرد ، وی دیوان شعر فارسی و چندین کتاب دیگر دارد .

(الف) مرآة الاصطلاح (ف)

در سنه ۱۱۵۷ ق ۱۷۴۴ م ختم شده.

طبع : یك فصل خوشنویسان آنرا پروفسور محمد شفیع در اورینتل کالج میگزین اگست ۱۹۳۴م طبع کرد .

خطی : موزهٔ برتانیا (ریو ۹۹۷/۳) بانکی‌پور (۸۱۰/۴) .

(ب) پریخانه (ف)

مقدمه‌ییست بریك مرقع نمونه‌های خطاطی و نقاشی تحریر ۱۱۴۴ ق ۱۷۳۱ م .

خطی : بانکی‌پور (۸۸۲/۹) ایشیاتك سوسایتی بنگال (مجموعهٔ کرزن ۱۵۶) .

(۱۴) اوحدی (تقی الدین محمد)

پسر معین الدین محمد بن سعد الدین محمد حسینی اصفهانی متخاص به «اوحدی» است که در محرم ۹۷۳ ق ۱۵۶۵ م در اصفهان بدنیا آمد و در رجب ۱۰۱۵ ق نومبر ۱۶۰۶ م به هندوستان رفت و در ذیقعده ۱۰۲۲ ق ۱۶۱۳ م در آگره آغاز بتألیف تذکرهٔ عرفات نمود و دوسال در سنه ۱۰۲۴ ق ۱۶۱۵ م ختم کرد . وی تا سال ۱۰۳۶ ق که کتاب کعبهٔ عرفان را تألیف میکرد در آگره زنده بود و مؤلفات زیاد منظوم و منثور دارد و حیاتش تا سال ۱۰۴۲ ق ۱۶۲۳ م ثابت است .

عرفات العاشقین و عرصات العارفین (ف)

تذکرهٔ عمومی بزرگ و جامع شعرای زبان فارسی در ایران و هند و ماوراءالنهر و افغانستان است مشتمل بر ۲۸ عرصه که هر عرصه مخصوص یك حرفست از رودکی ابوالشعر تا شعرای معاصر اوحدی درحدود ۳۳۰۰تن ، که ذکر برخی ازشاعران هنرمند و خطاط هم دارد مانند صادقی بیگ کتابدار و نقاش (عرفات خطی ص ۳۹۸) .

برای نسخ خطی آن بنگرید : ستوری ۸۰۹/۱ تاریخ تذکره‌های فارسی ۱۲/۲ .

(۱۵) ایو اغلی حیدر

ابو القاسم حیدر بیگ ایو اغلی iWAGHLi ایشیك آقاسی دربار شاه عباس اول و شاه صفی بود ۱۰۴۶ ق ۱۶۳۶ م، که درسنه ۱۰۷۵ق ۱۶۶۵م شاه عباس دوم اورا کشت.

مجمع الانشا (ف)

نسخهٔ جامعهٔ مراسلات اولو الالباب. مجموعهٔ مراسلات وفرامین است که بشاه صفی در نصف اول قرن ۱۱ ه تقدیم شده ودر نصف دوم همین قرن تکمیل گردیده ومشتمل است برمکاتبات از عصر الپ‌ارسلان سلجوقی (۴۶۵ ق ۱۰۷۲ م) تا دورهٔ شاه عباس صفوی (حدود ۱۰۷۷ق ۱۶۶۶ م) و نقل برخی فرامین شاهان هرات و مکاتباتی که بنام خطاطان و نقاشان صدور یافته هم دارد مشتمل بر ۲ جزء و یك خاتمه.

خطی: موزهٔ برتانیا (ریو ۱/۳۸۹) ومجلس تهران ۱۰/۱۳۷۳ش ۳۴۵۵/۲۷۲.

بنگرید: فهرست براون ۶۶، اورینتل کالج میگزین لاهور مئی ۱۹۲۷ م.

(۱۶) باباشاه اصفهانی

متخلص به «حالی» خطاط بسیار ماهر نستعلیق‌نویس وشاعرقرن ۱۶م است. وبسا کتابها وقطعات ومرقعات خطی بامضای اودر کتابخانه‌های دنیا موجود است. وی در هرات بشاگردی میرعلی‌هروی، استاد نستعلیق شد و به بغداد رفت. در سنهٔ ۹۹۶ ق ۱۵۸۷ م درانجا وفات یافت.

آداب المشق (ف)

رسالهٔ کوچکیست دربیان قواعد مشق خط نستعلیق به نثرفارسی.

طبع : با عکس نسخهٔ خطی نستعلیق عالی خود باباشاه و مقدمهٔ مولوی محمد شفیع لاهوری.

ضمیمهٔ اورینتل کالج میگزین شماره ۱۰۱۵ مئی ۱۹۵۰ م لاهور.

(۱۷) بابر (ظهیرالدین محمد)

پادشاه اول و مؤسس سلسلهٔ مغولیهٔ هند در دهلی ، پسر عمرشیخ بن سلطان ابوسعید بن سلطان محمد بن میرانشاه بن تیمور کورگان، که ولادتش ۶ محرم سنه ۸۸۸ ق (۱۴ فبروری ۱۴۸۳ م) درفرغانه است و روزسه‌شنبه ۵ رمضان ۸۹۹ ق (۱۰ جون ۱۴۹۴ م) بسن ۱۲ سالگی برتخت شاهی اندجان نشست و در ربیع الاخر ۹۱۰ ق ۱۵۰۴ م ازراه هندوکش بکابل آمد و در مدت ۲۰ سال ۵ بار برهند حمله برد ، تا در حملهٔ پنجم ۱۵ رجب ۹۳۲ ق ۲۵ اپریل ۱۵۲۶ م در جنگ پانی پت، سلطان ابراهیم لودی را کشت و دهلی را گرفت ، و پس از ۳۸ سال حکمرانی در ماوراءالنهر و کابل وهند ، روز ۶ جمادی الاولی ۹۳۷ ق ۲۶ دسمبر ۱۵۳۰ م بعمر ۴۸ سالگی در آگره وفات یافت و در کابل درسنه ۱۵۴۰ م مدفون گردید .

بابرنامه یا واقعات بابری (ف)

مشتمل بر احوال و مشاهدات و افکار بابر از سن ۱۲ سالگی و جلوس او درفرغانه تا وقایع ۹۳۶ ق ۱۵۲۹ م که لیاقت و نظر دقیق او را در امور جهانداری و جنگی و آتوبیوگرافی نویسی و تصویر اوضاع اجتماعی و جغرافی و ادبی و هنری روشن میسارد و گاهی نظرهای انتقادی هم دارد که در شناسائی احوال علماء و شاعران و هنرمندان عصر مرجع خوبیست .

این کتابرا بابر بترکی چغتائی (اوزبکی) نوشت و عبدالرحیم خان خانان درسنهٔ ۹۹۸ ق ۱۵۹۰ م بامر اکبر بفارسی ترجمه کرد ، ولی متأسفانه هم نسخ ترکی و هم فارسی آن ناقص است و وقایع ۲۰ ساله مختلف آن نیست .

طبع :

چاپ سنگی مغلوط ترجمه خان خانان دربمبی ۱۳۰۸ ق ۱۸۹۰ م بکوشش میرزا محمد شیرازی ۲۴۶ ص.

تنها قسمت مربوط به هنرمندان ، طبع محمدشفیع در اورینتل کالج میگزین ج ۱۰ شماره ۳ .

لاهور ۱۹۳۴ .

ترجمهٔ انگلیسی : ج ، لیدین‌وایرسکن (با تکمله و تعلیق) .

طبع اول لندن ۱۸۲۶ م .

طبع دوم لندن ۱۸۴۴ م .

طبع سوم آکسفورد ۱۹۲۱ م .

ترجمهٔ انگلیسی : خانم بیوریج (با تکمله و تحشیه) .

طبع لندن ۱۹۱۲ - ۱۹۱۴ - ۱۹۲۱ م .

طبع دهلی ۱۹۷۰ م .

ترجمهٔ آلمانی ازمتن انگلیسی ایرسکن بوسیلهٔ کیسرطبع لیپزیگ ۱۸۲۸م.
ترجمهٔ فرانسوی از ترکی قازان بوسیله پاویت‌دی کورلیتی طبع پاریس ۱۸۷۱ م .

ترجمه‌های متعدد فارسی وروسی و اردو هم دارد .

(۱۸) بخاری (درویش محمدبن دوست‌محمد)

از علمای بخارا در قرن ۱۶ م .

فوائد الخطوط (ف)

رساله در قواعد و رسم الخط و انواع خطوط به نثر و نظم، که درسنه ۹۹۵ ق ۱۵۸۶ م. در بخارا تألیف شد.

مخطوطه : مجموعهٔ شخصی مهدی بیانی، تهران.

(۱۹) بختاورخان

یکی از رجال مهم عصر اورنگ‌زیب درهند وداروغهٔ خواصان دربار او بود. وفاتش در احمدنگر بتاریخ ۱۵ ربیع الاول ۱۰۹۶ ق ۱۹ فبروری، ۱۶۸۵ م است.

(الف) مرآة العالم (ف)

در سنه ۱۰۷۸ ق ۱۶۶۷ م تألیف شده که مؤلف اصلی آن محمد بقا بن غلام محمد سهارنپوری (۱۰۳۷ - ۱۰۹۴ ق ۱۶۲۷ - ۱۶۸۳ م) است و نمود اول افزایش آن مخصوص احوال خطاطان است، و این فصل را محمد شفیع در اورینتل کالج میگزین لاهور بابت اگست ۱۹۳۴ ج ۱۰ شماره ۴ از ص ۳۳ تا ۶۵ چاپ کرده است.

برای نسخ خطی آن بنگرید : ستوری ۱۳۲/۱.

(ب) بیاض سواد اعظم (ف)

مشتمل برنمونه‌های خطوط و قطعات خوش‌نویسان مشهور، که نام سواد اعظم تاریخ فراهمی آنست (= ۱۰۸۲ ق ۱۶۷۱ م) و محمد-امین خطاط مشهدی یك قطعهٔ تاریخ را بخط خوش دران نوشته واوراق آن مجدول مطلاست. (صحیفهٔ خوشنویسان ۱۵۳)

(۲۰) بدایونی (عبدالقادر بن ملوکشاه بن حامد)

تولدش ۱۷ ربیع الثانی ۴۹۷ ق ۲۱ اگست ۱۵۴۰ م در قصبهٔ-

توده جیپور (هند) است که در سنبهل از شیخ حاتم سنبهلی و در آگره از شیخ مبارك ناگوری درس خـواند و بعد از آن در بدایون زندگی میکرد که منسوب بدانجاست .

بـدایونی از مشاهیر علمـی دربـار اکبرست کـه بقول طبقات شاه جهانـی در سنه ۱۰۲۴ ق ۱۶۱۵ م از جهان رفته و دارای تألیفات زیـاد است مـانند کتاب احادیث (نام تاریخی ۹۷۸ ق ۱۵۷۰ م) نامهٔ خرد افزا (= ۹۸۹ ق ۱۵۸۱ م) رزم نامه ترجمه مهابهارته در ۹۹۰ ق ۱۵۸۲ م و تـرجمه کتاب رامـاین در ۹۹۲ ق ۱۵۸۴ و تـاریخ الفی و نجات الرشید (۹۹۹ ق ۱۵۹۰ م) و ترجمهٔ تـاریخ کشمیر در ۹۹۹ ق و ترجمه معجم البلدان در ۹۹۹ ق وانتخاب جامع رشیدی در سنه ۱۰۰۲ ق ۱۵۹۱ م و بحرالاسمار در ۱۰۰۳ ق ۱۵۹۵ م .

منتخب التواریخ (ف)

یا تاریخ بدایونی در بیان تاریخ هند از فتح سبکتگین ۳۶۷ ق ۹۹۷م تا ۱۰۰۴ق ۱۵۹۵م . که شرح حال مختصر برخی از دانشمندان و شعرا و هنرمندان هم دارد.

طبع متن فارسی :

۱ ـ باهتمام احمد علی و ناسولیس در کلکته ۱۸۶۴ ـ ۱۸۶۹ م.

۲ ـ چاپ سنگی لکهنو ۱۸۶۸ م .

برای نسخ خطی و ترجمه‌ها و اختصارات آن بنگرید: ستوری ۴۳۹.

(۲۱) بقائی (محمد عارف)

از مردم فرغانه است که در سنه ۹۹۵ ق ۱۵۸۵ م از فرغانه عزم

رفتن هند کرد و به اندجان رسید ودر سنه ۹۹۶ ق ۱۵۸۷م یـادداشتهای خود را دربارهٔ شرح حال و اشعار شاعران زبان فارسی ماوراءالنهر و خراسان فراهم آورد و آنرا بنام ابـوالفتح سلطان اسفندیار بن‌سلطان خسرو بن‌سلطان یار محمد بن سلطان جانی‌بیگ کـه از حدود ۹۶۸ ق ۱۵۶۰ م در سمرقند حکمرانی داشت اهداء نمود ، ولی چون در سال مذکور بهند رفت ، کتاب خود را درآنجا بنام اکبر پادشاه هند تکمیل کرد .

مجمع‌الفضلاء (ف)

این‌تذکره درحدود ۲۵۰ شرح‌حال ونمونهٔ اشعارشاعران فارسی زبان دارد وبقائی در هند بعداز سفرهای دکن وگجرات در دهلی آنرا بدربار اکبر اهداءکرده ، و وفاتش هم در هند درعصرجهانگیر است .

مجمع‌الفضلاء یك مقدمه و سه فرقه و خاتمه دارد ، که در فرقهٔ اول از رودکی تا جامی و در فرقهٔ دوم از جامی تا مولانا مشفقی، و در فرقهٔ سوم ازشعراء معاصرخود بحث‌میکند ودرخاتمه متشعران ناموزون را ثبت‌کرده، وچون برخی ازشاعران، خطاط و هنرمند هم بوده‌اند ، ازین کتاب در تاریخ هنر هم سود توان برد .

مخطوطه: کتابخانهٔ پوهنتون کابل .

بنگریـد : طبقـات شاه جهانـی ورق ۳۰۴ بـدایونی ۱۹۶/۳ بیوگرافی قدیم بلمیند ۱۶۶ ریو ۱۰۸۶/۳ تـاریخ تـذکره‌های فـارسی ۱۰۴/۲ .

(۴۳) بلخی (محمود بن احمد ولی)

پدرش ازباشندگان فرغانه (کاسان) و ازخاندان سیدجلال‌الدین-

کاسانی (قرن ۱۶ م) است که محمود بدربار حکمران بلخ نذر محمدخان (۱۶۴۲ - ۱۶۴۵ م) محشور و کتابدار بود، وی از سنه ۱۰۳۴ ق تا ۱۰۴۰ ق (۱۶۲۵ - ۱۶۳۰ م) تمام هندوستان را سیاحت کرد.

بحرالاسرار فی‌مناقب‌الاخیار (ف)

شبیه دائرةالمعارف کتابی بود در ۷ جلد مشتمل بر تاریخ، جغرافیا، احوال اجتماعی و طبیعی از معادن و نباتات و انساب اقوام و رسوم مردم آسیای میانه از ماوراءالنهر و افغانستان وهندوستان. که برخی نسخه‌های خطی آن در کتابخانه‌های شوروی و افغانستان موجود است و در ضمن شرح وقایع تاریخی، اشاراتی به احوال هنر و و هنرمندان هم دارد.

مخطوطات: اندیاآفس ۵۷۵، انستیتوت شرق شناسی اکادیمی علوم ازبکستان ۱۳۸۵، ۲۳۷۲، ۷۴۱۸، ۱۳۷۵.

(بنگرید: آریانا کابل ج ۲۸ ش ۶ماه جدی ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰م و ستوری ۳۷۵)

(۲۳) بیانی (دکتور مهدی)

ازمحققان هنرشناسان معاصر ایران، استاد دانشگاه تهران و رئیس کتابخانهٔ سلطنتی ایران. تولدش درهمدان ۱۳۲۶ ق ۱۹۰۸ م. وفاتش ۱۷ بهمن ۱۳۴۶ ش ۱۹۶۷ م.

(الف) احوال و آثار خوشنویسان (ف)

مشتمل براحوال و آثار نستعلیق‌نویسان ممالک آسیائی از هند تا ترکیه ۱۵۲۶ نفر بترتیب ردیف الفبائی، که نام و احوال مختصر هر خطاط دارد، و هم اگر اثری از اومعلوم باشد با نام موزیم و کتابخانهٔ

آن نشان داده شده است ، که یك مأخذ ما در یك قسمت معلومات آخر این کتابست به اشارهٔ (خ) .

طبع جلد اول از دانشگاه تهران ۱۳۴۵ ش ۱۹۶۶ م (ص ۱ تـا ۳۰۴ حرف الف تا ش) .

» جلد دوم » » » ۱۳۴۶ ش ۱۹۶۷ (ص ۳۰۵ تا ۵۹۲ حرف ش تا کاف).

» جلد سوم » » » ۱۳۴۸ ش ۱۹۶۹م (ص ۵۳۹ تا ۱۰۰۸ حرف گ تا ی) .

(ب) تکوین و پیداشدن خطوط در ایران (ف)

رسالهٔ تاریخی در مجموعـهٔ ایـرانشهر جلد ۲ طبع یونسکو در تهران ۱۳۴۳ ش ۱۹۶۴ م .

(۲۴) پرویز ناتل خانلری (دکتور)

استاد دانشگاه تهـران و رئیس بنیاد فرهنگ ایـران و مؤسس مجلهٔ سخن از دانشمندان محقق نامور معاصر ایران وصاحب تألیفات متعدد تحقیقی .

شاهکارهای هنر ایران (ف)

اقتباس و نگارشی است از کتاب شاهکارهای هنر ایران تألیف آرثهرابهام پوپ: Masterpieces of Persian art. Nowyork 1945 که مکاتب هنری سلاجقه و تیموریان وغیره‌را باتاریخ نقاشی ومصوری شرح میدهد ودارای ۱۵۷ لوحهٔ مصورشهکارهای هنریست. ۲۰۸ صفحه طبع تهران ۱۳۳۷ ش ۱۹۵۸ م .

(۲۵) تقی‌الدین محمدبن علی‌حسینی کاشانی (متخلص به ذکری)

از رجال دانشمند ایران در عصرصفویانست که در اواسط قرن

۱۶م در ایران حیات داشت و درحدود ۱۰۲۲ ق ۱۶۱۳ م ازجهان رفت.

خلاصة الاشعار :

تألیف بین سالهای ۹۷۵-۱۰۱۶ق(۱۵۶۷-۱۶۰۷ م) مشتمل برچهار رکن و یك خاتمه و شامل احوال ۶۵۱ نفر شاعر قدیم و معاصرش که احوال برخی ازهنرمندان وخطاطان شاعر هم دارد ومفصلترین تذکرهٔ شعرای فارسیست که تا کنون طبع نشده ونسخه‌های خطی آن در برخی کتابخانه‌ها موجود است ، ر نسخهٔ کاملتر آن در سنه ۱۰۱۶ ق ۱۶۰۷ م تکمیل شده است .

بنگرید : ستوری ۸۰۳/۱ و تاریخ تذکره‌های فارسی ۵۴۱/۱ .

(۲۶) جامی (مولانا عبدالرحمن هروی)

تولد : در جام ۲۳ شعبان ۸۱۷ ق ۷ نومبر ۱۴۱۴ م .

وفات : در هرات ۱۸ محرم ۸۹۸ ق ۹ نومبر ۱۴۹۲ م .

از شعرای معروف و علماء نامی عصر سلطان حسین بایقـرا در هراتست که دیوان اشعار وهفت اورنگ او بصدها جلد در مکتب هنری هرات کتابت وتذهیب وتصویرشده ومهمترین مظهرهنر کتابسازی بوده است ، و اکنون صدها جلد کتب جامی در کتابخانه‌های دنیا موجودند که نمونه‌های برجستهٔ هنر خطاطی و مصوری و نقاشی مکتب هرات و عصر تیموریان شمرده می‌شوند .

دیوان جامی (ف)

در لف اشعار جامی مطالبی در بارهٔ هنر کتابسازی هم بدست می‌آید، مانند خوش نویس دارای سحرقلم (ص ۷۹۷) وصفت یك نسخهٔ زیبای مزان (ص ۸۱۵) .

طبع: دیوان کامل جامی به‌سعی هاشم رضی، تهران ۱۳۴۱ش ۱۹۶۲م.

(۲۷) جُنگ مراثی بایسنغر میرزا

این شهزاده فرزند گرامی شاهرخ بهادر و جوان خوشنویس و کتابدوست فضل‌پروری بود، که یکی از بانیان مکتب هنری هرات و بوجودآورندهٔ «شاهنامهٔ بایسنغری» و دیگر نفایس هنریست که در کتابخانهٔ او چهل تن خطاطان و نقاشان هنرمند فراهم بودند (مطلع سعدین ۶۵۵/۲).

این شهزاده هنرور و کتابدوست در سنه ۸۳۷ ق ۱۴۵۸ م در هرات از جهان رفت و رحلت او موجب تأثر هنرمندان دربار او گردید، و هر یکی ازین هنروران که شاعر و ادیب هم بوده‌اند، در مرثیه‌شاهزادهٔ جوانمرگ اشعاری سرودند که‌مجموعهٔ این مراثی ملال‌آور را یکی از خوشنویسان کتابخانهٔ او مولا اظهر تبریزی شاگرد کمال‌الدین جعفر بایسنغری با خط خوش خود نوشت و این جُنگ در کتابخانهٔ حاج محمد نخجوانی تبریز موجود است، که خود یکی از منابع تاریخ کتابسازی هنر هرات شمرده می‌شود و دارای اصطلاحات خاص هنر خط و کتابسازی است که درینجا برای نمونه چند بیت انتخاب می‌شود:

شهریارا! تا برفتی از سر اهل هنر
شد کتاب صبرما ابتر، ورق زیروزبر

(بقیهٔ قصیده و چند بیت دیگر در فصل سوم: هنر کتابسازی و خط در ادبیات خوانده شود).

(۲۸) جونپوری (ممتازحسین)

از هنرمندان قرن ۱۸ م هند، شاگرد علی یاور جونپوری که در خطوط مختلف ماهر بود.

تعلیم خط و املا (اردو)

مشتمل برقواعد خط و ذکر برخی از خطاطان، طبع هند (؟)

(۲۹) جهانگیر (نورالدین بن اکبر پادشاه)

پادشاه چهارم سلسلهٔ تیموریان بابری هند که تولدش در فتح پورسیکری ۱۷ رجب ۹۷۷ ق ۳۱ اگست ۱۵۶۹ م وجلوسش برتخت‌شاهی هند ۲۰ جمادی‌الثانیه ۱۰۱۴ ق ۲۰ اکتوبر ۱۶۰۵ م، و وفاتش در لاهور ۲۸ صفر ۱۰۳۷ ق ۷ نومبر ۱۶۲۷ م است، که شرح حال خود را خودش نوشته و دو حصهٔ اول آن بقلم خود اوست و حصهٔ سوم آن که بسیار مبالغه‌آمیز است شاید بقلم شخصی دیگر باشد:

تزک جهانگیری (جهانگیرنامه) (ف)

آتوبیوگرافی بسیار مفید و به نثر فارسی‌روان و شیرین است که ضمناً مطالبی دربارهٔ تاریخ هنر و کتابسازی دارد.

طبع علی‌گر (متن فارسی) ۱۸۶۴ م.

طبع لکهنو ۱۹۱۴ م.

ترجمهٔ انگلیسی:

از میجر دی، پرایس طبع لندن ۱۸۲۹ و کلکته ۱۹۰۴م.

از نمونه‌های اطلاعات مفید این کتاب دربارهٔ تاریخ هنر، شرح پیدایش «مرقع امیر تیمور» است که عیناً درینجا آورده می‌شود:

«از نفایس و نوادر روزگار که خان عالم[1] آورده، و الحق از تأییدات طالع او بوده که چنین تحفه‌یی بدست افتاده، مجالس جنگ صاحبقران (امیر تیمور کورگان) است با توغتمش‌خان (پادشاه دشت قبچاق) و شبیه آنحضرت و اولاد امجاد و امراء عظام را که در ان جنگ، بسعادت همراهی اختصاص داشتند کشیده و نزدیك بهرصورتی نوشته که شبیه کیست؟ و این مجلس مشتمل است بر دویست‌وچهل صورت، ومصور نام خودرا خلیل میرزا شاهرخی نوشته، کارش بغایت پخته وعالیست وبقلم استاد بهراد مناسبت ومشابهت تمام دارد، اگر نام مصور نوشته نبودی، گمان میشد که کار بهزاد باشد، و چون بحسب تاریخ او پیشترست، اغلب ظن آنکه بهزاد از شاگردان اوست و بروش او متمق گشته.

این گرامی تحفه از کتابخانهٔ علیین مکانی شاه اسمعیل ماضی و و یا از حضرت شاه طهماسپ، بسرکار برادرم شاه عباس انتقال یافته و صادقی[2] نام کتابدار ایشان دزدیده، بدست شخصی فروخته، قضا را در صفاهان این مجلس بدست خان عالم می‌افتد و بشاه نیز خبر میرسد

۱ــ میرزا برخوردار ملقب به خان‌عالم از بزرگترین رجال دربار جهانگیر بود که در سال ۱۴ سلطنت جهانگیر بدربار صفویهٔ ایران بسفارت رفت (۱۰۲۸ ق ۱۶۱۹ م) چون از آنجا وایس بهند رسید، جهانگیر فرامین متعدد باستقبال او ارسال داشت و باری هم عطر جهانگیری با فرمان شاهی فرستاد و بران نوشت:

به سویت فرستادم بوی خویش　　که آرم ترا زودتر سوی خویش

(تزك جهانگیری ۲۸۷)

۲ــ رك: ردیف ص همین فصل شماره (۶۲).

که او چنین تحفه‌یی بدست آورده و بهمرسانیده ، ببهانهٔ تماشا ازو طلب میفرمایند. خان عالم هرچند خواست که بلطائف‌الحیل بگذراند. چون مکرر بمبالغه اظهار فرمودند ، ناگزیر بخدمت ایشان فرستاده . شاه بمجرد دیدن شناخته‌اند، روزی نزدخود نگاهداشته‌اند. غایةً چون توجه خاطر ما را بامثال این نفایس میدانند که در چه مرتبه است ؟ از خواستن نیز در کلی و جزوی بحمدالله که مضایقه نیست ، حقیقت را به خانعالم ظاهر ساخته ، باز بمشارالیه لطف نمودند . (تزك جهانگیری ص ۲۸۸) .

دربارهٔ نسخ خطی تزك جهانگیری رك : ستوری ۱/ ۵۵۸ .

(۳۰) حاجت‌قلی مراغی :

از خطاطان نیمهٔ دوم قرق ۱۱ ق (۱۷ م) ایران که خودش حکاك ماهر و پسر استاد مالك دلاك بود .

سلسلة‌الصفویه (ف)

درین سلسله برخی از شاهان و شاهزادگان هنرمند و هنرپرور صفویه معرفی شده‌اند . مخطوطهٔ کتابخانهٔ ملی تهران بقلم حاجت‌قلی حکاك در بلدهٔ اهر، رجب ۱۰۹۹ ق ۱۶۸۶ م.(خوشنویسان ۱/ ۱۰و۱۳۳).

(۳۱) حافظ ابرو عبدالله (شهاب‌الدین) بن لطف‌الله خوافی هروی:

تولدش در هرات واز رجال معروف عصر شاهرخ است که در سنه ۸۱۷ ق ۱۴۱۵ م بامرشاهرخ کتابی برجغرافیه نوشت . وفاتش در زنجان ۳ شوال ۸۳۳ ق ۲۵ جون ۱۴۳۰ م است. ازمهمترین آثاراوست:

مجمع التواریخ (ف)

از آدم تا احوال ۸۳۰ ق ۱۴۲۷ م که بنام بایسنغر میرزا نوشته و مشتمل برچهار ارباع است ، که ربع چهارم آن بنام زبدة التواریخ شهرت دارد. ومشتمل براحوال تیمور و شاهرخ تا ۸۳۰ ق است، و در ضمن شرح احوال سیاسی و جنگی ، برخی مطالب در کتابسازی و احوال هنرمندان عصرهم دارد. مانند سفرنامهٔ چین بقلم غیاث الدین نقاش و غیره .

برای نسخ خطی بنگرید: ستوری ۱/۸۸.

(۳۲) حافظ (حسین تبریزی کربلائی)

از دانشمندان عصر صفویست که در قرن دهم هجری (۱۶ م) در تبریز زندگی داشت و از شاگردان علاءالدین علی بیگ تبریزی است که هم مؤلف وهم شاعرومورخ بود و تخلص «خادم» داشت . وفاتش ۹۹۷ ق ۱۵۸۸م دردمشق واقع شد. وی خطوط ستة را خوش می نوشت.

روضات الجنان وجنات الجنان (ف)

مشتمل است برمتون مکاتیب بعضی از علما و مشایخ و مشاهیر و بیان عمارات و معابد و مجملی از احوال خلفا و سلاطین و امرا و شعرا و وزرا و خوشنویسان و ارباب هنر که تألیف آن از ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م تا ۹۷۵ ق ۱۵۶۸ م ادامه داشت و یك مقدمه و ۸ روضه دارد .

طبع جزو اول آن از روی مخطوطات کتابخانهٔ رضوی مشهد و کتابخانهٔ اسعد افندی استانبول در ۶۹۲ + ۴۰ صفحه با فهارس در تهران ۱۳۴۴ ش . بسعی و مقدمه جعفر سلطان القرائی با نمونهٔ خطوط مؤلف .

(۳۳) حائری : از نویسندگان معاصر ایران .

مجموعهٔ حائری (ف)

مجموعهٔ مکاتیب و فرامین مملوکهٔ حائری در تهرانست که مکاتیب

بـرخی از هنرمندان هـم دارد . مثلا یك مکتوب سلطان علی مشهدی (متوفا ۹۲۶ ق ۱۵۱۹ م) که بنام یکی از شهزادگان تیموری در هرات نوشته شده و دران نامهای چند تن از بزرگان هنرمندان معاصر و حتی زنان‌خوبروی بزم‌آرا ذکرگردیده است،واین مکتوب‌درشماره ۱۰-۱۱ سال سوم مجلهٔ موسیقی‌تهران طبع شده است. (خوشنویسان ۲۴۷/۱)

(۳۴) میرزا حبیب اصفهانی :

از فضلای قرن ۱۹ م ساکن استانبول و مؤلف :

خط و خطاطان (ف)

تذکرهٔ ترکیست که درمطبعهٔ ابوالضیاء قسطنطنیه بسال ۱۳۰۵ ق ۱۸۸۷ م در ۲۷۵+ی ص بطبع سربی رسیده است و شرح احـوال و آثارخطاطان قدیم ومعاصرش دارد ، و قسمت نستعلیق‌نویسان این کتاب اکثرمتعلق به مکتب هرات‌ویا شعب آنست، که ذکر۳۰۵ تن‌خوشنویس خراسان و ایران و عثمانی دران آمـده است . وی واضع نستعلیق را میرعلی هروی وتکمیل کنندهٔ آنرا پسرش عبدالله شکرین‌قلم واضع‌زاده دانسته که شاگردانش حکیم جعفر هروی و مولانا اظهر هـروی باشند . (تاریخ‌تذکره‌ها ۵۹۹/۲) .

(۳۵) حبیبی (عبدالحی)

نویسندهٔ این کتاب ، ملیت افغان ، متولد در قندهار (افغانستان) ۱۹۱۰ م . ساکن کابل . مـؤلف ۸۰ جلد کتاب پشتو ، فارسی، اردو، عربی و انگلیسی که ازانجمله ۶۸ جلد آن طبع و نشر گردیده ، و از تألیفات او آنچه بتاریخ خط و کتاب تعلق دارد :

الف : تاریخ خط و نوشته‌های کهن در افغانستان (ف)

مشتمل بر پیدایش خط از آغاز تاریخ تاکنون ، با تصاویر و بیان خط در دورهٔ قبل از اسلام و خط و کتاب در دورهٔ اسلامی و افزایش جنبهٔ هنری و تـزئینی خط و دورهٔ عروج خطوط در عصر تیموریان و مکتب هرات . ۳۱۲+۱۶۳ عکس. طبع انجمن تاریخ کابل ۱۹۷۱م .

ب : پیدایش و انکشاف شیوه‌های خوشنویسی عصر تیموریان و مظاهرهنری آن برابنیه و کتب (انگلیسی) .

در مجلهٔ افغانستان جلد ۲۲ شماره ۳/۴ کابل ۱۹۷۰م طبع شده .

ج : تأثیرات فرهنگی هرات برآسیا (انگلیسی) :

در مجلهٔ افغانستان جلد ۲۱ شماره ۱ کابل ۱۹۶۸ م طبع شده .

د : تاریخچهٔ مختصر مخطوطات افغانستان (انگلیسی)

طبع کابل ۱۹۶۷ م .

ﻫ : هنر هرات (ف)

تاریخچهٔ مکتب هرات ومخطوطات هنری این مکتب ومتفرعات آن ، مشتمل برسه فصل :

فصل اول : سوابق کتاب‌نویسی وکتاب آرائی ـ سوابق تزئین و نقاشی ـ کتاب آرائی و نقاشی در عصر اسلامی ـ تیمورو تیموریان ـ مصوری در مکتب هرات ـ بهزاد و مکتب او ـ دنبالهٔ مکتب هرات ـ افـزایش جنبهٔ هنری و تزئینی خط ـ دورهٔ عروج خطوط .

فصل دوم : منابع ادبی تاریخ هنر مکتب هرات و متعلقات آن .

فصل سوم : هنر کتابسازی و خط در ادبیات فارسی .

فصل چهارم : آثار باقیهٔ مکتب هنر هرات و متفرعات آن .

فصل پنجم : چند مجموعهٔ هنری .

فصل دوم این کتاب برای طبع در (مجموعهٔ مصور هنر کتابسازی آسیای میانه قرن ۱۴-۱۶ م) که از طرف یونسکو نشر میگردد ، بانگلیسی تلخیص شده است .

(۳۶) حسن بیك روملو :

تولدش در قم ۹۳۸ ق ۱۵۳۱ م و از رجال دربار شاه طهماسپ صفوی بود ، که تاسال ۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م درجمیع سفرها همراه اردوی شاهی بود و با شاعران و هنرمندان عصر آشنایی داشت .

احسن التواریخ :

تاریخ عمومی ۱۲ جلدیست که بترتیب کرونولوجی سال بسال نوشته شده و جلد یازدهم آن مشتمل است بر وقایع ۸۰۷ تا ۹۸۵ ق ۱۴۰۵ - ۱۵۷۷ م که سال تکمیل کتابست و بنام شاه اسماعیل ثانی صفوی تألیف شده، وازین جلد جزو اول آن از ۸۰۷ تا ۹۰۰ ق ۱۴۰۵-۱۴۹۳ م درتهران باهتمام دکترعبدالحسین نوائی در ۹۳۴ ص طبع شده ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰ م .

جزو دوم آن مشتمل براحوال ۹۰۰ تا ۹۸۵ ق باهتمام چارلس نارمن سیدن در بروده هند[1] در ۱۹۳۱ م طبع شده و دران معلومات بسیار مفیدی در بارهٔ احوال خطاطان و مصوران داده شده است .

از روی این طبع یك طبع دوم آفسیت نیز در تهران در سنه

1— C. N. SEDDON. BARODA 1931.

۱۳۴۷ ش ۱۹۶۷ م بوسیلهٔ کتابفروشی شمس انتشار یافته است .

(۳۷) حسن‌خان شاملو :

متخلص به «آفتاب» پسر حسین‌خان شاملوست که بعد ازمرگ‌ـ پـدر در سنه ۱۰۲۷ ق ۱۶۱۸ م بجایش حکمران هـرات و بیگلربیگی خراسان گردید ، وی مـرد اداره‌چی و صاحب سیف و قلم و منشی و شاعر وهم نستعلیق‌نویس زبردستی بود، ودر آخر ۱۰۵۰ ق ۱۶۴۱ م در هرات مرد و نعش اورا درمشهد دفن کردند ، و نمونهٔ خط جلی نستعلیق بسیار خـوب او بـرمزار خـواجـه عبدالله انصاری درگازرگاه هـرات نصب است .

منشآت حسن‌خان شاملو (ف)

مخطوطهٔ موزه برتانیا (شماره ADD ۷۸۰۲) از ورق ۶۴ تا ۱۱۰ مشتمل بر۳۰ مکتوب و شش نثر و نظم فارسی بخط میرعماد و محمد‌ـ هاشم قاینی و رشیدا که هردو شاگرد میرعمادند (اواخر قرن ۱۷ م)[۱] . این منشآت در سنه ۱۶۴۹م تکمیل شده ومطالبی‌در بارهٔ روابط سیاسی هرات با ایران و هند دارد که متعلق بزمان پیش از تکمیل‌این کتابست، اما آنچه بتاریخ هنر تعلق دارد اینست :

۱ـ دیباجهٔ دیـوان غزلِ خان عظیم‌الشأن حسین‌خان شاملو پدر مؤلف (ورق ۶۶ الف) .

۲ ـ دیباجهٔ مرقع دوست علی سلطان (ورق ۶۶ تا ۶۷ الف) .

1— Riew, Catalogue of Persian Mss in the British Museum P. 817

۳ ـ دیباجهٔ اشعار منتخب از دیوان ملا جامی درستایش حضرت علی ، که بقلم خوش حسن‌خان نوشته شده بود (ورق ۹۷ الف تا ۹۸الف) .

متن فارسی منشآت حسن‌خان شاملو ، باهتمام و مقدمه دکتر ریاض‌الاسلام در کراچی در سنه ۱۹۷۱ م طبع عکسی شده از ورق ۶۴ ب تا ۱۱۰ الف به نستعلیق بسیار خوب نیم جلی از روی مخطوطهٔ سابق‌الذکر موزیم برتانیا که بر حاشیهٔ ورق ۳۸ ب آن نوشته شده : «تا اینجا لاشك خط میرعماد است .» بر حاشیه ورق ۷ ب خط محمد هاشم دیده میشود. اوراق این نسخه گل کاری تزئینی رنگین دارد ، ودر چندین کتابخانهٔ مشاهیر هند و ایران داخل گردیده و نشانیهای «داخل شد و وقف و ملاحظه شد» دارد ، از سنه ۱۱۴۰ و ۱۱۴۱ ق .

بروورق آخر آن نوشته‌اند : «برارباب دانش معلوم باشد که درین رساله سه خط مرقوم آمده: خط شریف میرعماد که الیوم سرآمد جمیع خطوط میباشد . باقی خط آقا هاشم شاگرد میر وثالث خط رشیدا هم شاگرد اوست . . . سنه ۱۱۲۰ (مهر) این کتاب ازخط میرعماد ومیرزا هاشم ورشیدا ازمال خالص عالیشان خواجه متین میباشد (مهر) تحریراً شهر رجب‌المرجب .

(۳۸) حسن بن لطف‌الله (رازی طهرانی)

خواجه لطف‌الله پدر او در سنه ۹۲۸ ق ۱۵۶۰ م از طرف شاه طهماسپ‌وزارت خراسان یافت‌وچون بمرد پسرش حسن درسنه ۹۸۱ق ۱۵۷۳ م‌جانشین اوگردیدوتا سنه ۱۰۴۰ ق ۱۶۳۰م‌برهمین خدمت بود.

میخانه (ف)

تذکرهٔ شعر است مشتمل بـریك فاتحه در بیان شعرای عـرب و چهارمقاله دربیان پادشاهان وعرفا و وزرا و شعرا از رودکی تا یوسف جامی ویك‌خاتمه دارد که دران شعراء و نویسندگان معاصر خود را بیان داشته. این تذکره را بخواهش مربی‌خود حسن بیگ شاملو بیگلربیگی خراسان در سنه ۱۰۴۰ ق ۱۶۳۰ م تألیف کرده و دوست او امیرمحمد حسین تفرشی دیباجه‌یی بران افزوده است که ذکر برخی از خطاطان‌ـ شاعر هم دارد .

(برای نسخهٔ خطی آن رك : ذیل فهرست ریو۶۷ ب ۱۰۷ تاریخ تذکره‌ها ۳۲۳/۲ ستوری ۸۱۴/۱) .

(۳۹) خواندمیر (غیاث‌الدین حسینی هروی)

پسر همام‌الدین محمد و از خانـدان خواجه برهان‌الدین محمد وزیر سلطان محمود میرزا پسر سلطان ابوسعید کورگان ومادرش دختر میرخواند مؤلف‌روضة‌الصفاست، که درسنه ۸۸۰ق۱۴۷۵م درشهرهرات بدنیا آمد وهمدران شهرپرورش دید ، ومرد عالم و مورخ و نویسنده و شاعردربارهرات گردید ودرسال ۹۰۴ ق ۱۴۹۸ م به محضر امیرعلی‌شیر رسید و درکتابخانهٔ خاص او راه یافت ومدتها وزیربدیع‌الزمان میرزا بود ، وبعد ازوفات سلطان حسین بایقرا چون درمحرم ۹۱۳ ق ۱۵۰۷م شیبانی‌خان هرات راگرفت، وی تا ۹۲۳ق ۱۵۱۷م درهرات وغرجستان بود و بعد از آن در خلال سالهای ۹۲۷ ق ۱۵۲۰ م تا شوال ۹۳۳ ق ۱۵۲۸ م در هرات زندگانی داشت و درهمین سال بقندهار رفت ، ودر دهم جمادی‌الاخری ۹۳۴ ق ۱۵۲۷ م ازآنجا بهند حرکت کرد ، وروز

۴ محرم ۹۳۵ ق ۱۵۲۸ م به آگره رسید و بعد ازان عمر خـود را در حمایت بابر و پسرش همایون در هند گذرانید و درسنه ۹۴۲ ق ۱۵۳۵ م درشهر ماندو وفات یافت و در جوار شیخ نظام‌الدین و امیر خسرو در دهلی دفن شد .

از آثار او که در تاریخ هنروخوش نویسی منابع خوبند :

الف : حبیب‌السیر فی اخبار افرادالبشر (ف)

تاریخ عمومی مشهور است مشتمل بریك افتتاح و یك اختتام و سه مجلد که درسنه ۹۲۷ ق ۱۵۲۰ م بتألیف آن آغازودر ماه ربیع‌الاول ۹۳۰ ق ۱۵۲۴م درهرات بنام خواجه کریم‌الدین حبیب‌الله ساوجی‌وزیر خاتمه و تسمیه یافته است .

خواندمیر در پایان کار هر حکمران ، تـراجم صدور و مشایخ و علماء و هنرمندان و شعرای زمان او را هم آورده است .

چاپهای این کتاب :

۱ـ طبع تهران در۴ مجلد با مقدمهٔ جلال‌الدین همائی و فهارس ۱۳۳۳ ش .

۲ ـ چاپ سنگی تهران ۱۲۷۱ ق ۱۸۵۵ م .

۳ ـ چاپ سنگی بمبی ۱۲۷۱ ـ ۱۲۷۳ ق ۱۸۵۵ ـ ۱۸۵۷ م .

۴ ـ قسمت رجال حبیب‌السیررا دکتر عبدالحسین نوائی ازحمله مغول تا مرگ شاه اسماعیل اول بصورت کتابی با مقدمـه و فهارس در ۳۰۳ صفحه در ۱۳۲۴ ش ۱۹۴۵ م در تهران چاپ کرده است .

(دربارهٔ نسخ خطی بنگرید : ستوری ۱۰۴/۱ تاریخ تذکـره‌ها ۵۸۸/۲ مجلهٔ آریاناشماره ۷ ـ ۸ سال ۱۳۴۵ ش مقدمهٔ انگلیسی‌هدایت حسین برقانون همایونی چاپ کلکته ۱۳۱۹ ش مقدمهٔ جلال همائی بر

حبیب‌السیر چاپ تهران ۱۳۳۳ ش) .

ب : خلاصة‌الاخبار فی بیان احوال‌الاخیار (ف)

از همین مورخ ، تاریخ عمومیست تألیف ۹۰۵ ق ۱۵۰۰ م در یك مقدمه و ده مقاله و خاتمه ، دراحوال رجال مشهور که بنام امیرعلی شیرنوائی وزیردانشمند هرات تألیف شده و خاتمهٔ آن مشتمل است بر احوال دارالسلطنهٔ هرات و ابنیه و باغها و تراجم مختصر ۹۸ تن ازمشاهیر علمی و ادبی و هنری سلطنت حسین بایقرا و خوش‌نویسان و نقاشان و دیگر هنرمندان کتابخانهٔ سلطانی .

طبع : قسمت اخیر خلاصة‌الأخبار در کابل دوبار به تصحیح و تحشیه سرورگویا ۱۳۲۴ ش و ۱۳۴۵ ش در ۱۳۸ ص .

(برای نسخ خطی وترجمه‌های آن بنگرید : ستوری ۱۰۲/۱) .

ج : نامهٔ نامی(ف)

از همین مورخ که دران برخی از فرامین دربار تیموریان و نامه‌های رجال آن عصر را فراهم آورده است و ازانجمله است نشان کلانتری کتابخانهٔ هرات باسم کمال‌الدین بهزاد که سلطان حسین میرزا بایقرا بتاریخ ۲۷ جمادی‌الاولی‌سنه ۸۸۹ ق ۱۴۸۴م صادر کرده است .

نسخهٔ خطی : کتابخانهٔ ملی پاریس .

۴۰) ......

خرابات :

تذکره‌ایست ازشعرای فارسی‌قرن۹ق = ۱۵م تا ربع‌اول قرن۱۱ ق=۱۷ م بترتیب حروف تهجی که در اصل دو مجلد بوده و اکنون جلد اول خطی آن درکتابخانهٔ ملك تهران بشماره ۳۸۴۱ در۱۶۴ ورق

بخط مؤلف نامعلوم که نستعلیق تحریری صاف و پخته است بـر کاغذ ختائی موجود است (۱۵/۸ × ۳۵/۶ سانتی) .

این کتاب ازسنه ۱۰۱۰ق ۱۶۰۱م تا ۱۰۲۵ق ۱۶۱۶ م دردست- تألیف بوده وجلد اول آن از ردیف الف تا زینی‌مشهدیست وجلد دوم آن از سین تا (ی) دیده نشده است .

جلد اول مشتمل براحوال و اشعار ۱۰۵ شاعر و منتخبات اشعار ۱۷۳ شاعر است ولی مؤلف این کتاب معلوم نیست و شخصی بود که در طفلی در هرات و در سنه ۹۹۰ ق ۱۵۸۲ م در مشهد بود ، و درسنه ۹۹۵ ق ۱۵۸۶ م دراوقات هجوم اوزبك‌ازهرات بقزوین رفت ودرسنه ۱۰۱۵ ق ۱۶۰۶ در قاین بود ، و در سنه ۱۰۱۸ ق ۱۶۰۹م بهندوستان رفت و درسال ۱۰۱۹ ق ۱۶۱۰ م در برهانپور بود و بعد ازآن درسال ۱۰۲۵ ق ۱۶۱۶ م واپس به تفرش ایران آمد .

درتذکرهٔ او ذکر برخی‌از شاعران‌آمده که خطاط وخوشنویس هم بوده‌اند،مانند خواجه عبدالله مروارید، حافظ باباجان‌کاتب، باباشاه کاتب اصفهانی ، مولانا شاه حالی خوش‌نویس و غیره .

(تاریخ تذکره‌های فارسی ۴۶۷/۱) .

(۴۱) دانش پژوه (محمدتقی) :

یکی از محققان کتاب‌شناس معاصر ایران در دانشگاه تهران .

گنجور و برنامهٔ او (ف)

یك سلسلهٔ مقالات تحقیقی است برتاریخ کتابخانه‌ها و کتابها و هنر کتاب سازی و هنرمندان در دنیای اسلامی .

طبع : مجلهٔ هنر و مردم ، تهران ۱۹۷۲ م .

(۴۳) درویش محمد صحاف :

بن امیر شیخ محمد الرامکی الغزنوی از مردم رامك یکی از روستاهای اطراف غزنه است . وی در عصر تیموریان از غزنه سفر کرد و بملاقات شاه نعمت‌الله ولی بن میرعبدالله کرمانی (۷۳۰ – ۸۳۴ق ۱۳۲۹ – ۱۴۳۰ م) و امیر سید قاسم انوار (متولد تبریز ۷۵۷ ق ۱۳۵۵م و متوفا در خرگرد هرات ۸۳۷ ق ۱۴۳۳ م) و امیر طاهر نیشابوری و امیر نظام‌الدین احمدبن امیرخصال‌الدین مدرس مدرسهٔ سلطانی هرات و امیرسیدجلال‌الدین قائنی واعظ هرات و مولانا نظام‌الدین محمد خاموش و خواجه ابونصر حافظ‌الدین پارسا (مدفون بلخ ۸۶۵ ق ۱۴۶۰ م) و خواجه ناصرالدین عبید لله (متوفا درسمرقند ۸۹۶ ق ۱۴۹۰ م) وشاهان تیموری مانند شاهرخ (۸۰۷ – ۸۵۰ ق ۱۴۰۴ – ۱۴۴۶ م) و ابراهیم سلطان‌بن شاهرخ (حدود ۸۳۸ ق ۱۴۳۴ م) و الغ بیگ‌بن ابوسعید حکمران کابل وغزنه (۸۶۱ – ۹۰۷ ق ۱۴۵۶ – ۱۵۰۱ م)و پدرش سلطان ابوسعیدبن میرانشاه (۸۶۱ – ۸۷۳ ق ۱۴۵۶ – ۱۴۶۸ م) رسید .

وی شبی حضرت علی را بخواب دید و باشارت آنحضرت به آموختن شغل صحافی پرداخت و آنقدر شهرت یافت که بوسیلهٔ این هنر بمحضر مشاهیر عصر مانند رجال سابق‌الذکررسید و کتب تاریخ وسیر را خواند .

انساب محمودی (ف)

این کتاب مشتمل بر پنج قسم است ،چون درویش محمد صحاف بخاندان خادمان مرقد سلطان محمود و شهر غزنه رابطه داشت ، این کتابرا بنام سلطان الغ بیگ غازی‌بن سلطان ابوسعید اهدا داشت .

وی در مقدمهٔ انساب محمودی گوید : کـه علاءالدین جهانسوز چون برغزنی‌مسلط‌شد، اکثرعمارات سلطان‌را خراب کرده و کتب‌خانهٔ اکابرعظام را تاراج وغارت کرد و بعضی‌را به‌آتش بسوخت . چنانکه از کتب تواریخ و انساب در ولایت غزنین چیزی نماند ، بنابران مـن این انساب را از کتب تواریخ فراهم آوردم .

یك نسخهٔ خطی مغلوط این کتاب در ۵۵ صفحه بخط نستعلیق غلام‌حیدر ولد میرزا نجیب‌الله خان در مـوزیم غزنه است که بتاریخ غره ربیع‌الاول ۱۲۹۱ ق۱۸۳۷م دروقت‌حاکم غزنی‌خدانظرخان‌وردگ نوشته شده است (آریانا شماره ۲۹۵ سنبله ۱۳۵۰ ش) .

(۴۳) دمشقی (مصطفی حسینی)

از خطاطان نیمهٔ اول قرن ۲۰ عرب .

رسالة الیقین فی معرفة بعض انواع الخطوط والخطاطین (ع)

تألیف و طبع ۱۹۱۳ م در بیان انـواع خطوط و شرح احـوال برخی از خوشنویسان .

(۴۴) دوغلات (میرزا محمد حیدر کورگانی)

فـرزنـد محمدحسین کـورگانی والی کاشغر که در سنه ۹۰۵ ق ۱۵۰۰ م درتاشکند بدنیاآمدودرسنه ۹۱۵ ق ۱۵۰۹م پیش خاله‌زاداش بابر بکابل رفت ودرسنه ۹۱۸ ق ۱۵۱۲ م به سلطان سعیدخان حکمران کاشغرپیوست‌وسعید اورا بعد از ۹۲۰ ق ۱۵۱۳ م به لشکرکشی بدخشان و تبت فرستاد .

چون در سنه ۹۳۹ ق ۱۵۳۳ م عبدالرشید خان بجای سعیدخان

نشست ، محمدحیدر بلاهور گریخت ودرسال ۹۴۶ ق ۱۵۳۹م بحضور همایون در آگره رسید ، و در سنه ۹۴۸ ق ۱۵۴۱ م کشمیر را گرفت و درانجا حکمران بـود ، تا کـه در سنه ۹۵۸ ق ۱۵۵۱ م در بغاوتـی کشته شد .

تاریخ رشیدی (ف)

تألیف ۹۵۳ ق ۱۵۴۶ م که دفتر دوم آن درسنه ۹۴۸ ق ۱۵۴۱ م تألیف شده و شرح حال علما و شعرا و صورتگران و مذهبان دارد .

طبع : همین دفترباهتمام پروفیسور محمد شفیع دراورینتل کالج میگزین لاهور ج ۱۰ ۳ مئی ۱۹۳۴م .

ترجمۀ انگلیسی این فصل از ت ، دبلیو آرنولد در مجلۀ تحقیقات شرقی لندن ج۵ ش ۴ (۱۹۳۰ م) ص ۶۷۱ - ۶۷۴.

متن فارسی: طبع سی، سلیمن در مجلۀ آسیا، ج۹ چاپ سنت پترسبرگ ۱۸۸۸ م .

ترجمۀ انگلیسی تمام کتاب : ن ، الیاس ، ای ، دینس راس. لندن ۱۸۹۵ م .

تمام متن فارسی : باهتمام سید حسام الدین راشدی در کراچی (زیر طبع) .

(۴۵) دوست محمد گواشانی هروی :

فرزند سلیمان و ازمردم قریۀ گواشان جنوب غرب هراتست که در شاعری «گامی» تخلص میکرد و خطاط وصحاف و نقاش و مصور و مذهب و قطاع زبردستی بود ، کـه به کتابداری شاه طهماسپ اول رسید و بحضور بهرام میرزا صفوی راه یافت و اقلام نستعلیق و نسخ و

ثلث و رقاع وشکسته‌را در کمال استادی مینوشت وامضاهای او بر کتب مخطوطش دوست محمدبن سلیمان هروی و دوست محمد قاطع یا مذهب و محرر موجود است .

وی در هرات در ثلث اول قرن دهم هجری (اوائل قرن ۱۶ م) بدنیا آمده و شاگرد مولانا قاسم شادیشاه است که در اوقات تألیف تحفهٔ سامی(۹۵۷ ق ۱۵۵۰ م) جوان خوش صحبتی بود ، ووفاتش بعد از (۹۷۲ ق ۱۵۶۴ م) واقع شده باشد . زیرا نسخهٔ مجالس العشاق (کتابخانهٔمدرسهٔ سپه‌سالارتهران) را به نستعلیق عالی‌درربیع الثانی‌همین سال نوشته است (رك : ۱۶۹ ایران) .

دیباجه دوست محمدکتابدار برمرقع بهرام میرزا (ف)

درسال۹۵۱ق۱۵۴۴م شهزاده بهرام‌میرزا (متوفا ۹۵۶ ق۱۵۴۹م) بن شاه اسماعیل اول صفوی بدوست محمد امر کرد که مرقعی را از آثار اساتید ماضی وحال ترتیب وتزئین نماید که دران نمونه‌های هنری استادان خط و تصویرو تذهیب فراهم باشد .

نسخهٔ خطی این مرقع اکنون در کتابخانهٔ اوقاف توپقاپوسرای استانبول بشماره۲۱۵۴ بقطع‌رحلی‌دارای ۱۴۸ورق دوصفحه‌یی‌موجود است که هرصفحه چند قطعه خطوط خوش و تصاویر عالی و حواشی زرافشان و بهترین تذهیب‌ها دارد و مجموع مجالس تصویر آن (۶۱) است .

دوست‌محمد برین مرقع نفیس هنری در سنه ۹۵۳ ق ۱۵۴۶ م دیباجه‌یی بقلم نستعلیق نیم‌جلی بسیار خوش نوشت که جامع احوال خطاطان و مصوران و صحافان و مذهبان است و کتاب کوچکی است

که در تاریخ هنرهای کتابسازی بهترین مأخذ شمرده می‌شود ، و این وقتیست که مدرسهٔ هنری هرات ازدربار تیموریان بدربارصفویان انتقال کرده است .

طبع :

۱ ـ دیباجه دوست‌محمد بنام حالات هنروران ، طبع لاهور ۱۹۳۶ م با مقدمهٔ انگلیسی دکتر عبدالله چغتائی .

۲ ـ ازروی اصل مرقع ، طبع دکتر مهدی بیانی در احوال و آثار هنروران ج ۱ ص ۱۹۲-۲۰۳. چاپ تهران ۱۳۴۵ ش ۱۹۶۶ م .

۳ ـ ذکر برخی از خوشنویسان و هنرمندان : تعلیقات فکری سلجوقی هروی بردیباجهٔ دوست‌محمد کتابدار هروی ، طبع انجمن تاریخ افغانستان ،کابل ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰ م ۱۳۶ + ۳۴ جمله ۱۷۰ ص.

(۴۶) دولتشاه (امیر) بن علاءالدوله بختی‌شاه سمرقندی :

متخلص به علائی و از دانشمندان عصرسلطان حسین بایقراست و در سنه ۸۹۶ ق ۱۴۹۱ م هنگامیکه امیر علی‌شیر مجالس النفایس را مینوشت خبر وفاتش رسیده بود ، از آثار اوست :

تذکرة‌الشعرا (ف)

در سنه ۸۹۳ ق ۱۴۸۷ م تألیف و بنام امیرعلی شیر اهدا شده مشتمل بریك مقدمه در ذکر شعرای عرب و هفت طبقه و خاتمه درذکر هفت‌نفرشعرای معاصر که درهرطبقه ذکر ۲۰تن شاعرفاضل مسطوراست و یادی از شعرای خطاط و هنرمند هم دارد .

(برای نسخ خطی و ترجمه‌ها بنگرید : ستوری ۱/۷۸۵) .

چاپها :

بمبی ۱۳۰۵ ق ۱۸۸۷ م سنگی ۲۳۲ ص .

بمبی ۱۳۱۸ ق ۱۹۰۰ م سنگی ۲۲۱ ص .

لندن و لیدن ۱۳۱۸ ق ۱۹۰۱ م سربی ۵۴۰ ص + ۱۹ مقدمه فارسی + ۱۶ انگلیسی از ایدور براؤن .

آله آباد ۱۹۲۱ م سنگی.

لاهور ۱۹۲۴ م سنگی ۳۶۲ ص .

تهران ۱۳۳۷ ش ۱۹۵۸ م سربی ۳۵ + ۶۵۰ ص .

» ۱۳۳۸ ش ۱۹۵۹ م « ۳۵ + ۴۳۱ ص .

ترجمهٔ آلمانی‌وان همرطبع وین ۱۸۱۸ م J. Von Hammer. Vienna 1818 .

ترجمهٔ ترکی فهیم سلیمان افندی در سنه ۱۲۳۳ ق ۱۸۱۷ م. بنام سفینة‌الشعرا طبع استانبول ۱۲۵۹ق ۱۸۴۳م.

ترجمهٔ انگلیسی طبقه ۱ تا ۳ ازوچه P. B. Vachha طبع بمبی ۱۹۰۹ م .

(۴۷) راقم (سید شریف سمرقندی) :

اخوند ملا شرف‌الدین اعلم بن نورالدین اندجانی که درجوانی بسمرقند آمد و در اواسط قرن ۱۷ زندگانی داشت .

تاریخ راقم (ف)

تاریخچه‌ییست حاوی‌وقایع ازسال ولادت تیمور ۷۳۶ ق ۱۳۳۵م تا سنه ۱۰۵۵ق ۱۶۴۶ م که درسنه ۱۱۱۳ ق ۱۷۰۲م تألیف شده مشتمل بروقایع مشهور تاریخی و وفیات مشاهیر خراسان و ماوراءالنهراست

که دران جمله ذکر برخی ازخطاطان و هنرمندان هم دارد . این کتاب بنام تاریخ کثیره درحاشیه تحفةالاحباب رحمت‌الله واضح بخاری بسال ۱۳۳۲ ق ۱۹۱۳ م در تاشکند چاپ شد .

(برای نسخ خطی بنگرید : یادداشتهای قزوینی ۱۵/۲ فهرست کتابخانهٔ دانشکدهٔ ادبیات تهران ص ۶۵ مقالات الشعراء ۸۲ و ستوری ۳۷۷/۱) .

(۴۸) رضوی (کیوان) :

یکی از نویسندگان معاصر ایران .

تاریخچهٔ هنر و نقاشی ایران در دورهٔ اسلامی (ف).

یك سلسلهٔ مقالات درمجلهٔ بررسی‌های تاریخی طبع تهران. سال سوم شماره‌های ۲ - ۳ - ۵ سنه ۱۳۴۷ ش .

(۴۹) رضاعلی شاه قادری هندی :

از مؤلفان هند در عصر انگلیسی است که کتابی ازو باقیست :

مفتاح‌الخطوط (اردو)

تکملهٔ تذکرهٔ حبیب افندیست (رك : بدین‌نام) کـه در هند طبع شده است (؟) ویك‌ترجمهٔ آن نیزنشرشده که کلمان هوارت کرده است .

(۵۰) فراهی:

نام این مؤلف ناشناس فـراهی معلوم نیست ، وی نوادهٔ مـولانا عبدالله فراهی بود ، که در عصر اکبری در هند مدتی میزیست .

ریحان نستعلیق (ف)

درسنه ۹۸۹ ق ۱۵۸۱م درهند تألیف شده که نام«ریحان نستعلیق»

تاریخ تألیف آن بحروف جمل است .

این رساله مشتمل برشرح ۱۲ خطاست و برای هرخط یك فصل، که دران ذکر برخی از خطاطان و ازانجمله احوال مولانا علاءالدین محمد هروی خطاط ماهر هم آمده و از نسخهٔ خمسهٔ امیرخسرو که او نوشته و محمدمعصوم قندهاری ثم بکری درحین حکومت جونپور خریده ذکری شده است (برای آثار علاءالدین هروی بنگرید فهرست آخر کتاب) .

طبع : سنگی پونه بمبی ۱۹۴۱ م بسعی محمد عبدالله چغتائی در ۲۸ ص خط نستعلیق با مقدمه اردو و انگلیسی . (تاریخ تذکره‌ها ۶۴۹/۲) .

(۵۱) زکی محمدحسن مصری (دکتور) :

مورخ معاصر از هنرشناسان قرن حاضر ، از آثار اوست :

الف : التصویر فی‌الاسلام عندالفرس(ع):

تألیف دکتور موصوف بعربی ، طبع مصور قاهره ۱۹۳۵ م با ۸۶ شکل .

ترجمهٔ فارسی ابوالقاسم بن محمد زمان تفرشی ، طبع مصور تهران بنام «تاریخ نقاشی در ایران» ۱۹۵۹ م ۱۰۹ ص .

ب : الفنون‌الایرانیه فی‌العصر‌الاسلامی (ع)

طبع قاهره ۱۹۴۰ م ۳۶۱ ص با ۱۶ تصویر .

این هردو کتاب عربی‌در شرح احوال و آثار هنرمندان و نقاشان خراسان و عصر تیموریان مفیدند .

(۵۲) سام میرزا (ابوالنصر) بن شاه اسماعیل اول صفوی:

از شاهـزادگان فاضل دودمان صفویست کـه تولدش در مراغه ۲۱ شعبان ۹۲۳ ق ۱۹ سپتمبر ۱۵۱۷ م بوده و مدتها حکمران خراسان در هرات بود .

در سنه ۹۷۴ ق ۱۵۶۷ م در قلعهٔ قهقهه در منزلی کـه سام میرزا و اولادش موقوف بودند ، زلزلهٔ عظیمی روی نمود و آن منزل برسر ایشان فرود آمد و مجموع هلاك شدند ، و این تاریخ وفات او را زین‌العابدین‌علی‌عبدی بیگ‌نویدی شیرازی بن عبدالمؤمن متوفا ۹۸۸ق ۱۵۷۹ م صاحب تکملة‌الاخبار نوشته است (تاریخ تذکـره‌های فارسی ۱۵۷/۱) .

تحفهٔ سامی (ف)

مشتمل بریك‌مقدمه وهفت صحیفه تألیف حدود ۹۵۷ ق ۱۵۵۰م در شرح احوال رجال مشهور مانند علما و سادات و شاهان و وزیران و ارباب قلم و فصحاء و عوام و غیره کـه گـاهی از هنرمندان نقاش و کتابسازان و خطاطان هم‌صحبتی دارد شامل تراجم ۶۳۳ نفر .

(برای نسخ خطی آن بنگرید : ستوری ۷۹۹/۱) .

طبع مـولوی اقبال حسین در پتنه (هند) ۱۳۱۳ ش ۱۹۳۴ م در ۱۹۳ ص با مقدمهٔ فارسی و انگلیسی و فهرست .

طبع وحید دستگردی درمطبعهٔ ارمغان تهران ۱۳۱۴ ش ۱۹۳۶ م با فهرست در ۱۹۱ ص .

طبع قسمت راجع به هنروران : بسعی محمد شفیع دراورینتل کالج میگزین لاهورج ۱۰ شماره ۲ فبروری ۱۹۳۴ م . ص ۷۳ ـ ۱۲۸ .

(۵۳) سجان رای (منشی بهنداری)

عالم هندی در فارسی و عربی و سنسکریت و یکی از منشیان عصر خویش در هند است که خطاط ماهرهم بود، وی خلاصة‌التواریخ را درسنه ۱۱۰۷ ق ۱۶۹۶م تألیف کرد، و تألیف دیگرش خلاصة‌الانشاء تألیف ۱۱۰۲ ق ۱۶۹۰ م است و هم:

خلاصة‌المکاتیب (ف)

برای پسر خود درسنه ۱۱۱۰ ق ۱۶۹۸ م تألیف‌کرده که نسخهٔ خطی بی‌تاریخ آن در اندیاآفس موجود است (اینهی ۲۱۰۹).

طبع:

پروفسور محمد شفیع فصل تعریف خط آنرا در شماره اگست ۱۹۳۴ م اورینتل کالج‌میگزین طبع کرد. ج ۱۰ شماره ۴ ص ۶۶ - ۶۷.

(۵۴) سحر بدایونی (دیپی پرشاد):

خطاط ومؤلف وشاعرمتخلص به سحرفرزند چنی‌لال اخگرست که بتاریخ ۱۴ دسمبر ۱۸۴۰ م دربدایون هند بدنیاآمد و دپتی‌انسپکتر مکاتب بود ازجملهٔ تألیفات اوست:

ارژنگ چین (اردو) درفن خطاطی وپیدایش هنرخطاطی بانمونه‌های خطوط مروجه‌آسیای میانه و ایران و هند.

طبع لکهنو (؟).

(۵۵) سعید فتاح عباده:

از مؤلفان اوائل قرن ۲۰ عرب.

انتشار الخطالعربی (ع) کتابیست مفید برتعمیم و انتشارخط عربی در شرق و تاریخ آن. طبع قاهره ۱۹۱۵ م.

(۵۶) سلطان علی مشهدی:

فرزند محمد یکی از باشندگان مشهد است که باغلب احتمال در سنه ۸۴۱ ق ۱۴۳۷ م تولد یافته و در همین شهر درس خواند و خوش‌خطی آموخت ودرین هنر آنقدر ترقی کرد که به خطاطی دربارسلطان حسین بایقرا رسید و القاب نظام الدین قبلة‌الکتاب وزبـدة الکتاب و سلطان الخطاطین یافت و درایام سلطنت بایقرا (۸۷۳ - ۹۱۱ ق ۱۴۶۸ ۱۵۰۵ م) در کتابخانهٔ خاصهٔ سلطنتی هـرات بعنوان «کاتب‌السلطانی» بنوشتن کتب و قطعات زیاد پرداخت و آثار منظوم و منثور جـامی را در هرات کتابت کـرد و سلطان هرات و دربار او را بنظر احترام دیدندی. ولی چون شیبانی‌خان اوزبك هـرات را فتح کـرد، وی از هرات در مشهد عزلت گزید و بتاریخ ۱۰ ربیع‌الاول ۹۲۶ ق ۱۵۱۹ م بسن ۸۵ سالگی از جهان رفت و در پـای مرقد حضرت امـام رضا مدفون است.

(برای آثار باقیهٔ مخطوط او بنگرید: احوال و آثار خـوش‌نویسان ۲۴۱/۱ ببعد و هم این کتاب از روی فهرست).

رسالهٔ منظوم در علم‌خط نستعلیق (ف) سلطان‌علی مشهدی یك رسالـه مثنوی منظومی در ۲۷۰ بیت درمحرم ۹۲۰ق ۱۵۱۳م سروده که بنامهای صراط‌السطور یا صراط‌الخطوط وقواعدخطوط نیز نامیده شده و مطالب

مهمی دربارهٔ تاریخ خط و تعلیم و اصـول ولوازمو قواعد آن دارد و باین ابیات آغاز میگردد :

ای قلم نیز کـن زبان بیان   بهر حمد خدای هر دو جهان
آن خدایی کـه آفـریده قلم   زان قلم حرف صنع کرده رقم

بعد از حمد و نعت و نسبت خط بحضرت شاه ولایت گوید :

در جوانی بدی بخط میلم   عشق خط راندی از مژه سیلم
بر سر کوی کم قـدم زدمی   تا تـوانستمی قلم زدمـی . . .
از قضا میر مفلسی روزی   پیشـم آمـد بسان دلسـوزی
قلم و کاغذ و دواتم جست   بیست‌ونه‌حرف‌را زحرف نخست
بنوشت و روان بدستم داد   شـدم از التفـات او دلشـاد
زانکه‌ابدال بودوصاحب حال   گشتته حـالش مبـدل الاحـوال
زین سبب‌عشق خطزیاده شدم   دل گرفتار مرد ساده شدم . . .

دریـن مثنوی بیان حسن خط ، بیان قلم، بیان مـرکب ساختن، تعریف کاغذ ورنگ کردن ، باب آهار ساختن وکاغذ آهار کردن ، صفت مهره‌زدن، تعریف قلم‌تراش ، باب قلم‌تراشیدن ، بیان قطزدن قلم، بیان تجربهٔ قلم به نقطه، بیان‌واضع خط نستعلیق خواجه میرعلی، بیان ترکیب و قواعد خط و نقل خط ، و ذکر تعلیم خط و قواعد آن ، بیان کشش‌های خط ، بیان تعلیمات مفردات ، بیان خوش‌نویس‌شدن ، بیان انـزوا که لازمهٔ خوشنویسی است نظم شده است و در آخر آن گوید :

بود هشتاد و چار عمر عزیز   گشته زایل تمام عقل و تمیز . . .
سال تاریخ نظم این نـامـه   نهصد و بیست زد رقـم خـامـه
بـود ماه نخست اول سال   کـه بآخـر رسید قیل و مقال

نسخه‌های خطی :

کتابخانهٔ ملی پاریس، بودلیان انگلستان ، انجمن آسیائی کلکته. بخط میرعماد در کتابخانهٔ مهندس عباس مزدا(تهران) بخط خود سلطان‌علی مشهدی در کتابخانهٔ عمومی لنین گراد ، که از روی آن یك نسخهٔ عکسی با مقدمهٔ روسی خانم گالینا کاستی نوا در لنین گراد بسال ۱۹۵۷ م چاپ شده است. این نسخهٔ مخطوطهٔ خودمؤلف که بسیارمزین است از طرف شاه‌عباس صفوی بر آستانهٔ شیخ‌صفی‌الدین اردبیل وقف بود، ولی در سنه۱۸۲۷م با نسخ دیگر آن کتابخانه به کتابخانهٔ عمومی لنین گراد نقل شده است . و هم ترجمهٔ انگلیسی آنرا پروفیسور مینورسکی از روی نسخهٔ خطی گلستان هنر بسال ۱۹۵۹ م در واشنگتن نشر داد (احوال و آثار خوشنویسان ۱/۲۴۱) طبع متن کامل فارسی منظوم این رساله در نسخهٔ مطبوع گلستان هنر (ص ۶۴ – ۷۸) صورت گرفت ، که این کتاب در سنه ۱۳۵۲ ش در تهران از طرف بنیاد فرهنگ ایران چاپ شد .

(۵۷) سنگلاخ (میرزا محمدعلی خبوشانی خراسانی)

وی دانشمند جهانگرد نستعلیق‌نویس و هنرشناسی بود که مدتها برای دیدن آثار هنری سیاحت میکرد و مدتی در ترکستان و افغانستان و ترکیه و مصر میگشت و در قندهار چندین قطعه خطوط میرسیدعلی جواهر رقم و مذهب و کتابدار شاه‌جهان را دید ، و در سنه ۱۲۹۴ ق ۱۸۷۷ م در تبریز مرد .

تذکرة الخطاطین مسمی به امتحان الفضلا (ف)

در دومجلد و یك دیباجه که دران احوال قدمای خطاطان نستعلیق و

نسخ و خوشنویسان دولت عثمانی و رسالهٔ منظوم سلطان علی‌مشهدی و مدادالخطوط میرعلی هروی هم آمده است .

طبع: ۱ـ مجلداول درسنه۱۲۹۱ق ۱۸۷۴م در۴۶۵صفحه‌ومجلد ثانی در ۱۲۹۵ ق ۱۸۷۷ م بخط نسخ خوش میرزا محمد علی و نقاشی میرزا عبدالعلی مذهب اصفهانی در مطبعهٔ کربلائی اسدآقا واقع تبریز بطبع سنگی رسیده که نهایت نفیس است ، ولی زبان آن در نهایت پیچیدگی و ساختگی است که فهم آن دشوار باشد .

۲ ـ طبع سنگی استانبول ۱۲۷۶ م باهتمام نجف‌علی دانش ۱۷۶+۱۴۵+۱۳۱ ص. (تاریخ تذکره‌ها ۲/۵۷۵)

۳ ـ دکترمهدی بیانی درتهران بسال ۱۳۲۵ش تذکرةالخطاطین را تهذیب و تلخیص کرده و بزبان ساده نوشته است که شامل تراجم ۹۵ تن خطاطست از ابن‌مقله تا میرعبدالرحمن هروی (تاریخ مذکور- ۲/۶۰۳) .

۴ـ اصول‌خطوط ستهٔ‌آنرا ایرج‌افشار درنشریهٔ فرهنگ‌ایرانزمین دفتر ۱ ـ ۴ طبع کرده است .

(۵۸) سید احمد مشهدی:

از سادات حسینی مشهد و پدرش شمع‌ریز بود ، وی مدتی در بخارا از میرعلی هروی مشق خط کرد ، و در سنه ۹۶۹ ق ۱۵۶۱ م واپس بهرات‌آمد و در حدود ۹۸۴ ق ۱۵۷۶ م بخدمت شاه طهماسپ پیوست . وفاتش در ۹۸۶ ق ۱۵۷۷ م است . کتابهای خطی زیاد و قطعات بامضای اودرکتابخانه‌های دنیا موجود است و یك‌مرقع خاص

خطوط او در کتابخانهٔ یونیورسیتی استانبول است .

(برای آثار او بنگرید : این کتاب از روی فهرست آخر) .

مقدمه مرقع امیرغیب‌بیگ (ف)

غیب‌بیگ از امرای دربار شاه طهماسپ است کـه این مـرقع بهترین قطعات خوش‌نویسی و نقاشی و تذهیب آن عصر ، برای او بهمت سید احمد مشهدی ساخته شده و بسال ۹۷۱ ق ۱۵۶۳ مقدمه‌یی بـران بخط خود نوشته است ، که دران ذکر بسا خوشنویسان انواع خطوط آمده و تمام مرقع درسه سال تا ۹۷۳ ق ۱۵۶۵ میلادی تکمیل شده که منبع مفید تاریخ هنرخطاطی‌و نمونه‌های خطوط و نقاشی‌استادان بزرگ مکتب هراتست .

مخطوطه : خزینهٔ اوقاف توپقاپوسرای استانبول شماره ۲۱۶۱ و ۲۱۵۶ .

(۵۹) شاغل عثمانی (مولوی احترام‌الدین احمد)

خطاط‌ومورخ وشاعرهند، ساکن‌جیپور درحدود ۱۹۵۰م ازآثار اوست :

صحیفهٔ خوشنویسان (اردو)

مشتمل بر تاریخ خط‌واحوال‌وآثارخوش‌نویسان‌قدیم‌تاعصرمؤلف با شرح سامان ولوازم و اصطلاحات واصول خوش‌نویسی ونمونه‌های وصلی اساتید خط با یك شجرهٔ خوش‌نویسان .

طبع علی‌گر ۱۹۳۳ م ۲۶۶ ص+۵۷ نمونهٔ خطوط .

(۶۰) شاهی (سبزواری ، امیر) :

نامش امیر آق‌ملك متخلص به «شاهی» پسر ملك جمال‌الدین و مولدش سبزوار بود ،که بایسنغر میرزا او را بهرات آورد و بعد ازان بدربار ابو القاسم بابر در استرآباد بود ، تاکه در سنه ۸۵۷ ق ۱۴۵۲ م بمرد و در سبزوار دفن شد .

وی شاعر و موسیقی‌دان و در انواع خطوط ماهر بود و دیوان شعر او مشهور است و نسخه‌های خطی فراوان دارد که بخط اساتید مکتب هرات در برخی از مخازن مخطوطات دنیا موجوداند. درین دیوان اشعار ، مطالبی درتاریخ هنر عصر تیموریان بدست می‌آید . از جملهٔ مخطوطات دیوان شاهی: مجدول مذهب سرلوحدار حاشیه الوان‌افشان بطلامصور بخط زین‌الدین درگنجینه شیخ صفی‌دراردبیل (ایران) وسه‌مجلددیگرهمین دیوان‌بخط سلطان‌محمدخندان با جداول وتذهیب و حواشی الوان‌افشان در همین خزینه .

(۶۱) صادق‌علی‌خان دهلوی :

از خطاطان هند در حدود ۱۹۰۰ م ، از آثار اوست :

قواعدالحروف (اردو) :

دربارهٔ اصول خطوط و ذکر برخی از اساتید خوش‌نویس .
طبع دهلی (تاریخ چاپ ندارد) .

(۶۲) صادقی بیگ افشار (کتابدار)

وی شاعرونقاش و کتابدار و مؤلف عصرشاه عباس اول صفوی

وشاگرد مظفرعلی خواهر زادهٔ بهزاد است که در سنه ۹۴۰ ق ۱۵۳۳ م در تبریز زاد، و درسنه ۱۰۱۸ ق ۱۶۰۹ درگذشت که تاریخ وفاتش از مجموعهٔ حروف این مصراع میرالهی‌همدانی بحساب جمل برمی آید:

« دگرعجب که دمد صبح صادق ازشب ما » = ۱۰۱۸

این شخص هنرمند که بقول قاضی احمد قمی « در فن نقاشی و تصویر بیعدیل»[1] بود، به درشتی و تند خوئی شهرت داشت و طوریکه اسکندر بیگ‌درعالم آرای عباسی گوید: «درجنگ استرآباد ، جلادتهای بی عقلانه ازو بظهور رسید » وی غالباً همان کتابدار صفویه است که جهانگیر پادشاه هندوستان درتزك خود از سرقت او ذکری دارد، که یك مرقع مصور امیرتیمورکار امیر خلیل را از کتابخانهٔ شاهی صفویه کشیده و برخان عالم میرزا برخوردار، یکی از رجال درجه‌اول وسفیر جهانگیردرایران فروخته شده بود تاکه آنرا به هندوستان آورد.[2]

دریك مجموعهٔ نقاشی کتابخانه مدرسهٔ شرقیهٔ لنین‌گراد « شبیه تیمورخان ترکمان » موجود است و بران نوشته‌اند : درسنه ۱۰۰۲ ق ۱۵۹۳ م مرحوم صادقی بیگ افشار ساخته بود، بندهٔ کمینه معین مصور درسنه ۱۰۵۹ ق ۱۶۴۸ م باتمام رسانید.» و ازین هم مقام رفیع صادقی درهنرپدید می آید .

از آثار او دیوان فارسی وترکی ومنشآت وفتوحات شاه عباس

۱ـ گلستان هنر ۱۵۲.

۲ـ تزك جهانگیری طبع میرزا هادی درلکهنو ۱۳۲۷ق صفحه ۲۸۷. قراریکه خود جهانگیر می‌نویسد : بتاریخ ۲۰ صفر ۱۰۱۸ ق میرزابرخوردار را بخطاب «خان عالم» سرافراز ساختم (تزك جهانگیر ۲۵) .

و مثنوی‌سعدوسعید را ذکر کرده‌اند، ودو کتاب ذیل اوچاپ‌شده‌است:

الف : مجمع‌الخواص (ف)

درسنه ۱۰۱۶ق ۱۶۰۷م بترکی چغتائی تألیف شده و مشتمل بر هشت مجمع و تراجم ۳۳۳ تن شعرای فارسی وترکی زبان که ازعهد شاه اسماعیل اول تا دورهٔ شاه عباس اول در مدت یك قرن تاآغاز قرن ۱۶ م میزیستند و هم بعضی ازانها خطاط و هنرمند بوده‌اند ، و صادقی برخی ازاوضاع هنری عصرخود را روشن ساخته است .

طبع : متن ترکی و ترجمهٔ فارسی آن از دکتر عبدالرسول خیامپور درتبریز ۱۳۲۷ ش ۱۹۴۸ م ۳۲۷ ص.

(برای نسخ خطی آن بنگرید : تاریخ تذکره‌ها ۱۳۲/۲ مقدمه مجمع‌الخواص چاپی و ستوری ۱۳۳۵/۲) .

ب : قانون‌الصور (ف)

صادقی این کتاب خود را در فن نقاشی و لوازم و اسباب‌آن در بحر هزج مسدس بنام قانون‌الصور منظوم ساخته که درتاریخ هنرنقاشی بسیار مفید است و چنین آغاز می‌شود :

سلاطین را در آغاز جوانی | بخدمت صرف کردم زندگانی
شمردم عار آیین دگر را | فرو نگذاشتم رسم پدر را
ولی گاهی زطبع نکته زایم | بگوش دل رسیدی این ندایم
که ازقرب‌سلاطین دوری‌اولی | ازین بزم هوس مهجوری اولی
مکن این‌نکته را ازمن‌فراموش | که تاباشی پی کسب‌هنرکوش ...

صادقی اینچنین بفکر تحصیل هنر بهزادی می‌افتد و بشاگردی

مظفرعلی تلمیذ و خواهرزادهٔ بهزاد میرسد :

تمنای دلم این بود پیوست — که گیرد همت بهزادیم دست
بآیین هوس میشد ز هر سو — دلم استادبهزادی نسب جو
شدآخرهادیم روشن‌ضمیری — چراغ‌افروز رایم دستگیری . . .
یکی از وارثان کلك بهزاد — زشاگردی او بهزاد دلشاد . . .

چو نام نامی آن پیر سرور
شدم بر کشوراین فن مظفر

مثنوی قانون‌الصور عناوین ذیل دارد :

سبب نظم این رساله .
نصیحت فرزند .
صفت نقاشی و بستن قلم موی .
گرفتن قلم .
رنگ‌آمیزی .
صفت شستمان .
حل طلا و نقره.
تعریف صورتگری .
صفت جانورسازی .
بیان رنگ و روغن .
طریق رنگ جسمی .
آداب نقره‌پوش .
قاعدهٔ رنگ زنگار .
روش رنگهای سریشمی .

ساختن سفیداب و سرنج .
زنگار ساختن .
شنجرف پختن .
ساختن لعلی .
پختن روغن کمان.

طبع : قانـون‌الصور در ذیل ص ۱۵۳ ـ ۱۶۴ فصل چهارم گلستان هنر طبع بنیاد فرهنگ ایران در تهران در سنه ۱۳۵۲ ش چاپ شده است .

(۶۳) صنیع‌الدوله (محمدحسن خان مراغی اعتمادالسلطنه)

فرزند حاجی علیخان مقدم مراغی از رجال علمی دورهٔ قـاجاری ایرانست که بتاریخ ۲۱ شعبان ۱۲۵۸ ق ۱۸۴۱ م در تهران متولدگردیده و روز جمعه ۱۵ شـوال ۱۳۱۳ ق ۱۸۹۵ م بسن ۵۳ســالگی در تهران بمرض سکته بمرد و در وادی‌السلام نجف مدفون است .

وی مـدتها ریاست دارالطباعهٔ دولتی و دارالترجمهٔ ناصرالدین شاه را با لقب «صنیع‌الدوله» داشته و هم از سنه ۱۳۰۰ ق ۱۸۸۲ م تا آخر عمر وزیر انطباعات و عضو مجلس شورای دولتی بود . در سنه ۱۳۰۳ ق ۱۸۸۵ م عضو انجمن آسیائی پـاریس ، و در سنه ۱۳۰۶ ق ۱۸۸۸ م عضو انجمـن آسیائـی لندن و در سنه ۱۳۰۴ ق ۱۸۸۶م لقب اعتمادالدولـه یافت و مـؤلف کتابهای متعدد و ناشر جرائد دولتی و سفرنامه‌هاست که یکی ازانست :

مطلع‌الشمس . (ف)

در بیان جغرافیا و تاریخ بعضی از بلاد خراسان کـه بخش دوم جلد سوم آن درذکـر شعراء و مشاهیر خطاطان مشهد است ازص ۴۲۳ تا ۴۵۰ .

طبع سنگی جلد اول ۱۳۰۱ ق ۱۸۸۳ م در تهران .
» » جلد دوم ۱۳۰۲ ق ۱۸۸۴ م »
» » جلد سوم ۱۳۰۳ ق ۱۸۸۵ م »
(تاریخ تذکره‌ها ۷۸۸/۲)

(۶۴) طیبی شافعی (محمدبن حسن)

خطاط و مورخ عربی قرن ۱۶ م .

جامع محاسن کتابة الکتاب و نزهة اولی‌البصائر والالباب (ع)

کتابیست مشتمل بر تاریخ و آداب کتابت تألیف ۹۰۸ ق ۱۵۰۲ م.

طبع : بیروت ۱۹۶۲ م .

(۶۵) عبدالاحد رابط :

فرزند محمد فایق از خطاطان و نویسندگان هند است در قرن ۱۸ م .

قواعد ابجد و قانون خوشنویسی (ف)

کتاب کوچکی‌است در قواعد خط و بیان برخی از خطاطان .

مخطوطهٔ مجموعهٔ سالار جنگ دکن شماره ۱۴۳۶ .

(۶۶) عبدالباقی نهاوندی (ملا ، خواجه)

متولد در جولك نهاوند در سنه ۹۷۸ ق ۱۵۷۰ م و نام پدرش آقابابا مدرکی (وزیر همدان متوفا ۱۰۰۰ ق ۱۵۹۱ م) است . چون برادرش آقا خضرا وزیر کاشان در سنه ۱۰۱۶ ق ۱۶۰۷ م کشته شد، وی از شغل وزارت همدان استعفا کرده و بکاشان آمد و ازانجا درسنه ۱۰۲۳ ق ۱۶۱۴ م بهند رفت و در دکن میزیست و با عبدالرحیم خان-

خانان محشور بود، تا که درسنه۱۰۴۲ق ۱۶۳۲م درهند بمرد(؟) درحالیکه در یك مخطوطهٔ کلکته (ایوانوف ۱۴۰) یادداشتهای او تا سنه ۱۰۴۶ق ۱۶۳۷ م موجود است (ستوری ۵۵۳) .

مآثر رحیمی (ف)

درسنه ۱۰۲۵ق ۱۶۱۶م بنام عبدالرحیم خان خانان تألیف شده، که قسم‌سوم خاتمهٔ آن دربیان سپاهیان ومستعدان و هنرمندان اصنافست و ذکر ۴۸ نفر دارد (ج ۳ ص ۱۵۷۷ - ۱۶۹۷) .

طبع : بسعی هـدایت حسین در سه جلد بـزرگ ۱۶۹۹ ص در کلکته ۱۹۱۰ - ۱۹۳۱ م . (تاریخ تذکره‌ها ۲/۷۴۶) .

(۶۷) عبدالرزاق‌بن اسحاق سمرقندی :

درسنه ۸۱۶ق ۱۴۱۳ م در هـرات تـولد یافته و در همین شهر پـرورش دید . عالم ، مورخ ، نثرنگار و منشی و شاعـر و به دربار محشور بود .

درسنه ۸۴۵ ق ۱۴۴۱ م از دربار شاهرخ به هند جنوبی‌فرستاده شد وازانجا درسنه۸۴۸ق۱۴۴۴م بهرات برگشت ودرسال‌رحلت شاهرخ ۸۵۰ ق ۱۴۴۷ م بسفارت‌گیلان رفت و درعهدسلطان ابوسعید تیموری روزیکشنبه سیوم جمادی‌الاولی ۸۶۷ ق ۱۴۶۲م ازطرف صاحب اعظم خواجه قطب‌الدین‌طاؤس‌سمنانی بحضورامراء ووزراء و اهالی‌هرات، منصب شیخی خانقاه همایون بدو سپرده شد، و درزمان شاهرخ متعهد مناصب بـزرگ، و درخدمت شاهـزادگان تیموری بمنصب صدارت رسید و اکثر وقایع عصر بعد از شاهرخ را بچشم دید و آنـرا نوشت

و در ضمن حوادث ، برخی اطلاعات مفید درباره هنر خط و نقاشی و هنرمندان هم دارد .

سمرقندی در هرات بتاریخ ۸۸۷ق ۱۴۸۲ م مرد .

مطلع سعدین ومجمع بحرین (ف)

تاریخ مفصل است در دو جلد ، که جلد اول آن از سنه ۷۰۴ تا ۸۷۵ ق (۱۳۰۴ - ۱۴۷۰ م) مشتمل وقایعست از ولادت سلطان ابوسعید بهادرخان تا روز پنجشنبه ۲۷ محرم ۸۷۵ ق که جمله ۱۷۱ سال بقید هرسال باشد و این وقایع را یا ازمؤلفات حافظ ابرو ویا ازمشاهدات خود نوشته است ، که نسخه‌های خطی آن در اکثر کتابخانه‌ها و از- انجمله‌در کتابخانهٔ خطی کابل وانجمن تاریخ کابل (تحریر بلخ در ۱۲۴۵ق ۱۸۲۹ م ۷۸۰ ص) موجود است .

طبع :

جلد دوم جزو اول : وقایع ۸۰۷ تا ۸۳۳ ق ۱۴۰۴ - ۱۴۲۹ م
طبع مولوی محمد شفیع ۱۳۶۰ ق ۱۹۴۰ م در لاهور ۲۲ مقدمه + ۶۶۵ ص .

جلد دوم جزو دوم وسوم: وقایع ۸۳۳ تا ۸۷۵ق ۱۴۲۹ - ۱۴۷۰م
طبع محمدشفیع در لاهور ۱۹۴۹م ۱۰ مقدمه + ۶۲۱ تا ۱۴۴۱ص با تعلیقات جمله ۱۵۵۸ ص .

(برای شرح نسخ خطی وترجمه‌ها بنگرید :ستوری ۲۹۳/۱ ببعد).

(۶۸) عبدالعزیز (جواهر کلام)

نویسندهٔ معاصر ایرانی .

کتابخانه‌های ایران پیش از اسلام تا این عصر (ف)

طبع تهران ۱۳۱۳ ش ۱۰۷ ص .

(۶۹) عبدالله صیرفی (خواجه)

ولد خواجه محمود صراف تبریزیست که در خدمت سید حیدر شاگرد یاقوت مستعصمی بدرجهٔ استادی رسید ودرخطوط سته مخصوصاً نسخ بی‌نظیر شد ، شاگرد و خواهرزاده‌اش شیخ محمد بندگیر درعصر امیر تیمور در خطوط سته شهرت یافته ، وفات صیرفی ۷۵۳ ق ۱۳۵۱م است .

خطوط سته یا رسالهٔ خط (ف)

یکی از رسائل قدیمتر خطاطان اسلامی برانواع خط و اصول خطوط سته است در یك مقدمه و دوباب و یك خاتمه که سند استادان عراق و خراسان بود و یعقوب سراج حسینی‌شیرازی در تحفة‌المجالس وفتح‌الله سبزواری دردیباجهٔ اصول قواعد سته ازان استفاده کرده است.

مخطوطه : در رضا لایبریری رامپور هند و دانشکدهٔ الهیات مشهد ۲۱۷ وکتابخانهٔ مجلس تهران ۵ : ۴۹۹ .

(۷۰) عبدالله مروارید (خواجه شهاب‌الدین بیانی‌هروی)

فرزند شمس‌الدین محمد کـرمانی و متولد شهر هرات و مـرد سیاست و علم و ادب وهنر است که خطاط ومنشی دربار سلطان حسین بایقرا و هم مدتی بعد از استعفای امیرعلی‌شیر «صدر» بود ، و مثنوی مونس‌الاحباب ازوست . وفاتش در هرات سال ۹۲۲ ق ۱۵۱۵م است.

شرفنامه یا منشآت مروارید (ف)

مجموعهٔ منشآت ومکاتبات وفرامینی است که وی بنام شرف‌نامه فراهم‌آورده و دران مقدمه‌یی موجود است که او برای «مرقع میرعلی

شیر» نوشته (ص۷۴ الف) وهم مطالبی درتاریخ خط و کتابسازی دارد.

طبع : عکسی اصل نسخهٔ فارسی بخط نستعلیق خوش با ترجمهٔ المانی و تفسیرهانس روبرت رومر، درسلسلهٔ نشرات مستشرقین اکادیمی ماینس (جلد سوم) ویسبادن ۱۹۵۱ م .

(۷۱) عبدالله بن عیسی بیك تبریزی (میرزا ، افندی)

از دانشمندان اواخر عهد صفوی و معاصر محمدعلی حـزین در حدود ۱۱۳۵ ق ۱۷۲۲ م است که دراصفهان کتابخانه‌یی داشته است .

ریاض العلماء وحیاض الفضلاء (ف)

در احوال علمای اسلامی که دران ذکر بسا کتابخانه‌ها و کتب هم آمده است .

مخطوطه : کتابخانهٔ شیخ محمدباقـر اصفهانی ۲ جلد و نسخه ثقة‌الاسلام تبریزی .

(تاریخچه کتابخانه‌ها ۸۱ – ۸۴)

(۷۲) عبدالله (دکتور ، چغتائی)

از هنرشناسان معاصر در لاهور .

اسلامی مصوری (اردو)

طبع لاهور ۱۹۳۶ م. ص۶۲

(۷۳) عبدالمحمد (حاج میرزا ، ایرانی)

مدیرمجلهٔ چهره‌نما درقاهره وزنده درحدود ۱۹۰۴م – ۱۹۲۶م.

مؤلف امان‌التواریخ وفؤادالتواریخ و غیره .

پیدایش خط وخطاطان (ف)

تذکرهٔ خوشنویسان و تاریخ خطوط اسلامی (مصور) .

طبع قاهره ۱۳۴۵ ق ۱۹۲۶ م ص ۲۶۴ .

(۷۴) علاءالدوله بن میریحیی (حسینی قزوینی)

خانـدان وی از سادات سنی مذهب قزوین بـود کـه کاکایش میرعبداللطیف از قزوین بهند آمد و بدربار همایون رسید و خطاب «نادرالملك همایون شاهی» یافت و بسبب هنرمصوری مورد توجه دربار گردید و «تصویرات او را تعریفات» میفرموده‌اند .

خود علاءالدوله در سنه ۹۶۳ ق ۱۵۵۶ م بدربار اکبر پیوست ومرد فاضلی بود که درشعر«کافی»تخلص داشت، وفاتش‌را درسنه۹۸۲ق ۱۵۷۴ م نوشته‌اند .

نفایس‌المآثر(ف)

تذکرهٔ شعرای فـارسی سلف و خلف است که در سنه ۹۷۳ ق ۱۵۶۶ م بتألیف آن در هند آغاز کرده (نام کتاب تاریخ آغاز آنست) و بموجب تاریخهائی که در مخطوطه علی‌گر مرقومه ۱۰۸۵ق ۱۶۴۸م نوشته در ۹۹۸ ق ۱۵۸۹م ختم شده است ، که دارای شرح حال دقیق و اشعار ۳۵۰ شاعر استو ازانجمله ۶۱ تن هندی فارسی گوی‌اند .

مؤلف نفایس‌المآثر در ضمن ذکـر شعراء ، نکات بسیار مفیدی دربارهٔ تاریخ هنر و کتابنویسی هم دارد وخود وی مؤلف کتابیست در فن خطاطی بنام صحیفةالارقام .

ازجملهٔ اطلاعات مفید اودرهنر کتابسازی شرح حال میرسیدعلی

و ترتیب مرقع مصور قصهٔ امیرحمزه در ۱۲ جلد بامر اکبر است .

علاءالدولـه مینویسد : میرعلی در سنه ۹۵۶ ق ۱۵۴۸م در کابل بملازمت همایون رسید و حالا بحکم شاه اکبر در کتابخانهٔ او ازهفت سال به تصویر قصهٔ امیرحمزه مشغولست و بـرمرقعات ، هرواقعهٔ قصه را در تصویر نشان میدهد و از دقایق صورتگری دقیقه‌یی نامرعی نمیگذارد،وخلاصهٔ مطلب همان صفحه‌را خواجه عطاءالله منشی قزوینی در قسمت بالای صفحه مرتب می‌سازد .

این مرقع در ۱۲ جلد هرجلد صد ورقی ختم خواهد شد که هر ورق آن یك ذراع در ذراع است دارای دو مجلس تصویر .

هفت سال است که سی نفربرین مرقع کار میکنند تاکنون چهار جلدآن ختم‌نشده. چون اکنون میرسیدعلی به‌حج رفت، اهتمام این‌کار بخواجـه عبدالصمد شیرازی سپرده شد . (نفایس‌المآثـر خطی نسخهٔ پروفیسر سراج‌الدین آذر لاهوری) .

همین مطالب در آیین اکبـری (۱/۱۱۷) و منتخب‌التواریـخ بدایونی (۳/۲۱۱) هم مختصر گردیده ، و بدایونی هم تخلص میرسید علی را (جدائی) نوشته و گوید :که هرصفحه تصویروی کارنامه‌ایست و در هندوستان ثانی مانی‌بود وقصهٔ امیرحمزه در۱۶جلد مصورساخته، هر جلدی صندوقی و هر ورقی یك ذرع در یك ذرع ، و در هرصفحه صورتی» . در آیین اکبری (۱/۵۴ کلکته) نام وی سید علی پسر میر منصور است (؟)

متن نفایس‌المآثر دربارهٔ سیدعلی اینست :

«جـدائی : اسمش میر سیدعلی و خلف صدق میرمصور مشهور

است . اصل ایشان از ترمذست و بعضی اوقات اجداد وی در بدخشان می‌بوده‌اند . میر حیثیات بسیار دارد و در وادی تصویر که امر موروثی اوست استاد بی‌نظیر است و در فن شعر و دریافت آن بغایت بهره‌مند و خبیر . . . .»

در آخر این شرح حال ، پنج بیت جدایی را آورده و گوید : قصائد و مقطعات و رباعیات بسیار دارد ، ولی بدایونی اضافه کرده که جدائی دیوان اشعار خود را مکمل کرده است . (دربارهٔ مخطوطات نفایس المآثر بنگرید : تاریخ تذکره‌های فارسی ۳۶۴/۲ ببعد وستوری ۸۰۰/۱) .

(۷۵) علی‌شیر (میر ، قانع تتوی)

ازمشاهیر مورخان قرن ۱۸ م درتته‌سند است (۱۱۴۰ - ۱۲۰۳ ق ۱۷۲۷ - ۱۷۸۸ م) که اجدادش از هرات بسند رفته بودند ، وی مؤلف ۴۳ جلد کتاب فارسی است در تاریخ و تذکرهٔ شعراء و اشعار .

تحفة الکرام (ف)

تألیف بین سال ۱۱۸۰ تا ۱۱۸۸ (۱۷۶۶ - ۱۷۷۳ م) مشتمل برسه جلد ، که جلد دوم آن ذکر حالات ملوك و اعیان و فضلاء و وجوه اهل هنر هم دارد .

طبع سنگی لکهنو ۱۳۰۴ ق ۱۸۸۶ م در ۳۴۲ ص .

طبع دوم باهتمام و تحشیه سید حسام‌الدین راشدی در کراچی ۱۹۷۱ م.

(۷۶) علی شیر نوائی (میر نظام‌الدین فانی)

بن امیر کچکینه بهادر ، متولد هرات در ۱۷ رمضان ۸۴۴ ق ۹ فبروری ۱۴۴۱ م ومتوفا درهرات ۱۲ جمادی‌الاخری ۹۰۶ ق ۳ جنوری ۱۵۰۱ م از رجال معروف علم و ادب و سیاست آسیای میانه وصاحب تألیفات زبان ازبکی و وزیر مقتدر سلطان حسین بایقرا و پرورندهٔ هنر در مکتب هراتست ، و از جملهٔ تألیفات اوست :

مجالس‌النفائس (ف)

تذکرهٔ شعراء بزبان ترکی‌چغتائی (ازبکی) است که ذکرمختصر ۳۸۵ تن شعرای فارسی و ترکی قرن نهم هجری (۱۵ م) از سمرقند تا تبریز دارد ، ودرسنه ۸۹۶ ق ۱۴۹۱ م یعنی ده سال قبل ازوفات مؤلف آن امیرعلی‌شیر تألیف یافته است .

درین کتاب ذکر برخی‌ازرجال هنرمند وخطاط دربار این وزیر دانشمند هم آمده و ازان ترجمه های فارسی یا تکمله های ذیل موجود است :

۱ ـ مجالس‌النفایس فارسی مسمی به لطائف‌نامه ترجمه سلطان محمد بن امیری متخلص به فخری هروی در سنه ۹۲۸ ق ۱۵۲۱ م با برخی ایزادات ، که قسم پنجم مجلس نهم آن مخصوص ارباب هنر یعنی خطاطان و نقاشانست .

طبع اول تاشکند ۱۹۰۸ م .

طبع دوم : دراورینتل کالج‌میگزین (اگست۱۹۳۱ ـ ۱۹۳۳ م) .

طبع سوم : مکمل بضمیمه ترجمه حکیم شاه محمد قزوینی در ۴۷۱ ص + ۳۸ ص‌مقدمه به تصحیح‌وتحشیه علی‌اصغرحکمت ۱۳۲۳ش

۱۹۴۴ م تهران .

۲ ـ مجالس النفایس فارسی ترجمه حکیم شاه محمد بن مبارک قزوینی در سنه ۹۲۷ تا ۹۲۹ ق (۱۵۲۱ - ۱۵۲۲ م) در استانبول ، که با ترجمه فخری هروی به سعی علی اصغر حکمت در تهران چاپ شده ۱۳۲۳ ش ۱۹۴۴ م ، و براصل ترکی ، احوال ۴۰ تن شعرای عراق و آذربایجان را که بدربار سلطان یعقوب آق قویونلو بوده‌اند افزوده است ۱۷۹ + ۴۰۹ ص .

۳ ـ ترجمهٔ فارسی بنام بقیهٔ نقیه از شیخزاده فایض نیمردانی در ۹۶۱ ق ۱۵۵۳ م .

نسخهٔ خطی : مرحوم طاهری شهاب (ساری ، ایران) .

۴ ـ ترجمه فارسی از شاه علی بن عبدالعلی در اوائل قرن ۱۱ ق . مخطوطه موزهٔ برتانیا (بنگرید : ریو ۱۰۴) .

۵ ـ ترجمه فارسی از میرزا عبدالباقی شریف رضوی متخلص به وفا که در مدراس هند درسال ۱۲۴۲ ق ۱۸۲۷ م انجام یافته است . (بنگرید فهرست کتابخانهٔ مدراس شماره ۴۴۵) .

(مقدمه حکمت برمجالس النفایس طبع تهران، تاریخ تذکره‌های فارسی ۱۱۸/۲ ، ستوری ۷۹۳/۲) .

(۷۷) علی هروی (میر ـ کاتب السلطانی)

از سادات حسینی هرات و از کاتبان دربار سلطان حسین بایقرا بود ، که تا سنه ۹۱۱ ق ۱۵۰۵ م و آخرحیات سلطان حسین بایقرا در هرات ، وبعد ازان پیش امرای صفویه در مشهد بود ، و درسنه ۹۳۵ ق

۱۵۲۸ م عبیدالله خـان ازبك او را به بخارا برد و به معلمی فـرزندش عبدالعزیز خان و کتابت سرکاری گماشت و درهمین شهر در سنهٔ ۹۵۹ق ۱۵۵۱ م درگذشت (مذکر احباب خطی) .

میر مدتی در بخارا در کتابخانهٔ عبدالعزیز خان ولد عبید خان بکتابـت اشتغال داشت و ایـن قطعه را دران وقت از غایت خستگی دماغ و دلتنگی در بخارا گفته :

عمری از مشق دو تا بود قدم همچون چنگ
تا که خط مـن بیچاره بدین قـانـون شد
طـالب مـن همه شاهـان جهانـنـد و مـرا
در بخارا جگر از بهـر معیشت خـون شد
سوخت از غصه درونم چکنم چون سازم ؟
کـه مـرا نیست ازین شهر ره بیرون شـد
خوشنویسان جهان ساغـر عشرت نوشند
ساغر عیش مرا بین که سراسر خون شد
این بلا بر سرم از حسن خط آمـد امروز
وه کـه خط سلسلهٔ پـای مـن مجنون شد

گویند که میر در کمال حسن و وجاهت و قابلیت بوده و جامی از جملهٔ عشاق او بود . وی در اوائل پیش مولانا زین‌الدین محمود شاگردی کرده و بعدازآن درمشهد بخدمت مولاناسلطان علی رسید و در آخر خط بر طاق بلند نهاد که دست هیچ خطاطی بدان نمیرسد ، ولی بمرتبه‌استاد خود نرسید و گفته‌اند :

«آری که هیچ میر به سلطان نمیرسد»

(گلستان هنر ۷۸)

مهدی بیانی تاریخ وفاتش را در ۹۵۱ق گوید (ص ۵۰۰ خوش نویسان) که کلمات «میرعلی فوت نموده» تاریخ وفات اوست . ولی این کلمات ۹۳۱ ق است نه ۹۵۱ . در مذکر احباب نثاری بخاری تاریخ وفاتش چنین است :

آن بحر فضائل سر ارباب هنر را　　در واقعه دیدیم باطوار ستوده
گفتیم که تاریخ وفات تو چه گوئیم؟　　گفتا که «بگو میرعلی فوت نموده»

باید کلمات «بگو میرعلی فوت نموده» را بحساب جمل بشماریم که ۹۵۹ ق باشد. چون درمرقع گلشن کتابخانهٔ سلطنتی ایران (بنگرید: ایران شماره) قطعهٔ نوشتهٔ میرعلی در بخارا بسال ۹۵۱ق موجود است باید همین سال صحیح باشد . اما آنچه قاضی احمد تاریخ وفاتش را ۹۴۴ق نوشته (گلستان هنر۸۳) درست نیست، مدفن او در صفحهٔ مولانا صالح جوار مزار شیخ سیف الدین باخرزی در فتح آباد بخارا است .

مدادالخطوط (ف)

این رساله در سال وفات استادش سلطان علی مشهدی که درسنه ۹۲۶ ق ۱۵۱۹ م بوده تکمیل شده و مشتمل بر ۵ بابست :

۱ ـ بیان اقسام خطوط وسطح و دور و وجه تسمیه هریك .
۲ ـ ذکر استادان و مخترعان و بیان مرتبهٔ ایشان .
۳ ـ در بیان ادوات کتابت .
۴ـ در بیان قواعد مفردات و اصول ترکیب خطوط .
۵ ـ در بیان کتابت و انواع حروف .

طبع :

۱ـ ضمیمهٔ تذکرة الخطاطین میرزا سنگلاخ در تبریز ۱۲۹۱ ق

۱۸۷۳ م در پنج باب .

۲ – در کتاب ذکر برخی از خوش‌نویسان و هنرمندان فکری سلجوقی طبع انجمن تاریخ کابل ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰م ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰ م (ص ۱۱۰ – ۱۲۲) فقط سه باب اول آن چاپ شده .

(۷۸) غلام‌رضا ریاضی:

از نویسندگان معاصر خراسان است که بعد از ۱۳۰۰ ش ۱۹۲۱ م زندگی داشت .

دانشوران خراسان (ف)

مشتمل برجغرافیای تاریخی و سیر ادب و علم در خراسان است که احوال و آثار مشاهیر را دران فراهم آورده واز آنجمله طبقهٔ پنجم خوشنویسان‌اند از ص ۲۶۶ تا ۲۷۱ . وجمله کتاب ۳۴۷ صفحه دارد . طبع سربی مشهد ۱۳۳۶ ش ۱۹۵۷ م .

(۷۹) غلام‌محمد دهلوی (هفت‌قلمی)

وی در دهلی میزیست و «راقم» تخلص میکرد و در اقسام خطوط نسخ و تعلیق و نستعلیق و ثلث و شکسته و شفیعه و ریحان مهارتی‌تمام داشت و مدتی در لکهنو بطبابت پرداخت و شاگرد میرزا محمد عشق بود . وفاتش ۱۲۳۹ ق ۱۸۲۴ م درلکهنو باشد از آثار اوست :

الف : تذکرهٔ خوش‌نویسان (ف)

در ذکر احوال خوشنویسان قدیم که قاضی‌احمد در گلستان هنر ذکر کرده و بعد از آن خطاطان دیگر را تا زمان تألیف از منابع دیگر جمع‌آوری کرده است .

طبع : محمد هدایت‌حسین‌در کلکته ۱۳۲۸ق ۱۹۱۰م در ۱۳۱ص با فهارس و مقدمهٔ انگلیسی .

ب : مسودهٔ تاریخ خط و خوش‌نویسان (ف)

از ابتداء تا زمان تألیف سنه ۱۲۳۹ ق ۱۸۲۳ م .

مخطوطات : ریو ۵۳۲/۲ ب (نامکمل تحریرقرن ۱۹ م) رام‌پور (بنام تذکرة‌الکاتبین) بانکی‌پور (۱۰۷۷/۱۱) .

ج : رسالهٔ متضمن حالات خوش‌نویسان خطوط (ف)

مشتمل براحوال خطاطان هند ازعهد اکبر تا عهد مؤلف، منقسم برچهار فصل :

۱ ـ نستعلیق‌نویسان .

۲ ـ شکسته و شفیعائی‌نویسان .

۳ ـ نسخی و طغرانویسان .

۴ ـ حکاکان مهرکن .

مخطوطهٔ : موزهٔ برتانیا ۱۰۳۳/۳ الف تحریر حدود ۱۸۵۰ م .

(۸۰) فتح الله سبزواری :

پسر احمدبن محمود سبزواریست که ظاهراً بین قرن هشتم و نهم هجری میزیست ، از آثار اوست :

اصول و قواعد سته (ف)

مشتمل برقواعد خطوط سته محقق،ثلث ، نسخ ، ریحان، توقیع رقاع . که از روی یك‌مخطوطه بقلم کلب‌علی ۱۱۲۸ ق ۱۷۱۵ م ، در فرهنگ ایرانزمین دفتر ۱ ـ ۴ جلد ۱۱ (سال ۱۳۴۲ ش) ص ۱۰۳ تا

۱۳۳ طبع تهران بسعی ایرج افشار چاپ شده است. دربارهٔ احوال مؤلف و نسخهٔ دیگر خطی از رسالهٔ او در خصوص خط بنگرید : صفحات ۱۶ - ۱۹ مقدمهٔ زاخودر بر ترجمهٔ انگلیسی آن بقلم مینورسکی در کتاب خوشنویسان و مصوران Calligraphers and Painters طبع واشنگتن ۱۹۵۹ م .

(۸۱) فخری هروی :

سلطان محمد بن محمد امیری از رجال قرن دهم هجری در هراتست که در حدود ۹۰۰ ق ۱۴۹۳ م در هرات و خراسان زندگی داشت وسه زبان فارسی، ترکی، عربی‌را میدانست و بدربار حکمرانان هرات و قندهار و سندمحشور بود ، وی در حدود ۹۶۲ ق ۱۵۵۴ م در عهد شاه حسن ارغون و میرزا عیسی خان ترخان از هرات و قندهار به تته سند رفت واز آنجا عازم حجاز گردید و بعد از عودت خود درسند بتألیف وشعرسرایی پرداخت .

از تألیفات وی بوستان خیال مشتمل برمنتخبات اشعارمتحدالقافیهٔ فارسی وتحفةالحبیب منتخبات اشعار ۱۸۰ شاعرفارسی بترتیب الفبا که درسنه ۹۳۰ق ۱۵۲۳ م درهرات بنام خواجه حبیب‌الله ساوه‌جی حکمران آنجا اهداء شده، وهفت کشور کتابی درتاریخ و اخبار، وصنایع الحسن در بلاغت و صنایع شعری تألیف حدود ۹۶۲ ق ۱۵۵۴ و دیوان اشعار او وتذکرهٔ جواهرالعجائب دراحوال شاعرات تا ۹۶۳ ق ۱۵۵۵م است و هم ازوست :

روضةالسلاطین (ف)

مشتمل براحوال و آثار ۸۶ تن شهریاران وامرای سخنگوی که

درسنه ۹۶۰ ق ۱۵۵۲ م درتته‌سند بحضور شاه حسن ارغون اهداء کرده و باب هفتم آن مخصوص احوال و آثار همین شاه سخن‌پرداز سند است که «سپاهی» تخلص داشت .

این کتاب مطالبی دربارهٔ تاریخ هنر و احوال هنروران نیز دارد .

طبع اول : بسعی دکتر خیام‌پور در تبریز ۱۳۴۵ ش ۱۷۹ ص .

طبع دوم : با حواشی و تعلیقات مفصل سید حسام‌الدین راشدی در کراچی ۱۹۶۸ م (برای شرح حال مفصل و نسخ خطی آثار فخری بنگرید : مقاله حبیبی برفخری هروی در مجلهٔ آریانا کابل سال ۲۵ شماره ۳ و مجلهٔ سروش کراچی اجنوری ۱۹۵۸ م وستوری ۷۹۶).

(۸۲) فریدون بیگ (احمد)

درقرن ۱۵م دردربارسلاطین عثمانی استانبول، توقیعی نشانچی (منشی فرمان نویس) بود .

منشآت‌السلاطین (ف ، ع، ت)

فریدون بیگ در سنه ۹۸۲ ق ۱۵۷۲ م فرامین و نامه‌های تاریخی فارسی و عربی و ترکی‌را به تعداد ۱۸۰۰ قطعه بنام «منشآت‌السلاطین» فراهم آورده و بسلطان مراد ثالث عثمانی تقدیم کرد ، که برخی از ان مطالبی دربارهٔ تاریخ هنر دارد .

خطی : موزهٔ برتانیا OR ۶۱ (ریو ۳۹۴) .

طبع : دو جلد در استانبول ۱۲۶۵ ق ۱۸۴۸ م .

(۸۳) فصیحی (فصیح‌الدین احمدبن جلال‌الدین محمد خوافی)

تولدش در هرات ۷۷۷ ق ۱۳۷۵ م و وفاتش همدرین شهر در

سنه ۸۴۵ ق ۱۴۴۱ م است . وی از رجال دربار شاهرخ و بایسنغر و مشهور به فصیح خوافی بود ، که درکتاب ذیل ، ذکر برخی ازهنرمندان و خطاطان هم دارد .

مجمل فصیحی (ف)

تاریخ دورهٔ اسلامیست بقید سنوات هجری (کرونولوجی) از آغاز سنه هجری تاحوادث ۸۴۵ ق ۱۴۴۱ م مختصراً، که یك مقدمه بر وقایع از هبوط آدم تا ولادت محمد صلعم هم دارد :

مقالهٔ اول : از ولادت علی تا هجرت جمله ۵۳ سال .

مقاله دوم : از هجرت تا ۸۴۵ ق .

خاتمه احوال هرات .

طبع : بسعی محمود فرخ در مشهد ۱۳۳۹ - ۱۳۴۱ ش ۱۹۶۰ - ۱۹۶۲ م با فرهنگ جغرافی و فهارس .

جلد اول : ۳۲+۵۲۳ ص .

جلد دوم : ۵۳۲ ص .

جلد سوم : ۳۱ + ۴۲۰ ص شامل وقایع ۷۰۱ - ۸۴۵ ق طبع ۱۳۳۹ ش . (برای نسخ خطی آن بنگرید : ستوری ۱/۹۰) .

(۸۴) فکری هروی (عبدالرؤف)

از نویسندگان معاصر افغانستان متوفا درکابل ۱۳۴۸ ش ۱۹۶۹ م یکی از آثار اوست :

ذکر برخی از خوش‌نویسان و هنرمندان (ف)

تعلیقاتیست بردیباجهٔ دوست محمد هروی (بنگرید ۴۵) مشتمل

براحوال خطاطان معروف مکتب هرات و متفرعات آن .

طبع مصور انجمن تاریخ کابل ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰ م ۱۳۶ + ۳۴ص

(۸۵) فضائلی (حبیب‌الله اصفهانی)

از خطاطان و دانشمندان معاصر ایران ساکن اصفهان .

اطلس خط (ف)

کتاب بسیار مفید در تاریخ خطوط اسلامی و خطاطان قدیم و عصر تیموریان و بعد از آن با تصاویر و نمونه‌های خطوط.

طبع : مصور با قطع بزرگ و چاپ نفیس . نشریهٔ انجمن آثار ملی اصفهان ۱۳۹۱ ق ۱۹۷۰ م .

(۸۶) قاطعی هروی (ملا)

شاعر زبان فارسی و مذهب و مجلد و رنگ‌آمیز استاد و قاطع ماهر بود ، که بدربار نورالدین جهانگیر در آگره رسیده و عمرش از صد سال متجاوز بود ، وفاتش ۱۰۲۴ ق ۱۶۱۴ م است. مولانا قاسم کاهی کابلی (متوفا ۹۸۸ ق ۱۵۷۹ م استاد او بود. از آثار اوست :

مجمع‌الشعرای جهانگیری (ف)

شرح احوال شعرای فارسی که بعد از ۱۰۱۴ ق ۱۶۰۵ م تألیف شده و نسخهٔ خطی قسمت ثالث آن در کتابخانه بادلین (شماره ۳۷۱) بخط خود مؤلف موجود است واحوال برخی ازشعرای هنرمندهم دارد.

(ستوری ۸۱۳/۱ تاریخ تذکره‌های فارسی ۱۴۲/۱):

(۸۷) قطب قصه‌خوان :

در اواسط قرن دهم هجری زندگی داشت و با هنرمندان عصر خود محشور بود .

مقدمهٔ مرقع شاه طهماسپ (ف)

برمرقع نفیسی که از نمونه‌های دلکش خطاطی و مصوری و نقاشی برای شاه طهماسپ صفوی ترتیب کرد در سنه ۹۶۱ ق ۱۵۵۳ م مقدمه‌یی نوشت که در تاریخ هنر کتابسازی بکار آید .

(۸۸) قلقشندی :

احمدبن علی شافعی قاهری (۷۵۶ - ۸۲۱ ق ۱۳۵۵ - ۱۴۱۸ م) مؤلف و مورخ عرب در قاهره دارای تألیفات زیاد که یکی‌ازانست :

صبح‌الاعشی فی‌کتابةالانشا (ع)

کتاب بزرگ۷ جلدی درصناعت انشاکه درسنه ۸۱۴ ق ۱۴۱۱ م ختم شده و در مجلد ۲ ـ ۳ آن بابی بتاریخ و انواع و ادوات خط مخصوص است .

طبع : آکسفورد ۱۹۱۴ م .

بولاق مصر ۱۹۰۵ .

دارالکتب مصریه ۱۹۱۳ - ۱۹۲۰ م .

(۸۹) قمرآریان :

ازنویسندگان معاصر ایران .

بهزاد (کمال‌الدین) (ف)

دربارهٔ هنر بهزاد . چاپ وزارت فرهنگ و هنر ایران تهران ۱۹۶۸ م ۱۰۲ ص .

(۹۰) کریم‌الله خان:

از خطاطان و مورخان متأخر هند در حدود ۱۹۰۰ م .

دفتر خطاط (اردو)

مشتمل بر تاریخ و قـواعد خوشنویسی و ذکر برخی از اساتید نستعلیق و خطوط دیگر .

طبع هند (؟)

(۹۱) کردی :

محمد طاهر بن عبدالقادر مکی خطاط معاصر عربی .

تاریخ الخط العربی و آدابه (ع)

در تاریخ و آداب خط عربی تألیف ۱۳۵۸ ق ۱۹۳۷ م .

طبع قاهره ۱۹۳۹ م .

(۹۲) کلیم همدانی (ابوطالب) :

از شعرای معروف سبك هند است کـه از ایـران بهند رفت و ملك‌الشعراء دربارشاه جهان شد . وفاتش ۱۰۶۱ ق ۱۶۵۰ م است .

دیوان کلیم (ف)

طبع پرتو بیضائی ، تهران ۱۳۳۶ ش ۱۹۵۷ م که مطالبی‌در بارهٔ کتابسازی دارد، مانند توصیف‌مرقع شاهی(ص ۷۱)تذهیب ورنگ‌آمیزی وسرلوح یك‌دفتر اشعار(ص ۳۱) جلد صدف‌کاری یك‌کتاب (ص ۳۶۲) و غیره .

(۹۳) گلچین معانی (احمد)

از دانشمندان معاصر ایـرانی و صاحب چند تألیف مفید بـزبان

فارسی که ازانجمله است :

تاریخ تذکره‌های فارسی (ف)

مشتمل برذکر ۵۲۹ تذکرهٔ فارسی با شرح حال مؤلفان و نسخ خطی و چاپی هر کتاب ، که اطلاعاتی دربارهٔ تاریخ هنر و کتابسازی هم دارد .

طبع دانشگاه تهران با ضمایم و فهارس :

جلد اول : مقدمه ۸+۷۶۵ ص ، تهران ۱۳۴۸ ش ۱۹۶۹ م .

جلد دوم : مقدمه ۲+۱۰۲۹ ص ، تهران ۱۳۵۰ ش ۱۹۷۱ م .

(۹۴) لسان‌الملك (هدایت‌الله میرزا سپهر کاشی)

از دانشمندان عصر ناصرالدین شاه قاجارست که در تهران در نصف اول قرن ۱۴ ق زندگی داشت و دارای چند تألیف است که به ملك‌المؤرخین ملقب بود و شعر هم دارد . یکی از آثار اوست :

تذکرهٔ خوشنویسان (ف)

در ذکر مختصر ۲۵۰ تن خوشنویس قدیم و جدید که باشارهٔ میرزا یوسف مستوفی‌الممالك‌عصرقاجاری ایران‌تألیف شده‌وازخطاطان معروف دورهٔ تیموریان هرات نیز ذکرها دارد .

نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی تهران .

طبع محمدباقر در لاهور ۱۹۶۵ م ۷+۱۰۲ ص .

(تاریخ تذکره‌ها ۵۷۷/۲)

(۹۵) مالك دیلمی :

تولدش ۹۲۴ ق ۱۵۱۷ م در قزوین و شاگرد مولانا رستم‌علی

خواهرزادهٔ بهزاد ، و یکی از خطاطان و هنرمندان عصر خود است که در سنه ۹۶۴ ق ۱۵۵۶ م به کتابخانهٔ سلطان ابراهیم میرزا صفوی بمشهد رفت و بعد ازان در قزوین بدربار شاه طهماسپ بود ، و در ذیحجه ۹۶۹ ق ۱۵۶۱ م در قزوین مرد .

مقدمهٔ مرقع امیر حسین بیگ (ف)

مخطوطهٔ خزینهٔ اوقاف استانبول ، و این البم برای این امیر که خزانه‌دار شاه طهماسپ اول صفوی بود ساخته شده و مالك دیلمی بسال ۹۶۸ ق ۱۵۶۰ م بران مقدمه نوشت .

مرقع مذکورجامع بهترین خطوط و تصاویرومذهبات هنرمندان قرن ۹ - ۱۰ ق (۱۵ - ۱۶ م) استومقدمهٔ آن درترجمهٔ احوال هنرمندان مغتنم است و بخط عالی نستعلیق مالك است .

(طبع ناقص این مقدمه در خوشنویسان طبع تهران ۶۰۱/۳ سنه ۱۳۴۸ ش ۱۹۶۹ م) .

درهمین مرقع رساله‌یی در ۴۱ باب بخط خوش مالك در سنه ۹۶۷ ق ۱۵۵۹ م موجود است .

(۹۶) مجموعهٔ ترجیع بندها (ف)

۲۱ ترجیع بند از شانزده شاعر که خطاطان دربار پیربوداق‌بن جهانشاه قراقویونلو کتابت کرده و در یك مجموعه فراهم آورده‌اند .

خطاطان این مجموعه ازاساتید معروف‌اند ، که از محتویات آن در تاریخ هنر معلوماتی بدست می‌آید :

مخطوطهٔ کتابخانهٔ مجلس تهران .

(۹۷) مجنون رفیقی :

فرزند کمال‌الدین محمود رفیقی هروی است که وی هم خطاط و شاعر بود که بخط او «ذخیرةالملوك» سیدعلی همدانی درموزهٔ هرات محفوظست که درسنه ۸۹۸ ق ۱۴۹۲ م آنرا به نستعلیق خوش و دلکش نوشته است .

مجنون خوشنویسی‌را از پدر بارث برد واز سلطان علی‌مشهدی نستعلیق و خطوط دیگر آموخت و بدرجهٔ شهرت و استادی رسید . وی در رسالهٔ سوادالخط گوید که خطی بنام «توامان» اختراع کردم که مرکب از معکوس و غیر معکوس است بشکل انسان . و بنابرین اورا در هنر خوش‌نویسی و خطاطی بدرجهٔ مخترع شمرده‌اند .

زندگانی مجنون تا ۹۵۷ ق ۱۵۴۹ م که سام میرزا تحفهٔ خود را مینوشت (بنگرید شماره ۵۲) ثابت است وبعد از آن معلوم نیست ، از آثار اوست :

الف : رسالهٔ رسم‌الخط (ف)

تألیف۹۰۹ ق ۱۵۰۴م در بیان شش‌خط‌بنام مظفرحسین بن سلطان حسین بایقرا، که درمخطوطهٔ ۲۲۵۲/۳ دانشگاه تهران، قسمت مفردات آنست و قسمت مرکبات آن در کتابخانهٔ سالار جنگ دکن موجود است ، که بخط شیخ محمد ذاکر درسنه ۱۲۷۲ ق ۱۸۵۵ م نوشته شده (شماره ۱۴۳۶) .

نسخ خطی : بودلیان و موزهٔ برتانیا و اندیاآفس و کتابخانهٔ جمعیت آسیائی بنگال در کلکته . (بنگرید ستوری ۲/۱۰۷۲) .

طبع اول سنگی ۱۲۶۲ ق .

۲ - بسعی یاسین نیازی در اورینتل کالج میگزین جلد ۱۱ شماره ۲ ماه فبروری ۱۹۳۵ م ص ۴۶ - ۷۴ .

۳ - بکوشش مائل هروی در مجلهٔ آریانا طبع انجمن تاریخ کابل شماره ۵ سال ۲۹ عقرب ۱۳۵۰ ش ۱۹۷۱ م وشمارهٔ اول سال ۳۰ (حوت ۱۳۵۰ ش) و شماره ۲ سال ۳۰ (ثور ۱۳۵۱ ش ۱۹۷۲ م) .

ب : آداب‌الخط (ف)

رسالهٔ منظوم بنام سام میرزا صفوی اهدا شده در بحر لیلی و مجنون در قواعد خط و بیان قلم و سیاهی و رنگ و کاغذ و غیره که پیش از ۹۵۷ ق ۱۵۶۷ م تألیف‌شده .

مخطوطه : دانشگاه‌تهران ۴۷۳۶/۲۴ (ورق ۱۴۸) دو نسخهٔ موزهٔ برتانیا (ریو ۵۳۲) .

طبع : در مجلهٔ آریانا ، کابل شماره ۴ جلد ۳۰ (سنبله ۱۳۵۱ ش ۱۹۷۲ م) .

ج : سوادالخط (ف)

در بیان مفردات ، برنقطه و میزان مرکبات و بیان اقسام خط . در اکثر مضامین با مدادالخطوط میرعلی هروی شباهت دارد .

مخطوطه : مجموعهٔ دانشگاه تهران ۲۲۵۲/۳ وموزهٔ سالارجنگ حیدرآباد دکن ۵/۲ .

طبع : آریانا انجمن‌تاریخ‌کابل شماره۳ جلد ۳۰ (سرطان ۱۳۵۱ش ۱۹۷۲ م) و شمارهٔ ۴ جلد ۳۰ سنبله ۱۳۵۱ ش .

د : رسالهٔ مرکب‌سازی (ف)

مخطوطهٔ دانشگاه تهران ۲۲۵۲/۳ : مجموعـهٔ رسائل مجنون

تحریر ۱۴ شعبان ۱۰۵۶ ق ۱۶۴۵ م بخط اسمعیل کاشی .

طبع : بکوشش مائل هروی درمجلهٔ آریانا (کابل) شماره ۴ جلد ۳۰ (سنبله ۱۳۵۱ ش ۱۹۷۲ م) مؤلف گلستان هنر مثنوی ناز و نیاز را هم ازو دانسته است (مخطوطهٔ دانشگاه تهران ۴۷۳۶/۵۵) و همین مؤلف ، مجنون را بصفت چپ‌نویس ناظم کتاب لیلی و مجنون هم میداند (گلستان هنر ۸۵) .

(۹۸) محمداسحاق صدیقی :

از محققان هند در اوائل قرن ۲۰ م .

فن تحریر کی تاریخ (اردو)

کتاب بسیارمفیدیست برتاریخ خطوخطوط آسیای میانه‌وایران .

طبع :

انجمن ترقی اردو ، لکهنو ۱۹۶۲ م ۳۸۵ ص با فهارس ونقشه‌ها و تصاویر .

(۹۹) م ، جودت :

از محققان ترك در نصف اول قرن ۲۰ م .

ذیل علی فصل‌الاخیة الفتیان‌الترکیه فی کتاب‌الرحله لابن‌بطوطه (ع)

درتاریخ جوانمردان وپیشه‌وران وهنرمندان عثمانی‌ازموسیقاران و نقاشان و خوشنویسان و مجلدان و کاشی‌کاران و دیگر هنرمندان از قرن ۹ تا ۱۱ ق ، با سندهای کهن .

طبع : مطبعه قورتولوس ۱۳۵۱ ق ۱۹۳۲ م ۴۵۴ ص .

(۱۰۰) محمد صالح اصفهانی :

فرزند میرزا ابوتراب ، خوشنویس شاگرد میرعماد است که تا سنه ۱۱۲۶ ق ۱۷۱۳ م حیات او یقینی است و سفری هم به حلب کرده بود . وی مورخ و شاعر و نستعلیق‌نویس ماهر بود ، ازوست :

تذکرهٔ خط و خطاطان (ف)

این تذکره را در احوال خوشنویسان و اقسام خطوط نوشته که نسخهٔ خطی آن در سنهٔ ۱۳۴۶ ش ۱۹۶۷ م بوسیلهٔ دکتر مهدی بیانی شناخته‌شد ودرسنه۱۲۸۱ق۱۸۶۴ کتابت شده‌است (خوشنویسان ۷۶۷).

(۱۰۱) محمدصالح کنبوه لاهوری :

از فضلای قرن ۱۷ م هند است که تا ۱۱۲۰ ق ۱۷۰۸ م هم زنده بود :

شاه جهان‌نامه (عمل صالح) (ف)

در سنه ۱۰۷۰ ق ۱۶۶۰ م تکمیل شده که در آخر جلد دوم آن شرح حال هفت نفر خطاط هم دارد (ص ۴۴۳ - ۴۴۶) .

طبع :

ارتمام کتاب درسه جلد چاپ ایشیاتك‌سوسایتی‌بنگال در کلکته ۱۹۱۲ م .

حصهٔ خوشنویسان آنرا ضمیمهٔ تذکرهٔ خوشنویسان هفت قلمی در کلکته چاپ کرده‌اند (بنگرید ۷۹) (برای نسخ خطی بنگرید : ستوری ۸۳۲) .

(۱۰۲) محمدعلی (میرزا):

از مؤرخان قرن ۱۸م و مؤلف:
تذکرهٔ خوشنویسان (ف)
نسخهٔ خطی کتابخانهٔ سالار جنگ حیدرآباد دکن. ۷۴ ص ۹×۶ فی صفحه ۹ سطری. (فهرست سالار جنگ ص ۸۳۲).

(۱۰۳) محمدمحسن هروی:

از خوش‌نویسان و مصوران مکتب هرات در قرن ۱۵ م و از باشندگان هراتست. چون فریدون میرزا فرزند نوجوان سلطان حسین بایقرا، بوسیلهٔ جمعیتی از دانشمندان، دیوان حافظ را تکمیل وترتیب کرد، خواجه عبدالله مروارید، یك مقدمهٔ منثور بران نوشت (۹۰۷ ق ۱۵۰۲م) که خواجه آنرا در شرفنامه مجموعهٔ منشآت خودآورده است (طبع ویسبادن ۱۹۵۱ م) و این مقدمه بنام همین شاهزاده و کیفیت بزم ادبی وفراهم آوردن دیوان کامل حافظ مشحونست و یك نسخهٔ آن بخط همین محمدمحسن هروی با یك تصویر فریدون میرزا و الواح ملون و مذهب و صفحات مجدول آراسته، در نسخ خطی کابل محفوظست (رك: ایران - ترکیه).

مرقع محمدمحسن هروی (ف)

در خزینهٔ اوقاف استانبول مجموعهٔ نفیسی از قطعات خطوط و تصاویر برگزیده استادان خط نستعلیق موجود است که آنرا همین محمدمحسن هنرمند هرات فراهم آورده ومقدمه‌یی بقلم عالی نستعلیق بران نوشته است، ودر آخررقم محمدمحسن فی بلدة هرات سنه ۹۹۰ق (۱۵۸۱ م) دارد، واین مرقع با مقدمه و خاتمهٔ آن یك منبع مهم‌تاریخ کتابسازی و خطاطی مکتب هرات است.

طبع مختصر این مقدمه : در احوال و آثار خوشنویسان تألیف دکتر مهدی بیانی ، جلد سوم ص ۸۳۴ ، تهران ۱۳۴۸ ش ۱۹۶۹ م .

چند قطعه از نمونه‌های خطاطی این مرقع :

۱ ــ دو قطعه‌خط محمدامین کاتب شاگرد میرمحمدباقربن میرعلی هروی تحریر ۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م .

۲ ــ یك قطعه بهترین خط سلطان محمد خندان (هروی) آخر جمادی‌الاولی ۹۵۷ ق ۱۵۴۹ م .

۳ ــ یك قطعه نستعلیق با رقم «فقیرحالی» .

۴ ــ یك قطعه نستعلیق عیشی هروی متوفا ۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م از کاتبان ابراهیم میرزا صفوی در مشهد .

۵ ــ یك قطعهٔ خط محمدقاسم شادیشاه کاتب هرات در حدود ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م .

(۱۰۴) محمد مفیدی (مستوفی بافقی):

پدرش نجم‌الدین محمودبن حبیب‌الله بود . وی درسنه ۱۰۷۷ ق ۱۶۶۶ م مستوفی اوقاف یزد بود ، در سنه ۱۶۷۰ ق ۱۰۸۱ م باصفهان رفت و از راه پارس و بصره درسنه ۱۰۸۲ ق ۱۶۷۱ م بهندوستان آمد و بتألیف و سیرو سیاحت پرداخت وتا ۱۰۹۱ ق ۱۶۷۹ م در هند زنده بود و کتابی بنام مجالس‌الملوك تألیف کرده است و هم ازوست :

جامع مفیدی (ف)

در سنه ۱۰۹۱ ق ۱۶۷۹ م تألیف این کتابرا در لاهور انجام داد و مشتمل است برشرح احوال مشاهیر وازآنجمله هنرمندان و خطاطان در سه جلد .

طبع :

جلد اول وسوم درتهران باهتمام ایرج افشار ۱۳۴۰ ش ۱۹۶۱ م ۹۴۲ ص .

جلد دوم » ۱۳۴۲ ش ۱۹۶۳م.

(تاریخ تذکره‌ها ۵۸۵/۲).

۱۰۵ محمدمؤمن بن خواجه عبدالله مروارید :

مانند پدرش مرد دانشمند ومنشی و خطاط ماهر هفت‌قلم وشاعر بود ، که بدربار شاه اسماعیل اول صفوی استاد سام میرزا شد و این شهزاده در تحفهٔ سامی او را بصفت استاد خود مینویسد که در هرات و شیراز با او بود ومنصب صدارت داشت ، وبعد ازان از شاه طهماسپ رنجید و در سنه ۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م بهند رفت و یکسال بعد در ۹۴۸ ق ۱۵۴۱ م درآنجا مرد .

مرقع خطوط او (ف)

محمد مؤمن بنام شاه طهماسپ بهادرخان مرقعی عظیم ترتیب داد ، که جامع انواع خطوط او بود ، واکنون اوراق آن درمرقع مالك دیلمی ومرقع سیداحمد مشهدی در کتابخانهٔ خزینهٔ اوقاف توپقاپوسرای استانبول وهم دریك مرقع دانشگاه استانبول متفرق است ، وازملاحظهٔ آن ارتقای انواع خطوط را در مکتب هرات تخمین کرده میتوانیم ، و چند نمونهٔ خط نستعلیق او تحریر ۹۲۵ ق ۱۵۱۸ م و ۹۲۴ ق ۱۵۱۱ م دارالسلطنه تبریز ، و۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م ورجب ۹۳۴ ق ۱۵۲۷ م و۹۴۵ق ۱۵۳۸م و۹۴۷ق ۱۵۴۰ م بامضای او درین مرقعها موجوداند.

(۱۰۶) محمد یوسف (میرزا ، لاهیجی)

یکی از خطاطان و مؤرخان ایران درقرن ۱۸ م ، از آثاراوست :

کلام الملوك ، فی بیان ظهور و ایجادالخط و احوال الخطاطین (ف)

در تاریخ خط و احوال خوش نویسان .

مخطوطه : کتابخانهٔ مجلس تهران ۶۵۶ و نسخهٔ کتابخانهٔ خدیویه قاهره، تحریر۱۲۷۵ ق ۱۸۵۸م (ص ۵۰۰ فهرست‌وستوری ۱۰۷۸/۲).

(۱۰۷) محمد یوسف‌بن مقصود سبزواری :

وی شاگرد علاءالدین سبزواری خطاط قرن ۱۷ م است .

رسالهٔ دستور خطاطی (ف)

تألیف ۱۰۹۹ ق ۱۶۸۷ م در دساتیر و لوازم و آلات خطاطی .

مخطوطهٔ یك‌مجموعهٔ شخصی دراصفهان (ص۵۳۹ اطلس خط).

(۱۰۸) محمودبن محمد :

درنیمهٔ دوم قرن دهم هجری در خراسان زندگی داشته وبا شعرا و خطاطان محشور بود ، ازوست :

قواعد خطوط (ف)

در قواعد خوش خطی و احوال برخی از خوشنویسان پیش از ۹۶۹ ق ۱۵۶۱ م تألیف شده است .

مخطوطات :

۱ ـ بودلیان اکسفوردشماره ۲۸ مورخ حدود ۹۶۹ ق . ۳۱ص.

۲ ـ موزهٔ برتانیا . (تاریخ تذکره‌ها ۶۹۹/۲)

(۱۰۹) محمودعلی خان ماهر (حکیم)

از علمای طب و مؤلف کتب، متعدد در طب یونانی و هندیست و کتابها بنام ابوحنیفه و معاشرت افغانان بزبان اردو دارد ، اصلا اکبرآبادی افغان و در اواسط قرن ۲۰ در دهلی ساکن بود . از آثار اوست :

علم‌الحروف یا تحقیقات ماهر (اردو)

کتاب جامع و مفیدیست برتاریخ خط و آغاز و تکامل آن در بشریت در چهار حصه و یك ضمیمه ، که شرح پیدایش تمام خطوط عربی و اسلامی‌را در ممالك شرقی‌داده ودر هر دوره، مشاهیرخطاطان را هم نشان میدهد و حصهٔ سوم کتاب مخصوصست به بیان کاغذ ، قلم، سیاهی . و در حصهٔ چهارم ۵۴ صفحه عبارت از اشکال و نمونه های مختلف خطوط قدیم و جدید است که در مارچ ۱۹۳۴ م تألیف آن در دهلی ختم شده .

طبع : دهلی ۱۹۳۴ م .

(۱۱۰) محمود کمال اینال :

ازمؤلفان ترکیهٔ عثمانیه دراوائل قرن ۲۰ م ،که از آثاراوست :

خطاطان (ترکی)

تذکرهٔ خوشنویسان . چاپ استانبول ۱۹۵۵ م.

(۱۱۱) محمود هروی (امیر):

وی فرزند مؤلف حبیب‌السیر خواند میر است که دراواسط قرن دهم هجری (۱۶ م) در هرات زندگی داشت ، و از مؤلفات اوست :

تاریخ شاه طهماسپ یا ذیل حبیب‌السیر (ف)

در بیان احـوال وقـایع عصر شاه طهماسپ اول صفوی در سال ۹۵۳ ق ۱۵۴۵ م به تشویق محمد خان اوغلی حاکم هرات بتألیف آن آغاز کرده ودر سنه ۹۵۷ ق ۱۵۵۰ م بانجام رسانیده است وشرح حال مشاهیر رجال و امراء و هنرمندان و فضلای معاصرش دارد .

مخطوطه کتابخانهٔ ملی تبریز ۳۵۹ ص بخط زیبای نستعلیق .

مخطوطه موزهٔ برتانیا ۳۲۴۸ شرقی و ۳۰۲۹ شرقی .

مخطوطه کیمبرج شماره ۷۴ فهرست نسخ فارسی .

(تاریخ تذکره‌ها ۲/ ۵۴۰ ستوری ۳۰۴)

(۱۱۲) مرقع خطوط جعفر و غیره (ف)

این مرقع نفیس و عظیم ، شامل انواع خطوط جعفر بایسنغری و دیگر خطاطان وآثار نقاشان عصر تیموریانست .

مخطوطه توبینگن آلمان .

(۱۱۳) مرقع خوب (ف)

مرقع نفیس خـزینهٔ اوقاف استانبول[۱] مشتمل بـرقطعات شیوای

۱ــ درکتابخانه‌های استانبول درحدود ۴۰۰ نسخهٔ خطی مصور و ۴۰ البم‌مصور نفیس وجود داردکه علاوه برتصاویرومنیاتورهاوقطعات‌خوش‌نویسی وصفحات مزین و منقش ، برخی معلومات تحریری هم دربارهٔ هنر و هنرمندان دران دیده می‌شود وهریکی ازمنابع تاریخ هنرکتابسازی شمرده میشود.

(بنگرید : زکی و لیدی توغان: منیاتورها درکتابخانه‌های استانبول ۱۹۶۳م:

Zeki Velidi Toghân: On The Miniatures in Istânbul Libraries. Istanbul 1963.

(برای شرح مرقعات استانبول بنگرید: ترکیه ۱ــ۴۱)

نستعلیق استادان بزرگ‌مانند سلطان‌علی‌مشهدی،میرعلی‌هروی، محمود-بن اسحاق شهابی ، محمدحسین تبریزی ، میرمعز کاشانی و سید احمد مشهدی وغیره ، با چندین مجلس تصویر منیاتور عالی که محمد صالح آنرا بنام محمدبهادرخان (ظاهراً ولدجان محمدخان امیر بخارا ۱۰۱۴-۱۰۱۸ ق) فراهم آورده و مقدمه‌یی بخط خود بران نگاشته است .

این محمد صالح هرویست که خود را «الکاتب الخاقانی» گوید و تاریخ این کتاب «مرقع خوب» ۱۰۱۸ ق ۱۶۰۹ م است ، وبخط او قطعات زیادی دیده شده که یکی در مجموعهٔ دکتر مهدی بیانی تهران در سنه ۱۰۷۲ ق ۱۶۶۱ م نوشته شده است و ازین برمی‌آید که محمد-صالح فراوان سال زیسته است (بنگرید : ترکیه ۲۳) .

(۱۱۴) مرقع داراشکوه (ف)

این مـرقع هم جامع انـواع خطوط استادان و آثـار هنروران خراسان و هند است که در اواسط ۱۷ م برای فرزند شاه جهان شهزاده داراشکوه متوفا ۱۶۵۸ م در هند فراهم آمده است .

بـرای وصف نسخهٔ خطی آن بنگرید : اورینتل کالج میگزیـن فبروری ۱۹۵۵ م .

(۱۱۵) مرقع زیب‌النساء (ف)

این مرقع مشتمل برقطعات خطوط و تصاویر کارهنرمندان آسیای میانه وهند است که درحدود ۱۷۰۰ م برای دختراورنگ‌زیب زیب‌النسا ودل‌رس بیگم فراهم آمده ،ومقدمهٔ آنرا ملارضای راشد نوشته‌ومطالبی

در تاریخ خطاطی و نقاشی دارد .

مخطوطه : کتابخانهٔ خدابخش در پتنه (هند) .

(۱۱۶) مرقع سلطان‌مراد (ف)

مجموعهٔ نفایس خوشنویسی و نقاشی .
نسخهٔ خطی : کتابخانه ملی وین . (خویشنویسان ۱/۲۷۹)

(۱۱۷) مرقع سلطان حسین بایقرا (ف)

در خزینهٔ اوقاف استانبول . شامل نمونه‌های خطاطان استادان معروف خوشنویسی واز آنجمله عبدالله طباخ هروی که در سنه ۸۵۵ ق ۱۴۵۰ م در سمرقند نوشته است (بنگرید : ترکیه ۲۰)

(۱۱۸) مرقع سلطان یعقوب آق قویونلو (ف)

این مرقع بسیار نفیس ، دارای قطعات انواع خطوط استادان ماهر خوش‌نویسی مکتب هرات و متفرعات آنست ، که تمام محتویات آن در تاریخ خطاطی بکار آید و درحدود ۸۸۰ ق ۱۴۷۵ م ترتیب شده باشد و اکنون در خزینهٔ اوقاف استانبول محفوظست .

نمونه‌های خطاطی‌بسا از هنرمندان مکتب هرات واساتید بزرگ با تاریخ و امضای ایشان دارد و مکتوبی بخط شیخ محمود هروی شاگرد جعفر بایسنغری و رئیس کتابخانهٔ سلطان یعقوب ، خطاب بهمین سلطان ادب و هنرخواه نیز دارد، که‌آنرا دراحوال وآثار خوشنویسان (ج ۳ ص ۸۹۲) طبع کرده‌اند .

درین مرقع ۶۸ قطعه خطوط عبدالکریم بن عبدالرحمن خوارزمی نیز محفوظست (بنگرید : ترکیه ۱) .

(۱۱۹) مرقع شاه اسماعیل (ف)

مجموعهٔ بهترین آثار خطاطی و نقاشی استادان مکتب هرات و متفرعات آن، که برای شاه اسماعیل صفوی ساخته شده (بنگرید: ترکیه ۸۹)
مخطوطهٔ : خزینهٔ اوقاف استانبول (خوشنویسان ۱/۲۷۸)

مرقع شاه عباس (ف)

(۱۲۰) کتابخانـهٔ دانشگاه استانبول . یکی از اجـزاء آن رقـم «فقیرالمذنب حسین» دارد . و بهمین امضا قطعهٔ نستعلیق دیگری هم در خزینهٔ اوقاف استانبولست .

(۱۲۱) در خـزینهٔ اوقـاف استانبول ، جامع انـواع خطوط خوشنویسان . (بنگرید : ترکیه ۳۶) (خوشنویسان ۱/۲۷۸)

(۱۲۲) مرقع شاهی یا مرقع گلشن (ف)

کتابخانهٔ سلطنتی ایران .

مجموعهٔ نفیس آثار خوش نویسی و نقاشی آسیای میانه و هند و ایرانست ، که در هند برای شاهان مغولیهٔ دهلی فراهم آمده و بـرخی حواشی این مجموعه بقلم آقا رضا مصورهروی درهند بتاریخ ۱۰۰۸ ق ۱۵۹۹ م نقاشی شده و آثار چندین نفر خطـاطـان معروف و مصوران هرات دارد .

آغاز ترتیب این مرقع بامر جهانگیر در سنه ۱۰۳۱ ق ۱۶۲۱ م بوده ودرعهد شاه جهان در سنه ۱۰۴۰ ق ۱۶۳۰ م ختم گردیده و کاتب

دیباجه و خاتمهٔ آن ظاهراً محمدحسین کشمیری «زرین‌رقم» است وشاه جهان بخط خود نام «مرقع شاهی» بران نوشت و مخطوطهٔ این مرقع درایام ولیعهدی ناصرالدین شاه درسنه ۱۲۶۳ ق ۱۸۴۶ م بایران رسیده و داخل کتابخانهٔ شاهی تهران گردید مشتمل بر۱۷۶ ورق در یك مجلد نفیس .

(برای شرح مزید بنگرید : ایران ۵۱۸ و فصل سوم : توصیف مرقع شاهی و ۵ ب) .

(۱۲۳) مرقع کتابخانهٔ سلطنتی ایران (ف)

درین مرقع علاوه براستادان نستعلیق و انواع خطوط دیگر ، مکتوبی بخط و انشاء میرعلی هروی خطاط معروف مکتب هرات در عصرسلطان حسین بایقرا (متوفا دربخارا ۹۵۱ ق ۱۵۴۴ م) مضبوطست که با کمال الحاح وزاری ازحضورعبیدالله خان ازبك، اجازت عودت بوطنش هرات را خواسته است .

مرقعات گنجینهٔ شیخ صفی در اردبیل ایران (ف)

این گنجینه در ایام صفویه غنی‌ترین خزینهٔ کتب خطی و نفایس هنری بود ، که از آنجمله مرقعات ذیل در (۲۲۴ ورق) تاکنون باقی مانده است :

(۱۲۴) مرقع ۳۸ ورق :

بخط نسخ و نستعلیق و ثلث مجدول مذهب حاشیه الوان جلد مقوا تیماجی .

(۱۲۵) مرقع ۶۲ ورق :

بخطوط مختلف خوش نویسان ، مجدول مذهب حاشیه ، کاغذ الوان افشان مصور با سرلوحه‌ها وجلدمقوا تیماجی اندرون مشبک منقوش.

(۱۲۶) مرقع ۳۶ ورق :

مجدول مذهب بخط خوشنویسان ، حاشیه الوان افشان نقاشی بطلا و دو صفحه اول مصور .

(۱۲۷) مرقع ۶۸ ورق :

به‌خطوط مختلفهٔ خوشنویسان، مجدول مذهب مصور سرلوحدار، حاشیه الوان افشان .

(۱۲۸) مرقع ۲۰ ورق :

به‌خطوط نستعلیق خوش نویسان، مجدول مذهب سرلوحدار مصور.
(گنجینهٔ شیخ صفی ص ۵۵ طبع تبریز ۱۳۴۸ ش)

مرقعات ولی الدین افندی :

وی فرزند مصطفی آقای صولاق باشی و شیخ الاسلام دولت عثمانی و مرد عالم و خطاط هنرشناسی بود . وفاتش بسن ۸۳ سالگی درحدود ۱۱۷۳ ق ۱۷۵۹ م در استانبول است که زبردست ترین نستعلیق نویسان عثمانی و شاگرد طورمش زادهٔ خطاط بود .

سه جلد ازمرقعات ترتیب کردهٔ اودر کتابخانهٔ دانشگاه استانبول است که همهٔ آن در تاریخ خطاطی بکار آید .

(۱۲۹) جلد اول :

مشتمل برخطوط میرعماد حسنی و قطعاتیکه خود ولی‌الدین از روی آن نوشته و نهایت مهارت هنری وی در آن آشکار است .

(۱۳۰) جلد دوم :

مجموعهٔ خطوط میرعلی هروی .

(۱۳۱) جلد سوم :

مجموعهٔ خطوط‌استادان طراز اول نستعلیق.

قطعات زیاد خط ولی‌الدین در مرقعات ایاصـوفیه و دانشگاه و موزهٔ آثار اسلامی استانبول موجود است . (خوشنویسان ۹۵۵)

(۱۳۲) مرقع امیر تیمور (مجلس جنگ) بنگرید : جهانگیر۲۹

» بهرام میرزا	» دوست‌محمد	۴۵ و ترکیه ۷
» پریخانه	» انندرام‌مخلص	۱۳
» خطوط	» محمد مؤمن	۱۰۵
» خطوط و تصاویر	» محمدمحسن	۱۰۳
» شاه طهماسپ	» ترکیه	۶
» یوسف‌بهادر	» »	۹
» ۲۱۴۷	» »	۱۰
» ۲۱۴۴	» »	۱۱
» ۲۱۴۶	» »	۱۲
» ۲۱۴۰	» »	۱۳

مرقع	۲۱۶۲	بنگرید : ترکیه	۱۴
«	۲۱۶۸	« «	۱۵
«	۲۱۴۵	« «	۱۶
«	۲۱۵۶	« «	۱۷
«	۲۱۶۶	« «	۱۸
«	۲۱۵۹	« «	۱۹
«	۲۱۵۵	« «	۲۰
«	۲۳۱۰	« «	۲۱
«	۲۱۵۷	« «	۲۲
«	۲۱۳۹	« «	۲۴
«	۲۱۴۲	« «	۲۵
«	۲۱۴۳	« «	۲۶
«	۲۱۶۵	« «	۲۷
«	۲۱۷۶	« «	۲۸
«	۲۱۵۸	« «	۲۹
«	۱۴۸۳	« «	۳۰
«	۱۴۸۸	« «	۳۱
«	۱۴۸۹	« «	۳۲
«	۱۴۹۱	« «	۳۳
«	۱۴۹۶	« «	۳۴
«	۱۵۱۴	« «	۳۵
»	شاه اسماعیل اول صفوی	» منابع ۱۴۸ وصفی.	

(۱۳۳) مستقیم‌زاده :

سلیمان سعدالدین افندی از شعرای عصر عثمانیه ترك ومتولد در استانبول درسنه ۱۱۳۱ ق ۱۷۱۸ م است که طریقت نقشبندی داشت، به ترکی‌وعربی‌وفارسی تألیفات‌زیاد دارد. وفاتش۱۲۰۲ق ۱۷۸۷م است.

(قاموس‌الاعلام شمس‌الدین سامی طبع استانبول ۱۳۱۱ ق جلد ۴ ص ۲۶۲۰) از آثار اوست :

تحفهٔ خطاطین (ف)

در بیان قواعد و تاریخ خط و احوال خطاطان.

طبع استانبول ۱۹۲۸ م.

(۱۳۴) مصطفی‌عالی افندی :

دفتردار بغداد مؤلف کتابی بنام منشأالانشا در ۵ فصل.

تولد ۹۴۸ ق ۱۵۴۱ م

وفات ۱۰۰۸ ق ۱۵۹۹ م

از آثار اوست :

مناقب هنروران (ت)

محمد قطب‌الدین یزدی‌درسنه ۹۹۰ ق ۱۵۸۱ م مأموردفترداری خزینهٔ بغداد وجوان ۲۰ سالهٔ خوش‌نویس ماهر بود. وی تذکره‌ئی‌در ترجمهٔ ۵۲ تن خـوش نویس نـوشت کـه اکنون در دست نیست، ولی عالی افندی که در بغداد یزدی را دید، این تذکرهٔ او را گرفت و در سنه ۹۹۵ ق ۱۵۸۶ م در عصر سلطان مراد عثمانی بترکـی تـرجمه کرد، و احـوال چند خطاط دیگر را بران افزود، کـه از منابع هنر خطاطی است. طبع استانبول (؟)

(۱۳۵) مطربی (اصم سمرقندی) :

ولادتش ۹۶۶ ق ۱۵۵۸ م در سمرقندست و در سن رشد به هند رفت و در رجب ۱۰۳۴ ق اپریل ۱۶۲۵ م که عمرش ۶۸ بود ، درهند بتألیف تذکرهٔ خود پرداخت که در جمادی‌الاخـری ۱۰۳۶ ق ۱۶۲۶ م ختم شد، وی درسنه ۱۰۳۷ ق ۱۶۲۷ م ببلخ باز آمد .

تذکرهٔ مطربی (ف)

مشتمل براحوال بعضی امرای ازبك و شاعران فارسی‌زبان ماوراءالنهرو بلخ وخراسان بترتیب الفبائی‌تخلص‌های ایشان که بعضی از آنها خطاط هم بوده‌اند در حدود ۳۵۰ تن مربوط قرن ۹ – ۱۱ ق . نسخهٔ خطی اندیا آفس شماره ۳۰۲۳ مـورخ ۲۳ شعبان ۱۰۷۵ ق ۱۶۶۵م .

مخطوطهٔ کتابخانهٔ آکادیمی علوم ازبکستان ۲۳۵۳ و مجموعـهٔ شخصی محمدصالح پرونتا در کابل .

۱۳۶ منشآت (ف)

نام مؤلف‌وجامع آن معلوم نیست‌ومشتمل‌است برمناشیروفرامین ونامه‌ها از عهد شاهرخ تا سلطان ابوسعید میرزا مورخ ۸۸۶ق ۱۴۸۱م که مطالبی درتاریخ هنر دارد .

مخطوطه : کتابخانهٔ یونیورسیتی استانبول.

(۱۳۷) منشآت خطی کتابخانهٔ مهدی بیانی تهران (ف)

این کتاب ده سال قبل درتهران بود، و دران بسا از منشآت علی

یزدی و دیگران نقل‌شده و ازانجمله یك منشور امیرزاده ابراهیم سلطان (فرزند شاهرخ) بنام خواجه نصیرالدین محمد مذهب است که وی در کتابت وتذهیب وتصویر و نقاشی وحسن‌خط استاد بود و اورا درهرات مقدم و کلانتر کتابخانهٔ همایون مقرر داشته‌اند.

تاریخ این منشور ۲۵ ذیقعده سنه ۸۰۵ق ۱۴۰۲م است ودرتاریخ خطاطی ومکتب هنری هرات، سند بسیار مفید وقویست، اینك نقل آن: «چون خواجه نصیرالدین محمد مذهب ، از فضیلت حسن خط و لطف تحریر، بخطی وافر کامل و نصیبی موفور بهره‌ور و محفوظست ، و در صنعت تذهیب و نقاشی سرامدهٔ دوران و فایق بر سایر امثال و اقران . و مدتی مدید است تا بکلك توفیق ، نقوش اخلاص و خدمتگاری ، بر صفحات احوال خویش نگاشته، علی‌الدوام بسعی دوام وظائف نیکو، بندگی بتقدیم میرساند، وبصنوف خدمات پسندیده مواظبت می نماید .

درینوقت بحکم من منع المستوجبین فقد ظلم ، تقدم و پیشوائی طوایف مذکور، بتخصیص مذهبان و نقاشان و مزوقیان و تقویم کارهای کتب‌خانهٔ عامره وغیر آن از کتابت وتذهیب وتصویر وتجلید و نقاشی و عمارت وتعیین جمهور مذهبان ومزوقیان، خواجه نصیرالدین مشارالیه را مقدم و کلانتر خود دانسته، طریق متابعت و انقیاد مسلوك دارند . و کارکنان کتابخانهٔ همایون و نقاشان عمارات خاصه وغیرهم، تقویم اورا معقول شناسند ، و از سخن و صوابدید او که هرآینه متضمن صلاح کار باشد تجاوز ننمایند... فی الخامس والعشرین فی ذی القعدة الحرام سنه خمس وثمانمائة الهجریه. »

(خوش نویسان ۹۴۲)

(۱۳۸) منشآت و رسالهٔ خط وقلم (ف)

مجموعهٔ منشورات ومراسلات مشاهیر بخارا و بلخ تا قرن ۱۹م، که یکی از اجزاء آن رساله «خط وقلم» است.

نسخهٔ خطی: کتابخانهٔ تاشکند.

منشآت عبدالله مروارید : بنگرید: ۷۰

» حسن شاملو » ۳۷

» ابوالفضل (مکاتبات) » ۵ب

(۱۳۹) میرخانی :

ازخطاطان معاصر ایران ، ازوست :

تذکرهٔ خوش‌نویسان (ف)

مجموعهٔ هنرخط و اقسام خطوط با نمونهٔ خط برخی ازخطاطان خراسان وافغانستان طبع تهران ۱۳۴۵ش ۱۹۶۶م ۱۵۰ص

(راهنمای تاریخ افغانستان ۱۸۱/۲)

(۱۴۰) ناجی زین‌الدین (مهندس عراقی)

از دانشمندان محقق معاصرعراقی در بغداد، تألیف اوست :

الخط العربی (ع)

مصور ۴۲۰ ص مشتمل بر تاریخ و اشکال خطوط اسلامی ، از مطبوعات مجمع علمی عراقی بغداد ۱۹۶۸م ، چاپ مطبعهٔ حکومتی بغداد، قطع بزرگ، آرت پیپر.

(۱۴۱) ناصرالدین حنفی حسنی بخاری

از مولفان قرن ۱۸م ماوراءالنهر، ازآثار اوست :

تحفة‌الزائرین (ف)

درشرح برخی ازمزارات ماوراءالنهر که ذکر برخی ازخطاطان هم دارد .

طبع بخارا ۱۳۳۸ق ۱۹۱۹م.

(۱۴۲) نثاری بخاری:

نامش سیدحسن خواجه پسر سید پادشاه خواجه مشهور به نقیب‌الأشراف، ازمشاهیر رجال دربار شاهان بخارا وشیخ‌الاسلام وصدر بود که درنیمه آخر قرن دهم‌هجری میزیست. وفاتش دربخارا سنه ۱۰۰۵ق ۱۵۹۶م و ازآثار اوست:

مذکر احباب (ف)

نام‌کرونوگرام تذکرهٔ شعرای‌فارسی است که در۹۷۴ق ۱۵۶۶م تألیف آن ختم شده ، و یکی از مآخذ شرح حال برخی از شاعران هنرمند است، که مؤلف‌آن ازارادتمندان حافظ سلطان‌علی اوبهی‌خطاط معروف (متوفا ۹۰۹ق ۱۵۰۳م) بود. و درین تذکره ذکر۲۸۳تن شعرای معاصر وسابق ازهند تا خراسان و ماوراءالنهر آمده .

نسخ خطی:

۱ـ موزه برتانیا مرقومه ۹۸۷ق ۱۵۷۸م

۲ـ اکادیمی علوم شرقی لنین‌گراد .

۳ـ کتب‌خانهٔ نواب صدر یار جنگ (هند)

۴ـ کتب خانهٔ برلن شماره۶۴۵ بخط نستعلیق خوش ویسی‌هروی که درسنهٔ ۹۸۳ق ۱۵۷۵م درمکه نوشته شده .

طبع :

۱ـ شرح‌حال هفت تن شاعرخطاط که درین تذکره آمده، بوسیلهٔ نواب صدر یار جنگ در اورینتل کالج میگزین لاهور ج۱۱ مورخه ۲ فبروری ۱۹۳۵ م طبع شده است ص۳۹-۴۵.

۲ـ طبع تمام متن فارسی مذکراحباب درحیدرآباد دکن ۱۹۶۹ م ۵۲۰ صفحه متن + ۴۸ فهارس + ۹۸ مقدمه انگلیسی . بکـوشش فضل‌الله استاد فارسی جامعهٔ عثمانیه حیدرآباد دکن (هند) .

بنگرید: راهنمای کتاب شماره۴ سال۳

آریانا کابل شماره ۱۱ سال ۱۹

نشریهٔ کتابخانهٔ مرکزی، تهران ج۲ سال ۱۳۴۱ش.

تاریخ تذکره‌های فارسی ۲۱۹/۲

(۱۴۳) نصرآبادی :

نامش محمد طاهر اصفهانی متولد ۱۰۲۷ ق ۱۶۱۸ م از تذکره‌نویسان‌وشاعران قرن ۱۷ م ایران ومؤلف گلستان خیال است که وفاتش در اواخر قرن ۱۷م باشد. و هم ازآثار اوست .

تذکرهٔ نصرآبادی (ف)

در ذکر شعرای عهد صفوی تقریباً ۱۰۰۰ نفر ، بنام شاه سلیمان صفوی از ۱۰۸۳ تا ۱۰۹۰ ق ۱۶۷۳ م نوشته شده مشتمل بـریك مقدمه در ذکر شاهان و شاهزادگان و :

صف اول : در ذکـر امراء و خوانین ملازمان پادشاه از ایران و هندوستان و وزراء و مستوفیان و دیوانیان .

صف دوم : ذکر سادات و نجباء .

صف سوم : ذکـر علماء و فضلاء و خـوش‌نویسان و فقراء و درویشان .

صف چهارم : شعرای عراق و خراسان و ماوراءالنهر و هندوستان.

صف پنجم : ذکر مؤلف و اقوام او .

خاتمه : در تواریخ و الغاز و معماها .

نسخهٔ خطی :

۱ ـ دانشگاه تهران ۳۳۴۲ .

۲ ـ کتابخانهٔ وزیری یزد . این نسخهٔ ذیلی هم دارد ، که در سنه ۱۰۹۱ ق ۱۶۷۹ م بامضای نصرآبادی رسیده .

طبع :

۱ ـ قسمت احوال خوشنویسان آن طبع محمد شفیع در اورینتل کالج میگزین ج ۱۱ شماره۴ ماه اگست ۱۹۳۵ م ص ۵۴ ـ ۱۵۹

۲ ـ چـاپ متن کامل آن بکوشش وحیـد دستگردی در مطبعهٔ ارمغان تهران ۱۹۳۸ م . (برای نسخ خطی بنگرید : ستوری ۸۲۰)

(۱۴۴) نعیمی (علی احمد)

از نویسندگان انجمن تاریخ کابل، متوفـا ۱۳۵۰ ش ۱۹۷۱ م، ازوست :

صورتگران و خوشنویسان هرات در عصر تیموریان (ف)

مشتمل برمعرفی نقاشان و خطاطان هرات، بترتیب الفبای نامهای هنرمندان هرات در عصر تیموریان .

طبع: انجمن تاریخ کابل ۱۳۲۸ ش ۱۹۴۹ م ۱۲۴ ص

(۱۴۵) واصفی هروی :

زین‌الدین محمودبن عبدالجلیل هروی است که در سنه ۸۹۰ ق ۱۴۸۴ م در هرات بدنیا آمد و شاعرومؤرخ وواعظ ونثرنگارهراتست که در محرم ۹۱۸ ق ۱۵۱۱ م از هـرات به ماوراءالنهر پناه‌برد ، و در حـدود ۹۶۰ ق ۱۵۵۲ م بسن ۷۰ سالگی در تاشکند وفات یافت، و از آثار مفید اوست :

بدایع‌الوقایع (ف)

برخی اطلاعات بسیار مفید دربارهٔ اوضاع شاعران و مؤلفان و هنرمندان هرات و آسیای وسطی و دربارهای هرات و بخارا و سمرقند وتاشکند دارد،ویکی ازمآخذ عمدهٔ تاریخ اجتماعی‌این سرزمین است .

طبع :

۱ ـ در دو جلد چـاپ مسکو ۱۹۶۱ م بسعی الکساندربلدروف ۵۰+۱۳۷۵ ص .

۲ ـ در دو جلد چاپ بنیاد فرهنگ ایران :

جلد اول ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰ م ۵۳۳ ص با فهارس .

جلد دوم ۱۳۵۰ ش ۱۹۷۱ م ۴۲۲ ص با فهارس .

(۱۴۶) واله داغستانی :

علی قلی‌خان تذکره‌نگار فارسی که در سنه ۱۷۱۲ م در اصفهان بدنیا آمد و در سنه ۱۷۳۱ م بهند رفت و بمناصب بزرگ رسید و در سنه ۱۱۷۰ ق ۱۷۵۶ م در دهلی مرد ، ازوست :

ریاض‌الشعراء (ف)

تذکرهٔ ۲۵۰۰ شاعر قدیم و جدید فارسی است بترتیب الفبائـی

که در سنه ۱۷۴۸ م تألیف آن انجام یافته و ذکر برخی از هنرمندان شاعر هم دارد. (برای نسخ خطی آن بنگرید: ستوری ۸۳۲).

(۱۴۷) واله قزوینی :

محمدیوسف،ولادتش سنه ۹۸۸ ق ۱۵۷۹ م وبرادرمیرزا محمد طاهر وحید مؤرخ قزوینی است کـه در سال ۱۰۵۸ ق ۱۶۴۷ م در فتح قندهار همرکاب شاه عباس ثانی صفوی بود و منصب منشی ارقام شاهی‌داشت ، وبعد از آن به وزارت توپخانه رسید ، وتفسیری برقرآن مینوشت و در نظم ونثر استاد و هم خطاط مسلم بود ، از آثاراوست :

خلد برین (ف)

تاریخی است مشتمل برهشت روضه ،کـه در زمان شاه سلیمان صفوی در سنه ۱۰۷۸ ق ۱۶۶۸ م تألیف شده کـه حدیقهٔ دوم از روضهٔ هشتم ومجلس‌ششم آن درذکرخوش‌نویسان ومجلس‌هفتم درذکرنقاشان ومذهبان‌است. (برای نسخ خطی‌بنگرید:تاریخ‌تذکره‌ها ۲/۶۱۶ ستوری ۱۳۱).

(۱۴۸) وصفی(شمس‌الدین محمد)

از هنرمندان و خطاطان اواخر عهد تیموریان هراتست که بامر شاه اسماعیل اول صفوی قطعات خطوط استادان عصررا فراهم‌آورد و مقدمه مفیدی بران نوشت .

مقدمه مرقع شاه اسماعیل صفوی (ف)

درباب خوش‌نویسان وهنرمندان در۹۱۶ ق ۱۵۳۷م نوشته شده. مخطوطهٔ خزینهٔ اوقاف استانبول .

(۱۴۹) هروی :

در اواخر قرن ۱۵ م زندگی داشت و نامش معلوم نیست .

جوامع‌الانشا (ف)

مشتمل برمکاتبات و نامه‌های عصرسلطان ابوسعید میرزا وسلطان حسین بایقرا و حسن‌بیگ وديگر مراسلات آن عهد که در تاریخ خط و هنر مطالبی دارد.

خطی: نور عثمانیه استانبول.

(۱۵۰) همایونفرخ (رکن‌الدین)

از محققان معاصر ایران ساکن تهران، از آثار اوست:

۱ - تاریخچه کتابخانه‌های ایران (ف)

طبع تهران (بی‌تاریخ) مصور ۱۸۴ ص

۲ - کتاب و کتابخانه‌های ایران (ف)

طبع مصور نفیس تهران ۱۳۴۵ ش ۱۹۶۶ م ۱۵۵ ص

۳ - سیر تحول و تکامل خط فارسی دری (ف)

یك سلسله مقالات در مجلهٔ بررسی‌های تاریخی، طبع تهران (سال ۴ شماره‌های ۲، ۳، ۴، ۵، ۶) ۱۳۴۸ش ۱۹۶۹ م.

۴ - هنر کتابسازی در ایران (ف)

در شماره ۴ - ۵ - ۶ راهنمای کتاب طبع تهران (سال ۱۴ سال ۱۳۵۰ ش ۱۹۷۲ م)

(۱۵۱) هیرالال مونس (منشی)

از مؤلفان و خطاطان قرن ۱۹ م هند، پسر رام‌جیون لال ساکن جیپور که وفاتش غالباً ۱۹۲۱ م است، و از آثار اوست:

طغرای نستعلیق (اردو)

در شرح حال خطاطان نستعلیق و قواعد این خط. طبع هند (؟)

(۱۵۲) یعقوب بن حسن :

ابو الداعی سراج حسنی شیرازی خطاط اقلام سته واستاد نستعلیق درقرن ۱۵م. که بقلم او ظفرنامهٔ تیموری تحریر پنجشنبه ۲۴ جمادی الاخری ۸۴۰ق ۱۴۳۶ م در کتابخانهٔ مجلس تهران موجود است و از آثار اوست:

تحفة المجالس (ف)

مطالب مهم در تاریخ خطاطی دارد ، و یکی از مآخذ وی رسالهٔ خواجه عبدالله صیرفی است .

نسخهٔ خطی :

کتابخانهٔ خدابخش در پتنهٔ هند شماره ۱۰۸۶

(۱۵۳) یوسف حسین (سید)

پیش از ۱۲۲۸ ق ۱۸۱۲ م در هند میزیست و از عبدالقادر مجلد، هنر جلدسازی و صحافی آموخت و تألیف اوست :

رسالهٔ جلدسازی (ف)

این رسالهٔ منظوم فارسی که از نظر ادب سست و ناقص است در نه فصل منظوم گردیده ، که در تاریخ هنر تجلید و اصطلاحات آن یك اثر نافع شمرده میشود :

فصل اول : ساختن مقوا واهار .

فصل دوم : ساختن وصالی و فصالی .

فصل سوم : در بیان جزبندی و سیفه و پشتی و پیرازه و شیرازه و شکنجه .

فصل چهارم : در بیان اقسام و چگونگی سختیان .

فصل پنجم : در مقوا کندن ، منبت بـرمقوا چسپانیدن ، ورقـی تراشیدن و لنگردادن و بـر کتاب بستن و جلادادن و قلم کاری کـردن و مستور نمودن .

فصل ششم : در بیان جلد یك پوستی و دو پوستی و جلد کاغذی .

فصل هفتم : در بیان قلمدان و زیـرمشق و جلد آینه و غلافها و مروحه و آفتاب گیری . . .

فصل هشتم : در بیان اشکال و چگونگی آلات و . . .

فصل نهم : در بیان حل زر و نقره و تذهیب و زرافشان وجدول و راست کردن رنگها چون لاجورد و شنجرف وزرنیخ و زنگار وسیاهی و غیره ، و چربه و چین کاغذچیدن واهر کردن و پشت آینه بستن .

خطی : یك نسخهٔ خطی ناقص این رساله منظوم کـه غلطی‌های زیاد دارد ، بخط جمال صاحب درسنه ۱۲۲۸ ق ۱۸۱۲ م نوشته شده و در کتابخانهٔ مخطوطات شرقی

Government Oriental Munuscripts Library

مدراس به‌شماره M ۴۳۷ موجوداست (بنگرید: فهرست همین کتابخانه ج ۱ طبع ۱۹۳۹م).

طبع :

از روی همین نسخهٔ ناقص در فرهنگ ایـرانزمین ج ۱۶ – ۱۷ طبع تهران ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰ م (ص ۱–۴۳) چاپ شده است .

(۱۵۴) یوسف محرر جامی (جلال‌الدین)

از مؤلفان خراسان بعد از قرن ۹ هجریست که نام اورا یوسف‌ـ بن محمدبن شباب‌الجامی آورده‌انـد و هنرمند جامع‌الصنائع مکتب

هرات و نویسنده مهمترین نسخه های خطی خمسهٔ نظامی نمره H ۷۸۱ توپقاپوسرای استانبولست که در هرات در سنه ۸۴۹ ق ۱۴۴۹ م برای خائرخاتون بنت امیرعثمان نوشته شده است (بنگرید : ترکیه ۴۲ ببعد) و هم ازوست :

فرائد غیاثیه (ف)

کتابیست مفید و دارای نکات کارآمد در تاریخ خطاطی .

از آنجمله مکتوبی از زبان مولانا احمد بن محمود جامی بانشاء یوسف خطاب به جعفر بایسنغری است که اختلاف جعفر را با شمس الدین محمدبن حسام هروی خطاط دربار بایسنغر (متوفا ۸۵۰ ق ۱۴۴۶ م) نمایندگی میکند ، و این مکتوب در خوشنویسان دکتر بیانی (ص ۳۱۳) طبع شده است .

مخطوطه : شماره ۴۱۵۵ ایاصوفیه استانبول .

فصل سوم

هنر کتابسازی و خط در ادبیات فارسی

- ۱ -

توصیف مرقع شاهی و مدح شاه جهان[1]

پروردهٔ کدام بهار است این چمن
کز بهر دیدنش نگه از هم کنیم وام
هر خط او چو خطهٔ کشمیر دلفریب
وز حلقهٔ حروف براه نظاره دام
از دیدنش نظاره گیان مست می‌شوند
آن باده‌ایکه دایره‌ها را بود بجام
از بسکه دیده خیره شود در نظاره‌اش
نتوان شناخت دیده کدام است و خط کدام؟
یاقوت ثلث این خط اگر مینگاشتی
مستعصمش بدیده نشاندی ز احترام
تذهیب داد شاهد خط را چه زینتی
آری شفق فزوده بحسن و جمال شام

---

۱ ــ ظاهراً وصف مرقع معروف به‌گلشن است ، که اکنون در کتابخانهٔ سلطنتی ایران محفوظ است (بنگرید : فصل دوم ۱۲۲ و ایران ۷۴۰)

آراسته بهشتی ، تصویر حوریان
حوری که باشد او را غلمان کمین غلام
چسپان شد اختلاط خط و صورتش بهم
پیچد بموی طرهٔ تصویر زلف لام
مو از زبان چو خامهٔ نقاش سرزند
نطق ار ز حسن صورت او سر کند کلام
تصویرو خط چوصورت ومعنی بهم قرین
وز اتحاد کرده در آغوش هم مقام
تمکین حسن اگر نشدی مانع ، آمدی :
در باغ صفحه شاهد تصویر در خرام
چندین هزار نقش بدیع انتخاب کرد
دوران که شد «مرقع شاه جهانش» نام
صاحبقران ثانی از اقبال سرمدی
شاه ستاره لشکر و خورشید احتشام
(ص ۷۱ دیوان کلیم طبع تهران ۱۳۳۶ ش)

۲ ـ جلد

حبذا دیوان تو[1] کز بهر جلدش در ختن
پوست را ازتن بدندان‌می‌کشد بیرون،غزال
(کلیم)

---

۱ ـ این ابیات ازقصیده لامیه درمدح روح‌الامین شهرستانی‌اصفهانیست که درهند منصب میرجمله داشت .

۳ ـ جزوه و شیرازه

بسکه مربوطند معنی‌ها بهم چون سلسله
جزوه‌ها یابند بی شیرازه باهم اتصال

(کلیم)

۴ ـ دفتر ، تذهیب ، سرلوح

چونکه دارد نسبتی با دفتر اشعار تو
دفتر گل را نیارد زد بهم باد شمال
از پی تذهیب اوخورشید را حل کرده‌اند
تا ز سرلوحش بسازند آفتاب بی‌زوال
آسمان افتاده در پیش مذهب چون صدف
وز شفق شنجرف در وی سوده بهررنگ آل

(دیوان کلیم ص ۳۱)

۵ ـ خوشنویسان با سهو قلم

خوش‌نویسی چو عارض خوبان سخنم را بخط خوب آراست
لیك در هر غزل بسهو قلم گاه چیزی فرود و گاهی کاست
کردم اصلاح آن من از خط خویش گرچه نامدچنانچه دل میخواست
هر چه او کرده بود با سخنم
با خط او قصور کردم راست

(جامی)

۶ ـ قلم‌تراش

بکلك تیز فلان خوشنویس شعر مرا
نزد رقم که زهر بیت شد به زخمی خاص

کنون من از پی اصلاح شعر ، بر خط او
قلم‌تراش کشیدم که «الجروح قصاص»
(دیوان جامی به تصحیح هاشم رضی، طبع تهران ۱۳۴۱ ش ص ۷۹۷)

۷ ـ نسخهٔ زیبای مزین

این نسخه که نزهتگه عقل و جانست
در خوبی او چشم خرد حیرانست
خرم چمنیست از گل و ریحان پر
اوراق گل و خطوط او ریحانست
(جامی ص۸۱۵)

۸ ـ انحراف خامه

محرف تراش و محرف نویس
باندك زمانی شود خوش نویس

آصفی هروی گوید :

جزمست انحراف خطش با من ای رقیب !
بهر سواد ، خامه محرف مساز قط
(ص ۱۲۷ دیوان آصفی هروی ۸۵۳ - ۹۲۳ ق
طبع هادی ارفع ، تهران ۱۳۴۲ ش)

۹ ـ قط قلم

استخوانم صد نشان دارد ز تیغ نو خطان
بسکه در مکتب برویش خامه میکردند قط
(ص ۱۲۸ دیوان آصفی)

هوای نــو خطان مکتبم کاش استخوان سازد

که بهرخامه قط کردن ، برندم سوی مکتب‌ها

(ص ۹ آصفی)

۱۰ ـ حسن خط

شد زخط عنبرین، حسن توصد چندان که بود

یك دلیل حسن روزافزونت آمد حسن خط

(ص ۱۲۹ آصفی)

در آرایــش صــفحــهٔ روزگــار

ربــاینــد خــطــش چــو خــط نگار

بسر خط نویسی عــلــم زان نــمــط

کــه رخسار خــوبــان کنــد مشق خط

(نورالدین ظهوری در مدح میر خلیل خطاط)

۱۱ ـ خط غبار

مصحف حسنت بخط خوب غبارست

من صفت آن خــط غبار چه گویم ؟

(ص ۲۲۵ کلیات قاسم انوار متوفا ۸۳۷ ق طبع سعید نفیسی تهران ۱۳۳۷ ش)

۱۲ ـ نسخ و تعلیق

نتوانند چــو خط تــو نوشت ار بکنند

نسخهٔ خط ترا ، نسخ نویسان ، تعلیق

(میرجوجك علی سرپل بلخ حدود ۱۰۰۰ ق از مجمع الفضلا)

۱۳ ـ خط ترسل

ای زلف تو پیچیده‌تر از خط ترسل
بـر دامـن زلف تو مرا دست توسل
(قاآنی)

۱۴ ـ چند خط در یك بیت

زنستعلیق گو[۱] یاقوت لب، ریحان خطی دارم
کزانگشت شهادت میکشد، خط بر غبار من
(محمدسعید اشرف از فرهنگ انندراج)

۱۵ ـ مرکب ، قلم

منشی دیوان کل ، آندم که کرد انشا قلم
از خط و خالت مرکب بود با سوداقلم
(کاتبی ترشیزی نشابوری)

۱۶ ـ دوات

نام لعلت نقش اگر سازند درچین بر دوات
نی قلمشان پرعسل گردد ز موم سردوات
(کاتبی)

۱۷ ـ کتب‌خانه

عماد فقیه کرمانی در مثنوی صفانامه درباره خواجه محمود که خانقاهی در کرمان در سنه ۶۶۶ ق ساخته بود گوید :

---

۱ ـ نستعلیق‌گویی : کنایه ازحـرف به تکلف‌زدن و الفاظ را بمخرج ادا کردن . (فرهنگ انندراج) .

سال ز هجرت چو رسیدش بهفت
در صدد زمرهٔ حفاظ رفت
کلك ودواتش گه و بیگاه پیش
کرد کتبخانه پر از خط خویش
(اورینتل کالج میگزین لاهور ، نومبر ۱۹۲۸ م)

۱۸ - خطوط زرین

گر ابن‌مقله دگر باره در جهان آید
چنانکه دعوی معجز کند بسحر مبین
بآب زر نتواند کشید چون تو الف
بسیم حل ننگارد بسان نغز تو سین
(سعدی)

۱۹ - مجلد و شکنجه

دیدم مجلدی که شکنجه همی نمود :
دیوان روح پرور خواجه کمال را
گفتم : مجلدا ! تو شکنجه چرا کنی ؟
این نظم روح پرور سحر حلال را
گفتا که برده است کمالات اهل فضل
اشکنجه میکنم که نماید کمال را
بساطی سمرقندی متوفا ۸۶۲ ق از نسخهٔ خطی تذکرهٔ
مجمع الفضلاء محمد عارف بقائی ۹۹۶ ق

۲۰ ـ مشق مداوم

چهـل سال عمرم بخط شـد تلف
سر زلف نـایـد بـه آسان بکف
ز مشقش دمی هر که فارغ نشست
چو رنگ حنا رفت خطش ز دست
مکن جز به تحریر ، اوقات صرف
که صورت نمی‌آید از صوت حرف

(قاضی احمد غفاری)

۲۱ـ خط برخطها کشیدن

خامه می‌تـرسم ز دستش سرکشد
نـاگهان خطـی بخـطهـا درکشد

(ظهوری)

۲۲ ـ قلم گل نگار

خوشگوی نشد از قلمش هـر که نگفت
نـوکش چه گهرهای معانی کـه نسفت
گـر خار نـوشت ، در دل خصم خلید
ور گل بنوشت بـررخ دوست شگفت

(ظهوری)

۲۳ ـ عقد گهر

آنـانـکـه بجستن جـواهـر چستند
در عقد گهر گذشته ، خطش جستند

خطها همه آب در خـراسان از شرم
ورنـه ، بعـراق عـراقیان مـی‌شستند
(ظهوری در مدح میرخلیل خوش نویس)

۲۴ ـ اهل سواد

در سلسلهٔ وصف خط ، این بس که ز کلکم
هر نقطه سویدای دل اهل سواد است
(طالب آملی)

۲۵ ـ ستایش قلم

بهین وارثی مرد را یادگار   قلم باشد این نکته را گوش‌دار
جهان از قلم یافت نام و نشان   قلم گـرنـه بودی ، نه بودی جهان
کسی کو نه‌گشت از قلم بهره‌مند   مدانش بـه نزد خـرد ارجمند
قلم را چه دانند هر بوالهوس   قلم‌زن شـناسـد قلم را و بس
(ملا محمدحسین خطاط تبریزی استاد میرعماد قزوینی)

۲۶ ـ جلد صدف‌کاری کتاب

(برحاشیهٔ آن نوشته شد)

چو دست قضا نقش این جلد بست
پـر و بـال طـاووس درهـم شکست
کتابش چـو گـوهـر بـود از شـرف
مـناسب فتـادست جلد از صـدف
کـند خـرده کاریش را چـون نگـاه
گـذارد فلك عینك از مهر و مـاه

چـو خـود را سزاوار ایـن جلد دید
صدف دامـن از دست گـوهـر کشید
تـراوش ز بـس مـیـکنـد آب ازو
گلش را نشسته است شـبنم بـرو
بـرای تماشـای ایـن نـو بـهـار
نـگـه بـاز گـردانـم از روی یـار
کتابی کـزو گشت زینت پذیـر
میان دو گـلشـن شود جـایگـیر
(دیوان کلیم طبع پرتو بیضائی ، تهران ۱۳۳۶ ش)

۲۷ ـ نگارخانه چین

صورتگران چین اگـر آن چهره بنگرند
نقش و نگارخـانـه چین را کنند حك

۲۸ ـ صورت دلستان

گرمصورصورت آن دلستـان خواهد کشید
حیرتی‌دارم که نازش‌را چسان خواهد کشید ؟
(بیدل)

۲۹ ـ دست ازقلم کشیده

بصورتی که توبی کستر آفریده خدا
ترا کشیده و دست از قلم‌کشیـده خدا
(سلیم)

۳۰ ـ صورتگر چین

نقاش چین چو صورتش آورد در نظر
زد برزمین قلم که چها میکشیم ما
(سلطان حسین میرزا صفوی)

صورتگر چین ازحسد صورت‌خوبش
هم خامه شکستست و هم انگشت گزیدست
(امیر معزی)

سخن ز صورت‌چین میگذشت درمجلس
کشید زلف ز عارض که نقش چین اینست
(بابا فغانی)

۳۱ ـ مصوران چابکدست

تمثال رخ ترا بچین بردستند
آنجا که مصوران چابکدستند
در پیش مثال روی تو بنشستند
انگشت گزیدند و قلم بشکستند
(شیخ شطاح شیرازی)

اگر جماعت چین صورت‌ترا بینند
شوند جمله پشیمان ز بت‌پرستیدن
(سعدی)

۳۲ ـ صورت انگیختن

فکرت من در تو نیست ، در قلم ایزدیست
کو بتواند چنین صورتی انگیختن
(سعدی)

گویی از خامهٔ تقدیر غرض نقش تو بود
کز ازل تا به ابد این همه تصویر کشید
(نیاز اصفهانی)

۳۳ ـ سلسلهٔ پای

حسن خط بهر خلاصی ز جنون می‌جستم
وه که خط سلسلهٔ پای من مجنون شد
(تمام این غزل در شرح حال میرعلی هروی ۷۷ فصل دوم خوانده شود)

۳۴ ـ شاعر خطاط

شاعر نازك سخن و ساحرم در فن خط نیز بسا ماهرم
فیض مسیحا ز دمم می‌چکد آب حیات از قلمم می‌چکد
(میرعلی هروی)

۳۵ ـ صد الم

چشم صاد وزلف دال و قد الف
طره لام است و دهان میم مراد
کلك استاد ازل زین پنج حرف
«صد الم» بر روی جان ما کشاد
(میرعلی هروی)

۳۶ ـ پنج شرط خطاطی

چند در وادی خط میکنی ایدل تك و پوی
بشنو این نکته و چون من بنشین فارغبال

پنج چیزست که تا جمع نگردد باهم
هست خطـاط شدن نزد خرد امر محال
قوت دست و وقوفی ز خط و دقت طبع[1]
طاقت محنت و اسباب کتابت بکمال
گر ازین پنج قصوریست یکی را حقا
ندهد فائده گر سعی نمایی صد سال
(میرعلی هروی)

۳۷ - مرثیه هنر

از کمال‌الدین جعفر تبریزی خطاط معروف هرات در مرثیه بایسنغر:

شهریارا تا برفتی از سر اهـل هنر
شد کتاب صبر ما ابتر ورق زیر و زبر
یافتی از لطف شه، هر کهنه خطی عمر نو
بشکنند پشتش کنون چون رفت پشتیبان زسر
از مرقع ناله‌ها آید بگوش جان مرا
صورت بیجان مگر گشتند ازین غم باخبر
خواندن اشعار بی‌معنی‌شد وصـورت حرام
پادشاه صورت و معنی ز عالم شد مگر
قطعه‌یی یاقوت دادی قطعه یاقوت را
صیرفی کو، تا شناسد لعل و یاقوت از حجر
گشت خـط منسوخ وصورتگر بجان درمانده است
چون عطا نبود کشد جدول کش از خون جگر

(۱) نسخه : استاد شفیق

داشتی صد برگ جلد نسخه‌یی از زر کنون
ای مذهب مشکلت از زر نگردد حل دگر
می‌نویسم جنگ و در دم میشود تر ز آب چشم
کرده‌ام بعد از تو شاها ! خط خود را خوبتر
نسخه‌ها زفتند در جلدسیاه از سوز و درد
بسته برسر جدول زر،هم کبود از لاجورد...
تا محقق گشت بر کتاب عالم این خبر
در زبان کلک‌ها ناید برون جز آه آه
تا بتوقیع اجل شد نامهٔ عمرش سجل
حال من چون خط پریشان‌گشته ، خط اینک گواه
نسخ و تعلیق از غبار غم نسازد چهره پاك
چون نخوانندش دگر ، هرگز بنزد پادشاه

از مرثیه سروده مولانا منشی

دی در کتابخانه شدم دیدم اندر او
جمعی بگریه جمله گره بر جبین زده
اهل کتابخانه همه جامه‌ها سیاه
انداخته دوات و قلم بر زمین زده
کاتب سیاه کرده قد و قامت الف
بس نقطه سیه برخ حرف شین زده

(تاریخچه کتابخانه‌های ایران از رکن‌الدین همایونفرخ
طبع تهران (بی‌تاریخ)

۳۸ ـ جمال مرد

خط حسن جمال مرءٍ ان کان لعالم فاحسن
الدر مع البنات اجلی والدر مع النبات ازین
(گلستان هنر)

۳۹ ـ حسن خط

خط که از شایبهٔ حسن تهیست
بهرهٔ کاغذ ازو روسیهیست
خط چنان به ز قلم رانندہ
کـه بیاساید ازو خواننده
(لااعلم)

ناسفته گوهریست ز بحر ولایتش
هر نقطه کامد از قلم درفشان او
گویی که بوده در ید قدرت انامِلش
چون خامه در انامل معجز نشان او
(عبدالله مروارید)

۴۰ـ سرو قلم

هستی ز قلم رقم پذیرست
زو شمع رقم فروغ گیرست
سرو یست‌قلم بباغ ادراك
سایه ز رقم فکنده بر خاك
(لااعلم)

۴۱ ـ وصف قلم

طرفه نگار قصب آل پوش
با دو زبان در سخن ، اما خموش
جلوه کنان سرو قدی سایه سای
گیسوی شبرنگ کشان زیر پای
سرو قدی همچو کمان توز پوش
با شب تاریك ، رخ روز پوش
تیر نه اما هدف ره سپر
بوده ز کاغذ هدفش بیشتر
کارگر و پر هنر خرده بین
کرده همه کار به کد یمین
پیشهٔ او معجزهٔ ساحری
گاه کلیمست ، گهی سامری
کرده گهی موی شکافی شعار
گاه فرومانده بموبی ز کار

۴۲ ـ کلید هنر

کلید خرد را هنر شد علم
کلید هنر چیست ؟ نوك قلم
قلم نقشبندست و چهره کشای
قلم بر دو نوع آفریده خدای
یکی از نبات آمده دلپذیر
نی قند گشته ز بهر دبیر

دگر نوع او نوع حیوانی است
کش از آب حیوان درافشانی است
نگارندهٔ نقش معانی فریب
ازو روزگار هنر دیده زیب

۴۳ ـ مفتاح رزق

علیکم بحسن الخط فانه‌من مفاتیح‌الرزق (منسوب بحضرت‌علی)

غرض مرتضی علی از خط نه همین لفظ بود و حرف و نقط
بل اصول صفا و خوبی بود زان اشارت بحسن خط فرمود

(سلطان علی‌مشهدی)

فزاید ز خط ، حسن نازك عذاران
علیکم بحسن الخط ای دوستداران
شود تازه از خط بهار جوانی
بدانگونه کز سبزه عهد بهاران

۴۴ ـ آرایش توانگر

تعلم قوام الخط یا ذالتأدب
فما الخط الا زینة المتأدب
فان کنت ذامال فخطك زینة
وان کان محتاجاً فافضل مکسب

(منسوب به علی رض)

خط خوب ای برادر دلپذیراست
چو روح اندر تن برنا و پیوست

اگـر منعم بـود آرایش اوست
وگر محتاج باشد دستگیر است

۴۵ - الخط نصف العلم

خط که فـرموده‌است نصف العلم
سـرور انبیا بعلـم و بحلم
آن خط مـرتضی علی بـودست
زان نبی نصف علم فرمودست
کردی اکثر کتابت مصحف
خط ازآن یافت رسم عز و شرف
آنچنان خط کجاست حد بشر
قلـم دیگرست و خط دگـر
قلم پاك آن رفیع جناب
خورده از جـویبار جنت آب
دست در پاش او خزانهٔ رزق
خامهٔ او کلید خانهٔ رزق
از مدادش چه گویم و ز دوات
آب حیوان نهفته در ظلمات
ورقی را کـه خط شاه بر اوست
بـوسه‌گاه ملایـك و بشر اوست

(سلطان‌علی مشهدی)

اگر نه قید کتابت بود کجا باشد
شگفته معنی رنگین فکر جان‌پرور

۴۶ ـ هفت خط

طومار و محقق و رقاع و ریحان
نسخ است که ثلث او به توقیع نوشت

***

محقق بنزدیك هـر کس که هست
که ریحان خطش برد دل ز دست
رقاعش پسندیدهٔ روزگار
به توقیع او سحر را ختم کار
غبارش بر اطراف سیمین حریر
چو آثار خط بـر رخ دلپذیر

۴۷ ـ اقلامِ ستّه

نگار من خط خـوش مینویسد
بغایت خـوب و دلکش مینویسد
مناشیر و محقق ، نسخ و ریحان
رقاع و ثلث هـر شش مینویسد

۴۸ ـ نستعلیق

نسخ تعلیق گر خفی و جلیست
«واضع الاصل» خواجه میرعلیست
وضع فرمود او ز ذهن دقیق
از خط نسخ و ز خط تعلیق
(سلطان علی مشهدی)

۴۹ - تعلیق

کاتبان را هفت خط باشد بطرز مختلف
ثلث وریحان ومحقق، نسخ وتوقیع و رقاع
بعداز آن تعلیق آن خطست کش اهل عجم
از خط توقیع استنباط کردند ، اختراع
(جامی)

۵۰ - قلم انگشت

شناسای رقوم هفت‌خط مولی نظام‌الدین[1]
که مانند خطش در عرصهٔ آفاق کم باشد
نویسد از سرانگشت خط ثلث را یارب
که دیدست اینچنین کاتب که‌انگشتش قلم‌باشد
(بهرام میرزا)

۵۱ - خط سلطان‌علی مشهدی

آنکه در عـالم بخط مشك فـام
نسخ کـرده خـط استادان تمام
گشـته شاگـردانش از راه یقین
در طریق حـق «کـرام الکاتبین»

---

۱ ــ مولانا نظام‌الدین بخارایـی خطوط سته را خوش می‌نوشته و در کتابخانه بهرام میرزا بوده و با انگشت خط ثلث را با اسلوب و نزاکت تمام می‌نوشته و این قطعهٔ نواب میرزایی در باب ثلث‌نویسی او بانگشت مشهور می‌باشد (گلستان هنر۳۳).

مولانا محمد ابریشمی که سرآمد شاگردان سلطان‌علی مشهدی بود برلوح مزارش بخط خود نوشته :

آنکو رقم زدی قلمش خط جانفزا
در حرف او کشیده قلم کاتب قضا
جان یافتی قلم چو رسیدی بخط او
آخر ، ولی شدش قلم دست خاك پا
خطش همین نبود نکو ، در طریق نظم
لطف سخن چوحسن خطش‌بوددلکشا
ره داد از مناسبت نام نزد خویش
سلطان ابو الحسن علی موسی رضا
رو در فناست هرچه ببینی بغیر او
ماند همین خدا و نماند بجز خدا

۵۲ - قلم جوان

مرا عمر شصت و سه شد بیش و کم
هنوزم جوانست مشکین قلم
هنوز آنچنان هستم از فضل حق
که باطل نگردانم الحق ورق
توانم هنوز از خفی و جلی
نویسم که «العبد سلطان علی»

۵۳ - سند علم خط

پیشتر از زمان شاه رسل خلق راهنمای نشأه قل

سر بخطی کـه خامه فرسودی
خط عبری و معقلی بودی
مرتضی اصل خط کوفی را
کرد پیدا و داد نشو و نما
وین خطوط دگر که استادان
وضع کردند هم ز کوفی دان
واضعان کاسمشان درین بابست
ابن مقله است و ابن بوابست
سند علم خـط بحسن عمـل
پس بود مرتضی علی ز اول
زانکه هم اوست در تمام علوم
علما را بعلم امام عموم
هـر کـه داند در مدینهٔ علم
نقد وقتش شود خزینهٔ علم
(سلطان علی مشهدی)

۵۴ ـ اصول خط

اصول و ترکیب کراس و نسبت
صعود و تشمیر نزول و ارسال
(یاقوت)

ظاهر خط اصول و ترکیبست
کرسی و نسبتش بترتیبست
بعد اینها بود صعود و نزول
شمره هم داخلست و هست قبول
نسخ تعلیق را مجو ارسال
کاندرین باب نیست قال و مقال

هست ارسال در خطوط دگر
این بدان و ازین سخن مگذر
جمع میکن خطوط استادان
نظری میفگن درین و دران
طبع تو سوی هر کدام کشید
جز خط او دگر نباید دید
تا که در چشم پرشود ز خطش
حرف حرفت چو دُر شود ز خطش
(سلطان‌علی مشهدی)

۵۵ ـ کاغذ و رنگ

کاغذی بهتر از ختایی نیست
حاجتِ آنکه آزمایی نیست
حبذا کاغذ سمرقندی
مکنش رد اگر خردمندی
خط برو صاف و خوب می‌آید
لیک پاك و سفید می‌باید
خواه رسمی و خواه سلطانی
جهد کن تا که خوب بستانی
هیچ رنگی به از حنایی نیست
با تو گویم که رنگ آن از چیست؟
زعفران و حنا و قطرهٔ چند
از مدادست بیش ازین مپسند

خط برو خوب و هم طلا خوبست
زینت خط خوب مرغوبست
چشم را رنگ سرخ وسبز و سفید
خیره سازد چو دیدن خورشید
بهر خط نیم رنگ می‌باید
تا ازو دیده‌ها بیاساید
رنگهایی که تیره رو باشد
خط رنگین برو نکو باشد
کاغذ سرخ را سفید نویس
تا نماید خط تو خوب و نفیس
کاغذی کان کبود رنگ بود
از سفیداب دلپسند بود

(سلطان‌علی مشهدی)

۵۶ ـ در باب خوش‌نویس شدن

ایکه خواهی که خوشنویس شوی !
خلق را مونس و انیس شوی !
خطهٔ خط مقام خود سازی
عالمی پر ز نام خود سازی !
ترك آرام و خواب باید کرد
وین ز عهد شباب باید کرد
سر به کاغذ چو خامه فرسودن
زین عمل روز و شب نیاسودن

زارزوهـای خـویش بگذشتن
وز ره حرص و آز برگشتن . . .
هر که از مکر و حیله و تلبیس
پاك گـردید گشت پاك نویس
داند آنکس که آشنای دلست
که صفای خط از صفای دلست
خط نوشتن شعار پاکانست
هرزه گشتن نه کار پاکانست
گوشهٔ انزوا نشیمن کن
یادگیر این سخن ز پیر کهن
(سلطان علی مشهدی)

۵۷ - پشیمانی استاد

خواجه محمودبن خواجه اسحق شهابی از قریهٔ سیاوشان هرات و شاگرد میرعلی‌هروی بود وی در خدمت میر کاررا بجایی‌رسانید ، که بعضی خط اورا برخط میرترجیح میدادند ، و او هم بنام استاد قطعاتی مینوشت ، میرعلی درشکوه گفت :

خواجه محمود آنکه یك چندی
بود شاگرد این حقیر فقیر
یاد دادم باو ز قلت عقل
آنچه دانستم از قلیل و کثیر
بهر تعلیم او دلم خون شد
تا خطش یافت صورت تحریر

در حق او نرفت تقصیری !
گرچه او هم نمیکند تقصیر !
هرچه را مینویسد از بد و نیك
جمله را میکند بنام حقیر
(نگارستان هنر ۸۴)

۵۸ ـ مناجات کاتب

الهی همه عمر ، محمود کاتب
اگرچه بعصیان سیه کرده دفتر
بحرف خطایش خط عفو درکش
بحق علی بن موسی بن جعفر
بفضل خود ای پادشاه خطابخش!
بخط خطایش بکش خط سراسر
(شاه محمود نشابوری زرین رقم متوفا در مشهد ۹۷۲ ق)

۵۹ ـ خط یاقوت

خط یاقوت را هر کس که دیدی
بیك مثقال زر حرفی خریدی
اگر یاقوت خط او بدیدی
بصد مثقال هر حرفی خریدی

۶۰ ـ خط دلفریب

خطش چون خط نیکوان دلفریب
ز دل برده آرام و از جان شکیب

بود کلکش آن جادوی بوالعجب
که بر روی روز افگند زلف شب

۶۱ - تراشهٔ قلم

محقق‌است که‌گر ابن‌مقله زنده شود
تراشهٔ قلمش را بمقله بردارد

۶۲ - اسلامی و ختائی

شنیدم که صورتگران ختای
نخستین که گشتند صورت‌کشای
بخون جگر رنگی آمیختند
مثال از گل و لاله انگیختند
چو مو گشته باریك از آن آرزوی
پی موشگافی قلمشان ز موی
ز گلها یکی صفحه آراستند
بآیین و زیبی که خود خواستند
نهادند از انرو ختاییش نام
که کلك ختایی از او یافت کام
چو دور نبوت به‌احمد رسید
قلم بر سر دیگر ادیان کشید
خطا پیشه‌گان ختایی نژاد
نمودند نقش نخستین سواد
بدعوی یکی صفحه آراستند
نظیرش ز شاه رسل خواستند

نــه از نقش آراسته یك ورق
که پر کرده از لاله و گل طبق
ببردندش از عین کافـر دلـی
بدعوی سوی شاه مردان علی
چو شاه ولایت بدید آن رقم
باعجاز بگرفت در کف قلم
رقم کرد اسلامیی دلربای
که شد حیرت افزای اهل ختای
چو آن اصل افتاد در دستشان
بشد نقشهای دگر پستشان

(گلستان هنر ۱۲۸)

۶۳ ـ هنر و خیال

گویند که بود پادشاهی مه طلعت و آفتاب جاهی
بودش به رخی چو لالهٔ راغ یك نرگس ناشگفته در باغ
فرخنده مصاحبی قرین داشت کو نقد هنر در آستین داشت
مانی رقمی که گاه تصویر ماندی رقمش بنقش تقدیر
برسنگ چو نقش آب بستی هر کس دیدی سبو شکستی
بر دور مه ار قلم کشیدی مه ظلمت سلخ را ندیدی
از عین تری که در قلم داشت آثار حیات در رقم داشت
نقش رقمش طراز چین بود صورتگریش بلای دین بود
از عالم جان، صدآفرین داشت جان خود قلمش درآستین داشت
خورشید لقا شه فلك خشم میدید بمانیش بیك چشم

مانی قلمی دگر ، قرین داشت کز وی در دل ، نهفته کین داشت
میخواست که حیله‌یی بسازد با وی نقشی بمکر بازد
زد نقش : کزو شه جهاندار شد صورت خویش را طلبگار
آن نقش طراز مانوی‌دست با خویش خیال نقش شه بست
برداشت صحیفه‌یی دل‌افروز بنگاشت بران بطبع فیروز
شه را تیری بدست وازخشم زد تاب سنان بگوشهٔ چشم
از تیر گــه کجی ستادن باید چشمی بهم نهادن
زین تازه‌خیال ، آن خردمند بکشاد ز رشتهٔ هنر بند
شه یافت چوفکرسحرسنجش بخشید دو ملك دسترنجش
زان یك صلهٔ هنر طرازیش
وان یك صلهٔ خیال‌بازیش
زان کار ، دل حسود بشکست
نومید بکنج غصه بنشست
(گلستان هنر ۱۳۱)

۶۴ ـ تصویر سخن‌گوی

خوشا خامه سنجان جادو طراز
روانبخش از خامهٔ سحر ساز
به هر آفریده در آویخته
نظیری ز هر یك برانگیخته
شده پیرو صنع یزدان پاك
ز پرکار افلاك تا سطح خاك

سوی آفرینش نظر داشتند
سوادی ز هر اصل برداشتند
بنقش جهان صنعشان رهنمون
قلم پیش‌شان بهر سجده نگون
ندانم بصـورت چه فن میکنند ؟
که گویی بمردم سخن میکنند !

(گلستان هنر ۱۳۲)

۶۵ – بهزاد

استاد زمانه حضرت بهزادست
کو داد هنروری بعالم دادست
کم زاد بسان مانی از مادر دهر
بالله که بهزاد ازو به زادست

***

نگار زغالش بچابك روی
بهست از قلم گیری مانوی
اگر مانی از وی خبر داشتی
ازو طرح و اندازه برداشتی
بود صورت مرغ او دلپذیر
چو مرغ مسیحا شده روح‌گیر

سال وفات بهزاد ۹۴۲ ق ۱۵۴۵ م .

وحید عصر بهزاد آنکه چون او
ز بطن مادر ایام کم زاد

اجل چون صورت عمرش بپرداخت
قضا خاك وجودش داد برباد
ز من صورتگری تاریخ پرسید
بدو گفتم جواب از جان ناشاد
اگر خواهی که تاریخش بدانی
نظر افگن به «خاك قبر بهزاد»
۹۴۲ (گلستان هنر ۱۳۵)

۶۶ ـ پادشاه هنرمند طهماسپ

تعالی الله آن خامهٔ دلفریب
کزو یافت اورنگ افلاك زیب
چسان جان نیابد ز کلکش رقم
که جان میچکاند ز نوك قلم
بود آفرینش همه پست او
زده هر رقم بوسه بردست او
چو خواهد قلم از برای رقم
ز پـرّ فرشته ببندد قلم
ز شوقش صدف سر برآرد ز آب
که از ابر دستش شود کامیاب
قلم را از آن کار بالا گرفت
که اندر دو انگشت او جا گرفت
قلم چون به تشعیر گیرد دبیر
ازان موی خیزد براندام شیر
(گلستان هنر ۱۳۸)

۶۷ ـ بت صورتگر

عشق بت صورتگری افگند شوری درسرم
خلقی بصورت عاشق و من عاشق صورتگرم
(مولانا نظری نقاش قمی حدود ۹۵۰ ق)

۶۸ ـ مهاجرت هنر

جانب هند میروم کانجا کار اهل هنر نکو رفته
که سخا و کرم ز اهل زمان بـزمین سیه فـرو رفته
(میرمصور بدخشی حدود ۹۵۰ ق)

۶۹ ـ موی جان ده

موی قلمش ز اوستادی جان داده بصورت جمادی

۷۰ ـ وصف مرقع سلطان ابراهیم میرزا در مشهد

ز اشکال گلها و نقش طیور
بهشتی ز باد خزان بی‌قصور
که از روی پاکیزگی و تمیز
بجز جان نگنجد در او هیچ چیز
هزاران گل و لاله‌اش شاخ و برگ
همه امن از آسیب باد و تگرگ
مصور جوانان خـورشید روی
لب از شرم هـم بسته در گفتگوی

به‌هم یك جهت جمله در صلح وجنگ
نه چون اهل عالم دو روی و دو رنگ
شب و روز با یکدگر هم وثاق
به هم صحبتی مـردم بی‌نفاق
(گلستان هنر ۱۴۳)

۷۱ ـ کتب‌خانه

از کتب‌خانه‌اش اوراق فلك دیوانیست
که برو ثبت شده از کـرم یزدانی
از شهاب و خور و قوس قزح و سیاره :
جدول و شمسه و شیرازه و زرافشانی

۷۲ ـ تاریخ نقاشی قبهٔ امام رضا

بود چون توفیق نقاش ازل
شد تمام این طرح و نقش از کلك من
خواستم از هاتفی تاریخ گفت
« نقش کرد این قبهٔ زیبا حسن »
۹۸۰ق
(استاد حسن مذهب بغدادی)

۷۳ ـ در مدح مظفر مصور

یکی از وارثان کلك بهزاد
ز شاگـردی او بهزاد دلشاد
در ایـوان قلم بالا نشینی
بآییـن بـصـارت دوربینی

بچشمی گر مه و خورشید دیدی
بمویی هر دو عالم را کشیدی
خردمندی که چون گشتی قلمزن
عطارد را زبان گشتی باحسن
شدی گر صورتی را چهره پرداز
توانستی شمردی سحر و اعجاز
بتمثال کسی کردی چو رغبت
چنانش ساختی کز اصل صورت:
نیارستی کسی فرقی نهادن
مگر از جنبش و از ایستادن
ز رعنایی چو گشتی صورت‌آرای
هوس را پای لغزیدی بصد جای
بنقاشی چو سردادی قلم را
نمودی نوبت دیگر ارم را
دلیری را چو دادی صورت از نقل
تهور مومیائی جسته از عقل
برنگ و روغنش هر گه نظر بود
صفا را از حیا خون در جگر بود
(از قانون‌الصور صادقی بیگ افشار متوفا ۱۰۱۷ ق)

۷۴ - هفت اصل

همچنانکه درخط شش قلم اصل است، درین فن نیزهفت اصل معتبر است: اسلامی، ختایی، فرنگی، فصالی، ابر، واق، گره (گلستان هنر ۱۳۲)

ز نقاشی چو خواهی کام یابی
گشایم بر تو از هر سوی بابی
ولی جز هفت نبود اصل این کار
چگویم زانکه دارد فرع بسیار
چنین کرد اوستادم رهنمایی
که هست **اسلامی** و دیگر **ختایی**
ز **ابر** و **واق** اگر آگاه باشی
چو **نیلوفر** ، **فرنگی** خواه باشی
مکن از بند **رومی** هم فراموش
کنی چون اسم هریك جای در گوش
(قانون‌الصور)

۷۴ ـ داستان مانی صورتگر

شنیدم که مانی بصورتگری
زری سوی چین شد به پیغمبری
ازو چینیان چون خبر یافتند
بران راه پیشینه بشتافتند
درفشنده حوضی ز بلور ناب
بران راه بستند چون حوض آب
گزارندگیهای کلك دبیر
برانگیخته موج ازان آبگیر
چو آبی که بادش کند بیقرار
شکن برشکن میدود بر کنار

همان سبزه کو بر لب حوض رست
بسبزی بران حوض بستند چست
چـو مانی رسید از بیابان دور
دلی داشت از تشنگی ناصبور
سوی حوض شد تشنه تشنه فـراز
سر کوزهٔ خشك بکشاد باز
چو زد کوزه برحوضهٔ سنگ بست
سفالین بد آن کوزه حالی شکست
بدانست مانی که در راه او
بد آن حوضهٔ چینیان چاه او
برآورد کلکی بآیین و زیب
رقم زد بران حوض مانی فریب
نگارید ازان کلك فرمان‌پذیر
سگی مرده برروی آن آبگیر
در و کرم جوشنده بیش از قیاس
کزو تشنه را در دل آمد هراس
بدان تا چو تشنه دران حوض آب
سگی مرده بیند نیارد شتاب
چو در خاك چین این خبر گشت فاش
که مانی بران آب زد دور باش
ز بس جادوئیهای فرهنگ او
بدو بگرویدند و ارژنگ او
(شرف‌نامه نظامی ص ۳۷۹)

۷۶ ـ صورتهای شاهان

ز هندوستان تا بیابان روم
ز ویران زمین تا به آباد بوم
فرستاده‌ام سوی هر کشوری
فـراست شناسی و صورتگری
بدان تا ز شاهان اقلیم گیر
زند صورت هر کسی بر حریر
نگارندهٔ صورت از هر دیار
سرانجام نزد من آرد نگار
چو آرند صورت بنزدیك من
درو بنگرد رأی باریك من
گوا خواهم آن نقش را درنوشت
زهرکس که این ازکه دارد سرشت ؟
چو گویند نقش فلان پادشاست
پذیرم که آن نقش نقشیست راست
پس از ناخن پای تا فرق سر
گمارم بهر صورتی بـر نظر
ز هـر سالخوردی و هـر تازهٔ
بگیرم بقدر وی اندازهٔ
بدو نیك هر صورتی از قیاس
شناسم که هستم فراست شناس
(شرف‌نامهٔ نظامی ص ۲۶۲)

(۷۷) تاریخ مرقع امیرعلی‌شیر

تا نسخهٔ جهانرا زینت شد این مرقع
یابد ازو عطارد در کار خود نسقها
کافور گون بیاضش تا گشت دلکش از خط
هـر دم بـرد بخوبی از نو خطان سبقها
برصفحه‌های نسرین انداخت سایه سنبل
تا ریخت مشك سوده برسیمگون طبقها
پرسد اگر کس از من تاریخ اختتامش
گویم پی‌مرقع جمع آمده ورقها (۸۹۷ ق)

(خواجه عبدالله مروارید)

۷۸ـ هنر و بشر

کلك الهی چو رقم زد صور
مظهر فضل و هنر آمد بشر
در پی اظهار هنر چون شتافت
صفحهٔ ایام ازو زیب یافت
گاه بنوك قلم مشك‌سای
کرد رقم خط فضیلت فزای
گاه برانگیخت بهم آبرنگ
ساخت عیان ماهرخی بیدرنگ
گاه بگلزار سخن از هنر
کرد روان جویچهٔ آب زر

گاه برافراخت درخت بلند
میوهٔ او قوت دل مستمند
ساخت گهی از قلم سحر فن
گلبن پرگل بریاض سخن
کرد بتذهیب سخن چون شتاب
شد خجل از شمسهٔ او آفتاب
حسن خط و صورت مردم فریب
میبرد از خاطر دانا شکیب
دیده شد از صورت خط بهره‌ور
دل بود از معنی او بیخبر
(نامهٔ نامی مخطوطهٔ کتابخانهٔ ملی پاریس)

(۷۹) کلك نقاش

طلب کردند آن نقاش استاد
که کلکش جام جان را آب می‌داد
خردمندی ، حکیمی ، نکته دانی
گرو بربود از شاپور و مانی[۱]
زمانی کان نقوش اندر خطا بود
به پیش نقش او آنها خطا بود
بصورت کلك او با کلك تقدیر
برابر بود در تحریر و تصویر

(۱) این مصراع دراصل غلط چاپ شده : کزو پربود از شاپورومانی ؟

قلم‌هایش بسرخی گشته خونریز
چو مژگان بتان ، باریك سرتیز
چو او نقشی زدی برروی نامه
بنان[1] عقل را می‌کرد خامه
اگر نقش پری تصویر کردی
پری را ، بررخش تسخیر کردی
چنان زیبا کشیدی صورت حور
که از وی چشم رضوان یافتی نور
لب حوران چنان شیرین کشیدی
که جان قدسیان برلب رسیدی
به نقش لب چو کردی خامه را تر
ز لطفش می‌چکیدی آب کوثر
بدینسان برکشیدی صورت جان
که جان برصورتش میگشت حیران
اگر تمثال یوسف برکشیدی
برو یوسف ، دل و جان می‌دریدی
چنان چشم بتان را نقش می‌بست
که بروی آهوی وحشی شدی مست
به نقش ار صورت آهـو کشادی
ز نافش ، نافـهٔ مشکین فتادی

۱ــ در نسخهٔ مطبوع بتان است ؟ ولی بنان به‌معنی انگشتان باشد .

اگر کلکش ببستی ، هیئت باز
بیك دم در هوا رفتی به پرواز
چو کردی نقش مهر عالم‌افروز
نمودی در دل شب ، چهرهٔ روز
وگر قد نگاری برکشیدی
روان اندر خرامیدن رسیدی
(ازمثنوی مهروماه جمالی دهلوی ۹۰۵ ق، ص ۳۸ طبع لاهور۱۹۷۴م)

(۸۰) صندوق کتاب

آن دلبر شوخ طبع شیرین گفتار
خوش گفت بشیخ خویش: کای شیخ کبار!
زنهار مکن تکیه به صندوق کتاب
سودی نکند کتاب بر پشت حمار
از انیس‌العاشقین حسین ابیوردی (فرهنگ ایران زمین ج ۱۵)

۸۱ - دارالکتب غزنه

بیارایـد کنون دارالکتب را
بتوفیق خدای فـرد جبار
ز هـر دارالکتب کاندر جهانست
چنان سازد که بیش آید بمقدار
به شادی بـرجهد هربامدادی
بـروبد خاك هـر حجره برخسار
به جان آنرا عمارت پیش گیرد
که چون بنده نباشد هیچ معمار

دهد هرعلم را نظمی که هرکس
بود از علم نوعی را خریدار
کند مشحون هم طاق و رف آن
به تفسیر و به اخبار و به اشعار
گر این گفتار او باور نیاید
ترا ظاهر شود زین پس بکردار
(دیوان مسعودسعد سلمان ، چاپ رشید یاسمی، تهران ص ۲۲۴)

(۸۲) عبرت ازخواندن خط

نبشتم خط ندانم تا که خواند
که بی‌شك من بمیرم این بماند
هران عاقل کی این خط را بخواند
بداند کی جهان باکس نماند
(از آخر کتاب السبعیات بخط محمودبن محمدبن‌محمود قرن ۶ ه)

(۸۳) ـ خط یادگار

روزی که نه شادی و نه شیون ماند
نه دست و قلم ، نه جان و نه تن ماند
بر خاطر دوستان دهد یاد مرا
خطی که بیادگار از من ماند
(از یك مجموعهٔ خطی قرن ۷ ه در کتابخانهٔ مجلس سنا ، تهران)

(۸۴) تبریك كتاب

تا که باشد در آسمان مهتاب
تا بود زلف نیکوان در تاب

بـاد یارب مبارك و فـرخ
بـرخداونـد این کتاب کتاب
(ازخاتمهٔ دیوان‌سلمان‌ساوجی۸۵۹ق در کتابخانهٔمرکزی‌دانشگاه‌تهران)

(۸۵) خامهٔ مشکین

آن روز که ید ز کار خواهد ماندن
خطست که یادگار خواهد ماندن
این نقش که از خامهٔ مشکین سرزد
بر صفحهٔ روزگار خواهد ماندن
(از خاتمهٔ التحفةالسعدیه قطب شیرازی ،کتابت زین‌العابدین شاه‌محمد استرآبادی درسنه ۱۰۱۴ ق. کتابخانهٔ وزیری یزد)

(۸۶) دولت خط

خدا چو داد ترا دولت نوشتن خط
یقین شدت که برین‌عمر اعتباری نیست
کتاب چند پس ازخویش یادگارگذار
که خوبتر ز کتب هیچ یادگاری نیست
(از خاتمه شرح بیست باب مورخ ۱۰۳۱ ق خط کاظم‌بن محمد فرشته در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران)

(۸۷) یادگار بهترین

هر چند به عمر اعتباری نبود ما را به جهان دمی قراری نبود
جزخط سیاه در جهان بعد ازما بهتر به زمانه یادگـاری نبود
(از خاتمه نزهةالقلوب خط حسن‌بن عبدالمجید اصفهانی قرن ۱۲ ه در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران)

(۸۸) خط پریشان

خطم مشوش است و پـریشان چو زلف یار
عیبم مکن کـه در شب هجران نـوشته‌ام

(ازخاتمه انوار سهیلی مورخ ۱۲۹۴ ق خط اسماعیل‌بن گل‌محمد در کتابخانهٔ ملی تبریز)[1]

۱ـ از عـدد ۸۲ تا ۸۸ منقولست از مقالهٔ شعرهای پایان نسخه بقلم ایرج افشار درشماره ۱۳۹ هنر و مردم، اردیبهشت ۱۳۵۳ ش طبع تهران.

فصل چهارم

آثار باقیه هنر تیموریان از مکتب هرات و متفرعات آن

اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی

-۱-

لوایح جامی ، بقلم احمد حسینی :

۱۷ × ۲۶ سانتی ، بقلم احمدالحسینی مشهدی‌الکاتب در سنه ۹۷۸ ق ۱۵۷۰ م . منیاتور نگار آن میرزا علی شاگرد بهزاداست کـه مکتب هنر هرات را در مکتب مشهد نشان میدهد و برای امیر سلطان مراد خان حسینی نوشته شده .

(کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد ۲۵۶ دورن ـ خ ۴۸) برورق اول ب و دوم الف این نسخه دو مجلس منیاتور دوصفحه‌یی مهمانی با رنگهای گرم ابنیه و منظرباغ با البسهٔ رنگین‌وسروهای بلند ودرختان شگوفه‌دار دارد . چهرهٔ اشخاص خراسانی با ریش‌های کوتاه سرخ‌فامست ، ولی این تصویر تعلقی با متن کتاب ندارد و منیاتورهای اصل کتاب قـرار ذیل است :

(۱) شاه و صوفی ۹ × ۱۷ سانتی

(۲) شهزاده و پری ، که حواشی این صفحه برزمینهٔ آسمانی

منظر درختان با مرغان زرین در کمال زیبائی دارد ، و در متن صورت شهزاده و پری بالدار نشسته در زیر درخت پـرگل برقالین زیبائی در حال معاشقه دیده شود ، و پس منظر آن کوهست (۹×۱۷ سانتی)

(۳) پری بالدار زیبا با لباس فاخر با دیو شاخدار قوی هیکل در دامنهٔ کوهی که درختان پرشگوفه دارد ، و دیو از صراحی خود آبرا در صراحی پری می‌ریزد (۵ ، ۹×۱۷ سانتی) حاشیهٔ این منظر برزمینهٔ آسمانی شاخسار و حیوانات جنگلی مانند آهو و شیر شکاری و پرندگانست .

(۴) یك صفحه مصور این کتاب نفیس در منیاتورهای قـرن ۱۴ – ۱۷ شوروی‌با رنگهای بسیارزیبای اصیل نشرشده (۹، ۱۶×۹،۳ سانتی لوحه ۳۸)

درین منظر شاه با قبای زنگاری تیره گلدار مطلا و پیراهن دراز گل طلائی و عمامه و جیغه سیاه کوچك در گلزاری سرسبز برصفحهٔ کوچك سنگی نشسته وچهرهٔ نیمه مغولی دارد . سه نفرغلام خوشروی امرد با البسهٔ دراز زیبای رنگین دارای گلهای کوچك طلائی در عقب و پیش او ایستاده‌اند . گلهای چمن با لطافت و رنگهای طبیعی‌اند سروهای سر بفلك کشیده ودرختان پرگل درین چمن در دامنهٔ کوهی که رنگ طلائی دارد دیده می‌شوند .

صوفی با ریش نیمه دراز سیاه و چهرهٔ ماوراءالنهری با دستار خراسانی‌وعبای آسمانی‌رنگ‌در حضور شاه نشسته و باوخطاب میکند. آسمان بالای قله کوه رنگ طبیعی زیبا دارد ، و در بالا و پائین این منظربدیع که خصوصیات هنری هرات را حفظ کرده بخط بسیار جالب

زیبای نستعلیق جلی نوشته‌اند :

هرصورت‌دلکش که‌ترا روی‌نمود　　خواهد فلکش زود زچشم تو ربود

ـ ۲ ـ

سبحة‌الابرار جامی

ثلث دوم قرن ۱۶ دوام هنر هرات در ایران (۹ × ۱۵ سانتی) در کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد ۴۲۹ دورن .

منیاتور دوصفحه‌یی‌مجلس علماء که با متن‌کتاب مربوط نیست، البسهٔ اشخاص جوان و پیر با رنگ گرمست و نشستن گاه ایشان سبزه‌زاریست در دامنهٔ کوه که بالای آن رنگ روشن آسمان زرد ، اوقات غروب را نشان میدهد،وبیرون این مجلس علمای نشسته، جوی آبست که یکنفر بران آبدست می‌سازد .

درختان پر شگوفه و سروهای این منظر دیدنیست و با نقاشی سه تصویردیگرمتن‌کتاب تفاوتی‌دارد ، که بایدکار نقاش دیگری باشد .

حواشی این صفحات برزمینهٔ آسمانگون طلاافشان مانندآسمان پرستاره مینماید . خط این نسخه نستعلیق عالی خفی ونیمه‌جلی است و هردو صفحه مجلس مصورآن خیلی ساده و دارای رنگهای معتدل‌است که دریکی جوانی‌مغرور،درویشی را ازبام می‌اندازد (۷ × ۱۳ سانتی) و در دیگری عارفی ژنده پوش به محتشم‌زاده با نخوت دارای البسهٔ فاخر پند میدهد (۵، ۵ × ۱۳ سانتی) که :

گفت کای تازه جوان تند مرو　　پند سنجیدهٔ پیران بشنو

ـ ۳ ـ

سلسلة‌الذهب جامی بقلم میرعلی :

این نسخه در سنه ۱۵۱۹ م بقلم میرعلی حسینی خطاط معروف

هروی نوشته شد وجای تصاویر آن سپید بود ، تا که درحدود ۱۵۵۵ م بفرمایش ابراهیم میرزا حکمران مشهد مصور گردیدو نقاشی آن منسوب به شاگرد سلطان محمد در مکتب هنری مشهد است .

(موزهٔ دولتی هنرشرقی مسکو ۱۹۶۱ مخطوطات)

خط این نسخهٔ نستعلیق خفی بسیارخوش است ،حواشی صفحات گل کاری لطیف برزمینهٔ زردگون کمرنگ دارد، یك صفحهٔ مجلس مصور آن در دامنهٔ کوه اسفنجی دارای درختان و گلهاست که درافق آن ابرهای سپید و سیاه نمایانست (۷ ، ۱۶ × ۲۴ سانتی) که ۱۴ نفر اشخاص ریش سیاه را بشمول جوانان بی‌ریش امرد خوش‌پوش با البسهٔ رنگین در حالت مغازله‌ومصاحبه ایستاده‌و نشسته نشان میدهد ومربوط بحکایت جوانیست نیکرو ودلکش که هرکس به صحبت و رفاقت او میل دارد، واو از پدر خود می‌پرسد که با که آمیزد ؟ پدر به او پاسخ میدهد که به زیبائی ظاهری و حسن چهره فریب نخورد ، زیرا این زیبائی گذشتنی است و باید بزیبائی معنوی توجه کند .

تناسب و رنگ آمیزی این منظر استادانه و شبیه کارهای مدرسهٔ هـراتست . مجلس دیگر (۵ ، ۱۵ × ۵ ، ۲۰ سانتی) از همان هنرمند است که حواشی آن عیناً مانند مجلس گذشته ، لطیف و نازك گل کاری شده و دردامنهٔ کوه کوچك اسفنجی و بیخ درختی کهنسال بی برگ و بار سایبانی نفیس و منقش به صور پرندگان رنگین ایستاده ، و زیر آن سه نفر با ریش‌های سیاه و البسهٔ فاخر برقالین گلداردو رنگهٔ نفیس نشسته‌اند وجوانی امرد درعقب ایشان ایستاده،واین منظریست ازمراسم مزاوجت دو نفر عاشق و معشوقه بنام عیینه و ریا ، که قصهٔ آن در سلسلة‌الذهب

جامی منظومست.

بیرون سایبان متعلقان داماد وعروس از زن ومرد دیده می‌شوند و در کوه اسفنجی کوچك ، منظر بز و آهووشبان نی‌نواز ودختریکه اسپ وحشی را رام ساخته و کلاهی شبیه شاپوی امروز بر سر دارد دیدنیست . در پای درخت کهنسال خیمهٔ کوچکی دیده می‌شود که دختر مهروئی ازان به خارج می‌بیند . درین مجلس رنگهای گرم و سرد با تناسب خاصی که استادی مصور را نمایندگی کند کار شده است[1] .

-۴-

کلیات جامی :

اواسط قرن ۱۶ دوام هنرهرات در مکتب هنری مشهد (کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ، لنس ۱۰۹)

این نسخه نیز مانند برخی از مکتب هرات در آغاز تصویر دو صفحه‌یی یك مجلس مهمانی در باغ و گلزار دارد (۴ ، ۱۲×۸ ، ۲۰ سانتی) که با هیچ موضوعی از کلیات تعلق ندارد وصرف بغرض تزئین ملحق شده، مناظر این مجلس از آسمان و کوه واشخاص و سبزه‌زار رنگ سرد دارد و مجلس شاه را با مطربان و خدمتگاران وطباخان در دوصفحه نشان میدهد . تزئین حواشی این دوصفحه با ترنجهای رنگین لوزی بر زمینه زرد کم‌رنگ جالب است .

تصویردیگرمربوط به متن این کلیات هم باواسط قرن ۱۶ تعلق دارد (۶ ، ۱۲×۸ ، ۲۰ سانتی) که منظربازارفروش یوسف را برزمینهٔ

---

۱ ـ این دوصفحهٔ مصور در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۷۳ ـ ۱۷۴) نیز طبع سیاه دارد .

زرد خفیف با الوان سرد نشان میدهد که یوسف در بین بازار بر کرسی نشسته و از کلکین‌های متعدد دو طرفه منزل دوم و سوم این بنا ، زنان متعدد به تماشای حسن یوسف سرگرمند، حاشیهٔ لوزی با ترنج‌های زمینهٔ سیاه دارد و اشکال اشخاص خراسانیست .

تصویر دیگر همانست که زنان مصر در تماشای حسن یـوسف، دستهای خودرا بکارد می‌برند. تزئینات این مجلس برزمینهٔ زرد کم‌رنگ با رنگهای گرم خیلی عالیست. حاشیه زیبای ترنجی زرد وزنگار دارد، چهره‌های زنان با البسهٔ ایشان خراسانیست. زلیخا برتخت نشسته‌وجیغهٔ شاهانه دارد . یوسف با لباس فاخر در حالیکه اشعهٔ مقدس از روی او میدرخشد ، ابریق دردست ایستاده وزنان مجلس به حسن او متحیرند .

- ۵ -

تحفةالاحرار جامی :

از ثلث آخرقرن ۱۶ دوام هنرهرات درمکتب هنرقزوین ، بخط نستعلیق بسیارخوش و بهترین تصاویر این عصر و شبیه بکار محمدی . (کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد ۴۲۶ دورن) .

ازین نسخه چهار صفحه مصور ذیل در مجموعهٔ تصاویر آثار جامی نشر گردیده :

(۱) دوبط کشفی را بهوا می‌برند ، که موجب تعجب بینندگان میگردد ، برزمینهٔ نارنجی خفیف با الوان سرد نقش شده ، منظر کوه و درختان و سرو بلند و چمن‌زار است که بران دو مرد و دو زن با البسهٔ فاخر در حالت تعجب ایستاده‌اند (۹×۶ ، ۱۶ سانتی) .

(۲) معاشقهٔ پیرمرد با زن خوشروی (۵ ، ۹×۷ ، ۱۶ سانتی)

در دامنهٔ کوه اسفنجی سبزه‌زار با درختان شگوفه‌دار است کـه دران پیرمردی عصادار با زن بلند قد زیبائی که چادر از روی خود برداشته ایستاده و به‌گفتگوی عاشقانه پرداخته است .

حاشیهٔ این مجلس درختستان جنگلی برزمینهٔ آسمانی برنگ‌زرد خفیف‌کار شده است‌که دران بوزینه‌ها و حیوانات جنگلی بنظرمیرسند رنگهای آن متوسط و باتناسب است .

(۳) داستان لاغری شاعربا متمول فربه (۷، ۹ × ۲ ، ۱۷ سانتی) زمینهٔ تمام صفحه با حاشیه نارنجی است با همان تزئین حاشیه نمبر ۲، و در متن بنائیست دو منزله منقش بـا رنگهای خفیف و سرد کـه در هر دو منزل آن اشخاص مربوط داستان نشسته یا ایستاده‌اند .

(۴) دو جوان خوشروی شاعرونوازنده‌که شاعرکتابی دردست دارد و با شوق وهیجان شعر میخواند ، و جـوان امرد دیگر طنبوری می‌نوازد ، هردوبرچمن زیردرختان پرگل نشسته‌اند وصراحی‌می‌دربین ایشان افتاده . این تصویر به مضمون کتاب تحفة‌الابرار تعلقی ندارد و در خاتمه‌کتاب آمده است (۸ × ۸ ، ۷ سانتی) حاشیهٔ این صفحه هم با درختان وحیوانات جنگلی به نقاشی خفیف برزمینهٔ زرد مزین است.

- ۶ -

سلسلة‌الذهب جامی :

بخط بسیار خوش نستعلیق و دوام هنر هرات در قزوین ۹۹۵ ق ۱۵۸۷ م .

(موزهٔ هرمیتاج لنین‌گراد . وای ، پی ۹۹۲)

ازین نسخه دو مجلس منیاتور در مجموعهٔ جامی آمده :

۱ ـ دادخواهی پیرزن بدربار سلطان محمود غزنوی (۱۷×۱۱ سانتی) سلطان محمود با تاج و جیغهٔ شاهانه و لباس فاخر دارای قیافت زیبای ترکانه با ریش سیاه تنك و هیکل قوی متناسب در ایـوان مجلل کاخی برتخت نشسته ووزیرش پیش روی وی برسطح منقش گلدارزمین نشسته گپ میزنند . ایوان قصر مزین و منقش است و بالای آن منزل مزین عالی دیگریست کـه در یك گوشهٔ آن خانمی زیبا تا سینه بنظر می‌آید که روی او نمایان و موی سرش با موی‌بند زیبائی بسته است. گنبد بالای قصر کاشی‌کاری آسمانگون دارد و کاشی دیوار آسمانی و سرخ و عنابی و مطلا و سبز با رنگهای سرد است . بیرون در این قصر مجلل پیرزنی منحنی با عصای دراز ایستاده و عریضه‌یی دردست دارد، غلامی خوش‌پوش در راکشاده وبا او گپ میزند، غلامان سرابی از برامدهٔ منزل دوم بطرف بیرون قصر این منظر را تماشا میکنند.

۲ـ صفحهٔ مصور دیگر (۱۴×۲۰ سانتی) داستان کلنگ وگازر برکناردجله، منظریست لطیف که ماهیان درآب دجله شناکنان نمایانند، آب دریا رنگ سیاه و سپید مواج دارد ، برکنار آن گلزاریست سبزو جوانان خوشروی با البسهٔ مجلل ، کلنگی‌را از بین آب کشیده‌اند ، و جمعی از گازران با او گفتگو دارند .

ـ ۷ ـ

سلامان و ابسال جامی بخط محمد حسینی :

از مخطوطات کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد (پنس ۱۴۵) .

دوام هنر هرات در قزوین ، بخط خفی نستعلیق بسیار زیبای محمدبن ملامیرالحسینی ۹۸۹ ق ۱۵۸۱م .

یك صفحه این کتاب که فقط تزئینات سرد رنگ حاشیوی ، و هم سه تصویرجوانان برحاشیه دارد، درمجموعهٔ آثار مصورجامی طبع شده، که فقط یك نمونهٔ تزئین حواشی شمرده می شود (۲۸ × ۱۸سانتی).

- ۸ -

یوسف و زلیخای جامی بخط فرید :

در کتابخانهٔ عامهٔ لنین گراد (دورن ۴۳۰) .

دوام هنرهرات درمکتب هنری شیراز، بقلم فرید ۹۴۶ ق ۱۵۳۹م.

درمجموعهٔ آثارمصورجامی تصاویرذیل ازین نسخه طبع گردیده:

۱ ـ وصول زلیخا به مصر (۲ ، ۵ × ۵ ، ۹ سانتی)

صفحه کوچکیست که بدوطرف منظر مقطوع دارد ، و موکب زلیخا را برعماری رنگین واشتران قوی هیکل نشان میدهد ، که بانوئی زیبا با لباس فاخـر در عماری نشسته و اشتر او را ساربان جوانی مهار میکشد . تماشابینان این موکب با حیرت و اشتیاق ، سوار و پیاده در عقب منظر دیده میشوند :

رنگ آسمان زرد خاموش و با پاره‌های پیچان ابر است . یکی از تماشاگران احجار نفیسه را برموکب زلیخا نثار میکنند .

کنار نیل پرگل است و آب نیل رنگ سیاه دارد که ماهیان سپیدرنگ دران شنا دارند .

۲ـ یك صفحهٔ مصور با رنگ هـای سرد زرد و عنابیست (۱ ، ۱۰ × ۱۷سانتی)

شاه مصر برتختی در ایوان بزرگ ومجلل نشسته ، و یوسف را که خریده‌اند ، پیش او می آورند درحـالیکه اشعهٔ مقدس از چهرهٔ او

تلالؤ دارد ، ولی این منظر هم مقطوع است و نصف بدن یوسف دیده می‌شود . بر طاق ایوان بالا به نستعلیق و سپیدآب برزمینه زنگاری نوشته‌اند :

رواق منظر چشم من آئینه تست کرم‌نما وفرودآ که‌خانه خانهٔ‌تست

بربالای دروازهٔ این قصر کلمات «السلطان‌الاعظم» بخط نسخ دیده می‌شود . قیافت‌سازی و منظره کشی و رنگ‌آمیزی این مجلس سرد و خفیف است .

(۳) زلیخا یوسف را تعقیب میکند (۱ ، ۱۰×۱۷ سانتی) داخل اطاق است با بستریکهٔ قالین مزین زنگاری بران پهن و بالشی نفیس هم افتاده و فرش اطاق هم قالین گلدار سرخ حاشیه است ، تزئینات داخلی اطاق کاشی کاری آسمانی‌و سپید گلدار است . زلیخا لباس سادهٔ دراز سرخ کمرنگ پوشیده و یوسف را که اشعهٔ مقدس از سر او تشعشع دارد و سپیدپوش است تعقیب میکند و در دروازهٔ اطاق دامن و دست او را گرفته ، بربالای این در به سپیداب برزمینه زنگاری «یا مفتح‌الابواب» به نستعلیق خفی خوش خوانده میشود .

(۴) مجلس زنان مصر با زلیخا (۲ ، ۹×۵ ، ۱۳ سانتی) که یوسف با اشعهٔ مقدس ولباس سبززرین ابریقی‌را به‌آن محفل می‌آورد و از دروازه وارد می‌شود در متن شبستان زلیخا برتختی نشسته و دورادور او زنان مصربا البسهٔ فاخر و رنگین نشسته‌اند و بالای مجلس «یکی از تیغ انگشتان قلم کرد بدل حرف وفای او رقم کرد» خوانده می‌شود . و برجبههٔ طاق به سپیدآب برزمینهٔ زنگار به نستعلیق خوش نوشته است :

ز در درآ وشبستان ما منور کن   ببوی مجلس روحانیان معطر کن

(۵) منظر وصال زلیخا با یوسف (۵، ۸×۱۲سانتی) طاق مزین به گل‌کاری نازك و بـر زمینهٔ سپیداب است کـه دیوار های مزین برنگهای خفیف و سرد دارد ، دو مرغ کوچك هم بردو طرف داخل طاق برهمان زمینه سپیده نقش‌گردیده و بربستری مزین در سطح اطاق دو دلدادهٔ جـوان در حالت بوس و کنار دیده می‌شوند و درب اطاق را بروی جهانیان بسته‌اند و این بیت‌های جامی به نستعلیق خوش خفی برbالا وپائین تصاویر نوشته است :

نمك‌چون شور شوقش بیشتر کرد   دو ساعد در میان او کمر کرد

بزیر آن کمر ، نابـرده رنجی   نشانی یافت از نایاب گنجی

ـ ۹ ـ

یوسف و زلیخای جامی :

از اواسط قرن ۱۶ م دوام هنرهرات در شیراز (مؤسسهٔ تحقیقات شرقی اکادیمی‌علوم ازبکستان شوروی . شماره ۹۵۹۷تاشکند) بانستعلیق بسیار عالی استادانه .

ازین نسخه مصور مناظرذیل درمجموعهٔ مصور آثار جامی آمده:

(۱) مالك‌یوسف‌را ازچاه میکشد. وی‌برصخره‌های‌سنگ‌ایستاده و دهان چاه سیاه است ویوسف که اشعهٔ مقدس از روی او نبعان میکند دست برسن گرفته و از چاه برآمده که از سر تا سینهٔ او دیده می‌شود. بر سرصفحه بـه‌نستعلیق بسیار جالب نوشته‌اند :

بشارت کز چنین تاریك جائی   برآمد بس جهان‌افروز ماهی

(۲) منظر فروش یوسف در بازار برده‌فروشی : اصل منظر دو حصه دارد ، دربالا درپای‌کوهی‌سپیدرنگ‌یوسف جوان زیبا با پیراهن

سرخ و عبای سیاه گلدار و دستار سپید با اشعهٔ مقدس برتختی نشسته و چهار نفر با البسهٔ رنگین فاخر کیسه‌های طلا در دست ایستاده‌اند. پیرزن منحنی با چادر سپید و عصا با کلاوهٔ نخ در دست بخریداری یوسف آمده است.

در صحنهٔ پائین جوی پیچان آب برنگ سیاه دیده می‌شود که زلیخا کیسهٔ جواهر دردست در داخل عماری بالای اشتری بنظرمی‌آید و مهار آنرا ساربانی خوش لباس میکشد، این همه برای خریدن یوسف حاضرند.

(۳) یوسف شبانی میکند: منظریست برزمینهٔ‌سبزوجوی‌آب روان برنگ سیاه و درختی که برگهای آنرا یوسف بوسیلهٔ چوبی می‌ریزاند، و گوسفندان و بزان سپید و سیاه و سرخ و آبی رنگ آنرا میخورند. اشعهٔ مقدس ازچهره یوسف نبعان‌کرده، در عقب وی یك‌دختر سرخ‌پوش نشسته دوغ را ازمشکی که بسه پایه‌آویزانست درکاسه‌یی‌میگیرد، و هم دختری دیگر آفتابه را از جوی آب پرمیسازد. این نقش ازمتن صفحه به حاشیه دوام یافته ورنگهای البسه سرخ‌گرم و زرد سرد است.

(۴) نقش بسیار لطیف است‌که البسه اشخاص‌آن سرخ وعنابی گرمست برزمینهٔ سرسبز و برکنار جوی آب زیر درختی شگوفه‌دار یوسف با چهرهٔ زیبای دارای شعاع مقدس برتختی نشسته و زلیخاهم نشسته با او گپ میزند، خدمتگاران مهروی جوان میوه ها در ظروف انداخته در دست دارند و دوصراحی در طشت برزمین دیده می‌شود، دو سرو روان درین منظر دیدنی‌اند.

(۵) زلیخا دامن یوسف را می‌درد. در طاق بسیار بلندی که به

کاشیهای لوزی آسمانی رنگ سرد باحواشی رنگین گرم مزین است یوسف با عبای سرخ و اشعهٔ مقدس که از کلهٔ او میجوشد با قد رسا ایستاده وبدست راست اوزلیخا با عبای بسیار فاخر و زیبا و جیغه مکلل نشسته و دامن عبای یوسف را گـرفته و پاره کرده است . نگاه زلیخا بطرف یوسف والهانه و عاشقانه است . و یوسف میکوشد خود را ازچنگش برهاند . حواشی این صفحه رنگ آسمانی دارد بی نقش و نگار . این تصویر در عین سادگی دلچسپ و زیبا و فریباست .

(۶) منظر آمدن یوسف به مجلس زنان مصر و بریدن دستها بکارد در حیرت بحسن یوسف ، این منظر بوزمینهٔ رنگین و کاشی کاری ملمع ساخته شده ولی اشکال اشخاص آن خوب مشخص و روشن نیست شاید آسیبی بدان رسیده باشد .

(۷) یوسف در زندان : زمینهٔ زنـدان برنگ خیره متمایل بسیاه است در بین آن یوسف با شعاع طلائی نوری که از کلهٔ او میدرخشد برقالین سرخی نشسته و غل و زنجیر درگردن و دستهای اوست وعبای گلدار آسمانی رنگ دربر دارد ، دو نفرزندانی دیگریکی با لباس سرخ و دیگر لباس عنابی بیك طرف زندان با هم گپ میزنند و زندان بان عصا دردست دروازهٔ زندان را نگهداری میکند و بالای این درطبقه بنای بالای دروازه است که دو نفر زن با لباسهای فاخر ازان بصحن زندان و یوسف می بینند .

۸ ـ یوسف در حضور عزیز مصر بعد از خروج از زندان : این مجلس نهایت مجلل و رنگین است تزئین دیوارقصر کاشیهای لوزی زرد وسیاه است . برخی از حواشی دیوارها گل کاری زرد وسرخ بـرزمینهٔ

زنگاری متحرك ببالا دارد، دروسط قسمت بالا عزیزمصر با عبای سرخ و پیراهن زرد و تاج وجیغهٔ مکلل با یوسف که پیش او نشسته صحبتی دارد ، وی عبای گلدار آسمانی‌رنگ و پیراهن گلابـی سرد ببردارد و اشعهٔ تقدس از کلهٔ او برخاسته وجمعی از اهل دربار ایستاده‌اند . بیرون این صحنه حارسان قصر بنظر می آیند . رنگ‌آمیزی ایـن منظر روشن و تابان و متوازن است .

(۹) زلیخا در رهگذر موکب یوسف : دامنه کوهی‌است گلابی سرد و زلیخا پیش سپنج نشسته قیافت پیرزنی‌عصا بکف دارد ، پیراهن دراز سرخ و چادر سپید پوشیده ، موکب یوسف با لباس فاخر سرخ و سیاه با خدمه میرسد ، هالهٔ طلائی مقدس نور از چهرهٔ او برخاسته اسپ وی رنگ آسمانی و هیکل قوی دارد . زلیخا تمام جاه و جلال خود را از دست داده و پیرزن درویش اسپنج‌نشین پارسای خداپرستی است که بفضل خدا مورد توجه یوسف میگردد .

(۱۰) بدعای یوسف ، زلیخا جوان میگردد و درین‌منظر، وصال و هم‌آغوشی هردو تصویر شده کـه دو جوان دلدادهٔ زیبا درآغـوش یکدیگر ، بـرتختی رنگین و زیبای منقش بین قصری دیده می‌شوند . تزئینات داخلی قصر کاشیهای منقش سرخ و سیاه است . گـل‌کاری مختصری برسرقصرجالب است ونازك‌کاری نقوش‌تخت برنگ‌های‌گرم سیاه و زرد و سرخ وآسمانی سرد بسیاردلکش است . هالهٔ نوربرسرو چهرهٔ یوسف در حالت بوس و کنار هم دیده می‌شود .

(۱۱) مرگ یوسف : صحن مجلل وزیبای قصریست که متن‌آن بزمینهٔ آسمانـی‌رنگ سرد نقش‌های سرخ و زرد سرد مربع دارد ، و

حواشی آن بطرف چپ وراست لوزی زنگاریست . دروسط این صحنه یوسف با پیراهن خاکی و دستار سیاه و هاله نوری برقالین گلابی رنگ حاشیه منقش مرده بیجان افتاده وپیش نعش وی زلیخا غشی کرده وزنی او را در آغوش خود تکیه داده وپنج نفر زنان گریان و متأسف پیش وی دیده میشوند .

خمسهٔ نظامی بخط محمود :

۵۰۲ ورق ۲۹ × ۵ ، ۱۷ سانتی‌متر . کاتب: محمود هروی در ۱۰ ربیع الثانی ۸۳۵ ق (۱۶ دسمبر ۱۴۳۱ م) که بـرای کتابخانهٔ شاهرخ بخط خفی نستعلیق عالی نـوشته شده و سی منیاتـورکار هرات دارد (مخطوطهٔ ۱۰۰۰ و ، پ موزهٔ هرمیتاج لنین‌گراد) .

(کتلاگ نمایش هنر عصر تیموریان در سمرقند ۱۹۶۹ م ، ص ۴۸)

(رك : منیاتورهای قرن ۱۴ - ۱۷ شماره ۱ ، ۲ مجموعه هنری)

رقم آخر کتاب : «قد وقع الفراغ من تحریر هذالکتاب الشریف وتسطیر ذلك الرق المنیف باشارة الخان بن الخان . . . . غیاث السلطنة والدنیاوالدین شاهرخ . . . . علی ید العبد الضعیف . . . . محمود ... فی عاشر ربیع الاخر سنه خمس وثلاثین وثمانمأئة الهلالیه بدار السلطنهٔ هراة».

-۱۱-

کلیله و دمنه ابن المقفع :

۴۳۰ ورق ۲ ، ۳۱ × ۴ ، ۱۸ سانتی، دارای ۳۴ منیاتوروحواشی منقش رنگین کارهرات در اواسط قرن ۱۵م (مخطوطه مؤسسه شرقیات اکادیمی علوم اوزبك نمبر ۹۱۰۹) . (کتلاگ ص ۴۸) .

-۱۲-

مناظر شکار در سلسلةالذهب جامی :

منیاتور دو صفحه‌یی ۳۷۵ × ۲۷۰ م و ۳۷۸ × ۲۵۵ م .

کارهرات ازربع سوم قرن ۱۵ م ، به نسخهٔ خطی سلسلةالذهب جامی مورخ اول شعبان ۹۵۶ ق = ۲۵ اگست ۱۵۴۹ م که دراردبیل بقلم شاه‌محمود نشابوری کتابت شده ، الحاق‌گردیده است (مخطوطهٔ کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ، مجموعهٔ دورن ۴۳۴ کتلاگ ص ۴۸) .

ازین نسخه ۴ صفحه کامل شکار در منیاتورهای قرن ۱۴ – ۱۷ شوروی نشر شده است :

اول : دو صفحه کامل ۲۱۰ × ۳۱۷ م لوحه ۴۲ – ۴۳ :

منظر بسیار زیبا با رنگهای معتدل و تصاویر ماهرانهٔ آهـوان و شتران و سگهای شکاری و سـواران شکارنده و زمینهٔ سرسبز و تیرزنان شکاری که یکنفر تفنگ (سلاح آتشین) هم دارد ، در ثقت و مهارت و لطافت بی‌نظیر است . چهره‌کشایی ایرانی دارد ، و انـواع حیوانات وحشی بکمال استادی در حالت شکار کشیده شده است ، که کارآن به مکتب تبریز شباهت دارد از ۱۵۴۰ تا ۱۵۵۰ م .

دوم : دوصفحهٔ کامل منظر شکارکه با مضامین کتاب ربطی‌ندارد و آنرا بعدها با این نسخه الحاق کـرده باشند و منظر اول هم شایـد تقلیدی ازین‌کارهرات باشد : (۵ ، ۳۷ × ۲۷ سانتی لوحه ۱۸ – ۱۹)

در دامنهٔ کوهی جرگه حیوانات وحشی مانند انواع آهـوان و پلنگ و طیورکوهیست . جم غفیرسواران ، تیر و کمان در دست کـه خودهای آهنین بسردارنـد ، بشکار و محاصرهٔ جانوران پـرداخته‌اند .

چهره کشی و لباس خراسانیست، کلاه‌های آهنین تمام سواران خصوصیتی دارد ، و از خرسنگهای کوه اشکال سرحیوان ساخته‌اند ، و پرچمی با خطوط منکسر متوازی هم در دست پرچمدار جوان خوشرویی برسر نیزهٔ طویل در اهتزاز است و پدید می‌آید که درچنین شکارهای دسته‌جمعی و جرگهٔ حیوانات ، کلاه‌های آهنین کوچك می‌پوشیدند . ولی چون این منظر بمکتب هرات و حوالی ۱۴۶۰ تا ۱۴۷۰ متعلق است مانند منظر اول ، سلاح آتشین دران بنظر نمی‌آید و با تیروکمان شکار میکنند، و این منظر با تمام خصوصیات هنری خود از شهکارهای خوب مکتب هرات بنظر می‌آید .

-۱۳-

خمسهٔ نظامی بخط محمدتقی :

۳۰۸ ورق ۳۵×۵ ، ۲۲ سانتی بقلم محمدتقی ۵ ذیحجه ۸۸۶ ق = ۲۵ جنوری ۱۴۸۲ م دارای ۴۵ قطعه منیاتور بسیار شبیه به مدرسهٔ هنر هرات .

مخطوطهٔ کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ، دورن ۳۳۸ (کتلاگ ۴۸)

-۱۴-

گلستان سعدی :

کتابت ۹۷۴ ق۱۵۶۶م مربوط به بقایای مکتب‌هرات (کتابخانهٔ مذکور ، لنس ۱۱۰)

-۱۵-

دربار شاه طهماسپ :

یك تصویر دو صفحه‌ئی کتابخانـه اکادیمی لنین‌گراد ، دارای

منظر دربار شاه طهماسپ صفوی ، منسوب بـه عمل سلطان‌محمد یـا شاگردش استاد محمدیست (سروی ۱۸۷۷)

-۱۶-

منیاتور هرمیتاج :

از مخطوطات فارسی‌شماره ۹ : یك‌ورق منیاتور باسلوب بهزاد که آنرا قبلا عمل شخص او پنداشته بودند ، ولی اکنون آنرا عمل قاسم‌علی شاگردش میشمارند .

-۱۷-

مرقع مصور کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد :

این البم که دورن بشماره ۴۸۹ ضبط کرده مربوط بمکتب هنری مشهد دنبالهٔ هنرقرن ۱۶م هراتست که سه مجلس بزرگ تمام صفحهٔ آن طبع شده و یك تصویر استادان و شاگردان از حیث شباهت با کارهای بهزاد ، عمل او شمرده می‌شود (سروی ۱۸۶۵)

۱- منظر مدرسه (۲۲۴×۱۶۳ م لوحه ۲۴)

زیر درختان برزمینهٔ پرگل دو قالین بزرگ دارای خطوط لوزی پهن است ودو استاد درحالت تعلیم باکودکان و دختران آموزنده کتاب در دست دیده می‌شوند . کتابها برراحیل هم افتاده وصراحی آبخوری در بین مجلس است . در یك کنار مجلس موذنی ایستاده وانگشتان در گوش اذان میدهد وبطرف دیگرچندین نفرازیك کرائی(ظرف) بزرگ بعمل اهار دادن کاغذ می‌پردازند وآنرا درزیردرختان برای خشك کردن پهن می‌اندازند .

چهره کشی استادان با لباس و قیافت دختران و پسران آموزنده خراسانیست.

۲- تدریس در مدرسه (۱۶۴×۲۲۶ م لوحه ۲۵)

رواق عالی مرکزی مدرسه مزین و در بین آن محراب مشبك است. کلکین‌ها و در ودیوار این بنا و ملحقات آن هم به‌کاشی کاریها مزین‌است. بالای دوجانب رواق هم در بالاخانه‌ها وهم بالای بام‌گنبدین اشخاصی بنظر می‌آیند. زیر رواق برفرشی مخطط لوزی ساده دو نفر جوان با عباهای سیاه نشسته‌اند که یکی کتابی در دست دارد و دیگری که کلاه تاج آسا برسر دارد شرح میدهد.

بیرون رواق برصحنهٔ مفروش به خشت‌های مربع، جوانان ایستاده و نشسته. کتاب در دست درحالت مکالمه ومخاطبه‌اند، وپائین ازین صحنه چمن‌زار پرگلست که در کنارراست بیننده، غلامی‌سیاه‌چرده، دیگی‌را بر آتشدان نهاده وبا چمچه ازان غذا میکشد وپیاله‌های پهن وکوچك بدورش افتاده و زنی‌سیاه، کودك قنداق بسته در آغوش او، پیش دیگدان نشسته است.

در سمت راست بیننده سپید داری کهن سال سر بآسمان کشیده که زیرآن سه نفر نشسته و ازخوانی‌غذا میخورند. مناظروچهره کشی وریزه‌کاری نقوش وگل کاری‌وقیافت اشخاص مطابق سنن هنرهراتست.

۳- شکارگاه شاه (۲۰۵×۳۰۹ م لوحه ۴۵)

این منظر را که دارای رقم «عمل بهزاد» است، مربوط مدرسهٔ مشهد (در حدود ۱۵۶۵ م ۹۷۳ ق) شمرده‌اند، و خصایصی از خلط ممیزات عصرصفویه مانند رویهای گردوعمامه‌هاو کلاههای کشیده دارد.

بر سر شاه تیر و کمان در دست و سوار چتری مزین است. سبزه‌زار و دشت پر از انواع حیوانات وحشی مانند آهو و گوزن و اسپ وحشی و پلنگ و خرس در حالت رمیدگی است که سواران اسپ و اشتر و پیاده‌گان با تیر و کمان و شمشیر و حربه بر آنها حمله کرده‌اند.

خرسی سیاه در حالت جنگ با شکاری دیده میشود و سواری چوچه پلنگ را که سر آن شبیه بگوسپند است بر اسپی پس پشت خود برداشته و اورا می‌نوازد. بهرصورت در انتساب این عمل به بهزاد شك است. و این مجلس منیاتور در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۷۶) نیز عیناً رنگین طبع شده است.

۴- شکارگاه پرندگان کوهی (۲۲۵ × ۳۱۰ م لوحه ۴۶)

یك منظر همین مرقع لوحه‌ایست بدیع که نقوش آن بهرطرف از حدود صفحه بحواشی گذشته و دوام منظر را بهرسو نشان میدهد و و درختی است کهن سال عظیم سپیدار سربفلك کشیده که در بین کوههای اسفنجی ملون ایستاده و پرندگان درشاخسار آن دیده می‌شوند و در کوه هم کبکان خرامنده می‌دوند. شکاریان خوشروی با البسهٔ فاخر رنگین و بازان شکاری و تیر و کمان درحالت شکار، یا نشسته و ایستاده دیده می‌شوند، که از اسپان قوی هیکل دارای یراق شاهانه پیاده شده‌اند.

چهره کشی و طرز البسه و دستار این اشخاص بکارهای مکتب قزوین می‌ماند (دنبالهٔ مکتب هرات) رنگهای گرم معدنی جالب نظر در ان کار شده و در تزئین و رنگ آمیزی و ریزه کاری هنری بریراق اسپ و عباهای رنگین و ترسیم گل و شگوفه و دستار خدمتگار بسیار زیبای گلندامی که انار و نالئرا در ظرف مطلا، بیکی از صیادان جوان گلروی

تقدیم میکنند ، برزینت این منظر نفیس می‌افزاید و هنرمند سعی کرده که چهره‌ها و البسهٔ شکاریان و بازداران را بسیار زیبا وجالب‌نظر بسازد ، و منظری را از نفایس هنری‌بوجود آورد .

این منظر در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل۱۷۷)نیز رنگین طبع شده است.

-۱۸-

لیلی ومجنون نظامی:

درموزهٔ هرمیتاج است‌که علایم کار بهزاد درآن بنظر می‌آید، شاید بخامهٔ قاسم علی باشد (سروی۱۸۶۶)

-۱۹-

یوسف وزلیخای جامی بخط جمال‌الدین‌حسینی:

دوام هنر هرات در مکتب شیراز در ثلث اخیر قرن ۱۶ بخط جمال‌الدین حسینی شیرازی است .

(کتابخانهٔ عامه‌لنین‌گراد، پنس۳۸۹)

هنر مصوری این نسخه شبیه است بـرنگ‌آمیزی و نقـاشی و نگارش چهره‌های انسانی و مناظر شاهنامهٔ کتابخانهٔ عـامه لینن‌گـراد تحریـر ۹۹۲ ق ۱۵۸۴ م (دورن۳۳۴) و یـوسف و زلیخـا بقلـم شاه محمودالکاتب (موزه برتانیا، لندن نمره۴۱۲۲ شرقی) که ظاهراً نسخهٔ سوم و نسخهٔ اول هردو مصوری خامهٔ یك‌نفرندکه درحـدود ۱۵۸۰ م نگارش یافته باشندکه دورهٔ ریعان مکتب شیرازاست و تصاویر ذیل از آن درمجموعهٔ مصور آثار جامی آمده است:

(۱) مجلس‌دوصفحه‌ئی‌مهمانی(۹،۴ × ۱۶سانتی) که هردوصفحه

حاشیهٔ ترنجی بسیار نفیس رنگ زرد برزمینهٔ زنگاری دارد و تصویر متن با مضامین کتاب تعلقی ندارد. صفحه اول مجلسی است برزمینهٔ کاشی گلابی سرد که درپهلوی آن چمنی پرگل و درختان شکوفه‌دار با سروهای بلند واقع است و بوسیلهٔ یك دیوار سرخ رنگ نیم‌قدی از زمینهٔ مجلس جدا شده و درچمن آن باغبانی بیل‌زنی میکند، در داخل مجلس مدعوین و خدمتگاران و مطربان بیکطرف اسپی باعنان‌کش جوان بنظر می‌آیند. در صفحهٔ دیگر هم پادشاه با مدعوین در حالت باده‌پیمائی و میوه‌خوری‌اند، در بین مجلس صراحی‌ها و پیاله‌های میگساری و کاسه‌های پرمیوه مصور گردیده و زمینهٔ آن گل‌کاری ریزه برزمینهٔ گلابی است اشخاص این‌مجلس البسهٔ فاخررنگین ودیوارهای آن کاشی نازك‌کاری آسمانی‌رنگ دارند، و این‌دوصفحه مصورمجلس مهمانی شباهتی با مجلس مهمانی کتاب لوایح جامی نمبر اول داردکه هردو فراوردهٔ هنر شیرازاند ونظیر یکدیگر شمرده می‌شوندوتقلید کار میرزاعلی است.

(۲) معراج : منظریست بدیع و جالب با رنگهای گرم سرخ و زنگار و اشعهٔ طلائی (۱۱×۱۴،۶ سانتی) خطاط این‌نسخه‌جمال‌الدین حسینی‌شیرازی‌است به‌خط‌بسیار خوش نستعلیق درثلث سوم قرن۱۶م. زمینهٔ تمام صفحه رنگ گرم آسمانی است که در وسط آن صاحب معراج با عبای خاکی و پیراهن سرخ کم‌رنگ بر براق زرد دارای خالهای سپید وسر یك زن سوار است وهاله‌های نور ازبدنش درفضای آسمان پراگنده، ولی روی او سپید است و بینی‌ودهان و چشم‌او دیده نمیشود، عمامهٔ سپید و کلاه سرخی بسر دارد. پیش‌روی براق، جبرئیل

با پیراهن خالدار خاکی و کرته سرخ کوتاه تا زانو کمربسته و بیرقی در هردودست با چهره جوان خوشروی و کلاه تاج آسا بنظر می آید، که دو بال بزرگ سرخ و آسمانگون دارد. تمام این منظر پرست به فرشتگان بالدار زیبای آسمانی که تحفه‌های نورانی تقدیم صاحب معراج مینمایند، رنگ آمیزی و نورافشانی اندرین تصویر منظر جالب و دلکشی را با روحانیت خاص درعالم بالا نشان میدهد.

(۳) زلیخا یوسف را بخواب می بیند و عاشق وی می‌شود: تصویریست بدیع (۸ ، ۱۰×۶ ، ۱۴ سانتی) که زمینهٔ گلابی مزین به گلهای بسیار نازك فاقع دارای حاشیه آسمانی گلدار دارد ، دیوار یك طرف به کاشی‌های آسمانی خیره ونقطه‌های زرد مزین گردیده وقسمت بالای آن همان زمینه گلابی گلدار نازك است ، حاشیه یمین و یسار و بالای این منظر به اشکال مدور زرد وسرخ رنگ چهارسانتی‌متری تزئین گردیده و در وسط این خانه درمقابل دروازه ارسی‌وار زلیخا درحالت غشی دیده می‌شود که زنی از پشت باو تکیه داده و زنجیری از احجار کریمه دورادور دوش وساعدش بسته که ابتلا بزنجیرعشق باشد . هشت نفر خدمه زن و دونفرپیش خدمت جوان با البسهٔ فاخر رنگین بخدمت اوحاضرند . بدست چپ بیننده ازطرف بالا منظربوستان سرسبز پرگل و درخت شگوفه‌دار با یك سرو دارای قد موزونی بنظر می آید که منظرهٔ بیرونی جالبی را نشان میدهد .

(۴) یوسف در بازار برده‌فروشان (۵ ، ۱۱×۵ ، ۱۴) جوان زیبائی با هاله واشعهٔ نور در بین خریداران دیده می‌شود که کیسه‌های طلا در دست دارند و یکی‌از خریداران همان پیرزن چادر سپید منحنی

عصادار است که کلاوه رشته سپید در دست دارد و این منظر در دامنهٔ کوهی که بخطوط سیاه مشخص گردیده و رنگ‌سرد گلابی و یك درخت کوهی دارد واقع است . بدست چپ بیننده کاخ دو منزلهٔ مزین است ازمنزل دوم آن زلیخا ویکزن دیگر نگران منظر پائین اند.

(۵) حیرت‌ودلدادگی‌زنان مصر بجمال یوسف و بریدن انگشتان (۲ ، ۱۲×۱۲ سانتی) بدست راست مجلسی‌است که زنان مصر با البسهٔ فاخردرمحفل زلیخا نشسته‌اند ویوسف با عبای زردو پیراهن درازسرخ‌رنگ سرد ابریق در دست وارد مجلس می‌شود ، زنان همه بطرف او می‌بینند و دلدادهٔ جمالش می‌شوند . بدست چپ بیننده کاخ دو منزله رفیع مزین بالوان کاشی‌هاست که در منزل بالا پنج دختر از برامدهٔ علیا درتماشای‌حسن‌یوسف‌متحیرند ودردروازهٔ پائین خدمگاری‌ایستاده متحیر و غرق تماشا .

-۲۰-

هفت اورنگ جامی:

دوام هنر هـرات در مکتب شیراز ، بخط پیر محمدالکاتب در سنه ۱۰۰۶ ق ۱۵۹۷ م .

درکتابخانهٔ عامهٔ لینن‌گراد (پنس ۸۶)

این نسخه نمونهٔ اواخر هنر مکتب شیراز است که خط و تصاویر آن چندان پختگی ندارد ، هیکلهای انسانی‌راکلانتر میکشد واشخاص آن عمامه‌های بزرگی دارندکـه آنرا با رشته‌های لك بسته‌اند و خطوط این رشته‌ها بنظر می آید و شکل عمامه هم‌طویلست که پیش یا پس آن بطور کـروی بـرامده و رنگ آن سپید و زرد وسرخ وعنابی و غیره

است. که این نوع تحول درتصاویر دیوان عبدالواسع‌جبلی (کتابخانهٔ بودلیان) هم دیده میشود، و روبنسون آنرا متعلق به ۱۶۰۰ تا ۱۶۰۵ م (۱۰۰۹ - ۱۰۱۴ ق) دانسته است .

تصاویر این نسخه بقلم دو نفر هنرمند است که در اسلوب خود با هم فرق دارند و الواح (۱ - ۴) از سقوط مکتب شیراز درقرن ۱۶ نمایندگی میکنند که ترکیب ساده و یك آهنگی دارد .

نسخهٔ هفت اورنگ جامی نمره ۸۶ لنین‌گراد نمونهٔ این هنر متحول‌است که یك مجلس آن‌رقص درویشان خامست (۱۰۲×۱۳۷م) جمعی پیر وجوان دست‌زنان وپای کوبان میرقصند. یکی‌دائره ودیگری نی مینوازد ، رنگ‌آمیزی البسه سرد وگرم ، اما خامست.

چهره کشائی اشخاص ایرانیست . این همه برزمینهٔ گلدارگلابی سرد تصویرگردیده که دامنه کوهست ودرختان‌کوهی برقلهٔ آن نمایانند که بالای آن آسمان با رنگ خیره و لکه‌های سپید دیده میشود .

این منظراز شعریست که در حصهٔ دوم سلسلة‌الذهب جامیست،و خط پیرمحمد کاتب نستعلیق متوسطست که چندان جالب نباشد .

۲ـ شخم زمین و کشف ظرف طلا و گوهر (۱۰۰×۱۵۵ م) :

برزمینهٔ آسمانی‌رنگ سرد ، دهقانی در قلبه بوسیلهٔ دو گاو زرد و ابلق قوی هیکل یوغ درگردن، زمین را شخم می کند .درختی‌عنابی رنگ با برگهای سبز ، و خرابهٔ بنائی که دو مرغ سپید بربالای دیوار آن نشسته نمایانست .

دهقان دیگری از دور می‌بیند و در حین شخم زمین ، کوزهٔ منقش بزرگی که پر از زر و گوهرست از زمین پدیدار میشود ، که

فقط حصهٔ بالای این کـوزه نمایانست . نقص کار هنرمند درینست که زمینه را آسمانی‌رنگ داده وهم نشان خطوط قلبه ، در زمین شخم‌شده نمایان نیست .

۳ـ منظر دیگراین مخطوطه ، خلیل و پیرمرد آتش‌پرست است (۱۰۱×۱۵۵ م) .

خلیل با عبای سیاه و ریش کوتاه حنائی و دستار سپید ، با اشعهٔ انواریکه از کله‌اش فـراخیزد ، برفرشی عنابی دارای خطوط منکسر، زیر چادر منقش زیبا نشسته و خوان طعام پیش اوست . خدمتگاری با عبای سرخ بدست چپ بیننده ایستاده و بیرون خیمه بـدست راست ، پیرمردی با لباس زرد فاقح و کلاهی ترکانه دیده می‌شود ،که خلیل او را از خوردن طعام ردکرد ، ولی در وحی الهی باو گفته شد که :

گرچه آن پیر نه بر دین توبود   منعش از طعمه نه آئین تو بود

پس ابراهیم او را به خوان کرم خویش باز میخواند . در عقب این خرگاه بـرزمینهٔ سبزه‌دار آسمانی رنگ ، ساربانی کـه گوسپندان میچراند دیده می‌شود.

۴ـ مجلس وصال :

منظری از یوسف و زلیخای جـامی (۱۰۱×۱۱۰ م) در قصری که به هفت رنگ کاشی مزین است یوسف با لباس سیاه و اشعهٔ نورانی با زلیخای زیبا ملبس به عبای سرخ به ملاعبه و معاشقه پرداخته و در یك گوشه بالای این کاخ زن جوانی که کودکی قنداق‌پیچ در بغل دارد بنظر می آید .

۵ـ منظر دیگر همین یوسف و زلیخا (۱۰۰×۱۳۶ م) :

نازك کاری‌و کوچکی‌طبیعی هیاکل اشخاص ورنگ‌آمیزی روشن و پختهٔ آن دلالت دارد که بقلم هنرمند دیگریست و یوسف را در بزم طرب عزیز مصر می‌نماید.

منظر کاخ مجلل است ، و پرده سرخ دروازه نیم آویخته است. دیوار دو طرف دروازه کاشی سبز و سیاه گرم رنگی دارد ، که برخی ازان ریخته . در صحنهٔ مجلس برزمینهٔ گل‌کاری ریزه زرد خام‌رنگ ، زلیخا با لباس‌گلدار زنگاری و سرخ برتختی نشسته ورباب‌نواز وقوال و دف‌زن و غیره در حالت طرب دیده می‌شوند ، درحالیکه یك جوان زیبا در بین صحنه میرقصد و یوسف با عبای گلدار سرخ و اشعهٔ انوار مقدس و عمامهٔ سپید با چهره گیرا و زیبا بنظر می‌آید .

۶ـ مجنون نزد کعبه ، از لیلی‌و مجنون جامی (۱۰۱×۱۵۷م) :

این منظر نیز بقلم همان آرتست‌استادنگارندهٔ منظرسابقست. زمینهٔ خاکی متمائل بزردی دامنهٔ کوهی است که دربین آن خانهٔ‌کعبه با پوش سیاه‌ودروازهٔ نارنجی رنگ‌مقفل بشکل مکعب مستطیل است .دورادور آن زایران احرام پوش با سرهای بـرهنه تراشیده ، در حالت تضرع و دعا دیده می‌شونـد . مجنون بعد از ملاقات لیلی پا پیاده بمکه رفت و بزیارت کعبه مشرف شد ، که درین منظر قفل دروازهٔ کعبه را بدست گرفته است .

۷ـ بقراط حکیم نبض شهزاده اسکندر را می‌بیند :

منظریست ازخردنامهٔ اسکندری .کاخیست ملون، برزمینهٔ‌گلابی سرد گلدار ، شهزادهٔ مریض نشسته و طبیبی با لباس فاخر ، نبض او را در دست دارد .

چندین دختر جوان گلروی خوش پوش، درین محفل دیده میشوند، که بنوبت به داخل خانـه آمده‌اند ، و بقراط از حرکات نبض شهزادهٔ دلدادهٔ مریض معلوم میکند که معشوقهٔ او کدام یکی است ؟

مصور این مجلس هم همان هنرمند نگارنده منظر ۵-۶ خواهد بود.

-۲۱-

تحفة الاحرار جامی بخط میر کلنگی :

از مخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ لنین گراد (دورن ۴۲۵) که نمایندهٔ دوام هنر هرات در قرن ۱۶م درمکتب هنری بخارا است و بخط میر حسین الحسینی (میر کلنگی خواجه) خطاط پرکار هرات نوشته شده ، که ما مخطوطات دیگر این خوشنویس ماهر را در ایران - ترکیه - هند و غیره نشان داده‌ایم .

این نسخه نماینده سبك هنری بخارا است که در نصف دوم قرن ۱۶ م از طرف هنرمندانی که از هرات بدربار بخارا رفته بودند بنیان‌گذاری شد ، و مبادی مکتب هرات را پیروی کردند . آثار این مکتب شباهت بسیار به تصویر بوستان سعدی دارد، که درسنه ۱۵۴۲م (۹۴۹ق) فنان مشهور محمود مذهب کار کرده‌است وسنن هنری هرات را مراعات می نماید . ولی شاگردش عبدالله دارای آنقدر مهارت فنی نیست و عناصر محلی دران مخلوطست کـه در حدود ۱۵۴۵ م (۹۵۲ ق) باشد و کار هنرمندان بخارا نیز در پیروی اوست .

هنر بخارا بین ۴۰ تا ۸۹ قرن ۱۶ م رنگهای صاف و ترکیب ساده دارد ، که عناصر هنری هرات ، نخست در کارهای محمود مذهب و بعد ازان عبدالله بصورت ضعیفتر انتقال یافت تا بمکتب بخارا هم رسید و

درماوراءالنهرهم آثارجامی را مصور کرده‌اند که اکثر همان مجالس مکتب قزوین و شیراز را هنرمندان بخارا نیز نگاشته‌اند .

یکی از آثار مغتنم مکتب بخارا ، همین تحفة‌الاحرار بخط میر کلنگی‌است که بین ۱۵۶۰ – ۱۵۷۰م دربخارا نوشته شده وحواشی صفحات آن ساده غیر منقش است و ازخصائص سبك‌بخارا درخشانی و تابندگی رنگها وکلانی تن اشخاص و عمامه‌های گرد سپید وعباهای رنگین آستین‌دار برای پخته سالان ، و نیمه‌آستین‌دار برای جـوانان است . کمر را هم اکثر بسته‌اند وچهره‌های مدور ، مهتابی گلابیست . در مجالس زنان کمتر بهره دارنـد ، و اگر باشند چادر تمام تن سپید پوشیده‌اند .

چهره‌های ماوراءالنهری زیبا درتمام اوقات عمروچشمان متوسط بین میشی و مغولی‌وهیاکل تنومند ، نسبت به منیاتورهای مکتب تبریز و قزوین و مشهد کلانتر ، از خصائص ایـن مکتب است و سه مجلس ذیل ازین نسخه در مجموعهٔ آثار جامی چاپ شده :

۱– یوسف درآئینه می‌بیند (۱۱۸×۲۱۵ م) .

منظریست روشن ازیك داستان تحفة‌الاحرار درصفحهٔ تمام . در بین این مجلس چبوترهٔ مـزین نظرربائیست که یوسف دران نشسته . جوانیست زیبای مهروی با عبای گلابی‌رنگ غلیظ ، ولی چهرهٔ یوسف مانند سنن مکاتب هنری پارس ، هالهٔ نور ندارد. ودرماوراء این چبوترهٔ مزین ، منظر درختزار پرشگوفه است برآسمان زرد رنگ خام .

زمینهٔ مجلس دو رنگ سبزمتمایل به سیاه پرگل وکاشیهای لوزی سپید و گلابی رنگ سرد دارد . اصل چبوتره و مجلس یوسف برزمینهٔ

سبز مذکور است و شش نفر جوان زیبای خوش‌پوش و دو نفر با ریش حنائی و یکی سپید نشسته یا ایستاده‌اند .

۲- دو بط سنگی پشتی را بهوا برده‌اند (۱۲۶×۲۰۸ م)

منظر آسمان بالای کوهی با رنگ طبیعی نمایانست و خودکوه رنگی زرد سرد دارد و دامنهٔ آن بر زمینهٔ گلابی سرد گلزار و درختی پرشگوفه وجوی‌آب روان با کناره‌های پرگل دیده می‌شود که در بین آب مرغابی‌ها شناوری دارند .

بر کنار این جوی هفت نفرجوان خوشروی خوش‌پوش با قباهای رنگین بتماشای بط و سنگ پشت ببالا می‌بینند و یك نفر بر کنار جوی وضو میسازد .

۳- عشق‌بازی پیرمرد با زن زیبای جوان (۱۲۰×۲۰۷ م)

داستان تحفةالاحرار است که مصور گردیده . کاخیست دومنزله مزین به کاشیهای زرد و آسمانی و سپید و منقش روشن .

درختان پرشگوفه اطراف آنـرا پیچانده در پائین آن بیك پهلو نقاشی گل‌کاری زرد برزمینهٔ سیاه دیوار ، برشکوه قصر افزوده و پیش روی آن برفرش خشت‌های مستطیل کم‌رنگ آسمانگون ، خانمی‌زیبا با چادرسپید، روی برهنه با مردی پیر سپید ریش، دارای قبای‌آسمانی رنگ و کمر بسته گپ میزند .

حرکات دستهای پیرمرد حالت‌خطاب عاشقانه‌اش را نشان میدهد، و در کلکین‌های منزل دوم کاخ ، دختران جوان مهروی خوش‌پوش ، این منظررا تماشا میکنند،وحرکات عشق‌بازی این پیرمرد مورد حیرت و تعجب و تمسخر ایشانست .

-۲۲-

نزهة‌العاشقین بخط احمد مشهدی :

در کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد (دورن ۴۷۸)

این کتاب تألیف علی‌بن محمود الحاج است که بخط احمد- الحسینی المشهدی در سنه ۹۷۰ ق ۱۵۶۲ م نوشته شده است .

-۲۳-

شاهنامهٔ فردوسی :

در کتابخانهٔ مذکور (دورن ۳۳۴) مکتوب سنه ۹۹۲ ق ۱۵۸۴ م از اواخر متفرعات هنر هرات .

-۲۴-

بوستان سعدی :

در کتابخانه مذکور(لنس ۲۶۹)

بقلم خطاط بخارا عبدالله درسنه ۹۸۳ ق ۱۵۷۵ م، که ازشاگردان محمود مذهب و بقایای نمایندگان هنر هراتست .

-۲۵-

بوستان سعدی بخط سلطان‌علی مشهدی

۲۱ ورق ۲ ،۲۱ × ۵ ، ۱۳ سانتی . بقلم سلطان‌علی مشهدی در هرات اول جمادی‌الاخری ۸۹۹ ق = ۹ مارچ ۱۴۹۴ م . دارای ۳ منیاتورکار هرات که یکی بعدتر نگارش یافته . (کتابخانهٔ مخطوطات اکادیمی علوم آذربایجان شوروی م ۱۱۳ - ۲۳۷۸) (کتلاگ ۴۸)

-۲۶-

دیوان سلطان‌حسین بایقرا :

۵۴ورق۲۵ × ۱۶سانتی‌دارای۵منیاتورکارهراتدرحدود۱۵۲۰م.

(مؤسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم شوروی بی۲۸۴) (کتلاگ۴۸)

-۲۷-

اسکندر نامهٔ احمدی بخط میرعلی هروی

۲۳۳ ورق ۲۴×۵ ، ۱۵ سانتی. بخط میرعلی الکاتب درهرات، رمضان ۹۲۹ ق=جولای ۱۵۲۳ م برای دُرمِش خان نوشته شده ، که تذهیب آن کار کمال الدین المذهب است و ۱۱ منیاتورکار هرات حدود ۱۵۲۰ م دارد .

(کتابخانهٔ عامهٔ لنین گراد ، دورن ۵۶۵) (کتلاگ ۴۸)

-۲۸-

خسرو و شیرین نظامی بخط علی حسینی :

۶۸ ورق ۲۱×۵ ، ۱۳ سانتی بخط علی الحسینی الکاتب درسلخ محرم ۹۲۲ ق=مارچ ۱۵۱۶ م . دارای یك منیاتور دو صفحه‌یی کار هرات حدود ۱۵۲۰ م (۹۲۶ ق)

(کتابخانهٔ مخطوطات کهن اکادیمی علوم ارمینیهٔ شوروی نمبر۵۸۴) (کتلاگ ۴۹)

-۲۹-

احسن الکبار محمدالحسینی الورامینی :

۵۰۸ ورق ۳۸×۲۶ سانتی بخط خضرشاه کاتب خاصهٔ شریفی در ۴ ربیع الاول ۸۳۷ ق=۱۹ اکتوبر ۱۴۳۳ م ، دارای ۳۹ منیاتور که چهار عدد آن از زمان مابعد است . ومنیاتورورق ۳۷۳ آن امضای قاسم بن علی بتاریخ ذیحجه ۹۳۲ ق=ستمبر ۱۵۲۶ م دارد ، و هنراین صفحه عموماً مربوط به مدرسهٔ هراتست (؟)

حدود ۱۵۲۰م است (کتابخانهٔ عامهٔ لنین گراد،دورن۳۱۲) (کتلاگ۴۹)

(رك : شماره ۱۰ منیاتورهای قرن ۱۴ - ۱۷)

-۳۰-

فتح‌نامهٔ شادی :

۲۲۲ ورق ۲۱×۸، ۱۳ سانتی دارای ۷ منیاتور، کـه دو تاء آخرین آن دو صفحه‌یی مـربوط به هنر آسیای میانهٔ ربع اول قـرن شانزدهم است (ادامهٔ مکتب هرات) (مـؤسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم ازبکستان شوروی نمبر ۵۳۶۹) (کتلاگ ۴۹)

-۳۱-

دیوان نوایئی بخط سلطان‌علی مشهدی

۲۰۴ ورق ۵، ۲۴×۳، ۱۶ سانتی بقلم سلطان‌علی مشهدی در آخرقرن ۱۵ م در هرات برای کتابخانهٔ سلطان‌حسین بایقرا با ۶ منیاتور نگاشته شده . (کتابخانهٔ موسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم ازبکستان شوروی نمبر ۱۹۹۵) (کتلاگ ۴۹)

-۳۲-

دیوان قاسم انوار :

۱۰۶ ورق ۵، ۲۷×۱۸ سانتی دارای دو منیاتـور سبك آسیای میانه نصف اول قرن ۱۶ (ادامهٔ هنرهرات) درحدود ۱۵۲۰ تا ۱۵۳۰م. (موسسهٔ شرقیات اکادیمی‌علوم ازبکستان شوروی نمبر ۲۱۰۸)

(کتلاگ ۴۹)

-۳۳-

منتخبات غزلیات شعرا ، بخط میرعلی حسینی :

۵۹ ورق ۲۳×۸، ۱۱ سانتی بقلم علی الحسینی الکاتب السلطانی، در بخارا ذوالقعده ۹۳۳ ق= جون ۱۵۲۹ م ، دارای ۲ منیاتـور هنر

آسیای میانه حدود ۱۵۵۰ – ۱۵۴۰ م . (موسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم شوروی ۸۶۰ C) (کتلاگ ۴۹)

-۳۴-

غرائب‌الصغر نوایی :

۱۹۸ ورق ۲۴×۱۶ سانتی. اوائل قرن ۱۶ مدرسهٔ نقاشی هرات که دو ورق اول‌آن با عنوانها و سرنامه‌ها مزین و منقش است و هفت منیاتور دارد ، که دو ازان متأخرتر است . (موزهٔ آثار علی شیرنوائی نمبر ۱۰۷ تاشکند) (کتلاگ ۴۹)

-۳۵-

شاهنامهٔ فردوسی بخط محمد هروی :

۵۹۲ ورق ۳ ، ۳×۳۸ ، ۲۲ سانتی . بقلم محمد هروی که در تبریز ه بتاریخ ۵ محرم ۹۳۱ ق=۲ نومبر ۱۵۲۴ م نوشته شده و ۲۷ منیاتورسبك‌تبریز(ادامهٔ مدرسهٔ هرات) درحدود ۱۵۲۰ م دارد (مؤسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم شوروی د ، ۱۸۴) (کتلاگ ۵۰)

-۳۶-

مجمع‌التواریخ حافظ ابرو :

دو حصه ۶۹۶ ورق ۵ ، ۱۴×۲۸ برای کتابخانهٔ بایسنقر میرزا در هرات در حدود ۱۴۲۰ م نوشته و تزئین شده است ، کـه عناوین زیبا دارد .(کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ، دورن ۲۶۸) (کتلاگ ۵۳)

-۳۷-

تاج‌المآثر صدرالدین محمدبن حسن نظامی بخط قطب‌الدین :

۲۸۹ ورق ۲۵×۵ ، ۱۶ سانتی بقلم قطب‌الدین‌بن حسن شاه-

الکرمانی در ۲۵ شوال ۸۲۹ ق = ۳۱ اگست ۱۴۲۶ م در هرات برای کتابخانهٔ میرزا بایسنقر نوشته و تزئین‌شده (عنوان و نقاشی حاشیه ورق ا ب و ۲ الف در قرن ۱۹ آسیب دیده) (کتابخانهٔ شرقیات یونیورستی لنین‌گراد نمبر۵۷۸) (کتلاگ۵۴)

-۳۸-

ترجمهٔ فارسی تاریخ طبری بخط قطب‌الدین :

۴۹۷ورق ۳۳×۲۱ سانتی بقلم قطب‌الدین بن‌حسن شاه‌الکرمانی، درهرات بتاریخ ۲۰ جمادی‌الاخری ۸۳۳ ق = ۲۱ مارچ ۱۴۳۰ م برای کتابخانه بایسنقر میرزا نگاشته شده ، تزئینات عناوین و وقایهٔ آن از قرن ۱۵ م است (کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد ۴۹) (کتلاگ۵۴)

-۳۹-

دیوان کمال خجندی بخط سلطان‌علی مشهدی :

۲۸۲ ورق ۲ ، ۲۲×۱۵ سانتی بقلم سلطان‌علی مشهدی بتاریخ ۳ ذیقعده ۸۷۸ ق = ۲۲ مارچ ۱۴۷۴ م در هرات نوشته و تزئین‌گردیده و دیباجهٔ آن دو صفحهٔ مزین است (کتابخانهٔ مخطوطات اکادیمی‌علوم آذربایجان شوروی م ، ۷۷ - ۱۱۷۱۸) . (کتلاگ ۵۴)

-۴۰-

کلیات امیرخسرو دهلوی بخط سلطان احمد

۱۰۳۴ ورق ۵ ، ۲۵×۱ ، ۱۷ سانتی بقلم سلطان احمد درهرات بتاریخ ۱ ذیحجه ۸۸۵ ق = افروری ۱۴۸۱ م در هرات نوشته و تزئین شده، که عناوین ودیباجهٔ آن گل کاریست. (کتابخانهٔ شرقیات یونیورستی لنین‌گراد نمبر ۴۹). (کتلاگ ۵۴)

-۴۱-

دیوان نوائی :

۱۸۸ ورق ۶ ، ۲۳×۱۵ سانتی ، که بتاریخ ۱۵ جمادی‌الاولی ۸۸۹ ق= ۱۰ جون ۱۴۸۴ م نوشته شده و تزئینات آن به مکتب هرات تعلق دارد . (مخطوطات اکادیمی علوم آذربایجان شوروی م ۱۴۴ - ۳۰۱۰) (کتلاگ ۵۵)

-۴۲-

خمسهٔ نوایی بخط عبدالجمیل :

۳۲۵ ورق ۵ ، ۲۷×۱۹ سانتی . برای شخص نوائی بقلم عبد-الجمیل‌الکاتب که خطاط شخصی نوایی بود درسنه ۸۸۹ ق ۱۴۸۴ م نوشته شده ، و تزئینات آن از مکتب هنر هراتست (مؤسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم ازبکستان شوروی نمبر ۵۰۱۸) . (کتلاگ ۵۵)

-۴۳-

هفت اورنگ جامی بقلم عبدالاوحد جامی :

۲۶۴ ورق ۵ ، ۲۳×۵، ۱۶ سانتی. بقلم عبدالاوحدبن محمد-ابن احمدالجامی که در هرات در ماه شوال ۸۹۵= اگست ۱۴۹۰ م نوشته و تزئین گردیده . (مؤسسه شرقیات اکادیمی علوم ازبکستان شوروی نمبر ۱۰۶۵) (کتلاگ ۵۴)

-۴۴-

حالنامهٔ عارفی بخط زین‌الدین محمود :

۱۹ ورق ۸ ، ۲۳×۱۵ سانتی بقلم زین‌الدین محمودالکاتب در هرات ۹۰۱ ق ۱۴۹۵ برای معزالدین احمد ، که سرورق و عناوین آن

بسبک هنرهرات بخامهٔ عبدالصمدوغیاث الدین تزئین گردیده. (کتابخانهٔ عامهٔ لنین گراد ، دورن ۴۴۰) (کتلاگ ۵۵)

-۴۵-

خمسهٔ امیرخسرو دهلوی :

۲۰۰ ورق ۲۳ × ۱۷ سانتی تحریر ۱۷ ذیحجه ۹۰۴ق ۲۴جولای ۱۴۹۹ م سرورق دوصفحه‌یی و عناوین آن تزئینات مکتب هرات دارد . (مخطوطات اکادیمی علوم تاجیکستان شوروی نمبر ۸۱۷) (کتلاگ ۵۵)

-۴۶-

دیوان شاهی بخط زین الدین محمود :

۲۵ ورق ۵ ، ۲۶ × ۲ ، ۱۷ سانتی . بقلم زین الدین محمود الکاتب در سنه ۹۰۶ ق ۱۵۰۰ م مربوط مکتب هنری هرات با وقایه خوب . دو نقاشی آن از نصف دوم قرن ۱۶ و مکتب قزوین در آغاز کتاب الحاق گردیده . (کتابخانهٔ عامه لنین گراد ، دورن ۴۱۷) (کتلاگ ۵۵)

-۴۷-

کلیات جامی بخط محمد هروی :

۶۲۱ ورق ۵ ، ۳۸ × ۵ ، ۲۸ سانتی . بقلم محمد بن حسن شاه الکاتب الهروی ۹۰۸ ق ۱۵۰۳ م . عناوین وسرورق و وقایهٔ آن کارهرات اواخر قرن ۱۵ و آغاز قرن ۱۶ م است . (مؤسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم ازبکستان شوروی ۱۳۳۱) (کتلاگ ۵۵)

-۴۸-

دیوان نوائی :

۱۸۴ ورق ۳ ، ۲۵ × ۷ ، ۱۵ سانتی . در آخر تاریخ ۱۱۰۶ ق

۱۶۹۵ م دارد ، ولی نقاشی و تزئین آن از اواخر قرن ۱۵ و آغاز قرن ۱۶ م مربوط مکتب هنری هراتست ، سرورق وعناوین منقوش گلدار دارد . (مخطوطات اکادیمی علوم آذربایجان شوروی ۱۹۹ م ۲۹۹۹) . (کتلاگ ۵۵)

-۴۹-

خمسهٔ نوایی :

۳۶۰ ورق ۴ ، ۲۳ × ۱۶ سانتی . نقش ونگارعناوین و سرورق آن از مکتب هرات اواخر قرن ۱۵ و آغاز قرن ۱۶ م است (مؤسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم ازبکستان شوروی نمبر ۷۵۵۴) (کتلاگ ۵۵)

-۵۰-

ساقی‌نامه سنائی :

۹ ورق ۲۳ × ۱۶ سانتی. مربوط به مکتب هنری هرات در آغاز قرن ۱۶ م . عناوین وحواشی آن منقش رنگین‌ومذهب با وقایهٔ ساخت نفیس‌همانوقت.(مؤسسهٔ شرقیات اکادیمی‌علوم‌ازبکستان‌شوروی۳۳۱۸) (کتلاگ ۵۵)

-۵۱-

گلشن راز محمود شبستری بخط علی :

۴۳ ورق ۲۲ × ۳ ، ۱۳ سانتی بقلم علی در ربع اول قرن ۱۶ م نوشته شده ونقش ونگار آن ازمکتب هرات است، سرورق دوصفحه‌یی مزین و حواشی منقش دارد (مخطوطات اکادیمی علوم آذربایجان شوروی ۲۱۵ م ۱۳۶۶۰) (کتلاگ ۵۶)

-۵۲-

دیوان علی‌شیر نوائی بخط سلطان‌علی مشهدی :

۱۴۳ ورق ۲۳×۳۴ سانتی . بقلم سلطان‌علی مشهدی در سنه ۸۷۰ ق ۱۴۶۶ م (نسخهٔ خطی کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد . دورن ۵۶۴) در آخر آن نوشته شده «حرره‌العبد سلطان علی المشهدی فی شهور سنه سبعین وثمانمأئه فی ایام‌الشیب» . (راپور نمایش هنر سمرقند ۱۹۶۹ ص ۲۳)

-۵۳-

خمسهٔ علی‌شیر نوائی خط سلطان‌علی‌مشهدی :

۳۲۵ ورق ۵ ، ۲۴×۱۷ سانتی . برای کتابخانهٔ سلطان حسین بایقرا در سنه ۸۹۸ ق ۱۴۹۲ م نوشته شده که ۲۲ قطعه تصاویر (غالباً کار بهزاد) از مدرسهٔ هرات دارد ، و در آخر آن نوشته‌اند : «خمسه میرعلی‌شیر نوایی بخط قبلة‌الکتاب‌مولانا سلطان علی‌المشهدی و بمذهبی مولانا یاری مذهب و جلدکاری نادرالعصری استاد سلطان‌علی مجلد مروزی سامی»

(کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ، دورن ۵۶۰) (راپور۲۴)

-۵۴-

شاهنامهٔ فردوسی بقلم محمد :

مدرسهٔ یزد ، بقلم محمد ابن جلال‌الرشید در رمضان ۸۴۹ ق= دسمبر۱۴۴۵ م نمره سی۱۶۵۴،ی ن ا هرمیتاج (۱، ۱۲×۵، ۹ سانتی)

(رك : منیاتورهای قرن ۱۴ تا ۱۷ شماره ۳)

-۵۵-

خمسهٔ نظامی :

مکتب شیراز ، تحریر ۱۶ شعبان ۸۸۴ ق = ۲ نومبر ۱۴۷۹ م (لنین‌گراد ۳۳۷ دورن) خط این نسخه نستعلیق بسیار خوب و خفی و تصاویر آنهم عالیست (رك : منیاتورهای قرن ۱۴ تا ۱۷ شماره ۴)

-۵۶-

خمسهٔ نظامی :

مکتب شیراز، تحریر شوال ۸۹۶ ق = اگست ۱۴۹۱ م (کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ۸۳) خط نستعلیق عالی خفی با تصاویر رنگین بسیار روشن و جالب . (رك : منیاتورهای قرن ۱۴ ـ ۱۷ شماره ۵)

-۵۷-

لیلی و مجنون امیرخسرو دهلوی :

مکتب هرات ، دارای تاریخ رجب ۹۰۰ ق = اپریل ۱۴۹۵ م (دورن ۳۹۵ کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد) خط نستعلیق بسیار عالی خفی و نقاشی ریزه کاری دقیق با محاسن هنری مکتب هرات. (رك: منیاتورهای قرن ۱۴ ـ ۱۷ شماره ۶)

-۵۸-

لیلی و مجنون امیرخسرو دهلوی بخط سلطان محمد هروی:

مکتب هرات . بخط بسیارخوش و عالی نستعلیق خفی سلطان‌محمد هروی در قرن ۱۶ م .

(دورن ۳۹۴ کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد) از نفایس آثار هنری عالی مکتب هراتست .

(رك : منیاتورهای قرن ۱۴ ـ ۱۷ شمارهٔ ۷)

-۵۹-

گوو و چوگان عارفی بقلم شاه طهماسپ

مکتب تبریـز ، بخط نستعلیق متوسط جلی طهماسب‌الحسینی (شاه‌طهماسپ اول صفوی) در سنه ۹۳۱ ق ۱۵۲۵ م در تبریز نوشته‌شده (دورن ۴۴۱ کتابخانه عامه لنین‌گراد) (رك : منیاتورهای قرن ۱۴-۱۷ شمارهٔ ۹) .

-۶۰-

شاه و درویش هلالی بخط کمال :

مکتب‌تبریز، بخط نستعلیق‌خفی بسیارخوب خطاط‌کمال در۹۴۴ ق =۱۵۳۸م نوشته‌شده و اکثرخصائص مکتب هرات‌دارد،رنگ‌آمیزی و تزئین و ریزه‌کاری نقاشی وچهره‌کشی و مناظر آن شبیه است به‌کار استادان هرات ، ولی عمامهٔ صفوی و کلاه‌دراز سرکشیدهٔ اشخاص آنرا متمایزمی‌سازد(کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد، دورن ۴۵۹) (رك:منیاتورهای قرن ۱۴ - ۱۷ شماره ۱۱) .

-۶۱-

خمسهٔ نظامی بخط حسن شیرازی :

مکتب شیراز.خط خوش نستعلیق نیم‌جلی‌حسن‌الحسینی‌الکاتب‌ـ الشیرازی از۹۳۹ تا ۹۴۸ق =۱۵۳۲- ۴۲ م هرمیتاج (لنین‌گراد و،پ ۹۹۹) خصوصیات هنری البسه و کلاه ورویهای‌گرد آن تماماً ازمکتب شیراز است ، و یك مجلس این کتاب کـه سکندر را برتخت شاهی بین بزم شاهانه نشان میدهد ، در منیاتورهـای قرن ۱۴-۱۷ شوروی لوحهٔ۴۱سیاه طبع‌شده است. که ازمتفرعات‌مکتب هرات بشمارمی آید.

-۶۲-

پنج گنج امیرخسرو دهلوی :

مکتب تبریز درحدود ۱۵۴۵ م که سنه ۱۰۱۲ ق=۱۶۰۳ م در آخر آن نوشته شده (؟) و یك صفحهٔ مصور آن (۴ ، ۱۶×۶ ، ۲۴ سانتی لوحهٔ ۴۶) درمجموعهٔ منیاتورهای قرن ۱۴ – ۱۷ شوروی چاپ شده که دیدار خسرو و شیرین باشد و خصایص هنر عهد صفویه دارد (هرمیتاج لنین‌گراد ۲۶۷) .

-۶۳-

دیوان مانی بخط حیدر حسینی :

مکتب تبریز (؟) بقلم جلی حیدر ابن‌ابـراهیم الحسینی در ماه رجب۹۶۱ق=۱۵۵۴م از کتب مزارشیخ صفی‌الدین اردبیل(کتابخانهٔ عمومی لنین‌گراد ، دورن ۴۶۷) دو صفحه مجلس شهزاده ازین کتاب در مجموعهٔ منیاتورها طبع شده (۶ ، ۸×۳ ، ۱۵ سانتی لوحهٔ ۴۷-۴۸) که شباهتی بکارهای شیراز دارد ، نقاشی‌متن منظر و حواشی کتاب که درختان و پرندگان و حیوانات وحشی است در خور توجه است ، شهزاده با لباس فاخر و چهرهٔ زیبا بر تختی زیر چبوتره مزین در بزم طرب و باده‌پیمائی نشسته و نی‌نوازی باترانه‌های خواننده ، نی‌مینوازد. تزئین و ریزه‌کاری هنری وچهره کشی‌و البسهٔ این مناظر بکارهای خوب مکاتب فرعی هرات میماند .

-۶۴-

گوی و چوگان عارفی بقلم میرعلی هروی

مکتب قزوین در حدود ۱۵۸۵ م . بقلم میرعلی الکاتب‌السلطانی هروی در هرات بخط بسیار عالی و زیبای نستعلیق نیمه خفی (کتابخانهٔ

عامهٔ لنین‌گراد پ ، ن ، س ۱۰۶) ازین نسخهٔ نفیس که غالباً به خامـهٔ هنرمندان مکتب هـرات ، رفته بقزوین یا مشهد نقاشی شده و نمونـهٔ خط نستعلیق میرعلی هروی است سه مجلس در منیاتورهای قرن ۱۴ــ ۱۷ شوروی سیاه طبع شده (۸ ، ۱۱×۴ ، ۲۲ سانتی لوحه ۵۳ ، ۵۴) که در آن بزم شهزاده با دقایق هنری تصویرگردیده و(لوحهٔ ۵۶) شاه‌ودرویش را درمیدان چوگان‌بازی با مهارت نشان داده (۷×۱۳،۶ سانتی)ودرویش با لباس و موی ژولیده گوی دردر دست پیش شهزادهٔ گلروی اسب سوار چوگان بدست ایستاده و میگوید :

کاشم سر و دیده گوی بودی تا شاه بصولجان ربودی[1]

-۶۵-

دیوان سهیلی :

کارمکتب هرات(؟) درحدود ۱۵۲۵ م بخط بسیارخوش نستعلیق نیمه جلی که بعضی صفحات مصورهم دارد خط سلطان‌علی(مشهدی؟) (کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ــ دورن ۴۵۲)

تصویری ازین دیـوان مصور در منیاتورهای قـرن ۱۴ ــ ۱۷ شوروی چاپ شده (۶ ، ۱۱×۲ ، ۱۴ سانتی لـوحهٔ ۵۵) کـه این بیت سهیلی :

مکن شرمنده در میدان سربازان سهیلی را
که مدتهاست درمیدان چوگانت سرافگنده

را مصور ساخته و دو سوار جوان مهروی زیبای چوگان باز را در

۱ــ عین همین تصویر در هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۷۸) هم سیاه طبع شده است .

میدان چوگان‌بازی با اسپان قوی‌هیکل‌تازان نشان میدهد ، و بـر بالای کوهی که میدان در دامنهٔ آن واقع است شاعر با معشوقهٔ گلروی زیبای خود به مغازله پرداخته و بحرکات چوگان‌بازان نگرانست . خصایص چهره کشی و پرداز وتوازن ورنگ آمیزی این تصویر آمیخته بخصایص هنری خراسان وایرانست ،شاید مربوط بمکتب هرات یا مشهد باشد .

-۶۶-

کار رضا عباسی در هرات :

در نصف اول قرن ۱۷ با عروج دولت صفویهٔ ایران و پایتخت شدن اصفهان بقایای مکتب هرات از مشهد وقزوین وشیراز دراصفهان فراهم‌گشته ودرانجا مکتبی که جامع اکثرمزایای‌مکاتب هنری خراسان و ایران بود بوجودآمد .

ستارهٔ درخشنده این مکتب هنر رضا عباسی است که یقیناً سنن هنری سابقه را زنده نگهداشته و با نبوغ خود آنرا ارزش‌های فراوان بخشید .

بعـد از سال ۱۰۰۰ هجـری ۱۵۹۱ م با ظهور رضا عباسی و هنرمندان دیگر مـانند محمد یـوسف مصور (۱۰۶۸ ق) شفیع عباسی (۱۰۴۴ ق) صادقی بیگ افشار (۱۰۰۲ ق) علی‌قلی بیگ جبادار ومعین مصور(۱۰۹۵ ق) محمد سلطانی (۱۱۰۹ ق) مکتب اصفهان در تزلزل و سقوط صفویان و غلبهٔ ملوك طوائف در ایران ناپدید گردید .

کارهای رضا عباسی دارای محاسن رنگ آمیزی روشن و جالب گرم و تـوازن و زیبائی‌منظر و چهـره کشی دلکش زنان و جـوانان و نقاشیهای نظرربـای رنگین و سیاه‌قلم و غیره است که باین مبحث مـا

تعلقی ندارد . ولی در البم کتابخانهٔ عامه لنین گراد (دورن ۴۸۹) تصویر دلچسپی بامضای رضا موجود است (۴ ، ۴×۷ ، ۱۰ سانتی لوحهٔ ۶۵-۴ منیاتورهای شوروی) که دختروجوان زیبائی‌را ایستاده درحالت معانقه و معاشقه نشان میدهد و از نظر خصایص هنری و تصویر حالت روحی این دو دلدادهٔ بهم رسیده نهایت ارجمند است و زیر آن بخط نستعلیق آمیخته بشکست خفی نوشته شده : «در دارالسلطنه هراة ساخته شد راقمه رضا» . این کاررضا عباسی را که بعد از سال هزارم هجری بعمل آمده خاتمهٔ اشعهٔ هنر در آسمان هرات توان گفت[۱] .

-۶۷-

مشق اظهر

یك قطعه بقلم متوسط با رقم «مشقهٔ اظهر» در کتابخانهٔ عمومی لنین گراد .

-۶۸-

دیوان جامی بخط پیرعلی

کتابخانهٔ فردوسی دوشنبه تاجیکستان شوروی. بقلم کتابت خوش با رقم «کتبه العبدالفقیر الحقیر پیرعلی بن عبدالرحمن الجامی . . . فی اواخر رجب سنه ۹۳۳ ق ۱۵۲۶ م» (خ ۱۰۲/۱)

-۶۹-

خسرو و شیرین نظامی بخط جعفر :

در کتابخانهٔ مؤسسهٔ زبانهای شرقی لنین گراد ، کتابت ۸۲۴ ق

۱ـ در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران این لوحه سیاه طبع شده شکل ۱۸۸ .

۱۴۲۱ م دارای امضای : المفتقرالی رحمةالله الغنی الاکبرابن علی ، جعفر البایسنغری . (خ ۱/ ۱۲۰) .

-۷۰-

یك مثنوی شیخ عطار ، بخط دوست‌محمد :

در کتابخانهٔ عمومی لنین‌گراد به نستعلیق خوش با رقم دوست‌محمد الکاتب‌الشاهی در ۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م . (خ ۱۹۱)

-۷۱-

زبدةالحقائق عین‌القضاة همدانی بخط سلطان علی قاینی :

در کتابخانهٔ عمومی لنین‌گراد ، بقلم نستعلیق جلی‌خوش بامضای سلطان‌علی یعقوبی (قاینی متوفا ۹۱۴ ق ۱۵۰۸ م) .

این نسخه از کتابهای موقوفهٔ مزار شیخ صفی اردبیل بوده و در سنه ۸۸۴ق ۱۴۷۹ م کتابت شده است . (خ ۲۳۸)

-۷۲-

دیوان غزلیات شاهی بخط سلطان‌علی مشهدی :

در کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد . بقلم نستعلیق خوش سلطان علی‌المشهدی (خ ۲۵۹)

-۷۳-

ترجمهٔ منظوم چهل حدیث بخط سلطان‌علی مشهدی :

در کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد . با رقم سلطان علی‌مشهدی بتاریخ ۹۰۳ ق ۱۴۹۷ م در هرات . (خ ۲۵۹)

۷۵-۷۴

۷۴- دیوان نوائی (ترکی) در همین کتابخانه ، بخط سلطان علی‌مشهدی

بتاریخ ۸۷۰ ق ۱۴۶۵ م .

۷۵ ـ همین کتاب در همین کتابخانه بخط و رقـم سلطان محمد خندان هروی در سنه ۹۳۵ ق ۱۵۲۸ م . (خ ۲۷۰)

-۷۶-

دیوان سهیلی بخط سلطان محمد نور :

در کتابخانهٔ فردوسی دوشنبه تاجیکستان ، بقلم خوش با رقم : سلطان محمد نور (خ ۲۷۶)

-۷۷-

خسرو و شیرین نظامی بخط سلطان محمد نور :

در کتابخانه عامهٔ لنین‌گراد . به نستعلیق خوش با رقم : سلطان‌ـ محمد نور، درسنه ۹۳۷ ق (۱۵۳۰ م) بمدینة هراة . (خ ۲۷۷)

-۷۸-

قطعهٔ خط سلطان محمد نور هروی :

در کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد بکتابت خوش ورقم‌وی دردارالسلطنه بخارا . (خ ۲۷۹)

-۷۹-

گلشن راز بخط عبدالرحیم خوارزمی :

در کتابخانهٔ فردوسی‌دوشنبه تاجیکستان، بقلم نستعلیق جلی‌خوش عبدالرحیم خوارزمی که در ترنجی پشت صفحهٔ اول بقلم رقـاع عالی بزر نوشته :

«برسم‌خزانةالکتب‌السلطان‌الاعظم‌الاکرم... یعقوب‌بهادرخان... بکتابة العبد انیسی‌السلطانی» (خ ۳۸۸ رك: ایران ، ترکیه)

-۸۰-

قطعه خط عبدالکریم خوارزمی بن عبدالرحمن خوارزمی :

در کتابخانهٔ عـامه لنین‌گراد ، به نستعلیق متوسط با رقم «عبد-الکریم‌الخوارزمی در ده‌سالگی نوشته شد.» (خ ۴۱۱)

-۸۱-

خط محمد ابریشمی مشهدی (رك : ایران)

یك قطعه در کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد .

-۸۲-

خمسهٔ نظامی بخط محمد قوام کاتب شیرازی مشهور به حمامی :

در کتابخانهٔ مدرسهٔ السنهٔ‌شرقیه‌لنین‌گراد، مورخ ۹۵۰ق ۱۵۴۳م.

در کتاب هنـرهای زیبای عـرب و ایران دو صفحه سیاه (شکل ۱۶۲ - ۱۶۳) و یك صفحهٔ رنگین (شکل ۱۶۴) طبع شده که خط آن نستعلیق مدور خفی خوش و دلکش است . چهره‌کشی این منیاتورها کاملا ایرانی و تزئینات آن هم جالب وعالیست و مخصوصاً مصور در کشیدن شکل زنان ماهروی و ابروان و چشم زیبا مهارت نشان داده و در تصویر طبیعت ومناظر بزمی نهایت موفق است وآنرا ازشهکارهای مدرسهٔ هنری شیراز دنبالهٔ مکتب هرات توان شمرد .

-۸۳-

خط میر معزالدین حسینی کاشانی :

یك‌قطعه بشیوهٔ میرعلی‌هروی مورخ ۹۷۱ ق‌۱۵۶۳ م در کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد . (خ ۸۲۳ رك : ایران ، ترکیه)

-۸۴-

ظفرنامه بخط مرشدالکاتب‌الشیرازی :

در کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد، مورخ ۹۵۳ ق ۱۵۴۵ م (رك: ایران، انگلستان ، امریکا)

-۸۵-

گلستان بخط میرك تاشکندی :

در کتابخانهٔ خاورشناسی لنین‌گراد با رقم : «بابا میرك تاشکندی در سنهٔ ۹۵۷ ق» (۱۵۴۹ م) (خ ۹۳۳)

-۸۷-۸۶-

مخطوطات مالك دیلمی :

۸۶- رسالهٔ حسن‌ودل فتاحی نشابوری بخط مالك‌دیلمی‌در ۹۵۴ ق ۱۵۴۶ م .

۸۷- یك قطعه نستعلیق خوش جلی‌وخفی‌اومورخ شوال ۹۶۹ق ۱۵۶۱ م که رقم «نمقه العبدالفقیر مالك‌الدیلمی» دارد .

(هردو در کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد)

-۹۰-۸۸-

مخطوطات شاه محمود نشابوری :

۸۸- هفت اورنگ‌جامی بکتابت عالی‌درشعبان ۹۵۶ ق ۱۵۴۸ م که جزو کتب موقوفهٔ مزار شیخ صفی‌الدین اردبیل بود و اکنون در کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد است .

۸۹- منتخب اشعار متفرقه و اشعار خود شاه محمود بقلم خفی خوش در ۹۵۸ ق ۱۵۵۰ م در همین کتابخانه .

۹۰ـ يك قطعه نستعليق خوش برقم «العبد شاه محمود نشابوری در سنهٔ ۹۶۵ ق ۱۵۵۷ م در همین کتابخانه. (خ ۳۰۶)

-۹۱-

دیوان علی شیر نوائی (ترکی)

مخطوطه B ۲۴۷۱ مؤسسهٔ مردم آسیا در اکادیمی‌علوم شوروی لنین‌گراد، که در۴۹۲ صفحه بخط نستعلیق متوسط نوشته شده‌وصفحات آن جداول رنگین مذهب هم دارد و مشتمل است بر:

۱ـ مقدمه ص ۶ ـ ۳۱ منثور و منظوم ترکی.

۲ـ غزلیات ص ۳۲ ـ ۳۹۱.

۳ـ مستزاد و مخمس و مسدس و ترجیع‌بند و مثنوی و مقطعات ص ۳۹۲ ـ ۴۳۹.

۴ـ رباعیات ص ۴۴۰ ـ ۴۷۱.

۵ـ لغز ومعما ص ۴۷۲-۴۸۴.

۶ـ تویوغ و مفردات ۴۸۴-۴۹۱ (تویوغ = تویوق= توشوق نوعی از منظومات ترکی) این نسخه که در سنه ۱۹۶۴ م از طرف اکادیمی علوم شوروی درمسکو با چاپ عکسی و يك مقدمهٔ روسی ۴۱ صفحه نشر شده نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد، ولی از روی الواح منقش و مرصع و تذهیب و منیاتور و تصویر حکم توان کرد، که کار مدرسهٔ هراتست، درهمان آغاز قرن دهم هجری.

بر ورق اول ب و ۲ الف در بین نقاشی رنگین دقیق گل‌کاری‌و تشعیر بخط رقاع سپیداب نوشته‌اند:

«الدیـوان البدیع البلیغ الفصیح الملیح من کلام افصح الفصحا-

و املح الشعرا امیرعلی‌شیر المتخلص بنوائی علیه الرحمة . . .»

وازین برمی آید این نسخه بعد از وفات امیرعلی‌شیر ۱۲ جمادی‌الاخری ۹۰۶ ق (۳ جنوری ۱۵۰۱ م) نوشته شده باشد .

یازده قطعه سرلوحه‌های کلان و کوچك و چهار صفحه منیاتور مصور این نسخه کار مکتب هراتست که متأسفانه در نسخه مطبوع سیاه چاپ شده و بسیار روشن و درخور درك و تحلیل نیست .

-۹۲-

شاهنامه کتابخانه عامه لنین‌گراد :

درفهرست دورن شماره ۳۳۲ دارد، منیاتورهای آن مربوط مکتب شیراز است که کار حدود ۱۴۴۰ م ۸۴۴ ق تخمین شده میتواند ، و کتابت آن به نستعلیق خوش خفی ۸۴۸ ق ۱۴۴۴ م است که (۱۷) صفحه مصور منیاتوردارد، که از آنجمله تصویر کفش‌گر شیرسوار در کتاب هنرهای زیبای عرب وایران چاپ شده است (شکل ۱۰۵) و چهره کشی والبسه و خصائص آن ایرانیست . و آنچه فردوسی در بیتی وضع کفش‌گر مست را شرح کرده ، عین آن بخامهٔ هنرمند مصور گردیده است :

ازان می سر کفشگر مست بود بدریا درانگشت او شست بود

این کفشگرمست با دست راست از پس پشت ،گوش شیرژیان را آنقدرتاب وفشارداده که اثر زور دست اودرچهرهٔ شیر نیز نمایانست، واین وضع موجب حیرت‌وتعجب شیردارو بیننده‌گان دیگر گشته است.

-۹۳-

شاهنامهٔ شعبهٔ شرق‌شناسی لنین‌گراد :

در سنه ۸۴۹ ق ۱۴۴۵ م نوشته شده و منیاتورهای آن شبیه

مکتب شیراز معاصر هنر هراتست . و یکی از مناظر رنگین آن که در هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۰۷) طبع شده ، شه‌سوار جوان تاجداریست که لباس شاهانهٔ فاخردارد و براسپ‌تازی سیاه دونده‌سوار و با تیروکمان حمله‌ورمی‌شود . چستی‌وچالاکی و دلاوری در حرکات این جوان تازنده نمایان است . رنگ‌آمیزی تمام منظرمتناسب وجالب است . خط نستعلیق خفی این نسخه متوسط و از خطوط بسیار عالی نیست . منظر دیگر رودابه دختر زیبائی است که از بالای قصر گیسوی تابدار خود را فروهشته و زال آن راگرفته و به مدد آن بالا می‌رود ، و مردی دیگر در سبزه‌زار روبروی قصرانگشت‌تعجب به دهان‌گرفته و نگران این منظر بدیع عاشقانه است .

چهره‌کشی ایرانی و البسه و تزئینات قصر نهایت جالبست و این مایهٔ هنر را از سوابق مکتب هرات توان شمرد .

-۹۴-

دیوان نوائی کار مکتب هرات

کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد شوروی . به نستعلیق نیمه خفی عالی که در حدود ۱۵۳۰ م ۹۳۷ق نوشته و پیراسته شده و از آثار مربوط به اواخر مکتب هرات و عروج مکتب صفویست .

این دیوان در آغاز دو صفحه تمام منیاتور و نقاشی عالی شبیه شاهنامه بایسنغری مکتب هرات دارد ،که ریزه‌کاری‌های هنری و رنگ‌آمیزی‌اصیل‌معدنی‌وچهره‌کشی‌وظرافت‌مصوری‌آن درخوردیدن است. هردوصفحه حاشیه نقاشی دقیق دارای ترنج‌های لاجوردین با خطوط هندسی رنگین وگل‌کاری سبز وسرخ وآسمانگون برزمینه طلائی‌دارد، درقسمت بالاآسمان خیره با رنگ طبیعی آن وزیرآن‌کوه بچه نیلگون

است که در دامنهٔ آن شهسواران تازندهٔ دلیر به شکار شیر و ببرو پلنگ و آهو با شمشیر و خنجر و تیر و کمند می‌تازند .

البسهٔ فاخر رنگین و شکل اسپان تازی با زین و یراق فاخر آن و تفکیك رنگهای حیوانات شکاری برزمینهٔ خاکی‌وهمچنین پرش طیور درفضای نیلگون وچهره کشی‌خراسانی‌اشخاص باکلاههای درازکشیده سرخ و سیاه جالبست .

در صفحهٔ مقابل بزمیست عالی و پرنشاط در داخل قصر که در صدرآن شهزاده جوانی‌به باده‌پیمائی نشسته و اهل دربار او هم بخورد و نوش و سماع اخذ باده و کباب ازدست ساقیان مه‌جبین پرداخته‌اند. تزئینات قصر نهایت ظریف و عالی‌است وریزه‌کاریهای ملون گوناگون را دران بکار برده‌اند . در بین بزم حوضی است کـوچك مسدس کـه دران فوارهٔ و مرغابی و ماهی بنظر می آید . و این هر دو صفحه کـه مربوط به متن کتاب نیست و مطابق سنت کتابسازی مکتب هـرات ، آنرا با اعتنای‌کامل هنری پیراسته‌اند از شهکارهای منیاتورتوان شمرد .

یك صفحهٔ دیگر این میراث نفیس هنری صحنهٔ شکار پرندگان و ماهیان‌بوسیلهٔ بازان دست‌آموز است،که بقایای هنرهرات را درعروج هنر صفویان نشان میدهد ، و دارای خصائص اواخر مکتب هراتست .

-۹۵-

شاهنامه سبك هنری شیراز

مخطوطهٔ موزهٔ هنرهای خلقی شرق در مسکو (اتحاد شوروی) که مطابق موازین سبك هنری شیراز (دنبالهٔ مکتب هـرات) در قرن

۱۶ م = ۱۰ هجری نوشته و پیراسته شده است .

ازین شاهنامه یك قطعه منیاتور نیم صفحه‌ئی در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۶۱) چاپ رنگین ، باصل الوان گوناگون شده و در دامنهٔ کوه اسفنجی اسفندیار شیری را می کشد وسپاهیان وی از بالای کوه با خودهای زره‌پوش و نیزه‌های بلند ناظر این دلاوری اسفندیارند .

اسفندیار برگردونی سوار بود که دو اسپ سیاه و سپید آنـرا می کشید ، شیری ژیان بروحمله آورد و اسپ سپید را مجروح ساخته بربالای گردون او آمد، اسفندیار با جلادت تام ودلاوری خود را نباخت و با شمشیر تیز و سپر او را مغلوب ساخت وبا یك ضربت شمشیردهان شیر را پاره نمود .

اسفندیارخود آهنین جیغه‌دارو کرتی‌چست سرخ تا زانوپوشیده که زره او تـا ساق پای میرسد . کفشی سیاه بپای دارد ، و تیردان او برپشت و کماندانش بکمر آویزانست ، شمشیرش رنگ سیاه وسپر رنگ پسته‌یی دارد .

یراق و محمول اسپان نهایت نفیس و عالیست ، شیررنگ سپید وخالهای زرد دارد، که دهانش به ضربهٔ شمشیراسفندیار خون آلودشده، و از بالای سرشیر،مرغی‌عظیم افسانوی (سیمرغ) با بالهای عظیم سرخ و سبز و نیلگون و نوکی چون پیکان حمله آورده و چشم شیر را کور می‌سازد .

چهره کشی این منظر ایرانی و الوان آن روشن واصیل معدنیست و میتوان آنرا نمونهٔ خوب ادامهٔ مکتب هرات در سبك شیراز شمرد .

-۹۶-

شاهنامهٔ سبک شیراز

از مخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد اتحاد شوروی ، که به سبک هنری شیراز دنبالهٔ هنرهرات درسنه ۱۵۸۵ م ۹۹۳ ق بخط بسیار خوب نستعلیق خفی نوشته و پیراسته شده و از جملهٔ صفحات منیاتور آن که در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۷۱) سیاه طبع شده ، منظر حمام و بخشیدن سلسلهٔ سلطان محمود از طرف فردوسی به فقاعی‌حمام است . که تزئینات بنای آن خیلی‌عالی‌و مخصوصاً گل کاری ظریف و لطیف دیوار داخلی حمام جالب است . چهره کشی اشخاص این منظر در داخل حمام و خارج آن ایرانیست ، تصویر اشخاص عریان و آب‌تنی آنها در حمام دیدنیست ، در بیرون حمام شهسواری از اسپ پائین آمده که‌گویا صلهٔ سلطنتی را به فردوسی آورده باشد .

در مدخل داخلی حمام فقاع‌فروش برسکوئی نشسته که فردوسی صندوق کوچکی باو در بهای جامی از آب جو میدهد .

خصوصیات این منظر و دقایق هنری آن از تناسب رنگ‌آمیزی وچهره کشی‌وروشنی‌تمام مرائی و تصویر حرکات شست‌وشو کننده‌گان داخل حمام با اعمال حجام ومالش کننده‌گان‌و آب دهان وغیره درخور دیدن و ستودن است ،که باید آنرا ازکارهای دقیق مکتب هنری شیراز در دنبالهٔ مکتب هرات شمرد .

-۹۷-

بوستان سعدی کار مکتب شیراز

از مخطوطات نفیس کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد (دورن ۳۶۲) که

در حدود ۱۵۷۰م ۹۷۸ ق بخط بسیار خوش و عالی نستعلیق نیمه جلی نوشته شده و با اهتمام فراوان مطابق سنن مکتب شیراز دنبالهٔ هنرهرات ۱۲ مجلس نقاشی عالی دارد.

یك صفحهٔ مصور زیبای این نسخهٔ نفیس در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۷۲) برنگهای اصلی بسیار زیبا طبع گردیده که منظر داخلی قصر زلیخاست که در آن حضرت یوسف را به‌معاشقه‌میخواند، و برای ترضیه برپای او افتاده است.

منظر داخلی قصر آنقدر پرشکوه و نقش و نگار ظـریف است که از بهترین تصاویر تزئین داخلی کاخهای شاهی شمرده می‌شود، و بردیوارهای آن تصاویر رنگین متعدد معاشقه‌های زن و مرد در حالت ایستاده و نشسته و خفته موجود است.

برای جلب نظر بیننده رنگهای گـرم بکار رفته و در چهره کشی زیبای تمام اشخاص و خود یوسف و زلیخا هنرنمائی کامل مصور بکار رفته و یك گروه کنیزکان و غلامان خارج قصر نیز خیلی زیبا و دلکش تصویر شده‌اند.

در وسط این کاخ عظیم مزین و فاخر زلیخا بپای یوسف که هالهٔ مقدس بالای سر او فروزانست افتاده و در حرکاتش ظاهر است که از قبول خواهش شهوی زلیخا انکاردارد، و برعفت خود می‌لرزد، وازو دوری میجوید.

این منظر بدیع و رنگین زیبا را از شهکارهای بقایای هنر هرات در ایران توان شمرد.

-۹۸-

شاهنامه کار قدیم شیراز

کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ، که در سنه ۱۳۳۳ م ۷۳۴ ق به خـط نسخ خفی نوشته و پیراسته‌شده و از سوابق هنر هرات است .

از یك منیاتور کوچك رنگین این نسخه که در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۹۸) طبع‌شده برمی‌آید، که چهره کشی آن کاملا ایرانی بوده و مصوری در و دیوار و تزئینات کاخها کاملا هندسی نبوده است .

درین منیاتور دو پرستار جوان زیبای مؤنث با سرو موی برهنه (مانند دختران امروزه) بنظر می‌آیند و تزئینات البسه نیز عادی است که هنر دقیق و لطیف نیست .

-۹۹-

خمسهٔ امیرخسرو دهلوی

مـؤسسهٔ مطالعات شرقـی اکادیمی علوم تاشکند اوزبـکستان شوروی . این مخطوطه مصوربه مکتب هنری شیراز قرن ۱۴ م=۸ ق تعلق دارد ، و از سوابق مدرسهٔ هراتست.

-۱۰۰-

خمسهٔ نظامی :

در مؤسسهٔ اکادیمی علوم شوروی شهر (.....؟) که غالباً به هنر مکتب بخارا ربط دارد .

افغانستان

شمارهٔ خاص این مملکت-۱-(۱۰۱) شمارهٔ عمومی

دیوان حافظ

حواشی ابری ملون. بقلم محمدمحسن خطاط هروی خط نستعلیق خفی بسیار خوب . دارای الواح و نقاشی و تذهیب و تشعیر کار هرات حدود ۹۱۰ ق ۱۵۰۵ م (۲۵×۱۹ سانتی) این دیوان بامر ابوالفتح فریدون میرزا حسین بهادر بن سلطان حسین میرزا[1] بایقرا ترتیب یافته و در مقدمهٔ آن نوشته‌اند که انجمنی از فضلا که در محضر این شهزاده هرات برای شعرخوانی بزم می‌آراستند و منشی آن خواجه عبدالله مروارید خطاط و منشی آن عصر بود از طرف این شهزاده گماشته شدند تا از روی نسخه‌های خطی متعدد که کاتبان همواره آنرا غلط نوشته‌اند یك نسخهٔ صحیح فراهم آوردند .

۱- وی از بطن بی‌بی آغا چه مهد منگلی ترك و فرزند سلطان حسین بایقراست که در سنه ۹۱۵ ق ۱۵۰۹ م در کلات بدست ازبکان مقتول گردید (حبیب‌السیر ۳/ ۳۲۱ و ۳۹۴)

خواجه عبدالله مروارید در شرفنامهٔ خود مینویسد که :

«درسنه ۹۰۷ ق (۱۵۰۲ م) همین شهزاده با جمع کثیر ازفضلای جلیس خود به تصحیح و ترتیب این دیوان پرداخت» .

برای این دیـوان مقدمه‌یی نوشته شده کـه در دو نسخهٔ خطی کتابخانه کابل موجود است و هم در شرفنامهٔ خواجه عبدالله مروارید عین همین مقدمه‌آمده و معلوم است که این مقدمه را همین منشی‌عبدالله مروارید نوشته ودر آغاز دودیوانیکه بامر فریدون میرزا نوشته ومصور کرده‌اندالحاق‌گردیده وهم در شرفنامهٔ عبدالله مروارید نقل شده است.

نسخهٔ خطی نوشته بقلم محمدمحسن در آغـاز دو لوحهٔ زیبای متناظر داشت که از بین رفته ولی یك تصویر فـریدون میرزا که جوان زیبای خوشروی با کلاه (غالباً آهنین شکاری) و قبای نیمه آستین تا زانواست ،هم درین نسخه دیده می‌شود که با حاشیهٔ مزین گلدار بعرض یك سانتی‌متر بین جداول رنگین و مذهب تزئین گردیده است .

این نسخه تاریخ تحریر نداردومهرهای کتابخانهٔ امیرعبدالرحمن خان و امیرحبیب‌اللهخان بران دیده می‌شود . و برخی غزلیات منسوب به حافظ راکه درین دیوان‌نبود، درسنه۱۳۲۷ق ۱۹۰۹م بخط نستعلیق میرزا محمدجعفر قندهاری نوشته و برحواشی آن چسبانده‌اند و وقایهٔ آن مقوای لاکی گل‌کاری زرکوبست .

-۲- (۱۰۲)

تحفةالاحرار جامی :

عدد ۲۴۵۹/۱۴ کتابخانهٔ ارگ کابـل ، ۲۰×۱۲ س ۵۰ ورق ۱۴ سطری . به نستعلیق تاریخ محرم ۸۹۹ ق ۱۴۹۳ با سرلوحهٔ زریـن

آسمانگون و سرخ گرم ، متن سه ستونی ، صفحات اول آن مذهب و گل کاری آسمانی رنگ ، با جداول شنگرف وسرورق مزین و عنوان کلائی ، وقایه چرمی خاکی که برخی از صفحات حواشی هم دارد (مربوط مکتب هرات)

-۳-(۱۰۳)

حدیقه سنائی بخط میرعلی (منتخب) :

۱۹۷۶/۳۶ کتابخانه ارگ کابل . ۵ ، ۲۵ × ۱۶ س ۲۱ ورق ۱۴ سطری به نستعلیق زیبای میرعلی حسینی الکاتب با سرلوحهٔ نفیس مزین طلاکار و عناوین بالوان مختلف ، و حواشی منقش گل کاری طلا و آسمانی بدون تاریخ تحریر که یك مهر ۱۱۲۴ ق (۱۷۱۱ م) و یك نوشته ۱۱۲۹ ق (۱۷۱۵ م) دارد ، وقایهٔ آن چرمی خاکی قرمز نفیس روغنی است (مربوط مکتب بخارا ادامهٔ هنر هرات)

-۴-(۱۰۴)

خاتم نامهٔ حسین واعظ کاشفی تألیف ۹۱۰ ق (۱۵۰۴ م) :

ارگ کابل ۲۵۹۱/۳۸ . ۲۵ × ۱۴ س ۴۳ ورق ۱۱ سطری به نستعلیق زیبای تحریر ۹۹۱ ق (۱۵۸۲ م) برای کمال الدین طهماسپ قلی بیگ . دارای سرلوحهٔ مزین و مطلا با الوان سیاه و نیلگون وقرمز گل کاری و جداول ملون و حواشی منقش گلدار (ادامه مکتب هرات)

-۵-(۱۰۵)

بهارستان جامی بخط علی رضا کاتب :

ارگ کابل ۱۹۳۳/۴۴ . ۲۴ × ۱۴ س ۹۶ ورق ۱۲ سطری به نستعلیق عالی خوش رقم «علی رضا الکاتب» در سنه ۹۸۳ ق (۱۵۷۵ م)

کاغذ خان بالـغ جلد چرمی عنابی دوصفحه اول مرصع ومذهب مجدول بطلا حاشیه تشعیر شده که در بین سطور هم منقوش است .

-۶-(۱۰۶)

دیوان جامی بخط میرعلی هروی ؟

ارگ کابل ۱۹۳۳/۴۵ . ۳۰×۲۰ س ۱۱۷ ورق ۱۹ سطری بـه نستعلیق خوش بدون نام کاتب و تاریخ تحریر .

تمام صفحات و بین‌السطور و حواشی آن مزین و تحریر شده به الوان مطلا و دلکش است برورق ۳۶ الف منیاتور زیبا و بر ۳۶ ب سرلوحه زرین وملون به مشکی و نیلگون وقرمزدارای گل‌کاری نفیس دارد ، کـه خط آنرا از میرعلی هـروی و تزئینات و نقاشی آنرا از کمال‌الدین بهزاد تشخیص کرده‌اندووقایهٔ آن چرمی نسواری کارهراتست.

-۷-(۱۰۷)

دیوان جامی بخط محمدحسین :

ارگ کابل ۴۶/۲۲۹۱. ۲۴×۱۷ س ۳۱۱ ورق ۱۷ سطری بدون ذکر تاریخ بقلم نستعلیق خوب محمدحسین بن خواجه سیف‌الدین علی که اوراق ا ، ب آن نقاشی جاذب نیلگون مطلای گل‌کاری وتمام نسخه جداول طلائی‌سیاه و آسمانی‌رنگ‌و سرورق مطلا و نقاشی بین سطور دارد . بموجب یك نوشته ورق اول این کتابرا شهاب‌الدین احمدخان در محرم ۹۷۶ ق ۱۵۶۸ م به خواجه محمد یحیی در احمدآباد سپرده بود و مواهیر سنه ۱۰۴۲ و ۱۰۵۹ و۱۰۶۳ ق دارد ، ووقایهٔ آن دارای نقوش و ضربه‌های سرخ و سیاه و طلائی رنگین است .

-۸-(۱۰۸)

دیوان حافظ بخط سلطانعلی مشهدی :

ارگ کابل ۲۲۷۰/۴۸ ۰ ۵ ، ۲۰ × ۱۳ س ۱۳۴ ورق ۱۴ سطری به نستعلیق خـوش و عـالی ۲۰ ربیع الثانی ۸۹۶ ق ۱۴۹۰ م بعمر ۵۵ سالگی که در هرات برای امیر شمس الدین محمد کوکلتاش نوشته و نقاشی و تزئین و تذهیب گردیده ، جداول و حواشی مطلا و تشعیرشده منقوش نظرربائی‌دارد ، و وقایهٔ زیبای نفیس چرمی آنرا حسین‌صحاف در مشهد در سنه ۱۲۴۵ ق ۱۸۲۹ م ساخته است .

-۹-(۱۰۹)

دیوان حافظ بخط حاجی محمد هروی :

ارگ کابل ۲۵۲۹/۴۹ ۰ ۲۱ × ۱۴ س ۲۰۰ ورق ۱۱ سطری . به نستعلیق خوش بی‌تاریخ حاجی محمد هـروی نوشته شده که نقاشی و تزئینات و جداول رنگین و مطلا و عناوین منقش و تذهیبات اوراق آن نهایت دلکش است ووقایه چرم آهو دارد . (مربوط مکتب هنرهرات)

-۱۰-(۱۱۰)

دیوان شاه قاسم انوار ۸۳۷ ق

ارگ کابل ۲۰۱۳/۵۱ ۰ ۵ ، ۲۶ × ۱۷ س ۱۴۰ ورق ۱۲ سطری نستعلیق خوش که نام کاتب وتاریخ ندارد .

بوورق اول ب سرلوحهٔ بسیار زیبای آسمانگون گرم با کار طلا و شنگرف وگل‌کاری سیاه دارد ، که عنوان آن هم در بین‌گل وتذهیب پیچیده‌وجداول آن زرین‌ونسواری‌سیاه وآسمانی‌است، ودربین‌السطور نقوش دندان موش طلائی و حواشی تشعیرشدهٔ مزین به گل و برگ و وقایهٔ چرم آهو دارد و هنر آن شبیه مکتب هراتست .

-۱۱-(۱۱۱)

دیوان مشفقی :

ارگ کابل ۵۲۸۶/۵۵ ۰ ۲۳×۱۵ س ۱۰۴ ورق ۱۴ سطری به نستعلیق خوش که نام کاتب و تاریخ آن نوشته نشده . سرلوحه وجداول آن زرین و آسمانیست . و ازیك نوشته مورخ ۹۹۶ق ۱۵۸۷م آن برمی آید، که پیش ازین سال در اواخر عروج مکتب هرات نوشته شده باشد . وقایهٔ آن چرمی سیاه است .

-۱۲-(۱۱۲)

سکندر نامهٔ نظامی

ارگ کابل ۴۵۶۶/۶۷ ۰ ۲۷×۱۷ س ۸۰ ورق ۲۲ سطری ۴ ستون . به نستعلیق بسیار عالی بدون ذکر نام وتاریخ . سرلوحهٔ زرین گلدار آسمانگون . و جداول سبز و قرمز مطلا و عنابی ، که عناوین آن همه منقش و مرصع است . اوراق ۳۰ و ۶۶ منیاتوری داشت که آنرا گل و تراش کرده‌اند . این نسخه از طرف احمدقلی خان رئیس گمرك هرات در سنه ۱۳۳۲ ش اهداء شده است .

-۱۳-(۱۱۳)

قران‌السعدین امیرخسرودهلوی بخط سلطان محمد نور :

ارگ کابل ۴۶۵۲/۹۱ ۰ ۲۲،۵×۱۴،۵ س ۱۰۸ ورق ۱۲ سطری به نستعلیق عالی سلطان محمد نورهروی درسنه ۹۸۲ق ۱۵۷۴م.

سرلوحهٔ مطلای نیلی و سبز و جداول طلا و مشکی و قرمز و عناوین طلای ناب و حواشی تشعیرشده ملون گوناگون . وقایهٔ چرمی نسواری ضربی (ادامهٔ مکتب هرات)

-۱۴-(۱۱۴)

دیوان مولانا نظام استرآبادی زنده در حدود ۹۲۵ ق بخط علی حسینی :

ارگ کابل ۲۴۹۵/۹۳ . ۵ ، ۲۳ × ۵ ، ۱۵ س ۱۰۳ ورق ۱۸ سطری به نستعلیق زیبای علی بن لطف‌الله معاذ حسینی در سنه ۹۷۴ ق ۱۵۶۶ م .

دارای سرلوحهٔ منقش مرصع وجداول نیلی‌مطلا و وقایه چرمی سیاه کوب (ادامهٔ هنر هرات)

-۱۵-(۱۱۵)

قصیدهٔ برده بوصیری با ترجمه فارسی :

ارگ کابل ۴۹۱۱/۹۵ . ۵ ، ۱۸ × ۱۲ س ۴۱ ورق ۶ سطری که متن عربی نسخی عالی و ترجمهٔ فارسی آن به نستعلیق خوش است ، ولی رقم کاتب و تاریخ ندارد ، و از تشابه خط توان گفت که خط سلطان‌علی مشهدی است .

تزئینات سرلوحه ، طلا و گل‌کاری نیلگون و جداول آن هم آسمانی و شنگرف مطلاست ، که بکار هرات شباهت دارد .

-۱۶-(۱۱۶)

گوی و چوگان عارفی بخط علی یزدی :

ارگ‌کابل ۱۶۰/۱۰۶ . ۵، ۳۰ × ۵ ، ۲۰ س ۲۸ ورق ۱۰ سطری به نستعلیق زیبای شرف‌الدین علی یزدی بدون تاریخ (؟)

سرلوحه و خاتمه کتاب منقوش و مرصع و جداول آن گلدار و عناوین نگارین و حواشی با تشعیر و تذهیب دارای شاخ و برگ‌است و برخی منیاتورهای آنرا تراشیده وحک‌نموده‌اند. بروورق ۱۳ب و ۱۶ب

و۲۴ الف نیز منیاتور دارد و در سال ۱۳۲۹ ش آنرا به کتابخانه اهدا کرده‌اند که وقایه چرمی بلوطی رنگ دارد (مربوط مکتب هرات)

-۱۷-(۱۱۷)

گوی و چوگان عارفی بخط عماد حسینی :

ارگ کابل ۲۶۳۴/۱۰۷ . ۲۲×۵، ۱۴س ۲۲ ورق ۱۲ سطری به نستعلیق بسیار خوش و زیبای عمادالحسنی‌القزوینی بدون تاریخ .

تزئینات عالی‌وسرلوحه وجداول زرین مرصع ومشکی‌وحواشی تشعیر شدهٔ گلدار و عناوین مزین دارد ، (ادمه هنر هرات) و برخی از ترمیم‌های حواشی این نسخه را بموجب نوشتهٔ علی‌احمد، شیخ محمد-رضا خان نقاش‌کابل کرده است و در کتابخانهٔ سردار نصرالله خان بود.

-۱۸-(۱۱۸)

گوی و چوگان عارفی بخط میرعلی :

ارگ کابل ۵۳۷۶/۱۰۸ . ۵ ، ۱۷×۵، ۱۱ س ۱۹ ورق ۱۳ سطری به نستعلیق بسیارعالی و رقم میرعلی در سنه ۹۶۸ ق ۱۵۶۰ م .

سرلوحهٔ نیلگون مطلا و گل‌کاری و جداول آبی رنـگ مطلا با نقوش سبز و مشکی و حواشی مزین بالوان نقوش دارد ، که کار عالی هرات شمرده می‌شود .

-۱۹-(۱۱۹)

مختارالاختیار علی‌المذهب المختار بخط درویش علی :

مؤلف کتاب اختیاربن غیاث‌الدیـن حسینی بزبان عربی است .

ارگ‌کابل ۵۱۴۹/۱۲۰ . ۲۴+۱۶ س ۲۶۶ ورق ۲۴ سطری به نسخی عالی درویش علی بـن درویش محمد در محرم سال ۹۱۵ ق ۱۵۰۹ م

نوشته و برخی تزئینات هم دارد (مربوط مکتب هرات)

-۳۰-(۱۲۰)

مخزن‌الاسرار نظامی :

ارگ کابل ۱۹۷۷/۱۲۲ ۰ ۲۳×۱۵ س ۳۶ ورق ۱۷ سطری بـه نستعلیق عالی‌درسنهٔ ۱۰۵۰ ق ۱۶۴۰م‌در بخارا برای عبدالعزیز بهادرخان نوشته شده که نام کاتب ندارد ، وادامهٔ مکتب هرات در بخاراست ، با جداول نیلگون‌مطلا وشنگرفی وسرورق وسرلوحهٔ زیبای ملون‌آسمانی وسرخ زرنگار ، وقایهٔ چرم آهو .

-۳۱-(۱۳۱)

مرصادالعباد نجم‌الدین دایه

ارگ‌کابل ۲۳۴۰/۱۲۶ ۰ ۲۴×۱۴،۵ س ۱۴۸ ورق ۱۴ سطری به نستعلیق خوب بدون ذکر نام کاتب و تاریخ .

سرلوحه‌زیبای مذهب آسمانگون‌شنگرفی‌وجداول‌زرین و نیلی که ابیات‌را درمتن بطلا نوشته‌اند ویکی از مالکان این نسخه درسنه ۸۷۱ق ۱۴۶۶ م ملکیت خود را بران نوشته و ازین برمی‌آید که قبل ازیـن سال نوشته و تزئین و تذهیب شده باشد . و مهری از تـاریخ ۱۰۶۲ ق (۱۶۵۱) هم برانست و وقایهٔ چرمی عنابی است (مربوط هنر هرات)

-۳۲-(۱۳۲)

نفحات‌الانس جامی :

ارگ‌کابل ۴۵۲۵/۱۳۸ ۰ ۵ ، ۲۴×۱۷س ۳۰۸ ورق ۲۰سطری. به‌نستعلیق‌زیبا ذیحجه ۹۴۰ق(۱۵۳۴م) بدون‌ذکر نام‌کاتب که‌پیش از آغاز متن نه صفحه فهرست هم دارد. سرلوحهٔ آن‌ملون برنگهای‌نیلی وسیاه و

قرمز و زرد و جداول آن طلائی با خطوط سیاه و سبز است و مالکی در سنه ۱۰۰۶ ق ۱۵۹۷ م ملکیت خود را بران نوشته وقایهٔ آن چرمی سرخ زرکوب است (ادامهٔ هنر هرات)

-۲۳-(۱۲۳)

نفحات الانس جامی :

ارگ کابل ۴۵۲۵/۱۳۹ . ۲۴×۱۶ س ۵۳۱ ورق ۱۵ سطری به نستعلیق خوب شوال ۹۸۸ ق ۱۵۷۹ م کاتب نامعلومی نوشته شده ، ورق اول ودوم آن منقوش مرصع وجداول آن زرین سیاه و آسمانگون و وقایه چرمی سیاهست (ادامه هنر هرات)

-۲۴-(۱۲۴)

نگارستان ملا معین جوینی (؟) بخط فخرالدین‌علی :

ارگ کابل ۲۲۸۳/۱۴۰ . ۳۲×۲۱ س ۲۶۱ ورق ۱۴ سطری. به نستعلیق خوب فخرالدین علی‌بن حاجی محمدالبخاری‌الهروی ، که اوراق نخستین آن منقش و عناوین آن زرین و جداول طلائی و سبز و وقایه چرمی لیموئی دارد (از متفرعات هنر هرات)

-۲۵-(۱۲۵)

هفت اورنگ جامی بخط ابوطاهر :

ارگ کابل ۲۵۹۱/۱۴۳ . ۳۵×۲۱ س ۲۶۵ ورق ۲۰ سطری ۴ ستونی به نستعلیق بسیار زیبا جمادی‌الاولی ۹۰۷ ق (۱۵۰۱ م) با رقم ابوطاهرالکاتب که صفحات اول آن نقاشی و ترصیع و تذهیب و گل‌کاری و عنوان نیلی‌و هراورنگ (دفتر) آن سرلوحه‌های مزین وجداول طلا و مشکی و نیلی و وقایهٔ چرمی دارد (کار مکتب هرات)

-۲۶-(۱۲۶)

یوسف و زلیخا جامی بخط سلطان‌علی مشهدی :

ارگ کابـل ۲۵۹۲/۱۴۴ . ۵ ، ۲۳ × ۵ ، ۱۳ س ۱۵۰ ورق ۱۴ سطری به نستعلیق عالی بر کاغذ زردگون بدون تاریخ با رقم سلطان‌علی مشهدی در هرات .

ورق اول آن تماماً منقش مـرصع با بـوته‌های الوان و عنوان آسمانگون و سرلوحهٔ نیلی و سیاه طلائی پرگل و جداول صفحات آن سبز و سیاه آسمانی و وقایهٔ آن چرمی سرخ است .

-۲۷-(۱۲۷)

مجموعه کتب بخط عبدالخالق هروی :

ارگ کابل ۱۵۶۶/۱ . ۲۳ × ۱۴ س تحریر ۹۷۷ ق با رقم عبد-الخالق‌بن حبیب‌الله هروی که جداول وسرلوحه وحواشی‌منقش مرصع دارد ، مشتمل براربعین جامی و وصایای حضرت علی به امام حسین (ادامه هنر هرات)

-۲۸-(۱۲۸)

بوستان سعدی بخط میرعلی هروی :

نسخ خطی کتابخانهٔ عامه کابل ص ۱۰۸ فهرست دبورکـوی . ۲۴ × ۵ ، ۱۴ س ۳۰۱ صفحه ۱۴ سطری بـه نستعلیق نیمه جلی عالـی خوش‌وکاغذخان‌بالغ‌دارای‌چهارتابلوی‌مناظردورنما بدون‌تصویرجاندار ودوصفحه مرصع با رقم «علی‌الحسینی‌الکاتب شوال ۹۲۱ ق (۱۵۱۴م) بقصبةالتربة الحیدریه» که جداول آن مطلا و رنگین و وقایـهٔ آن لاکی قـرمزی ساخت افغانستان و خصایص هنری ایـن نسخه شبیه اواخـر مکتب هراتست .

-۲۹-(۱۲۹)

بوستان سعدی بخط اظهر :

خطی کتابخانه عامهٔ کابل (ص۱۰۸فهرست) ۲۷ × ۱۴،۵ س۱۷۸ ورق ۱۲ سطری با نستعلیق میانه و رقم و تاریخ : مشقه اظهر الکاتب فی شعبان ۹۸۷ ق (۱۵۷۸ م) (از متفرعات هنر هرات)

بر ورق اول ب آن سرلوحهٔ زرین سبز و سرخ گل‌اندود دارد و عناوین آن هم گل‌کاری طلائی وجداول با طلا وسیاهی نیلگون است . حواشی ملون و سرورق مزین به طلا و شنجرف و نیلی دارد و مهری با سنه ۱۰۲۲ ق (۱۶۱۲ م) هم برورق اول آن دیده می‌شود . وقایهٔ آن چرمی گندمیست و کاغذ خوقندی .

بقول مهدی بیانی اظهر کاتب این نسخه غیراز اظهرتبریزی است و بنام همین «اظهر کاتب» دیوان حافظ بدون تاریخ بخط نستعلیق عالی جلی‌درمجموعهٔ دکتوراصغرمهدوی درتهران است (خوشنویسان ۷۳)

-۳۰-(۱۳۰)

بوستان سعدی بخط عماد حسنی :

خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل (ص ۱۰۸ فهرست) ۲۵ × ۱۶ س ۱۷۴ ورق ۱۲ سطری . به نستعلیق بسیار عالی خفی ممتاز و کاغذ خان بالغ با رقم : کاتب عمادالحسنی در ربیع‌الاول ۱۰۱۲ ق (۱۶۰۳ م) دارای سرلوحه مرصع و مذهب رنگین گلدار و عناوین طلا و جداول زرین وسبزو شنگرف و نیلگون وسرورق مذهب و حواشی مزین بگل و برگ (از متفرعات هنرهرات) (این نسخهٔ نفیس را در سنه ۱۳۳۱ ق در کابل بزینکوگراف طبع عکسی کرده‌اند) .

-۳۱-(۱۳۱)

بدایع الافکار فی صنایع الاشعار تالیف حسین بن علی واعظ کاشفی در ۹۱۰ ق :

خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل (ص ۱۰۸ فهرست) ۲۴×۵،۱۴ س ۳۰۱ صفحه ۱۴ سطری . به نستعلیق خوب شیوهٔ بخارا بتاریخ ۶ محرم ۹۱۲ ق (۱۵۰۶ م) که نام کاتب آن نوشته نشده ، سرلوحه و جداول آن منقش طلائی رنگین است ، با وقایه چرمی سیاه (غالباً کار بخارا از متفرعات هنر هرات)

-۳۲-(۱۳۲)

دیوان جامی بخط علی‌رضا :

خطی کتابخانهٔ عامه‌کابل (ص۱۰۹فهرست) ۵، ۲۲ × ۵، ۱۳س ۲۶۸ورق۱۶سطری. به‌نستعلیق‌زیبای‌عالی‌علی‌رضادرسنه۹۸۳ق ۱۵۷۵م دارای همان ممیزات مخطوطهٔ نمره (۵) که شاید اجزای یك‌نسخهٔ قدیم بوده وبعد ازان ازهم جدا وجلد شده باشند . دو صفحهٔ اول متناظر آن منیاتور بسیار عالی نازك کاری ملون و مذهب دارد مربوط به اواخر مکتب هرات .

-۳۳-(۱۳۳)

تحفة‌الاحرار جامی ، مخطوط در حیات مؤلف :

خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل (ص ۱۱۴ فهرست) ۲۷×۱۷ س ۸۷ ورق ۱۱ سطری . به نستعلیق ریزاعلی ، اصل صفحات نوشته قدیم ۱۲×۶ سانتی‌سنه ۸۸۳ ق ۱۴۷۸ م . که نام کاتب ندارد و الواح آغاز آن نقاشی‌ومنیاتوراصیل هرات وعناوین‌آن سپیداب‌وجداول طلائیست. این نسخه در ربیع‌الثانی ۱۲۹۶ ق ۱۸۷۸ م بامر سردار عطاءالله خـان ترمیم گردیده و حـواشی ابری‌افشان بـرای آن ساخته‌اند ، و هم چند

صفحه آن‌که شاید مفقود شده بود از سرنو نوشته‌اند . این نسخهٔ نفیس مکتب هرات مدتی در هند بوده و بـران خطوط کتابخانه‌های شاهان بابریهٔ هند دیده می‌شود .

این نسخه مانند نسخ معتبر هرات درآغاز دو صفحهٔ‌کامل مصور دارد، که با مضامین متن کتاب تعلقی ندارد ، برهردوصفحه بطورمتناظر نقاشی شده و برصفحهٔ اول تصویـر شاهزادهٔ جوان سوار با یك شاطر است که هر دو زیر درخت خرما دیده می‌شوند .

برصفحهٔ مقابل دیگرپورتریت شهزاده جوان با لباس بسیارفاخر است که برچپن دراز سرخ او اشکال متعدد انسانی بطلا نقش شده‌اند . چهره کشی اشخاص این دومجلس متناظرماوراءالنهری و خصوصیات هنری آن متعلق به اوقات عروج مکتب هراتست کـه از نفایس آثار هنری شمرده می‌شود .

شایداین‌پورتریت تصویریکی‌ازشاهزادگان هنرپرور هرات‌باشد که این کتاب را برای وی نوشته باشند .

‎-۳۴-(۱۳۴)

جام جم اوحدی بخط محمود :

خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل (ص۱۱۸ فهرست) ۲۳×۱۴ س ۱۵۸ ورق ۱۵ سطری. نستعلیق خوب محمودبن‌نظام زرین‌قلم۸ شوال ۹۳۸ق (۱۵۳۱ م)

صفحه اول مذهب ومرصع وورق دوم‌آن مفقود است ، جداول طلائی‌وسیاه‌نیلی‌است باوقایه چرمی‌سرخ مربوط‌به‌اواخرمکتب هرات.

-۳۵-(۱۳۵)

چهار کتاب امیر خسرو دهلوی :

خطی کتابخانهٔ عامه کابل (ص ۱۲۲ فهرست) ۵، ۲۵ × ۵، ۱۸س ۱۳۸ ورق ۲۵ سطری ۴ ستونی نسخی متمایل به تعلیق تحریر ۸۳۲ ق ۱۴۲۸ م بدون ذکر نام کاتب ، که چند ورق آن افتاده است .

درین مجموعهٔ نفیس قطع کلان چهار کتاب امیرخسرو دهلوی ۱- خسرو شیرین ۲- لیلی و مجنون ۳- آئینه اسکندری ۴- هشت‌بهشت بر کاغذ سمرقندی نوشته شده ، که هر کتاب آن یك سرلوحهٔ نفیس دارد که برزمینهٔ لاجورد بطلای ناب گل‌کاری کرده ودر بین‌آن نام کتاب را برزمینهٔ سپیداب بطلا نوشته‌اند .

در هرصفحه ۴ ستون و بین هرستون جدول دو خطه شنجرفست وجزازکارلطیف منیاتورلوحه‌های اوائل هرکتاب،دیگرتزئینات ندارد .

در آخر کتاب خسرو و شیرین چنین نوشته‌اند :

«تم‌الکتاب بعون‌الملك الوهاب فی تاریخ یـوم‌الثلثا سادس‌عشر رجب‌المرجب سنه اثنین وثلثین وثمانمائه» .

از طرز خط نسخی این کتاب و نقوش الواح آن پدید می‌آید، که در محیطی نوشته و نقاشی شده کـه اثر عروج خطاطی نستعلیق و منیاتورکاری رنگین و گوناگون مکتب هرات بآنجا نرسیده بود ، وخط آن از نسخ به تعلیق متمایل گردیده ، ولی نستعلیق خالص مترقی مکتب هرات نیست درگل‌کاری الواح‌آن فقط سه رنگ‌لاجورد ،طلاوسپیداب استعمال شده وازتنوع الوان مکتب هرات وابتکارهای نقاشی‌خالیست، و از ملاحظهٔ عمیق‌آن گفته میتوانیم که این نسخه بطرف غرب یا شرق،

بیرون از محیط خراسان نگاشته شده باشد ، کـه آنـرا از متعلقات پیشین هنر هرات شمرده میتوانیم .

-۳۶-(۱۳۶)

خمسهٔ امیرخسرو بخط محمد بن علاءالدین:

خطی کتابخانهٔ عامه کابل (ص ۱۲۲ فهرست) ۳۴×۲۳ سانتی ۲۳۳ ورق ۱۹ سطری ۴ ستونی و کاغذ خان بالغ ُلك، دارای ۲صفحهٔ مرصع متناظر نقاشی‌ظریف شبیه‌کارشاهنامهٔ بایسنغری با حواشی‌تشعیر-کاری دقیق و ترنجهای دلکش منقش ، و سه مجلس مصور منیاتـور و حواشی وصلی طلاافشان رنگارنگ که برخی لوحه‌های‌آن رقم «عمل-محمدی» دارد .

در تمام کتاب رنگهای معدنی اصیل و طلای نـاب و زنگار و لاجورد متمایل بسیاه و شنگرف کار کـرده‌اند و حـواشی تمام کتاب زمینه‌های مختلف رنگین‌با افشان طلا دارد،عناوین آن لوحه‌های کوچك زمینه طلا با نقاشی دقیق و خط نستعلیق به سپیدابست .

سه مجلس مصور و مرصع آن با الوان معدنی و ریزه‌کاری گل و برگ رنگین ، چهره‌کشی خراسانی دارند و به کارهای اصیل مدرسهٔ هرات شباهت میرسانند ، که متأسفانه چهرهٔ برخی از اشخاص آنـرا گل کرده‌اند .

هرکتاب در آغاز یك لوحهٔ حجم متوسط رنگین با نقوش زنگار و لاجورد وشنگرف وسپیداب و غیره دارد ، واین لوحه‌ها بین سالهای ۹۸۲-۹۸۹ ق (۱۵۷۴-۱۵۸۰ م) نگاشته شده است .

در آخر کتاب اول رقم «تحریراً فی غرهٔ صفر ۹۸۹ ق» نـوشته

شده ، و در آخر کتاب سوم چنین است :

«تمت الکتاب بعون الملك الوهاب ، تحریراً فی ذی‌حجة الحـرام سنه احدی وسبعین وتسعمائه ۹۷۱» .

اما رقم آخر تمام کتاب این است :

«تمت الکتاب بعون الملك الوهاب، تحریراً فی شهر رجب المرجب سنه اثنا ثمانین وتسعمائه ، کتبه العبد المذنب فقیر ، محمد بن علاءالدین رزه غفر ذنوبه وستر عیوبه به‌ولایت خواف درقریهٔ نشتقان صورت تحریر یافت تمت الکتاب تم تم تم» .

خط این نسخه که بین ۹۷۱-۹۸۹ ق تکمیل شده ، نستعلیق عالی نیمه خفی است ، و بران نوشته‌اند که بدربار جلال‌الدین محمد اکبر پادشاه هند اهدا شده بود ، وبعد ازین تاریخچهٔ آن بخط خوش نستعلیق شیخ محمدرضا خراسانی بر ورق آخر کتاب چنین نوشته شده است :

«بحضور اعلیحضرت سراج الملة والدین امیر حبیب‌الله خـان پادشاه افغانستان ، هدیهٔ جناب عالی سید عالم خان امیر بخارا، مصحوب ایشان طوره خواجه صدر، و حاجی قطب‌الدین صدر ، ماه صفر المظفر ۱۳۳۷ ق» .

جلد این نسخه لاکی‌سرخ با ضربی لاکی لاجورد است که روی داخلی آن هم لاکی‌سرخ با ضربی‌های طلای منقش باشدو برصفحه‌های خارجی نشانهٔ حرفهٔ صحافت را دوبار ضرب کرده که در بین یك دائره کوچك چنین نوشته شده : «دارد امید شفاعت محمد ناصـر ۱۲۵۰» و ازین برمی‌آید که در اواسط قرن ۱۳ هجری در بخارا ایـن وقایـه را محمد ناصر صحاف ساخته است .

بخط علاءالدین رزهٔ باخرزچندین نسخه درین کتاب آمده (رك: فهرست) و معلومست که پدر و خاندان او اصلاً با خرزی خراسانی بوده‌اند، ولی پسرش محمد دراواخرقرن دهم‌هجری درخواف زندگانی داشت و این نسخه را درانجا نوشت، که بعداً بهند برده شد و نمیدانم چه وقت به بخارا انتقال یافت؟

همین‌محمد رزه تیمورنامهٔ کتابخانهٔ علی‌گررا در ۹۹۲ ق ۱۵۸۳م درشهربلخ، وخمسهٔ جامی (رضا لائبریری رامپور ۴۱۵۶) را در۹۷۲ق ۱۵۶۲ م نوشت وخمسهٔ نظامی کتابت اودرپتنه پیش سید ظهور بود.

-۳۷-(۱۳۷)

دقائق‌الحقائق احمد رومی بخط علاءالدین اخسیکتی:

خطی کتابخانهٔ عامه کابل(ص۱۲۴فهرست)۲۲ × ۱۴س ۲۰۰ ورق ۱۷ سطری. نستعلیق خوش ذی‌حجه ۹۶۷ ق ۱۵۵۹ م، با رقم علاءالدین ابن شیخ احمد کاتب اخسیکتی. که ورق اول آن بخط نواست وجداول صفحات آن طلائی سیاه و نیلی، و جلد آن چرمی طلاکوبست. (رك: ترکیه ۱۳۶۴)

-۳۸-(۱۳۸)

دیوان جامی‌بخط محمدحسین بن علی:

خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل(ص۱۲۶فهرست‌دی‌بورکوی)۲۷ × ۱۷ س ۳۰۴ ورق۱۷ سطری. به نستعلیق خوب ادامهٔ مکتب‌هرات ۱۰۰۹ق ۱۶۰۰ م ورقم محمدحسین‌بن‌غیاث‌الدین علی. . . (شایدوی میرمحمد-حسین باخرزی عموی امیرخلیل قلندر هروی باشد). تاریخ این نسخه‌را دی‌بورکوی فهرست‌نگار ۹۰۰خوانده، درحالیکه دراصل نسخه «بتاریخ

نه (و) هزار است مربوط به متفرعات هنر هرات .

بـرورق اول ب سرلوحهٔ منقش نفیس مطلا و رنگین گلـدار و برصفحات دیگر جداول نیلی‌وقرمز و سیاه طلائی دارد ، ووقایه چرمی مزین سرخکوب دارد . مهرهای امیر عبدالرحمن و امیر حبیب‌الله هـم بران دیده می‌شود .

-۳۹-(۱۳۹)

دیوان حافظ بخط احمدبن سلطان‌علی :

خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل (ص ۱۲۷ فهرست) ۲۲×۵ ، ۱۳ س ۲۲۴ ورق ۱۲ سطری . به نستعلیق خوش احمدبن سلطان‌علی بـدون تاریخ که سرلوحه ورق ا ب ۲ الف نقاشی متناظر نفیس نیلگون‌طلاکاری شنگرفی با گل و بوته دارد . جداول صفحات آن سیاه و آسمانی وقرمز و سبزمطلاست .دربین سطورنقوش دندان موش ملون وعناوین طلائی و وقایه چرمی سرخ ضربی دارد . مرحوم فکری سلجوقی ایـن احمد را فرزند سلطان‌علی مشهدی میداند .

-۴۰-(۱۴۰)

دیوان حافظ بخط سلطان محمد خندان :

خطی کتابخانهٔ‌عامهٔ‌کابل (ص۱۲۷فهرست) ۲۲×۱۳،۵ س ۱۷۲ ورق۱۴سطری. به‌نستعلیق‌بسیارعالی ورقم سلطان‌محمد خندان دراوائل شهرربیع‌الاول ۹۲۶ ق ۱۵۱۹ م. دارای سرلوحهٔ مذهب رنگین مشجر وجداول طلا وسیاه و نیلی‌وعناوین زرین ووقایهٔ چرمی‌سرخ زرکوب .

-۴۱-(۱۴۱)

دیوان سعدی بخط راجو :

خطی‌کابل (ص۱۲۹ فهرست) ۲۵×۱۴س ۳۲۴ورق ۱۷سطری،

به‌نستعلیق خوش راجو بن. . . . یکشنبه ۱۵ذوالحجه ۹۶۴ ق ۱۵۵۶م. دارای سرلوحهٔ مطلای رنگین گلداروجداول طلائی‌سیاه و نیلی ووقایه چرمی سیاه‌کوب.

-۴۲-(۱۴۲)

دیوان سعدی بخط میرمحمد :

خطی کابل (ص۱۲۹ فهرست) ۵، ۳۴×۵، ۳۲س ۱۶۸ ورق ۱۳ سطری به نستعلیق خـوش میرمحمدبـن علی در سنه ۱۰۱۲ ق ۱۶۰۳ م که از بقایای نفیس هنر هرات در بخاراست.

ورق۱ ب‌و۲ الف متناظر آن منقوش مذهب‌ورنگین مزین بشاخه و برگ است و عناوین طلائی وسرلوحهٔ مذهب با رنگهای نیلی و سبز مشجر و حـواشی منقش گلدار دارد، که در صفر ۱۳۳۷ ق ۱۹۱۸ م از طرف امیر بخارا به امیر افغانستان حبیب‌الله خان اهداء شده و وقایه آن چرمی عنابی زرکوب است.

-۴۳-(۱۴۳)

سبحة‌الابرار جامی بخط علی :

خطی کابل (ص۱۳۸ فهرست) ۲۲×۱۴ س۱۱۶ورق ۱۴ سطری به نستعلیق خوش نیمه‌جلی و رقم : علی الکاتب فی شهور سنه ۹۱۱ ق (۱۵۰۵ م) که زیر آن بطلا نوشته‌اند : «جهت کتابخانه عامره نـواب فلك جناب . . . السلطان عبدالعزیزخان. . . . صفت اختتام پذیرفت».

سرلوحهٔ کتاب مطلا و رنگین گلدار و جداول آن‌آسمانگون و سبز و سیاه مطلا و حواشی آن تشعیر با گل‌وبرگ و عناوین هم طلائی و وقایه چرمی سیاه ضربیست، و مهرهای امیر عبدالرحمن و امیر-

حبیب‌الله دارد .

در حقیقت اصل تاریخ نوشتن کتاب ۹۴۹ ق (۱۵۴۲ م) بوده و آنرا تراشیده و ۹۱۱ ساخته‌اند .واین صحیح است زیرا عبدالعزیزخان پادشاه بخارا از ۹۴۷ تا ۹۵۷ ق (۱۵۴۰ - ۱۵۴۹ م) حکم رانده و این نسخه برای او نوشته شده و از بقایای مکتب هرات در بخاراست .

اما آنچه دی‌بور کوی (ص۱۳۸ فهرست) اورا سلطان عبدالعزیز عثمانی پنداشته سهواست زیرا این سلطان از ۱۸۳۰ تا ۱۸۷۶م دراواسط قرن ۱۳ هجری زندگی داشت ، پس چگونه سه قرن قبل کتابی برای کتابخانهٔ او نوشته شده باشد ! !

مرحوم فکری سلجوقی‌هم درخوشنویسان وهنرمندان (ص ۴۰) گوید که ظاهراً سنه کتابت ۹۲۹ یا ۹۳۹ بوده و عمداً تراشیده و ۹۱۱ درست شده . درحالیکه این تعیین سنین نیز خطاست . و دریـن سنوات سلطان عبدالعزیزخان پادشاه نبوده است .

-۴۴-(۱۴۴)

اربعین جامی بخط محمدقل :

خطی کابل . به نستعلیق نیم‌جلی و خفی‌بسیار عالی محمدقل در سنه ۹۵۳ ق ۱۵۴۵ م که یك سرلوحهٔ کوچك شبیه اواخر کار هرات با منیاتور ظریف ریزه‌کار و الوان معدنی‌اصیل دارد .

حواشی صفحات آن بر زمینهٔ آبی ، دارای سه ترنج زردگـون برراست وچپ و بالاست . وگمان میرود که این نسخه در ماوراءالنهر نوشته و پیراسته شده باشد .

-۴۵-(۱۴۵)

گوی و چوگان عارفی بخط محمدقاسم شادیشاه :

خطی کابل (ص ۱۹۲فهرست) ۲۷ × ۵، ۱۶س ۱۱سطری نستعلیق نیم‌جلی بسیارعالی با رقم : «علی‌ید . . . محمدقاسم‌بن شادیشاه (شاگرد سلطان‌محمد خندان) بدار السلطنه هرات سنه ۹۵۱ ق (۱۵۴۴ م) دارای دو سرلوحه متناظر نقاشی نفیس طلا و نیلی و سیاه گلدار و جداول آسمانگون روشن مطلا و شنگرف و عناوین زرین و حواشی رنگین طلاکاری که در یك وقایه با یك‌مثنوی درشرح‌حال ومناقب احمد جامی تحریر ۹۸۷ ق ۱۵۷۸ م جلد شده است . گوی و چوگان از ورق ۱ تا ۲۵ الف و مناقب از۲۶ ب تا ۸۲ .

(بخط محمدقاسم شادیشاه چندین نسخه درین کتاب آمده از روی فهرست آنرا بشناسید) .

منیاتور بسیار نفیس و نقاشی و ترصیع و تذهیب و تحریر این نسخه شبیه شهکارهای مکتب هرات از قبیل شهنامهٔ بایسنغریست ، که باید شاگردان استادان همین مکتب در اواخر تشعشع هنری آن نوشته و آراسته باشند .

-۴۶-(۱۴۶)

خمسهٔ نظامی :

خطی کابل (ص۲۴۳ فهرست و۹۵فکری) ۲۳ × ۱۶س ۲۳۹ورق ۱۷ سطری نستعلیق خوش و کاغذ خان بالـغ کتابت ۲۴ رمضان ۸۹۵ ق ۱۴۸۹ م که نام کاتب ندارد .

این نسخه عالی مکتب هرات مطموس است ، ولی ازروی خط

و تزئین و تصویر و دو سرلوحهٔ نفیس و زرین و نیلگون شنجرفی و هفت تصویریکه دارد ازکارهای نفیس هنرهراتست که جلد چرمی گلدار کهنه مقوائی دارد .

(۱۴۷)-۴۷-

شرح رباعیات و لوائح جامی بخط برهان :

خطی کابل (ص ۲۸۲ فهرست) ۱۸×۵، ۱۰ س ۷۴ ورق ۱۵ سطری . بارقم: «کتبه العبد برهان الهروی الکاتب . . . فی شهور سنه نهصدوچهل‌وشش درمصرقاهره».این نسخه به نستعلیق خوش‌در۱۵۳۹م در قاهره نوشته شده است .

(۱۴۸)-۴۸-

یك مجموعه بخط عمادالدین :

خطی‌کابل (ص ۲۸۶ فهرست) ۲۰×۱۲ س۱۴۰ ورق۱۵ سطری به نستعلیق روش بخاری خوش با رقم : عمادالدین آهنگران دربخارا سنه ۹۸۰ق (۱۵۷۲ م). که عناوین شنگرفی و وقایه مقوای لاکی‌سرخ سیاه‌کوب دارد مشتمل بر :

از ص ۱ تا ۲۳۷ ب حاشیهٔ شرح عقائد احمدالجندی . از ص ۲۳۸ تا ۲۳۹ رساله در تحقق جسم از مولانا صادق نصر . این نسخه ادامهٔ مکتب هرات در بخاراست .

(۱۴۹)-۴۹-

خمسهٔ جامی بخط ابوالوفا :

خطی کابل (ص ۳۰۶ فهرست) ۵، ۲۴×۵، ۱۷ س ۲۶۳ ورق ۲۳ سطری . بدون تاریخ با رقم ابوالوفابن نورالله به نستعلیق خوش

و سرلوحهٔ مزین نیلگون طلائی و جداول نیلی و سبز طلاکار .
نسخهٔ آینده نمره ۵۰ هم بقلم همین کاتب است در ۹۴۰ ق ۱۵۳۳ م .

-۵۰-(۱۵۰)

هفت اورنگ جامی بخط ابوالوفا

خطی کابل (ص ۳۱۰ فهرست) در۲۶۳ورق ۲۰ سطری ۴ ستونی نستعلیق خوش با رقم : ابوالوفابن نورالله دوشنبه ۲۸ صفر ۹۴۰ ق (۱۵۳۳ م) در اواخر مکتب هنر هرات .

صفحهٔ اول آن منقش گلدار رنگین مطلا وسرلوحهٔ آن هم نفیس منقوش با الوان نیلی مطلا و شنجرف و عناوین زرین و جداول طلا و سبز و نیلگون و وقایه چرمیست که مهر سردار نصرالله خان هم دارد .

-۵۱-(۱۵۱)

مشکوة بخط قطب‌الدین :

موزهٔ هرات (ص ۳۲۰ فهرست) ۲۹ × ۱۶،۵ س ۲۸۴ ورق ۲۴ سطری بخط نسخی خوب در هرات نوشته قطب‌الدین جمال بـرکاغذ خوقندی با وقایهٔ چرمی عنابی . تحریر یکشنبه ۲۰ ذوالحجه ۹۴۳ ق (۱۵۳۶ م) از متفرعات هنر هرات .

-۵۲-(۱۵۲)

اخلاق محسنی بخط حسن‌محمد :

مـوزهٔ هرات (ص ۳۲۱ فهـرست) ۲۵ × ۱۴ س ۲۱۰ ورق ۱۲ سطری نستعلیق خوش با رقم :«کتبه‌العبد حسن محمدالکاتب‌عفی‌عنه ... فی سنه احدی وستین وتسعمائه» (۱۵۵۳ م).

صفحات نخستین این نسخه خیلی زیبا و منقش رنگین آسمانی و شنگرف مطلاوجداول آن هم نیلی‌وسیاه طلاکش و وقایه چرمیست. از متفرعات هنر هرات .

بقول مهدی بیانی: شاید این حسن محمدکاتب همان حسن باشد که یك نسخهٔ دیوان حافظ کتابخانهٔ سلطنتی تهران تحریر حسن‌الکاتب ۹۶۳ ق (۱۵۵۵ م) بقلم اوست (خ ۱۴۷)

-۵۳-(۱۵۳)

تیمورنامه هاتفی :

موزهٔ هرات (ص ۳۲۲ فهرست) ۵، ۲۲×۱۴ س ۱۵۷ ورق ۱۵ سطری . تاریخ تحریر آن آسیب دیده خوانده نمیشود . کاتب آن ... بن مولانا عبدالعزیز و کاغذ خوقندی و خط نستعلیق خوش درهراتست .

صفحات اول آن با نقوش طلائی نیلی‌شنگرف و گل‌کاری سیاه وجداول آن هم‌آسمانگون سیاه طلائی وقرمز ووقایه چرمی‌سرخست .

-۵۴-(۱۵۴)

تفسیر حسینی بخط جلال‌الدین هروی :

موزهٔ هرات (ص ۳۲۲ فهرست) ۲۸×۵، ۱۸ س۰۲۹۰ ورق ۲۷ سطری به خط نسخ خفی‌ورقم جلال‌الدین بن طاهر هروی شهرذوالقعده ۹۶۱ ق (۱۵۵۳ م) برکاغذ خان‌بالغ که صفحات نخستین و عناوین آن مطلا و سرلوحهٔ آن هم زرین و سرخ و سبزوجداول آن نیلی‌شنگرف سیاه طلاکش و آیات قرآنی در متن قـرمز و وقایه طلاکوبست . از متفرعات هنر هرات .

-۵۵-(۱۵۵)

ذخیرةالملوك سیدعلی همدانی بخط محمود رفیقی (رك : ترکیه)

موزهٔ هرات (ص ۳۲۴ فهرست) ۲۳ × ۱۰،۵ س ۱۱۹ ورق ۱۵ سطری به نستعلیق خوش ورقم : العبده محمودالرفیقی‌الهروی فی‌شهور سنه ۸۹۸ ق (۱۴۹۲م) برکاغذ خانبالـغ درهرات نوشته شده که سرلوحهٔ آن سبز و نیلی و سیاه و شنگرفی طلاکش و وقایه کیمخت سیاهست .

-۵۶-(۱۵۶)

سلسلةالذهب بخط دوست‌محمد هروی :

مـوزهٔ هرات (ص ۳۲۴ فهـرست) ۱۸ × ۱۱ س ۲۰۴ ورق ۱۷ سطری به نستعلیق بسیارعالی‌مکتب هرات بدون تاریخ با رقم: دوست‌ـ محمد هروی که سرلوحهٔ نیلی و سیاه و قرمز وجداول آسمانگون سیاه طلاکش نگاشته در هرات دارد (رك : ایران ، ترکیه)

-۵۷-(۱۵۷)

دیوان جامی :

موزهٔ‌هرات (ص۳۲۶ فهرست) ۲۸ × ۱۷ س۱۶۲ورق۱۲سطری، به نستعلیق خوش بدون تاریخ‌ونام کاتب برکاغذ خانبالـغ کتابت وتزئین و نقاشی در هرات با حواشی گلدار و سرلوحهٔ ملون مطلا و جـداول نیلی مذهب و سبز و سرخ و عناوین طلائی و سه صفحه منیاتور شیوهٔ هرات با وقایهٔ چرمی .

-۵۸-(۱۵۸)

دیوان جامی :

موزهٔ هرات (ص ۳۲۶ فهرست) ۲۴ × ۱۵ س ۲۸۳ ورق ۱۴

سطری. به نستعلیق خوش و نقاشی‌وتزئین وتذهیب هرات ویك سرلوحهٔ زرین ملون و جداول سیاه و طلاکشی .

-۵۹-(۱۵۹)

کلیات عطار :

موزهٔ هـرات (ص ۳۲۶ فهرست) ۳۱×۲۲ س ۹۰۰ صفحه ۲۱ سطری . به نستعلیق خوش تحریر در هرات بر کاغذ خانبالغ با سرلوحهٔ زرین و شنگرف و سیاه آسمانگون و جـداول نیلی و سیاه طلاکش و سبز و وقایه چرمی سرخ .

-۶۰-(۱۶۰)

نفحات‌الانس بخط ملا ویسا هروی :

موزهٔ هرات (ص۳۲۸ فهرست) ۵، ۱۹×۱۲س ۵۶۹صفحه ۱۷ سطری. به‌نستعلیق‌خوش‌ملاویساهروی برکاغذسمرقندی که درسنه۹۷۴ق ۱۵۶۶ م در مکه نوشته است و صفحات نخستین آن مزین ملون نیلی‌و طلائی شنگرفی سبز و جداول آن آسمانگون سیاه طلاکشی و وقایهٔ آن چرمی سرخست . بخط همین ویسی‌هروی مجاور حرم کتابی دیگر هم هست (رك : آلمان ۸)

-۶۱-(۱۶۱)

هفت اورنگ جامی

موزهٔهرات(ص۳۲۹فهرست) ۲۳×۱۶س ۲۹۲ورق ۲۱سطری. به نستعلیق خوش ۹۶۸ ق ۱۵۶۰ م در هـرات نوشته شده که نام کاتب ندارد و کاغذ آن سمرقندی وسرلوحهٔ آن زیبا ومذهب رنگین وجداول آن نیلی و سیاه طلاکشی و وقایه آن مقوای با چرمست .

-۶۲-(۱۶۲)

مجموعهٔ مثنویات جامی بخط سلطان محمد نور و غیره

موزهٔ هرات (ص۳۳۰ فهرست) ۵،۲۲×۵، ۱۲س ۱۸۰ورق ۱۳ سطری. تاریخ ندارد کاغذ آن خانبالغ و خط نستعلیق عالی وسرلوحهٔ طلائی سبز و نیلی‌و شنگرفی مطلا و جداول آسمانگون سیاه طلاکشی و وقایه چرمیست مشتمل بر :

از ورق ۱ تا ۶۴ تحفةالاحرار با رقم سلطان محمد نور هروی.

از ورق ۶۵ تا ۱۸۰ سبحةالابرار با رقم ترسون محمد بلخی.

-۶۳-(۱۶۳)

بهارستان جامی بخط ناصرالدین علی :

نسخ خطی کتابخانهٔ عامه کابل با رقم ناصرالدین علی در سنه ۹۰۸ ق ۱۵۰۲ م در یك مرقع آستان رضوی مشهد قطعهٔ نستعلیق او با رقم کتبه ناصرالدین علی ببلدة بخارا موجود است. (خ ۹۳۷)

-۶۴-(۱۶۴)

منتخب بوستان و رباعیات جامی بخط محمدصالح :

از نسخ خطی کتابخانهٔ عامه‌کابل با رقم «کتبه . . . محمدصالح در نه صد و نود و شش ۹۹۶ ق (۱۵۸۷ م) تحریر یافت»

شاید این کاتب همان محمدصالح دردمند باشد (رك : ترکیه) و از بقایای مکتب هراتست.

-۶۵-(۱۶۵)

مرصادالعباد بخط علی تبریزی :

کتابخانهٔ عامه کابل . بخط نستعلیق خوش علی بن محمود تبریزی که ظاهراً در نیمهٔ دوم قـرن ۹ میزیست و غیر از میرعلی تبریـزیست (خ ۴۴۶)

-۶۶-(۱۶۶)

مناجات حضرت علی بخط میرعلی هروی :

ارگ کابل . بقلم نستعلیق عالی و رقم میرعلی هروی (خ ۵۱۳)

-۶۷-(۱۶۷)

مرقع قصیده حضرت علی بخط میرعلی :

کتابخانهٔ ملا محمد صدیق هـروی در هـرات ، دو قطعه قصیدهٔ منسوب بحضرت علیست بخط خفی میرعلی الکاتب در شوال ۹۳۰ ق (۱۵۲۳ م) (فکری)

-۶۸-(۱۶۸)

رسالهٔ طب بخط مرشد (رك : آلمان ۵)

خطی کتابخانه عامه کابل . با رقم : فی‌شهور سنه نهصدوچهل‌ودو هذه خط المرشدالکاتب. (فکری ۴۶)

-۶۹-(۱۶۹)

روضة‌الصفا بخط علی سمرقندی :

خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل . رقم آن : به اشارت و عنایت عالی

رتبت . . . فولاد خـواجه ابن مرحومی دیوانه خواجه روز یکشنبه ۷ ذیقعده فی تاریخ ۱۰۱۸ ق (۱۶۰۹ م) بردست بندهٔ حقیر . . . خـواجه علی بن میرك خواجه علی سمرقندی (فکری ۴۰) گویا این نسخه از بقایای اواخر مکتب هراتست .

-۷۰-(۱۷۰)

مجموعهٔ سبعه جامی و خمستین نظامی و امیرخسرو :

از نفیس‌ترین مخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ کابل (ص ۱۲۲ فهرست دی‌بورکوی) $26\frac{1}{2} \times 37\frac{1}{2}$ سانتی قطع بزرگ و ضخیم ۴۱۳ ورق = ۸۲۶ صفحه . که ده صفحه اوائل کتاب نقاشی نفیس رنگین عالی متناظر و جمله کتاب ۴۳ مجلس مصور، والواح مرصع ومذهب مطلای متعدد کار هرات دارد ، که بخط نستعلیق عالی ریزاحمدالشیرازی بین ۸۹۹ق (۱۴۹۳ م) درایام عروج مکتب هرات نوشته وتصویروتذهیب و تحریر گردیده، که تصاویر آنرا به‌شاگردان بهزاد نسبت توان‌داد، و با وجودیکه درترصیع وتزئین وتصویر این نسخه بسیار اهتمام بکاررفته بازهم خصایص هنری آن به پختگی کار شاهنامهٔ بایسنغری نمیرسد ، ولی این کتاب نفیس را در سرآمد آثار هنری مدرسهٔ هرات توان شمرد ، کـه دارای مزایای فراوان هنری از نظر کم و کیف هر دوست .

چهره کشی افراد و تزئینات و خصوصیات البسه عموماً خراسانی و شبیه آثار معتبر مکتب هراتست ، و مزیت خاص این نسخه اینست ، که در (ص ۴) مجلس دوم یك صفحهٔ کلان کامل دربار عظیم بلقیس را

با تخت و تاج او تصویر کشیده و دران جم غفیر نسوان درباری را با انواع البسه و زینت‌های فاخر زنـانه نشان میدهد ، که اینگونه تصویر جمعیت بزرگ نسوان در آثار باقیماندهٔ هنری بسیار کمست ، ویکنفر محقق میتواند ازین مجلس ، وضع مادی وروحی نسوان عصر تیموریه، مخصوصاً طبقات اشراف را تعیین و تشخیص نماید .

درین صحنه بلقیس بـرتخت نفیس کار بسیار ریزه زمینه طلا با تاج زرین و سیاه و عبای سرخ و پیراهن لاجوردی نشسته و دورادور تخت اوجم غفیرزنان خوش‌پوش با چهره‌های خراسانی‌وماوراءالنهری نشسته وایستاده دیده می‌شوند ، درفضای مجلس فرشتگان زیبای بالدار درپروازاند ،درآخرصحنهٔ وسیع مفروش به کاشیهای رنگین خوشنما، جوی آب با رنگ تیره و حوضی کوچك دارای ماهی دیده می‌شود . در بین صحنه دو تن زن رقصندهٔ زیبا دارای قدهای رسا و با لباسهای مزین میرقصند . و حـواشی و اطراف این صحنه آنقدر با تـرنجهای گوناگون و اشکال و خطوط‌وتشعیرها تزئین شده که حقیقتاً نظر رباست.

در مقابل این صفحه کلان ، صفحهٔ متناظر ۳ بین همان حواشی ترنجی رنگین یـك مجلس بزرگ مردانه است که در دامنهٔ کـوههای اسفنجی کمی سرخ‌رنگ ، مردی با عمامهٔ سپید متوسط و کلاه سیاه و عبا و پیراهن فاخر مزین به گل‌کاری ریزه با چهره خراسانی بـرتختی مرصع و مطلای بسیار زیبا نشسته ولی مانند پیامبران و روحانیان هنر هرات ، هاله نوروفرآسمانی بدور چهرهٔ او دیده نمیشود ، وفقط شاهی است بر تخت نشسته که فقط جنبه روحانی و پیامبری او را با عمامهٔ سپید وانموده‌اند .

این سلیمان داستانهای ماست که بدوطرف راست و پائین تختش انواع دیوان مهیب و حیوانات واقعی و تخیلی از زرافه تاگژدم و شیر و آهو و خرگوش و پلنگ و اشتر و سگ و غیره با رنگهای گوناگون و هم فیلی با یراق رنگین نفیس وفیلبان نیمه عریان هندی دیده می‌شوند و بطرف چپ جم‌غفیر مردم ریش‌دار تنك‌موی با عمایم و برخی‌با خود و کلاهی مانند فرنگی و چهره‌های خراسانی + ماوراءالنهری روی‌گرد تنك‌موی معمم‌اند ، و هنرمند توانسته انواع حیوانات ودیوان وانسانها را در یك صحنه فراهم آورد .

فضا و آسمان این مجلس بالای کوههای اسفنجی رنگ طبیعی آسمانی دارد ، که دران مرغان کوچك و کلان در پروازند ، و یك پرنده با هیکل عظیم و شکل عجیب و چنگال و بال و پـر بسیار دراز فضا را سراپا گرفته که این شکل تخیلی سیمرغ افسانوی باشد .

این مجلس دربارسلیمان و بلقیس ملکهٔ او که بردو صفحهٔ متناظر در آغاز کتاب تصویر گـردیده ، مطابق سنت نسخه‌های معتبر مکتب هراتست ، که در آغـاز شاهنامهٔ بایسنغری (ایران شماره ۱) و لـوایح جامی (اتحاد شوروی شماره ۱) و خمسهٔ نظامی (انگلستان ۱) و غیره نیز چنین صفحات متناظر مصور و مـرصع منقش خارج از متن کتب دیده میشود .

بعد ازین دوصفحهٔ مصورمتناظر، تا صفحه۱۱ همه‌صفحات تمام منقوش مرصع ملونیست ،که رنگهای اصیل‌گوناگون معدنی درنقاشی ترنجها و جداول و گل‌کاریهای آن‌کار شده ، ولی‌تمام این آرایش‌های فراوان به لطافت وظرافت شاهنامهٔ بایسنغری نیست،وازان پدید می‌آید

که کارمکتب هرات بعد از انتقال به بخارا یا به مشهد و قزوین وشیراز کم کم همان اصالت وظرافت خاص خود را از دست داده ، و یا اذواق مختلف هنرمندان محیطهای دیگر دران اثر خود را گذاشته است .

ص ۵ تماماً مرصع ومطلا و ملون به لاجورد وشنگرف واشکال و خطوط گوناگون و تشجیرو تشعیر است که دورهای مکرر ترنجهای کلان و کوچك وجداول وگل کاریها دارد ، و در بین این نقوش نظرربا به سپیداب درمتن صفحه این بیت اول مخزن‌الاسرار نظامی مسطوراست:

هست کلید در گنج حکیم الخ . . .

صفحه ۶ هم تماماً نقاشی متناظـر با ص ۵ است . و از (ص ۷) سبعهٔ مولانا جامی در متن آغاز می‌شود ، و بعد ازین تا آخر کتاب هر سه صفحه دارد :

در متن هفت اورنگ جامی .

حاشیهٔ اول دو ستونه مزین و منقش با دندان موش تحریر بین‌السطورین خمسهٔ نظامی. حاشیه دوم دو ستونه خمسهٔ امیرخسرو .

خلای بین ابیات نقاشی ریزه دارد ، و برای تقسیم ستونها پنج جدول زنگاری با گلهای کوچك سپیداب کشیده‌اند ، و این ترتیب تا ص ۱۱ با رعایت تناظر هنری صفحات دوام میکنند .

از ص ۷ درمتن تحفةالاحرار جامی وبرحاشیه اول مخزن‌الاسرار نظامی و برحاشیهٔ دوم مطلع‌الانوار امیرخسرو آغاز می‌شود وبعد ازین تا آخر کتاب هرصفحه سه ترنج طلائی با نقاشی‌های کوچك در کنجها دارد ، و عناوین بین ستونهای کـوچك نقاشی شده بـه سپیداب نوشته شده است .

درآغاز هرکتاب چه درمتن آثار جامی و چه در دوحاشیه خمسهٔ نظامی وخمسهٔ امیرخسرو یك سرلوحهٔ نفیس کوچك مرصع ومنقش رنگین دارد ، که در بین آن نام کتاب و مؤلف را با سپیداب نوشته‌اند.

این کتاب علاوه برصفحات گذشته منقش و ملون و مصورسابق‌الذکر (۴۳) مجلس تصویر ومنیاتور مربوط به مضامین کتب سه شاعر هم دارد با قطع‌های مختلف ثلث و ربع و خمس صفحه یا کوچکتر ازان درصفحات ذیل :

۳- ۴- ۵۲- ۵۶- ۶۱-۷۰-۸۶-۹۶-۱۰۹-۱۳۰-۱۴۱- ۱۴۹- ۱۸۲- ۱۸۸- ۱۹۳-۲۰۰-۲۰۷-۲۲۲-۲۵۰-۲۵۶-۲۷۹-۳۰۱-۳۱۸- ۳۳۸- ۳۴۶- ۳۵۲- ۳۵۷- ۴۰۵-۴۱۹-۴۳۸-۴۵۴-۴۶۲-۴۷۱-۴۸۴- ۴۹۳-۴۹۶-۵۰۲-۵۰۷-۵۱۳-۵۱۶-۵۳۴-۵۶۸-۶۷۸ .

این مجالس مصور خورد و کلان ، غالباً بقلم هنرمندان متعدد نگاشته شده ، زیرا در خصوصیات هنری و چهره کشی آن فرقی دیده می‌شود و برخی ازین مجالس را از متن مکتوب کتاب به حاشیه‌های خالی آن هم برده‌اند.

ترتیب کتابت آثار سه شاعر درین مجلد ضخیم :

در متن سبعهٔ جامی :

تحفة‌الاحرار ص ۷ . سبحة‌الابرار ۷۷ . یوسف و زلیخا ۱۹۱ . سلسلة‌الذهب ۳۳۹ . سلامان و ابسال ۵۸۱ . لیلی و مجنون ۶۲۵ . خردنامهٔ اسکندری ۷۶۱ .

حاشیه اول خمسهٔ نظامی :

مخزن‌الاسرار ص۷. لیلی ومجنون ۶۴ . خسرو وشیرین ۱۷۹.

لیلی و مجنون مکرر ۳۲۳ . هفت‌پیکر ۴۳۶. شرفنامه اسکندری ۵۵۶ . اقبالنامه ۷۱۸ .

حاشیهٔ دوم خمسهٔ امیرخسرو :

مطلع‌الانوار ص ۷ . خسرو و شیریـن ۲۳۲ . لیلی و مجنون‌ـ ۴۶۳ . آئینهٔ سکندری .... هشت بهشت ۶۳۷ .

کاتب این نسخهٔ ضخیم و مهم که از آیات هنرخراسان شمرده می‌شود، خطاط ماهر این‌عصر احمد شیرازیست که بخط نستعلیق خوش او یك نسخهٔ مطلا و منقش و مصورمجالس‌العشاق منسوب بـه سلطان‌ـ حسین بایقرا با ۳۲ مجلس مصور سبك هرات در بانکی پورهند (نمبر ۶۶۳) موجود است که تاریخ کتابت ندارد ، ولی‌در آخر رقم «احمد‌ـ الحافظ الشیرازی» دارد . (رك : هند ۴۷)

احمد در آخر سلسلةالذهب جامی (ص ۵۸۰) چنین رقم کرده است :

«تم‌الکتاب‌المسمی بسلسلة‌الذهـب بتوفیق‌الملك الرب‌المسبب لکل سبب‌الفقیر المستجیر من کرمه من نارذات‌لهب ، احمدالشیرازی» .

درخاتمه این‌مجلد ضخیم‌تاریخ ختم‌آن چنین است (ص ۸۲۶) :

«تمت‌الخمستین والسبعه بتوفیق‌الله الملك‌المنان ، فی‌شهورتسع‌ـ وتسعین‌وثمانمائه» .

این نسخهٔ نفیس در کتابخانه امیرعبدالرحمن خان در کابل بود، و مهر کتابخانهٔ او هم دارد . بعدازان بکتابخانهٔ پسرش امیرحبیب‌الله خان انتقال یافته و مهر کتابخانه او دارد .

نمیدانم کـدام وقت این نسخه صحافی شده و حواشی کاغذی اصل آنـرا بریده‌اند ، و حواشی عریض ابـری خوشنمای منقش را با تمام اوراق آن چسپانده و اضافه کرده‌اند . ولی‌از وقایهٔ‌آن معلومست که در همین عصر امیر حبیب‌الله خان در سنه ۱۹۱۵ م سالیکه شیخ ـ محمدرضاورق‌فهرست ومعرفی‌نامه‌رامینوشت، یك‌وقایه‌لاکی‌لاجوردی رنگ روغنی را برای‌آن ساخته و نشان محراب ومنبربین شعاع آفتاب را در کابل بران زرکوبی کرده‌اند .

در ربیع‌الاول ۱۳۳۴ ق ۱۹۱۵ م بفرمان امیر حبیب‌الله خان یك صفحه معرفی و تقریظ و فهرست این کتابرا شیخ محمدرضا خراسانی بخط خـوش نستعلیق در آغاز اینکتاب ضم کـرد ، و همین مطالب را درین صفحه نوشت ، که اکنون هم با آن موجود است .

با این‌معرفی‌نامه فهرست کتابهای این مجموعهٔ بزرگ‌با فهرست تصاویر ضمیمه شده ، که اینك مـا درینجا مجلس آخرین مصور ایـن مجموعهٔ نفیس راکه برحاشیه خارج از متن جامی بر (ص ۶۷۸) واقع شده ذیلا معرفی میکنیم :

این تصویرمجلس مهمانی کردن خاقان چین اسکندر راست، که خاقان چین جوانیست بی‌ریش تاجـدار با خصائص چهره کشی چینی ، که بدست راست اسکندر برتختی عالی و مزین مرصع نشسته‌اند ، و اسکندر شخص ریش‌دار با چهرهٔ خراسانیست وتاجی فاخر برسردارد. تزئینات و رنگ‌آمیزی و خصایص هنری ایـن مجلس ، مانند مجالس دیگر این کتاب متعلق به فروع مکتب هراتست .

-۷۱-(۱۷۱)

کیمیای سعادت امام غزالی کار هرات :

از مخطوطات نفیس کتابخانهٔ عامهٔ کابل .

بخط نسخ خوب نیم‌جلی و قطع کلان . چند سرلـوحهٔ نفیس عالی منیاتورکار هرات دارد ، ولی نام کاتب و تاریخ ندارد .

-۷۲-(۱۷۲)

تحفة‌الاحرارجامی به‌خط خواجه جان :

خطی کتابخانهٔ عامه کابل . بخط نستعلیق خوش خواجه جان‌بن سلطان احمد سیاوشانی (هروی) غرهٔ محرم ۹۳۹ ق (۱۵۳۲ م)

بخط همین خواجه جان نسخهٔ دیگر تحفة‌الاحرار در مجموعـهٔ چستربیتی لندن نیز هست که در بخارا در سنه ۹۵۴ ق ۱۵۴۶ م نوشته شده (خ ۱۸۱)

-۷۳-(۱۷۳)

مثنوی معنوی بخط سلطان محمود هروی :

در ملك مایل هروی در کابل ۲۲ × ۱۲ س به نستعلیق عالی و دو صفحه نقاشی طلا وشنگرف و لاجورد کار هرات .

آخردفتر اول : تمام شد دفتر اول مثنوی مولوی درشب جمعه... الفقیر سلطان محمود کاتب‌الهروی .

آخردفتردوم: تمت‌المجلد‌الثانی. . .فی‌یوم‌الجمعه ۹۰۷ هجری.

آخردفترسوم : تمت‌الکتابة‌المثنوی معنوی‌المولوی فی‌جمادی‌ـ الاولی‌سنه تسع‌وتسعمائه‌علی‌یدالعبدالفقیرالمذنب سلطان‌محمودالکاتب.

بدین نهج این نسخهٔ‌نفیس از۹۰۷تا۹۰۹ق (۱۵۰۱-۱۵۰۳م) تحت

کتابت بوده و بعدازان بهند برده‌شده و در۹۷۷ ق ۱۵۶۹ م در کتابخانه منعم خان بود و برصفحهٔ اول آن چنین نوشته‌اند :

«این کتابرا خواجه زین پیشکش کرد ، روز دو شنبه غره شهر صفرالمظفرسنه سبع وسبعین‌وتسعمائه ببلده جونپور. . . الراجی الی- الکرم‌المکرم منعم‌بن منعم» .

(۱۷۴)-۷۴-

تیمورنامه هاتفی بخط میرعلی :

از نسخ خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل . ۵، ۲۴ × ۱۵ س ۱۶۱ ورق ۱۲ سطری به نستعلیق ممتاز دارای یك سرلوح مذهب و حواشی مزین با رقم «علی الکاتب الهروی» ارقام تاریخ آن زیر طلا و دندان موش مذهب رفته و خوانده نمیشود . تزئینات و نقاشی آن بسبك مکتب هراتست ، دو صفحهٔ اول متناظر منیاتور عالی و دندان موش مطلای بین السطورین دارد ، حواشی آن تماماً گل کاری افشان طلا و رنگین بسیار عالی هرات دارد .

(۱۷۵)-۷۵-

قرآن شریف کار هرات :

در ملك شخصی مایل هروی درکابل . ۴۱ × ۲۴ س ۱۰ سطری به ثلث بسیار عالی و جلی با نشانه‌های طلائی آیات و جداول طلائی‌و شنگرف . هرصفحهٔ نوشته شده ده سطری ۲۹ × ۱۶ سانتی بین جداول طلائی و شنجرف بر کاغذ خانبالغ اعلی .

حواشی آن سپید است وبران صدها ترنج زیبا از نسخهٔ دیگری

بریده وچسپانده‌اند.اوائل‌سوره‌ها لوحهای زیبا تا ۱۱۳ لوحه به طرح‌های مختلف طلاکاری و نقاشی با لاجورد دارد، که همه کارقدیم هراتست و خط آن هم به یکی از استادان این مکتب می‌ماند . ورق اول و در آخر از سوره تبارك ۲۹ تا پایان قرآن نو نوشته شده و هر صفحهٔ قدیم آن افشان‌طلا دارد که ممیزات‌تزئین آن بکارهرات‌شباهت تمام میرساند.

-۷۶-(۱۷۶)

یك کتابه سلطان علی مشهدی در هرات

به نستعلیق بسیار زیبای جلی روی سنگ مرمرطرف غربی مزار خواجه عبدالله انصاری درگازرگاه هرات بردیوار سکوئی نوشته است:

«این صفحه بدیع‌البنیان منیع‌الارکان که از کمال صفوت وصفا و غایت بهجت و بها ، حاکی نزهت ریاض رضوان و راوی زینت مناظر جنان است و انوار رحمت الهی و آثار فضل نامتناهی از ساحت با راحتش لایح وتابان. ازبرای مرقد سلطان سعید، مغفورغیاث‌السلطنه والدین منصور و اولاد مبرورش عمارت یافت بتاریخ سال هشتصدوهشتادودو ، که فضل بی‌پایان بیان آن می‌نماید و نفحات خلد برین از شمایم تربت عنبرینش متنسم آید :

چون بهشت از «مرقد منصور سلطان» رخ نمود

این عمارت را بوجه بس نکو تاریخ بود»

بدینطور نمونهٔ بسیار عالی نستعلیق جلی‌سلطان‌علی مشهدی برین صفهٔ مرقد منصورمیرزا پدرسلطان‌حسین بایقرا باقیست که تاریخ کتابت آن «مرقد منصور سلطان+ب=۸۸۲ ق (۱۴۷۷ م) باشد .

-۷۷-(۱۷۷)

هشت بهشت امیرخسرو بخط محمد فوشنجی :

از کتب خطی کتابخانهٔ پوهنتون کابل ۵۴۷۱۲خ ۱۶۰ . ۹۱صفحه ۴ستونی. برکاغذخانبالغ خط نستعلیق خفی‌زیباوجلد ابری دوره‌چرمی.
با رقم : محمدبن ناصرالدین فوشنجی در سنه ۸۹۰ق ۱۴۸۴ م .

این نسخه سرلوحهٔ زیبائی داشته کـه مطموس شده و جـداول صفحات آن طلائی خفیف وخط و تزئین آن بکار هرات نزدیکی‌دارد .

-۷۸-(۱۷۸)

مجموعهٔ رسائل بخط قطب هروی :

خطی پوهنتون کابل ۴۱۱ خ ۱۸×۲۳ س ۵۱۰ صفحه بـرکاغذ سمرقندی جلد چرمی بخط نستعلیق قطب‌الدین احمدالهروی‌بن علی‌شاه در ده نوچغانیان ۹۳۴ ق ۱۵۲۷ م مشتمل بر :

۱ـ رسالهٔ شرح اربعین امام نووی .

۲ـ رسالهٔ حق نماء شیخ سعدالدین حموی .

۳ـ رساله در بیان نقطه .

۴ـ ملفوظات شاه نقشبند .

۵ـ رسالهٔ حورائیه ناصرالدین عبیدالله خواجه احرار .

۶ـ رسالهٔ سعدالدین کاشغری .

این مجموعهٔ رسائل نایاب از حیث مـوضوع نیز مغتنم و مبین وضع فکری آسیای میانه در ریعان هنری مکتب هراتست .

-۷۹-(۱۷۹)

روضةالاحباب بخط باقی‌محمد :

خطی پوهنتون کابل ۴۶۲ خ ۲۵×۱۶ س ۸۷۸ صفحه بـرکاغذ

خانبالغ جلد چرمی مطموس شیرازه شده و به نستعلیق کتابت باقی محمد بن سلطان علی النو نداکی درسنه۹۲۷ ق۱۵۲۰م درهرات نوشته‌شده است، که تألیف آن هم ازمیرجمال‌الدین عطاءالله درهراتست.

-۸۰-(۱۸۰)

لوایح جامی

خطی پوهنتون کابل ۴۷۸ خ ۲۵×۱۶ س ۵۲ صفحه بر کاغذ خانبالغ رنگه بصورت قطعه‌سازی به نستعلیق بسیار اعلی که نام کاتب و تاریخ ندارد.

صفحهٔ اول این کتاب ترنج تشعیری عالی دورهٔ تیموریان دارد، که بعداً بران وصل شده و تمام کتاب نمایندهٔ هنر هرات در عصر جامی است.

-۸۱-(۱۸۱)

قرآن شریف بخط سیاوش بن احمد وتذهیب عبدالصمد:

نسخهٔ نفیس خطی پوهنتون کابل ۴۹۰ خ، که منقش و مجدول مطلای رنگین است. در هر سه صفحه آیات قرآنی را به ثلث جلی عالی طلا و لاجورد نوشته و در بین این سه سطر جلی، بخط نسخ زیبای خفی‌چندین سطررا به سیاهی نگاشته است. و هرصفحه جداول تحریرشدهٔ طلایی‌دارد، علامات رکوع برحاشیه شمسه‌های مدوررنگین لاجورد و طلاست که به نقاشی لطیف آراسته‌اند. اوائل سورلوحه‌های مستطیل کوچك مرصع با نقاشی دقیق دارای خطوط اسلیمی و نوشته خط رقاع دارد.

در آغاز قرآن ، سورهٔ فاتحه و اوائل سورهٔ الم بردو صفحهٔ متناظر به خط رقاع طلائی برزمینهٔ لاجوردی در بین ترنج مدور مرصع و منقش دقیق نوشته شده و دور نوشتهٔ طلائی یك خط سیاه دارد که کاتب این خطوط زیبا یکنفرخطاط بسیارماهر و استادیست کم شناخته‌ـ شده بنام سیاوش بن احمد .

در آخر قرآن دو صفحهٔ متناظر دارای نقاشی عالی شبیه مکتب هرات است ، که در بین هرصفحه یك ترنج مشابه دو صفحهٔ اول قرآن دیده می‌شود ، که برزمینهٔ لاجورد بخط رقاع طلا در بین گل کاری لطیف چنین نوشته‌اند :

«هو الله سبحانه وتعالی. این مظهرخیر الکلام سبحانی ومظهر بدایع حقایق و معانی که خط الواحش از خوبی خطوط شمسهٔ زنگار مهر و الواح لاجوردی سپهر را زیوریست ، و هر یك از آیات بلندرایاتش براوج رفعت و ذروهٔ هدایت اختری .

درسنهٔ ثلاث واربعین وتسعمائه صفت اتمام یافت و سمت تحریر پذیرفت . شرف بکتابته اقل الخلایق الموفق بعنایت الملك الاحد الصمد سیاوش بن احمد و خدمه بتذهیبه وتحریره عبدالصمد الشیرازی الحافظ احسن الله حالهما ومآلهما آمین» .

در پنج ورق مابعد زیریك سرلوحهٔ مرصع زمینه لاجورد، فالنامهٔ قرآنی بخط نستعلیق خوش نیمه‌جلی نوشته شده که بین السطورین منقوش دارد،وعدد اوراق تمام اوراق نسخه ۸۹۱ بقطع ۱۷ × ۱۲ سانتی است.

چون مضمون خاتمهٔ نسخه بین دو شمسهٔ مرصع اخیر مطموس بود ، در سنه ۱۳۳۳ ق ۱۹۱۴ م مالك این نسخهٔ عبدالقادر خان کرنیل

طرق آنرا در کابل به شیخ محمدرضا خراسانی سپرد تا آنرا خواند و عین مضمون فوق را بخط خوش نسخ خود در دو شمسهٔ نظیر اصل ، که محمدرضا خان نقاش نائب‌السلطنه سردار نصرالله خان‌بن امیر عبد-الرحمن خان نقاشی‌و تقلید کرده است نوشت و در دو صفحهٔ جدید این مطالب بخط نسخ خوش شیخ محمدرضا خراسانی دیده می‌شود .

چنین بنظر می آید که کاتب متن قرآن درتمام خطوط دست قوی داشت و در متن ثلث و نسخ و رقاع را در کمال قدرت نوشت و در آخر فالنامه را هم به نستعلیق خوش با مزهٔ نیمه جلی نگار داد ، و این سال ۹۴۳ ق ۱۵۳۶ م است که عبدالصمد شیرازی مذهب ومحرر این نسخه هنوز در تبریز و ایرانست و او را همایون پسر بابرشاه در سنه ۹۵۶ ق ۱۵۴۹ م بکابل خواست و ازانجا با خود بهند برد .

بنابرین باید گفت که متن نسخه باید درایران در مکاتب متفرع از هنر هرات در عصر صفویان نوشته و آراسته شده باشد و کاتب آن سیاوش‌بن احمدرا ازخطاطان همین‌عصر باید شمرد.(رك:انگلستان۷۳)

علاوه برمحاسن فراوان هنری ، وقایهٔ این نسخه که بسیار سالم مانده ارزش خاصی دارد ، کـه روغنی لاکی مرصع و طلاکار نفیس است ، نقاشی آن در کمال زیبائی ودلکش است و هردو صفحهٔ اول و آخر بیرونی‌آن متناظرند و دوصفحهٔ درونی آن هـم مرصع و منقش با گل‌کاری دلکش و نظرنواز ساخته شده و الوان گوناگون را با نقوش متوازن دران کار کرده‌اند ، کـه از مصنوعات بسیار عالی کشمیر در عصر مغولیهٔ هند باشد .

-۸۲-(۱۸۲)

یك تفسیر عربی

خطی پوهنتون کابل ۱۱۱۳۵۱ بقطع کلان ۴۵ × ۳۰ س و حجم درحدود ۵۰۰ ورق برکاغذ خوقندی بخط نسخ متوسط و جداول سیاه و لاجورد که در بین آن طلای خفیف کار شده ، و یك سرلوحهٔ شبیه کارهرات دارد برزمینهٔ لاجوردی‌وگل‌کاری سرخ‌وعنابی‌وطلای خفیف.

-۸۳-(۱۸۳)

مجموعهٔ سه کتاب جامی

مشتمل بردو حصهٔ سلسلةالذهب و سلامان و ابسال که در سنه ۹۹۰ ق ۱۵۸۱ م در هرات نوشته شده و سه لوحهٔ کارهرات دارد . (در یك مجموعهٔ شخصی کابل)

-۸۴-(۱۸۴)

قرآن عظیم به‌خط شمس‌الدین‌بن فخرالدین :

این نسخهٔ نفیس بقلم بسیار عالی متوسط نسخ در سنه ۹۲۰ ق ۱۵۱۳ م نوشته شده که کاتب آن غالباً همان شمس‌الدین کرمانیست که آثار خط او در ایران و ترکیه موجود است . این نسخه دریك‌مجموعهٔ شخصی کابل دیده شد (رك : فهرست)

علاوه برخط بسیارممتازاین نسخه دارای محاسن هنریست اوائل سور آن لوحه‌های بسیار زیبای شبیه کارهرات دارد ، و برحواشی‌اکثر صفحه‌ها ترنج‌های مرصع بسیار زیبای‌کوچك‌ومتوسط رنگین با الوان سرد کار شده است .

کاغذ سمرقندی ´لك۲۸ × ۱۸ سانتی‌۴۱۸ ورق‌که ۱۱۲ سرلوحهٔ نفیس منقش اوائل سوره‌ها و هم بر حواشی‌آن از ۱ تا ۴ ترنج ملون

بانواع مختلف در حدود هزار ترنج در تمام قرآن دارد وکاتب در آخر آن شمس‌الدین الحافظ الکاتب امضا کرده است .

-۸۵-(۱۸۵)

گلستان سعدی بخط پیرعلی :

نسخهٔ نفیس قطع بزرگ به نستعلیق جلی بسیار عالی که درزمان شاه جهان پادشاه مغولیه هند بخط پیرعلی هروی ابن ملا عبدالـرحیم عنبرین قلم در سنه ۱۰۳۸ ق ۱۶۲۸ م در مـدرسهٔ هنری مغولیهٔ هند کـه متفرع از مکتب هراتست نوشته و آراسته و تذهیب شده است .

کاغذ این نسخه ملون و حواشی ابـری منقش آن بعداً قطاعی و پیوسته شده ، و منیاتور و نقاشی همین عصر هندوستان دارد (کتابخانهٔ عامهٔ کابل ، شعبهٔ نسخ خطی)

این نسخهٔ نفیس قبلا بدربارشاهان افغانی تعلق داشت و برصفحهٔ اول آن امیر حبیب‌الله خان چنین نوشته است :

«درسنه‌یك‌هزارودوصدو نودوهشت‌هجری قبلهٔ‌مرحوم‌مم ضیاءالملة والدین پادشاه افغانستان کتاب هـذا را بدست مبارك خود جهة درس من مرحمت فرموده بودند .

در سنه ۱۳۲۶ هجری بطریق یادداشت تحریر شد . دستخط سراج‌الملة والدین امیر حبیب‌الله» .

-۸۶-(۱۸۶)

مناجات عبدالله انصاری بخط ابن محمدحسین :

از نسخ خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل . به نستعلیق بسیار عالی جلی

چهار رنگ لاجورد ، سیاه، شنجرف ، طلا با رقم «ابن‌محمد، حسین۔ الحسینی» بر کاغذ خان‌بالغ که سنه کتابت ندارد ، و در اول دو لوحهٔ متناظر کار اواخر مکتب هرات با منیاتور زیبای مرصع و مذهب دارد .

-۸۷-(۱۸۷)

کلیات سعدی بخط محمدعلی :

ازمخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ کابل . به نستعلیق خفی کاتب‌محمدعلی در سنه ۱۰۶۴ ق ۱۶۵۳ م کـه از متفرعات اواخـر مکتب هراتست . سرلوحهٔ کتاب منیاتورکار بخارا با حواشی مشجر زیبا دارد . بقول مرحوم فکری سلجوقی این محمدعلی داماد عمادالحسنی است .

-۸۸-(۱۸۸)

شرح نهج‌البلاغه بخط عبدالله :

ازمخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ کابل . قطع کلان به نستعلیق و نسخ خوب کاتب عبدالله بن‌علی‌در۱۰۶۱ ق ۱۶۵۰ م نوشته شده که سرلوحهٔ منیاتور شبیه کار بخارا دارد .

از نظر هنر این نسخه خیلی رنگین و جالبست ، حواشی مشجر رنگین مطلا بر کاغذ خوقندی دارد ، و یکی از نسخیست که به یك‌فرع مکتب‌هرات غالباًدرخراسان دراواخر تشعشع هنری‌هرات تعلق میگیرد.

-۸۹-(۱۸۹)

تفسیر حسینی کار بخارا :

از مخطوطات کتابخانهٔ عامه کابل . به نستعلیق خفی خوب ،قطع کلان در دو جلد . در اوائل سور لوحه‌های کوچك اواخر کار مکتب هرات در بخارا دارد . جداول صفحات آن طلا و لاجورد است . نام

خطاط و تاریخ کتابت ندارد .

این نسخه در کتابخانهٔ امیر عبدالرحمن خان بود که مهرهای همین کتابخانه دارد .

-۹۰-(۱۹۰)

نفحات‌الانس کار هرات :

از مخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ کابل . به نستعلیق عالی نیم‌جلی خطاط نامعلومی در سنه ۹۸۹ ق ۱۵۸۰ م نوشته شده که کار تذهیب و ترصیع آن بهرات میماند و یك سرلوحهٔ منیاتور دقیق با گل کاری و تشعیر و نقاشی کار هرات دارد .

در سنه ۱۰۲۲ ق ۱۶۱۲ م تکملهٔ عبدالغفور لاری را برین کتاب، با خط خوش نستعلیق دیگری نوشته‌وضمیمهٔ این نسخهٔ نفیس نموده‌اند.

-۹۱-(۱۹۱)

معارج‌النبوه کار بخارا :

از مخطوطات کتابخانـهٔ عامهٔ کابل . تاریخ کتابت و نام کاتب ندارد،و بامرسلطان‌عبدالعزیزخان‌بن عبیدالله‌خان درارگ بخارا نوشته و پیراسته شده ، خط آن نستعلیق عالی‌ودرآغاز دو صفحه متناظر منیاتور کار بخارا دارد ، که نهایت جالب و عالیست .

-۹۲-(۱۹۲)

معارج‌النبوه بخط دولت‌محمد :

ازمخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ کابل . نستعلیق متوسط با رقم کاتب دولت‌محمد در سنه ۱۰۰۷ ق ۱۵۹۸ م .

دو صفحهٔ اول‌آن لوحه‌های متناظر منیاتور نفیس شبیه کاربخارا

دارد صفحات آن با جداول رنگین و طلائیست ، که از کارهای اواخر مکتب هرات در ماوراءالنهر شمرده می‌شود .

۹۳-۹۷(۱۹۳-۱۹۷)

چند نسخهٔ خطی مثنوی مولوی در شعبهٔ مخطوطات کتابخانهٔ عامه کابل (مربوط عدد ۷۳)

۹۳(۱۹۳) ــ مثنوی مولوی بخط محیی هروی وپسرش :

مخطوطه بسیار مهم ۳۴۴ ورقی ۳۸ × ۵ ، ۲۴ سانتی ۲۱ سطری ۴ ستونی . بسا وقایهٔ مقوای لاکی طلاکوب گلدار ، که هردفتر آن سرلوحهٔ زیبای گل و برگ مجدول با منیاتور دقیق رنگین برزمینهٔ لاجورد کار هرات دارد ، که نمونهٔ بقایای مکتب هرات در بلخ است .

این نسخه بخط نستعلیق خوش با مزهٔ عالی و هم یك حصهٔ آن با نسخ پخته و دلکش خطاط معروف محیی هروی و پسرش عماد در قبة‌الاسلام بلخ برای ابوالغازی عبدالمؤمن خان نوشته‌وتزئین و تذهیب و تحریرشده ، جداول طلائی رنگین وحواشی تشعیربا اشکال حیوانی و نقوش لطیف دارد :

رقم آخر دفتر اول : محیی‌الهروی ۱۰۰۳ ق (۱۵۹۴ م)

رقم آخر دفتر سوم : محیی‌الهروی بقبة‌الاسلام بلخ ۱۰۰۵ ق (۱۵۹۶ م)

رقم دودفتردیگر :عمادالدین محیی‌الهروی- عمادالدین بن‌محیی .

رقم آخر کتاب :

«فی شهور سنه خمس‌والف علی یدالعبد المذنب محیی الکاتب غفرذنبه» .

آنچه دی‌بور کوی در فهرست کتب خطی افغانستان (ص ۱۶۴) نام خطاط این نسخه را تنها یحیی‌الکاتب‌الهروی نوشته ، سهو است .

این محیی‌هروی متوفا ۱۰۲۸ ق۱۶۱۸ م مدفون باغدشت هرات، مخطوطات دیگری هم درین کتاب دارد (رك : فهرست)

نسخهٔ کنونی نمایندهٔ خوب دوام‌مکتب هنری‌هرات دربلاد دیگر بعدازیك‌قرن است، که وقتی مالکی آنرا درقندهار به صد روپیه ابتیاع نموده و این مطلب را درسنه ۱۱۶۹ ق ۱۷۵۵م بران نوشته است .

۹۴(۱۹۴) ــ مثنوی مولوی کار هرات :

شش دفتر به نستعلیق ریزمجدول مطلا که هردفترسرلوحهٔ منیاتور زیبا و مرصع شبیه کار هرات دارد .

وقایهٔ این مخطوطه بسیار رنگین مرصع مذهب لاکی و روغنی کار بخاراست که در نهایت زیبائی و ریزه‌کاری نقش وترصیع وتذهیب شده است ، و ازبهترین نمونه‌های تجلید این دوره بشمار می‌آید .ولی نام کاتب و تاریخ این نسخه نوشته نشده است .

۹۵(۱۹۵) ــ مثنوی مولوی بخط اسکندربن مسعود :

مخطوطهٔ نفیس قطع کوچك به نسخ عالی خفی کاتب اسکندر-ابن مسعود در سنه ۸۸۰ ق ۱۴۷۵ م ، که هردفتر آن صفحات منیاتور بسیار زیبای متناظر دارد با رنگهای معدنی‌و طلای ناب و ریزه‌کاری و ترصیع بسیار عالی نفیس کار قدیم مکتب هرات .

۹۶(۱۹۶) ــ مثنوی مولوی کار بخارا :

بدون نام کاتب و سنهٔ کتابت بخط نسخ عالی که هردفتر آن دو

صفحهٔ متناظر منیاتور عالی با رنگهای اصیل معدنی شبیه کار بخارا دارد ، و باید در اواخر قرن دهم کتابت و آراسته شده باشد .

۹۷(۱۹۷) ـ نسخهٔ ناسخهٔ مثنوی مولوی :

یك نقل خوب همان نسخهٔ ناسخهٔ مثنویات سقیمه است که عبدـ اللطیف عباسی بنیری درحدود سنهٔ ۱۰۴۷ ق ۱۶۳۷ م در تیراه و باجور (مساکن افغانان قبائل آزاد افغانستان) ازروی هشتاد نسخهٔ خطی مثنوی فراهم آورد ، ونسخ فراوان آنرا نوشت و نویسانید . این نسخه مربوط به دوام مکتب هنری هرات در بلخ و بخارا است و هردفتر آن سرلوحهٔ دلکش مرصع و مذهب منیاتورعالی دارد ، نام کاتب آن معلوم نیست .

ـ۹۸ـ(۱۹۸)

هشت بهشت بخط محمد فوشنجی :

کتابخانهٔ پوهنتون کابل . ۹۱ صفحه قطع کوچك . خط نستعلیق خفی خوب ، هرصفحه در چارستون مجدول زرد و لاجورد . عناوین طلائی و قرمز ، که در آغاز یك لوحهٔ مستطیل ۲ سانتی . منقش طلا و لاجورد شبیه کار هرات دارد ، ودرآخر کتاب رقم کاتب و تاریخ کتابت چنین است :

«پنج گنج حضرت امیرخسرو الدهلوی . . . . . . اسکته فی فرادیس الجنان ، بتوفیق الملك المنان . . . . الضعیف النحیف المحتاج الی رحمة الله محمد بن ناصر الدین الفوشنجی غفرله ولوالدیه ولجمیع المؤمنین والمؤمنات والمسلمین والمسلمات فی تاریخ یوم الخامس والعشر من شهر رمضان المبارك سنه ستةوتسعین وثمانمائه ۸۹۶ هجری»

-۹۹-(۱۹۹)

خمسهٔ نظامی بخط سلطان علی هروی و خامه بهزاد

درین مجموعه پنج اثر گنجوی. بطورغیرمرتب به قرارذیل وقایه شده و در یك کتابخانهٔ شخصی کابل موجود است .

(۱) سکندر نامه ــ هردو قسمت آن یعنی ــ اقبال نامه ــ وشرف نامه
(۲) خسرو و شیرین
(۳) لیلی و مجنون
(۴) هفت پیکر
(۵) یکی دو صفحه از مخزن الاسرار ــ که اولین کتاب خمسه است .

چون این اثر نفیس بدست یکی ازدشمنان صنایع ظریفه و شخص متعصب و ذوق‌افتاده در بیشتر موارد این نسخه جمیل و زیبا تصرف نموده خصوصاً تصاویر نفیس آنرا مطموس نموده و به تیغ ظلم و ستم چهره‌های اشخاص را تراش داده و در میان سطور شیوای این کتاب خط نا زیبا و بدنمای خود را ثبت نموده ، حتی چند تصویر زیبای آنرا بکلی از بین برده است ، صحافی که این نسخه ستمدیده را وقایه کرده کمتر از مالك بـی‌ذوق آن دربارهٔ این کتاب تقصیر نکرده ، و بقول خود نظامی نسب‌نامه دفتر کیقباد را بدست باد داده، هرصحیفه‌را به جائی و هربرگی را بهوائی سپرده.

نسب نامهٔ دفتر کیقباد ورق بر ورق هر طرف برد باد

اکنون این کتاب برحسب ترتیب، چون تمثال مرمرین وعروس زیبائی است که سر را بجای سینه و دست را بجای پا گذاشته باشد ،

باوصف این‌همه جفاها وستم‌ها بازهم‌خوش‌بختانه مقدارزیادی ازاوراق این کتاب موجوداست که میتوان ازآن یك سکندرنامه و خسرو شیرین مکمل بدست آورد . از هفت پیکر و لیلی و مجنون نسبت بـه آن دو کتاب اول قدری بیشتر مفقود شده . باز هـم قسمت زیادی از این دو کتاب موجود است .

تصاویر :

در این کتاب ده تصویر موجود است به ترتیب ذیل :

تصویر اول . مـربوط به داستان رفتن اسکندر بـه هندوستان و خراب کردن بتخانه قنوج‌است. که درکناردریا واقع‌بوده- درین‌تصویر صورت بت‌زرین در رواق بتکده معلوم میشود، کشتی‌سکندرنیز بر کنار دریا درپهلوی بتکده سربرآورده این تصویرنهایت زیبا و نفیس است. در مجلهٔ روزگار نو نظیرآنرا کاپی کرده ، ولی کتیبهٔ که برفوق تصویر مندرجه کتاب ماست از کتیبهٔ تصویر مجله روزگار نو فرق دارد .

کتیبهٔ تصویر ما اینست : کشتی که درین گرداب گرفتار مـانده باشد ، در محل قصد کـردن نهنگ بدان کشتی با کوفتن این دهـل خلاص میشود .

تصویر دوم :

از چند بیت سکندرنامه معلوم میشود که تصویرمربوط به داستان سکندر به کوه البرز وفتح دژ دربند است، در برج‌های حصار به خط کوفی برنگ لاجورد که در ظاهر بصورت کاشی معلوم میشود ، کلمه طیبه و چند کلمه دیگر نـوشته شده در کمربند یك برج زیـر کلمات طیبات این مصرع به خط نسخ به سفیداب خوانده میشود : (اگر افتد

از برج او سنگی) و در مدخل حصار در پیشانی دروازه ، این مصرع خواجه شیراز بخط نسخ به سفیدآب نوشته شده (بس در بسته به مفتاح دعا بگشایم) و چند کلمهٔ دیگر نیزدر کمربندهای بروج خوانده میشود که از هم گسیخته و معلوم نمیشود که نظم است یا نثر ـ مزیت خاص این تصویر درین است که به همان خطی که تمام خمسه نوشته شده این کلمه در زیر این تصویر واضح نوشته شده است (صورهٔ بهزاد) این تصویر درامتزاج رنگ و نفاست اشکال و ترسیم خطوط، نهایت زیبا و ممتاز است مع‌الاسف که اکثر صورتها مطموس شده .

تصویر سوم :

مرکب ازدوپارچه میباشد ، که درگوشه بالای آن طرف راست یك پارچه جدید نصب شده ، که به هیچ صورت به سائر تصاویر این کتاب مانند نیست و بدیگر قسمت‌های این تصویر نیز شباهتی بهم نمی‌رساند . در بالای تصویر تذهیبی که شده جدید و نسبت بـه سائر زراندودهای این کتاب خام و کـودکانه است . تصویر عبارت از یك صحرای عربستان و سیاه چادر مجنون و داستان شوریدگی و صحرا- نشینی مجنون با سباع و وحوش و آمدن نوفل نزد اوست .

تصویر چهارم :

این تصویر نسبت به سائر تصویرها ثابت‌تر مانده و معلوم میشود که آموزشگاه مجنون است. آموزشگاه به شکل مساجد اسلامی ترسیم شده،طرف راست رواق بزرگ‌مسجد و در وسط بشکل محراب است. در پیشانی رواق مسجد به خط ثلث به سفیدآب نوشته شده است :

«قال النبی صلی الله‌علیه‌وسلم عجلوا بالصلواة قبل الفوت، وعجلوا

بالتوبة قبل الموت» برفراز کلمات مذکور بخط کوفی و بحل طلا چهار مرتبه الملك لله نوشته شده که تا خوب دقت نشود خوانده نمی‌شود ـ برفرازمحراب بخط ثلث به سفیدآب «الصلوة عمادالدین» نوشته شده، خطوط ثلث آن بحدی زیبا و نفیس نوشته که بیننده را مات و مبهوت میسازد ، گل و برگها و سائر خطوط و اشکال و ظرایف و دقایق و ریزه‌کاریهای رواق ومحراب ومنبردرین تصویر که از خصایص بهزاد و دبستان اوست تا اندازهٔ ثابت مانده و مایهٔ اعجاب و شگفت بیننده است . برسر در مدرسه دو بیت نوشته شده است که بخط کاتب این نسخه‌است وبیتها مربوط به داستان مکتب وبروزن لیلی ومجنون‌نظامی است و آن دو بیت اینست .

هر کودکی که از امید و از بیم مشغول شده به درس و تعلیم

با آن پسران خرد پیوند هم لوح نشسته دختران‌اند

این مدرسه با تمام ریزه‌کاری‌ها و دقایقی که بخانهٔ بهزاد تصویر شده عیناً شبیه مدرسهٔ بی‌بی خانم درسمرقند است ، که یکی ازشهکارهای صنعتی و معماری دورهٔ تیموری است .

تصویر پنجم :

اشکال این تصویر نیز ثابت نمانده ولی باز چیزیکه دیده میشود منظر صحرای عرب و ریگ سیاه و دشت خضرا و ناقهٔ صحرا و رفتن پدرمجنون بغرض نصیحت نزد وی است . بالای صفحهٔ اطراف راست چند بیت از لیلی و مجنون نظامی بخط کاتب نسخه نوشته شده است که بخوبی خوانده میشود .

تصویر ششم :

این تصویر منظره ساختن یك بنا است که نظامی آن را قصر

خورنق خوانده و معمار آنرا سمنار می نامد ـ درین منظره حالت هر کارگر با ممیزات مخصوص آن ترسیم شده . کسی خشت میدهد ، و کسی گل بالا میکند ـ یکی تیشه بدست مصروف نجاری است و دیگر مشغول گلکاری ـ قصر بحالت نیم کاره با خوازه‌های آن معلوم میشود با وجودیکه اشکال و الوان آن ثابت نمانده، بازهم بعضی قسمت‌های آن بخوبی معلوم میشود . در بالای تصویر این بیت نظامی در صفت معمار نوشته شده است :

چابك و چرب‌دست و شیرین‌کار سام نسلی و نام او سمنار

تصویر هفتم :

تصویر جان دادن شیرین در دخمهٔ خسرو است که نظامی آنرا درین ابیات آورده :

زهی شیرین و شیرین مردن او زهی جان دادن و جان بردن او
چنین واجب کند درعشق مردن بجانان جان چنین باید سپردن

یك حصهٔ این منظر مطموس شده ، ولی اکثر آن بجا و روشن است . در بالای این تصویر این ابیات نظامی بخط کاتب اصل نسخه نوشته شده :

پناه و پشت شاهان عجم کو ؟ سپه سالار و شمشیر و علم کو ؟
کجا آن خسرو دنیاش خوانند گهی پرویز و گه کسراش خوانند

برفراز عمارت بخط نسخ به سفیداب درمتن لاجورد این ابیات سعدی نوشته شده :

هر که آمد عمارت نو ساخت رفت و منزل بدیگری پرداخت
وان دگر پخت این‌چنین هوسی این عمارت بسر نبرد کسی

در گوشهٔ بالای تصویر طرف چپ بخط کاتب نسخه این بیت نظامی دیده می‌شود :

کشاده سر کنیزان و غلامان　　چو سروی در میان شیرین خرامان

تصویر هشتم :

این تصویر منظر شفاعت کردن مردان کهن‌سالست ، که خسرو- پرویز به بارگاه پدر خود برای پوزش گناه خود فرستاده ، و خود نیز با کفن و شمشیر به بارگاه پدر حاضر شده .

این تصویر نسبتاً ثابت مـانده و ریزه‌کاریهای آن نظر بیننده را جلب میکند . برفراز رواق دیوان، کتیبه بخط ثلث به سفیداب ، روی متن لاجورد نـوشته شده که بزحمت خوانده می‌شود ، ولـی خط آن نهایت زیبا ودل‌انگیز است.عبارات کتیبه نظم است ودو بیت آن اینست:

بزمگاهی دل نشان چون قصر فردوس برین

گلشنی پیـراهنش چـون روضـهٔ دار السلام

صف نشیـنان نیکخواه و پیشکاران بـا ادب

دوستداران صـاحب اسرار حـریفان دوستکام

درقسمت بالای طرف چپ صفحه این بیت نظامی بخط کاتب این نسخه نوشته شده .

کفن پوشیده تیغ تیز برداشت　　جهان آواز رستاخیز برداشت

این تصویر نسبتاً ثابت مانده و بسیار زیبا و ظریف است .

تصویر نهم .

این تصویر از هفت پیکر و مربوط به افسانه گفتن دختر پادشاه

اقلیم سوم در گنبد سبز نزد بهرام‌است . و این منظره همان جائی است که نظامی میگوید .

بد درخت سطبر و عالی شاخ   سبز و پاکیزه و بلند و فراخ
سبزه در زیر او چو سبز حریر   دیده از دیدنش نشاط پذیر
آگنیده خم سفال درو   آبی الحق خوش و زلال درو

درین تصویر عظمت درخت بخوبی‌مشاهده میشود و چهرهٔ بشر پهلوان افسانه نیز هویداست ، در یك گوشهٔ درخت خط کاتب نسخه این بیت نظامی نوشته شده :

چون دراو شد نه خم،که چاهی بود   تا بن چه دراز راهی بود

تصویر دهم :

این تصویر داستان بهرام و گل‌اندام است که نظامی آنرا در هفت پیکر سروده ، کنیزك گاو را در اثر تعلیم و تربیت برفراز قصر بدوش می‌برد ، و در تصویر حیرت بهرام و قسمتی از نردبان بخوبی دیده میشود . اما شکل گل‌اندام و قسمت بالائی گاو بکلی مطموس شده در بالای قصر به خط ثلث به سفیدآب روی متن لاجورد این بیت نوشته شده :

ای بخوبی جنت آئین آمده   رشك صورتخانهٔ چین آمده

و در طرف چپ در قسمت بالائی صفحه این بیت نظامی بخط کاتب نوشته شده :

گاو بر گردن ایستاده بپای   شیر چون گاو دید جست ز جای

قسمتی که از تصویر بجا مانده خط وریزه‌کاری‌های آن ثابت و قابل حیرت است در میان بیت بالا که بخط ثلث نوشته شده ، مانند اکثر تصاویر این کتاب «الملك لله» بخط کوفی بقلم زر نوشته شده و در بالای مدخل قصر چند کلمهٔ به عبارت کوفی نوشته شده .

تبصره

تمام این تصاویر بقلم یك شخص وهمه شبیه به تصویر دومست، که رقم «صوره بهزاد» دارد . پس حکم میتوان کرد ، که این تصاویر بقلم استاد بهزاد است .

درین کتاب فقط درآخر لیلی ومجنون امضای کاتب دارد وچنین مرقوم است : «کتبه الفقیرالحقیر سلطان علی الهروی»

پس آیا ایـن خط از سلطان علی مشهدی نیست ؟ و کاتـب آن سلطان علی الهروی غیر ازوست ؟

دلیلی که برنقض آن است تنها همین است که اگر این خط از سلطان علی مشهدی میبود ، چرا سلطان علی مشهدی یا سلطان علی کاتب امضاء نکرده ،چنانچه رسم وعادت اوست . البته این تعارض قوی است، ولی که میتواند بطورقطع ادعا کند که سلطان علی همیشه مشهدی امضاء کرده و هیچگاه هروی ننوشته کسی که پنجاه سال درشهری بسر برده ، اگر روزی خود را بدان شهر منسوب کند چه غرابتی دارد ؟ وی همان کسی است که سلطان علی کاتب نیز امضاء نموده . پروفیسور محفوظ۔ الحق استاد دانشگاه کلکته در کتاب رباعیات خیام که به خط سلطان۔ علی طبع نموده ، در بین هم نامان او از یك سلطان علی هروی نیز نام می برد ، که رسالۀ اضطرابات را در ۹۹۹ ق نگاشته است . اما بطور یقین میگوئیم سلطان علی کاتب این نسخه آن سلطان علی نیست ، زیرا تصویرهای این کتاب به خامۀ بهزاد است،و بهزاد درسال ۹۴۲ق درهرات فوت شده و در حوالی کوه مختار مدفون است از سال مرگ بهزاد تا نگاشتن این رساله اضطرابات ۵۷ سال میگذرد به این حساب اگر کم

از کم ده سال قبل از مرگ خـود آن رساله را نگاشته باشد و هنگام نوشتن این نسخه ۳۵ سال که موافق به چنین خط شیوا و زیبا است عمرداشته ، باید هنگام نوشتن رساله ۹۷ سال عمر کرده باشد. که دران وقت نوشتن یك رساله آنهم به خط زیبا و شیوا از نوادر است. علاوه بر این کسیکه چنین خط مقبول و زیبا داشته باشد ، اگر بهتر از خط سلطان علی مشهدی نیست ، کمتر ازان هم نیست ، باید چنین گم‌نام و دور از نظرها نمی‌بود ، مخصوصاً کسی که اثر او سبب اشتراك هنرو توجه استاذی‌چون بهزاد شده و‌وی بهترین شهکار وهنرخود را دربطون این اوراق بیادگارگذاشته است. باوجود این دلائل‌ومخصوصاً یکرنگی و هم‌آهنگی در شیوه و اسلوب خط و بودن تصاویربهزاد درین کتاب بـه اقـرب احتمال بلکه بطور یقین میتوان گفت ایـن خمسه به خط سلطان علی مشهدی خطاط معروف وتصاویرهمکارنامورآن استاد بهزاد است[۱].

ـ۱۰۰ـ(۲۰۰)

قرآن عظیم خط الماس :

کتابخانهٔ مزارشریف علوی دربلخ. به خط ثلث عالی نیم جلی، که‌ترجمه تحت‌اللفظ فارسی هم دارد. درآخر قرآن رقم‌کاتب : محمد حسین الماس در سنه ۹۳۰ ق ۱۵۲۳ م است .

۱ــ این معرفی نسخه و تبصره بقلم مرحوم گویا اعتمادی در شماره ۲ جلد پنجم مجلهٔ آریانا (کابل) در سنه ۱۳۲۶ ش طبع شده که دربالا تلخیص شد ، ولی اینکه کاتب نسخه سلطان علی مشهدی متوفا ۹۲۶ ق باشد ، مـورد شك است !

تزئینات و جداول و علایم حواشی این قرآن به کار مکتب هنر بخارا میماند .

-۱۰۱-(۲۰۱)

خط حسن شاملو

بر لوحهٔ مزار شریف خواجه عبدالله انصاری در هرات بخط جلی نستعلیق بسیار عالی این دو بیت را نوشته است با رقم ذیل :

لراقمه‌حسن‌بن حسین‌شاملو، هزاروچهل‌ونه(۱۰۴۹ ق=۱۶۳۹م)

دهد تا ساقی عرفان دلت را جـام هشیاری
ورا در بـزمگاه خـواجـه عبدالله انصاری
بود لوح مزارش نازنین سروی که ازشوخی
ملایك را چو قمری کرده گرم ناله‌و زاری

(تاریخ خط در افغانستان ۲۳۷)

(برای معرفی‌خاندان شاملو و آثار دیگرحسن رك : ایران ۱۰۷ - ۱۱۰)

-۱۰۲-(۲۰۲)

مرقع قطعات خطاطی :

در ملك مائل هروی (کابل) . مجموعهٔ قطعات مختلف خطوط ثلث ، نسخ ، نستعلیق ، توقیع ،رقاع است که هرقطعه علاوه برارزش خوش‌نویسی نقاشی‌های ظریف هم دارد ، و تصاویر انسانی و حیوانی و طیور و غیره هم بران نمایانست .

تمام این قطعات خطوط زیبای مختلف که متأسفانه جزیکی امضا وتاریخ ندارد، به متفرعات هنرهرات شباهت میرساند . نقاشی،تصویر، تذهیب ، تشعیر آن پخته ودلکش است و(۱۶) قطعهٔ این مرقع در مجلهٔ

هنرومردم شماره ۱۴۳ مورخ شهریور ماه ۱۳۵۳ ش طبع تهران عکاسی شده است و ازانجمله قطعه پنجم امضای زین‌العابدین‌بن محمدالکاتب‌ـ الشیرازی دارد بدون تاریخ . ولی در کتابخانهٔ مشهد رضوی نسخهٔ قرآنیست‌بخط ثلث‌و نسخ که‌رقم زین‌العابدین‌بن محمدالکاتب‌الشیرازی درسنه ۸۷۸ ق (۱۴۷۳ م) داردوبرای ابوالفتح مظفرالدین حسن بهادرـ خان نوشته شده است .

المان

۱ (۲۰۶)

مرقع حسن‌بن اسدالله حسینی بخط جعفر :

در کتب‌خانهٔ پوهنتون توبین‌گن Tubingen المان .

مرقع‌بزرگ‌هفت قلم: ریحان، ثلث،رقاع،توقیع،نسخ، شکسته، تعلیق است و مقداری هم بخط نستعلیق است .

چهار صفحهٔ این مرقع نفیس بقلم بسیار استوار و زیبای جعفر بایسنغری است که در آخر آن جعفر الحافظ التبریزی امضاکرده بروز دوشنبه ۱۴ ربیع‌الثانی‌سنه ۸۲۰ ق (۱۴۱۶ م) بدارالعباد یزد ، صاحبه و مالکه حسن‌بن اسدالله الحسینی . (خ ۱۲۱)

۴-۲ (۲۰۹-۲۰۷)

مخطوطات سلطان علی مشهدی :

(۲۰۷) ۲ گلستان سعدی بقلم نستعلیق عالی .

درموزهٔ‌هنرهای‌لایپزیگ. Kumstgewerbe Museum که‌حواشی ابری ملون و مصور و منقش دارد رك : ۳۴۴ (خ ۲۶۰)

(۲۰۸) ۳ دیوان امیر شاهی :
به نستعلیق خوش وعناوین بقلم رقاع درهمین موزه. (خ ۲۶۰)
(۲۰۹) یك مرقع با مقدمه :
بخط نستعلیق عالی در همین موزه . (خ ۲۶۰)

۵ (۲۱۰)

لیلی و مجنون هاتفی :

به نستعلیق عالی شیخ مرشدالدین عطار شیرازی در سنه ۹۴۱ ق ۱۵۳۴ م که در کتابخانهٔ دولتی برلن است . (رك : ایران ، انگلستان، امریکا ، هند ، شوروی)

۶ (۲۱۱)

جنگ مصور خط مرتضی حسینی (محمود ؟)

در قسمت اسلامی موزهٔ دولتی المان در برلن ، مجموعهٔ مصور اشعار است که در شیراز بخط مرتضی حسینی در سنه ۸۲۳ ق ۱۴۲۰ م برای کتابخانهٔ بایسنغر میرزا نوشته شده و نقاش توانسته است که در تصاویر آن، صورت اشخاص را بقدرممکن کم کند و دررنگ آمیزی و کشیدن کوه و تپه مهارت نشان دهد .

خط نستعلیق خفی ایـن مجموعهٔ مصور درجهٔ متوسط دارد ، و یك صفحهٔ آن درکتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۱۰) سیاه طبع شده و از سوابق مکتب هرات شمرده می‌شود (۲۸ × ۱۹ سانتی)

چهره کشی شه‌سواران رزمندهٔ این منظر ترکمنی و ایرانیست، خودهای آهنین این سواران با ریش‌های تراشیده و بروتهای کشیده جالب است، و منظر جنگ بهرام وخسرو براسپان قوی هیکل تازنده در دامنهٔ کوهی

با پرچم‌های سیاه و سپید مهیب و بیمناکست . این دو شهسوار دلاور باهم جنگ‌میکنند، ویکی‌ازانها که دیگری را تعقیب می کند، شمشیری خون‌آشام حوالهٔ سوار پیش‌تاز می‌نماید و اورا ازعقب بالای شانه‌های وی میزند، که در حالت فروافتادن است.

در کنج راست این صفحهٔ مصور ، ابیات ذیل که حاکی از هیبت جنگ است نوشته‌اند :

غریو کوس داده مرده را گوش　　دماغ زندگانرا برده از هوش
جنیبتهـای زریـن نعل بستـه　　ز خون بـر گستوانها لعل بسته
سواران تیغ برق‌افشان کشیده　　هزبران سو بسو دندان گـزیده
اجل بر جان کمین سازی نموده　　قیامت را یکی بـازی نموده
سنان بر سینه‌ها سر تیز کرده　　جهانـرا روز رستاخیز کـرده
چنان می‌شد بـزیـر درعها تیر　　که زیر پـرهٔ گل باد شبگیر

ازین مجموعهٔ نفیس خطاطی و نقاشی و تصویر چند مجلس منیاتور نفیس در کتاب سروی هنر ایران سیاه چاپ شده :

۱ ـ سرورق نفیس منقش و مرصع آن (لوحه ۹۴۱) دارای یك دور کم‌عرض تشعیر ظریف که بعد ازین در داخل صفحه یك حاشیه نوشته شعراست و باز درداخل‌بین همین صفحه هفت بیت آغاز شاهنامهٔ فردوسی است که در بین ترنج‌های کوچك و بزرگ متناظر و نقوش ریزه‌کاری دلکش جای دارند و ایـن نقاشی بهم پیوسته و غلو نظیر نسخه (۲۶۲۲ و ۲۶۲۱) است.

۲ ـ یك‌صفحهٔ کامل نقاشی متناظر با ترنج‌ها کوچك و ریزه‌کاری گل و برگ که نهایت انبوه و متوازن است و در بین اشکال مدور و

مستطیل نامهای محتویات این مجموعه با خط خوش تعلیق و نسخ نوشته است. (لوحهٔ ۹۴۳ سروی هنر)

۳ ـ اسکندر موکب دارا را تعقیب میکند (لوحهٔ ۸۶۲ سروی) در بین دو کوه سواران دارا پیش می‌گریزند که از شخ کوه فقط عقب ودم سه اسپ دیده می‌شود، وازشخ کوه دیگر اسکندر با سواران خود می‌تازد که فقط سرسکندر و اسپش با سرسه‌سوار دیگر نمایان است.

۴ ـ کیقباد با افراسیاب می‌جنگد : در دامنهٔ کوهی دو سوار مهیب مبارز با همدیگر درآویخته‌اند . یکی‌سوار است که با نیزه دراز برحریف خود تاخته و نیزه را درشکمش فروبرده و این حریف دیگر که از اسپ افتاده با تیر و کمان از خود دفاع میکند (لوحهٔ ۸۶۲ ب)

۵ ـ مجنون درصحرا : با هیکل نحیف در بین حیوانات وحشی و آهوان که شیری هم بربالای تپه می‌نماید (لوحهٔ ۸۶۳)

۶ـ دیدار خسرو و شیرین : که هردو سوارند و دردامنهٔ کوهی باهم ملاقی میشوند و نظر هردو عاشقانه است (۸۶۳ ب)

۷ـ پیرزن و سلطان سنجر (لوحه ۸۶۴) پیرزن با لباس سپید عصا دردست پیش روی اسپ سلطان‌ایستاده‌وشکوه می‌نماید که «شحنهٔ مست آمده در کوی من . . . »

۸ـ غشی همایون ازدیدن تصویرهمای : بنا و تزئین‌وچهره کشی و تصویر همای نهایت عالیست (لوحه ۸۶۴ ب)

ـ۷ـ(۲۱۲)

یك پرده بقلم عبدالله مذهب خراسانی :

در موزهٔ هنرهای زیبای لیپزیك المان . کار عبدالله که ازمکتب

هرات به بخارا هجرت کرد و این پرده تصویرجوانیست که زیردرخت پرگل مشغول نواختن ساز است . (صنایع ایران ۱۱۸)

یك اثر دیگر او تصویرملاقات زن ومردیست در کوهی ۹۹۰ ق ۱۵۸۲ م (سروی ۱۸۷۱)

-۸-(۲۱۳)

مذکر احباب بخط ویسی هروی :

موزهٔ دولتی برلن ، ۳۱۲ صفحه با خط نستعلیق بسیار خوش بامزهٔ ویسی هروی (ویسا) که درآخر نسخه تاریخ کتابت آنرا در مکه چنین سروده :

ویس هروی مجاور خاك حرم   در راه نیاز کمتر از خاك قدم
درنهصدوهشتادوسه‌این‌نسخه‌نوشت   او را بدعا یادکنند اهل کرم

بدینطور ویسی‌هروی درمکه در سنه ۹۸۳ ق ۱۵۷۵ م این نسخهٔ نفیس را نوشته که تألیف نثاری بخاریست . ویسی از بقایای اواخـر مکتب هراتست که نسخه نفحات جامی را نیز در مکه در سنه ۹۷۴ ق نوشت . (رك : افغانستان ۶۰)

امریکا

-۱-(۲۱۴)

کتاب کواکب (زیج الغ بیگی)

درعلم نجوم بامر الغ بیگ نوشته شده که دارای ۵۰ تصویر است در موزهٔ متروپولیتن نیویارك .

-۲-(۲۱۵)

خمسهٔ نظامی :

در موزهٔ دانشگاه پنسیلوانیا با رقم «قاسم الکاتب الشیرازی» که در سنه ۹۲۰ ق (؟) در شیراز نوشته شده و این کاتب در کتابخانه سلطان‌حسین بایقرا در هرات کار کرده است (خ ۵۸۱)

-۳-(۲۱۶)

دیوان جامی بخط عبدالکریم (رك : فهرست)

در عصر شاعر بخط عبدالکریم بن عبدالرحمن خوارزمی نوشته شده ۱۶ تصویر دارد . موزهٔ متروپولیتن (راهنمای صنایع اسلامی ۵۷)

-۴-(۲۱۷)

یك تصویر دیوان نوایی :

بسبك مصوری بهزاد است دارای منظر مزرعهٔ طلایی و درخت بزرگ چنار با برگهای افشان . موزهٔمتروپولیتن نیویارك.

-۵-(۲۱۸)

بوستان سعدی :

دارای ۲۷ تصویـر کار بخارا با رنگهای زننده قرمز شنگرفی دنبالهٔ سبك هرات . موزهٔ متروپولیتن .

-۶-(۲۱۹)

یوسف و زلیخاء جامی : بخط میرعلی :

رقم میرعلی الحسینی دارد . موزهٔ متروپولیتن .

-۷-(۲۲۰)

خمسهٔ نظامی بخط سلطان محمد نور :

اسلوب بهزاد و خط سلطان محمد نـور ۹۳۱ ق= ۱۵۲۵ م . موزهٔ متروپولیتن .

این کتاب تا ۱۹۰۸ م در کتابخانه سلطنتی ایران بود ، وتصاویر آنرا بنابر شباهت سبك به شیخزاده شاگـرد بهزاد نسبت میدهند و یك صفحهٔ مصور دربار شاهـی ازین نسخه در سروی هنر ایران طبع سیاه خورده است (لوحه ۸۹۳ الف) کـه چهره کشی و منظرآرائی و البسهٔ اشخاص مشابه اسلوب بهزاد است، فقط کلاههای آنان دراز صفویست و آنرا کار مکتب تبریز پنداشته‌اند .

-۸-۲۳ (۲۲۱-۲۳۶)

در مجموعهٔ بنیاد کورکیان نیویارك : Kevorkian

(۲۲۱) ۸- یوسف و زلیخای جامی :

بخط سلطان علی مشهدی به تاریخ ۸۹۸ ق ۱۴۹۲ م .

(۲۲۲) ۹- مجموعهٔ غزلیات موسی : بهمین خط .

(۲۲۳) ۱۰- شاهنامهٔ فردوسی . کتابت ۹۱۲ ق ۱۵۰۶ م .

(۲۲۴) ۱۱- سبحةالابرار جامی: بکتابت عالی با رقم میرعلی-الکاتب السلطانی (هـروی) سنه ۹۳۵ ق ۱۵۲۸ م (خ ۵۱۴)

(۲۲۵)۱۲- تیمورنامهٔهاتفی: بخط نستعلیق شاه‌محمود نیشابوری بی‌تاریخ .

(۲۲۶) ۱۳- یوسف و زلیخای جامی : بخط میرعلی هروی در بخارا (خ ۵۱۴)

(۲۲۷) ۱۴- دیوان نوائی : با رقم قـاسم‌علی الکاتب الشیرازی (از کاتبان دربار سلطان حسین بایقرا)

(۲۲۸) ۱۵- بوستان سعدی : بخط محمدبن نظام‌الدیـن محمد ۹۲۱ ق ۱۵۱۴ م .

(۲۲۹) ۱۶- خمسهٔ نظامی : بخط محمد قوام شیرازی مشهور به حامی ۹۴۳ ق ۱۵۳۶ م .

(۲۳۰) ۱۷- سبحةالابرارجامی: خط همین قوام درسنه ۹۵۸ ق ۱۵۵۰ م .

(۲۳۱) ۱۸- کلیات سعدی : خط همین قوام .

(۲۳۲) ۱۹- مثنوی خضر خان و دولرانی امیرخسرو دهلوی :

خط همین قوام (خ ۸۱۴)

(۲۳۳) ۲۰ یك‌قطعه‌اثرمصور بهزاد. در نمایش لندن گذاشته شده بود (شماره ۵۴۲ ب) که درملك کورکیان Kevorkian است‌ومهرهای شاهان مغولیه هند دارد.

صفحه‌ییست که داستان جوان مغرور را با پیرمرد نصیحت‌گوی مصور کرده و باین بیت آغاز می‌شود:

محتشم‌زادهٔ ز نخوت و جاه　　می‌خـرامید ظـریفانه براه

چهار سطر ابیات این داستان بر قسمت علیا و چهار سطر هم پائین است، در بین آن مربعی است که در چهار کنج خود ترنج گل‌کاری نازك دلکش دارد، ودربین این مربع دائره‌ئیست که دورهٔ منقش ظریفی‌دارد، و بین دائره را منظر کوه اسفنجی ودامنهٔ‌پرگل ودرخت پر کرده ودرین‌جاست که پیرمرد مؤقری با جوان رعنای‌مغرورخوشرویی مخاطب است، و هر دو باهم‌گفتگو دارند که ازحرکات دست و چهرهٔ هردو آشکار است. در قسمت خالی بیرون قطب جنوبی دائره چنین مرقوم است: «صوّره‌العبد بهزاد»

در سروی هنرایران (ج ۹ تابلو ۸۸۵) تاریخ این قطعه هنری را که خط خوش نستعلیق خفی‌دارد، سنه ۹۳۰ ق ۱۵۲۴ م تعیین کرده‌اند، که گویا برخود نسخه نوشته بوده است.

(۲۳۴) ۲۱ـ خمسهٔ‌نظامی: با رقم «مرشدالدین محمد» در۹۱۹ق ۱۵۱۲ م در شیراز.

(۲۳۵) ۲۲ـ شاهنامهٔ‌فردوسی: با رقم «مرشدالدین کاتب‌شیرازی» در ۹۴۵ ق ۱۵۳۸ م.

(۲۳۶) ۲۳ـ عجائب‌المخلوقات قزوینی با رقم «مرشدالشیرازی الملقب عطار در ۹۵۲ ق» (۱۵۴۴ م) (خ ۹۰۰. رك: ایران، انگلستان، هند، شوروی)

ـ۲۴ـ(۲۳۷)

یك صفحهٔ دیوان جامی:

در مـوزهٔ متروپولیتن. درویشان را در حالت رقص و وجـد نشان میدهد، خصائص هنری این تابلو شبیه کار بهزاد است.

ـ۲۵ـ(۲۳۸)

یك ورق شاهنامه:

در موزهٔ متروپولیتن، که ازیك شاهنامهٔ مکتب هرات باقی‌مانده و رستم را در حال گرفتن اسپ خود رخش نشان میدهد.

لباس‌زیبا ورنگارنگ رستم وشخص همراه اوبرزیبائی‌وترکیب تصویر می‌افزاید، درحالیکه منظرهٔ طبیعی با درختان و دو قاز درحین پرواز، سبك چینی‌را نمایندگی میکند (راهنمای صنایع اسلامی ۵۶)

ـ۲۶ـ(۲۳۹)

خمسهٔ امیرخسرو:

درسنه ۹۰۹ ق ۱۵۰۳ م در بلخ نوشته و نقاشی شده، که دارای خصائص مکتب بهزاد و هراتست. سه منیاتور عالی آن در مـوزهٔ متروپولیتن امریکا و دو در کتابخانهٔ ملی پاریس است.

ـ۲۷ـ(۲۴۰)

خمسهٔ امیرخسرو:

بخط عـلاءالدیـن محمدالهروی ۹۰۹ ق ۱۵۰۳ م. در مـوزهٔ متروپولیتن.

ـ۲۸ـ(۲۴۱)

هفت اورنگ جامی کار مکتب مشهد :

در شهرمشهد برای ابراهیم میرزا (۱۵۵۶–۱۵۶۵ م) نوشته شده که در فریر گالری واشنگتون محفوظست .

این نسخه‌را درحدود ۹۶۸ق ۱۵۶۰م بامرابراهیم‌میرزا نگاشته‌اند که جامع مزایای هنری استادان هرات‌وتبریزاست که ناشران‌وپیرایندهـ گان آثار جـامی بـوده‌اند و هنرهای ایشان اثرهای مرکبهٔ پیچیده را نمایندگی میکنند .

ازین مخطوطهٔ نفیس ، دو صفحهٔ منیاتور خیال‌انگیز در کتاب هنرهای عرب و ایران (شکل ۱۶۹ـ۱۷۰) سیاه طبع شده ، و در یکی یقیناً خیال و عاطفه و عشق را در مناظر آن آمیخته‌اند .

بر کنار تالاب بزرگ که اواخر آن را ابرهای ضخیم پوشیده ودر بین آن مرغابی و انواع ماهی و کشف و غیره شناکنانند ، بـرصخرهٔ بزرگی‌دختری‌زیبا با البسهٔ فاخر نشسته وجوانی ماهروی پیش اوایستاده وباهم نجوای عاشقانه دارند .

چنین بنظر می‌آید که این جوان شیفته بوسیلهٔ کشتی کـوچکی که سرو شکل آن مثل مرغابیست ازانطرف تالاب ، به محضر معشوقهٔ خود رسیده و تیر وکمان هم در دست دارد .

درختان جنگلی و شگوفه‌دار و سرو ، ایـن منظر ظریف را آرایش میدهند و بوزینه‌ئی هم در یک‌گوشه برخرسنگی برامده تا این معاشقه و مغازله را تماشا کنند .

چهره کشی و جـزویات هنری و دیگر لطائف این منظر ، خیلی

عالی وخیال‌انگیزاست ، چهره‌های عاشق ومعشوقه خیلی‌زیبا وحرکات ایشان متناسب بنظر می آید .

منظر دیگر ازین نسخهٔ نفیس ، ورود موکب زلیخا در عماری اشتر است که ده‌ها سوار اسپ وپیاده با او روانند و از هر طرف برو در وگوهرنثار می‌شود ، و زلیخا با حسنی‌جالب ودلکش درون عماری بنظر می آید ، وبیکطرف قصریست عالی‌وزیبا ، دارای بروج ودروازهٔ عظیم و یك گلدستهٔ بالای منار بلند ، که از کلکین‌های اطاقها و بامها و مناره‌های آن زن و مرد بدیدن موکب زلیخا سرکشیده و سرگرم نظاره‌اند .

چهره کشی این منظر غلو، ایرانی‌و خیلی‌دلکش است ، تزئینات قصر و برگهای درختان و برج و باره و منار بلندآن دیدنیست و باید آنرا نمونهٔ خوب مکتب هنری مشهد دانست که دنبالهٔ مکتب هرات بشمار می آید .

(۲۴۲)-۲۹-

یك ورق مصور :

در فریر گالری یك ورق مصور ومنقش موجود است که بران نوشته‌اند : «عمل بهزاد» . ولی این نوشته مورد اعتماد کامل نیست . (سروی ۱۸۶۴)

(۲۴۳)-۳۰-

ربودن شاهدخت :

در فریر گالری یك‌ورق (نمبر ۸۹۹ A) تصویرربودن شاهدخت از دریا موجود است که آنرا به بهزاد نسبت داده‌اند .

-۳۱-(۲۴۴)

خمسهٔ نظامی منسوب بروح‌الله میرك :

در موزهٔ متروپولیتن ، کتابت ۹۰۰ ق ۱۴۹۴ م که تصاویر آن منسوب به روح‌الله میرك استاد بهزاد واز آثار برجستهٔ مکتب هراتست. (صنائع ایران ۱۰۸)

-۳۲-(۲۴۵)

هفت پیکر نظامی بخط اظهر :

در موزهٔ متروپولیتن نیویارك . بخط و امضای اظهر تبریزی . دارای صور و اشکال و مناظر بسیار بدیع و ممتاز منسوب بـه بهزاد . (خ ۷۳)

-۳۳-(۲۴۶)

ظفرنامهٔ هاتفی بخط پیرعلی :

در مجموعهٔ شهر بالتیمور امریکا در گالری هنری والتر . کتابت متوسط پیرعلی الجامی . (خ ۱۰۷)

-۳۴-(۲۴۷)

دیوان حافظ بخط زین‌الدین :

در همین گالری بالتیمور . بکتابت متوسط بشیوهٔ اظهر با رقم «زین‌الدین بن رحمان جامی سنه ۹۱۸ ق» (۱۵۱۱ م) (خ ۲۲۳)

-۳۵-(۲۴۸)

هفت اورنگ جامی بخط شاه محمود :

در فریرگالری‌واشنگتون . به‌کتابت عالی‌شاه محمود نیشابوری در سنه ۹۷۲ ق ۱۵۲۴ م و دارای رقـم مـالك دیلمی در سنه ۹۶۳ ؟ (خ ۳۰۳)

۳۶-(۲۴۹)

ظفرنامهٔ تیموری بخط شیرعلی :

در والتر آرت گالری بالتیمور . بخط شیرعلی نستعلیق‌نویس کتابخانهٔ بایسنغر میرزا بتاریخ ۸۷۲ ق ۱۴۶۷ م برای کتابخانهٔ سلطان حسین بایقرا در هرات نوشته شده و بعد ازان در کتابخانهٔ شاهان مغولیهٔ هند بوده و بخط جهانگیر پادشاه در پشت کتاب نوشته شده که شش منیاتور کار بهزاد دارد . (خ ۳۲۴)

۳۷-۳۹ (۲۵۰-۲۵۲)

مخطوطات شیخ مرشدالدین عطار شیرازی (نیمه قرن دهم)

(۲۵۰) ۳۷- کلیات سعدی : در والتر آرت گالری (بی‌تاریخ) (رك : ایران ، انگلستان ، هند ، ترکیه)

(۲۵۱) ۳۸- مهر و مشتری : در همین گالری هنر .

(۲۵۲) ۳۹ خمسهٔ نظامی : نوشتهٔ سنه ۹۵۵ق ۱۵۴۶م. درفریر گالری واشنگتون .

۴۰-(۲۵۳)

خمسهٔ نظامی بخط نعیم‌الدین الکاتب‌الشیرازی :

در موزهٔ متروپولیتن نیویارك. نوشته سنه ۹۱۵ ق ۱۵۰۹ م (رك: ایران و انگلستان) (خ ۹۴۶)

۴۱-(۲۵۴)

پارچهٔ ابریشمی :

در موزهٔ نیویارك . که طبق روش چینی در مکتب هرات نقش کشیده شده و شاید از آثار غیاث‌الدین نقاش هرات باشد که درسالهای ۸۲۳-۸۲۷ ق ۱۴۱۹-۱۴۲۳ م از دربار شاهرخ در هیئتی بچین

فرستاده شد .

این پارچهٔ نفیس اجتماع سبکهای چینی و هراتی را در کمال مهارت نمایندگی میکند . (صنایع ایران بعد از اسلام ۱۰۸)

-۴۲-(۲۵۵)

مهر و مشتری عصار :

در فریر گالری هنر . کتابت سنه ۹۲۹ ق ۱۵۲۳ م. منسوب به محمود مذهب. (سروی ۱۸۷۱)

-۴۳-(۲۵۶)

خاورنامه کار فرهاد مصور

اوراق این کتاب در بین چندموزیم امریکا متفرقاً محفوظست. نسخهٔ بسیار نفیس منیاتور مکتب ترکمن در شیراز که بین ۱۴۷۶-۱۴۸۷ م (۸۸۱-۸۹۳ ق) بقلم فرهاد مصور پیراسته وترتیب شده و نمایندهٔ کمال و ظرافت و شگفتگی این مدرسهٔ معاصر هنر هراتست .

از نفایس هنری این نسخهٔ گرانبها یك صفحه در هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۱۲) سیاه طبع شده که از نظر نقاشی و چهره‌کشی و رنگ‌آمیزی و تخیل بسیار جالب است ، در زیر آسمان ابری در باغی که درختان انار و شگوفه‌دار دارد بر کنار جوی و حوضی که دو مرغابی دران شنا کنند ، دو مرد عباپوش با عمامه‌های سنگین و کلاههای سیاه دارای چهره‌های مقدس یکی پیر با ریش سپید و دیگری با ریش سیاه و البسهٔ فاخر ایستاده‌اند . چهره کشی این منظر کاملا ایرانیست .

درفضای این بوستان جبریل (فرشتهٔ بالدار) با چهرهٔ دلکش یك

زن مجلل و مـو یهای جالب سیاه مجعد بال‌ها کشوده و بطرف شخص جوان ریش سیاه با دست راست اشاره می‌نماید . شخص ریش سفید بطرف جبریل می‌بیند و انگشت تعجب بدندان گرفته است . گویا این شخصیت ریش سیاه جوان حضرت علی باشد .

-۴۴- (۲۵۷)

شاهنامه کار قدیم شیراز ۱۳۴۱ م ۷۴۲ ق

از مخطوطات گالری هنر در بالتیمور امریکا (۲۴ × ۱۰ سانتی) که یك منیاتور کـوچك آن در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایـران (شکل ۱۰۰) سیاه چـاپ شده و منظریست از دوشیدن گاو بوسیله یك زن که چند تن دیگر نگران آنند .

چهره کشی مرد و زن ایرانی و البسه ساده و اشکال برگ‌ودرخت نیز کاملا هندسی و هنری نیست . وآنرا مانند شاهنامهٔ ۱۳۳۳ م کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد از سوابق مکتب هرات در شیراز توان شمرد .

-۴۵- (۲۸۵)

جوان نقاش ، کار بهزاد :

تصویر یك جوان نقاش بر یك صفحه است ، که در قسمت پائین رقم «صوّره العبد بهزاد» داردو اکنون درفریرگالری هنرواشنگتون است که در نمایش لندن تحت نمره ۴۸۷ گذاشته شده بود .

زمینهٔ این تابلو زرد نارنجی است ، و هنرمند جوان از طـرف راست نیم چهره تصویر شده که قیافتش خراسانی و لباس او هم زیبا و دیدنیست .

دستار سپید کلان و کلاه سرخ دارد ، چپن سبز پوشیده که آستین-

های آن مـانند اکنون دراز است ، چـون هنرمند دستهای خـود را برای کار تصویرسازی از آستین کشیده ، چین‌های آن نمایانست . ولی بالای این چپن یك عبای دراز خاصی هم پوشیده که آستین‌های آن تا بازو رسیده و رنگ بنفش خیره مخطط دارد و کمر خود را با پارچه‌های سپید و رنگین بسته است .

ایـن هنرمند جوان خامه بـدست دارد ، و صورت شخصی را می‌سازد ، که لباس وی سرخست ، وبرسرلوحهٔ تصویرکشی قراردارد، و تمام صفحه را دو خط ضخیم سیاه وسرخ فراگرفته و بوسیلهٔ جداول طلا از همدیگر جدا شده‌اند .

این صورتگر جوان که خط بروتش نوسر کشیده کیست ؟ شاید یکتن از شهزادگان شیفتهٔ هنر یا شاگردان بهزاد باشد ، که بهر حال از آثار نفیس مکتب هنر هرات شمرده می‌شود .

-۴۶-(۲۵۹)

دیوان امیرخسرو کار مکتب هرات :

در فریرگالری واشنگتون ، کتابت اواخرقرن ۱۵ م ، که باسلوب هنربهزاد نقاشی وتصویر شده ویك صفحهٔ آن منظر کشتی ودریا دارد ، که با مهارت تصویرگردیده وچهره کشی اشخاص آن کاملا خراسانیست (لوحهٔ ۸۹۱ الف سروی هنرایران) اصل کتاب به نستعلیق خوش خفی نوشته شده است .

-۴۷-(۲۶۰)

صحنهٔ شکار :

از آثار بنیاد کـورکیان . یك صفحهٔ کامل شکارگاه کار مکتب

بخارا در قرن ۱۶ م ، که در نمایشگاه لندن نمره ۵۵۱ داشت و دردامنه کوه‌اسفنجی صحنهٔ‌شکارشهسواران دلیررا نشان‌میدهدوانواع حیوانات درنده و وحشی از شیر و ببر و پلنگ و آهو و گوزن و خرس و خوك و غیره را تصویر کرده که با شکاریان سوار بجنگ و جمله و دفاع و گریزمشغولند، و این‌صحنه خیلی غلو و پر ازحیوانات وحشی‌وشاخسار و گیاه و جنگل است . و بهترین نمونه دلیری شکاریان و منظرآرائی و چهره‌کشی شمرده می‌شود (لوحهٔ ۸۹۴ سروی هنر ایران)

انگلستان

-۱-(۲۶۱)

خمسهٔ نظامی کار بهزاد و قاسم‌علی :

در موزهٔ برتانیا (۶۸۱۰ شرقی) بهترین و مزین‌ترین نسخه‌های خطی خمسهٔ نظامی عصر تیموریه است [۱]، که در هرات برای امیرعلی برلاس (یکی از سالاران لشکری تیموریه واز دوستان نوائی) ساخته شده و چند تصویر آن امضای بهزاد در سنه ۸۹۸ ق ۱۴۹۴ م دارد. وهفت قطعه منیاتورآن بقلم قاسم‌علی‌در ۸۹۹ ق ۱۴۹۵ م است. همچنین برخی از تصاویر آنرا بهزاد در سنه ۹۰۰ ق ۱۴۹۶ م نگاشته، و این نسخهٔ نفیس را تالی شاهنامهٔ بایسنغری موزهٔ گلستان تهران شمرده‌اند (ز ۳۴)

شاهنامهٔ شماره ۱۵ هم برای همین امیرعلی ترتیب یافته است .

۱ـ مضمون مارتن برنسخ خمسهٔ‌نظامی طبع‌لندن ۱۹۲۹ م وبینودوگری: منیاتور و مصوری ایران طبع لندن ۱۹۳۳ م ، ص ۸۵ .

-۲-(۲۶۲)

خمسهٔ نظامی کار شاگردان بهزاد بخط شاه محمود :

در موزهٔ برتانیا (دوام مکتب هرات در مکتب تبریز) برای شاه طهماسپ صفوی (۱۵۳۹-۱۵۴۳ م) نوشته شده و آقا میرك اصفهانی شاگردشاگرد بهزاد و سلطان محمد کتابدار شاه طهماسپ و میرزا علی شاگرد بهزاد و مظفرعلی و میرسید علی دران کارکرده‌اند ، ۳۹۶ ورق آن دارای حاشیهٔ تزئین شده بسیار نفیس مذهب با نقوش حیوانات و گل و غیره است .

برین کتاب نوشته‌اند : بحکم کتابخانهٔ سلطان ابراهیم میرزا (۹۵۰ ق=۱۵۴۳ م) این شخص خواهرزادهٔ شاه طهماسپ بود متوفا ۹۷۸ ق ۱۵۷۰ م (سروی ۱۸۵۹) (رك : ۸ مجموعه‌های هنری)

کاتب این نسخه بی‌نظیر شاه محمود نشاپوری به نستعلیق بسیار زیبا و با مزهٔ خفی در تبریز است ، در سلخ ربیع‌الاول سنه ۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م و مجلد آن سلطان محمود مجلد است ، و در طراوت الوان و رنگ‌آمیزی روشن نظرربا ومنظرآرائی نظیر ندارد و از بهترین کار-های شاگردان مکتب بهزاد درمکتب تبریز است ، که کار آن در مدت ۴ سال تکمیل شده و ۱۶ لوحهٔ منیاتور نفیس مصور و مرصع آنرا لارنس بینون در لندن در سنه ۱۹۲۸ م طبع کرده است (رك : عدد ۸ مجموعه هنری)

در سروی هنرایران چند صفحهٔ این اثرنفیس رنگین طبع شده :

الف : جلوس خسرو و شیرین کار آقا میرك (لوحهٔ ۸۹۶ سروی هنر)

این منظر تمام صفحه را فراگرفته (۳۶۸×۲۵۴ سانتی) وحاشیهٔ آن منقش و مصور مذهب است . در وسط صفحه رواق مطنطن عـالی بسیار مزین و رنگین است که بربالا بجای گنبد ، چبوتره چهار ستونی کوچك‌منقش دارد ،کنگرهٔ علیای رواق با اشکال لوزی سرخ برزمینهٔ سبز گلدار مزین است و زیر آن مستطیلیست مشتمل بر دو حصه کـه زمینه لاجوردین دارد ودر بین آن در لف گل‌های لطیف نازك‌کاری به نستعلیق خفی بسیار زیبا بسپیداب این بیت دیده میشود :

رواق منظرچشم من آشیانهٔ تست کرم نما وفرودآ ،که خانه خانهٔ‌تست

زیر این ستون نقاشی متناظر گلهای لطیف سرخ و زرد و سپید است که بربالا ویمین و یسار طاق دوام دارد وبعد ازان جداول سبز و سرخ که در بین آن برزمینهٔ زرد بسپیداب تشعیرریزه شده نظرباست .

داخل طاق برقسمت علیای دو کنج نقاشی گل‌هـای ریزه‌کاری ظریف رنگین برزمینهٔ لاجوردین است که این نقاشی در وسط داخلی بالای طاق بهم وصل شده و فضای طاق آسمانگون خفیف است . در صحن طاق که با کاشی‌های سبز و لاجوردین مدور وستاره‌دار مفروش است تخت زرین بسیار مزین و مرصع با زینه‌های طلائی سوادکاری افتاده که بران بدست راست خسرو و بچپ شیرین نشسته‌اند خسرو با حرکت دست راست باوخطاب مینماید ودرقسمت بالای‌صفحه برکنج راست این ابیات نظامیست که مصور چیره دست بنوك خـامه تصویر آنرا کشیده است :

سعادت برکشاد اقبال را دست قـران مشتری با زهره پیوست

چو آمددرسخن نوبت به‌شاپور سخن را تازه کرد از عشق منشور
(خسرو و شیرین نظامی)

درباریان با البسهٔ فاخر رنگین و دستارهای سپید و کلاههای سرکشیدهٔ سرخ بدست راست تخت ایستاده و خدمتگاران نیز با همین لباس فاخر طبق‌های سرپوشیده خوردنیها در دست دارند ، چراغها و شمعدانها فروزانند،ساقیان سیمتن گلندام ساتگین‌های شراب‌میگردانند، قوالان وسرایندهگان مردانه یك طرف ودختران خوش آوازخوش پوش قدح در دست طرف دیگر نشسته به آواز و سرود پرداخته‌اند و دربین این بزم رندانه حوض آب با رنگ سیاهست که در بین آن سه مرغابی سپید شناگری دارند واطراف این طاق دربار بوستانیست پرگل وسبزه و درختان شگوفه‌دار و سروهای سربفلك کشیده .

درین منظر دلکش و زیبا عموماً رنگهای اصیل گرم کار شده ، منظرآرائی آن نهایت لطیف و موزون وعالیست ، آسمان رنگ‌صاف طبیعی پرستاره دارد ، درآرایش البسه ظرافت و ریزه‌کاری خاصی بکار رفته و زنان آن لباسهای رنگین فاخر و چادرهای کوچك سپید دارند که فقط تا بناگوش میرسد . ولی این تابلو که کار تبریز پیرو مکتب هراتست در چهره‌کشی مردان با مکتب هرات بسیار فرق ندارد ، اما در چهره‌کشی زنان اسلوب خاصی دارد ، که روی زنان قدری دراز بیضوی و ابروان کشیدهٔ کمانی و چشمان کاملا بادامیست که در مکتب هرات وبخارا چهره عموماً گرد ماهتابیست ، و غبغب هم اینقدر نمایان نیست .

خود خسرو که عمامه سپید کلان جیغه‌دار و پیراهن گلدارسرخ

وعبای بنفش بتن دارد، نیزدارای همین قیافت است وشیرین که پیراهن قهوه‌یی و عبای پسته رنگ‌پوشیده ، دارای روی بیضوی و غبغب است که زنجیر طلا از حد شقیقه برامده و بران غبغب سیمین پیچیده است .

دربین‌سراینده‌گان‌این بزم، آلات طرب‌وموسیقی‌دیده نمی‌شوند، و معلوم است تنها بـه ترنم و تغنی می‌پرداخته‌اند . از حرکات دستهای زنان آشکار است که از مرد سرایندهٔ جوان نغمه‌ها شنیده ومتأثر و با او همنوا شده‌اند .

در قسمت زیرین این بزم بیك‌گوشه حوض کوچك که دیوارك آن رنگ عنابی دارد ، به نستعلیق بسیار خفی نوشته‌اند : « آقا میرك »

ب : یك صفحهٔ کامل منظر معراج (لوحهٔ ۸۹۷ سروی هنر) :

فضای آسمانی رنگ طبیعی بسیار خیره دارد ، و دران ابرهای اسفنجی پراگنده‌اند . حضرت رسول (صلعم) با عمامه سپید و عبای سبزگون که چهره‌اش نمی‌نماید بربراق گلابی‌رنگ کـه سرزن زیبای تاجداری دارد سوار است واشعهٔ طلایی‌نور بهرطرف از بدن مبارکش بالاست.دورادوراودرفضا فرشتگانی‌دیده‌می‌شوند که‌طبق‌های‌سرپوشیده ومشعل‌های نورافگن وخلعت‌های‌گوناگون بدست دارند ،بالها ،لباسها، تاجهای این فرشتگان رنگین ، زیبا و دیدنیست و چهره‌های زنان زیبا، بیضوی غبغب‌دار از همان مکتب تبریز (لوحهٔ سابقه) است .

جبرئیل که رهنمائی‌براق را می‌نماید،چهره زن تاجدار با بالهای رنگین دارد ، که اشعه نـور از سر و دوش او در فضا پراگنده است ، که کار این لوحهٔ نفیس را به سلطان محمد منسوب داشته‌اند .

ج : خسرو شیرین را در حین آب تنی می‌بینند (لـوحه ۸۹۸

سروی هنر) :

مجلس منیاتور رنگین نفیس تمام صفحه ، که هنرمند چیره‌دست نازك‌نگار این ابیات نظامی را در توصیف بدن شیرین و آب تنی او با مهارت مصور گردانیده و ادب را با هنر همدوش ساخته :

بلب‌گلنار و بالا همچو سروی سرین فربه ، میانش همچو غروی
درآب نیلگون چون‌گل‌نشسته پرند نیلگون تا ناف بسته
ز هر سوشاخ‌گیسو شانه میکرد بنفشه بر سر گل دانه میکرد

(خسرو و شیرین نظامی)

در دامنه کوه اسفنجی رنگین جوی‌آب روان تالاب کوچکی‌را تشکیل داده ، که رنگ آب آن مطابق سنن مکتب هرات و متفرعات آن سیاه سرخگونه است . در بین این تالاب کوچك شیرین با بدن سیمین و دو گیسوی دراز وچهرهٔ بیضوی با لنگ‌نیلگون نشسته ولباس و کلاه خود را برشاخ درختی کنار تالاب نهاده است واسپ سیاه قوی هیکل‌او با زین ویراق مزین فاخردرچمن‌زار کنار تالاب ایستاده است.

ازانطرف کوه شهسوارجوان خوش‌پوش با عمامه سپید جیغه‌دار شمشیر وترکش بسته‌براسپ‌گلابی‌رنگ زیبائی سواراست، چون این دختر گلندام زیبا را برهنه در تالاب می‌بیند آشفته و با اشتیاق آمیخته به تعجب وعشق انگشت حیرت بدندان میگزد، وشیرین هم ملتفت این احوالست ، و مخصوصاً اسپ سیاه اوبا وضع عجیبی این حادثهٔ لطیف عشق و اشتیاق دو جوان را اشعار میدارد ، که حاکی از قدرت منظرنگاری وتصویراحساس وحالت روحی یك حیوان هوشیاراست .

درین منظر رنگهای گرم و سرد بجا بکار رفته و منظر آرائی آن هم دلکش است ، و در قسمت زیرین صفحه بریك خرسنگ کنارجوی آب بخط خفی نستعلیق نوشته‌اند : «عمل سلطان محمد» (نظیر این منظر را بنگرید : مجموعهٔ هنری ۴/۵)

د : منظر این بیت نظامی از مخزن‌الاسرار :

پیرزنی را ستمی درگرفت   دست زد و دامن سنجر گرفت

اگرچه عین همین داستان در خمسهٔ کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد هم مصور شده (رك‌مجموعهٔ هنری ۱/۸) ولی‌این منظر نهایت زیبا ورنگین ومجلل است آسمان رنگ طبیعی بـا لکه‌های ابر دارد ، که تابش اشعهٔ طلائی آفتاب از کنج بالای دست چپ آنـرا جمال و شکوه خاصی میدهد . در زیر این آسمان جمیل کـوهساریست با درخت و گل کـه خرسنگهای آن رنگ گلابـی خیره با قطعات سبزه‌زار دارد ، تنه یك سپیدار و برگهای زرد آن بالای کوه نمایانست و کبکان دری خرامانند.

دردامنهٔ چنین کوه زیبا موکب سنجرمشتمل بربازدار وچتردار و چاوش و شاطـر زیباروی خوش‌پوش و غیره بـرزمینهٔ طلایی دشت و گلزاری دیده می‌شود وعبارتند از شهسواران معمم خوش لباس واسپان قوی هیکل که اسپ خود سنجررنگ‌بنفش خفیف با خالهای سپید دارد. و پیرزنی خمیده که چادردراز سپید و عبای بنفش دراز پوشیده ،گوشه قبای سلطان را گرفته و عرض شکوه میکنند .

چهره کشی این‌منظر،رویهای بیضوی مکتب تبریز ورنگ‌آمیزی آن در نهایت ظرافت و نظرنواز و متوازن است و خط نسخه هم همان نستعلیق بسیار عالی خفی شاه محمود است . و سرورق منقش متناظر

نفیس آن هم در لوحه ۹۴۹ سروی هنر ایران چاپ شده است .

-۳-(۲۶۳)

خمسهٔ نظامی کار بهزاد :

درموزهٔ برتانیا. تصاویر این نسخه بقلم بهزاد است درسنه ۸۴۶ق ۱۴۴۲م (سروی۱۸۵۹) سه منیاتور آن بعدازترتیب کتاب درسنه ۸۹۸ق ۱۴۹۳ م کشیده شده که نام بهزاد دارد.

در سروی هنر ایران دو صفحه ازین نسخه چاپ سیاه کرده‌اند، (لوحهٔ ۸۸۵ ب سی)

اول : مصاف کردن نـوفل بار دوم ، از داستان لیلی و مجنون نظامی (لوحه سی)

در قسمت بالای صفحه بطرف چپ این ابیات نظامی بخط خفی خوش نستعلیق نوشته شده :

از خون روان که ریگ می‌شست   از ریگ روان عقیق میرست
شمشیر کشیده نـوفـل گـرد   میکرد بحمله کوه را خـرد

درگوشهٔ دست راست بالای این‌صفحه، مجنون جوان خوشروی با سربرهنه ولباس عادی عربی ایستاده و در پائین منظوری را می‌بیند که در دشتی هنگامهٔ معرکه گرمست . جنگاوران عربی شتر سوار بشمشیر ونیزه می‌جنگند و سپرهای آهنین سیاه خالدار منقش در دست دارند . چهره کشی و لباس آرائی همه عربیست ، و مصور ریگزار عرب را بـا زی و قیافت مبارزان شترسوار قبیلوی بخوبی تصویر کشیده است .در قسمت‌بالا جاییکه ابیات نظامی‌را نوشته‌اند، بین جدول فاصل مصراعین بخط نستعلیق خفی چنین رقم شده «صوّره‌العبد بهزاد»

این صفحه منیاتور بتاریخ ۸۹۸ ق ۱۴۹۳ م و از کارهای مکتب هراتست.

دوم : یك صفحهٔ هفت پیکر نظامیست (لوحه ۸۸۵ ب) که تمام صفحه را یك منظر جنگ بهرام با اژدهاگرفته ودر گوشه‌های آن چند بیت از داستان ، مربوط باین معرکه بخط خوش نستعلیق خفی نوشته شده و خود منیاتور عبارتست از کوه اسفنجی با درختان کهن سال و آسمان صاف که در دامنهٔ کوه اژدهائی با بدن و پای و پنجه سوسمار، ولی سر و دهان و دندانهای مهیب برتنهٔ درختی بزرگ در حالت حمله و جهش است . بهرام براسپی قوی هیکل سیاه چرده سواراست واژدر را تیرباران میسازد ، ازبالای کوه آهوبی بسوی اژدرمتهاجم می بیند .

درقسمت پائین این صحنهٔ مهیب در جدول بین‌السطرین بهمین خط نستعلیق خوش «صوّره‌العبد بهزاد» نوشته‌اند .

اگرچه این هردو تابلوی خمسهٔ نظامی‌راکارسال ۸۹۸ ق ۱۴۹۳م و عمل بهزاد نوشته‌اند ، ولی هم برین دو و هم برتابلوی مجموعهٔ کورکیان (۲۳۳ ، امریکا) رقم بهزاد ، بخط خوش نستعلیق نسخه‌ای اصلیست ، که خط و امضای خود بهزاد نباشد (؟)

(۲۶۴) -۴-

خمسهٔ نظامی بخط نعیم‌الدین الکاتب الشیرازی :

در کتابخانهٔ بودلیان اکسفورد ، که در سنه ۹۰۷ ق ۱۵۰۱ م کتابت شده (خ ۹۴۶) (رك : امریکا ، ایران)

(۲۶۵)-۵-

همای و همایون بخط میرعلی تبریزی ؟

درموزهٔ برتانیا. نستعلیق قبلة‌الکتاب میرعلی‌تبریزی؟ در ۷۹۹ ق

۱۳۹۶ م ازخطاطان عصرتیمور (۱۹ × ۳۰ سانتی) دارای بهترین نقاشی و خط .

اصل کتاب نظم کردهٔ خواجوی کرمانیست .

(رهنمای صنایع اسلامی ،تهران ۱۳۳۶ ش)[1]

-۶-(۲۶۶)

جنگ اشعار فارسی و عربی بخط جعفر:

در مجموعهٔ چستربیتی دوبلن . بقلم نستعلیق خفی و رقم جعفر-التبریزی کتابت ۸۳۵ ن ۱۴۴۱ م مزین ومصور نفیس (۱۷ × ۸ سانتی) (لوحهٔ ۹۴۴ الف سروی هنر ایران)

-۷-(۴۶۷)

گلستان سعدی بخط جعفر :

در مجموعهٔ چستربیتی دوبلن . که در سنه ۸۳۰ ق ۱۴۲۶ م به نستعلیق جعفربایسنغری در هرات نوشته شده واین نسخهٔ مزین ومصور به کتابخانهٔ بایسنغر میرزا تعلق داشته و علامت کتابخانهٔ او دارد . عنوانها بقلم رقاع عالیست . (خ ۱۲۰)

۱ــ این نسخهٔ نفیس جزو کتابخانهٔ بهرام میرزا فرزند شاه اسماعیل بود ، ودرآخرآن تاریخ ۸ جمادی‌الاولی سنه ۷۹۸ ق ۱۳۹۵ م‌ورقم «میرعلی-ابن الیاس التبریزی الباروجی»آمده است . ولی‌جعفربایسنغری شاگرد میرعلی تبریزی با صراحت نام پدر او را حسن ضبط کرده است و هم الیاس باورچی سندی ندارد . بنابرین انتساب این نسخه بخط میرعلی‌تبریزی واضع-الاصل ضعیفست ومصورآنرا جنیدالسلطانی ازمکتب بغداد قرن ۱۴م شمرده‌اند. که دو منظر ظریف این کتاب درهنرهای زیبای عرب وایران (شکل ۵۵-۵۶) نشر شده و از سوابق کارهای هنریست که مبنای مکتب هرات بوده است .

-۸- (۲۶۸)

شاهنامهٔ موزهٔ بریتانیا :

قسمتی از شاهنامهٔ فردوسیست که درسنه ۸۰۰ق ۱۳۹۷ م نوشته شده و پیش از ظهور مکتب هنری هراتست ، ولی این هنر در اساس هنرهرات اثری دارد . ومقدمهٔ این جنبش را دران توان دید . (تاریخ-صنایع ۱۶۸)

-۹-(۲۶۹)

شاهنامهٔ فردوسی لندن :

در حدود ۸۴۴ ق ۱۴۴۰ م برای محمد جوکی پسر شاهرخ در مکتب هنری هرات بوجود آمده و در کلکسیون انجمن شاهی آسیائی لندن محفوظست ، امضاهای شاهان مغولیهٔ هند دارد (سروی ۱۸۵۵)

این نسخه بهترین نمایندهٔ خصایص هنرهرات درپیوند صور و اشکال و رنگ آمیزی آنهاست . که درسروی هنر ایران دومنظر رنگین آنرا طبع کرده‌اند :

۱ـ آمدن تهمینه ببالین رستم: رنگ آمیزی وچهره کشی وهندسی-بودن و تزئینات و نقاشی بنا در نهایت ثقت و لطافت است ، رستم که برخوابگاه خود زیر لحافی آرمیده نیم بالای بدن او دیده می‌شود ، عمامهٔ سپید دارد ، بردست چپ خود تکیه کرده و زیر بسترش قالین رنگین گلداردارای حاشیه زرد وسرخ همواراست ،دیوارهای خوابگاه با کاشی خیره آسمانگون منقش مزین گردیده و بالای آن حاشیهٔ طلای ناب دارد ، پیش بستررستم شمعی روشن است و نزدیك شمعدان ظروف آبخوری و صراحی افتاده .

این اطاق دری دارد ، کـه پردهٔ آنرا غلام سیاه چـردهٔ جوان سرخپوش فراگرفته و ازان دختری زیبای خوش پوش با خرام و ادای جانانه وارد می گردد، وبا نگاه فتنه‌انگیز بسوی رستم می بیند، در نگاه رستم هم عشق وحیرت دیده می‌شود (لوحهٔ ۸۷۵ سروی هنر)

هنرمند هرات تمام اداهای شاعرانـه فـردوسی را در هنر خود مصور کرده ودرینجاست که بیننده تصور میکند، که‌خودوی‌دربزم آرائی فردوسی همراه اوست :

یکی بنده شمعی معنبر بدست — خرامان بیامـد ببالین مست
پس از بنده اندر یکی ماهروی — چوخورشیدتابان‌پرازرنگ‌وبوی
دو ابرو کمان و دوگیسو کمند — ببالا بکردار سرو بلند
لبان از طبر زد ، زبان از شکر — دهانش مکلل بدر وگهر
روانش خرد بود وتن جان پاك — تو گفتی که بهره ندارد ز خاك
ازو رستم شیر دل خیره ماند — برو آفرینهای یزدان بخواند
بپرسیدازو،گفت: نام‌توچیست؟ — چه‌جویی‌شب‌تار،کام‌توچیست؟
چنین داد پاسخ کـه تهمینه‌ام — تو گویی دل از غم بدو نیمه‌ام
بگیتی زشاهان مرا جفت‌نیست — چومن زیرچرخ بلنداند کیست

(شاهنامه)

۲- سیمرغ زال را به‌سام می‌سپارد : در زیر آسمان ابرآلود زیبا کوهی است اسفنجی ملون با درختان‌کوهی و شاخسار پرگل که منظر نگاری بسیار دلکش ورنگین عالی دارد و رنگهای سرد وگرم‌را بجای خود استعمال کرده ، درین دامنهٔ کوه سام بر دوزانو در حالت تضرع نشسته که اشتیاق و زاری از قیافت و حرکت دستهای او پدیـد است .

در عقب او جوان خوشرویی با لباس سرخ و سبز عنان دو اسپ را گرفته است.

درقسمت بالای کوه سیمرغی که بالهای رنگین و پرهای عظیم او درفضای لاجوردین پهن‌گردیده، طفل شوخ و شنگی را با موی سپید درلف بالهای خودگرفته و اورا به‌پدرش سام تقدیم میکند.

(لوحهٔ ۸۷۶ سروی هنر)

این صفحهٔ منیاتور هرات بهترین نمونهٔ منظر نگاری واستعمال رنگهاست، هنرمند درنقش کوه اسفنجی رنگهای مختلف را بصورتی بکاربرده که‌صخره‌های کوه را اشکال مختلف حیوانی مانند موش ومرغ توان شمرد.

در رنگ‌آمیزی ابرهای اسفنجی نیز نیروی خامهٔ مصور پدیدار است، زیرا پارچه‌های بزرگ ابرهای خروشان را در پیچ وخم خطوط ذره‌بینی سیاه کم‌رنگ بصورتی درآورده، که خود آن یك نوع جمال خاموش است.

-۱۰-(۳۷۰)

ترجمه تاریخ طبری‌کار هرات:

در مجموعهٔ چستربیتی انگلستان است که برای شهزاده هرات بدیع‌الزمان میرزا درسنه ۸۷۴ق ۱۴۶۹م در مکتب هنری هرات نوشته و پیراسته شده است (سروی هنر ۱۸۵۵)

خط این نسخه نستعلیق عالی بامزه خفی نزدیك به نیمه‌جلی است که عناوین آن برقاع دلکش نوشته شده وبهترین نمونهٔ هنرخطاطیست. لوحهٔ ۸۸۰ سروی هنر ایران یك صفحهٔ این کتاب گرانبهاست،

مشتمل بر دربار جمشید که خودش با تاج بر تخت شاهی نشسته و درباریانش عمامه‌های متوسط خراسانی وعباهای درازدارند، دوخدمتگار جوانخوشروی‌هم درین‌محضر ایستاده‌اند،این‌دربار برزمینهٔ‌سبزه‌زاریکه بیك سویش درختان تنومند و کوچك پرگل دیده می‌شوند جریان دارد وحصهٔ بالای آن هشت سطر ازمتن طبری «حدیث پادشاهی‌جمشید واحوال او» است ویك درخت بلند پنجه چنار بصورتی نقش شده که تنهٔ‌آن درنهایت صحنهٔ دربار است و سرآن از بالای سطور نوشته شده به‌حاشیه علیای صفحه کتاب برامده و درانجا ترنجی از برگ تشکیل داده است . در صحنهٔ دربار پیشه وران مختلف مانند نجار و آهنگر و فخار و زرگر وبافنده و درزی وغیره باآلات حرفت خود بکارمشغولند، واین تابلوعیناً نظیر لوحهٔ ۹ ص۳۱ شاهنامهٔ بایسنغری « جشن جمشید » است (به ۳۴۶ رجوع شود) با فرق اینکه چهره کشی این نسخهٔ طبری خراسانی والبسه مخصوصاً عمامه‌ها وعباهاکاملا هراتیست و کلاه آهنین ندارند، وشاید علت این تحول چهره کشی و پوشاك آرایی فاصله ۴۰ ساله بین نسختین بایسنغری وبدیع‌الزمانی باشد ، که‌گویا هنر هرات درحدود ۸۷۴ق بسیار بومی و محیطی شده بود ، یا اینکه درین نسخه تنها، هنرمند هراتی کارکرده باشد.

-۱۱- (۲۷۱)

رباعیات عمرخیام بخط شیخ محمود هروی :

از کتابخانهٔ بودلیان با رقـم : «کتبه‌العبد ... شیخ محمود پیر بوداقی صفر ۸۶۵ق ۱۴۶۰م در شیراز. این نسخه بـا ترجمهٔ انگلیسی رباعیات بسال ۱۸۹۸م درلندن چاپ شد (خ ۸۹۳)

(۲۷۲) -۱۲-

اوراق شاهنامه (لندن):

در مجموعـهٔ DR. P. W. Schulz اوراق یك شاهنامـهٔ خطی مربوط مکتب هنری خراسان (؟) موجود است که شاید درعهد اوزون حسن پادشاه آذربایجان نوشته شده باشد ۸۵۷-۸۸۳ق (سروی ۱۸۵۶)

(۲۷۳)-۱۳-

خمسهٔ نظامی لندن:

درسنه ۸۵۴ق ۱۴۵۰م نوشته‌شده که درمجموعهٔ چستر بیتی‌دو بلن است.

برخی از منیاتورهای آن که در۸۶۸ق ۱۴۶۳م نقاشی‌شده به‌مکتب اصفهان منسوبست. (سروی ۱۸۵۶)

(۲۷۴)-۱۴-

شاهنامهٔ فردوسی موزهٔ بریتانیا:

نوشته و پیراسته ۸۹۱ق ۱۴۸۶م درمکتب هرات بخط بسیارعالی نستعلیق خفی که یك منظر کیخسرو در کشتی آن طبع شده (لوحهٔ ۸۸۳ الف سروی هنرایران) وکار آن تماماً خصایص هنر هرات دارد و چهره کشی ومنظر آرایی آن عالیست. و کشتی که کیخسرو دران افراسیاب‌را تعقیب میکند شکل اسپ دارد.

(۲۷۵)-۱۵-

دیوان امیرخسرو دهلوی (بلخی):

در مجموعه Jeuniette لندن بـود و در رنگ آمیزی و دیگـر

خصوصیات اهمیت زیاد دارد (سروی ۱۸۵۷) یک صفحهٔ آن که در سروی هنر ایران (لوحه ۸۸۳ ب) سیاه چاپ شده بخط بسیار عالی نستعلیق خفی است و هم تصویر آن کار پخته و نفیس مکتب هراتست (اواخر قرن ۱۵م) و مصور چیره دست این بیت امیرخسرو را مصور ساخته است :

ببام‌خویش چو آن ترك کج کلاه براید
نفیر و نالهٔ من بر سپهر و ماه براید

درینجا کاخیست عالی مزین که بالای دروازهٔ آن بخط ثلث بسیار خوب «السلطان الاعظم خاقان‌المعظم» نوشته شده و در بسته است.

بالای این طبقه گنبدیست منقش و خوش‌نما و نقاشی ایوان و پایه‌ها و اطراف دروازه وغیره دلکش ودیده‌نواز است . پیش این گنبد بامیست که بران یك جوان رعنا و پری چهره با نگاههای پر ناز و ادای خود ایستاده است.

زیر این کاخ پیش دروازه دونفر نیم شفته یکی جوان بی‌ریش و دیگر با ریش سیاه کوتاه ایستاده با ولع و اشتیاق به‌آن دلبر شیرین حرکات مینگرند.

چهره کشی این منظر خراسانی و رنگ‌آمیزی هم جالب نظر و لطیف وعالیست. در نقاشی بنا ظرافت و ریزه‌کاری و مهارت بکار رفته وخود دروازهٔ چوبی هم نقش زیبنده‌یی دارد، که مصور توانسته است، ظرافت کلام امیرخسرو را درین‌منظر تصویر کشد و جمال هنر خود را با جمال شعر آن شاعر شیرین‌سخن توأم گرداند ، درحالیکه کاتب زیبا نویس این نسخه حق زیبائی خط را دران داده است.

-۱۶-(۲۷۶)

اشعار نظامی:

در کتابخانهٔ بودلیان اکسفورد انگلستان. از آثار مکتب هرات نوشته شدهٔ سنه ۹۰۶ ق ۱۵۰۰ م.

-۱۷-(۲۷۷)

گلچین اشعار فارسی

از نسخ خطی موزهٔ بریتانیا، به نستعلیق خفی محمد الحلوائی الجلالی-الاسکندری و ناصر الکاتب در پارس در سنه ۸۱۳-۸۱۴ق ۱۴۱۰-۱۴۱۱ م برای میرزا اسکندر بن عمر شیخ بن تیمور نوشته و آراسته شده (۱۸۴×۱۲۷م) که تصاویر و نقاشی‌های آن بمکتب هنر شیراز قبیل هنر هرات تعلق دارد.

از این نسخه دو صفحهٔ آخر نقاشی (لوحه ۹۴۵) و دو مجلس منیاتور (لوحه ۸۵۸) برنگ سیاه در سروی هنر ایران چاپ شده، که نقاشی آن شبیه نسخهٔ سابق‌الذکر است، ولی نقاش در بین برخی از ترنج‌ها در بین گل‌کاری اشکال حیوانی و مارپیچی را بوجود آورده و شکل سیمرغ افسانوی را در خلال این نقاشی بصورتی جای داده که بیننده آنرا خطوط متوازن نقاشی می‌شمارد.

تصاویر آن چهره کشی ایرانی جنگاوران مهیب ریش‌دار با خودهای آهنین و البسهٔ جنگی دارد و کوههای آن اسفنجی و گیسوان زنان بسیار دراز و رویهای گرد جذابی دارند.

خط نستعلیق این نسخه نیز به پختگی و مزهٔ آثار هنر هرات نمی‌رسد، ولی تعلیق و نسخ آن خوبتر است و شاید ناصر کاتب همان

خوشنویس باشد که کتاب (۸۲۷ و ۸۲۸) را نوشته است.

ذکر یکنفر خوشنویس حمامی شیرازی در عدد ۲۶۱ گذشت، ولی تصور نمیرود که این دو حمامی یك شخص باشند.

ـ۱۸ـ(۲۷۸)

بوستان سعدی ، لندن:

درمجموعه چستربیتی تحریر۸۸۳ ق ۱۴۷۸م که منیاتورهای آن کار بهزاد است در ۸۹۰ ق ۱۴۸۵ م (سروی ۱۸۶۳) این نسخه یازده تصویر با رقم (العبد بهزاد) دارد و کاتب آن میرشیخ محمدبن شیخ احمد است.

ـ۱۹ـ(۲۷۹)

اشعار میرعلیشیر نوایی، اکسفورد:

این مجموعهٔ اشعار که درکتابخانه بودلیان آکسفورد است در سنه ۸۹۰ق ۱۴۸۵م نوشته شده که سه تصویر آن ازکار بهزاد در بوستان قاهره نقل گردیده است. (سروی)

ـ۲۰ـ(۲۸۰)

خمسهٔ امیرخسرو، لندن:

کلکسیون چستر بیتی تحریر ۸۹۰ ق ۱۴۸۵م، نقاشی‌های آن کار بهزاد شمرده شده است (سروی ۱۸۶۷)

ـ۲۱ـ(۲۸۱)

ظفرنامه علی‌یزدی:

مربوط کلکسیون Garrett که برای سلطان حسین بایقرا در

هرات د. ۸۷۲ ق ۱۴۶۷م نوشته شده و امضایی ندارد. ولی این نسخه که وقتی در هند بوده، جهانگیر پادشاه بران نوشته که تصاویر آن کار بهزاد است.

شش منیاتور دوصفحه‌یی بسیار عالی دارد که بعداً با این نسخه اضافه شده و بهترین مراتب هنرهرات را نمایندگی میکند وبا منیاتور-های امضا شدۀ بهزاد موجود در قاهره شباهت تام دارد (سروی۱۸۶۲)

-۲۲-(۲۸۲)

تصاویر اد نبره:

تصاویر متعدد موزه سکاتلند در ادنبره عمل سلطان محمودشاگرد بهزاد است. (سروی ۱۸۷۶)

-۲۳-(۲۸۳)

تحفةالاحرار جامی، بخط خواجه‌جان:

مجموعۀ چستربیتی بخط خواجه‌جان بن سلطان احمد سیاوشانی (هروی) در بخارا بتاریخ ۹۵۴ ق ۱۵۴۶م نوشته شده (خ ۱۸۱)

-۲۴-(۲۸۴)

تحفةالاحرار جامی کار محمود مذهب:

تزئین و تذهیب محمود مذهّب در ۹۵۵ق=۱۵۴۸م.
(کلکسیون چستربیتی لندن - سروی ۱۸۷۰)

-۲۵-(۲۸۵)

نقاشی‌های موزۀ بریتانیا:

یك مجموعۀ نقاشی‌های متعدد موزه بریتانیامنسوب به‌شاه‌محمد

شاگرد مکتب هنرهرات است که دونقاشی اودر البم‌توپقاپوی‌استانبول نیزهست. (رك: لوحه ۹۰۱ ب سروی)

(سروی ۱۸۷۸)

-۲۶-(۲۸۶)

مهمانی در باغ:

در موزهٔ هنرهای زیبای بوستون انگلستان منیاتور ۲ صفحه‌یی مهمانی درباغ‌موجود ورقم (عمل‌بهزاد) دارد (حدود۹۰۶ ق-۱۵۰۰ م) اگرچه اسلوب هنر آن به مکتب بهزاد نزدیکست، ولی این‌امضا مورد شك است. (سروی ۱۸۶۴ و لوحه ۸۹۱ ب)

-۲۷-(۲۸۷)

دیوان معزی

از سوابق مکتب هرات شبیه تصاویر کلیله و دمنه قصر یلدیز تحریر ۷۱۴ ق=۱۳۱۴م. (اندیا آفس)

-۲۸-(۲۸۸)

حیرة‌الابرار (ترکی سرودهٔ نوایی)

کتابخانه بودلیان اکسفورد نمبر ۲۸۷ ساخته و پرداخته هرات ۸۹۰ق ۱۴۸۵ م منسوب بقاسم علی. نسخهٔ ممتازخط نستعلیق باتصاویر و نقاشی بسیار عالی مکتب هرات به‌قطع $16\frac{1}{3}\times 11\frac{1}{2}$ سانتی. که بهترین مخطوطهٔ هنرهرات شمرده میشود و مناظرذیل ازان درمجموعهٔ نگارهای داستان علی شیر نوائی (طبع مسکو از نشرات فرهنگستان علوم اوزبکستان شوروی ـ تاشکند ۱۹۷۰م)طبع و نشرشده است:

۱- پیغامبر با صحابهٔ خویش بشمول یك حبشی سیاه چـرده در عمارت مسجد گنبدی بسیار مزین دارای محراب و منبر که کاشی کاری رنگین آن به سه‌طرز نهایت نظرر باست (ص۷)

۲- درویشان در صحبت خواجه عبدالله انصاری، که درین‌منظر بنای مزین کاشی کاری با رنگ‌هـای سرد و قالین بسیار مزین رنگین و دورنمائی ازکوههای اسفنجی با خرگوش و آهو ، حال خاصی دارد (ص۲۴)

۳- نوشیروان با شاه بانو در قصرشاهی. رنگها و دقایق نقاشی کاخ و پختگی الوان کاشی‌ها و منظری از گلزار متصل آن با ساخت قالین زرد حاشیه‌دار سرخ و سپید همه کارهای شاهانه است (ص۲۷)

۴- آوردن شیخ عراقی پیش مردم. جمعی از اعزه و اشراف با سپاهیـان و دو اسپ و یك غلام سیـاه‌چرده در صحرایی کـه سبزه و گل‌های خودرو دارد ایستاده‌اند ، و شیخی را کـه دستار در گـردنش افتاده با سر برهنه کشان‌کشان پیش ایـن جمعیت می‌آورنـد . البسهٔ اشراف و سپاهیان و شیوخ با منظر سبزه صحرا و آسمان مینائی‌دیدنی است (ورق ۳۴ الف)

-۲۹-(۲۸۹)

حیرة‌الابرار نوائی:

نسخهٔ خطی مصور و آراسته کتابخانهٔ شاهی ویندسور لندن نمبر ۶۵ بقطع ۲۴ × $\frac{1}{2}$ ۱۶ سانتی بخط سلطان علی مشهدی از ص ۳۶ ب این نسخه یك صفحه منظر داخل حمام است که ازکارهای بسیار خوب مدرسهٔ هنرهرات شمرده میشود در ۸۹۷ ق۱۴۹۲م‌ودرمجموعهٔ‌نگارهای

داستان نوائی (ص۵) طبع شده است.

این منظر مخلوطی از رنگهای گرم و سرد است که صحن‌حمام و بدنهای برهنه و نقوش دیوارهای گرمابه و آبدان بهردو رنگ کارشده وبالای رواق آبدان نقاشی رنگ سردخاکی مانند، با دوفرشتهٔ بالدار در دوطرف بالای رواق دارد. کاشی کاری دیوار پایین آبدان و سه‌طاق کوچك آبدان با زنگار و سپیده است درمدخل گرمابه سه نفرخدمتگار شاه دیده میشود، درب و حواشی و بالای‌آن نهایت زیباست و بالای درب با سپیده نوشتهٔ خط خوب رقاع است و منظر بیرونی گرمابه با رنگ سرد خاکی تیره پرازگلبرگ است.

بر قسمت بالای رواق آبدان ، زیرگنبد یك سطر خط رقاع با سپیده در بین زنگارگرم‌دیده می‌شود، که در آخر آن‌سنه ۹۴۷(۱۵۴۰م) نوشته شده وممکن است این قسمت منظر درهمین وقت‌کارشده باشد.

۳۰-(۲۹۰)

فرهاد و شیرین نوائی:

نسخهٔ مصور آراستهٔ زیبا در بودلیان نمبر۴۰۸ ساخته وپرداختهٔ هرات ۸۹۰ ق ۱۴۸۵م با همان قطع حیرة‌الابرار عدد ۲۹. در(ص۶۶) تصویری از منظر کوه‌کنی فرهاد دارد ، درحالیکه خبر دروغین مرگ شیرین را باو میرسانند.

منظر کوههای اسفنجی با رنگهای سرد و حیوانات وحشی ودر ورای آن دشتی خشك با رنگ خاکی دیده میشود که تماماً منظر یأس وحرمان است. فرهاد درهمین حالت باآلات کوه‌کنی بنظرمی آید.

۳۱-(۲۹۱)

لیلی و مجنون نوائی:

این نسخهٔ نفیس نیز درهمان مجموعهٔ بادلیان نمره (۳۳۹)است، محصول مکتب هرات در ۸۹۰ ق ۱۴۸۵م با همان قطع کتاب نمبر۲۹. صفحه ۳۹ منظریست از داخل خانهٔ لیلی درنهایت تزئین ورنگینی، که غیر از سطح خانه دیگرمناظر آن با رنگهای گرم زنده وخیره کننده کار شده ونقاشی‌های بالای طاق آن‌بسیار لطیف و نظرباست. که درزنگار با سپیده و رنگهای حنائی و سرخ و زرد کار شده ونقوش کاشی‌های دیوار آن هم روشن و گرم است. درب نیمه‌بازیکه مجنون ازان وارد میشود، پله‌های آن با سپیداب و رنگ سبز وعنابی دقیق‌کارشده وقالین درازیکه لیلی بران نشسته رنگهای گرم زنده و درخشان و گل‌کاری دلکشی دارد.

پیش روی این دالان مزین صحنی و درآن جوی‌آب وحوضی است که‌آب‌آن رنگ تیره دارد.

-۳۲-(۲۹۲)

سبعهٔ سیارهٔ نوایی:

این مخطوطهٔ اشعار ترکی نوایی نیزمانند حیرةالابرار ولیلی و مجنون با همان‌خط وتزئین ومزایای هنری مکتب هرات در سنه ۸۹۰ق ۱۴۸۵م ترتیب‌یافته، که درکتابخانهٔ بودلیان به‌نمرهٔ(۳۱۷) محفوظست و برصفحه ۱۴ تصویری رنگین دارد، که مانی تصویر دلارام را به‌بهرام نشان میدهد. درین منظر بدیع و دلکش تزئینات سایه‌بان و قالین شاد ولباس‌درباریان باگلزارودرختان وابرها برآسمان مخصوصاً جالب‌نظر

است که درمجموعه نگارها (ص۸) طبع شده است.

درهمین نگارها (ص۹) منظر فراهمی حکما برای معالجه بهرام است، که رنگهای زنده و پکه هردو بکار رفته و نقش و نگار فرش و دیوارها ودربها و سردربها وگل و درخت بسیار زیبا و دلکش است و ازصفحه ۲۱ نسخهٔ خطی گرفته و چاپ شده است.

-۳۳-(۲۹۳)

آیین‌اکبری بخط محمدحسین‌کشمیری:

این خطاط از بقایای مکتب هنری هـرات در هند و مشهور به «زرین‌رقم» وشاگردمولاناعبدالعزیز بود، متوفادرهند ۱۰۲۰ق ۱۶۱۴م.

وی بحکم اکبر نسخهٔ آئین اکبری را نوشت که تصاویر آنرا هم مصوران دربار اکبری، ساخته‌اند. و سه‌صد هزار روپیه برانصرف شده ، و این نسخه از اوجین هند به لندن موزیم‌رسیده است (صحیفهٔ خوش‌نویسان ص - ۱۵۷ بحوالهٔ تحقیقات ماهر) (رك هند)

-۳۴-(۲۹۴)

سبعهٔ سیارهٔ نوایی:

نسخهٔ دیگر مخطوط ومنقوش سبعهٔ نوائی است که در کتابخانهٔ بودلیان بشماره ۳۱۸ موجود است و ادامـهٔ مکتب هنری تیموریـه در بخارا شمرده میشود ودرسنه ۹۶۰ق۱۵۵۳ بقطع ۲۲ ۱/۳ × ۱۳ ۱/۲ سانتی در بخارا ترتیب شده، کـه خط نستعلیق و نقاشی و مصوری و رنگ‌آمیزی و صحنه‌آرایی آن تقلیدیست از سبعهٔ سیارهٔ نسخهٔ ۳۱۷ همین کتابخانهٔ بودلیان. ولی متانت و پختگی رنگ و کار و ثقتی که درهمه

مناظر نسخه ۳۱۷ کارهرات دیده‌می‌شود ، درین نسخهٔ کار بخارا موجود نیست.

۱ـصحنهٔ خیرهٔ سبزه چمن و گلهای زرد وسرخ وجوی آب‌خیره رنگ آن طراوت و تازگی دارد ، ولـی مانند ۳۱۷ متین و سنجیده و مجلل نیست.

بهرام برقالین‌چهٔ زردرنگی زیر سایه‌بان منقشی نشسته که همان شکوه سایبان ۳۱۷ ندارد. و مانی کـه تصویر دلارام را به بهرام پیش می کند ، قیافت و زیّ یك اخوند بخارائی دارد تا به چهر و اندام یك مانی آرتست.

این منظر از ورق ۱۴ نسخه ۳۱۸ بودلیان در مجموعه‌نگارهای داستان نوائی تحت نمره (۱۲) چاپ شده‌است.

۲ـ یك صفحهٔ دیگر همین کتاب کـه تحت نمره (۱۳) از روی (ورق ۱۸ ب) چاپ شده منظر بهرام و دلارام در شـکار است ، کـه با منظر شکار نسخه ۳۱۶ کتابخانهٔ ملی‌پاریس شباهت دارد ، ولی نه با آن پختگی ودلکشی و تنوع و متانت. درین لوحه انواع حیوانات‌شکاری محدود به دو نوع شیر وآهوست ، درحـالیکه در منظر دلکش نسخهٔ پاریس بیش از هفت نوع است و هـر نوعی ازان با مهـارت تصـویر گردیده و رنگهای اسپان و جانوران آن هم طبیعی است.

۳ـ یك صفحهٔ مصور بدیع دیگری از همین کتاب به نمره ۱۴ از روی ص۳۰ چـاپ شده و عمومـاً رنگهـای نیمه سرد را در آن کار کرده‌اند کـه مانند بزم باده‌پیمائی نسخه ۳۱۶ پاریس است ، دختران نوازنده قانون و دف‌زن و ترانه‌گو و ساقیان سیمین‌تـن آن نظیر نسخهٔ

پاریس است، الا اینکه این ساقیان و مطربان تماماً لباس زرد پکه کم رنگی دارند و لباس بهرام و دلارام هم همین‌طور است. قالین فرش نشستن‌گه بهرام و دلارام، شکل وطرز عادی با رنگهای متعدد و نقاشی عادی دارد.

بر بالای طاق منقش بخط رقاع به‌سپیداب بر زمینهٔ زنگاری نوشته‌اند: «برسم کتابخانه سلطان الاعظم الاکرم ابوالفتح محمدیار بهادرخان خلدالله تعالی ملکه» مصوری و نقاشی و رنگ‌آمیزی این صفحه با مهارتست که قدرت خامه مصور ازآن آشکاراست، و در ادامهٔ مکتب هرات، کار ممتازی شمرده میشود.

۴- بهرام در کاخ سبز: از روی (ورق ۳۴ ب) عکاسی شده و در ثقت و پختگی کار به مجلس سابق میماند و این هم همان نوشته «برسم ....» دارد. زمینهٔ زنگاری و گل‌کاری نازك زرد و سرخ قالین ایوان، رنگ گرم و طرز دلچسپی دارد که بهرام و دلارام بران نشسته‌اند دارای قیافت وزیّ و اندام بخارائی. تزئینات طاق ایوان با رنگ سبز سرد است و گل‌کاری ریز سیاه برزمینهٔ آبی داخل طاق دیدنی است.

دختر دف‌زن و کمانچه با سراینده لباس‌های خیرهٔ عادی دارند ولی گل‌چهره و دلربااند. این بزم قدری محافظه‌کاری مذهبی دارد، زیرا قدح در دست هیچیکی از اشخاص مجلس دیده نمیشود، و با تصاویر بزمهای مستانهٔ کار هرات نمی‌ماند.

۵- بهرام در کاخ‌گلرنگ نمبر ۱۶ نگارها از روی (ورق۴۰ب) نسخهٔ ۳۱۸ بودلیان که همان نوشته «برسم...» سنه ۹۶۰ق ۱۵۵۲ م

هم دارد.

فرق این منظـر با منظر سابق اینست کـه ایـن قدری مستانه و طربناکست بهرام ودلارام باده‌پیمائی دارند و ساقیان ونوازندگان همه بانشاطند. فقط ایوان قصر رنگ زرد و عنابی سرد دارد، و قالین آن با همان مزایا و اشکال و رنگ منظر سابق‌الذکـر است و البسهٔ اشخاص متناسب با رنگ کاخ است.

۶- بهرام در کاخ آبی: نمبر۱۷ نگارها از روی (ص۴۷) نسخه ۳۱۸ بودلیان ، همان بزم باده‌پیمائی و سرود در قصرآبی‌رنگ ، کـه لباسهای افراد این منظر متوازن با رنگ قصر و نقش‌ها و گـل‌کاریهای آبی‌رنگ آنست، ولی قالین نشست بهرام و دلارام با زمینهٔ زنگـاری گلهای ریزه‌کاری زرد و سرخ و یك حاشیه ملون گل‌کاری برزمینهٔ زرد دارد، ساقیان ونوازندگان بزم منظری طربناك دارند و نقاشی پیش‌روی طـاق ایوان هم زیبـا و لطیف است، چهرهای اشخاص زیبـا و دارای ریش‌های حنایی بخارایی است.

۷- بهرام در کاخ صندل‌رنگ : نمبر ۱۸ نگارها از روی (ص ۵۷ ب) نسخه ۳۱۸ بودلیان. همان بزم سرود و همان نوشته «برسم...» سنه ۹۶۰ ق (۱۵۵۲م) رنگ کاخ و البسهٔ اشخاص و صحن متوازن با رنگ صندلی است و سبك مصوری آن‌همان کار بخارایی مناظرسابق‌الذکر نسخه ۳۱۸ بودلیان است.

۸- بهرام در کاخ سپید: نمبر ۱۹ نگارها از روی (ورق ۵۷ ب) نسخه ۳۱۸ بودلیان. همان بزم باده‌پیمائی و سرودکه اشخاص‌آن لباس سپید متناسب با کاخ سپید دارند و دیگر الوان آن هم سرد کار شده و

همان نوشته «برسم...» مثل تصاویر بالا دارد و کار خوب مکتب بخارا شمرده میشود که از متفرعات هنرهراتست.

۹- بازگشت دلارام بنزد بهرام. نمبر ۲۰ نگارها، از روی (ص ۴۶) نسخهٔ ۳۱۸ بودلیان. درین صفحهٔ مصور منظر گلزار و سبزه و درخت کهن‌سال و خیمه و سایبان و البسهٔ اشخاص همه رنگین‌ودارای الوان گرم است و بهرام جامی در دست دارد و دلارام برای او نغمات قانون مینوازد، چهره‌ها دلکش وبشاش است و ازکارهای بهترین‌همان مکتب بخارااست.

-۳۵-(۲۹۵)

سد اسکندری ترکی:

نسخهٔ بسیار مهم مکتب هرات شماره ۳۳۹ کتابخانهٔ بودلیان ۱۶$\frac{1}{3}$ × ۱۱$\frac{1}{2}$ سانتی. که برای کتابخانهٔ بدیع‌الزمان میرزا درسنه ۸۹۰ ق ۱۴۸۵م ترتیب یافته است.

تمام تصاویر و تزئینات این مخطوطه درکمال ثقت و مهارت تهیه شده و هنرمندان چیره‌دست مدرسهٔ هرات درآن‌کار کرده‌اند، و این مهارت و طراوت وچیره دستی در هرصفحهٔ‌آن ظاهراست. درمجموعهٔ نگارهای داستان نوائی‌این تصاویر سد سکندری نوائی طبع‌شده‌است:

۱- پذیرائی اسکندر ازشاهی که فقر اختیار کرده، از روی (ص ۱۷) مخطوطه ۳۳۹ بودلیان کـه تمام محاسن هنرهرات را در بردارد (عدد ۲۱ مطبوع نگارها)

سکندر با تاج شـاهی و عبای نارنجی و پیراهن سبز بر قالین زمینه زنگار و نقوش لطیف و ستارهای زرد نشسته و شاه فقیر با بدن

نحیف ریاضت کشیده و لباسی فقیرانه پیش او زانو زده و دربـاریـان دیگر با پوشیدنیهای فاخر ایستاده‌اند و شاه تاجدار با شاه فقیر مکالمه دارد.

ایوانیکه سکندر در آن نشسته دروازهای زردرنگ و دیواری پر از نقوش کوچك و لطیف زرد برزمینهٔ سیاه دارد، که بالای آن در زمینهٔ سپیداب دو نقش لطیف آسمانی‌رنگ در دو جناح نگاشته شده، ولی منظر ایوان در پایین کاشی‌های آسمانگون منقش و درقسمت‌های بالا نقاشی‌های حنائی و آسمانی برزمینه زنگار پخته و گرم دارد، که گلهای سرخ و زرد و غیره برزینت آن افزوده است. برجبین ایـوان در بین این نقاشی‌ها بر زمینه‌زنگاری گـرم با سپیداب بخط رقاع قلم متوسط نوشته‌اند:

« اللهم ایـد ظلال دولة السلطان الاعظم خاقان المعظم السلطان ابن السلطان‌سلطان بدیع الزمان بهادرخان‌خلدملکه.» زنجیره‌حنائی‌رنگ منقش قسمت‌های تزئینات ایوان را از هم جدا میکنند وپیش ایوان در صحن مفروش به‌خشت‌های مستطیل‌لیموئی جوی‌آب وحوضی‌مستطیل با رنگ خیرهٔ آب دیده می‌شود و کنگرهٔ بالائی ایوان نقاشی صندلی رنگ لطیفی دارد.

۲ـ سد بستن اسکندر ضد یأجوج و مأجوج، از روی (ورق۷۷ ب) همین مخطوطهٔ ۳۳۹ بودلیان، تحت نمره ۲۲ نگارهای مطبوع:

منظر عمومی رنگ لیموئی متمایل به‌حنـائی پکه و کوههـای اسفنجی دارد، که در بین این کوهها خالیگاهی است و عمله مشغول‌اند که آنرا بوسیله قطعات‌سنگهای تراشیده پرنمایند، معمارها دربالا بردن

این بنا فعالیت میکنند و کارفرمائی با عصا و عبای سرخ به معماران هدایت میدهد.

۳- بزم ادب‌نوایی در بین شعرای بزرگ: از روی (ورق۹۵ب) نسخهٔ ۳۳۹ بودلیان. تحت نمره ۲۳ نگارهای مطبوع:

منظریست بدیع در بین گلزار و درختان پرگل و آسمان‌زنگاری رنگ‌گرم با تابش ماهتاب سه شبه. در بین این گلزار فرشی ساده با رنگ لیموئی دیده میشود، که هفت نفر با عباهای رنگین و عمامه‌های سپید بران نشسته‌اند و با هم بحث و مذاکره دارند. سه‌نفر بیرون فرش با همان‌گونه عباها و عمامه‌ها نشسته‌اند و برفرش دربین این اشخاص چند کتاب با دوات و قلمدان افتاده است.

اشخاصیکه درین بزم ادبی شاملند چنین معرفی‌شده‌اند:

(۱) حسن دهلوی: ایستاده با عبای‌زنگاری و عمامه و ریش تنک‌سیاه.

(۲) علی‌شیر نوایی: نشسته با عبای آبی‌رنگ و عمامه و ریش متوسط سپید.

(۳) عبدالرحمن جامی: نشسته درحالت تکلم با عبای عنابی‌پکه و عمامه و ریش غلو سپید درحالیکه کمر خود را بالای عبا به‌تکهٔ آبی رنگ بسته.

(۴) نظامی گنجوی: نشسته مخاطب با جامی با عبای عنابی‌تیره دارای گردن و شانهٔ آسمانی‌رنگ و ریش سپید دراز وعمامه.

(۵) خسرودهلوی: نشسته باریش سیاه وعمامه وعبای‌آبی‌رنگ.

(۶) شیخ سعدی: نشستهٔ در حال خطاب با شخص دست چپ

خود. دارای عبای خاکی تیره و ریش دراز سپید که کتابی در دست چپ دارد.

(۷) ابوالقاسم فردوسی: نشسته و بسخن سعدی گوش داده، که عبای آسمانی رنگ وعمامه سپید دربردارد، ریش او تنک مخلوطسیاه و سپید است.

(۸) سنائی: نشسته و کتابی در دست دارد، عبای سبز خیره پوشیده، ریش او تنک سیاه است.

(۹) انوری: برزمین بیرون فرش بدست راست بیننده نشسته و بطرف شیخ سعدی متوجه است. عبای زنگاری رنگ پکه وعمامه‌سپید و ریش سیاه تنک دارد.

(۱۰) خاقانی: پهلوی دست راست انوری نشسته با عبای سرخ و ریش سیاه و عمامه سپید.

-۳۶-(۲۹۶)

سد سکندری:

نسخهٔ دیگریست که درکتابخانهٔ بودلیان بشماره ۳۴۰ محفوظ و در بخارا در سال ۹۶۰ ق ۱۵۵۳م نوشته و آراسته شده است. $23\frac{1}{2} \times 13\frac{1}{2}$ سانتی خط نستعلیق‌متوسط.

مناظر ذیل ازاین نسخه درنگارهای آثار نوائی طبع شده‌است:

(نمره ۲۶)

۱- پذیرائی اسکندر از شاه فقیر: از روی (ورق ۱۷ب) نسخه ۳۴۰ بودلیان. تقلیدیست از مجلس نمره ۲۱ سد اسکندری که برای

بدیع‌الزمان نوشته شده و شرح آن بعدد (۳۵) گذشت. ولی‌ازکارهای متوسط بخاراست، رنگ‌آمیزی آن گرم و نظر ربـاست و خصوصیات هنری آن مانند نسخهٔ بدیع‌الزمان قوی و جالب و متین و پخته نیست. نقاشی چبوتره که اسکندر با چهرهٔ وزیّ بخارایی دران نشسته و بـر بالشتی‌رنگین تکیه زده چندان زیبانیست.

(نمره ۲۷)

۲- اسکندر و دارا درحالت نزع. از روی (ص۳۲) نسخه ۳۴۰ بودلیان. دارا باعبای‌دراز زرد وریش‌تنک‌سیاه درحالت‌نزع‌افتاده وتاج شاهی سیاه دارای ستاره‌های زرد و جیغه سپیدی بر سر دارد و اسکندر با خود سبز و لباس سبز درحالیکه قمه‌یی بکمربسته بالای سر اوزانو زده و با دقت و حیرت چشم به‌روی دارا دوخته و یونانیان خودهـای سیاه سهمگین و لباسهای سیاه و عنابی و زنگار پوشیده‌اند. منظریست دارای مزایای هنری متوسط، از ادامه مکتب هرات در بخارا.

۳- سرباز در خدمت شاه زانو زده (نمره ۲۸ نگارها) از روی (ص۵۲)نسخه۳۴۰ بودلیان: پادشاه با شمشیرآخته براسب مدرع‌منقش سوار است و سواران لشکر او با اسلحه و سپر و پرچم و کرنا و غیره ملبس به البسه رنگارنگ در عقبش ایستاده‌اند پیش روی این صف سواران سربازیکه کوت و خود سیاه پوشیده با تیردان، دست بسته، زانو زده و جلادی سیاه‌چرده شمشیر در بغل با او ایستاده است.

۴- جنازهٔ اسکندر(نمره۲۹ نگارها) ازروی (ص۹۲) نسخه۳۴۰ بودلیان . جمعی بزرگ جنازهٔ اسکندر را برداشته و مشایعت میکنند، زنان‌عموماً سیاه‌پوشند ومردان‌هم لباسهای‌سیاه‌یاخیره‌رنگین‌پوشیده‌اند،

گرفته و سرشك خود را پاك میکنند، جمعیت حزین و نالان و پرغربو بنظر می آید. سه نوع پرچم‌های طویل نیز برافراشته‌اند.

در لباس، چهره، سبز رنگ‌های گرم کار شده و منظری لطیف‌از آسمان ابرآلود هم دارد.

چند کتاب از مجموعهٔ مشهور چستربیتی، دوبلین انگلستان:

-۳۷-(۲۹۷)

مجموعهٔ اشعار متفرقه :

بقلم نستعلیق خوش با رقم سلطان علی مشهدی و تاریخ ۸۸۰ق ۱۴۷۵م (خ ۲۶۰)

-۳۸-(۲۹۸)

کلیات خواجوکرمانی بخط سلطان علی مشهدی:

بهمان قلم و رقم و تـاریخ ۸ ربیع‌الاول سنه ۸۷۳ ق ۱۴۶۸ م (خ ۲۶۰)

-۳۹-(۲۹۹)

تیمورنامهٔ هاتفی بخط شاه‌قاسم:

به نستعلیق‌خوش ورقم شاه قاسم کاتب هروی در۹۰۲ق(۱۴۹۶م) در هرات برای کتابخانهٔ شاملو نوشته شده (خ۲۹۱)

-۴۰-(۳۰۰)

تحفةالاحرار جامی بخط شاه‌حسین:

به نستعلیق خوش ورقم‌شاه‌حسین بن فخرالدین علی‌شهابی‌هروی خطاط دربار حکمران خراسان حسین شاملو، تحریر هرات در ۹۹۲ ق

۱۵۸۳م (خ ۱۶۵)

-۴۱-(۳۰۱)

مثنویات جامی بخط میرکلنگی:

به نستعلیق خوش و رقم میرحسین الکاتب الخاقانی حسینی ۹۵۰ ق ۱۵۴۳م (خ۱۶۵)

-۴۲-(۳۰۲)

تحفة الاحرار بخط میرکلنگی:

به نستعلیق خوش و همین رقم درسنه ۹۸۰ق ۱۵۷۲ م (خ۱۶۵) (رك: ۱۳، ۲۰، ۲۴، ۶۰، ۶۱، انگلستان)

-۴۳-(۳۰۳)

بوستان سعدی بخط شاه‌محمود نشابوری:

کتابت عالی در سنه ۹۵۸ق ۱۵۵۰م (خ۳۰۳)

چند کتاب از موزه بریتانیا (لندن) : رك ۵۹، ۶۳

-۴۴-(۳۰۴)

دیوان حافظ بخط سلطان‌محمد خندان:

نستعلیق زیبا با رقم فوق در سنه ۹۲۱ ق۱۵۱۴م.

-۴۵-(۳۰۵)

قران السعدین بخط سلطان محمد خندان:

نستعلیق خوش و مذهب با رقم فوق در سنه ۹۲۱ ق ۱۵۱۴م (خ۲۶۸)

-۴۶-(۳۰۶)

مخزن‌الاسرار نظامی برقم سلطان علی مشهدی:

به نستعلیق خوش و رقم فوق بتاریخ جمادی‌الثانیه سنه ۸۶۵ ق (۱۴۶۰م) (خ۲۶۱)

-۴۷-(۳۰۷)

مجموعهٔ مثنویات بخط سلطان محمود نور:

هفت منظر، شیرین وخسرو، لیلی و مجنون، تیمورنامهٔ هاتفی با رقم فوق (خ۲۷۶)

-۴۸-(۳۰۸)

نقاشی منیاتور برپارچه ابریشم:

موزهٔ برتانیا، مربوط به مکتب تبریز در اواسط قرن ۱۶م. تصویر سرخان بیگ بامضای میرمصور (لوحهٔ ۹۰۱ سروی هنر ایران الف)

(۴۹،۵۰) (۳۰۹-۳۱۰)

خط عبدالرحیم هروی عنبرین‌قلم:

دوقطعه نستعلیق خوش اودر کتابخانهٔ بودلیان آکسفورد(خ۳۹۱)

(۵۱،۵۳) (۳۱۱-۳۱۳)

خط میرمحمد صالح کشفی متوفا در اجمیر هند ۱۰۶۱ق ۱۶۵۰م

سه قطعه از یك مرقع بودلیان اکسفورد که یك قطعه خط او در کتابخانهٔ‌ملی تهران تاریخ۱۰۴۸ق ۱۶۳۸م دارد، وی‌ازاولاد شاه نعمة‌الله ولی و از بقایای خطاطان در هند است. (خوشنویسان۷۷۸)

(۳۱۴) (۵۴)

بوستان سعدی بخط میرعلی تبریزی :

ایـن نسخهٔ مصور بخط میرعلـی تبریزی بسال ۷۷۹ق ۱۳۷۷م برای تقدیم امیرتیمور کتابت شده، که عکس یك صفحهٔ آن در کتاب «فهرست برگزیدهٔ نسخ خطی منیاتور ایرانی و هندی» بزبان انگلیسی که بسال ۱۹۳۵م در لندن بچاپ رسیده منعکس است و درین کتاب این نسخهٔ خطی را معرفی کرده‌اند. (خوشنویسان ۴۴۵)

مخطوطات محمدقوام کاتب شیرازی مشهور به‌حمامی (رك: ترکیه، ایران)

(۳۱۵) (۵۵)

یوسف‌وزلیخای جامی تحریر۹۵۴ق ۱۵۴۶م کتابخانهٔ کیمبریج.

(۳۱۶)(۵۶)

یوسف و زلیخای جامی (بی تاریخ) کتاب‌خانهٔ اندیاآفیس.

(۳۱۷) (۵۷)

شاهنامهٔ‌فردوسی تحریر ۹۶۰ق ۱۵۵۲م موزه‌هنرهای‌زیبای‌بستن.

(۳۱۸) (۵۸)

هفت اورنگ جامی کتابخانه بودلیان‌دوبلین. (خ۸۱۶)

مخطوطات شیخ مرشدالدین عطار شیرازی (رك: امریکـا، هند، ایران، ترکیه، شوروی)

(۳۱۹) (۵۹)

ظفرنامهٔ تیموری از علی یزدی، بـا رقـم « مرشدالکاتب‌الشهیر عطارالشیرازی » ۹۲۹ق ۱۵۲۲م موزهٔ برتانیا.

(۳۲۰) (۶۰)

خمسهٔ‌نظامی تحریر۹۳۵ق ۱۵۲۸م درمجموعهٔ‌چستربیتی دوبلین

(۳۲۱)(۶۱)

خمسه نظامی تحریر ۹۳۶ق ۱۵۲۹م درهمین مجموعه

(۳۲۲)(۶۲)

ظفرنامهٔ تیموری تحریر ۹۳۹ ق ۱۵۳۲م در اندیا آفس لندن

(۳۲۳)(۶۳)

ظفرنامه تیموری تحریر ۹۵۹ ق ۱۵۵۱ م موزهٔ برتانیا (خ ۹۰۰)

(۳۲۴)(۶۴)

مطلع سعدین عبدالرزاق سمرقندی بخط فولاد محمد:

جلد دوم کتابست در آندیا آفس لندن مشتمل بر ۲۹۷ ورق (۳۸ × ۲۵ سانتی) که در فهرست ایتهی نمبر ۱۹۴ دارد.

این نسخهٔ نفیس بخط نستعلیق فولاد محمدبن یار محمد بخاری درسنه ۱۰۱۰ق (۱۶۰۱م) نوشته شده، کاغذ آن زرافشان و بر دوصفحهٔ اول لوحه های منقش زیاد دارد، ده صفحهٔ کامل آن مجالس مصور است که به متن تاریخ تعلق دارد و نقاشی و مصوری و تزئینات آن کار بخارا دنبالهٔ مکتب هرات است.

(دیباجهٔ مطلع سعدین صفحه ح طبع لاهور ۱۳۶۰ ق)

(۳۲۵)(۶۵)

خسرو و شیرین نظامی بخط اظهر:

کتابخانه John Rylands منچستر با رقم اظهر و تاریخ ۸۲۴ ق ۱۴۲۰م (خ ۷۲) از سوابق هنرهرات.

(۳۲۶)(۶۶)

قطعه خط حسن شاملو:

مرقعی در کتابخانهٔ بودلیان انگلستان یك قطعه دارد بقلم جلی و

کتابت خوش با رقم « در بلدهٔ هراة سمت تحریر یافت . مشقه حسن شاملو» (خ۱۴۴)

(۳۲۷) (۶۷)

هفت منظر هاتفی بخط شاه محمود نشابوری:

نستعلیق عالی برقم فـوق در سنه ۹۴۶ ق ۱۵۳۹م در کتابخانـهٔ بودلیان آکسفورد انگلستان (خ۳۰۴)

(۳۲۸) (۶۸)

خمسهٔ جامی بخط عبدالله هروی :

به نستعلیق خوش عبدالله هروی شاعر و خطاط دربار امیر علی-شیر در هرات تحریر سنه ۹۳۷ق ۱۳۵۰م کـه در کتابخانه ترنتی کالج کیمبریج انگلستان است (خ۳۶۰)

(۳۲۹) (۶۹)

شاهنامهٔ فردوسی بخط حسن :

نسخهٔ نفیس مزین و دارای تصاویر مرغوب متعدد بقلم‌حسن‌بن محمد احسن در سنه ۹۶۷ق (۱۵۵۹م) درشیراز، که ادامهٔ مکتب‌هرات در شیراز است . کتابخانهٔ اندیاآفس لندن. (خ۱۴۸)

(۳۳۰—۳۳۱) (۷۰،۷۱)

تحفةالاحرار بخط میرکلنگی (رك: ۴۲)

۱— برقم میرحسین‌الحسینی درسنه۹۶۲ق (۱۵۵۴م) درمجموعهٔ کلود انیت انگلستان (خ۱۶۵)

۲— برقم میرحسین‌المشهور بمیرکلنگی درسنه ۹۸۳ ق ۱۵۷۵م در مجموعهٔ مشهورديموت Demotte (خ۱۶۶)

(۳۳۲) (۷۲)

غزلیات امیرخسرو بخط سلطان علی مشهدی

منتخبی است از غزلیات امیر خسرو دهلـوی کـه بخـط خوش

نستعلیق عالی سلطان محمد مشهدی در سنه ۸۷۶ق ۱۴۷۱م نوشته شده (موزهٔ برتانیا ۱۳۲۸شرقی)

۷۳-(۳۳۳)

خمسهٔ نظامی بخط عبدالرحیم هروی و کار عبدالصمد:

از نسخ خطی موزهٔ برتانیا، که قبلاً در ملك دایسون پرینز بود، و ازگرانبهاترین نسخ خطی مصور متفرعات مکتب هرات درهنداست، که خط آنرا عبدالرحیم خطاط معروف دربار اکبر مشهور به عنبرین قلم در سنه ۱۰۰۲ ق ۱۵۹۳ م نوشته و بقول ابوالفضل سیزده نقاش بزرگ و ازانجمله عبدالصمد شیرین قلم در نقاشی و تذهیب و تحریر آن سهیم بوده‌اند، که اوقات پیری این هنرمند است.

(رك: افغانستان ۸۱)

(۷۴-۷۸) (۳۳۴-۳۳۸)

چند صفحهٔ مصور کار محمدی هروی:

(مربوط عدد ۱۵ فرانسه)

(۳۳۴) ۷۴- شکل دو دلداده در موزهٔ هنرهای زیبای بوستون انگلستان کــه در کمال زیبائی نقش شده و نمــاینده استعداد خلاق محمدیست.

(۳۳۵) ۷۵- یك صحنهٔ مصور مطروحهٔ موزه مذکور کــه این هردو با برخی ازآثاردیگرمحمدی در نمایش هنرایران درلندن۱۹۳۱م مورد توجه خاص هنرشناسان شرق بود.

(۳۳۶) ۷۶- بقول بازل‌گری درمصوری ایران (ص۱۳۹-۱۵۵ طبع نیویارك ۱۹۶۱م) بسا از الواح منقوشه اندیاآفس لندن شباهتی به

کارهای محمدی دارند ولی انتساب همهٔ آنها به‌محمدی مورد تأملست، و خصایص کامل حقیقت کاری هنر محمدی در همهٔ آنها پدیدار نیست.

(۳۳۷) ۷۷- تصویر مکمل رنگین زیبا وماهرانهٔ مناظر میکده در موزهٔ بوستون، که در زیر یك درخت کهن‌سال یك جمعیت مردم را در حال میکشی بـا خم می و جامها و کاسه‌هـای تصفیهٔ می تصویر کرده و چهره کشی اشخاص آن خراسانی و هندیست. تزئینات گل کاری نازك خم و پیاله و رنگ آمیزی گـل و برگ و صحنهٔ مجلس و تنهٔ درخت عظیم آن جالبست و این مجلس نقاشی را یك منظر کامل میکده وساقیان و دُرد کشان و مغ بچهٔ ادبیات فارسی توان گفت که بخط نستعلیق نیمه جلی «راقم محمدی» بر کنج راست این صحنه نوشته و برزاویهٔ راست بالا مهر حسن علی دارد.

(۳۳۸) ۷۸- در موزهٔ برتانیـا یك صفحه تصویر یك شـاهزادهٔ جوان زیبائی با لباس فاخر و چهرهٔ دلکش خراسانی و دستار صفوی موجود است که این جوان بر کرسی مزین نشسته و کتابی باز کرده در دست دارد و آنرا میخواند پیش روی او برزمین صراحی وجام افتاده است.

بـر قسمت بـالای راست این تصویـر بـا نستعلیق خفی خوش نوشته‌اند:

«حسب الامر نواب کامیاب و اشرف اقدس اعلی خلدالله ملکه ابدا، این صورت کار استاد محمدی هراتی علیه الرحمة والمغفره، فقیر احقر العباد پی کشودم و بمهر اشرف مشرف و مزین گردید. رقم کمینه رضا عباسی.» (مجلهٔ اسلامك کلچر حیدر آباد دکن مضمون دکتور عبدالله چغتائی)

-۷۹-(۳۳۹)

شاهنامۀ فردوسی بخط محمودبن مرتضی:

(۱۵×۲۴سانتی) موزۀبرتانیا، که درسنه۸۱۴ق ۱۴۱۰-۱۴۱۱م بقلم خطاط محمودبن مرتضی الحسینی برای اسکندر سلطان تیموری (۱۴۰۹-۱۴۱۴م) نوشته شده و از سوابق هنری مکتب هرات است، و یك‌منظر بسیار بدیع آن در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۰۳) سیاه طبع شده است:

این منظر شکست داراب از اسکندر است، که سواران رزمنده با اسپان زره‌پوش و خودهای آهنین در بین دامنه کوهی که یکطرف آن بدریا محاطست دیده می‌شوند و داراب را با سر برهنه و دست بسته به اسکندر جوان شهسوار مهیب در حالتی پیش می‌آرند، که زانو زده است.

چهره کشی اشخاص‌همه ایرانیست وتمام منظر محاطست به‌یك شبکه گل کاری تزئینی که این اثر هنری مهارت مصوری عهد شاهرخ و اخلاف تیمور را نمایندگی می کند.

-۸۰- (۳۴۰)

شاهنامۀ کار مکتب شیراز

مخطوطه کتابخانۀ بودلیان اکسفورد انگلستان، که بین ۱۴۲۵ - ۱۴۳۵م ۸۲۹-۸۳۹ق نوشته ومطابق سنن مکتب هنری شیراز قبیل مکتب هرات مصور گردیده است.

-۸۱-(۳۶۱)

شاهنامه کار شیراز

در کتابخانهٔ بودلیان اکسفورد انگلستان شهنامه بخط بسیارخوش نستعلیق خفی موجود است کـه در شیراز برای ابراهیم سلطان تیموری نوشته و پیراسته شده که این شهزاده بین ۱۴۱۵ - ۱۴۳۵م حکمرانده وسالهای کتابت و نگارش این نسخه‌را بین۱۴۲۵-۱۴۳۵م(۸۲۹-۸۳۹ق) تعیین کرده‌اند.

یك صفحه این مخطوطه که نصف آن منیاتور مصور است، برنگ سیاه در هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل۱۱۱) طبع شده که دارای منظر رخش گرفتن رستم است.

بـر زمینهٔ سبزه‌زار لطیف یك اسپ سپید و دو اسپ سیاه قوی هیکل وحشی دیده می‌شوند که در حالت تازنده‌گی و رم و دوش‌اند، رستم جوانیست ستبر و نیرومند با دو بروت کـوتاه و ریش تراشیده و چهرهٔ خراسانی و هیکل زره‌پوش، که باکمندی اسپ سپید (رخش) را میگیرد:

کمند کیانی همی داد خم   که آن کره را بازگیرد ز رم

درینجا یك جوانی با لباس چوپانی که خمچه درازی دردست دارد نیز بنظر می‌آید، که به عمل رستم و در کمند گرفتن رخش با تعجب می‌بیند و دانسته نمی‌شود کـه چرا هنرمند مصور بجای چوپان فردوسی «برستم چنین گفت چوپان پیر» درینجا قیافت جوان زیبا را باکلاه گنبدی‌پرده‌دار کشیده است؟

بهرصورت این نسخه و هنر آنرا از سوابق هنرهرات درشیراز توان شمرد، که به ریعان هنری بهزاد در هرات منجر شده است ونظیر

این منظر در یك ورق باقیمانده شاهنامه در موزهٔ متروپولیتن موجود است (رك: امریکا ۲۵)

-۸۲-(۳۴۲)

خمسهٔ نظامی کار میرك خراسانی:

مخطوطهٔ موزهٔ برتانیا، که در سنه ۹۰۱ ق ۱۴۹۶م نوشته شده و از آثار مکتب هراتست. در آغاز این کتاب دو صفحهٔ منیاتور نفیس مشتمل بر یك مجلس دربار شاهی دیده می‌شود که یکی ازان رقم«عمل میرك خراسانی» دارد، و این میرك در حدود ۸۸۵ ق ۱۴۸۰ م زندگی داشت.

این هردوصفحه تصویر یك دربار است (لوحهٔ ۸۸۲ سروی هنر ایران) که برزمینهٔ زردگیاهدار نگار یافته وشاهی که عمامهٔ سپید وکلاه آسمانگون دارد برتوشکی بریك گوشه قالین‌منقوش با مربعات کوچك دندانه‌دار سرخ و سیاه نشسته و درباریانش هم همه معمم‌اند وعباهای رنگین دراز پوشیده‌اند، و یك دستهٔ نوازندگـان، چنگ و نای و دف می‌نوازند که یك نفرهم دستك بهم میزند.

قالینی که این نوازندگان بران نشسته‌اند، نهایت نفیس و دارای گل‌کاری لطیف و ریزه‌کاریست.

منظرنگاری این تابلو بسیار عالی و دارای گل و درخت وسبزه وشاخسارسرسبزاست چهره کشی این‌مجلس خراسانی + ماوراءالنهری و البسهٔ آن هراتی با عمامه است.

رنگ آسمان طبیعی ولی رنگ آب جوی تیره است، خیمه‌ییکه پادشاه زیرآن نشسته سایه‌بانی مزین دارد، و پیش روی شاه باز داری

هم ایستاده و شخصی باو نامه‌یی در داخل لفافه تقدیم میکند و دورتر در آخرمجلس، بآنطرف جوی، نامه‌بر سرخ‌پوش از اسپی فروآمده بنظر می‌آید. و هم خدمتگاران متعدد خوردنیها را در ظروف آن بین حاضران تقسیم میکنند.

-۸۲-(۳۴۳)

یك صفحه منیاتور اسلوب بهزاد:

که در نمایشگاه لندن تحت شماره (۴۸۲) به‌نمایش گذاشته شده بود، و درسروی هنرایران‌هم رنگین چاپ‌شده (لوحه۸۸۹) که نیم‌کاره‌مانده ورنگ‌آمیزی آن‌هم کامل نشده است. معلوم نیست که این‌صفحه‌از کدام کتاب باقیمانده ولی در ملك‌فیلپ‌هافر بود، که‌آنرا اسلوب هنر بهزاد شمرده‌اند و تا جائی که رنگ‌آمیزی و تکمیل شده‌کار نهایت ظریف و دلکش است، که زمینهٔ‌آن رنگ سبز خیره و گلهای زیبا دارد.

بیك طرف منقل کباب‌پزیست که خدمتگاران سیخهای کباب را از انجا به اشخاص ایستاده میدهند (گویا بوفی مروج کنونیست) وهم مردی از افراط در میخواری بیهوش‌افتاده و مردی دیگر ایاغ دردست دارد.

از مناظر این بزم درگلزار قالینی است که‌کارآن تکمیل شده و نهایت زیباست ، متن آن لاجوردین روشن با خطوط اسلیمی و گلهای زرد و سپید و سرخست، دورهٔ قالین زمینهٔ بنفش وگلهای زرد باخطوط نازك اسلیمی دارد، که زیبائی این قالین بینظیرست. نصف‌کاراین‌تابلو ناتمام مانده ولی طراحی اشخاص و تزئینات آن دیده میشود، و بیننده میتواند تصور کند کـه هنرور چگونه مراحل کار تکمیل یك تابلـو را

میگذرانید؟ و طرح خطوط ابتدائی آنرا چگونه‌انجام میداد؟

قسمت نامکمل این تابلو طرح ابتدائی یك دسته نوازندگانست که چهارتن چهار آلهٔ طرب در دست دارند، ولی چون تکمیل ورنگ آمیزی نشده، به جزویات آن نمیتوان پی برد.

ـ۸۳ـ(۳۴۴)

گلستان سعدی

در موزهٔ هنرهای زیبای بوستون انگلستان، که آنرا کار هرات یا بخارا در اوائل قرن ۱۶م شمرده‌اند. (لوحهٔ ۸۹۲ الف سروی هنر ایران)

نستعلیق خفی آن خیلی عالی و بامزه و دلکش است ، حواشی تمام صفحات این نسخهٔ نفیس بر زمینهٔ رنگین نقاشی شاخ و برگ و حیوانات و طیور و اشخاص‌دارد، که ابری رنگین منقش‌ومصوراست.

عیناً نظیرهمین نسخه با همین خط ولی کمی‌جلی‌باچنین‌حواشی مصور در موزهٔ B. Kunstgewerbe لیپزیك آلمان محفوظست که‌آنهم از کارهای هرات شمرده شده است. و خط نستعلیق سلطان‌علی‌مشهدی باشد (رك : ۲۰۷)

ـ۸۴ـ(۳۴۵)

خمسهٔ نظامی کار میر سید علی

از نسخ موزهٔ برتانیا که در بین سنوات ۹۴۶-۹۴۹ق (۱۵۳۹-۴۳م) در مکتب هنری تبریز (دنباله مکتب هرات) نوشته و بخامهٔ میرسیدعلی پیراسته شده است.

ازین نسخهٔ نفیس یك صفحه کامل منیاتور رنگین دارای رقم

«عمل میرسید علی» در سروی هنرایران (لوحه ۹۱۰) رنگین طبع شده، و از داستان لیلی و مجنون منظریست کـه مجنون را زنجیر بگردن به خیمهٔ لیلی می‌آورند که نظامی گفت:

می‌برد رسن بگردن او را بنواخت ببند گردن او را

حواشی این نسخه تزئینات زرین شاخ و برگ و حیوانی زیبا دارد، و تمام خصائص بقایای هنرهرات در نقاشی‌ومنظرنگاری وچهره کشی و تزئین البسه و زمینه و خیمه‌ها و چادرهای بادیه‌نشینان عربی با دوشیدن گوسپندان وپختن غذا و دوش سگان محافظ و غیره آن دیده می‌شود.

ایران

-۱-(۳۴۶)

شاهنامهٔ بایسنغری

۶۹۰ صفحه ۳۸×۲۶ سانتی دارای ۱۲ صفحه نقـاشی بسیار ظریف با رنگهای دلکش معدنی و ۲۲ صفحه تصاویر در هرصفحه ۹۳ بیت بقلـم متوسط نستعلیق عالی جعفر بایسنغری و وقایهٔ لاکی منقش گلدار بسیار نفیس با رنگهای مشکی و طلائی.

این کتاب که شهکار هنر مکتب هراتست در سنه ۸۳۳ق ۱۴۲۹م به‌همکاری ماهرترین هنرمندان عصر از خطاط و نقاش ومصور ومذهب مانند میرزاخلیل و جعفر بایسنغری و مولانا علی مصور و قـوام‌الدین مجلد وخواجه غیاث‌الدین واحمد رومی و سیف‌الدین ومعروفِ نقاش و پایندهٔ درویش و غیره برای شاهزادهٔ هنردوست بایسنغر در هرات نگاشته و ساخته شده و اکنون در موزهٔ سلطنتی ایران در قصر گلستان (=س) محفوظست، و در سال ۱۳۵۰ ش یك طبع عینی آنرا با همان مزایای نقاشی رنگین و کاغذ عالی و عین همان وقایه با مصارف گزافی نشر کرده‌اند.

این کتاب را متخصصان هنرشناس از گـرانبهاترین کتب دنیـا تشخیص کرده‌اند و تذهیب و تزئین و تمام کارهای هنری آن ـ که درهر صفحه ، چندین عنوان مذهب گـل کاری و بین السطور دندان موش هم دارد ـ توسط هنرمندان ماهر درباری انجام شده و طرحهای گل و گیاه این تذهیب، نمونهٔ دقت در جزئیات و شفافی رنگست.

پروفیسر د، برت گوید : بایسنغر میرزا پسر شاهرخ (متوفا ۸۴۶ ق ۱۴۴۲م) هنرمندان زبردست را از سرتاسر امپراتوری تیموریان در دارالعلم هرات گرد آورد . درین شهر بود که کاغذ ســاز ، خطاط ، تذهیب کار، صحاف، رنگساز، نقاش، شیرازه‌بند در تهیهٔ کتابهائی کـه میتوان بعضی ازانها را از عالی‌ترین کتابهایی کـه در تاریخ بشر ساخته شده دانست، همکاری میکردند، و نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغری را بوجود آوردند، که درخطاطی و تذهیب و نقاشی شهکاری شمرده میشود.

صحافان نیز از نظر هنر، از همکاران هنرمند خود عقب نماندند و نفیس‌ترین جلدی برای آن ساخته‌اند، وحتی نمونه‌های این تجلیل خراسانی، مورد تقلید جلدسازان اروپا گردید، و این کتاب عالی‌تـرین مرحلهٔ کمال کتابسازیست (میراث ایران ۲۴۵)

امتیاز این نسخه در اتقان تصاویر و ابداع در تزئین و استـادی در رسم حوادثست. بطوریکه روحانیت مخصوصی دارد، و درتماسك اجزای رسم و وحدت تألیف بین آنها، و تنوع در مناظر و خالی‌بودن از مکررات ملال‌آور مکتب‌های تبریز وشیراز ، ومراعات کمال دقت درکشیدن اسپها و بوته‌ها وگلها وپرندگان و زینت لباسها وانواع‌فرش و قالی و غیره مزایای گفتنی دارد (صنایع ایران بحوالهٔ سروی هنر

پرشیا ۱۸۵۱/۳) نوشتهٔ خاتمهٔ این نسخه:

«قد وقع الفراغ من تحریر هذاالکتـاب الشریف و تسطیر ذلك الرق المنیف باشارة الخان بن الخان سلطان سلاطین العهد و الزمان . . . غیاث السلطنة و الدنیا و الدین بایسنغر بهادر سلطان . . . علی یدالعبد الضعیف المفتقر الی رحمةالله الباری جعفر البایسنغری اصلح الله احواله، فی الخامس من جمادی الاولی لسنة ثلاث و ثلثین و ثمانمائه هلالیه ، و الحمدلله اولاً و آخراً.»

در یکی از نسخ خطی استانبول ، گـزارشی از جعفر بایسنغری هنرمند بزرگ هرات و کاتب این نسخه موجود است و دران گـوید : تصاویر این نسخه را مولا علی ساخته، ولی سازندهٔ وقایهٔ آن مولانـا قیام الدین است. زیرا چشم مولانا علی، در اواخر عمرش بزحمت کار میداد.

جعفر در همین راپور مینویسد: امیر خلیل هم یکی از مصوران نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغریست ، و همو در گلستان ، شکل امواج دریا را تکمیل کرده بود، ومؤلف معزالانساب او را فرزند محمد جهانگیرمیرزا نواسهٔ جهانگیر میرزا پسر کلان تیمور میداند (ز ۳۱)

خصایص این نسخه

۱ـ ورق سرآغاز کتاب (عدد ۲) در بین آن ترنج مدور رنگین نظربابیست به‌قطر ۱۶/۴ سانتی کـه در آن ده رنگ معدنی خالص با طلای ناب استعمال شده و دائره اول آن ۳۴ شکل صراحی سپیداب با انواع گلها برزمینهٔ خیره آسمانی دارد، نقاشی بین صراحی‌های سپیدابی سبز و طلائی باسوادکمست.

نقوش دائره دوم درعرض، نصف دائره اولست ، کـه تشعیر و گل کاری لطیف آن سیاه و آبی و سرخ برزمینهٔ زرین است و بهفت گل سرخ بین دائره کوچك تقسیم شده ودر بین این دائره برزمینهٔ آسمانی رنگ، گل کاری دقیق با رنگهای سرد سرخ و سبزوگلابی دیده میشود، و هفت ترنج کوچك گل کاری شده برزمینهٔ مطلا دارد، که در مرکز آن یك تـرنج کلانتر برزمینهٔ زرین با نقاشی سبز و آسمانی بهم پیچیده است، و در بین آن بخطی ثلث متمایل برقاع میان خالی چنین نوشته اند، که اگر بزاویهٔ خاصی دیده شود خوانده می‌شود ، و الا ناظر گمـان میکند، که بین ترنج مرکزی گل و شاخچه کاریست:

مضمون نوشته

« قد رتبت غرر هذه الابیات و نوادرها و رتبت دررهذه المعانی و جواهرها، برسم خزانة السلطان الاعظم، مالك رقاب الامم ، حامی حوزة الاسلام، اعظم سلاطین الانـام ، غیاث السلطنة و الدنیا و الدین بایسنغر بهادرخان خلد الله سلطنته.»

بالای این ترنج کلان بسیار زیبا، ترنجی خوردتراست با نقاشی لطیف طلا و سواد برزمینهٔ زنگاری.

۲ـ منظر شکار دو صفحهٔ کلان: در بین تشعیر و نقاشیهای گلدار رنگین حواشی، که گلهای آن با سپیداب بسیار نازك از هم جدا شده و نقاش توانسته است، زیبائی خاصی را در بین جداول حواشی با ریزه کاریهای هنری بیافریند. زمینهٔ شکارگـاه درهردو صفحه سپید است با گلها وگیاههای سبز و درختان کوهی با آسمان طلائی.

دیوسواران خوش پوش مسلح بهشمشیر و تیر وکمان و گرز،

حیوانات وحشی گرگ، خرس، شیر، آهو و شغال را تعقیب و شکار میکنند، تیرهای جان شکار شکاریان تازندهٔ سوار بر اسپان قوی هیکل، حیوانات رمندهٔ وحشی را بهم میدوزند وعلایم خونریزی برهیکل آنها نمایانست و منظریست مهیب.

البسهٔ اشخاص با زین جامه و لگام اسپان، نهایت نفیس است و ریزه کاریهای خیلی لطیف رنگین و زرین دارد. چهره کشائی اشخاص ماوراءالنهری ازبکی است[1]. شهزاده با لباس سبز بر اسپ سپید قوی هیکلی در زیر چتر سرخ آراسته بزر ایاغ باده در دست به تماشا مشغولست.

شکاریان و سواران کلاههای آهنین و بعضی دستارهای روش ماوراءالنهری بر سر دارند. منظرگل و بوته و درختان پرگل و شگوفهٔ سپید، بسیار جالب و نظررباست.

پیش‌روی شاهزاده، ساقیان به باده‌پیمائی وتقسیم میوه، ومطرب سواری هم به‌خنیاگری سرگرمست، واین دوصفحهٔ کامل بهترین نمونهٔ مکتب هرات در چهره کشی و رنگ‌آمیزی و ریزه‌کاری و تناسب و صورت‌آرائی احوال روحی شکاریان و تشویش و رمندگی حیوانات و نخچیرانست که بازل‌گری آنرا منظرشکار شهزاده بایسنغر میدانند

۱ــ مراد خلط علایم چهرهٔ مغولی + ترکی + تاجیك است، که روی گرد با کمی سرخی و چشم‌گربه‌یی و بینی متوسط و ریش حنائی تنك باشد، واین سبك چهره کشی در آغازمکتب هنری تیموریان عامست، زیراخودشاهان تیموری و اکثر رجال دربار و افراد لشکری آنها از مردم ازبك ماوراءالنهر و دارای چنین شکل و شمائل بوده‌اند، و بلاشك این سبك، اثری از هنر چینی و اویغوری هم دارد.

(منیاتور ایرانی۸)

۳- صفحه ۵-۶ کاملاً نقاشی و هنرآفرینی است، و آنرا بهترین نمونهٔ صفحه آرایی رنگین توان گفت. هردوصفحه آنقدر با هم متناظرند که درنقوش و رنگها وفواصل و نازك کاریهای هنری هیچ فرقی ندارند، رنگهای خاص معدنی و سپیداب و طلای ناب دران کار کرده اند.

دقت تناسب و رنگ آمیزی و هنرآفرینی بسیار نازك و دلکش این دو صفحه، ناظر را آنقدر بخود جلب می نماید ، که از دیدار آن سیر نمیگردد. اگر به تعبیر شعرای سبك هند « بهشت جلوه و دیدار » متصور باشد، باید درین نقاشی ورنگینی وریزه کاری جستجوشود.

نوشته های صفحه ۵

با همان خط ثلث رقـاعی میانه تهی کـه بزاویهٔ خـاصی دیده و خوانده میشود:

«هذاکتاب فیه نفایس یواقیت الأخبار، الموضوعة علی الاحداق عنداولی الابصار . و فراید فوائد لآلی ابحارالاشعار . . . عن قصص السلاطین والملوك الاخیار. قد امر بتحریر هذاالکتاب الشریف وتسطیر ذلك الـرق المنیف ، الذی کانت کلماته کالجواهر الزواهر ، و الفاظه کاللالی النواثر. واشار بتذهیبه وتصویره السلطان الاعظم والخاقان الاکرم، زبدةالملوك و السلاطین، و عمدةالاکاسرة والخواقین غیاث السلطنة و الدنیا والدین بایسنغر بهادرخان، زین الله سریرالسلطنة بوجوده.»

۴- دو صفحه ۷-۸ در نقاشی و آرایش متناظر یکدیگرند، در متن حواشی منقش رنگین زیبا، بـا نستعلیق متوسط ، دیباجهٔ معروف بایسنغری به «افتتاح سخن آن به که کنند اهل کمال+ بثنای ملك الملك

خدای متعال » آغازشده و بر جبین و پائین این نوشتهٔ نستعلیق ، چهار سطر کوفی منقش و مزین با سپیداب دارد، ولی نقوش حواشی آن غیر از نقوش صفحات ۵-۶ است، و نقاش تکرار سابق را نخواسته و به ابداع نقوش نو پرداخته است.

صفحات مابعد تا آخر دیباجهٔ منثور ، جداول متعدد طلا بطور مثنی و تحریر و سطور منقش زرین و فواصل زرین جملات مانند وقوف قرآنی دارد.

۵- صفحات ۱۳-۱۴ تماماً در بین سطور، پرکاری زرین دندان موش دارد، و در آخر صفحه ۱۳ منظر گلزار باصفا و جوی آب روان (بارنگ سیاه) برزمینهٔ آبی رنگ سبزه‌زاراست، که دران عنصری و فرخی و عسجدی در گلشن غزنه با دو غلام گلروی به عیش و نوش شاعرانه مشغولند و فردوسی با عبای آسمانی رنگ منقش بطلا و دستار سپید ، دارای ریش تنك سیاه بریشان وارد میشود. البسهٔ فاخر اشخاص ، رنگهای گرم دارد، چهره کشائی آن ماوراءالنهریست. حرکات دست و سر سه‌شاعر هم بزم، حالت روحی هرسه را از آمدن فردوسی نمایندگی میکنند، و همین کیفیت معارضه و مقابله شعری ، در پیکر فردوسی هم نمایانست.

۶- دو صفحه ۲۳ و۲۴ متناظر، آیت هنر نقاشی ورنگ آمیزی و تناسب و هم آهنگی اند، و میتوان آنرا عالی‌ترین نمونهٔ نقاشی شرقی شمرد، در حدود ده رنگ معدنی خالص در گل کاری و تشجیر و ریزه-کاری نفیس دلکش آن با تناسب و موازنهٔ خاصی کار شده، ومخصوصاً کار سپیداب آن بر زمینهٔ سیاه، خیلی نظر ربا و کیف آفرینست.

برجبین صفحه ۲۳ در بین نقاشی سه‌رنگه و تشعیر سپیداب بر زمینهٔ طلا بخط میانه‌تهی، ثلث رقاعی کـه بنظر نخستین جزو نقاشی شمرده میشود و آنرا بزاویهٔ خاصی توان دید نوشته‌اند:

«تذکرة اسماءالسلاطین مفرح‌الخواطر»

در دامن صفحه بین همان نقاشی متناظر با بالا:

«من دعاهم بالحسنة فله‌الرحمة‌المتکاثر»

گویا این دوصفحه فهرست شاهنامه است کـه در متن سه سلسلهٔ نقاشی رنگین و زیبای حاشوی در بین دایرهای ملون و منقش کـوچك با سپیداب نام شاهان مذکور در شاهنامه نوشته شده:

درصفحه ۲۳ از کیومرث تا بهافرید ۳۵ نفر در۳۵ دائره منقش.

درصفحه ۲۴ از تلاش(؟) تا یزدجرد ۳۵ نفردر۳۵ دائره منقش.

برجبین صفحه ۲۴ با همان مزایای صفحه۲۳ نوشته‌اند:

« وتحریراحوال‌الخواقین محیی‌الضمائر»

بر دامن صفحه ۲۴:

«من الله الاحد الصمد الواهب الغافر»

نویسندهٔ این‌دوصفحه، نوشتهٔ جبین صفحه ۲۳را با جبین ص۲۴ پیوست داده، و همچنین نوشتهٔ دامن ص ۲۳ به ص۲۴ پیوسته است، که باید چنین خوانده شود:

تذکرة . . .

و تحریر . . .

من دعاهم . . .

من الله . . .

۷ـ دو صفحه منقوش رنگین‌متناظر ۲۵ و ۲۶ آغاز کتاب‌شاهنامه از (بنام خداوند جان و خرد) تا (بدید آمد این گنبد تیزرو + شگفتی نمایندهٔ نوبنو) است.

متن ۱۳ سطری ابیات شاهنامه با دو عنوان رنگین‌مطلای منقش «اندر ستایش خرد» و «اندر آفرینش عالم» است، که در جبین و دامن هردو صفحه بکوفی آسمانی‌رنگ نوشته دارد، و دو حاشیه کوچك و عریض آن نقاشی بسیار نفیس‌رنگین نظرربای ریزه کاریست که مخصوصاً کارسپیداب آن در بین الوان‌گرم دیگر جالب است.

قالب گل کاری و نقاشی این دوصفحهٔ متناظرهم ماسوای نقاشی صفحات دیگر است. یعنی نقاش چیره دست خواسته، در هر صفحه از تخلیق نو کاربگیرد و به‌تکرار نقوش والوان نپردازد. وی بیش‌ازهفت رنگ را بر زمینهٔ آسمانی خیره، با مهارت و تردستی‌کار کرده، که در تناسب و فواصل وحجم و سازش اشکال بینظیرست.

۸ـ صفحه ۲۷ در پیشانی عنوان جلی «دربیان آفرینش افلاك و انجم» باسپیداب جالب‌دربین‌سرلوحهٔ‌نقش‌زیبای‌مستطیل‌دارد، ودرمتن صفحه‌سه‌عنوان‌کوچکست که هرعنوان نقاشی ورنگ واسلوب خاصی دارد، و بین‌السطـور هردو صفحه، نقاشی زرین و تحریر دندان موش است و عناوین فرعی مباحث در هرصفحهٔ مابعد دربین‌گل و برگ طلا نوشته شده است.

۹ـ نصف صفحه ۳۱ با حاشیهٔ تمام‌راست‌آن مجلس مصورجشن جمشید است، که پادشاه با لباس سبز دارای نقوش مطلا و تاج زرین بر تخت زرین نشسته، درحالیکه بازدار باز سپیدی را بر دست راست

او که دستکش چرمی پوشیده می نشاند. درصحنهٔ بزم، اصناف مختلف کسبه مانند کوزه گر، خیاط، نجار، آهنگر، بافنده باآلات و اوزارحرفهٔ خود دیده می شوند.

رجال دربار لباسهای فاخر زراندود و کلاههای آهنین دارند. کسبه عمامه وعرق چین عادی پوشیده اند. ریزه کاری سیاه برزمینهٔ طلای تخت، نهایت لطیف است، مخصوصاً گل کاری دقیق طلائی بر زمینهٔ آسمانی خیرهٔ پارچه پوش تخت، آیت نازك کاری هنریست.

زمینهٔ بزم آبی رنگ است که گویا تخت شاهی را درگلزاری گذاشته اند. منظر گلهای این گلشن با درختانیکه برحاشیهٔ راست واقع شده اند دیدنی و جالب است. چهره های اشخاص این مجلس همه ماوراءالنهری ازیکی است، که ریش داران آن ریشهای تنك متمایل به سرخی دارند و برهنه رویان گلروی نیز با همان چهره اند.

۱۰- دربین ص ۴۰ منظریست از کوههای اسفنجی دارای رنگهای مختلف کوهی با درختان و مرغان جنگلی، که این منظر بر حاشیهٔ چپ بریده شده و بربالای صفحه هم دوام دارد و بیننده رابیك کوهستان پردرخت و مناظر رنگارنگ خرسنگهای کوهی می برد.

درین کوه غاریست سیاه که دران ضحاك ماردوش را میخکوب میکنند و اینجا کوه دماوند است که فردوسی گوید:

بیاورد ضحاك را چون نوند   بکوه دماوند و کردش ببند
بکوه اندرون جای تنگش گزید   نگه کرد غاری بنش ناپدید
بیاورد مسمارهای گران   بجائی که مغزش نبود اندران
فروبست دستش بدان کوه باز   بدان تا بماند بسختی دراز

در سیاهی غار کوه ضحاك با تن برهنه و فقط یك تنبان سپید با مویهای غلو سپید دیده می‌شود، که دو مار از دو دوش او برامده و به مغز سروی چسبیده‌اند. قیافت ضحاك ازبکی نیست، ودرینجا دوسوار با البسهٔ فاخر ملون شاهانه دیده میشوند، که فریدون دارای تاج زرین و عبای سبز و پیراهن سرخ براسپ عنابی‌رنگ (نه قوی هیکل) سوار است وسواریکه‌ازعقب او فقط دستش دیده می‌شود چتر زراندودشاهی را بر سر اوگرفته.

بر دو پستان ضحاك دو میخ سیاه زده‌اند ، کف دست چپ او میخکوبست ، بر دست راست او جوانی قوی اندام چکش در دست تبرزین برمیان با عبای فاخر سبززرین‌کار و کلاه‌آهنین ایستاده و دست راست او را هم بکوه میخکوب می‌سازد.

برپای او سربـازی شمشیر بر میان سرخ‌پوش آهنین‌کلاه میخ میکوبد. چهره‌کشایی اشخاص این مجلس بشمول فریدون ، متمایـل بقیافت ماوراءالنهریست.

۱۱- بر نصف آخرصفحه ۶۲ مجلس دیـدار زال و رودابه بـا یکدیگر است. قالین مستطیل حاشیه عنابی بانقوش سرخ وسبزرنگین که بران پیش دوبالش کلان، جوانی سپیدموی بـا عمامهٔ سپید و عبای سرخ زراندود و پیراهن سبز نشسته و درآغوش‌اودرحالت بوس‌وکنار دختری با تاج زرین و البسهٔ فاخر(ولی با چهرهٔ مغولی‌رخان‌پندیده و چشم گربه‌یی که چندان جالب نیست) دیده می‌شود. دست چپ هردو با هم یکجاشده و جـام می‌بدست گرفته‌اند. یکطـرف مجلس یك زن نی‌نواز با دو دختر دف‌زن و چنگ‌زن در حالت طرب‌اند . پیش روی

میز طلائی با صراحی و جامها دیده می‌شود. دودختر خدمتگار گلروی خوش‌پوش که بمراتب ازرودابه حسین‌تراند، میوه و خوردنیهادردست ایستاده‌اند.

بهتراست تصویرادبی این‌بزم عاشقانه وعواقب آنرا ازفردوسی بشنویم، که چگونه هنر با ادب سازگارگردیده ومنظر این بزم مهیج‌را بروی کاغذ کشیده است:

سـوی خانهٔ زرنگـار آمدنـد بدان مجلس شاهوار آمدنـد
بهشتی بد آراسته پر ز نـور پرستنده بر پای و در پیش حور
شگفت اندرو مانده بد زال زر بدان روی و بالا و آن موی وفر
ابا باره(؟) و طوق و با گوشوار ز دیبـا و گـوهر چو باغ بهـار
دو رخساره چون لاله اندر سمن سر زلف جعدش شکن بر شکن
همـان زال بـا فـر شـاهنشهی نشسته بر مـاه با فـرهـی
حمایل یکی دست اندر بـرش زیاقوت سرخ افسری بر سرش
ز دیدنش رودابـه می نـارمیـد بدزدیده در وی همی بنگرید
ازان شاخ و یال و ازان فر و برز که خارا چو خاك آمدی رو بگرز
فروغ رخش راکه جانرا فروخت درو بیش دید ودلش بیش‌سوخت

همی بود بوس و کنار و نبید
مگرشیر کوگور را نشکرید !

(ص۶۳)

منظر بنا بسیار باشکوه و مزین است بکاشی‌های رنگین ریزه‌کار سرخ دارای نقاط سبز و آسمـانی با نقاشی نازك آمیخته بسپیداب . دروازه‌های بناازچوب عنابی‌رنگ نفیس ساخته شده‌وپرده‌های کلکین‌ها

هم سرخ و سبز زرین است.

این بنای مجلس بر بالای قلعتی استوار که کنگرهای آن خیلی بلند و دارای تیرکشها و دیوار سنگهای تراشیدهٔ منظم است واقع شده و در زیر کنگره برسطری که زمینه آسمانی خیره و نقاشی ریزه طلا دارد، با سپیداب بخط رقاع‌مانند نوشته‌اند:

«امر ببنا هذه العماره السلطان الاعظم و الخاقان الاعدل الاکرم غیاث‌السلطنه و الدنیا والد(ین) بایسنغر بهادرخان خلدالله ملکه.»

بربالای دروازهٔ طویل دست راست‌بناء بالا بهمین‌خط باسپیداب خفی نوشته‌اند:

«یا مفتح‌الابواب»

۱۲- ص۱۰۱ وقف تصویر رزم رستم با دیو سپید است. رنگ کوه وتپه سرخ کمرنگ زردآلوداست که حصص سنگلاخ آن رنگهای اسفنجی طبیعی کوهی دارد و مصور دررنگ‌آمیزی ونمایش رنگهای طبیعی خرسنگهای کوهی، مهارت نشان داده، واین کوه درختان‌خنجك زیادی هم دارد.

در بین صخرها غاریست تاریك که دران دیو سپید مغلوب نبرد رستم گردیده و خنجری در قلبش فرو رفته و یك پای او بریده است. دیو سپید، شکل انسانی مهیب با دو شاخ کوچك و دستهای بوزینه‌آسا با ناخنهای تیز دراز دارد و رستم که او را خوابانده جوانیست قوی-هیکل زره وخود پوشیده که خنجر و شمشیری بکمردارد. ریش رستم سیاه تنك و قیافت وی خراسانیست، یعنی خلط چهرهٔ مغولی دران‌کم مشهود است، ولی هیبت و صلابت پهلوانی ازان هویداست.

خامهٔ مصور در صلابت منظرهٔ کوه و هیبت تاریکی غار وجنگ هولناك پهلوان با دیو سپید، تمام روح و معنای این اشعار فردوسی را مجسم ساخته:

وزان جایگه پیش دیو سپید	بیامد بکـردار تابنده شید
بمانند دوزخ یکی جای دیـد	تن جادو از تیرگـی ناپدید
بتاریکی اندر یکی کوه دیـد	سراسر شده غار ازو ناپدید
برنگ‌شبه‌موی‌وچون‌شیرروی	جهان پر ز بالا و پهنای اوی
ازو شد دل پیلتن پر نهیب	بترسید کامد بتنگی نشیب
برآشفت بر سان شیر ژیـان	یکی تیغ تیزش بزد بر میان
بنیروی رستم ز بـالای او	بینداخت یکران و یکپای او
فرو برد خنجر دلش بردریـد	جگرش‌ازتن‌تیره بیرون‌کشید

بدست راست بیننده درختی تنومند با شاخهای غلو سبز رنگ ایستاده که به تنهٔ‌آن اولاد با کمندی محکم بسته، و هیونی تیزپای بـا یراق فاخر پیش‌رویش ایستاده و تیردان او بهمان درخت‌آویخته‌است. چهرهٔ اولاد نیز خراسانیست و شاید چهره کشای این مجلس ، غیر از چهره کشایان مناظر سابق باشد، کـه نخواسته چهرهٔ مردم آریـائی را شبیه مغولی بکشد.

۱۳– ص ۱۶۳ تمام شامل منظریست که هشت نفرپهلوانان‌جنگی را با دو اسپ درمیدانی پرسبزه بین کوهسار نشان میدهد. زمینهٔ‌میدان رنگ طبیعی و آسمان رنگ خیره‌آسمانی دارد. درختان و مرغان‌آن‌با مهارت کشیده شده‌اند. خود و زره و سلاح و سپر و تیردان و کمان پهلوانان، نهایت مزین است و نازك‌کاریهای هنری مخصوصاً در آرایش

سپر و تیردان و یراق اسپ بکار رفته وهمه اشخاص البسه فاخر رنگین و زرین ببر دارند.

این جاییست که بموجب داستان شاهنـامه ، سیاوش را در آن میکشند. پهلوانی او را فروخوابانده و بـا دشنهٔ خونچکان ، رگهای گردن او را بریده، خون‌گلگون ازگردنش فوران دارد، وپهلوان‌مویها سر او را محکم گرفته تا خون وی در طشتی زرین ـ کـه مرد جنگی دیگری در پیش‌روی اوگرفته ـ برود، واین همانست که فردوسی گفت :

پیاده همی برد مویش کشان　　چو آمد بدان جایگاه نشان
که آنروز افگنده بودند تیر　　سیاوخش و کرسیوز تیزویر
بیفگـند پیل ژیـان را بخاك　　نه‌شرم آمدش‌زان سپهبد نه‌باك
یکی‌طشت بنهاد زرین، کروی　　بپیچید‌چون‌گوسپندانش‌روی
جداکرد زان‌سروسیمین‌سرش　　همیرفت‌درطشت‌خون‌ازبرش
بجایی که‌فرمود شه‌طشت‌خون　　کروی‌رزه‌بردو کردش نگون
همان دم گیاهی برامد ز خون　　ازانجا که آن‌طشت‌شدسر نگون
گیا را دهم من کنونت نشان
که‌خوانی‌همی‌خون‌اسیاوشان

(ص ۱۶۴)

چهره کشایی این منظر برخلاف منظـر ۱۲ آمیزش چهره کشی ماوراءالنهری دارد.

۱۴ـ ص ۲۱۹ تماماً مختص منظرجنگ‌رستم‌وگرفتارشدن‌خاقان چین است . زمینهٔ منظر دشتی است دارای گیاهان خورد ، که بدست راست وچپ دو لشکر سواران مسلح زره وخودپوش، دارای‌نیزه‌های

تیز و دراز صف کشیده‌اند. پرچم سواران رزمندهٔ رستم، سپید اژدهاوش است. درحالیکه لشکریان خاقان‌چین درفش زردرنگ متمایل بسرخی اژدهاوش دارند.

اسپان سواران‌هردولشکرقوی‌هیکل و با رنگهاویراقهای‌مختلف رنگین زراندوداند. سپرهای‌لشکریان رستم، سپیداب کاری‌لطیف‌دارند، درحالیکه سپرهای خاقانیان باریزه‌کاری زرین آراسته‌اند.

جنگ دیوسواران طرفین، با نیزه‌های دراز صورت میگیرد، و فقط لشکر خاقان یك پیل سپید هم دارند با یراق فاخر و هودج زرین منقش.

رستم‌رخش‌سوار، خود و زره‌پوش، با قیافت پهلوانی‌خراسانی از صف خود حمله‌کنان پیش‌آمده و کمندی ماهرانه انداخته و خاقان را از درون هودج بوسیلهٔ کمند خویش بیرون میکشد، که سرنگون گردیده و خود و تاج از سرش پائین افتاده است، و این تصویر ابیات ذیل فردوسی است، که هنر با ادب و بیان همدوش گردیده است:

چو از دست رستم رها شد کمند   سر شهریار اندر آمد ببند
ز فیل اندر آورد رو بر زمین   ببستند بازوی خاقان چین
پیاده همی رفت تا کوه شهد   نه پیل ونه‌تخت ونه‌تاج و نه مهد

چنین است رسم سرای فریب
که‌گاهی فرازاست وگاهی نشیب

(ص۲۲۰)

درین منظر آرایش لباس و سلاح و یراق اسپان و خود و زره در نهایت اتقان و لطافت با رنگهای‌گرم و خیره است. چهره‌کشی

لشکریان هردوطرف هم متمایل به‌خراسانیست و اثر مغولی کمتردارد. اکثر دیوسواران ریش‌های تنك دارند و جوانند.

۱۵- ص ۲۵۷ منظر جنگ برزو بارستم سه‌ربع این صفحه‌است، برزمینه دشت گیاه‌دار در دامنه کوهی که چند درخت‌هم دارد، ازسوی راست برزو با سواران نیزه‌گزار خود حمله آورده و رستم با رخش زردرنگ خود پیش رفته که ضربت شدیدگرز برزو را با سپر بگیرد و با دست راست خود گرز را بلند برده که بر سر برزو ضربتی وارد آورد.

برزو جوان زیبای دلیر تنومند، دارای خود زرین و زره سیاه بر اسپ سرخی‌سوار است، چهره کشی اشخاص این منظرخراسانیست و آسمان هم با رنگ طبیعی بسیار خیره کشیده شده که در فضای آن چند مرغ درپروازند.

۱۶- دو ثلث ص۳۱۸ منظریست که نبرد گودرز را با پیران‌ویسه تورانی تصویر کرده، دو اسپ سپید و فاقع در دامنهٔ کوهی که خرسنگهای آن رنگهای‌طبیعی اسفنجی‌دارد ایستاده‌اند، دو پهلوان که یکی نیزه و سپر، و دیگر شمشیر و سپر در دست دارند، تن بتن درین کوه به‌نبرد مشغولند.

چهره هردو خراسانیست و خود و زره ولباس فاخر ببردارند. منظرطبیعی وآسمان ودرختان‌وگلها وطیور نهایت دلکش وطبیعی است.

۱۷- تمام ص ۳۳۵ منظر رزم کیخسرو و افراسیابست بر زمینهٔ ریگزار آبی‌رنگ کنار آمو، که بیکطرف آن دو درخت کهن‌سال سبز برگ دیده می‌شود و طیوررنگین برفراز آن بپروازند.

دوصف دیوسواران رزمنده بدست‌راست وچپ‌صف کشیده‌اند. نیزه‌های سواران و بوق کرنـا و اسپان رنگـارنگ تنومند تـازنده و شمشیرهای آخته و چهره‌های سهمگین خراسانی جنگاوران متهور و تیراندازی صفوف پیاده بر هیبت و سهمناکی منظر کارزار می‌افزاید.

سواران دلاور و تازندهٔ خسرو بدست چپ درحالت تاخت‌وتاز و هجوم‌اند، جوشن‌های تابندهٔ زرین برتن، و خودهای طلائی بر سر دارند. خود خسرو بر اسپ سپید سوار است، شمشیر آخته در دست راست و سپر منقش مطلا در دست چپ دارد. جوشن پوش و مسلح است. وی بر شهسوار رزمندهٔ تورانی که پیش‌آمده بود بتاخت، و او را به تیغ تیز ازکمر دونیمه‌کرد، که سرنگون از اسپ افتاده و تنش خون‌چکانست:

چوآن دید، شاه از میان گروه	برانگیخت اسپ ازمیان گروه
بزد نیزه بر استتیتلای گـرد	ز زین برگرفتش زمین راسپرد
دمـاشـان ویلا بـه پیـش سپـاه	یکی نیزه زد بر کمربند شاه
نبد کارگر نیزه بر جوشنش	نه ترس آمد اندر دل روشنش
چو خسرو دل وزور اورا بدید	سبك تیغ تیز از میان برکشید
بزد بر میانش بدو نیم کـرد	دل بر زویلا پر از بیم کرد

(ص۳۳۴)

درین‌منظر سه درفش لشکریان کیخسرو جالبند که متصل همدیگر افراشته شده‌اند. سه چوب وسه قبه وپرچم آن نمایانست، رنگ‌درفش نخستین، آسمانی منقش بخطوط زرین و مستطیل است که از قسمت بالائی آن ستونی شبیه میل توپ با رنگ گلابی و خطوط دقیق‌طلائی

شکل اژدر برامده است. چون این اعلام متصل همدیگرواقع شده‌اند جزویات دو عَلَم دیگردرماورای عَلَم اول پنهانند. فقط رنگ علم‌دوم سیاه با گلهای زرین و از عَلَم سوم رنگ مخلوط رعنا زیباست که در فضای طلائی دیده میشود.

درین درفش‌هـا علایم اهتزاز و حرکت از وزش باد نیست و چنین بنظر می آید که آنرا از مواد جامده ساخته باشند.

۱۸- تمام ص ۳۶۲ منظر برتخت نشستن لهراسپ وسخن گفتن اوست. بناییست نهایت آراسته و پیراسته بانواع کاشی‌هـای رنگین و نقاشی‌های دقیق الوان متعدد، که در بین آن تختی زرین با سوادکاری نازك مرکوزاست. لهراسپ با قیافت ماوراءالنهری و تاج زرین‌وعبای آسمانی رنگ زراندود و پیراهن سبز گلدار زرین نشسته و کمر خود را برسم‌ماوراءالنهریان با رشتهٔ زرین بسته وریش تنك حنایی کوتاهی دارد.

دو پیش‌خدمت ریش‌دار کـه یکی کـلاه آهنین و دیگری عمامه آخوندی بسردارد، به شاه جام‌می و نقل‌تقدیم‌میکنند. دوخانم سبزپوش جوان، ولی نه‌چندان‌زیبا هم‌بدست راست وچپ‌تخت‌شاهی‌ایستاده‌اند، که یکی دستمال سپید و دانه‌آلو در دست دارد.

پیش روی تخت، میزی زرین افتاده که بران سه صراحی دیده می‌شود. خادمی جوان سرخ‌پوش، صراحی طلائی در دست دارد، و در مقابل وی خدمتکاران جوان بروت‌دار دیگریست که سه دانه امرود را در طبقی زرین بدست گرفته، ولی چهره کشایی اشخاص این منظر ماوراءالنهریست.

این مجلس بطرف چپ، در حاشیه صفحه دوام دارد ، و بیننده را بوسعت باغ و گلزار و دوام منظر رهنمونی میکند. درختان سرسبز و گلهای زیبا و پرش مرغان در فضای آن جالب است، درحالیکه چهار نفر سرباز خوش‌پوش شمشیردار در بیرون مجلس، برای نگهداری، بوزمین سبزه‌زار بیرونی نشسته‌اند.

۱۹ـ ص ۳۹۳ منظر خوان اول یعنی اسفندیار و کشتن گرگـان است، که در دامنهٔ کوهی اسفنجی و مشجر میدانیست دارای گل وسبزه و چند درخت. درینجادیوسواری دلاورشمشیرآختهٔ مسلح‌جوشن‌پوش بسیار مزین که بر اسپ تازی سیاه سوار است، دو گرگ درنده دارای دندانهای تیز از دهان برامده را بوسیلهٔ تیرهای جان‌شکارمجروح‌ساخته و بوسیلهٔ شمشیر برانها تاخته است.

گرگان با تن خون‌آلود ، که تیرهای اسفندیار بر بالای پوست آنها نمایانست با وحشت و دوش و رمندگی ترس‌آلودی می‌دونـد و میگریزند. منظر آسمان طبیعی و چهرهٔ اسفندیار خراسانی و با ریش‌و بروت کوتاه زیبنده است.

نازك‌کاری تزئینی جوشن و غلاف شمشیر و رنگ طبیعی گرگان رمنده و رنگ‌آمیزی طبیعی کوههای اسفنجی و گیاهـان و درختان و پرندگان این منظر، درخور دیدن و یادآوریست.

۲۰ـ ص ۴۰۱ تمام، منظر کشتن ارجاسپ است بدست اسفندیار: حصنی است منیع با خندق آب تیره‌رنگ ، که دیوارآنرا از سنگهای مخطط مستطیل ساخته‌اند و بروج آن بکاشی‌های رنگین زیبای‌سه‌رنگهٔ گرم مزین است، و هرکاشی را خط نازك سپیداب ازدیگری‌جدا کرده.

زیر کنگره‌های مزین و منقش قلعه دو سلسله نقاشی طلا و الوان دلکش بنظر می آید، و در سلسلهٔ پایین نقاشی با سپیداب و خط رقاع خوش چنین نوشته‌اند:

«هذه قلعه منقشة لیس فی الکائنات تالیها ، طیب‌الله عیش امیرها و خلد ملك والیهـا . . . زهرالروض فی جوانبها، روضةالخلد فـی حوالیها . . . »

مدخل این حصن نهـایت مزین و شکـوهمند و دارای دروازهٔ بزرگ زمینه طلائـی سوادکاری لطیفست کـه بالای آن بخط کوفی به سپیداب نوشته‌اند: الحمدلله علی شانه.

بعد ازاین قلعهٔ نخستین، برخی ابنیهٔ کوچك و باغ ودرختانست، که در یکی از ابنیهٔ آن دو خانم خوش‌پوش غمگین بر قـالین نفیس منقشی نشسته‌اند، و قلعهٔ دوم با همان حصانت و نقاشی وزیبائی بروج و کنگره‌های منقش و زرین بنا یافته، که باز مدخلی منقوش و مزین ، اما کوچك دارد، وبالای آن بخط کوفی زرین « یا مفتح‌الأبواب » بر زمینهٔ نقاشی آسمانی رنگ خیره نوشته‌اند. ازدروازهٔاول تاداخل قلعهٔدوم سپاهیان اسفندیار با شمشیرهای آخته و جوشن‌های زرین و خودپوش سپر بدست بنظر می آیند ، کـه خود اسفندیار هم همین لباس دارد ، وی با پهلوانان دلیر خود داخل حصن رفته و بـه خوابگـاه ارجاسپ میرسد واورا باضربت‌های شدید سرنگون‌ساخته وبه‌بستن‌اوسرگرمست که تصویر این گفتهٔ فردوسی باشد:

براویخت ارجاسپ و اسفندیار　　از اندازه بگذشتشان کـارزار
بیك‌پاس شب تیغ وخنجرزدند　　گهی بر میان، گاه بر سر زدند

بزخم اندر ارجاسپ را کردسست   بنگذاشت برتنش جایی درست
ز پـای اندر آمد تن پیلـوار   جدا کردش از تن سر، اسفندیار
چنین است کردار گردنده دهر
گهی نوش یابم ازو گاه زهـر

(ص ۴۰۲)

چهره کشایی این منظـر هم ماوراءالنهریست و حتی پهلوانـان اسفندیاری وخود اورا هم آمیزش چهرهٔ مغولی داداند. خودارجاسپ و سپاهیان او با رنگ لباس از افراسیابیان متمایزند، و امتیاز خاص این منظر از مناظر دیگر اینست کـه در دو جا فرش قالین نفیسی را نقش کرده‌اند: اول در همانجا که ارجاسپ راسرنگون خوابانده وبسته‌اند، قالین درازکم‌عرضی است که متن آن رنگ خاکی وحواشی آن نقاشی سرخ تیره، و در بین خطوط سبزدارد. دوم قالینچهٔ دیگری که دوخانم غمگین بران در بین ابنیهٔ دو قلعه نشسته‌اند ، این هـم حواشی نقاشی سرخ تیره و متن سرخ روشن دارد . بر جبین سلسلهٔ دوم نقاشی زیـر کنگرهٔ حصن دوم بخط رقاع سپیداب، این کلمات بنظر می آید :

« لقد نقشت حصن الحصین کانه . . . ح هما . . . فی التشید ه العلا، مع النور وصل اصله و بناؤه مع الشمس حاذفی الشرافة والیا...»

۲۱- سه‌ربع ص ۴۱۳ مجلس پاسخ‌دادن اسفندیار رستم‌راست، که آسمان آن طلایی و زمینهٔ عمومی خاکی متمایل بگلابی دارای گل و سبزه و درختان شگوفه‌دار با پرندگان رنگین است در دامنهٔ کوهی کـه در پای درخت تنومند سرسبزی قالین نفیس با حاشیه نقـاشی سه رنگه وخطوط سبزوزرد پهن است. متن قالین نقاشی روشن سبز وسپیداب

و بنفش دارد، که بران دو نفر با البسهٔ فاخر و کلاه آهنین و تاجپوش نشسته و دست بدست یکدیگر داده‌اند، هردو ریش حنایی تنك و بروت کوچك و قیافت ماوراءالنهری دارند، دورادور ایشان سپاهیان خوش‌پوش با البسهٔ زرین و رنگین، کمان و تیر و گرز در دست یا شمشیر بکمر ایستاده‌اند، یکی از سپاهیان غلاف شمشیر بر دست و شانه دارد با رنگ سیاه که دورادور آن ماری سپید پیچیده و شخص دیگری هم طنبور می‌نوازد. دو پیش‌خدمت خوش‌پوش دستمالهای سپیددردست، بدوطرف میز کوچکی ایستاده‌اند، که بران دوصراحی‌زرین با یك‌مرتبان کاشی و یك جام طلائی افتاده است.

چهره کشی اشخاص تماماً ماوراءالنهریست و ۱۴ نفر شامل این منظر همه کلاههای آهنین وعباهای رنگین نفیس دارند. رنگهای‌روشن و گرم در آن کار شده است. ولی چون پهلوانان جنگی در بزم صلح و صفا با هم اشتراك کرده و دست آشتی و دوستی بهم داده‌اند، از چهره‌های همه صفا و خوشی نمایانست.

مصور این منظر، دوام صحنه و وسعت مجلس را بدینطور نشان داده که آنرا از متن صفحه به حاشیه دست راست برده و سر درخت بزرگ تنومند را هم بالای حاشیهٔ فوق برده است و باین نهج بیننده بدوام منظر و وسعت صحنه رهنمون می‌شود، و فردوسی‌ازاین‌صحبت دو پهلوان چنین نتیجه‌گیری میکند:

چنین گفت رستم باسفندیار که کردار ماند ز ما یادگار
کنون‌داد ِده باش و بشنوسخن ازین نامبردار مرد کهن

(ص ۴۱۴)

۲۲- ص ۴۲۹ تماماً منظر زاری کردن فرامرز بر مرگ رستم است :

این منظر از روی نقاشی لطیف و نازک‌کاری و رنگ‌آمیزی و آرایش بنا و حصن و گنبد و دیوار و درخت و گل بی‌نظیر است. رنگهای گرم دران کار شده و مصور توانسته است، بنای بسیار مزین‌و زیبائی را تصویر کشد.

این دخمهٔ رستم است، که بنای آن سه طاق عالی دارد خیلی‌زیبا و مزین. طاق بینی خالی و در دو طاق راست و چپ دو تابوت مزین پایه‌دار برصحنی افتاده که با کاشی‌های نفیس و منقوش دارای ریزه‌کاریهای هنری مزین شده است.

این بنای گنبدی معظم مدخلی دارد، و دورادور آنرا حصنی منیع دارای کنگره‌ها و بروج بسیار مزین احاطه کرده که محاطست به خندقی که آب خیره رنگ سیاه دارد و منظر حصن و بنای دخمه‌و گنبد آن خیلی‌عالیست. برپیشانی بنا، زیر گنبد و کنگره بخط رقاع بسپیداب نوشته‌اند :

« اعلم ان الدوله ربح قلت، و القدره برق جلت، فلاتکن ممن یذرالاخرة و یلغیها و یحب‌العاجلة و یبتغیها و الحمد لله وحده.»

زیر کنگره‌های حصن نیز چنین جمل عربی با سپیداب به نظر می‌آید :

« الموت باب و کل‌الناس داخله.

لعمرك لن معوق المنون مال ولا بنون ولایفید اهل القبور سوی‌العمل المبرور، و طوبی لمن سمع و وعی و حقق مادعی و نهی‌النفس

عن‌الهوی.»

در طاق میانه بنای دخمه، فرامرز با چپن سرخ کم‌رنگ و کلاه آهنین شمشیربکمر رو بطرف تابوت واقع طاق دست چپ گشتانده و دست بدعا برداشته است (!) وی چهرهٔ ماوراءالنهری با ریش‌حنایی و بروت کوتاه دارد. چهره کشی سپاهیان وی نیز همین طور است و همه کلاههای آهنین برسر دارند. این بنای بسیار مزین دخمه، همانست که فردوسی گفت:

بباغ اندرون دخمهٔ ساختند سرش رابگردون برافراختند
برابر نهادند زرین دو تخت بران خوابگه شدگو نیکبخت
در دخمه بستند و گشتند بـاز شد، آن نامور شیرگردن‌فراز

بینندهٔ این منظر بدیع و لطیف و پر هیمنه و تاتوب مزین رستم، تمام قدرت و کامرانیهای حیات و لطافت اندیشه وظرافت اورامی بیند. گویا مصور با خامهٔ بداعت‌نگار خود توانسته است بعد ازمرگ رستم، تمام داستان حیات او را در هنر خود خلاصه و مصورگرداند. هنریکه زبان و بیان‌آن درین تابلو، یادآور جلال وعظمت زندگانی‌ومحرومیت مرگ، و در عین زمان زیبائی و تابندگی خاطرات پهلوان در اذهـان مردمست.

رستم در تاریخ داستانی و باز در شاهنامه‌ها و تا کنون‌هم در خاطرات مردم این سرزمین سمبول جلال و شکوه و نیرو وکامرانی و درخشندگی است، و ازینجاست که مصور تمام این مفاهیم شکوهمند را در تابوت و دخمهٔ او بقوهٔ خامهٔ سحرآفرین خود گنجانیده است، و این بذات خود شعریست مجسم و بیانیست شیوا وبدیع وظریف! ولی

خاموش و بیصدا، که مرگ اندوه‌افزایی را با خاطرات زندگانی مجلل و نیرومند و پرافتخار یادآوری میکند!

۲۳- ص ۲۶۹ تمامـاً وقف منظر دیدن اردشیر گلنار را از بام قصر است:

این صفحه نیز از حیث رنگ‌آمیزی و توازن و لطافت منظر و نقاشی دل‌انگیز و ریزه‌کاریهای هنری شهکار است. چهره سه زن و سه جوان را با زیبائی مخلوط ماوراءالنهری و خراسانی و ابروان پیوسته کشیده‌اند و معلومست که هنرمند عمداً چهره کشی زنان را به اسلوب خراسانی کشانده است.

بناییست رفیع و عالی دومنزله، که کنگره‌های منقش رنگین زیبا و دیوار کاشی زرین کار نارنجی‌رنگ با کلکین‌های پنجرهٔ طلائی دارد. چون صحنهٔ عشق ودلربائیست، درگل کاری و تزئین درخت وسبزه‌زار آن بر زمینهٔ زرین و فضای آسمانی و پرواز پرندگان آن دقتی کامل نموده‌اند.

اردشیر جوانیست زیبا، که پیراهن دراز سبز زرنگار، و بالای آن چپن سرخ ببر دارد، کلاهش آهنین و بر اسپ سیاه قوی هیکلی سوار است ، و پیش جوی و حوض کوچك آب (سیاه کم‌رنگ) بر صحن مفروش به سنگهای منقش گلابی رنگ ایستاده و دو پرستار گلروی زیبای خوش‌پوش اورا استقبال کرده، که یکی صراحی‌ودیگری طبق زرین میوه در دست دارد.

البسهٔ این دو دخترخشروی، نهایت نفیس و زیبا و جالب ودراز آسمانی خیره باگلهای زرین نازك وسرخ زرکشیده است. هردوچادر

کوچکی که تا گردن میرسد پوشیده‌اند و این منظر پایین صحنه است.

اما از بالا، از کلکین طبقهٔ دوم کاخ، ماهروی خوش‌پوش‌زیبای دیگری اردشیر سوارراً می‌بیند و باو دل میدهد، و این دختر زیبا، گلنار گنجور اردوان‌شاهست.

خامهٔ مصور، این‌صحنهٔ معاشقه رابامهارت‌وتوانائی‌صورت‌گری کرده، ولی فردوسی شاعر این داستانرا تا بوس و کنار دو دلدادهٔ زیبا میرساند:

یکی کاخ بود اردوان را بلند　　بکاخ اندرون بندهٔ ارجمند
که گلنار بد نام آن ماهروی　　نگاری‌پراز گوهرورنگ‌وبوی
بر اردوان همچو دستور بود　　بگنجش براونیز گنجور بود
بر او گرامی‌تر از جان بدی　　بدیدار او شاد و خندان بدی
چنان بد که روزی برامد ببام　　دلش‌گشت ازان‌خرمی‌شادکام
نگه کرد خندان لب اردشیر　　جوان بر دل ماه شد جایگیر
همی بود تا روز تاریك شد　　سیه‌گشت‌شب،ماه باریك شد
کمندی بدان کنگره در ببست　　گره زدبروچند وببسوددست
بگستاخی آمد ز بالا فرود　　همی دادآن نوجوان را درود
چو آمد خرامان بر اردشیر　　پرازگوهرومشك وبوی‌وعبیر
زبالین دیبا سرش برگـرفت　　چوبیدارشد تنگ در برگرفت

(ص ۴۷۰)

درینجاست که زبان ادب ، روان و شیواست و تسلسل داستان عاشقانه را با آغاز و انجام لحظات دلچسب دیدار و معانقه و غیره در بیتی چند تصویر میکشد، ولی خامهٔ هنرمند فقط مرحلهٔ نخستین دیدار

این دو دلدادهٔ زیبا را درین مجلس، گنجانیده توانسته است و هر قدر زیبائی که مقدور خامهٔ مصور بود در همین منظر آفریده! که این خود یکی از معجزات نقاشی و مصوریست، ولی خارقه‌یی ناتمام، که تشنگی بیننده را رفع نمیکند و او میخواهد بداند که «چو بیدار شد تنگ در برگرفت» آیا بعد ازین این دو دلدادهٔ جوان زیبا چه کرده باشند ؟

زیر کنگرهٔ عالی کاخ بسپیداب و خط رقاع نوشته‌اند:

«امر ببناء هذه العماره السلطان الأعظم بایسنغر بهادرخان خلدالله ملکه»

۲۴- پیش از نیم صفحه ۴۹۸ تصویر یزدگرد و سپردن بهـرام نوزاد به منذر است:

یزدگرد با تاج زرین برتخت زرین نشسته و عبائی سبز ببردارد. ممیزات چهرهٔ اشخاص و مناظر صحنه و البسه، مانند سابقست . ولی اکثر اشخاص این صحنه جز دو نفر خدمتگار دربار شاهی چپن‌هـای دراز و عمایم کلان پوشیده‌اند که بگفتهٔ فردوسی:

بیامد ز هر کشوری موبدی　　جهان دیده و نیکدل بخردی

درین زمره منذر با ریش متمایل به سپیدی و عمامه و عبای آبی دراز (ولـی قیـافت ماوراءالنهری) پیش روی تخت شـاهی نشسته و یزدگرد او را مخاطب ساخته است که فرزند نوزاد او بهرام را ببرد و پرورش دهد، ولی:

چنین گفت منذر که ما بنده‌ایم　　خود اندرجهان‌شاه راز نده‌ایم
هنرهای ما شاه داند همه　　که‌اوچون‌شبانست‌وماچون‌رمه
سواریم‌وگردیم‌واسپ افگنیم　　کسی را که دانا بود نشکنیم

پر از مهر شاهست مارا روان   بدین کار داریم شاها توان

در پیش تخت شاهی بر زمینهٔ گـلابی زیبا، قالینچه نفیسی بـا حواشی سرخ و نقاشی سپید و متن گلدار سرخ و سبز و سپید افتاده‌و دو پرستندهٔ زیبای خوش‌پوش پیوسته ابروی خالدار، قنداق طفل‌را که با پوش سیاه زرنگار پوشیده است نهاده‌اند، واین‌بهرام نوزاد است که به منذر سپرده میشود:

نگـه کـرد از آغاز انجام را   بدو داد پرمایه بهرام را

(ص۴۹۸)

۲۵- صفحه ۵۷۲ تصویر آوردن شطرنج نزد نوشیروان است:

نوشیروان برتخت زرین در ایوان بسیار مزین عالی نشسته، که دیوار آن سپید است. بهردودست وی در طبقهٔ پایین ندیمان ودرباریان ایستاده‌اند، که همان چین‌های دراز فاخر زرین رنگـارنگ و عـمایم و کلاه‌پوشیده‌اند. یك‌غلام سیه‌چردهٔ حبشی هم درین‌جمله دیده‌می‌شود.

در صحنهٔ پائین که با خشت‌های مزین مفروش‌است، بساط‌بسیار زیبای شطرنج که نازك‌کاری هنری دارد بنظر می‌آید که براست و چپ آن دو نفر قباپوش با عمامه و ریش‌دار نشسته‌اند و در حالت تفکر با هم تکلم میکنند. گویا رای هند، پیش نوشیروان یك بساط و مهره‌های شطرنج فرستاده تا هوشیاران عجم رموز واسرار این بازی‌را دریابند، و بوزرجمهر بعد از تأمل یك شباروز بحل آن موفق‌گردید. این‌داستان را از فردوسی بشنوید:

فرستادهٔ رای را پیش خواند   بر نامور بارگاهش نشاند

بدو گفت گوینده بوزرجمهر   که‌ای موبدراد خورشیدچهر

ازین مهره‌ها شاه با تو چه گفت؟ که همواره با تو خرد باد جفت
چنین داد پاسخ که فرخنده رای چو از پیش او من برفتم زجای
مرا گفت: این مهرهٔ ساج و عاج ببر پیش تخت خداوند تاج
بگوید که با موبد رای زن بنه پیش و بنشان یکی انجمن
چو این نغز بازی بجای آورند پسندیده و رهنمای آورند
همین بدره و برده و باژ وساو فرستیم چندانك داریم تاو
و گر شاه و فرزانگان، این بجای نیارند و روشن ندارند رای
بدانش بود شهریار ارجمند نه از گنج و مردان و تخت بلند
نباید که خواهد زما باج وساو دریغ آیدش جان دانا بتاو
چو بیند دل ورای باریك ما
فزونتر فرستد بنزدیك ما

چون بوزرجمهر معمای شطرنج را حل کرد، کسری به فرستادهٔ رای هند گفت:

چنین گفت کسری که یزدان سپاس که هستم خردمند ویزدانشناس
مهان تاج و تخت مرا بنده‌اند دل وجان به مهر من آگنده‌اند
شگفتی تر این کار بوزرجمهر که دانش بدو داد گردان سپهر
(ص ۵۷۴)

از خصایص هنری این مجلس است که چهره کشی اشخاص آن تماماً ماوراءالنهری است، و همهٔ اشخاص آن عمامه‌پوش‌اند، و اکثر آنها دارای ریش حنایی کوتاه‌اند، وخود نوشروان هم قیافت یك از یك معمم سنی بخارایی دارد!

۲۶- نیم ص ۶۰۴ تصویر رزم بهرام با ساوه شاه و کشتن اوست:

این نیم صفحه صحنهٔ جنگ ، بوسیلهٔ درختان تنومند سر بفلك کشیده در حاشیه دست چپ و بالای صفحه دوام منظر دارد و نبردگاه هم یك دشت خاکی کم‌گیاهست.

دیوسواران جنگی تازندهٔ بهرام چوبینه با تیر و کمان چاچی و سپرهای، مزین مسلح‌اند، جوشن‌های زرین و رنگین و خودهای زرین پوشیده‌اند. سه سوار نیزه‌دار که در قسمت بالای نیزه پرچم موی هم دارند سپر بدست در عقب تیراندازان دلاور می‌تازند. منظراسپان و سواران حمله‌آور و تیراندازی آنها هولناك و مهیب است.

در طرف مقابل نبردآزمایان ساوه شاه همه فیل‌سوارند، سه فیل سیاه و یك فیل سپید را به‌جبههٔ جنگ‌بدست راست آورده‌اند، سپاهیان فیل سوار ساوه شاه لباس بنفش زراندود و خودهای زرین و زره پوشیده‌اند. یراق پیلان نیزخیلی‌فاخر ومزین‌است، ولی سوارپیل سپید بر دل خود تیر جگرخراشی خورده و از بالای هودج پیل سرنگون افتاده است ، و این علامت شکست این دسته رزمندگان ساوه شاه باشد .

چهره کشی افراد هردو لشکر متخاصم ، همان سبك ماوراء ـ النهریست با رویهای گرد، ریش‌های تنك حنائی و چشمان گربه‌یی. و این آخرین صحنهٔ مصور جنگی این نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغریست.

صفحات آخر و وقایه

دو صفحهٔ اخیر متناظر ۶۸۹ـ۶۹۰ نقاشی رنگین عالی حواشی و سروپای صفحه دارند، که در بالا و پایین چهار سطر خط کوفی به سپیداب نوشته‌اند، و درآخر صفحه ۶۹۰ همان نوشتهٔ کاتب کتاب جعفر ـ

بایسنغریست که ما در اوائل این مبحث آورده‌ایم.

اما وقایهٔ این کتاب مهم هم با همان اهتمام هنرمندانه ساخته شده و خود آن شهکار جلدسازی و آرایش لاکی است که سازندهٔ آن را مولانا قیام‌الدین دانسته‌اند. گل کاری زرد و سرخ وگلابی حاشیه و بعد ازان استعمال سواد بر زمینهٔ طلا با گل کاری خیلی لطیف و دقیق ، و استعمال الوان آسمانی دران بصورتیست که اگر زاویهٔ مستقیم آن را ببینی، استعمال سواد وگلهای آسمانی‌رنگ برزمینهٔ زرین است ، ولی اگر بزاویهٔ منحرف دیده شود ، استعمال سواد بر زمینهٔ زرین جدا بنظر می‌آید، و نقاشی لطیف و نازك‌کاری آسمانی‌رنگ خفیف آن منظری علاحده دارد. و این خود هنر نقاشی و رنگ‌آمیزی مجلداست که یك صفحه لاکی را بچندین رنگ دیدنی و نادیدنی مزین کرده و منظر وقایه را در زاویه‌های مختلف مرایا و مناظر ، مختلف ساخته است.

صفحات بیرونی‌پشتی اول ودوم، متناظر وبکلی‌مشابه‌یکدیگرند و هنرمند توانسته که قدرت خامه و هنر خود را در تناظر و تشابه کلی این صفحهٔلاکی درفواصل‌تزیین وحتی‌خطوط بسیار کوچك سوادکاری ونقاشی دقیق نازك نشان دهد، و این خود آیت هنراست.

اما دوصفحهٔ داخل دو پشتی اول و دوم باز هم متناظر و کاملاً شبیه‌اند برزمینهٔ مخلوط سرخ+سیاه، جداول زرین ونقاشی‌وگل کاری آسمانگون مطلا دارد که متانت وسادگی وریزه‌کاری را دران توان‌دید.

این نقاشی در لاك و ریزه‌کاری دقیق و استعمال الوان مشاهد و نامشاهد دران، شهکاریست در جلدسازی که نظیر آن کمتراست.

-۲-(۳۴۷)

اوراق قرآن بخط بایسنغر میرزا:

این شهزادهٔ هنرمند هنرپرور هرات فرزند شاهرخ و نواسهٔ تیمور است: (۷۹۹-۸۳۷ ق ۱۳۹۶-۱۴۳۳ م)

که خود خطاط ماهری بود، و نمونهٔ نوشتهٔ جلی ثلث عالی او بررواق مسجدگوهرشاد مشهد رضوی موجود است، که مادرش گوهرشاد بنا کرده است.

ظاهراً این شهزادهٔ هنرمند، قرآنی بخط خود نوشته بود، که اکنون‌فقط چهارصفحهٔ آن در کتابخانهٔ‌سلطنتی ایران‌باقیست (نمره۲۲۱۰) وقسمتی از اوراق آن در کتابخانهٔ آستان رضوی‌مشهد است.

اوراق کتابخانهٔ سلطنتی ۱۱،۸×۱۸،۳ سانتی برکاغذ سمرقندی به ثلث جلی با رقم بایسنغر نوشته شده و ناصرالدین شاه قاجار آنرا از قوچان به تهران آورد، که تاریخ کتابت ندارد و چهارقطعه دردوائر تزئینی متن طلاپوش است که اصلاً دو ورق را دوپوست کرده و مبدل به چهار صفحه، روی مقوا الصاق کرده‌اند و یك سرسوره داردمستطیل مجدول طلایی با اسلیمی بند رومی مشکی‌رنگ باآب زر و خط‌ثلث اعراب برنگ لاجورد وآیات سورهٔ البروج و السماء و الطارق وچند آیهٔ سورهٔ عنکبوت.

(فهرست‌قرآنهای‌خطی‌سلطنتی‌ایران‌ص۴۹۰طبع‌تهران۱۳۵۱ش)

در بارهٔ این قرآن آقای یحیی ذکا رئیس کتابخانه ملی تهران می‌نویسد:

«شهزاده بایسنغر این نسخه را برای اهداء به مقبرهٔ جد خـود تیمور نوشته، ودرسمرقند بر قبر تیمورافتاده بود. بقول اعتمادالسلطنه در مطلع الشمس چون نادرشاه افشار سمرقند را فتح کرد، این نسخه در دست لشکریان او ورق‌ورق گشت واین اوراق در تصرف لشکریان به قوچان انتقال یافت و بر مرقد سلطان ابراهیم که مردم او را فـرزند امام رضا شمرند فراهم گردید، ولی اکثراوراق این نسخهٔ نفیس‌مفقود شد، تا که در سنه ۱۳۳۱ق شهزاده محمد هـاشم افسر رئیس معـارف خراسان این اوراق را در یك صندوق آهنین از زیر خاك کشید کـه برخی مطموس و آسیب‌دیده بود، و آنرا به‌کتابخانهٔ آستانه رضوی سپرد. که فقط هفت ورق آن سالم مانده بود، وقبل‌ازین‌همین کتابخانه پنج ورق دیگرهم ازان داشت.

آنچه تاکنون معلومست اجزاء ذیل این نسخه باقی‌مانده‌اند:

۱- درکتابخانهٔ سلطنتی ایران چهار ورق مکمل.

۲- در کتابخانهٔ ملی تهران دوازده قطعه کـه هریکی یك تـا دو سطر دارد.

۳- موزهٔ ایران باستان در تهران یك صفحهٔ کامل.

۴- موزهٔ هنرهای زیبای تهران یك قطعه یك‌سطری.

۵- درمجموعه‌های‌شخصی تهران، چندقطعه دارای چندین‌سطر.

۶- برخی از قطعات‌آن در کتابخانه‌های ترکستان و اروپا کـه ازان اطلاع کاملی نداریم.

(مجلهٔ موسسهٔفرهنگی‌منطقه‌یی‌طبع‌تهران‌جلد۲شماره۲۵بهار۱۹۶۹م)

-۳-(۳۴۸)

قرآن بخط محمود سلطانی :

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران نمره ۲ قطع خشتی ۱۷/۵×۲۴ سانتی ۳۳۳ صفحه ۲۱ سطری بر کاغذ خانبالغ بخط نسخ ریحانی و کتابت خفی ممتاز کـه آنرا محمود سلطانی درسنهٔ ۸۴۶ ق ۱۴۴۲ م ازخط یاقوت مستعصمی درهرات نقل کرده و درآخر آن به‌توقیع نیمه جلی ممتاز نوشته‌است: «نقل من کتابة سید الأصحاب سند الکتاب... یاقوت المستعصمی... علی‌ید... محمود السلطانی... فی آخر جمادی الاول سنه ست واربعین و ثمانمائه بدارالسلطنه هراة.»

صفحات اول و دوم ایـن نسخهٔ شریفـه مجدول باحاشیه مذهب مرصع مار پیـچ و متـن لاجوردی مزین بطلا و الـوان مختلف است دارای‌چهار کتیبهٔ بازوبندی، مذهب‌مرصع که بقیهٔاوراق‌آن‌مجدول کمند اندازی زرین باحواشی ومتن ساده‌است. فواصل آیات، دوائر کوچك طلائی وآغاز هرجزو ونصف‌جزو وحزبها، دوائر تزئینی وسرسوره‌ها برقاع نیمه جلی‌ممتاز و مستطیل‌های تزئینی آب زر دارد.

وقایهٔ‌آن ساغری مشکـی ضربیست و بااین خصائـص و خط از آثار نفیس مکتب هنری هرات بشمار می‌آید.

(فهرست مذکور، ص ۳)

-۴-(۳۴۹)

منشآت بخط درویش عبدالله و خواجه اختیار:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران ۱۹۵ × ۳۲۰ میلی. جلد ساغری ضربی سوخت عالی، بخط شکسته نستعلیق ۱۴ رقعه نیمه‌جلی وخفی رقم خواجه اختیار منشی هروی و غیره از جمله یک قطعه نیمه جلی عالی رقم «درویش عبدالله سلطانی (بدون تاریخ) مربوط بقرن ۹ ه.»

(سلطنتی ایران ۱۹)

-۵- (۳۵۰)

مکاتیب سلطان حسین بایقرا رقم خواجه اختیار:

۱۶۳ × ۲۲۵م، جلد تیماج ترنج منگنه ۳۲ صفحه.

خط شکسته تعلیق نیمه جلی عالی، رقم قاضی اختیار الدین گنابادی بتاریخ (۹۳۵ ق ۱۵۲۸ م) (س ۲۰)

-۶-(۳۵۱)

مکاتیب سلطان حسین بایقرا رقم خواجه‌اختیار:

۱۳۷ × ۲۱۷م، جلد تیماج مذهب منگنه، صفحات متن و حاشیه طلا اندازی و مرصع عالی، ویك سر لوح مذهب مرصع عالی ۳۰ صفحه.

خط شکسته تعلیق نیمه‌جلی ممتاز. رقم همان‌خواجه اختیار منشی درسنهٔ ۹۷۰ ق ۱۵۶۲م (س ۲۱)

-۷- (۳۵۲)

حالنامه بخط سلطان علی مشهدی:

مثنوی گوی و چوگان عارفی است ۱۴۰×۲۲۰ میلی متر، جلد ضربی و سوخت معرق عالی. سرلوح و ترنج مذهب مرصع و حواشی صفحات تشعیرسازی مذهب عالی بایك مجلس منیاتور عالی ۵۲ صفحه.

خط نستعلیق کتابت خفی خوش بارقم سلطان علی مشهدی بتاریخ ۴ ذی‌قعده ۸۷۴ ق ۱۴۶۹ م در هرات (س ۲۲)

(رك: ۱۰۲-۱۲۸)

-۸- (۳۵۳)

دیوان جامی بخط سلطان علی قاینی:

۲۲۵×۳۵۵ م. جلد تیماج مذهب جدید. متن و حاشیه افشان. دوصفحهٔ اول متن وحاشیه مذهب مرصع ممتاز. سرلوحها و سرفصول ولچکیهای متعدد مذهب مرصع ممتاز ۴۵۲ صفحه.

بـه خط نستعلیق جلی خـوش سلطان علـی قاینی درسنه ۸۹۸ ق ۱۴۹۲ م. (۸۰ ورق ازمیانه ساقط بودکه عبدالرحیم عنبرین قلم آنـرا بخط خود تکمیل کرده واصل دیوان عبارت ازفاتحة الشباب وواسطة‌ـ العقد است) (س ۲۴)

-۹- (۳۵۴)

خمسهٔ نظامی بخط میرعلی:

۲۲۵×۲۴۰ میلی. جلد سوخت عالی. صفحات متن و حواشی تشعیرسازی مذهب عالی. دوصفحهٔ اول درمتن وحاشیه مذهب مرصع

تشعیر شده ممتاز. سرلوحها و سرفصلهای متعدد مذهب مرصع ممتاز. ده مجلس منیاتور عالی ۴۰۶ صفحه.

خط نستعلیق عالی بقلم میرعلی هروی در سنه ۹۲۸ ق ۱۵۲۱م (س۲۵)

-۱۰-۱۱-۱۲-(۳۵۵-۳۵۷)

سه کتاب بخط جعفر حسینی:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران :

(۳۵۵) ۱۰-گلستان بایك مثنوی دیگر کتابت جلی وخفی‌خوش سنه ۹۹۴ق ۱۵۸۵م با رقم: کتبه جعفرالحسینی.

(۳۵۶) ۱۱-گلستان با یك مثنوی امیرخسرو، کتابت خفی‌خوش بتاریخ ۱۲ جمیدی‌الثانی ۹۹۵ ق ۱۵۸۶م.

(۳۵۷)۱۲- مثنوی‌عشق وروح فضولی بخط نستعلیق خوش‌سنه ۱۰۴۶ق۱۶۳۶م.(نام‌این‌خطاط‌جعفربن‌علی‌معروف بسید آقاسبز و اریست که مخطوطاتش در کتابخانه‌های استانبول نیز بین ۹۹۴ تا ۱۰۴۶ ق ۱۵۸۵-۱۶۳۶م هست. خ۱۲۴)

-۱۳-(۳۵۸)

کلیله و دمنه درکتابخانهٔ سلطنتی ایران:

یکی از نسخ بسیار نفیس و معتبر مکتب هراتست که در اتقان تصویر طبیعت و آثار آن و هضم و تحلیل عناصر چینی ممتاز است. (صنایع ایران ۱۰۵)

بازل‌گری در منیاتور ایران (ص۱۳) گوید که از کیفیت هنری و غنای تصاویر آن پدید می آید ،که برای یکی از حکمداران هنرپرور

نگاشته شده باشد. ولی چون اکنون خاتمهٔ کتاب از بین رفته، نه نام کاتب و هنرمند آن معلومست و نه حکمرانی که برای او آنرا ترتیب کرده‌اند، فقط از خصایص هنری، تاریخ نگارش و آرایش آنرا توان دریافت، که یك نسخهٔ دیگر همین کتاب در توپقاپوسرای به نمره R ۱۰۲۷ موجود است، و آنرا بایسنغرمیرزا درهرات نگاشته‌اند (رك: ترکیه ۶۶)

نسخهٔ کتابخانهٔ سلطنتی ایران در جانداری و ظرافت نقاشی و استعمال الوان لطیف، ارزش خاصی داشته و در نفایس هنرهرات جای دارد.

یك مجموعهٔ منتخب اشعار، برای اسکندر سلطان در سنه ۱۴۱۰ـ۱۴۱۱م مصور گردیده (شماره ۲۴۹۴) که اکنون درمجموعهٔ گل‌بنکیان Gulbenkian موجود است. درین کتاب نفیس تصویریست از مجنون، که در بیابان با وحوش در آمیخته ویکی از مناظرآن غزالیست که کاملاً طبیعی نقش شده و شباهت تامی با تصاویر این نسخه کلیله ودمنه دارد وکشیدن درختان گلپوش طراوتناك در تحت آسمان طلائی از ممیزات نفیسهٔ هردونسخه است، ولی درتنوع تراکیب وتصویرپدیده‌های روحی در زندگی حیوانات، این نسخه کلیله ودمنه امتیازی خاص دارد و بکارهای مکتب بایسنغر درهرات شباهت میرساند.

در دو نسخهٔ دیگر مکتب هرات که در سنه ۱۴۲۶ و ۱۴۲۷م نقاشی شده‌اند طرح تزئین مفروشات ونقشهٔ ابنیه مانند تجیر پهن‌سطح بنا و یك دروازهٔ نیمه‌باز که شخصی ازان میگذرد ، باین نسخه شبیه است، بنابراین مااین نسخه را کارعصر تیموریان حدود ۱۴۲۰ـ۱۴۲۵م

شمرده می‌توانیم که برای یکی ازپرورندگان هنرمانند ابراهیم یابایسنغر ساخته شده باشد.

سرورق این نسخه که دو صفحهٔ کامل بود، اکنون آسیب دیده و نقایص آنرا باز نقاشی کرده‌اند، ولی خصایص هنری ومنظرمطنطن این مجلس، دربار و جلوس شاهی را بر اورنگ سلطنت درباغی بصورتی نشان میدهد که کمال هنرنقاشی این دوره باشد.

شهزادهٔ جوان و پرندگان در حالت پرواز بر صفحهٔ دست چپ در حالت بسیار طبیعی نقاشی شده‌اند، که ساقی ماهروئی باده رادرایاغ شهزاده از صراحی میریزد و طوریـکه در نسخ معتبر ایـن دوره دیده میشود، همواره این سرورقهای مصور و مرصع با مضمون متن کتاب ربطی ندارند واکثرهم دوصفحهٔ کامل‌را میگیرند، درحالیکه منیاتورهای دیگرکتاب مستطیل‌اند و بلندی آن بیش از عرض آنست.

طرح تصویر برزو، مترجم داستان کلیله و دمنه سنسکریت کـه آنرا به نوشیروان تقدیم می‌نماید، با وجود مشابهت موضوع، فرقی با دیگران دارد، که گره‌بندی اشکال آن آزاد و مختصر است وما را فوراً بدنیای خیالی می‌برد، که داستانها دران وقوع یافته‌اند.

هنرمندیکه دو منیاتور واپسین این مخطوطه را آفریده، آنقدر نیروی خامه داشت که دروازهٔ یك دنیای خالی را با قوت فراوان تخیل شاعرانه بروی ما بکشاید و یقیناً کار همان هنرمند ماهر آثار نخستین باشد.

در منظر نخستین چهار نفر دوست: غزال وکلاغ و سنگ‌پشت و موش بر دور تالابی که درختان لیمو و نارنج بران سایه افگنده دیده

می‌شوند که در اطراف آن منظر بوته‌های گلدار در دامنهٔ کوه خشکی، خوش آیند است.

منظر دیگر این نسخه شدت حمله شیر کهن‌سالیست برگورخری که شغالی او را بچنگ این شیر مفترس انداخته. ولی این هم وضع بسیار طبیعی را نمایش میدهد که قسمت روشن‌تر تابلوست و بطرف راست آن منظر سبزگون خیره درختان بانس (خیرزران) آنرا زندگی دیگری می‌بخشد، و این طبیعت‌نگاری از روایات قدیم هنر چینی نگاشتن گلها، در قرن ۱۴م بوسیلهٔ مغول انتقال یافته که در جذبات شاعرانه دنیای عشق و دلربائی این سرزمین کاملاً ظهور کرده و صورتگران را به‌تمثیل طفلانهٔ دنیای طبیعت آشنا ساخته است. چنانچه دریکی از تصاویر آن سیمرغ افسانوی شهنامه که مورد توجه شاهست با خصایصی نقش گردیده که پروبال عظیم و نول سرخ آن به آثارچینی می‌ماند، ولی قوّت خود را از شباهت با سمبول بالدار اهوره مزدا، خدای قدیم دورهٔ هخامنشیان ایران می‌گیرد.

در سروی هنر ایران چهار مجلس منیاتور ظریف این نسخه را رنگین چاپ کرده‌اند:

۱ـ دهقانی که مرغان مخرب گل‌ها را در تور خود میگیرد. در دامنه کوه اسفنجی دارای رنگ خاکی زیر درخت کهن‌سال دهقانی با عبای سبزرنگ دراز و چهرهٔ خراسانی ایستاده و ریسمان توری را میکشد که مرغان سیاه و سپید زیاد درون توربا اضطراب وپرزنی‌دیده می‌شوند. وضع روحی دهقان ریسمان‌کش نیز در چهره و چشمانش مشاهد است که مهارت مصور را میرساند. رنگ‌آمیزی این منظر سرد

وخاموش است، گل آرائی و شاخ و برگ درختان دلکش و لطیف است (لوحه ۸۶۵)

۲ـ داستان کشف و آهو و کلاغ بر کنار تالاب، که این منظرهم دارای خصایص مجلس سابق است. و آب تالاب هم رنگ طبیعی دارد، درحالیکه دربرخی کارهای هنری آبرا رنگ سیاه داده‌اند. منظر نگاری وگل آرائی و کوهك اسفنجی آن دیدنیست (لوحه ۸۶۶)

۳ـ داستان مرد کهنسال و دو مرغ: مردی با ریش نیمه سپید و چین نیمه آستین دراز سبزرنگ زیر درخت قوی تنه حنایی‌رنگ و دو مرغ بالای آن نشسته‌اند. منظرآرایی و خصایص آن هم مثل سابقست (لوحهٔ۸۶۷)

۴ـ جنگ بومان کلاغان: بالای کوه رنگین اسفنجی که درختان کوهی کشنی دارند، بومان با رنگ زرد و خطوط سیاه وکلاغان سیاه بجنگ و حمله بریکدیگر پرداخته‌اند . وضع روحی مرغان جنگنده مهارت مصور را وانمود میکنند، منظرآرایی و رنگ‌آمیزی سرد این منظر دلکش و لطیف است، آسمان و فضای آن رنگ زرد آمیخته با کمی سرخی دارد. (لوحه ۸۶۸)

ـ۱۴ـ(۳۵۹)

مجموعهٔ کتابخانهٔ سلطنتی ایران:

از مهم‌ترین بقایای مکتب هراتست که درعصرشاهرخ پسرتیمور (۸۰۷ـ۸۵۰ق) مصور گردیده و آنرا بظن‌غالب، کارخلیل نقاش شمرده‌اند (سروی هنر ایران)

ـ۱۵ـ(۳۶۰)

. . . .

-۱۶-(۳۶۱)

ظفرنامه بخط سلطان محمد نور و کار بهزاد

درکتابخانهٔ سلطنتی کاخ گلستان تهران (۲۶).

۲۳۰ × ۳۷۰ م ، جلد سوخت ممتاز . دو صفحهٔ اول آن تماماً مذهب و مرصع ممتاز کار میرعضد است که تمام کتاب ۲۴ مجلس تصویر و منیاتور ممتاز مکتب بهزاد (تبریز) دارد، جمله ۷۵۰ صفحه به نستعلیق نیکو در سنه ۹۳۵ ق ۱۵۲۹ م نوشته شده و رقم خاتمهٔ آن چنین است:

«کتبه سلطان محمد نور، وذهبه میرعضد، وصوره بهزاد۹۳۵ق» ازین کتاب ۵ صفحه مصورعالی در سروی هنر ایران سیاه طبع شده (لوحهٔ ۹۰۵-۹۰۷) که تمام خصائص هنری مکتب بهزاد دارد.

-۱۷-(۳۶۲)

شاهنامه فردوسی:

ملکیت مهدی ویشکائی در ایران.

کار اوائل دورهٔ صفوی دارای ۵۲ تصویر عمل دوسه نفر نقاش، که بعضی تصاویرسبك هرات در اواخر عهد تیموریان هم دارد، جمله ۵۲۵ ورقست، که «اول و آخراین کهنه کتاب افتاده.»

-۱۸-۱۹-(۳۶۳-۳۶۴)

دو شاهنامه(تهران)

هردو مربوط دورهٔ صفویه که یکی در ۹۹۶ق ۱۵۸۷م نوشته‌شده و ۴۰ تصویر دارد. نسخهٔ دیگر که در سنه ۱۰۱۴ ق۱۶۰۵م نگاشته‌شده

دارای ۸۵ مجلس مصور است.

منیاتورهای این هردو جلد، بسبك رضای عباسی (دنبالهٔ مکتب بهزاد هرات) است.

-۲۰-(۳۶۵)

کارهای محمود مذهب:

وی شاگرد میرعلی هروی مذهب و خطاط بود مربوط به‌مکتب بخارا (خ۲۸۱) تصاویر متعدد در کتابخانهٔ مشهد رضوی محفوظست کار محمود مذهب برقم «سلطان‌محمود» که از همه اهم پورتریت‌امیر علی‌شیر نوائیست با عصا وعبای دراز و رقم: «عمل محمود مذهب» که پیش از سنه ۹۰۷ق ۱۵۰۱م ساخته شده است.

-۲۱-(۳۶۶)

منیاتور دولایی عمل بهزاد:

در موزهٔ دولتی ایران باستان.

دو زن کتاب کوچکی دردست دارند، روی‌آن کتاب نوشته‌شده: «تصویر سلطان حسین میرزا، عمل بهزاد».

(تاریخ صنائع ۱۷۱)

-۲۲-(۳۶۷)

جنگ شتران عمل بهزاد:

در موزهٔ کاخ گلستان تهران. یك منظر جنگ دو شتر ژیانست، که بران «عمل بهزاد» نوشته شده، ولی چون در سن بالاتراز ۷۰ بهزاد نوشته شده مورد شك است (سروی هنر ۱۸۶۴)

-۲۳-(۳۶۸)

جنگ ابراهیم میرزا تیموری:

دارای خط خوب و نقوش و تذهیبات دورهٔ هنر تیموریه ، در کتابخانهٔ جعفرسلطان‌القرائی تبریز ایران. (هنر و مردم ۱۲۲)

-۲۴-(۳۶۹)

انیس‌الناس:

این نسخه درکتابخانهٔ مجلس شورای ملی ایران (تهران) است که برای ابراهیم سلطان شهزادهٔ تیموری هرات نوشته شده و چنین مرقومست:

«برسم خزانة سلطان‌الاعظم‌الاعدل مغیث‌الدنیا و الدین ابراهیم سلطان» (هنرومردم۱۲۲)

-۲۵-(۳۷۰)

مخزن‌الاسرار نظامی:

ازکارهای ادامه مکتب هرات درعصرصفویه است، نسخهٔ ممتاز زرکشیده آستان رضوی مشهد با رقم:

«برسم کتب خانهٔ شهریار ابوالفتح بهرام جم اقتدار»

-۲۶-(۳۷۱)

شاهنامه و خمسهٔ نظامی بخط محمدبن مطهر:

درکتابخانهٔ ملی ملك تهران، که در سنه ۸۳۳ق ۱۴۲۸ در هرات برای بایسنغر میرزا نوشته شده و رقم ذیل دارد:

«برسم خزانة الکتب السطان الاعظم . . . غیاث‌السلطنه و الدنیا

بایسنقر بهادرخان . . . علی ید . . . محمدبن مطهربن یوسف‌بن ابی سعیدالقاضی النیسابوری بدارالسلطنة هراة . . . فی‌شعبان سنه ۸۳۳ ه»
(خ ۸۳۸)

-۲۷-۲۹- (۳۷۲-۳۷۴)

مخطوطات جعفر بایسنغری:

(۳۷۲) ۲۷- دیوان حسن دهلوی:

کتابخانهٔ مجلس تهران. کتابت خفی متوسط ۸۳۵ ق ۱۴۳۱ م رقم ختم کتاب چنین است : « کتبه‌العبد المحتاج الی‌الله الغنی جعفر بایسنغری . . . فی‌خامس‌عشرین و ثمانمائه‌الهجریهٔ بدارالسلطنة هراة...
(خ ۱۱۹/۱)

(۳۷۳) ۲۸- صفحهٔ آخر یك سفینه:

در کتابخانه سلطنتی ایران به نستعلیق متوسط، که سفینه مذکور ازبین رفته و درین صفحه چنین مـرقـوم است : این سفینه را جعفر بایسنغری در دارالسلطنهٔ هرات در سنه ۸۲۷ ق نوشت. (=۱۴۲۳م)

(۳۷۴) ۲۹- یك صفحهٔ آخر یك سفینه:

در مرقع گلشن کتابخانهٔ سلطنتی ایران صفحه‌یی بقلم غبارعالی بامضای‌جعفرالکاتب‌است که درهرات نوشته با رقم: «علی‌طریق واضع‌-الاصل علی‌بن حسن السلطانی.» که گویا واضع قلم غبار همین‌علی‌بن حسن باشد. (خ۱۲۰/۱)

-۳۰-(۳۷۵)

مرقع محمد امین کاتب مشهدی متوفا در هند:

درکتابخانهٔ سلطنتی ایران برقم محمد امین ۹۸۸ ق (۱۵۷۹ م)
(خ ۶۵۰)

-۳۱-۶۲- (۳۷۶-۴۰۷)

مخطوطات شاه محمود نشابوری (متوفا درمشهد، حدود ۹۸۲ق):

(۳۷۶) ۳۱- دیوان امیرشاهی:
کتابت خفی عالی در دار السلطنه تبریز ۹۵۱ق ۱۵۴۴م در کتابخانه سلطنتی ایران (س)

(۳۷۷) ۳۲- صد کلمه حضرت علی:
با ترجمهٔ منظوم فارسی بقلم خفی عالی (س)

(۳۷۸) ۳۳- بوستان سعدی کتابت عالی (س)

(۳۷۹) ۳۴- منتخب بوستان سعدی کتابت خفی عالی (س)

(۳۸۰) ۳۵- منتخب اشعار اهلی شیرازی کتابت عالی ۹۵۰ ق ۱۵۴۳م (س)

(۳۸۱) ۳۶- سبحة الابرار جامی کتاب خفی ممتاز ۹۴۴ ق ۱۵۳۷م (س)

(۳۸۲) ۳۷- اسرارنامهٔ عطار نستعلیق خفی عالی ۹۷۰ق ۱۵۶۲م در کتابخانهٔ مجلس تهران ۶۸ صفحهٔ مذهب ممتاز ۲۱۵ × ۳۱۰م

(۳۸۳) ۳۸- حاتمیهٔ حسین کاشفی کتابت خوش شعبان ۹۷۶ ق ۱۵۶۸م ملك دکترمهدوی تهران.

(۳۸۴) ۳۹- دیوان جامی کتابت خوش ۲۰ جمادی الاخری ۹۵۵ ق ۱۵۴۷م در یك مجموعهٔ خصوصی تهران.

(۳۸۵) ۴۰- چهل حدیث با ترجمهٔ منظوم جامی کتابت خفی عالی ۹۵۱ق ۱۵۴۴م ملك دکترمهدی بیانی تهران.

(۳۸۶) ۴۱- ترجمه فارسی نصائح منسوب بحضرت محمد(ص) کتابت جلی عالی ۹۵۵ ق ۱۵۴۷م ملك دکتر مهدی بیانی تهران.

(۳۸۷) ۴۲- چهل کلمهٔ حضرت علی با ترجمهٔ منظوم حسین بن سیف‌الدین هروی کتابت خفی ملك دکترمهدی بیانی تهران.

غبار ممتاز در مشهد ۹۶۴ق ۱۵۵۶م مذهب.

(۳۸۸) ۴۳- بوستان سعدی کتابت خوش ۹۲۳ ق ۱۵۱۶م ملك دکترمهدی بیانی تهران.

(۳۸۹) ۴۴- جزو قرآن به نستعلیق عالی و دو سرسورهٔ فتح و مزمل به ثلث عالی

در تبریز نوشته شده. درمجموعهٔ کریم‌زاده تهران.

(۳۹۰-۴۰۰) ۴۵-۵۵- یازده قطعه خفی و غبار ممتاز بارقم‌های وی، یکی با تاریخ ۹۶۵ ق ۱۵۵۷م در کتابخانهٔ سلطنتی ایران (س)

(۴۰۱-۴۰۵) ۵۶-۶۰- پنج قطعه غبارعالی‌خوش، یکی باتاریخ ۹۴۲ق ۱۵۴۵م‌درمدرسهٔ‌سپه‌سالاروکتابخانهٔ ملی‌تهران وسلطان‌القرائی.

(۴۰۶) ۶۱- يك‌قطعه در کتابخانهٔ آستانهٔ مشهد رضوی، نوشته شده در تبریز.

(۴۰۷) ۶۲- چهل کلمه حضرت علی بقلم غبار خفی عالی ۹۶۶ ۱۵۵۸م نسخهٔ مذهب درتهران. (خ۳۰۴)

-۶۳-۶۴ (۴۰۸-۴۰۹)

خطوط محمدمحسن هروی: (رك: ترکیه)

(۴۰۸) ۶۳- يك قطعه از مرقع سلطنتی تهران، کتابت رجب ۹۸۳ق ۱۵۷۵م.

(۴۰۹) ۶۴ـ یك قطعه در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران با رقم: مشقه محمد محسن. (خ۸۳۳)

ـ۶۵ـ۶۶ـ (۴۱۰ـ۴۱۱)

مخطوطات عبدالله طباخ هروی:

وی در هرات بدنیا آمده واز مشاهیر هنرمندان کتابسازی هراتست که مدتی در سمرقند هم بود. و در سنه ۸۸۵ق ۱۴۸۰م در بادغیس از جهان رفت از آثار اوست:

(۴۱۰) ۶۵ـ ادعیه حفظ الآفات: به نستعلیق متوسط درجمادی ـ الاولی ۸۶۶ ق ۱۴۶۱ م در هرات نوشته شده از مجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۴۱۱) ۶۶ـ یك قطعه نستعلیق خوش که بتاریخ جمعه ۳ رمضان ۸۳۳ ق ۱۴۲۹م نوشته شده درمجموعهٔ سلطان‌القرائی تهران (خ۳۶۳)

ـ۶۷ـ(۴۱۲)

خط شیخ محمدکمال کاتب نشابوری:

صد کلمهٔ حضرت علی در کتابخانهٔ سید نصراله تقوی تهران، به نستعلیق خوش خفی به شیوه شاه محمود نشابوری. متن کلمات به لاجورد و زر و ترجمه بقلم مشکی است که در سنه ۹۴۳ ق ۱۵۳۶م نوشته شده است. (خ۸۲۶)

ـ۶۸ـ۷۰ـ (۴۱۳ـ۴۱۵)

مخطوطات عبدالرحمن خوارزمی:

وی استاد مسلم نستعلیق و مقارن اظهر و سلطان علی مشهدی و

شاگرد میر عبدالله‌بن میرعلی تبریزی است که مدت‌ها بدربار هرات و تبریز بود، وفاتش بعداز سال ۸۸۶ق ۱۴۸۰م است. (رك: ترکیه)

(۴۱۳) ۶۸- در مجموعهٔ ترجیعات کتابخانهٔ مجلس تهران، یك ترجیع بند بقلم نستعلیق جلی متوسط با رقم عبدالرحمن الخـوارزمی است که بسال ۸۶۶ ق ۱۴۶۱م در دارالسلام بغداد نوشته شده.

(۴۱۴) ۶۹- شش دفتر مثنوی مولوی به نستعلیق متوسط و رقم «عبدالرحمن کاتب سنه ۸۳۹ ق» (۱۴۳۵م) در ملك مجید موقر تهران.

(۴۱۵) ۷۰- خمسهٔ نظامی: نستعلیق خفی و اندکی رقاع با رقم «کتبه عبدالرحمن الکاتب در سنه ۸۳۹» (۱۴۳۵ م) که از تهران بموزه برتانیا رفته و دکتر مهدی بیانی این دو کتاب اخیررا باوجودیکه نسبت خوارزمی ندارد، بنابر تشابه خط ووحدت زمان، ازین شخص دانسته است (خ۳۸۰)

-۷۱-(۴۱۶)

حالنامه بخط عبدالکریم خوارزمی (رك: ترکیه):

یك نسخهٔ حالنامهٔ عارفی وروشنائی نامه بقلم نستعلیق‌جلی‌متوسط عبدالکریم‌بن عبدالرحمن خوارزمی که در ۱۵ شعبان ۸۸۳ ق ۱۴۷۸م نوشته شده، در کتابخانهٔ مجلس تهران محفوظست (خ۴۱۱)

-۷۲-(۴۱۷)

گوی و چوگان عارفی بخط میرزا محمدبن شاه محمد ترکستانی:

این نسخه درمحرم سنه ۹۸۳ق ۱۵۷۵م‌نوشته شده ودر کتابخانه سلطنتی ایران است. (خ ۶۶۶)

-۷۳-(۴۱۸)

کلیات خاقانی بخط محمدلطیف شوخی بخاری:

در شعبان ۱۰۱۵ق ۱۶۰۶م نوشته شده و در کتابخانهٔ سلطنتی ایرانست (خ۸۳۰)

-۷۴-(۴۱۹)

سلسلة الذهب جامی بخط شاه محمد مشهدی:

۱۳۰ × ۲۳۰ میلی جلد روغنی عالی، صفحات و حاشیه قطعه‌سازی با حواشی افشان. دو صفحهٔ آخر منقش با یك سرلوح مذهب مرصع عالی ۱۲۰ صفحه نستعلیق عالی بدون تاریخ در کتابخانهٔ سلطنتی ایران (س ۳۳)

-۷۵-(۴۲۰)

دیوان امیرشاهی بخط سیداحمد مشهدی:

۲۱۰ × ۳۲۵ حواشی صفحات افشان و متن مذهب لاجوردی ۶۲ صفحه.

خط متن نستعلیق خفی عالی که در سنه ۹۸۲ق ۱۵۷۴م بقلم سید احمد مشهدیست. ولی در آخر رباعیات متفرقه نیمه جلی خوش بقلم محمدرضا تبریزی نوشته شده است. (س۳۴)

-۷۶-(۴۲۱)

مقالات خواجه عبدالله انصاری بخط معزالدین:

۲۱ × ۳۰ سانتی جلد روغنی و سوخت ممتاز. حواشی عموماً تشعیرسازی ممتاز مرصع و مذهب. سرلوح مذهب مرصع عالی ۷۰

صفحه ۵ سطری.

خط نستعلیق نیمه جلی عالی با رقم: معزالدین محمدالحسینی ـ الکاتب در سنه ۹۸۵ق ۱۴۸۰م که ادامهٔ مکتب هراتست. (س۳۵)

(۴۲۲)ـ۷۷ـ

سلامان و ابسال جامی بخط محمد امین:

۱۸۰×۲۹۵ جلد روغنی ممتاز ضربی طلاپوش. حواشی عموماً منقش مذهب با یك مجلس منیاتور ممتاز ۹۸ صفحه، که بخط نستعلیق خوش محمد امین کاتب در سنه ۱۰۰۱ق ۱۵۹۲م برای دین محمد سلطان نوشته شده و ادامهٔ مکتب هراتست (س۳۶)

(۴۲۳)ـ۷۸ـ

گلستان سعدی بخط شاه قاسم:

۲۲۰×۳۵۰ جلد ضربی مذهب. حواشی تشعیرسازی مذهب. دوصفحه اول مذهب مرصع عالی ۷۸ صفحه (س۳۷)

خط نستعلیق خفی عالی شاه قاسم در سنه ۱۰۰۱ق ۱۵۹۲م که ادامهٔ مکتب هراتست. (رك:)

(۴۲۴)ـ۷۹ـ

حالنامه بخط عبدی نیشابوری:

گوی و چوگان عارفیست ۱۶۵×۲۵۵ جلد ساغری مشکی ضربی عالی، صفحات و حواشی زرافشان. یك سرلوح و سرفصلها و لچکیهای متعدد مذهب ممتاز مرصع. ۵۰ صفحه خط نستعلیق خوش بقلم عبدی نیشابوری (بدون تاریخ، ولی مربوط بقرن ۱۰) (س۲۸)

-۸۰-۹۹- (۴۲۵-۴۴۴)

خطوط محمود شهابی:

وی در سنه ۹۳۵ق از خراسان به بخارا رفت و از آنجا در بلخ ساکن شد، شاگرد ارشد میرعلی هرویست، آثـار خطی او تا ۹۹۳ ق ۱۵۸۴م هم دیده شده (خ۸۷۸) از آثار اوست:

(۴۲۵) ۸۰- دیوان حلالی چغتائی:

۱۳۰ × ۲۱۵ جلد تیماج. حواشی عمومـاً تشعیر سازی مذهب مرصع عالی ۵۴ صفحه.

خط نستعلیق خوش محمود بن اسحاق شهابی سیاوشانی هروی در سنه ۹۶۱ ق ۱۵۵۳م (س۲۹)

(۴۲۶) ۸۱- منتخب مثنوی مولوی :

خط نستعلیق همین خطاط (س)

(۴۲۷) ۸۲- اخلاق محسنی :

به نستعلیق خوش او نوشتهٔ ۹۶۹ ق ۱۵۶۱م در مجموعهٔ سلطان‌ـ القرائی تهران.

(۴۲۸-۴۴۴) ۸۳-۹۹ ـ هفده قطعه خطوط گوناگون او در کتابخانه‌های سلطنتی و ملی و سپه‌سالار (تهران) و آستان رضویست (خ۸۸۰)		(رك: هند و ترکیه)

-۱۰۰- (۴۴۵)

منتخب بوستان بخط محیی :

۱۵۵ × ۲۴۰م جلد ضربی و سوخت معرق عالی، صفحات متن

و حاشیه قطعه سازی ، حواشی زرافشان . سرلوح و سرفصلها مذهب مرصع ممتاز است ۴۶ صفحه.

خط نستعلیق عالی بقلم محیی در سنه ۹۶۸ ق ۱۵۶۰م (س۳۰)
(رك: افغانستان)

-۱۰۱-۱۰۳- (۴۴۶-۴۴۸)

خطوط ابراهیم:

وی در قرن دهم نستعلیق‌نویس ماهر و شاگرد سلطان محمد نور هروی و منشی آستان رضوی بود (خ۸/۲) از آثار اوست:

(۴۴۶) ۱۰۱- یك قطعه خوش نستعلیق بی‌تاریخ در یك مرقع کتابخانهٔ سلطنتی ایران.

(۴۴۷) ۱۰۲- یك قطعه نستعلیق خوش بامضای ابراهیم در یك مرقع کتابخانهٔ آستانهٔ رضوی مشهد.

(۴۴۸) ۱۰۳- اسکندرنامه ترکی:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران به نستعلیق خوش که در آخر آن مرقومست:

« قد وقع الفراغ من تحریر هذالکتاب . . . علی یدالعبد . . . ابراهیم المنشی الحضرة الرضوی بتاریخ شهر رمضان سنه ۹۳۷ ق » (۱۵۳۰م) (خ۲۱/۱)

-۱۰۴-۱۰۵- (۴۴۹-۴۵۰)

خطوط جاهی (۹۴۶-۹۸۴ق)

۱۰۴-۱۰۵: دو قطعه خط نستعلیق‌خوش سلطان ابراهیم«جاهی»

ابن بهرام میرزا ابن شاه اسمعیل صفوی. بقلم رنگه بسپیداب و زعفران برقم: «فقیر ابراهیم بن بهرام ذنوبه» و «فقیر ابراهیم». در کتابخانه دکتور بیانی تهران (خ ۱۳/۱)

-۱۰۶- (۴۵۱)

دیوان جاهی بخط جمال مشهدی:

برین دیوان شهزاده ابراهیم سابق الذکر، دو هنرمند مکتب مشهد، فرع مکتب هرات کار کرده‌اند، خط نستعلیق خوش آن بقلم جمال مشهدیست و کار تصویر و تذهیب آنرا مولانا عبدالله المذهب در سنه ۹۸۹ق ۱۵۸۰م انجام داده است، که در کتابخانهٔ سلطنتی ایران محفوظ است.

یك قطعه خط خوش جمال دریك مرقع کتابخانهٔ اوقاف استانبول هم موجود است (خ ۱۲۸)

-۱۰۷-۱۱۰-(۴۵۲-۴۵۵)

خطوط حسن شاملو:

وی فرزند حسین خان شاملوست که بعداز مرگ پدرش بیگلر بیگی خراسان و حاکم هرات گردید، وفاتش در هرات سنه ۱۱۰۰ ق ۱۶۸۸م و آثار او از اواخر مکتب هراتست:

(۴۵۲) ۱۰۷- برمزار خواجه عبدالله انصاری بخط جلی نستعلیق بسیار عالی دو بیت را بر سنگی نقر کرده است که به آثار هنری افغانستان تعلق دارد. (رك: افغانستان ۱۰۱)

(۴۵۳) ۱۰۸- در کتابخانهٔ سلطنتی ایران یك قطعه نستعلیق خوش او موجود است که «جهت فرزندی میر عبدالصمد» نوشته است.

(۴۵۴) ۱۰۹– همچنین یك قطعه نستعلیق خـوش در کتابخانهٔ مشهد رضویست با رقم: «مشقه حسن شاملو سنه ۱۰۳۷ ق» (۱۶۲۷م)

(۴۵۵) ۱۱۰– یك قطعه نستعلیق او در همین کتابخانه بـا رقـم «مشقه حسن‌شاملو۱۰۴۵ق» (۱۶۳۵م) (خ۱۴۳/۱)

-۱۱۱-(۴۵۶)

دیوان ابن یمین بخط حسین خوارزمی:

به نستعلیق متوسط حسین الخوارزمی در سنه ۹۴۹ ق ۱۵۴۲م در کتابخانه سلطنتی ایران. (خ۱۵۱/۱)

-۱۱۲-(۴۵۷)

دیوان نوائی (ترکی) بخط حسین شهابی:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران، به نستعلیق خفی خوش شاه‌حسین بن فخرالدین علی شهابی هروی در نمرهٔ شوال سنه ۱۰۱۴ق ۱۶۰۵م برای کتابخانهٔ حسین‌خان شاملو والی خراسان نوشته شده.

آثار خطی دیگر شهابی در یونیورسیتی استانبول و چستر بیتی انگلستانست. (خ۱۵۵/۱)

-۱۱۳- (۴۵۸)

دیوان حسینی بخط خلیل:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران، دیوان‌ترکی‌حسینی به‌نستعلیق‌متوسط خلیل تبریزی موجود است که آنرا در محرم ۹۴۳ ق ۱۵۳۶م از خط زبدةالکتاب سلطان علی مشهدی نقل کرده است. (خ۱۸۰)

-۱۱۴-۱۴۰- (۴۵۹-۴۷۰)

خطوط سلطان علی مشهدی (رك: ۷ و فهرست)

(۴۵۹) ۱۱۴- رباعیات خیام:

کتابخـانهٔ سلطنتی ایران. قطع رحلی، نستعلیق خوش با رقم «سلطان علی الکاتب المشهدی» (خ۲۵۷)

(۴۶۰) ۱۱۵- تحفةالاحرار جامی:

کتابخانهٔ مذکور. بهنستعلیق خوش همین کاتب درجمادیالاولی ۹۲۱ق ۱۵۱۴م. (خ ۲۵۷)

(۴۶۱) ۱۱۶- مخزنالاسرار نظامی:

در همین کتابخانه بهمین خط و رقم. (خ۲۵۷)

(۴۶۲) ۱۱۷- دیوان حافظ:

درهمین کتابخانه بهمین خط بطریق مرقع که درآخر رقم ندارد، ولی شباهت تام با خطوط سلطان علی مشهدی دارد، وجهانگیر پادشاه هند بخط خود در پشت آن چنین نوشته: «خط ملاسلطان علی است و صفحهٔ اول آن تصویر استاد بهزاد است و صفحهٔ آخرکار فرخ وچهار لوح تحریر، عمل یاری مذهب، حرّره نورالدین جهانگیر روز یکشنبه سنه ۱۰۱۷ ق» (۱۶۰۸م) (خ۲۵۸)

(۴۶۳) ۱۱۸- دیوان شاهی (ترکی):

در همین کتابخانه، به نستعلیق خوش با رقم سلطانعلی المشهدی در سنه ۸۹۵ق ۱۴۸۹م (خ۲۵۸)

(۴۶۴) ۱۱۹- گل و مل سلطان حسین میرزا:

در کتابخانهٔ دکتور مهدوی تهران. باهمین رقم وهمین تاریخ (خ۲۵۸)

(۴۶۵) ۱۲۰ــ دیوان سلطان حسین‌میرزا بایقرا:

درکتابخانهٔ مهندس عباس مزدا تهران، به‌نستعلیق جلی خوش‌و رقم سلطان علی مشهدی در اواخر ربیع‌الآخر سنه ۸۹۹ در دارالسلطنه هراة (۱۴۹۳م)(خ۲۵۸)

(۴۶۶) ۱۲۱ــ کلیات داعی شیرازی:

درکتابخانهٔ سلطنتی ایران، به نستعلیق عالی جلی و رقم سلطان علی روز جمعه ۲۷ ذیحجه ۸۷۶ق (۱۴۷۱م)(خ۲۶۵)

(۴۶۷) ۱۲۲ــ خمسهٔ امیرخسرو دهلوی:

در همین کتابخانه بهمین رقم بتاریخ دو شنبه ۴ شعبان ۸۶۳ ق (۱۴۵۸م) (خ۲۶۵)

۱۲۳-۱۳۷ : پانزده قطعه در مرقعات مختلف کتابخانهٔ سلطنتی ایران (خ۲۶۶)

(۴۶۸) ۱۳۸ــ دیوان امیرخسرو:

درکتابخانه دکتور مهدوی تهران ، بـا رقم سلطان علی بتاریخ روز دوشنبه ۵ جمادی‌الثانیه سنه ۸۶۱ق (۱۴۵۶م) (خ۲۶۵)

(۴۶۹) ۱۳۹ــ رساله اسماء اعظم:

خط سلطان‌علی درکتابخانهٔ سپه‌سالار تهران (خ۲۶۵)

(۴۷۰) ۱۴۰ــ رسالهٔ علم فراست:

یك رسالهٔ کوچك با رقم سلطان علی در کتابخـانه مهدی بیانی تهران (خ۲۶۶)

-۱۴۱-۱۴۹-(۳۷۱-۴۷۹)

خطوط سلطان محمد خندان هروی (متوفا بعد از۹۵۷ ق درهرات):

(۴۷۱) ۱۴۱ــ یوسف و زلیخای جامی :

درکتابخانهٔ ملی تهران، به نستعلیق خوش سلطان محمد خندان.

(۴۷۲) ۱۴۲ــ یوسف و زلیخای جامی:
در یك مجموعهٔ خصوصی تهران، مذهب و نستعلیق خوش با رقم سلطان محمد خندان در جمادی‌الآخره سنه ۹۱۵ق (۱۵۰۹م)

(۴۷۳) ۱۴۳ــ سبحة‌الابرار جامی:
در مجموعهٔ جعفر سلطان‌القرائی تهران، نستعلیق خوش در سنه ۹۳۰ق ۱۵۲۳م.

(۴۷۴) ۱۴۴ــ بوستان سعدی:
بهمین قلم و قطع و تذهیب در سنه ۹۲۰ق ۱۵۱۳م. در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۴۷۵) ۱۴۵ـ یك قطعه نستعلیق خوش با رقم او در کتابخانهٔ سپه‌سالار تهران.

(۴۷۶-۴۷۸) ۱۴۶-۱۴۸: سه قطعه کتابت خوش دارای رقم او درکتابخانهٔ آستانهٔ رضوی مشهد.

(۴۷۹) ۱۴۹ـ یك قطعه جلی‌خوش با رقم‌او در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران (خ۲۶۹-۲۷۰) (رك: فهرست)

ـ۱۵۰-۱۵۹ـ (۴۸۰-۴۸۹)

خطوط سلطان محمد نور هروی: (رك: فهرست)

وی فرزند نورالله هروی و از خطاطان دستگاه امیرعلی شیر در هراتست (۸۷۷-۹۴۰ق) ۱۴۷۲-۱۵۳۳م (رك: فهرست)

(۴۸۰) ۱۵۰ـ یك رقعه در یك مرقع سلطنتی ایران، بکتابت خفی عالی.

(۴۸۱-۴۸۳) ۱۵۱-۱۵۳: سه رقعه از یك مرقع آستانهٔ رضوی

مشهد بکتابت عالی.

(۴۸۴) (۱۵۴) یك‌قطعه بقلم کتابت‌خفی خوش‌مشق، درمجموعهٔ شخصی مهدی بیانی تهران. (خ۲۷۹)

(۴۸۵) (۱۵۵) منتخب اشعار سعدی و جامی:

سلطنتی ایران، بقلم کتابت عالی برقم منظوم «بنده سلطان محمدبن نور» در سنه ۹۲۵ق ۱۵۱۸م.

(۴۸۶) (۱۵۶) دیوان حافظ:

مجلس شورای ملی تهران، برقم سلطان محمد نور بدارالسلطنه هراة (خ ۲۷۵)

(۴۸۷) (۱۵۷) بوستان سعدی:

کتابخانهٔ ملی‌تهران، بقلم کتابت خفی خوش بارقم سلطان‌محمد نور بی‌تاریخ (خ ۲۷۶)

(۴۸۸) (۱۵۸) گلستان سعدی:

در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران، بقلم کتابت خوش خفی با رقم و تاریخ سلطان محمد نور ۹۰۷ق ۱۵۰۱م (خ۲۷۶)

(۴۸۹) (۱۵۹) منتخب اشعار جامی:

بقلم کتابت خفی خوش با رقم سلطان محمدنور در سنه ۹۳۱ ق ۱۵۲۴م (خ۲۷۷)

-۱۶۰-۱۶۲- (۴۹۰-۴۹۲)

مخطوطات سلطان‌علی قاینی:

وی شاگرد اظهر تبریزی و از مجلسیان امیرعلی شیر و ملازم جامی بود متوفا ۹۱۴ق ۱۵۰۸م (رك: ۶-۸)

(۴۹۰) (۱۶۰) کلیات جامی:

کتابخانهٔ سلطنتی ایران ، بقلم نستعلیق خوش با عناوین رقاع، بامضای سلطان علی قاینی در ربیع‌الاول سنه ۸۹۸ ق ۱۴۹۲م.

(۴۹۱) (۱۶۱) ظفرنامهٔ علی یزدی:

کتابخانهٔ مجلس تهران ، بقلم نستعلیق و عناوین رقاع خوش ، بامضای سلطان علی قاینی جمعه ۲۰ شعبان ۸۹۲ ق ۱۴۸۶م (خ۲۳۷)

(۴۹۲) (۱۶۲) یك قطعه خط: در کتابخانه سلطنتی ایران، بارقم: «حرّره الغریب سلطان علی القاینی»(خ ۲۳۸)

-۱۶۳-۱۷۰-(۴۹۳-۵۰۰)

مخطوطات میرکلنگی

میر حسینی نسفی بخاری مشهور بمیر کلنگی کاتب سلطانی و کاتب خاقانی کتابدار عبدالله خان ثانی امیر بخارا وخطاطوی بین سنوات ۹۴۲-۹۸۳ (۱۵۴۵-۱۵۷۵م) بود، از آثار اوست:

(۴۹۳) (۱۶۳) گلستان سعدی:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران، بقلم کتابت خوش بارقم میرحسین حسینی مشهور بمیر کلنگی کاتب در دارالخلافهٔ بخارا سنه ۹۲۲ ق (۱۵۱۵ م)

(۴۹۴) (۱۶۴) یوسف و زلیخای جامی:

در همین کتابخانه، خط همین کاتب در بلدهٔ بخارا سنه ۹۶۶ ق (۱۵۵۸ م) (خ۱۶۵)

(۴۹۵) (۱۶۵) بوستان سعدی:

درهمین کتابخانه،خط همین کاتب دربلدهٔ بخارا (خ ۱۶۶)

(۴۹۶) (۱۶۶) رباعیات سید محمد جامه باف:

در کتابخانهٔ سید نصرالله تقوی تهران ، قلم کتابت خوش خفی بارقم: میرحسین الحسینی الکاتب فی بلدة دارالامان لاهور(؟) (خ ۱۶۶)

(۴۹۷) (۱۶۷) یك قطعهٔ خط در کتابخانهٔ ملی تهران، با رقم «الداعی میر کلنگی الکاتب الحسینی.»

(۴۹۸) (۱۶۸) یك قطعه با رقم میر حسین کلنگی در کتابخانهٔ مشهد رضوی.

(۴۹۹) (۱۶۹) یك قطعه در همین کتابخانه با رقم میر حسین-الحسینی النسفی.

(۵۰۰) (۱۷۰) یك قطعهٔ دیگر غزل حافظ بکتابت خوش با رقم میرحسین فی شهور ۹۵۴ ق (۱۵۴۶ م) درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران (خ ۱۶۶)

-۱۷۱-۱۷۲- (۵۰۱-۵۰۲)

خطوط خواوند سالك:

(۵۰۱) ۱۷۱ــ کلیات جامی:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران، به نستعلیق متوسط خواوند سالك بن میرك در بلدهٔ سمرقند درسنه ۹۹۵ ق (۱۵۸۶ م) درموضع باغ میدان.

(۵۰۲) ۱۷۲ــ تحفة الاحرار جامی:

درملك میجـر د، میکالی Major D. Macauly با رقم «خواوند سالك بن میرك درسنه ۹۹۰ ق» (۱۵۸۱ م) (خ ۱۸۲)

-۱۷۳-۱۷۶- (۵۰۳-۵۰۶)

خطوط محمد بهرام (رك: ترکیه)

(۵۰۳) (۱۷۳) **اخلاق منصوری غیاث منصور:**

برقم محمدبهرام روزیکشنبه‌ماه ربیع‌الثانی ۹۵۸ق ۱۵۵۰ م در مجموعهٔ سلطان القرائی ایران.

(۵۰۴-۵۰۶) (۱۷۴-۱۷۶) سه‌قطعه خفی که یکی‌تاریخ ۹۵۸ق ۱۵۵۰م درمدینه دمشق دارد، درمجموعه کریمزاده تهران (خ ۶۶۳)

-۱۷۷-۱۸۲-(۵۰۷-۵۱۲)

خطوط باباشاه اصفهانی (رك: فهرست)

(۵۰۷) (۱۷۷) **نصایح الملوك:**

درکتابخانهٔ سلطنتی ایران بخط عالی و رقم فقیر باباشاه درسنه ۹۸۰ ق (۱۵۷۲م) جهت میرعبدالرحیم بن‌فضل‌الله محتسب (خ ۹۱)

(۵۰۸) (۱۷۸) خمسهٔ نظامی (متن) خمسهٔ امیرخسرو (حاشیه) :

درکتابخانهٔ سلطنتی ایـران. کتابت خفی عالی بارقم و تاریخ: «نمقه‌العبدالمذنب الحقیر بابا شاه فی‌سنه ۹۹۴ ق (۱۵۸۵م) (خ ۹۱)

(۵۰۹) (۱۷۹) **منتخب اشعار جامی:**

درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران، با قلم عالی و رقم «کتبه العبد‌ـ المذنب باباشاه اصفهانی» (خ۹۱)

(۵۱۰) (۱۸۰) **سلسلة‌الذهب جامی:**

۱۵۵ × ۲۴۵ میلی‌متر، جلدروغنی وسوخت‌معرق‌ممتاز،صفحات متن بـوته سازی عالی .حواشی تماماً تشعیر سازی . سرلوحها مذهب

مرصع ممتاز. دارای ۱۲مجلس منیاتور ۴۹۸ صفحه.

خط نستعلیق خفی عالی باباشاه اصفهانی‌درسنه ۹۷۷ ق (۱۵۶۹م) این‌نسخه نمونهٔ ادامهٔ مکتب هرات در اصفهان است (س ۳۲) (خ ۹۰)

(۵۱۱) (۱۸۱) چهل حدیث نبوی:

سلطنتی ایران. کتابت نستعلیق خفی با رقم و تاریخ: «بابا شاه اصفهانی ذیحجه ۹۸۲ ق» (۱۵۷۴م)(خ ۹۱)

(۵۱۲) (۱۸۲) چهل کلمه:

در کتابخانهٔ مـذکور، به نستعلیق ممتاز، نوشتهٔ رمضان ۹۷۸ ق ۱۵۷۰م. نسخهٔ نهایت نفیس مزین منقش زر افشان، که درسنه ۱۰۷۷ق ۱۶۶۶م مرتضی قلی‌خان بیگلربیگی گنجه، بدربار صفویه پیشکش کرده است.

-۱۸۳-۱۸۹- (۵۱۳-۵۱۹)

مخطوطات شاه قاسم‌کاتب هراتی :

وی درهرات کاتب حسین‌خان شاملو و تاسال ۱۰۲۸ ق ۱۶۱۸ م زنده بود، وآثار او دوام مکتب هراتست (رك: فهرست)

(۵۱۳) (۱۸۳) منتخب مثنوی و حدیقه بکتابت عالی بـرای کتابخانهٔ حسن خان شاملو در هرات ۱۰۲۸ ق ۱۶۱۸ م. در کتابخانهٔ سلطنتی ایران.

(۵۱۴) (۱۸۴)دیوان حافظ کتابت عالی‌درسنه ۱۰۱۰ق ۱۶۰۱م، سلطنتی ایران.

(۵۱۵) (۱۸۵) بوستان سعدی کتابت جلی خوش برای کتابخانهٔ شاملو درهرات صفر ۱۰۱۴ ق ۱۶۰۵ م، سلطنتی ایران.

(۵۱۶) (۱۸۶) دیوان حافظ کتابت خوش برای سلطان بیرام علی چکنی درغره شوال ۱۰۰۲ق ۱۵۹۳م، سلطنتی ایران.

(۵۱۷) (۱۸۷) دیوان حافظ کتابت خفی خویش ۱۰۲۵ق ۱۶۱۵م موزهٔ ایران باستان، تهران.

(۵۱۸)(۱۸۸) تحفة العراقین کتابت خفی خوش ذیقعده ۱۰۱۲ق ۱۶۰۳م دکتور بیانی دیده.

(۵۱۹) (۱۸۹) یك قطعه خط عالی که درهرات برای نواب بیرام علی چکنی نوشته، کتابخانهٔ سلطنتی ایران. (خ ۲۹۱)

-۱۹۰-۲۱۷- (۵۲۰-۵۴۷)

مخطوطات شاه محمد مشهدی:

وی فرزند محمود مشهدی متخلص به واثقی (متوفا ۹۷۶ق ۱۵۶۸م) خطاط ماهری بود:

(۵۲۰) (۱۹۰) صد کلمهٔ حضرت علی مرصع و مذهب بقلم جلی عالی و ترجمه فارسی نستعلیق خوش ۹۷۶ ق (۱۵۶۸ م) در کتابخانهٔ سلطنتی ایران ۳۷۷.

(۵۲۱) (۱۹۱) سبحة الابرار جامی به نستعلیق خوش درهمین کتابخانه.

(۵۲۲) (۱۹۲) کلیات سعدی کتابت جلی موزهٔ ایران باستان تهران.

(۵۲۳) (۱۹۳) شاهنامهٔ فردوسی کتابت متوسط ۹۳۸ق (۱۵۳۱م) درموزهٔ ایران باستان.

(۵۴۴-۵۲۴) (۲۱۴-۱۹۴) ۲۱ قطعه کتابت خوش که در مشهد نوشته شده، در کتابخانه سلطنتی ایران.

(۵۴۵) (۲۱۵) یك قطعه در مجموعهٔ سلطان القرائی تهران.

(۵۴۶) (۲۱۶) یك قطعه در مجموعهٔ کریمزاده تهران.

(۵۴۷) (۲۱۷) گلستان و بوستان سعدی بقلم عالی شیوا، غره ذیقعده ۹۶۳ق (۱۵۵۵ م) درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(خ ۲۹۲-رك: ۷۴ و فهرست)

-۲۱۸-۲۱۹- (۵۴۸-۵۴۹)

خطوط سلیم نشابوری:

وی خطاط و مذهب و نقاش و شاگرد شاه محمود نشابوری و و از اقران سلطان محمد نور بود که در سنه ۹۹۰ق ۱۵۸۱م در مشهد درگذشت، از آثار اوست:

(۵۴۸) (۲۱۸) چهل حدیث بکتابت خوش خفی رنگه درمشهددر سنه ۹۶۴ ق ۱۵۵۶ م نوشته شده، از مجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۵۴۹) (۲۱۹) یك قطعه کتابت جلی خوش تحریر مشهد ۹۶۸ق ۱۵۶۰م ازمجموعهٔ سلطان القرائی تهران. (خ ۲۸۴)

-۲۲۰-۲۲۱- (۵۵۰-۵۵۱)

خطوط محمد حسین بن خواجه سیف الدین علی:

(۵۵۰) (۲۲۰) دیوان جامی نوشتهٔ ۹۷۱ ق ۱۵۶۳م در کتابخانه

سلطنتی ایران.

(۵۵۱) (۲۲۱) کلیات جامی نوشتهٔ ذیحجه ۹۷۴ق ۱۵۶۶م کتابخانه مجلس تهران (خ ۶۸۷)

-۲۲۲-۲۲۳- (۵۵۲-۵۵۳)

مجموعهٔ ترجیع بندها (رك: فهرست)

در کتابخانهٔ مجلس تهران مجموعهٔ ۲۱ ترجیع بند بخطوط خوش خطاطان در بار پیر بوداق بن جهانشاه قراقویونلو موجود است و ترجیع بند سعدی و ترجیعی از سلمان ساوجی بقلم جلی خوش شرف الدین حسین مشهدی است که مخطوطاتش در ایاصوفیه و کتابخانهٔ فاتح استانبول هم هست. در همین مجموعه ترجیع ها، ترجیعی بقلم جلی خوش سلطان علی مشهدی هم موجود است. (خ ۱۵۶/۲۷۲)

-۲۲۴- (۵۵۴)

مجموعه اشعار بخط حسن تونی:

حسین بن علی تونی از خطاطان نیمهٔ اول قرن ۹ ه و مقلد روش اظهر تبریزی است. یك مجموعهٔ اشعار کمال و امیرخسرو و بساطی و عصمت و ناصر بخاری بقلم خفی او در کتابخانهٔ مهدی بیانی در تهران بود که دراواخر جمادی الاولی سنه ۸۲۱ ق ۱۴۱۷ م در مشهد رضوی نوشته است. (خ ۱۵۸)

-۲۲۵-۲۲۸- (۵۵۵-۵۵۸)

مخطوطات کمال الدین حسین هروی:

(۵۵۵) ۲۲۵- کلمات قصار حضرت علی در کتابخانهٔ سلطنتی

ایران (نمره ۴۰۵) ۴۴ صفحه ۷ سطری نسخه بسیار برگزیدهٔ مذهب ومرصع عالی بارقم اودر ربیع الاول سنه ۹۳۳ق ۱۵۲۶م

(۵۵۶-۵۵۷) ۲۲۶-۲۲۷: دوقطعه بقلم ثلث و نسخ ممتاز وعالی برقم: کمال الدین حسین الحافظ الهروی فی المشهد المقدس شهور بیع-الاول ۹۳۳ ق (۱۵۲۶م) درهمین کتابخانه.

(۵۵۸) ۲۲۸- کتیبهٔ صفه مسجد جامع اصفهان نیز بقلم عالی ثلث اوست «انجام یافت فی تاریخ ثمان وثلاثین و تسعمائه ، کتبه کمال الدین حسین حافظ هروی.» (خ ۱۶۹)

-۲۲۹-(۵۵۹)

خط پیرعلی جامی:

ظفرنامهٔ هاتفی در کتابخانهٔ سپهسالار (تهـران) خط جلی متوسط پیرعلی الکاتب الجامی که تاسنه ۹۳۳ ق ۱۵۲۶ م زنده بود، وردستگاه امیرعلی شیر درهرات کتابت میکرد. (خ ۱۰۶)

-۲۳۰- (۵۶۰)

خط نورالدین محمد پورانی (رك: ترکیه)

یك قطعه ازیك مرقع بارقم «مشقه نورالدین محمد پورانی» در کتابخانه سپهسالار تهران. (خ ۶۶۴)

-۲۳۱- (۵۶۱)

خط دوری درمکه

قطعه نستعلیق نیم جلی خوش بـارقم وتاریخ «العبد کاتب الملك المشتهر بدوری فی تاریخ شهر شوال سنه ۹۸۵ (۱۵۷۷م) تحریراً فی مکة-

المشرفه» درمجموعهٔ خانم پروین شیبانی تهران (خ ۹۶)

-۲۳۲- (۵۶۲)

قطعه خط بهرام میرزا

درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران، بقلم خوش با رقم «مشقه بهرام-الصفوی»(خ ۱۰۴)

-۲۳۳- (۵۶۳)

تیمورنامهٔ هاتفی خط‌شاه محمد دره‌یی

بقلم شاه محمد دره‌یی ۷ ربیع‌الثانی ۹۷۶ ق (۱۵۶۸م) در بلدهٔ قندهار نوشته شده (خ ۲۹۲)

-۲۳۴-۲۳۵- (۵۶۴-۵۶۵)

خطوط اظهر تبریزی (رك: فهرست)

(۵۶۴) (۲۳۴) سفینهٔ اشعار درمجموعهٔ مخطوطات حاج محمد نخجوانی تبریز بقلم‌نستعلیق خوش وعناوین رقاع بخط اظهـر تبریزی مرقوم‌سنه ۸۷۷ق (۱۴۷۲م) (خ ۷۱/۱)

(۵۶۵) (۲۳۵) مثنوی مولوی بلخی‌شش دفتر کامل: درمجموعهٔ مهدی‌بیانی تهران، نستعلیق‌خفی وعناوین رقاع بامضای اظهرتبریزی‌در ربیع‌الاول سنه ۸۷۲ق (۱۴۶۷م) (خ ۷۱/۱)

-۲۳۶- (۵۶۶)

یوسف و زلیخا بخط بابای حصاری:

درکتابخانه سلطنتی‌ایران، بارقم: المحتاج الی‌رحمةالباری‌بابای حصاری... دربلدهٔ حصار نوشته‌شد سنه ۹۷۳ق (۱۵۶۵م) (خ ۸۴/۱)

-۲۳۷-۲۳۸- (۵۶۷-۵۶۸)

خط درویش محمد سمرقندی (رك: فهرست)

ازخطاطان قرن‌دهم‌هجری، نویسندهٔ قطعه خط‌در کتابخانهٔ‌سلطنتی ایران (خ ۷۱۶) و گلستان سعدی به نستعلیق خوش برقم درویش محمد-الکاتب درغرهٔ ربیع‌الآخر ۹۳۵ ق (۱۵۲۸م) (خ ۱۸۷)

-۲۳۹-۲۴۳- (۵۶۹-۵۷۳)

خطوط یاری هروی متوفا درهرات ۹۸۰ ق ۱۵۷۲م

(۵۶۹-۵۷۰) (۲۳۹-۲۴۰) دوقطعه‌ازیك مرقع کتابخانهٔ‌سلطنتی ایران.

(۵۷۱) (۲۴۱) یك‌قطعه‌در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۵۷۲) (۲۴۲) یك‌قطعه از یك مرقع آستانه رضوی مشهد.

(۵۷۳) (۲۴۳) دیـوان خطائی (شاه اسمعیل صفوی) و ده‌نامهٔ خطائی به‌نستعلیق خوش، بارقم: «برسم خزانه عالیشان عدالت‌نشان... محمدخان فـی‌شهور ۹۵۴ق (۱۵۴۶م) کتبه یـاری الکاتب» در کتابخانهٔ سلطان‌القرائی تهران. (رك: ترکیه) (خ ۹۶۶)

-۲۴۴-۲۴۵- (۵۷۴-۵۷۵)

خطوط یعقوب بن‌حسن:

(۵۷۴) (۲۴۴) ظفر نامهٔ تیموری علی یزدی به‌نستعلیق خوش و عنوانها به‌ثلث و رقاع عالی بـرقم: «یعقوب بن‌حسن الملقب به سراج الحسنی القطانی روزپنجشنبه ۲۴ جمادی‌الاخری سنه ۸۴۰» (۱۴۳۶م) در کتابخانهٔ مجلس تهران.

(۵۷۵) (۲۴۵) دیوان حافظ:

در کتابخانهٔ‌سلطنتی ایران‌برقم: «العبدالمذنب یعقوب الکاتب... ۲۰ ربیع الآخر ۸۵۰» (۱۴۴۶م) (خ ۹۷۱)

(۵۷۶) -۲۴۶-

گلستان سعدی مصور:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران. که برای بایسنغر میرزا درسنه ۸۳۹ق ۱۴۲۶ م در هرات نوشته و پیراسته شده و هشت تصویر بدیع و زیبا دارد، که حاوی تمام محسنات و ممیزات هنرهراتست. (صنایع ایران ۱۰۵)

(۵۷۹-۵۷۷) -۲۴۹-۲۴۷-

خطوط محمد رحیم مشهدی شاگرد سید احمد مشهدی:

(۵۷۷) (۲۴۷) یك قطعه کتابخانهٔ آستانهٔ مشهد.

(۵۷۸) (۲۴۸) دیوان حافظ در مجموعهٔ سلطان القرائی تهران، نوشتهٔ ۹۹۳ق (۱۵۸۴م)

(۵۷۹) (۲۴۹) یك قطعهٔ وی‌درمرقع روان کوشکو استانبول هم هست. (خ ۷۲۱)

(۵۸۰) -۲۵۰-

خط محمد سعیدهروی بن‌مسعود:

کلیات امیر خسرو دهلوی در کتابخانهٔ سلطنتی ایران، که برای قطب شاه‌هندی در ۹۷۲ ق (۱۵۶۴ م) نوشته است. خ (۷۴۷)

(۵۸۱) -۲۵۱-

شاهنامه بخط محمد شنقشی:

نام وی محمدبن محمد علی حنفی از قدیمترین نستعلیق نویسان است که شاهنامهٔ کتابخانهٔ سلطنتی ایران را به‌خط نسخ وثلث عالی در سلخ صفر ۸۴۴ق ۱۴۴۰م نوشته است (خ ۷۵۵)

(۵۸۶-۵۸۲) -۲۵۶-۲۵۲-

خطوط شفیعای حسینی هروی

(محمد شفیع شکسته‌نویس قرن ۱۱ ه ازبقایای مکتب هرات)

(۵۸۲) (۲۵۲) یك قطعه نستعلیق از مرقع کتابخانهٔ ملی تهران (بی‌تاریخ)

(۵۸۴-۵۸۳) (۲۵۴-۲۵۲) دوقطعه نستعلیق‌ازهمین کتابخانه بارقم محمد شفیع هروی. (بی‌تاریخ)

(۵۸۶-۵۸۵) (۲۵۶-۲۵۵) دوقطعه نستعلیق مجموعهٔ مهدی‌بیانی تهران. (بی‌تاریخ) (خ ۷۶۴)

(۵۸۷) -۲۵۷-

خط محمدصالح بن‌کمال‌الدین حسین مشهدی

مجالس المؤمنین در کتابخانهٔ سلطنتی ایران نوشتهٔ ۲ ذیحجه ۱۰۷۲ق ۱۶۶۱م ازاواخر هنرهرات (خ ۷۷۸)

(۵۸۸) -۲۵۸-

خط محمدصالح هروی

یك‌قطعه نستعلیق خوش مجموعهٔ مهدی بیانی تهران در ۱۰۸۷ق

۱۶۷۵م از اواخر هنر هرات (خ ۷۷۹)

-۲۵۹-۲۶۷- (۵۸۹-۵۹۷)

خطوط مالك دیلمی (رك: تركیه) ازمتفرعات هنر هرات

(۵۸۹) (۲۵۹) رسالهٔ باب‌حادی‌عشر بارقم مالك دیلمی درشهور ۹۵۶ق ۱۵۴۸م در کتابخانهٔ نصرالله تقوی تهران.

(۵۹۰-۵۹۶) (۲۶۰-۲۶۶) هفت قطعه خطوط وی در کتابخانهٔ سلطنتی تهران و مجموعه مهدی بیانی تهران.

(۵۹۷) (۲۶۷) منتخب سبحة‌الابرار جامی برای عبدالمحسن در ذی‌قعده ۹۵۰ق ۱۵۴۳م درمجموعه مهدی بیانی تهران.

-۲۶۸- (۵۹۸)

خط محمدتقی هروی از متفرعات هنر هرات:

منتخبات اشعار درمجموعهٔ مهندس مزدا تهران، باکتابت عالی درسنه ۹۹۷ق ۱۵۸۸م (خ ۶۷۱)

-۲۶۹- (۵۹۹)

خط محمدبن عبدالله معروف به‌ابولیث ستاران:

نسخهٔ کتاب علم‌هیئت کتابخانهٔ مجلس تهران بخط تعلیق‌متمایل به نستعلیق اواسط رجب ۸۲۶ ق ۱۴۲۲م که‌از سواد مؤلف نقل کرده واین نسخه مورد مطالعه الغ بیگ کورگانی هم‌بوده و بخط او مطالبی‌دارد. (خ ۷۸۶)

-۲۷۰-۲۷۲- (۶۰۰-۶۰۲)

خطوط محمد ابریشمی مشهدی شاگرد سلطان
علی مشهدی متوفا ۹۳۵ق ۱۵۲۸م

(۶۰۰) (۲۷۰) یك قطعه در مرقع کتابخانهٔ سلطنتی تهران.

(۶۰۱) (۲۷۱) سورهٔ فاتحه درمجموعهٔ کریم‌زادهٔ تهران.

(۶۰۲) (۲۷۲) یك قطعه درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

-۲۷۳-۲۷۴- (۶۰۳-۶۰۴)

خطوط میرمحمد باقربن میرعلی هروی (رك: ترکیه)

(۶۰۳) (۲۷۳) یك قطعه درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۶۰۴) (۲۷۴) مقدمهٔ مرقع خط میرعلی پدر خود را به‌خط‌عالی نوشته در مجموعهٔ مذکور (خ ۶۶۰)

-۲۷۵-۲۷۶- (۶۰۵-۶۰۶)

خطوط محمود مذهب هروی:

(۶۰۵)۲۷۵- سبحة‌الابرار جامی نوشته‌شده‌درمکه ۹۵۱ق۱۵۴۴م بارقم «کتبه العبد محمود المذهب الهروی» مهدی بیانی درتهران دیده (خ ۸۹۲)

(۶۰۶)۲۷۶-یك قطعه کتابت‌خوش‌وی بسفیداب درمجموعهٔ‌مهدی بیانی تهران (رك: ترکیه مرقع شاه اسماعیل و ۲۰)

-۲۷۷-(۶۰۷)

خط محیی شیرازی استاد اقلام سته:

صد کلمه حضرت علی با ترجمهٔ منظوم فارسی به نستعلیق خفی

۱۲ جمادی‌الاخری ۸۷۸ق ۱۴۷۳م در کتابخانهٔ سلطنتی ایران (خ ۸۹۵)

-۲۷۸-۲۸۵-(۶۰۸-۶۱۵)

مخطوطات محیی هروی (رك: افغانستان- ترکیه)

(۶۰۸) ۲۷۸- دیوان ترکی نوائی در کتابخانهٔ سلطنتی ایران، بکتابت خفی «کتبه... محیی هروی ۹۸۶ق» ۱۵۷۷م

(۶۰۹) ۲۷۹- منتخب بوستان سعدی درهمین کتابخانه، مؤرخ آخر شعبان ۹۶۷ ق ۱۵۶۰م

(۶۱۰-۶۱۱-۶۱۲-۶۱۳) ۲۸۰-۲۸۳ سه قطعه خوش خط اودر همین کتابخانه ویك قطعه کتابت اودرمورخ ۹۸۲ق ۱۵۷۴م در کتابخانهٔ ملی تهران.

(۶۱۴-۶۱۵) ۲۸۴-۲۸۵ دوقطعه ازیك مرقع آستانهٔ مشهد (خ ۸۹۶)

-۲۸۶-۲۹۱- (۶۱۶-۶۲۱)

مخطوطات شیخ مرشدالدین عطار شیرازی (قرن دهم)

(۶۱۶) ۲۸۶- حدیقة‌الحقیقه سنایی مؤرخ نه‌صد... درشیراز (رقم عشرات محو شده) سلطنتی ایران.

(۶۱۷) ۲۸۷- شاه و درویش هلالی مؤرخ ۲۲ رمضان ۹۵۰ ق ۱۵۴۳م درهمین کتابخانه.

(۶۱۸) ۲۸۸- سلسلة‌الذهب جامی مؤرخ جمادی الثانیه ۹۴۸ ق ۱۵۴۱م درمجموعهٔ عباس مزدا، تهران.

(۶۱۹)۲۸۹–حالنامهٔ عارفی بتاریخ رمضان ۹۴۹ق ۱۵۴۲ م در مجموعهٔ سلطان القرائی، تهران.

(۶۲۰) ۲۹۰– مثنویات خواجو مؤرخ۳ محرم۹۵۳ق۱۵۴۵مدر مدرسهٔ سپه‌سالار، تهران.

(۶۲۱) ۲۹۱ –کلیات سعدی مؤرخ شوال ۹۳۲ق ۱۵۲۵م عتیقه فروشی تهران.

–۲۹۳–۲۹۴– (۶۲۲–۶۲۴)

خطوط مظفرحسین بن محمدامین (قرن دهم)

(۶۲۲) ۲۹۲– خسرو وشیرین‌هاتفی در کتابخانهٔ سلطنتی ایران، نوشته ۹۸۰ق ۱۵۷۲م.

(۶۲۳–۶۲۴) ۲۹۳–۲۹۴ دوقطعه درهمین کتابخانه بارقم «مشقه مظفرحسین» (رك: ترکیه، خ ۹۰۰)

–۲۹۵–(۶۲۵)

مجموعهٔ خط مولانا معروف بغدادی:

یك‌مجموعهٔ منتخب اشعار و ازانجمله برخی اشعارخود معروف که‌همه به‌نستعلیق متوسط اوست و باید آنرا بین ۷۸۴–۷۸۸ق ۱۳۸۱–۱۳۸۵م نوشته باشد وقدیمترین مجموعهٔ مدون این‌خطست در کتابخانهٔ سلطنتی ایرانست که در آخر امضای معروف دارد.

وی از خطاطان معروف عصـر تیموریانست که درسنه ۷۸۴ ق ۱۳۸۱مدربغداد بدربار سلطان احمد جلایر پیوست و بعدازآن بامیرزا سکندرگورگانی بود، و درسنه ۸۱۷ق ۱۴۱۴م شاهرخ اورا ازاصفهان

به‌هرات آورد و در سنه ۸۳۰ق ۱۴۲۶م در قضیه سوء قصد بر شاهرخ متهم گشت و در حصار هرات درحبس مرد. (خ۹۱۵)

-۲۹۶-۲۹۸- (۶۲۶-۶۲۸)

مخطوطات محمد مؤمن‌بن شاه محمود هروی

برادر محمدحسین مجلد و پسر شاه محمد هرویست که بعد از ۹۷۱ق ۱۵۶۳م از هرات بهند رفت و در کتابخانهٔ عبدالرحیم‌خان‌خانان بود که در سنه ۱۰۲۵ ق ۱۶۱۵م در هند مرد، از آثار اوست:

(۶۲۶) (۲۹۶) شاهنامهٔ فردوسی در دو مجلد که برای‌خان‌خانان درسنه ۱۰۱۳ق ۱۶۰۴م نوشته با رقم: «محمد مؤمن‌بن شاه محمود- الهروی» درکتابخانهٔ ملك تهران است.

(۶۲۷) (۲۹۷) دیوان امیرشاهی بتاریخ شهرمحرم‌الحرام۹۷۱ق (۱۵۶۳م)دردارالسلطنه‌هرات نوشته‌درمجموعهٔ‌مهندس‌عباس‌مزدا، تهران.

(۶۲۸) (۲۹۸) رسالهٔ موجودات میرسید شریف بقلم‌خفی نوشتهٔ ۱۰۱۸ ق۱۶۰۹م بمقـام برهان پور «کتـبه محمد مومن‌الهـروی» در کتابخانهٔ سید نصرالله تقوی، تهران. (خ۸۴۶)

-۲۹۹-۳۰۰- (۶۲۹-۶۴۰)

مخطوطات جلال‌الدین محمد شاگرد سلطان محمد مشهدی (رك: ترکیه)

(۶۲۹) (۲۹۹) سبعهٔ جامی کتابخانهٔ سلطنتی ایران، با رقم: «جلال‌الدین محمودبن فیروزبخت‌الحسینی» دارای تواریخ: رمضان ۹۷۸ق ۱۵۷۰م و رمضان ۹۷۶ق ۱۵۶۸ و محرم ۹۶۳ق۱۵۵۵م.

(۶۳۰) (۳۰۰) دیوان شاهی با رقم میرمحمود۱۰۰۴ ق ۱۵۹۵م

در همین کتابخانه. (خ۸۶۴)

-۳۰۱-۳۰۲- (۶۳۱-۶۳۲)

مخطوطات زین الدین محمود شاگرد سلطان علی مشهدی (متوفا ۹۲۵ق ۱۶۱۸م)

(۶۳۱)(۳۰۱) دیوان نظام هروی بکتابت جلی و رقم «زین الدین محمود الکاتب ۹۰۷ق» ۱۵۰۱م در کتابخانهٔ سلطنتی ایران.

(۶۳۲) (۳۰۲) دیوان جامی در مجموعهٔ عبدالحسین انصاری تهران. (خ۸۶۵)

-۳۰۳- (۶۳۳)

خط محمود بن سلطان علی (رك : ترکیه)

دیوان امیرشاهی کتابخانهٔ سلطنتی ایران برقم « کتبه محمود بن سلطان علی سنه ۹۶۷ق» ۱۵۵۹م (خ۸۷۵)

-۳۰۴-۳۰۵- (۶۳۴-۶۳۵)

مخطوطات شیخ محمود هروی (رك: ترکیه، انگلستان)

(۶۳۴) (۳۰۴) چهل کلمه با ترجمه فارسی به نستعلیق خوش در سنه ۸۶۹ق ۱۴۶۴م در بغداد نوشته در کتابخانهٔ عباس مزدا تهران.

(۶۳۵) (۳۰۵) چند ترجیع‌بند در مجموعهٔ ترجیعات بکتابت جلی ۷ ذیحجه ۸۶۶ق ۱۴۶۱ در کتابخانه مجلس تهران.

-۳۰۶-(۶۳۶)

خط میر محمدعلی

یك قطعهٔ نستعلیق کتابخانهٔ آستانهٔ مشهد بـا رقم « بدارالسلطنه

سمرقند . . . میرمحمدعلی فی‌شهور سنه ۱۰۰۱ق» ۱۵۹۲م (خ۷۹۰)

-۳۰۷-۳۰۹- (۶۳۷-۶۳۹)

خطوط شیخ محمدبن فخرالدین احمدکاتب سلطانی هروی(رك: هند، ترکیه)

(۶۳۷) (۳۰۷) دیوان جامی در مجموعهٔ سلطان‌القرائی تهران با رقم: «شیخ محمدبن فخرالدین احمدالسلطانی... فی‌سلخ رمضان سنه ۹۱۴ و شوال ۹۲۱ق» (۱۵۰۸-۱۵۱۴م)

(۶۳۸) (۳۰۸) شش دفتـر مثنوی مولـوی در مجموعهٔ دکتور صحت تهران با رقم همین شیخ محمدالکاتب سنه ۹۰۲ق ۱۴۹۶م.

(۶۳۹) (۳۰۹) دیوان جامی در مجموعهٔ مجبد موقرتهران‌با رقم همین شیخ محمد در سنه ۹۱۹ق ۱۵۱۲م. (خ۸۰۵)

-۳۱۰-۳۱۶- (۶۴۰-۶۴۶)

خطوط‌محمد قاسم‌بن شادیشاه‌حدود ۹۶۰ق ۱۵۵۲م (رك: ترکیه)

(۶۴۰) (۳۱۰) دیوان امیرشاهی سبزواری در کتابخانهٔ سلطنتی ایران ، ۱۵۰×۲۶۵ جلد ساغری، صفحات متن و حاشیه و سرلوح مذهب‌مرصع عالی۸۲صفحه، خط‌نستعلیق خفی خوش بقلم‌محمدقاسم‌ـ ابن شادیشاه در سنه ۹۵۵ق ۱۵۴۷م.

(۶۴۱) (۳۱۱) گوی و چوگان عارفی به‌نستعلیق خوش کـه در دارالسلطنه هرات نوشته (تاریخ‌آن خوانده نمیشود)

(۶۴۲-۶۴۳) (۳۱۲ - ۳۱۳) دو قطعه جلی و خفی خوش در کتابخانه سلطنتی ایران.

(۶۴۴-۳۱۴) یك قطعه خوش کتابخانهٔ ملی‌تهران.

(۶۴۵) (۳۱۵) یك قطعه خوش مجموعه دکترمهدوی تهران.

(۶۴۶) (۳۱۶) یك قطعه خوش مجموعهٔ مهدی‌بیانی تهران. (خ ۸۰۸)

-۳۱۷-۳۲۰- (۶۴۷-۶۵۰)

مخطوطات محمد قوام شیرازی مشهور به‌حمامی (رك: ترکیه)

(۶۴۷) (۳۱۷) صفوة‌الصفی‌شوال ۹۵۸ق ۱۵۵۰م‌سلطنتی‌ایران.

(۶۴۸) (۳۱۸) خمسهٔ نظامی (بی‌تاریخ) همین کتابخانه.

(۶۴۹) (۳۱۹) گلستان و بوستان سعدی (بی‌تاریخ) درمجموعه اسفرجانی اصفهان.

(۶۵۰) (۳۲۰) رباعیات خیام ۹۵۸ق ۱۵۵۰م کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

-۳۲۱-۳۲۳- (۶۵۱-۶۵۳)

خطوط دوست محمدهروی (رك: فصل ۲ عدد ۴۵ و فهرست)

(۶۵۱) (۳۲۱) قرآن شریف:

موزه قم ایران، دوست محمد این نسخه را بسه قلم نسخ‌وثلث و ریحان برای شاه طهماسپ در سنه ۹۶۸ق ۱۵۶۰م نوشت و حاج‌آقا کافور آنرا در سنه ۱۰۹۴ ق ۱۶۸۲ م وقف آستانهٔ معصومهٔ قم نمود. (خ۱۹۰)

(۶۵۲) (۳۲۲) مجالس‌العشاق:

در کتابخانهٔ مدرسهٔ سپه سالار تهران ، به نستعلیق خوش و رقم «دوست محمدالکاتب در ربیع‌الثانی سنه ۹۷۲ق» ۱۵۶۴م (خ۱۹۱)

(۶۵۳) (۳۲۳) یك قطعه خط:

در مجموعهٔ سلطان‌القرائی (ایران) به نستعلیق خفی‌خوش بارقم «اقل‌العباد دوست محمد» (خ۱۹۱)

-۳۲۴- (۶۵۴)

حالنامهٔ عارفی بخط سلطان حسین:

درکتابخانهٔسلطنتی‌ایران، بکتابت خوش با رقم: «سلطان‌حسین‌ـ الهروی درسنه ۹۶۳ق(۱۵۵۵م) دربخارادرخانقاه خواجه‌محمدپارسا.» (خ ۲۳۳)

-۳۲۵- (۶۵۵)

قرآن شریف:

بخط عبدالخالق‌بن حبیب‌الله هروی در سنه ۹۸۴ ق ۱۵۷۶ م. در موزهٔ ایران باستان تهران.

-۳۲۶- (۶۵۶)

خمسهٔ نظامی بخط شمس‌الدین محمد:

وی اصلاکرمانی و از خطاطان مکتب هراتست که این خمسه را در ذیحجه ۹۱۷ق ۱۵۱۱م در تبریز ختم کرده و تاریخهای رمضان ۹۱۵ق ۱۵۰۹، و ۹۱۸ق ۱۵۱۱م هم دارد، درکتابخانهٔ مجلس تهران (رك: ترکیه) (خ۸۲۴)

-۳۲۷- (۶۵۷)

دیوان اوحدی بخط علی‌جان:

درکتابخانهٔ مدرسهٔ سپه‌سالار تهران، بقلم علی‌جان‌بن حیدر علی

هروی در جمادی‌الاخری سنه ۱۰۰۵ق ۱۵۹۶م به‌نستعلیق‌خفی‌متوسط، که این کاتب گمنام قرن دهم از بقایای مکتب هراتست (خ۴۵۱)

-۳۲۸- (۶۵۸)

دیوان جامی بخط درویش‌علی:

در کتابخانه سید نصرالله تقوی تهران، به نستعلیق خفی متوسط بشیوهٔ اظهر با رقم درویش علی در اواخر محرم سنه ۸۶۹ ق ۱۴۶۴م (خ ۴۵۶)

-۳۲۹- (۶۵۹)

خمسهٔ جامی بخط قاسم علی شیرازی:

وی شاگرد میرعلی هروی و محمد ابریشمی و از خوشنویسان کتابخانهٔ سلطان حسین بایقرا در هرات بود (حدود ۹۰۰ ق۱۴۹۴م) در کتابخانهٔ سلطنتی ایران (خ۵۸۱)

-۳۳۰-۳۳۲- (۶۶۰-۶۶۲)

مخطوطات کمال ثانی:

در عصر تیموریان قرن‌نهم نستعلیق نویس بود، درمجموعهٔعالی تورك گلدی سفیرترکیه در تهران دیوان سوزنی برقم«کمال‌ثانی»بتاریخ ۱۰ رجب ۸۶۴ق ۱۴۵۹م موجود بود.

در کتابخانه سلطنتی ایران دیوان سیف اسفزنگ ودیوان‌خاقانی به‌نستعلیق و رقم « کمال‌ثانی در سنه ۸۶۶ ق » محفوظست کـه برای سلطان محمدبن سلطان مراد عثمانی نوشته شده است. (خ ۵۸۹)

-۳۳۳- (۶۶۳)

خمسهٔ نظامی کارمیرك هروی:

امیرروح‌الله معروف به‌میرك هروی خوشنویس ومذهب و نقاش استاد مکتب هراتست که کارهای او بین ۸۸۵ تا ۹۳۵ ق ۱۴۸۰-۱۵۲۸م دوام‌داشت. از آثاروی سه مجلس درخمسهٔ نظامی کتابخانهٔ فخرالدین نصیری در تهران است و دران بهزاد و قاسم علی هم نقاشی کرده‌انـد (کتابخانه‌های ایران ۱۲۲)

-۳۳۴-۳۳۵- (۶۶۴-۶۶۵)

مخطوطات عبدالرحیم انیسی خوارزمی:

فرزند خطاط ماهرعبدالرحمن خوارزمی است که بعد از۹۰۲ق ۱۴۹۶ م از جهان رفته و بدربارسلطان یعقوب و پسرش رستم محشور بود ویعقوبی و رستمی امضا می کرد، ازآثار اوست:

(۶۶۴) (۳۳۴) دیوان حافظ به نستعلیق خفی متوسط بـا رقم عبدالرحیم درجمادی الاخره ۸۶۴ ق ۱۴۵۹ م درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۶۶۵) (۳۳۵) صفحهٔ‌آخر دیوان مزین خود انیسی با رقم کتبه عبدالرحیم اتحافـاً لحضرة . . . الامیر محمدبن‌الدستور اعظم الامیر فضل‌الله سنه ۸۹۹ ق ۱۴۹۳ م. (مجموعهٔ مهدی بیانی تهران)

-۳۳۶-۳۶۱-(۶۶۶-۶۹۱)

مخطوطات عبدالرحیم هروی (عنبرین قلم)

وی درجوانی از خراسان بهند رفت و درکتابخانهٔ عبدالرحیم-

خان خانان و دربارجهانگیر بود والقاب عنبرین قلم و روشن قلم و جهانگیرشاهی یافت، آثار خوش نویسی او از ۹۹۹–۱۰۳۴ ق ۱۵۹۰-۱۶۲۴ م دیده شده و از بقایای مکتب هرات در هند است:

(۶۶۶) (۳۳۶) جهانگیرنامه بقلم نستعلیق خوش درسنه ۱۰۳۴ق ۱۶۲۴ م با رقم عبدالرحیم الهروی عنبرین قلم در آگره نوشته که در کتابخانه سلطنتی ایران است.

(۶۶۷–۶۶۸) (۳۳۷–۳۳۸) : دو قطعه ازمرقع گلشن در کتابخانه سلطنتی ایران (رك مرقع گلشن)

(۶۶۹–۶۷۱) (۳۳۹–۳۴۱) سه قطعه بقلم نستعلیق عبدالـرحیم عنبرین قلم در کتابخانهٔ آستانه رضوی مشهد .

(۶۷۲-۶۷۴) (۳۴۲–۳۴۴) دوقطعـه در دو مجموعهٔ خصوصی تهران با نستعلیق خوش و یکی با تاریخ ۹۹۹ ق ۱۵۹۰ م در آستانه مشهد .

(۶۷۵) (۳۴۵) یك قطعه برای کتابخانه شاهزاده سلطان خرم در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۶۷۶–۶۹۰) (۳۴۶–۳۶۰) پانزده قطعه مرقع شاه جهان با رقم عبدالرحیم هروی که یکی تاریخ ۱۰۰۲ ق ۱۵۹۳ م دارد از مجموعه مهدی بیانی تهران.

(۶۹۱) (۳۶۱) یك قطعه درمجموعهٔ کریم زاده تهران. (خ ۳۹۰-۳۹۱)

–۳۶۲- (۶۹۲)

تیمورنامه هاتفی بخط علاءالملك:

در کتابخانهٔ عبدالرحیم خلخالی تهـران ، به نستعلیق متوسط

علاءالملك سبزواری درسنه ۹۳۶ ق ۱۵۲۹ م خطاط وشاعر عصر امیر-
علی شیر نوائی (خ۴۳۲)

-۳۶۳- (۶۹۳)

نمونهٔ خطوط جعفر بایسنغری (رك: ۲۷ و۶۰۲)

در کتابخانهٔ ملی تهران سه صفحه نمونه‌های خطوط مختلف جعفر: نسخ، ریحان، ثلث، نستعلیق، رقاع، شکسته نستعلیق موجود است، که نمونهٔ بهترین خطاطی مکتب هرات باشد، این سه صفحه در سروی هنر ایران (س۳۱۳۴-۳۱۳۶) تحت نمرهٔ اشکال ۱۱۶۴-۱۱۶۶ درسنه ۱۹۶۰ م طبع شده است.

-۳۶۴-۳۶۸- (۶۹۴-۶۹۸)

خطوط نصیر کاتب نشابوری (متوفا ۹۶۲ ق ۱۵۵۴ م)

(۶۹۴) (۳۶۴) یك قطعه ثلث و نسخ و رقاع خوش با رقم «نصیر المنشی النیسابوری در سنه ۹۳۵ ق (۱۵۲۸ م) بمقام ترقون از اعمال سیستان» درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۶۹۵-۶۹۷) ۳۶۵-۳۶۷ : سه قطعه در مرقع بهرام میرزا (ترکیه ۷)

(۶۹۸) ۳۶۸: یك قطعه در کتابخانهٔ عمومی لینن گراد، که درمحرم ۹۴۸ ق ۱۵۴۱ م دراصفهان نوشته شده است. (خ ۹۴۴)

-۳۶۹- (۶۹۹)

تحفة الاحرار بخط نظام بن یقینی:

در کتابخانهٔ مجلس تهران، بدون تاریخ، که درقرن نهم نوشته

شده باشد (خ ۹۴۴)

-۳۷۰-۳۷۲- (۷۰۰-۷۰۲)

خطوط مقصود هروی:

(۷۰۰) ۳۷۰- دیوان جامی:

در کتابخانهٔ مدرسهٔ سپه سالار تهران، کتابت سلخ ذیقعده ۹۵۹ق ۱۵۵۱ م (خ ۹۱۷)

(۷۰۱) ۳۷۱- تحفةالاحرارجامی:

در مجموعـهٔ مهدی بیانی تهران، نـوشته ۹۲۸ ق ۱۵۲۱ م (خ ۹۱۹)

(۷۰۲) ۳۷۲- خمسهٔ جامی:

بموجب شرحیکه بازل‌گری درمنیاتور ایرانی (ص۲۱) می‌دهد یك نسخهٔ خطی خمسهٔ جامی مکتوبه ۹۲۸ ق ۱۵۲۲م موجود است که پنج مجلس مصور دوصفحه‌یی بامضای یکی از شاگردان بهزاد دارد، ویك مجلس آن که سکندرموسیقی می‌شنود (لوحه ۲۶ منیاتورایرانی) بامضای مقصود است که تمام سنن هنر هرات را با خلاقیت کاملی‌دران رعایت کرده و صفحات مصور آن سبك هنر هرات دارد، که در حـدود ۱۵۴۰ م درمکتب بخارا تعقیب می‌شد و وظیفهٔ پرورش هنر را دریـن ایام، شاهان ازبك شیبانی بـدوش خود گرفته و بقایای مصوران و خوش نویسان هرات را به‌بخارا جلب کرده بودند (متأسفانه بازل‌گری ننوشته که این نسخه خطی خمسهٔ جامی در کجاست؟)

درسروی، هنرایران لوحهٔ ۹۰۳ الف، ب غالباً ازهمین نسخهٔقصر گلستان تهرانست، که هردومناظر یوسف وزلیخاست و رقم «عمل قاسم

علی چهره کشا» دارد، و چهره کشی و منظر آرایی آنرا ازمکتب تبریز قلمداد کرده‌اند.

(۸۰۵-۷۰۳) -۴۷۵-۳۷۳-

مخطوطات میرعلی هروی (رك: فهرست وفصل ۲ عدد۷۷)

وی بلاشك یکی از اساتید بزرگ نستعلیق و همدوش سلطان علی مشهدی است ومخطوطات بسیارعالی و نفیس او در جهان زیاد است که ازانجمله است:

(۷۰۳) (۳۷۳) هفت اورنگ جامی در کتابخانهٔ سلطنتی ایران با رقم «علی‌الحسینی‌الهروی» در ربیع‌الاول ۹۲۸ ق ۱۵۲۱ م.

(۷۰۴) (۳۷۴) جام جم اوحدی در همین کتابخانه با رقم علی‌الحسینی در اواخر رمضان ۹۳۰ ق ۱۵۲۳ م درهرات.

(۷۰۵) (۳۷۵) تیمور نامهٔ هاتفی درهمین کتابخانه با رقم فقیر میرعلی.

(۷۰۶) (۳۷۶) نزهةالعاشقین علی‌بن محمود درهمین کتابخانه با رقم الفقیرمیرعلی.

(۷۰۷) (۳۷۷) نصایح لقمان با رقم میرعلی‌الکاتب در همین کتابخانه.

(۷۰۸) (۳۷۸) مناجات حضرت علی با رقم‌الفقیر علی‌الحسینی در شهور سنه ۹۱۴ ق ۱۵۰۸ م نسخه مذهب و مرصع ممتاز در همین کتابخانه.

(۷۰۹)(۳۷۹) ترجمهٔ چهل حدیث‌بقلم خفی‌عالی با رقم‌میرعلی-

الکاتب درهمین کتابخانه.

(۷۱۰) (۳۸۰) ترجمه چهل حدیث با رقم میرعلی‌الکاتب ببلدة بخارا ، درهمین کتابخانه مذهب ومجدول و مرصع کار بخارا .

(۷۱۱) (۳۸۱) مناجات خواجه عبدالله انصاری بارقم‌علی‌الکاتب فی‌سنه ۹۳۵ (۱۵۲۸م) ببلدة بخارا، دریك مجموعهٔ خصوصی تهران.

(۷۱۲) (۳۸۲) چهل حدیث بکتابت خفی بارقم میرعلی‌الکاتب درشهر رمضان ۹۴۸ ق (۱۵۴۱م) درکتابخانهٔ مجلس تهران.

(۷۱۳) (۳۸۳) ترجیع بندی از جامی با رقم علی‌الکاتب‌فی‌سنه ۹۳۵ ق ببلدة بخارا درکتابخانه مدرسهٔ سپه سالار تهران.

(۷۱۴) (۳۸۴) صدکلمه حضرت علی با ترجمهٔ فارسی با رقم علی‌الحسینی‌الکاتب فی‌سنه ۹۲۸ ق ۱۵۲۱ م درمجموعهٔ مهندس‌عباس مزدا، تهران .

(۷۱۵) (۳۸۵) گلستان سعدی با رقم میرعلی‌الکاتب درکتابخانهٔ مدرسهٔ سپه سالار، تهران.

(۷۱۶) (۳۸۶) نای نی جامی ، بصورت مرقع در ۲۰ رقعه ، کتابت جلی ممتاز که بهترین‌خطوط‌میرعلی‌است بارقم میرعلی‌الکاتب درسنه ۹۴۰ ق ۱۵۳۳ م در مجموعهٔ کتابهای خطی کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران .

(۷۱۷ - ۷۲۷) (۳۸۷-۳۹۷) مرقع ۱۱ رقعه با رقم میرعلی در سنه ۹۳۶ ق ۱۵۲۹ م، در یك مجموعهٔ خصوصی تهران .

(۷۲۸-۷۴۱) (۳۹۸-۴۱۱) مرقع ۱۴ رقعه با رقمهای مختلف

در کتابخانهٔ آستانهٔ مشهد.

(۷۴۲) (۴۱۲) بوستان سعدی: در کتابخانهٔ سلطنتی ایران بارقم میرعلی السلطانی درهرات ۹۰۷ ق ۱۵۰۱ م که منیاتورهای عالی آن در ۹۷۰ ق ۱۵۶۲ م بامر عبدالله‌خان ثانی بن اسکندر پادشاه ازبك ساخته شده است (خ ۵۱۶)

(۸۰۳-۷۴۳) (۴۱۳-۴۷۳) درمرقع گلشن شصت ویك رقعه بقلم اوست (رك: فهرست)

(۸۰۵-۸۰۴) (۴۷۵-۴۷۴) دو قطعه نستعلیق جلی بامضای میرعلی (؟) درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران (خ ۱۱/۲)

یادداشت: دکتور مهدی بیانی در حدود ۳۰۰ قطعه بقلم‌های مختلف با تاریخ‌های بین سال ۹۲۵ تا۹۵۱ ق ۱۵۴۴ م در کتابخانه‌های دنیا دیده است (خ ۵۱۶)

-۴۷۶-۴۹۲- (۸۰۶-۸۲۲)

مخطوطات میرعلی تبریزی

فرزند حسن تبریزی واستاد خطوط وحافظ قرآن وشاعر دربار امیر تیمور کورگان و شاهرخ است که او را «واضع‌الاصل» نستعلیق گفته‌اند، وفاتش ۸۵۰ ق ۱۴۴۶ م است.

(۸۰۶-۸۱۷) (۴۷۶-۴۸۷) مرقع دوازده قطعه مناجات حضرت علی با ترجمهٔ فارسی آن در کتابخانه سلطنتی ایران بارقم «فقیرمیرعلی».

(۸۱۸) (۴۸۸) خمسهٔ نظامی درمتن وخمسهٔ امیر خسرو دهلوی

برحاشیه درکتابخانهٔ ملی تهران به‌نستعلیق خفی با رقم (کتبه‌العبدعلی) درسنه ۸۲۴ ق ۱۴۲۰ م.

(۸۱۹) (۴۸۹) کلیات سعدی به‌نستعلیق خفی در یك مجموعـهٔ شخصی تهران که تاریخ شعبان ۸۴۰ ق ۱۴۳۶ م دارد، و دریك قصیده فارسی به‌نام ممدوح خود علی ونام خود علی ومتاع شعر و خط خود اشاره می کند.

(۸۲۰) (۴۹۰) یك قطعهٔ منظومهٔ سه‌بیتی فارسی که شایدازاشعار خود میرعلی باشد و در آخر آن رقـم صریح «میرعلی کاتب تبریزی» دیده می‌شود در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران بود.

ازین چهار اثرفقط اثرچهارم بلاشك بمیرعلی تبریزی واضع‌-الاصل نسبت شده میتواند، درانتساب دیگران باوشك است.

(۸۲۱-۸۲۲) ۴۹۱- ۴۹۲: دو رقعه کتابخانهٔ روان‌کوشکـو در استانبول، که سورهٔ فاتحه بقلم بسیار استوار و پخته و زیبای نستعلیق است. این دواثر با وجودی که رقم «الفقیر علی تبریزی» دارد ، ولـی وجـود چنین خط پختهٔ استوار را در ابتدای وضع نستعلیق مستبعد شمرده‌اند، پس باید نویسندهٔ این فاتحه، علی بن محمود تبریزی باشد که یك نسخهٔ مرصادالعباد بخط او درموزهٔ کابل بود (خ ۴۴۶)

یادآوری: دربارهٔ قدمت خط نستعلیق و پختگی آن قبل ازمیر-علی، به‌فصل اول این کتاب رجوع شود.

-۴۹۳- (۸۲۳)

یوسف و زلیخای جامی بخط علی جامی:

به‌نستعلیق متوسط فخرالدین علی بن محمد اصغرالجامی بتاریخ

۶ ربیع‌الاول سنه ۹۹۱ ق (۱۵۸۲ م) در دارالسلطنهٔ هرات نوشته شده و در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران است (خ ۴۵۰)

-۴۹۴-۴۹۶- (۸۲۴-۸۲۶)

مخطوطات عبدالواحد مشهدی:

ازشاگردان سلطان علی مشهدی و خطاطان دربار سلطان سلیمان عثمانی (۹۲۶-۹۷۴ ق ۱۵۱۹-۱۵۶۶ م)

(۸۲۴)(۴۹۴) دیوان سلطان سلیم عثمانی به‌نستعلیق خوش با رقم عبدالواحد درکتابخانه سلطنتی ایران.

(۸۲۵) (۴۹۵) بوستان سعدی با رقم عبدالواحد مشهدی در کتابخانه سید نصرالله تقوی، تهران.

(۸۲۶) (۴۹۶) روشنائی‌نامه به‌نستعلیق خوش با رقم عبدالواحد مشهدی که در پشت کتاب در شمسهٔ مرصعی بقلم ریحان خوش‌بزر نوشته «برسم‌الخزانة العامرة السلطانیه عمرهـاالله» درکتابخانه تقوی مذکور تهران (خ ۴۱۷)

-۴۹۷-۴۹۸- (۸۲۷-۸۲۸)

مخطوطات ناصرکاتب:

(۸۲۷) (۴۹۷) تحفة‌الاحرار جامی بی تاریخ در کتابخانه سلطنتی ایران.

(۸۲۸) (۴۹۸) مثنوی مولانا و دیوان شمس مـورخ ۸۳۳ ق ۱۴۲۹ م درهمین کتابخانه (خ ۹۳۶)

-۴۹۹-۵۰۰- (۸۲۹-۸۳۰)

مخطوطات عبدالوهاب حجازی:

ازخطاطان قرن دهم متعلق بمکتب هرات و پیرو شیوه سلطـان محمد نور است:

(۸۲۹) (۴۹۹) خمسه امیرعلـی شیر نوائی (ترکی) به نستعلیق متوسط با رقم عبدالـوهاب الحجازی در رجب ۹۸۷ ق ۱۵۷۸ م در کتابخانهٔ سلطنتی ایران.

(۸۳۰) (۵۰۰) خمسه نظامی : که مهدی بیانی در تهران دیـده به‌نستعلیق خفی متوسط با رقم عبدالوهاب‌بن ابوالمکارم‌الحجـازی در ذی حجة سنه ۹۸۲ ق ۱۵۷۴ م (خ ۴۱۸)

-۵۰۱-۵۰۲- (۸۳۱-۸۳۲)

مخطوطات نعیم‌الدین‌الکاتب‌الشیرازی (رك: انگلستان، امریکا)

(۸۳۱) (۵۰۱) دیـوان کمال خجندی کتابخانهٔ سلطنتی ایـران تحریر ۹۰۱ ق ۱۴۹۵ م.

(۸۳۲) (۵۰۲) دیوان امیرخسرودهلوی تحریر جمادی‌الاولـی ۸۹۸ ق ۱۴۹۲ م در تهران دیده شده (خ ۹۴۶)

-۵۰۳-۵۰۵- (۸۳۳-۸۳۵)

مخطوطات عبدی نشابوری شاهی (رك: ۷۹)

نامش عبدالله‌بن حسن شاگرد سلطان علی مشهدی و ازخطاطان عهد امیرعلی شیربود، چون بدربارشاه طهماسپ اول پیوست خود را «شاهی» نامید و بعد از ۹۹۶ ق ۱۵۸۷ م درگذشت از آثار اوست:

حالنامهٔ عارفی در کتابخانـهٔ سلطنتی ایران (درشماره ۷۹ گذشت)

(۸۳۳-۸۳۴) (۵۰۳-۵۰۴) دوقطعه نستعلیق عالی خوش درهمین کتابخانه.

(۸۳۵) (۵۰۵) یك رقعه بقلم نستعلیق خوش در کتابخانهٔ مجلس، تهران. (خ۴۲۵)

-۵۰۶-۵۰۹- (۸۳۶-۸۳۹)

محمد رزه‌ئی باخرزی بن علاءالدین شاگرد سلطان علی مشهدی (رك: هند ـ افغانستان)

(۸۳۶) (۵۰۶) یـوسف و زلیخای جامی تحریر صفر ۹۶۸ ق ۱۵۶۰ م مجموعهٔ سلطان‌القرائی تهران.

(۸۳۷) (۵۰۷) دیوان حافظ تحریر ربیع‌الثانی ۹۸۱ ق ۱۵۷۳ م مجموعهٔ سلطان القرایی تهران.

(۸۳۸) (۵۰۸) سلسلة‌الذهب جامی تحریـر غره شعبان ۹۶۹ ق ۱۵۶۱ م کتابخانه سلطنتی ایران.

(۸۳۹) (۵۰۹) تیمورنامه هاتفی تحریـر رجب ۹۹۳ ق ۱۵۸۴ م کتابخانه مجلس تهران (خ۷۲۳)

-۵۱۰- (۸۴۰)

آئینهٔ اسکندری:

آستانه مشهد رضوی ۸۲۳۲/۱ (جلد ۸ فهرست مطبوع ۵،

۱۷×۲، ۱۲ س به‌نسخ و نستعلیق زمان تألیف (حدود ۹۰۰ ق ۱۴۹۴م) بر کاغذ سمرقندی حنائی، دوایر و جداول بشنگرف ۱۳ سطری جلـد تیماج عنابی.

این نسخه وقفی نادرافشار در ۱۱۴۵ ق ۱۷۳۲ م است و مهری هم دارد: غلام خسرو غازی محمد ایغورسنه ۹۳۸ ق (۱۵۳۱ م) وازین سنه تاریخ کتابت نسخه را حدس توان زد.

-۵۱۱- (۸۴۱)

زیج ایلخانی بخط زین‌العابدین

آستانه رضوی ۵۳۳۱ (ج ۸/۲۲۴) ۸، ۲۳×۱۷ س ۱۶۵ ورق بخط نسخ ابوالفتح زین‌العابدین‌بن ابوالمعالی بن زین‌العابدین‌حسینی گنابادی در دارالسلطنهٔ هرات بتاریخ چهـارشنبه ۱۲ محرم‌الحرام سنه ۹۰۷ ق (۱۵۰۱ م) بر کاغذ سمرقندی با جلد چرمی مستعمل دارای جداول شنگرف. وقفی تاجماه بیگم در ۱۲۶۲ ق (۱۸۴۵ م)

-۵۱۲- (۸۴۲)

سفیرالغبراء والخضراء بخط شاه حسین سبزواری:

آستانهٔ رضوی (عربی) ۵۳۳۷ (ج ۸/۲۳۱) ۵، ۱۰×۵، ۱۶ س ۱۷سطری این کتاب در هیئت تألیف یکی از رجال دربار هـرات امیرغیاث‌الدین منصوردشتکی متوفا۹۴۸ ق۱۵۴۱ م است که به‌نستعلیق خوش کاتب شاه حسین سبزواری در شعبـان سنه ۹۵۷ ق ۱۵۴۹ م

بر کاغذ حنائی با عناوین واشکال بشنگرف نوشته شده و این خاتون آنرا در ۱۰۶۷ ق ۱۶۵۶ م وقف کرده است.

-۵۱۳- (۸۴۳)

دعوات بخط علاءالدین

کتابخـانهٔ سلطنتی ایران ۱۱۳۳/۲۲۷ (ص ۴۸۶ فهـرست) ۹،۵ × ۱۵،۵ سانتی ۱۳ صفحه ۷ سطری به‌نستعلیق بسیار عالی و رقم: کتبه‌الفقیرعلاءالدین ۹۸۴ ق نسخهٔ نفیس زرافشان مـزین دارای مهر ناصرالدین شاه قاجار. (آیا این علاءالدین پدرمحمد رزه‌ئی مذکوردر در۵۰۶ نیست؟)

-۵۱۴- (۸۴۴)

احسن‌الکبار بخط غیاث‌الدین بن علاءالدین:

کتابخانه سلطنتی ایران (۷۶۷/۵ فهرست کتب دینی ص۹ طبع تهران ۱۳۵۲) ۱۹ × ۲۸ س‌۱۴۹۵ صفحه ۱۷ سطری به‌نستعلیق خوب با رقم: «تمت‌الکتاب فی‌شهورار بع وسبعین وتسعمائه کتبه احقـرالعباد غیاث‌الدین بن علاءالدین...

کاغذ دولت‌آبادی صفحه اول و دوم مجدول زرین لاجوردی، حواشی و متن کتابت ساده و بدون تزئین درپیشانی صفحه اول یـك سرلوح مذهب بطرح نیم ترنج درمتن لاجوردی وطلاپوش با اسلیمی وگل‌های الوان. دارای مهر ناصرالدین‌شاه قاجار. وقایه مقوای روکش تیماج قهوه‌ای .

(۸۴۵) -۵۱۵-

چهل حدیث بخط میرعلی:

کتابخانهٔ سلطنتی ایران (۱۹۰۵/۱۳۰ ص۲۸۵ فهرست) ۱۵ × ۲۴ س۱۵ صفحه ۳ سطری به نستعلیق ممتاز ورقـم : کتبه الفقیر المذنب میرعلی هروی، بر کاغذ ترمه حواشی الوان زرافشان که در پیشانی صفحه اول یك سرلوح بطرح کتیبهٔ مذهب مرصع ممتاز در زمینهٔ لاجورد و پیچك وگلهای ریز الوان دارد، تمام نسخه مذهب کارهرات است ومهر ناصرالدین شاه قاجار هم دارد. جلد ایـن نسخهٔ نفیس مقوای روغنی با ترنج وسطی وطلاکوب است.

(۸۴۶) -۵۱۶-

چهل کلمه علی بخط شاه محمود:

سلطنتی ایـران (۲۲۰۹/۱۳۱ ص۲۸۷ فهرست) ۱۳×۵، ۱۹ س۱۶ صفحه ۳ سطری. به نستعلیق جلی وخفی ممتاز بر کاغذ سمرقندی متن طلاپوش و حواشی غبار زرافشان.

تمام صفحات این نسخهٔ نفیس مجدول زرین و رنگین و افشان طلا دارد، که متن عـربی کلمات بخط نستعلیق جلی و تـرجمه منظوم فارسی مولانا جامی در جداول کوچك به نستعلیق خفی است.

رقم آخر آن: علی یدالعبدالمذنب شاه محمودالکاتب... فی شهور سنه خمسین وتسعمائه بدارالسلطنه تبریز.»

وقایه چرم لاکی با کمند زرین دارد.

-۵۱۷- (۸۴۷)

خطوط غیاث‌الدین علی‌الجامی:

تیمورنامه هاتفی

بخط نستعلیق متوسط ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م در کتابخانـهٔ مجلس تهران.

(دیوان جامی کتابت وی در۹۳۷ ق ۱۵۳۰م در اکادیمی‌شرقیات یوگوسلاوی موجود است) (خ ۴۵۰)

-۵۱۸-۵۹۵- (۸۴۸-۹۲۴)

مرقع‌گلشن یا مرقع شاهی:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران- تهران. مجموعهٔ ارزشمند آثارهنری آسیای میانه و ایران و هند که در سنه ۱۰۴۰ ق ۱۶۳۰ م درهند بحکم شاه جهان ترتیب آن خاتمه یافته و در سنه ۱۸۴۶ م بایران برده شد، و اکنون در کتابخانـهٔ سلطنتی ایران محفوظست و ۱۷۶ ورق منقش و مصور زیبا با جلد نفیس دارد (رك: منابع تاریخ هنر)

بازل‌گری درکتاب منیاتور ایران (ص۱۷) در بارهٔ تصاویر این مرقع می‌نویسد: «مرقع‌گلشن نیز مانند مرقعات نفیس دورهٔ تیموریان برسرورق خودیك‌مجلس دوصفحه‌یی‌مصوری دارد ویك شهزاده‌را در صمیم حرم نشان می‌دهد که عبارت ازسلطان حسین میرزا باشد ، و در بیرون‌پرده مطربان بسرود ونواختن سازمی‌پردازند. بدین‌مجلس‌مصور نام بهزاد نوشته شده ولی امضای خود او بنظر نمی‌آید ، و بنابریـن محل تردید است که این نقاشی بهزاد باشد.

ازقیافت سلطان حسین میتوان تخمین کرد که این تصویر درحدود ۱۴۸۰ م (۸۸۵ ق) وسال چهل ویکم زندگانی وی کشیده شده باشد (یاکمی پیشتر) که باید ازکارهای ایام جوانی بهزاد محسوب گردد. شکل آفتاب دارای اشعهٔ طولانی ازآداب نقاشی اوائل دورهٔ صفوی حدود ۱۵۰۶م (۹۱۲ ق) است، ولی طرح متناسب اشکال وهم‌آهنگی الوان‌آن بخصایص هنر بهزاد می‌ماند. همچنین خط مورب قوی پردهٔ دیوارکه دونصف بنا را بهم وصل می‌سازد، ازخصایص نقاشی ابنیهٔ خامهٔ بهزاد است.

این اوراق را شاید بارادهٔ خود سلطان‌که شاعرهم بود دراواخر حیاتش طراحی ونقاشی کرده باشد. زیرا بنظراول مراتب عالی‌حیات صاحب تصویر ازان پدید می‌آید.

یك صحنهٔ دیگرمصور این البم مربوط بعصر یك نسل بعداست که دربارشاهی را در دوصفحهٔ روبرو نقاشی کرده‌که تاریخ آنرا در حدود ۱۵۳۰ م (۹۳۷ ق) واندی تخمین توان‌کرد وخصایص هنردورهٔ صفوی ونصف اول عصر سلطنت شاه طهماسپ داردکه دورهٔ پرورش هنر او از ۱۵۳۰ تا ۱۵۴۵ م است و درین دوره هنرمندانی امثال عبدالصمد ومیرسیدعلی بوده‌اندکه بعدها بدربارهمایون درهندپیوستند (حدود ۱۵۵۰م = ۹۵۷ ق)

این تصویر مانند تصاویر دیگر این مرقع دراوائل قرن ۱۷ م بامر جهانگیر توسیع و درمرقع نصب‌گردیده‌که یکی از تصاویر آن امضای هنرمند دربارجهانگیر دولت هم دارد واین می‌رساند که وی منظرکوهسار را در عقب شکارگاه تکمیل‌کرده است. همچنین از یك

صفحه نقاشی بزم شاهی در بین خیمه پدید می آید که نخست دولت یا هنرمند دیگری آنرا ترمیم کرده و پس ازو درحدود (۱۱۱۲ ق) ۱۷۰۰م آسمان آنرا هنرمند دیگری ابرآلود ساخته است.

منظردیگر این مرقع (لوحه۲۱) موکب شاهی و شکار است و درحدود ۱۵۲۵ م (۹۳۲ ق) دربخارا تصویرگردیده که درانجا شیبانیان برخی از هنرمندان هرات را پروردند، وایشان روایـات هنری دورهٔ تیموریان را بدون اینکه تمایلات جدید عصرصفوی را بپذیرنـد حفظ نمودند. درحصهٔ بالای این صحنه تزئیدی بخامهٔ دولت درهند درحدود ۱۰۱۹ ق ۱۶۱۰ م بعمل آمده است.

درصحنه ۲۳ منیاتور ایران مجلس مجلل میله شبانهٔ شاهی عصر شاه طهماسپ حدود ۹۴۷ ق ۱۵۴۰م است، که شایدکارسرامدهنرمندان این عصر میرمصور باشد، ولی از نواصی آن پدید می آید، که بایدآنرا پسرش میرسیدعلی ساخته باشدکه بعد از ده سال بههند رفت. درعقب این صحنه سر صخره کوهی نمایان است که بهآسمـان نیلگون شب پیوسته است.

دریك صفحهٔ دیگر این مرقع درقسمت پائین منظر زندگانـی مجنون دربین جانوران صحراست (لوحه ۲۴ منیاتور ایرانی) کـه در اواخر قرن ۱۵ م بخامهٔ یکی ازشاگردان بهزاد درتبریز کشیده شده و آثار مکتب هرات دران نمایانست تا حدود ۱۵۳۰ م (۹۳۷ ق)

اما درقسمت بالای آن صورت دوتن ملبس بهالبسهٔ درباری‌عصر همایون در هند دیده می‌شود (لوحه۲۳) که بموجب یـك نوشته همین مرقع بایدکار عبدالصمد درسنه ۹۵۹ ق ۱۵۵۱ م باشد.

همچنین درین مرقع صفحات مصور یك دعوت مهمانی حدود ۱۵۳۰-۱۵۴۰ م (لوحهٔ ۱۸) و دوصفحهٔ منظر پذیرائی یك شهزاده از مهمانان درباغ حدود ۱۵۳۰-۱۵۴۰ (لوحه۱۵) وتصویر یکی ازشریف‌زادگان جوان اهدا به‌فرخ بیگ، کار یك هنرمندایرانی دربارمغولیه‌هند ۱۵۸۵-۱۶۱۰م (لوحهٔ ۲۰) است.

از جملهٔ محتویات این مرقعست:

(۸۴۸) ۵۱۸-یك ورق‌نستعلیق عالی سلطان‌علی مشهدی مورخ صفر۹۰۴ ق ۱۴۹۸م سه بیت حسب حال خود نوشته است (خ۲۵۱)

(۸۴۹) ۵۱۹- رقعه بقلم غبارعالی با رقم سلطان محمد نور، که جهت فرزند ارجمند امیرعزالدین محمود نوشته.

(۸۵۰-۸۵۱) ۵۲۰-۵۲۱ دوقطعه نستعلیق‌خوش‌عبدالرحیم‌هروی عنبرین رقم (خ ۳۹۰)

(۸۵۲-۸۵۸) ۵۲۲-۵۲۸ چند قطعه نستعلیق اظهر تبریزی متوفا ۸۸۰ ق ۱۴۷۵ م کتابت خفی خوش (رك: فهرست)

(۸۵۹) ۵۲۹- حواشی‌برخی ازخطوط مرقع‌گلشن راآقارضای مصور هروی حاشیه سازی وچنین رقم کرده است:

«غلام با اخلاص شاه سلیم، آقا رضای مصور فی‌تاریخ رمضان ۱۰۰۸ ق» (۱۵۹۹ م)

(دربارهٔ‌آقارضای هروی رك: ایران ۵۹۷)

(۸۶۰)۵۳۰- دولت جهانگیری تصویرعبدالرحمن جامی را از روی عمل استاد بهزاد نقل نموده است.

(۸۶۱-۹۲۴) ۵۳۱-۵۹۵ شش قطعه خط محمدحسین زرین قلم

کشمیری مورخ ۱۰۱۷ ق ۱۶۰۸ م بحکم جهانگیر، که پنج قطعهٔ دیگر وی هم در بین مرقع‌های کتابخانهٔ سلطنتی ایران و۵۳ قطعه در مرقع مهدی بیانی تهرانست. (رك: منابع تاریخ هنر ۱۲۲) (خ۷۰۴)

یادداشت : شصت ویك رقعه ازجلی تا خفی ممتاز با رقمهای مختلف میرعلی هروی درمرقع گلشن است. (رك: ۳۷۳)

-۵۹۶- (۹۲۵)

انیس‌العشاق شرف‌الدین حسن محمد رامی‌بخط امامی:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران (۱۷ × ۲۶،۵ س) جلد ساغری‌ضربی مذهب.

صفحات متن وحاشیه مذهب با سرلوحهٔ مرصع عالی۸۹صفحه.

بخط نستعلیق خوش شیخ محمد امامی هروی درسنه ۸۸۷ ق ۱۴۸۱ م (س۲۳) (رك: ترکیه)

-۵۹۷- (۹۲۶)

منیاتورکار آقارضا مصور هروی (رك: ۵۲۹)

این مصور ونقاش چیره دست مکتب هرات ومتولد در هرات در۹۷۰ ق ۱۵۶۲ م است که درسنه ۱۰۰۷ ق ۱۵۹۸ م ازمشهد وقندهار به‌هندوستان بدربارجهانگیررفت وازاین‌رو خودرا «جهانگیرپادشاهی» می‌نامید.

درکتابخانهٔ ملی ایران یك صفحه مجلس رنگین منیاتـور بسیار نفیس‌کار همین رضا هروی، مصور موجود است که شهزاده جوان زیبا با لباس فاخر وقبای سرخ زیر درختان پرشگوفه برصحنهٔ سبز پرگـل چمن در دامنه‌کوهی با پیرمرد نورانی ریش سفیدی نشسته وکبکـی مألوف و رام بدست راست شهزاده دیده می‌شود، پیش روی این‌دو نفر نشسته جوی‌آب روان است وبااین طرف جوی نوازنده زیبای جوانی طنبوری در دست دارد ومی‌نوازد. اسپی مجهز وزیـن شده پس پشت این نوازنده، مسحور نغمه طنبور است وپیش روی وی سگ تازی با یك نفر شکاری دارای شمشیر وقبای زرد وریش سیاه با بنیهٔ فربه‌دیده می‌شود، که همه‌گوش به‌نغمهٔ نوازندهٔ دلربا داده‌اند.

چهره‌کشائی این مجلس خراسانی‌ومربوط بمکتب متأخرهرات است، رنگ‌آمیزی‌آن متوازن بوده و بسیار تند وگرم نیست به‌قلهٔ‌کوه درختانی دیده می‌شوندکه یك نفردران به‌هیزم چینی مشغولست.

منظرعمومی وگل‌کاری وسروهای سربفلك‌کشیده و چهره‌کشی زیبای شهزاده وطنبورنواز دلربای مهروی و تصویر اثـر نغمات وی براسپ وسگ تازی و شکاری درین مجلس مهارت مصور را ثـابت می‌سازد.

(۹۳۰-۹۲۷)-۶۰۱-۵۹۸-

خطوط میرمعزالدین محمدکاشانی حسینی

معاصر ومحشور با اساتید مکتب هرات مانند سید احمد مشهدی وسلطان علی مشهدی ومیرعلی هروی و غیره بود، و قطعه‌ئی در مرگ

سید احمد و محمد حسین تبریزی در ۹۸۶ ق ۱۵۷۷م گفته و از آثار اوست:

مقالات خواجه عبدالله انصاری تحریر ۹۸۵ ق ۱۵۷۷ م کتابخانه سلطنتی ایران (که ذکرش در ۷۶ گذشت)

(۹۲۷) (۵۹۸) یك قطعه در یك مرقع همین کتابخانه تحریر ۹۸۷ق ۱۵۷۸ م

(۹۲۸)(۵۹۹) یك قطعه در مجموعهٔ کریمزاده تهران تحریر ۹۸۴ق ۱۵۷۶ م

(۹۲۹-۹۳۰) (۶۰۰-۶۰۱) دوقطعه جلی مجموعهٔ مهدی بیانی تحریر سنه ۹۸۵ ق ۱۵۷۷ م و ۹۸۷ ق ۱۵۷۸ م (خ ۸۲۳)

-۶۰۲- (۹۳۱)

ذخیرهٔ خوارزمشاهی:

این کتاب طبی تألیف اسماعیل بن حسن جرجانی درحدود ۵۰۵ق ۱۱۱۱ م است که این نسخهٔ خطی در کتابخانهٔ ملی تهران موجود است (شماره ۱۱۲۶ ف صفحه ۱۴۵ ج ۳ فهرست) و بتاریخ ۱۸ جمادی الاولی سنه ۸۵۸ ق ۱۴۵۴ م به نستعلیق نوشته شده و نام کاتب آن معلوم نیست. سرفصلها مرکب قرمز و جلد تیماج سبز ضربی مقوائی و کاغذ آن بخارائی است جمله ۶۱۳ ورق ۲۹ سطری ۱۳۵ × ۲۱۵ م.

-۶۰۳-(۹۳۲)

دیوان حافظ کار محمود مذهب

مخطوطه ۱۲۴۸ ف کتابخانهٔ ملی تهران دارای دوسرلوحهٔ زر

وبنفش و شنجرف و آبی کار محمود مذهب هروی به‌نستعلیق خوش قرن دهم هجری. که جداول دور سطور آن هم زر وسیاه و آبیست و میان مصاریع دوجدول زرین سیاه دارد.

جلد تیماج قرمز کوبیده مقوائی ، کاغذ دولت‌آبادی ۲۸۶ ورق ۵۰×۱۰۰ م ۱۲ سطری. (فهرست ۳/۳۰۴)

ـ۶۰۴ـ(۹۳۳)

اسرار حج تألیف وخط محیی:

نسخه ۱۲۹۶ ف کتابخانهٔ ملی تهران. سفرنامه حج بشعرفارسی که برخی اشعار مولانا عبدالرحمن جامی را هم تضمین کرده و دارای مجالس نقاشی برخی امکنه دینی است وسرلوحهٔ مذهب و شنجرف و لاجورد وسبز وجداول دورسطور بزر وسیاه وآبی دارد ، سرفصلها با مرکب قرمزومیان مصاریع جدول‌زروسیاه است. کاغذآن دولت‌آبادی وجلد تیماج مقوائی ۱۶۵×۲۴۰ م وعـدد اوراق ۶۷ هفده سطریست (فهرست ۳/ ۳۶۰)

ـ۶۰۵ـ(۹۳۴)

مواهب علیه ۲ جلد خط درویش محمدبن علی

شماره ۱۳۳۳ ف ۳۳۴ ف کتابخانهٔ ملی تهران. به‌نستعلیق و نسخ درویش محمدکاتب بن علی. جلد اول ۳۰۶ ورق ۱۴۰×۲۵۰ م وجلد دوم ۳۰۱ ورق ۱۳۰×۲۳۰ م. که درسنه ۹۰۵ ق ۱۴۹۹ م نـوشته شده دارای سرلوحه‌های مذهب ومنقش به‌شنجرف ولاجورد وسبز ،سرفصلها

وجمل عربی به مرکب قرمز و جدول دوسطور بزر وسیاه و آبیست . کاغذ دولت آبادی و جلد تیماج قرمز ومشکی مقوائی دارد . (فهرست ۳۹۴/۳)

-۶۰۶-(۹۳۵)

رسالهٔ معماء حسین بن محمد کارهرات

شماره ۱۴۱۰ ف کتابخانهٔ ملی‌تهران. که در سنه ۹۵۷ ق ۱۵۵۰م درهرات به خط نستعلیق خوب نوشته شده وسرلوحه مذهب و رنگین شنجرف ولاجورد وسرفصلها با مرکب قرمزوجداول دور سطور باطلا وسیاه و آبی وجلد تیماج مشکی ترنجی کوبیده مقوائی دارد. جمله ۶۱ ورق ۱۴سطری برکاغذ دولت آبادی ۱۳۰×۲۱۰م (فهرست ۴۶۸)

-۶۰۷-(۹۳۶)

يك صفحه منیاتورکارمکتب بخارا:

درموزه‌قصر گلستان تهران. يك صفحه‌کامل تصویر وصول‌موکب شاهست به خیمه‌گاه خویش، که درنصف اول قرن ۱۶ م نقاشی شده و کار مکتب هنری بخارا از متفرعات هنر هراتست .

چهره‌کشی و طرز البسهٔ این منظرماوراءالنهریست، منظر آرایی دقیق و ریزه‌کاری‌ها دارد، چترشاهی وخیمه وسایه‌بانـی که در صحنه نصب کرده‌اند، خیلی مزین وشبیه تزئینات خیام هراتست، و این مخیم شاهی در دامنهٔ کوه اسفنجی واقع شده که درماورای آن‌کاخی مزین با

نقوش دقیق دیده می‌شود.

عکس سیاه این تابلوی نفیس را درسروی هنر ایران سیاه چاپ کرده‌اند (لوحهٔ ۸۹۳ ب) وزیر آن نوشته‌اند. که عمل محمود مـذهب است و درنمایشگاه لندن نیز به‌نمره ۴۹۶ بمعرض نمایش‌گذاشته شده بود .

-۶۰۷-(۹۳۷)

دوصفحه منیاتورکار عبدالصمد زرین قلم:

۱- درموزهٔ قصرگلستان تهران. که درحدود ۹۶۳ ق ۱۵۵۵ م در هند بوسیلهٔ عبدالصمد مصور تصویر وتزئین گردیده وهمایون واکبر را در صفهٔ باغـی نشان می‌دهد و آنقدر پر از مناظر مختلف بوستان و درخت وگل وابنیه و چبوتره و درو دیوار وتجیر وانسان و حیوان و غیره است کـه مهارت مصور را درکشیدن انـواع موجودات نشان می‌دهد، وهیچ خلائی دران دیده نمی‌شود (لوحهٔ ۹۱۲سروی هنرایران)

رنگ‌آمیزی ومنظرنگـاری ولباس آرائی و چهره کشی آن هـم خراسانیست، نقاشی ابنیه و البسه دقیق و رنگین است ، انواع الـوان گرم وسرد دران بکار رفته و بهترین اثر دنبالهٔ مکتب هرات وتبریز در هند است.

۲- اسپ و مهتر آن که در حدود ۹۵۷ ق ۱۵۵۰ م مصورگردیده و رقم عبدالصمد زریـن قلم دارد و در موزهٔ قصر گلستان تهرانست (لوحهٔ ۹۱۳ ب سروی هنر ایران)

-۶۰۸-(۹۳۸)

جزو قرآن شریف بخط ابراهیم سلطان بن شاهرخ:

در موزهٔ مشهد رضوی ایران. که در سنه ۸۲۷ ق ۱۴۲۴ بخط ثلث نیمه جلی شاهزادهٔ مذکور نـوشته شده و حواشی صفحات آن نقاشی وشاخ و برگ گل وترنج‌های نفیس دارد.

(لوحهٔ ۹۴۰- الف سروی هنرایران)

پاکستان

-۱- (۹۵۱)

خمسهٔ نظامی

درموزهٔ لاهور، دارای تصویر شاه ودرباریانش، که شایدشیرو- انشاه خلیل باشدودر آذربایجان نگارش یافته(زکی۲) مربوط به‌سوابق هنرهرات.

-۲- (۹۵۲)

خمسهٔ نظامی وامیرخسرو دهلوی بخط اظهر:

کتابخانهٔ یونیورستی پنجاب در لاهور. بقلم خوش نستعلیق اظهر تبریزی در دارالامان اصفهان درماه رجب ۸۷۷ ق ۱۴۷۲ م نوشته وآراسته شده که مربوط به سوابق هنرهراتست.

-۳- (۹۵۳)

آداب‌المشق بخط باباشاه:

تألیف وخط نستعلیق بسیار عالی نیم جلی باباشاه اصفهانی یکی

از شاگردان میرعلـی هروی (متوفا ۹۹۶ ق ۱۵۸۷ م) در کتابخـانهٔ یونیورستی پنجاب (لاهور) با رقم «کاتبه مصنفه باباشاه اصفهانی»

ایـن رساله در اورینتل کالج میگزین لاهور شماره ۱۰۱ مئی ۱۹۵۰ م با مقدمه پروفسور محمد شفیع طبع و نمونـهٔ مخطوط آن عکاسی شده است.

-۴- (۹۵۴)

دیوان حافظ بخط میرکلنگی:

کتابخانهٔ دانشگاه حیدرآبـاد سند ه (پاکستان) بخط میرحسین حسینی مشهور به‌میر کلنگی، که درسنه ۹۷۸ ق ۱۵۷۰ م دربخارانوشته شده است (خ ۱۶۵)

-۵- (۹۵۵)

سبحةالابرار جامی بخط سلطان محمد نور:

در مجموعهٔ کتب پروفسور محمد شفیع لاهور ،کتابت خوش نستعلیق با رقم «سلطان محمد نور» درشهر رجب سنه ۹۲۹ ق ۱۵۲۲ م (خ ۲۷۹)

-۶- (۹۵۶)

قصائد عربی بخط شاه قاسم:

درکتابخانهٔ یونیورستی حیدرآباد سند ه . به‌نستعلیق خوش بـا رقم «شاه قاسم» ۱۰۱۳ ق (۱۶۰۴ م)کاتب هرات . مربوط به بقایای هنرهرات.

-۷- (۹۵۷)

دیوان حافظ بخط محمود بن حسن نشاپوری:

از مخطوطـات موزهٔ لاهور ، مـورخ سنهٔ ۸۹۴ ق ۱۴۸۸ م (خ ۸۹۱)

-۸- (۹۵۸)

کلیات سعدی بخط مظفر بن عبدالله کاتب دربارسلطان ابراهیم تیموری:

در کتابخـانهٔ یونیورستی پنجاب لاهور با رقم : «دیوان املح‌الشعراء ... سعدی ... درعهد خلافت... ابوالفتح ابراهیم سلطان ... بارشاد جناب... خواجه غیاث‌الدین محمد فرج‌الله مدظله علی یدالعبد مظفر بن عبدالله... درشهور ۸۲۹ ق» (۱۴۲۵ م)

بر پشت صفحهٔ اول این نسخه نوشته‌اند: «برسم خزانةالسلطان ... ابراهیم خلدالله ملکه»

یك نسخه مجموعهٔ اشعار، بقلم همین‌خطاط، در کتابخانهٔ‌سلطان‌القرائی تهران است. (خ۹۱۱)

ترکیه

آثارهنری دراستانبول

مدرسهٔ هنری هرات دراثر توجه و پرورش شاهان هنرپرورمانند شاهرخ وسلطان ابوسعید و حسین بایقراوشهزادگان هنرمند وهنرخواه مثل بایسنقر وابراهیم و مؤمن ومظفرحسین از حدود ۸۱۰ تا ۹۱۲ ق (۱۴۰۷-۱۵۰۶ م) مدت یك قرن کانون پرورش هنر و هنروران بـود ، ولی با موت سلطان حسین بایقرا وخانه جنگی‌های شهزادگان تیموریه وایلغارهای شیبانی‌خان وخوانین اوزبك ازشمال وقوای صفویه ازغرب، این کانون بینظیر رنسانس هنری تیموریه خاموش گشت، هنـروران آن ناچار بسه دربارهند ـ بخارا ـ صفویهٔ ایران پناه بردند و بقایای ایـن مدرسهٔ هنری را دران ممالك ادامه دادند.

شاگردان فراوان ازان اساتید هرات هنر آموختند واین‌همانست که ما درین کتاب آنرا ادامهٔ هنر هرات در ماوراءالنهر یا هند یا ایـران می‌گوییم.

کاروانهای علما وعرفا وشاعران وهنرمندان (خطاطان ـ نقاشان ـ

مذهبان ـ جلدسازان ـ کتاب سازان ـ رنگ سازان و غیره) از شهرستان جامی و نـوایی بهرسو روان شدند و ازانجمله بدیع الـزمان میرزا و برادرش مظفرحسین میرزا بعدازانکه هرات را اوزبکان گرفتند ازین شهر برامدند (۲۱ می ۱۵۰۷م = ۹۱۳ق) وبا آل وعیال وخزاین و آثار هنری خود بگرگان رفتند[۱].

اوزبکان بعد ازفتح هرات ، گرگانرا نیز بگرفتند و این شهزادگان تیموری به تبریز پس نشستند ومهمان شاه اسماعیل صفوی بودند ، ولی چون بعدازجنگ چالدیران سلطان سلیم عثمانی تبریز را گرفت ، این شهزادگان او را دران شهر استقبال کردند (۶ستمبر ۱۵۱۴م = ۹۲۱ق) و بدعوت این سلطان با تمام کاروان هنر به استانبول رفتند کـه خود بدیع الزمان میرزا بعد ازسه و چهارماه درانجا بمرد.

بدین منوال آثارهنری هرات با شهزادگان و هنرمندان و علما و سوداگران و سیاحان به ممالك عثمانی و ایـران و مـاوراءالنهر و هند انتقال یافت و دران کشورهـا هنرمندان هرات بـه ادامهٔ کارهای هنری پرداختند و هنرمندان آنجا ازیشان آموختند ، وآثار برگزیدهٔ هنری مکتب هرات را تقلید کردند .

این مبادلهٔ فرهنگی وانتقال هنری با فرنگیان نیز جریان داشت، برخی البومهای هرات و تبریز که اکنون در ممالك اروپا محفوظند ، آنـرا شاید سیاحان بـا خود بـرده بـاشند مـانند سیاح ایتالـوی Lodovico Varthema که درآخرین ایام دولت تیموری بهرات آمد ونیز یك نفر دیگر ایتالوی درعهد اوزون حسن حدود ۸۹۰ق ۱۴۸۴م

۱ ـ حبیب السیر ۳ر۳۵۷ و ۳۶۵

به‌تبریز آمده بود و مردم هم فرنگی را میشناختند، چنانچه میرعلی‌شیر نوایی در محبوب‌القلوب مصنوعات هنر فرنگی را ذکر می کند و هم جامی جامهٔ فرنگی و شیشهٔ فرنگی و چشم فرنگی (عینك) را ذکر کرده است[1]:

سلاطین عثمانی و رجال دربار و وزراء قسطنطنیه (استانبول) و مدارس و مساجد بزرگ این پایتخت خلافت اسلامی کتابخانه های عظیمی داشتند، و این آثار آواره که از هرات، بخارا، بلخ، سمرقند، قزوین، تبریز، شیراز و دیگر مراکز هنری بدان مملکت میرسید، خلفای عثمانی ورجال آندولت باولع تمام میخریدند ودر کتابخانه‌های خود حفظ میکردند، وذخایر عظیم مخطوطات کنونی استانبول عبارت ازانست که نامهای هنرمندان جاوید مکتب هرات و یا متفرعات آن بران دیده میشود، مثل: خواجه غیاث‌الدین تبریزی، جعفر بایسنغری، احمد رومی، معروف نقاش، پاینده، درویش محمد هروی (اعضای اکادیمی هنر بایسنغر) خواجه‌علی، خواجه عبدالحی، محمود شاه خیام و پسرش محمدخیام وعلی یزدی و امیر جلال‌الدین کاسی، موسی مصور، محمد نقاش هروی، اظهر شماخی، محمود نقاش، شیخی بیگ نقاش، شریف‌الدین حسینی، سلطان علی مشهدی، عبدالرحیم، عبدالکریم، عبدالباقی، سناءالله، محمدبیگ داماد بهزاد.

قراریکه زکی ولیدی توغان‌مینویسد: تنها در کتابخانهٔ توپقاپوسرای استانبول، وی ده نسخهٔ حافظ و۳۴ نسخهٔ جامی و ۱۶ مخطوطه

۱ـ زکی ولیدی توغان: مخطوطات استانبول ص۷. خود مولانا جامی گفت: ازدوچشم من نیاید هیچکار از فرنگی شیشه ناگشته چهار (ح)

ازدیوان نوایی وسلطان بایقرا و۷۵نسخهٔ خطی خمسهٔ نظامی و۴۲نسخهٔ شاهنامه و بسا نسخه‌های نفیس دیگر دیده است و مخصوصاً مجموعهٔ مرقعات ۲۴۴۹ موزهٔ هنر اسلامی و ترك بسیار مهم است و درحدود ۴۰۰ نسخه مصور و مزین و ۴۰ البم دارد که تحقیق همهٔ این آثار کار یك جمعیت علما و هنرشناسانست.

اکنون ما چند البم و نسخ خطی مصوری و نقاشی و خطاطی هرات ویا متفرعات آنرا که دراستانبول‌زیر نمره ومطالعه آمده‌اند درذیل این سطور می آوریم:

آثار موزهٔ هنر اسلامی دریونیورستی استانبول
چهارالبم ۲۱۵۲ تا ۲۱۵۴ ونمبر ۲۱۶۰.

-۱-(۹۶۱)

البم ۲۱۵۳ B ۸۷ F متعلق به سلطان یعقوب بیگ آق‌قویونلو پسر اوزون حسن پادشاه تبریز بود (۸۸۴-۸۹۶ق ۱۴۷۹-۱۴۹۰م) که مولانا جامی شاعر هرات ، مثنوی سلامان وابسال خود را بنام او اهدا کرد وگفت :

شاه یعقوب آن جهانداری که هست   با علوش ذروهٔ افلاك پست

برین البم یك یادداشت ، بقلم سلطان احمد اول و سوم عثمانی موجود است (ز) ازجملهٔ خطوط این مرقعست :

۱- سه‌قطعه بقلم ثلث و ریحان کتابت جلی و نسخ کتابت خفی و رقاع کتابت جلی ممتاز و نستعلیق کتابت خفی خوش برای بایسنغر نوشته‌شده ویکی تاریخ ۸۳۳ق۱۴۲۹م دارد، همه خط جعفر بایسنغری.

۲ـ یك قطعه خط شکستهٔ تعلیق عالی برقم سلطان علـی مشهدی درسنه ۸۷۸ ق ۱۴۷۳ م (خوشنویسان بیانی ص۲۶۵)

۳-۲۲ قطعه بقلم‌های جلی ومتوسط تا غبارخوش بارقم‌عبدالرحیم خوارزمی و عبدالرحیم یعقوبی ،که یکی ازان در یازده سالگی نوشته (خ ۳۸۷)

۴-۶۷ قطعه‌خطوط‌گوناگون‌عبدالکریم‌بن عبدالرحیم‌خوارزمی، با رقم‌های: «دریازده سالگی نوشته شد» و «در دوازده سالگی نـوشته شد» و «نقل از خط سلطان علی مشهدی» و «کتبه عبدالکریم‌الیعقوبی» (خ ۴۱۱)

۵-۱۵ قطعه کتابت خفی خـوش شیخ محمد امـامی هروی (خ ۶۴۳)

۶ـ مکتوبی از شیخ محمود جعفری هروی خطاب به سلطـان یعقوب، که ظاهراً سمت ریاست کتابخانهٔ او را داشت.

۷-۳۹ قطعه خطوط مختلف همین شیخ محمود هروی برقم‌های شیخ محمود پیربوداقی ۸۷۱ ق (۱۴۶۶ م) دربلدهٔ ساوه وشیخ‌محمود-الهروی در ۸۷۱ ق بحوالی درگزین و رجب ۸۷۱ ق در بلدهٔ ساوه و محرم ۸۶۴ ق (۱۴۵۹ م) در شیراز، و ۸۷۷ ق (۱۴۷۲ م) در بغداد، و ۸۵۸ ق (۱۴۵۳ م) و محرم ۸۷۷ ق (۱۴۷۲ م) و ۸۶۹ ق (۱۴۶۴ م) و۸۶۴ ق (۱۴۵۹ م) در شیراز، و ذیقعده ۸۶۳ ق (۱۴۵۸ م) درشیراز (خ ۸۹۴)

(بنگرید: انگلستان، ایران)

البم ۲۱۵۳ نود ورق دارد که تصاویرآن در هـرات و سمرقند

برای تیموریان و درتبریز و یزد و بغداد برای شهزادگـان تهیه شده ، مانند :

۱- تصویرالجایتو بقلم موسی مصور.

۲- نقاشی بقلم عبدالحی تبریزی.

۳- شکارشاهزاده بقلم استاد محمد نقاش هروی .

۴- تصویر دواسپ جنگنده، کار درویش محمد نقاش هروی.

۵- تصویری ازیك حکمران و قصراو عمل شیخی بیگ.

۶- تصاویر بقلم جعفر تبریزی.

۷- تصاویر بخامه اظهر شماخی (هردواعضای اکادیمی بایسنغر)

درین مجموعه راپور مهمی برفعالیت‌های هنرمندان مکتب‌هرات ومتفرعات آن دیده می‌شود که برای شاهزادگان ترکمن جهانشاه میرزا وپیربوداق ویعقوب بیگ‌ورستم میرزا، آثارهنری خودرا ایجاد کرده‌اند مانند :

کارهای شیخ محمود وشیخ محمد هرات، و شیخی بیگ نقاش ومحمد نقاش و درویش محمد نقاش وشریف‌الدین حسینی و سلطـان علی مشهدی و عبدالرحیم و عبدالکریم و تمام حـاملان سنن مکتب بایسنغروعلی شیردرهرات.

ترتیب دهندهٔ این راپور، جعفر بایسنغریست که دران نام ۲۳نفر هنرور ومصور و چندین نفرآرایشگر Decorators وجلد سازومذهب ونقاش وکاشی‌ساز وخیمه ساز داده شده و درصف اول آن امیرخلیل و مولاناعلی تبریزی مصور ودرخطاطان جعفر بایسنغری هرویست (ز۱۴)

-۲- (۹۶۲)

اما البم ۲۱۵۲ مشتمل است برصد ورق ۸۹×۵۱ سانتی کـه جمله ۶۵۰ تصویر واشکال دارد، و درهرات برای بایسنغر میرزافراهم آوری شده وممکن است یکی از مجموعه‌های هنری بخامه امیرخلیل مصور ونقاش هرات باشدکه دوست محمد هروی همین مطلب راذکر کرده و پروفسور محمد شفیع لاهوری آنـرا در دایرهٔ معارف اردو «مرقعات بایسنغری» نامیده است.

این البم امضاهای بایسنغر و بـرادرش ابراهیم میرزا دارد، و خطاطان ونقاشان‌آن خواجه علی وخواجه عبدالحی ومحمود شاه خیام و پسرش محمد خیام و علی یزدی‌اند.

خواجه غیاث‌الدین وجعفر واحمد ومعروف و پاینده و درویش اعضای اکادیمی هنری هرات، تحت پرورش بایسنغر بودندکه دریـن البم، مناظر معراج وجنگها و زراعت و شکار وماهی‌گیری واساطیر و بلقیس را ساخته‌اند.

برتصویری نام مصور آن جلال است‌که شاید امیرجلال‌الدین کاسی باشد پدر نظامی مصورکاسی و دیگرتصاویرمهم‌آن عبارتند از:

خلیل میرزا نواسهٔ تیمور در محاصرهٔ سمرقند (ورق ۱) جلوس تیمور (ورق۲) که هردو کار حاجی محمد خیام درهراتست .

تصویر یك‌نقاش در دربار تیمور (ورق۱۱×C)

شکل شاهزادهٔ سوار اسپ وتیمور درفتح خراسان (ورق۱)

نقاشی منسوب به‌الغ بیگ (ورق۱۱ × C)

خیمهٔ مزین عصر تیمور (ورق ۱۷ × C)

ازین البم‌ها شماره ۲۱۳۵ و ۲۱۶۰ منابع مهمی‌اند بـرحیات کلتوری مردم آسیای میانه درعصر تیموریان که چگونه در بین جریانهای مدنیت عرب، پاریس، ترك واویغور محشور بوده‌اند؟

بر۸ ورق ایـن البم، شجرهٔ انساب تیمور وچنگیز در ۵۷ منظر تصویر شده، و درالبم ۲۱۵۳ تفصیلی در بارهٔ پسران تیمور ، عمرشیخ و مهرانشاه موجود است که باید بعد از ۱۴۲۳ م (۸۲۷ ق) ترتیب شده باشد. این البم بتصرف ابوسعید و سلطان حسین میرزا بود ، که بقول بلوشه، بدیع الزمان میرزا آنرا با خود باستانبول برده باشد.

شرح چند شکل البم ۲۱۵۲--۲۱۵۳ H

(۱) بورص۴۸ البم ۲۱۵۳ منظریست که رستم بر رخش سوار با شمشیر تیزخود اژدهائی را می کشد وکار هنرمندیست که شدیداً زیـر تأثیر هنرِ چینی بوده است.

اژدهای افسانوی برخرسنگهائی افتاده که همه رنگ سیاه دارند و مناظر دورنمای این صفحه شبیه سبك نقاشی مدرسهٔ جلایریان نصف دوم قرن چهاردهم میلادیست.

(۲) منظر دیگر همین البم (ص۱۷۰) که دران اسکندر بدیـدار زاهدی رفته، نیز متعلق به همین مکتب است.

درختان دارای برگهای لطیف و تنه‌های قوی سر ببالا کشیده، که از ریشهٔ آن تنهٔ کوچك دیگری برامده و برتنهٔ بزرگ می‌پیچد ، در دو منظراین البم شبیه‌تر بهم بنظر می‌آیند.

(۳) درکنارچپ منظر ص۱۵۸ همین البم که بهرام‌گور شیری را با تیردلدوز می‌کُشد ، عین چنین درختی دیده می‌شود . بهرام بـا

قیافت و چشمان مغولی وخودِ آهنین، تیرخود را بدهان شیریکه اسپ تازی او را تعقیب می کند می‌دوزد، که دران اثرسبك مغول آشکاراست ومتعلق به‌اواخر قرن۱۴ یا آغازقرن ۱۵ م باشد .

(۴) صفحهٔ دیگرالبم۲۱۵۲ (شماره ۸۹) منظرِ جنگِ دوپهلوان سوار مبارز است که با نیزه‌های دراز بریکدیگر حمله‌آورده‌اند،ویکی ازیشان، جنگاور مقابل خودرا با نیزهٔ تیزسرنگون می‌سازد.

این جنگ بین دو درختی که تنه‌های نحیف و برگهای خفیف دارند واقع می‌گردد، که‌آنرا متعلق به‌آغاز قرن ۱۵ تصورتوان کرد و قیافت جنگاوران کمتر شباهتی به چهره‌های مغولی دارد.

(۵) ص ۹۳ البم ۲۱۵۲ منظر شکـار بهرام است که اژدهـای مهیبی را به‌تیر می‌زند، درحالیکه وی درعقب سنگری قرار دارد. ولی چهره، لباس و وضع عمومی شکاری وشکل‌اژدهای مزین‌ومنظرسنگر، شباهت تام باآثارمکتب مظفریان شیراز می‌رساند وبا مناظرسابق‌الذکر فرق کلی دارد، ونقاشی ناتمام‌آن زرین است.

(۶) مجلس دیگر (ص۵۹ همین‌البم) نیز درخصوصیات هنری ، شبیه‌کارِ عصر مظفریان شیراز است، که اژدهای سهمگینی بـردرخت تناوری پیچیده و دو دیوسوارِ تازنده ، یکی با تبر و دیگری بـا نیزهٔ دراز بروحمله می‌کنند . رنگهای خفیف وطلاکشی نقوش با شکل و لباس و وضعِ سواران وتزئین اژدها مربوط بمدرسهٔ مظفریـه شیراز است .

(۷) برص۹۸ البم ۲۱۵۳ شکل نقاشی برحریربقلم نقاش‌استادی کشیده شده‌که طرح نرم و ریزآن اثر هنر چینی دارد، ولی چهره‌های

اشخاص وحیوانات آن خصوصیات هنرکهن عصر تیموریان‌را وانمود می‌کند و بعضی اشخاص آن خودهای مغولی پوشیده‌اند.

(۸) برص۹۷ البم ۲۱۵۲ منظریست کاملاً زرین که دران شهسواری با شمشیر بجنگ اژدهای عظیم بسیار مهیب دیده می‌شود و خصایص هنرعصر تیموریان دارد.

(۹) ص۴۵ همین البم: منوچهر تور را می‌کُشد: منظریست که دوشهسوار جنگاور را درحالت کارزار نشان می‌دهد و یکی با شمشیر تیز سرآندیگر را میبرد. اسپان هردو زره‌پوش‌اند، ولی نقوش این منظر، خیلی ضعیف وکم رنگست مربوط به‌آغاز قرن ۱۵ م.

(۱۰) ص ۷۹همین البم مانند شماره ۹تصویردوشهسوارجنگاور است که سوار عقبی، سرسوارگریزندهٔ پیشین را با شمشیردرازمی‌برد. پس منظر تصاویراین نقوش، امواج پیچاپیچ مانند برخی از تصاویر جنگی نسخ جامع‌التواریخ دارد.

(۱۱) ص۲۱ البم ۲۱۵۳ سواری با سرنیزهٔ دراز سوار دیگری را تعقیب‌کرده و ازپس پشت اورا می‌زند. این صفحه نیز خصایص نقوش شماره ۱۰ دارد وچهره‌کشی آن خراسانیست مربوط به‌قرن۱۵م.

(۱۲) ص۱۰۴ همین البم: حملهٔ شهسوار تیرانداز برشیر، که چهره‌کشی خراسانی و پس منظر مواج پیچیده و نقاشی آغاز قرن۱۵م دارد وبا طرح قوی تصویرگردیده وشبیهٔ‌کامل همان صفحهٔ مصوراست که درمجموعهٔ سکیسیان Sakisian بوده ودرصفحه۱۱۲ منیاتورایرانی طبع پاریس ۱۹۲۹ م (لوحه ۵۷) چاپ شده است. و سکیسیان آنراکار مدرسهٔ هرات وآغاز قرن ۱۵ م می‌داند.

(۱۳) ص۷۹ ب البم ۲۱۵۲: شهسواریکه با شمشیر بر شیر ژیانی می‌تازد. طرح این تصویر بسیار قـوی نیست، ولی منظر درختان کهن سال و کوه بچهٔ اسفنجی وخصائص آن بمکتب هرات وآغاز قرن ۱۵ م میماند .

(۱۴) ص۸۷ همین البم: رستم رخش (اسپ وحشی) را در کمند می گیرد: جوان قوی هیکل پیراهن وتنبان خراسانی پـوشیده ، کمندی بگردن یکی از دواسپ وحشی تا زندهٔ رمنده افگنده است، که طـرح این تصویر نیز شبیه سابق است.

(۱۵) ص۴۹ الف البم ۲۱۵۲: رستم حکمرانِ چین را با فیلی که بران سوار است در کمند خویش می کشد. درخطوط ایـن تصویر که‌شهسوار کمنداندازی‌را در کمال جلادت نقش کشیده، مهارت‌استادانهٔ نقاش بنظرمی‌آید وتاج حکمرانِ چین هم سبك تاجهای عصرتیموریان دارد، که تمام این منظر، نتیجهٔ کاریك آرتستِ ماهر با قلم موین آزاد است .

(۱۶) ص۴۹ همین البم: تصویر دوسوارِ تازنـده ، بقلم همین هنرمند دارای همان چهره کشی خـراسانی و خصایص هنری که بریـن صفحه چسپانده شده .

(۱۷) ص۴۹ همین البم: دوشهسوار شیرکُش . خصـایص هنری وچهره کشی آن باکارهای قرن ۱۵ م مانند است: دوشهسواریکه بطرف چپ بیننده اسپ می‌تازند، شیری را در بین گرفته، یکی با تیر و دیگر با سرنیزه آنرا مجروح می‌سازند .

این معرکه بر کنار تالابی واقع می‌شود، که عکس یك سوار

تازنده دارای نیزه معکوساً درآب صاف نمایانست ، ولی عکس سوار کنار راست درآبیکه گل آلودست پدیدار نیست .

(۱۸) ص ۶۷ ب البم ۲۱۵۲ : شهسواریکه شیر ژیان را به تیر میزند . این سوار تاج ولباس عصر تیموریان دارد و برنگ قرمز وسیاه نقاشی شده، ولی نشانیهای سوزن وگردهٔ زغال که برین صحنه نمایانست وانمود می کند که این صفحه طرح سادهٔ یك مجلس نقاشی بوده که تکمیل نشده .

(۱۹) ص ۳۸ ب البم ۲۱۵۲ : همان منظر با همان بقایای نشانیهای ابتدایی گردهٔ زغال و سوزن و خصائص هنری ناتمام .

(۲۰) ص ۹۲ الف همین البم : دو پهلوان با دو شیر ژیان پنجه داده وشیرها را با کاردها مجروح میسازند . این هر دو تصویر در یك صفحه مربوط بقرن ۱۵م است .

(۲۱) ص ۸۸ ب همین البم :یك پهلوان با یك شیر ژیان درحال جنگ وکارد زنی با سایز کوچك .

(۲۲) ص ۵۲ الف همین البم : بهرام‌گور سوار بر شیر ژیان حمله‌آور میشود . طرح این تصویر علائم ابتدائی نقاشی دارد ، ولی تکمیل نشده‌وقدتمام بهرام گور واسپش‌وهم شیر کاملا بنظر نمی آید. سه‌زن با قیافت‌های خراسانی، ناظر صحنهٔ شیر کشی بهرامند . خود سوار هم چهرهٔ خراسانی وتاج عصر تیموریان دارد، که متعلق بقرن ۱۶م باشد . چهرهٔ اسب بهرام، شباهت کامل با اسپ تصویر شماره ۱۴ دارد .

(۲۳) ص ۹۶ ب همین البم : شهسواری با خصائص فوق، در جنگ با شیر ژیان .

(۲۴ - ۲۵) ص ۷۰ الف همین البم : در بالا شهسوار تازنده با شمشیر آخته، که چهره کشی آن با کلاه سوار، نظیر کارهای قرن ۱۵ عصر تیموریان است، ودر پائین آن شیر ژیانی تصویر شده، کـه تیری را در نوك بینی میخورد . این هر دو تصویر نامکمل اند، وآثار سوزن مصوری در آن پدیدار .

(۲۶) ص ۹۵ ب همین البم : بهرام گور سوار با شمشیر آخته بر اژدهائی مهیب حمله می آورد که تاج وچهره وسلاح و وضع عمومی وی به آثار قرن ۱۵ م وعصر تیموریان شباهت تام دارد .

(۲۷) ص ۹۳ الف همین البم : سواری با همان تاج و قیافت خراسانی عصر تیموریان تازان و سلاح در دست که سلاحش درتصویر بنظر نمی آید مربوط بقرن ۱۵ م .

(۲۸) ص ۴۹ الف همین البم : همان بهرام گور با همان تاج ولباس که با شمشیر آخته بر شیر ژیان می تازد ، دارای سبك و خصـائص عصر تیموریان .

(۲۹) ص ۱۱۵ ب همین البم : رستم،شهسواری با ریش سیاه‌و قیافت خراسانی دارای کلاه ترکانه (سبك ترکمن‌وسلاجقه) سوار دیگر (افراسیاب) را تعقیب کـرده و او را از کمـرش گـرفته به عقب زین میکشاند .

گمان میرود که این تصویر اثری از هنر ترکمن داشته باشد .زیرا چهره کشی وشکل خودهای سواران مانند تاجهای عصر تیموریان نیست، بلکه نوك تیز وجیغهٔ کوچك دارد. وریش رستم هم سیاه وانبوه متمایل بدر از یست .

(۳۰) ص ۶۱ ب همین البم : گیو سوار تازنده باریش سیاه‌دراز وچهره‌خراسانی و اسپ زره‌پوش ، پیران را به‌کمند خود انداخته واز اسپش می‌کشاند . این نقاشی از داستانهای شاهنامهٔ فردوسی مربوط به نصف اول قرن ۱۵ م تخمین میشود (سبك ترکمن مانند شماره ۲۹ بالا)

(۳۱) ص۹۵ب همین البم : رستم دارای ریش سیاه، کلاهور شاخدار را بزور میکشاند . این هم شباهتی بدو تصویر سابق دارد .

(۳۲) ص ۷۴ ب همین البم : جنگ یك پهلوان با شیر ژیان، از همین مکتب وسبك . این پهلوان جوان بی ریش بروتی عمامه‌دار ، پیش قبضی در دست دارد که چهرهٔ او ترکانه و دارای کاکل‌های دراز سیاهست .

(۳۳ ، ۳۴ ، ۳۵ ، ۳۶) ص ۶۳ ، ۵۱ ، ۵۸ ، ۸۱ همین البـم . مناظر جنگ با شیران ژیان ودیوان ،که چهره کشی و خصائص هنری آن مانند ۲۹ ، ۳۰ ، ۳۱ است و باید آنرا از آثار قرن ۱۵ م و سبك‌هنر ترکمن شمرد .

دکتر نورخان اتاسوی . یونیورستی استانبول . تلخیص از مجلهٔ کلتور منطقوی ج ۳ شماره ۱ – ۲ بهار ۱۹۷۰ م طبع تهران .

– ۳ – (۹۶۳)

البم نمبر ۲۱۶۰ دارای نود ورق و ۶۹ منیاتور است که برای سلطان یعقوب آق قویونلو در عصر بایسنغر و علی شیر در هرات ساخته

شده ومصوران آن امیر خلیل وحاجی محمد قفل ساز و شاه محمدخیام و شیخی بیگ و محمد بیگ و محمد نقاش سیاه قلم[۱] و درویش محمد هروی وعبدالباقی باکو و سناءالله نقاش‌اند .

درین البم کارهای مصوران عهد ایلخانی که دارای تاریخند نیز دیده می شود مانند عبدالله صراف وسلطان احمد جلایر (احمد ویسی) (ز)

– ۴ – (۹۶۴)

البم ۱۴۲۳ F کتابخانهٔ یونیورستی استانبول : دارای ۱۶۶ورق که درکارخانهٔ سهیل انور مربوط دربار سلطان محمد فاتح بوده ، نام «مجموع العجائب» بران نوشته شده وبخط بایسنغر میرزاست،وهم قطعاتی

(۱) حاجی محمد سیاه قلم مصور ومذهب هرات همانست که علی شیر نوایی او را «خارقهٔ دوران» می‌نامدوبدربار سلطان بایقرا محترم ومانندمحمود الکاتب بخشی سر منشی او بودکه او را رئیس اکادیمی هرات تـوان شمرد و کاشی ساز هم بود. وی از هرات بعراق رفت‌ومدتی بدربار آق‌قویونلوکارکرد، که درین البم آثار او محفوظند . وهم منیاتوری درین البمست که آنرا محمد نقاش وشیخی هر دوکار کرده‌اند (لوحهٔ ۱۸)

حیدر میرزا دوغلات‌کاشغری که شاگرد درویش بودگوید: استادش ازشاه مظفر سیاه قلم مصور دربار سلطان ابوسعید در هرات هنر آموخت ودرکارهـای مدرسهٔ هنری هرات‌آثار هنر او یغور و چین نیز مشهود است (ز)

حاجی محمد بقول‌خلاصة‌الاخبار درکتابخانهٔ امیرعلی شیرصندوق ساعتی ساخته بود و پیکر صورتی تعبیه کرده بودکه چوبی در دست داشت وچون‌یك ساعت از روز میگذشت آن پیکر چوب را یك نوبت بر نقاره کـه در پیش او بود میزد وبعد ازگذشتن ساعت دوم دو نوبت و الی آخر . . . .
وفاتش ۹۱۳ ق ۱۵۰۷ م است .

از خطوط اویغوری بخط زین‌العابدین جرجانی دارد ، که یکی از منشیان اویغور بود .

(۹۶۵)–۵–

البم ۱۴۲۲ F یونیورستی استانبول : نسخهٔ مهم مکتب هرات است که آنرا شاه طهماسپ صفوی در سنه ۱۵۷۶ م بوسیلهٔ شاه قلی خلیفه به سلطان مراد ثالث عثمانی اهدا کرده و ۸۸ ورق مزین دارد، ودر ان یك تصویر شاه غریب میرزا پسر سلطان حسین بایقراست . و بر ورق ۴۶–۴۷ آن خط اسماعیل صفوی و بر ورق ۶۲ خط عبدالله بن محمدالهروی دارد، و این هنگامی نوشته شده که وی نزد الغ بیگ در سمرقند بود. بر ورق ۶۴ خط شاه طهماسپ و قطعات کار قادمی مصور صفوی دارد.

یك پورتریت عمل بهزاد بر ورق ۳۲ ب وهم پورتریت عمل کوپك نقاش وغیره بدان دیده میشود (ز ۴۴)

درین مجموعه ، فرمانها و نوشته‌های ابنیهٔ هرات نقل گردیده، و از انجمله نثری دربارهٔ بنایی در کوی خیابان هراتست وهم در ختم این البم، مرتب آن عبدالله بن محمد هروی تاریخ آنرا چنین سروده :

پرسد اگر کسی از من تاریخ اختتامش

گویم « پی مرقع جمع آمده ورقها »

که بحساب جمل ۸۹۷ ق ۱۴۹۱ م باشد .

(آریانا ،کابل شماره ۳۰۷ حوت ۱۳۵۲ ش

مضمون استادخلیلی)

هنر این نسخه کار بعد از قرن ششم هجریست و تصاویر بید پای

کلیله ودمنه وغیره که بعداً برای شاه طهماسپ اول صفوی فراهم آمده ، در نقاشی آن، روشهای چینی در مناظر طبیعی بنظر می آید، ویك روحانیت وحالت طبیعی مقارن با روح هندی هم دارد،ودر مراعات حالت طبیعی و اتقان اشکال آدمی وحیوانی بحدی موفق است که هنرمندان تبریز هم بآن پایه نرسیده‌اند (صنایع ایران ۹۵)

مجموعه‌های هنری

درکتابخانهٔ خزینهٔ اوقاف توپقاپوسرای استانبول

نمبر ۲۱۳۷ H ـ ۲۱۷۲ و ۲۳۱۰

(۹۶۶) (۶)

البم ۲۱۶۱ الف :مسمی به‌مرقعات شاه طهماسپ، که بقول مؤلف نزهةاسرارالاخبار . . .(۱۳۳۹ H) شاه صفوی وفدی را بریاست امیر دیوان شاه قلی ستاجلو، بدربار سلطان سلیمان عثمانی فرستاد و بااو نسخ خطی مصور گرانبها با هدایای دیگر بود، که از آنجمله شاهنامهٔ مصور، ویك مجموعهٔ مزین ومصور اشعار هم بود .

این البم نمونهٔ خط سید احمد حسینی مشهدی خطاط و مصور ، ومخطوطات ونقاشی‌های دورهٔ تیمور وبهزاد وشاگردان او عبدالعزیزو درویش محمد هروی و زین‌الدین محمود وشیخ‌محمود ودوست‌محمد ومیر علی‌وسلطان‌محمد خندان وسلطان‌محمد نور داردکه بدربارصفویه رفته بود، وهمچنین آثارمحمودمذهب وبعضی از مصوران عهد ایلخانی وصفویه دارد .

آثار خامهٔ بهزاد ومحمد بیگ داماد او ، وشیخ محمد الهروی

درین البم مهم‌اند، ویك تصویر هاتفی هروی مؤلف تیمورنامه هم بقلم بهزاد است وچهار مجلس مصور اشعار ترکی امیر علی شیر دارد، که یك شعر ترکی را محمود مذهب مصور هرات ودیگری را سلطان‌علی مشهدی و یکی را هم مولانا حسین مذهب ساخته است .

بر ورق ۲۴۰ این مجلد نوشته‌اند که مناظر حیات شاه طهماسپ در ۲۵۹ تصویر این مجموعه نشان داده شده که اکنون این تصاویر در آن موجود نیست، ولی تصویر ۲۷ الف بسیار زیباست که شاه مذکور را مانند یك ملای ترکی نگاشته است (ز ۱۷)

این مرقع عظیم خزینهٔ اوقاف بکوشش امیر غیب بیگ یکی‌از امرای دربار شاه‌طهماسپ اول‌صفوی ازمجموعهٔ قطعات خوش‌نویسی‌و نقاشی وتذهیب مرکب‌گردیده که جامع آن سید احمد مشهدی در مدت سه سالست ومقدمهٔ آنرا هم او نوشته مشتمل بر ذکر بسا از خطاطان که در سنه ۹۷۳ ق ۱۵۶۵ م ختم یافته ونمونه‌های خطوط خود او هم دارد (خ ۱ر۵۳) از نفایس این‌مرقعست :

۱ ـ یك قطعه بقلم خوش نستعلیق با رقم «مشقه بایزید الپورانی» (خ ۹۵)

۲ ـ یك قطعه کتابت عالی با رقم « میر حسین‌الحسینی‌الکاتب ـ الخاقانی (میر کلنگی) در سنه ۹۵۴ ق ۱۵۴۶ م .

۳ـ دو قطعهٔ جلی عالی وخوش نستعلیق با رقم «حیدرالحسینی ـ الکاتب »

۴ ـ سیزده قطعه نستعلیق خوش بامضای سلطان محمد خندان هروی بدون تاریخ (خ۲۷۱)

۵ ـ هفت قطعه نستعلیق عالی با رقم «مشق سلطان محمد نور» بدون تاریخ (خ ۲۷۸)

۶ ـ نود وسه قطعه به قلم‌های جلی تاغبار ممتاز وعالی همگی با رقم « شاه محمود نشابوری و تاریخ‌های ۹۲۹ ، ۹۴۲ ، ۹۵۴ ، ۹۶۱ ، ۹۶۳ ، ۹۷۱ .

بر یکی مینویسد : «جهت فرزند ارجمند محمد حسین تحریر شد » (خ ۳۰۵)

۷ ـ دو قطعه نستعلیق خوش عبدالله زیارتگاهی (هروی) بشیوهٔ اظهر تبریزی درسنه ۸۳۲ ق ۱۴۲۸ م (خ ۳۵۶)

۸ ـ یك قطعه نستعلیق خوش خفی عبدالرحیم بن‌محمد قاسم از خطاطان قرن دهم (خ ۳۹۲)

۹ ـ دو قطعه نستعلیق جلی متوسط با رقم عبدالکریم خوارزمی (بن‌عبدالرحمن خوارزمی) (خ ۴۱۱)

۱۰ ـ سه قطعه نستعلیق رنگی‌یا محرر عبدالوهاب حسینی‌مشهدی در حدود ۱۰۰۰ ق در مشهد . وی شاگرد و نوادهٔ دختری سلطانعلی مشهدی است (خ ۴۲۱)

۱۱ ـ پنج قطعه نستعلیق عبدی نشابوری متوفا بعد از ۹۹۶ ق ۱۵۸۷ م که یکی رقم «عبدی‌الشاهی» دارد . (خ ۴۲۵)

۱۲ ـ دو قطعه جلی خوش نستعلیق شیخ محمد امامی هروی که قاطع آن دوست محمد است . (بی تاریخ) (خ ۶۴۳)

۱۳ ـ یك قطعه خط عالی بارقم «محمدالاوبهی» (متوفا درمشهد ۹۵۱ ق ۱۵۴۴ م) (خ ۶۵۲)

۱۴ -دو نسخهٔمفردات کامل میرعلی تبریزی بارقم «میرعلی الحسینی در هرات .»

۱۵ - نسخهٔ دیگر مفردات مذکور با رقم « علی الحسینی الکاتب در سنه ۹۳۲ ق» (۱۵۲۵ م)

۱۶ - شش قطعه از یك مرقع با رقم « عیشی هـروی » که یکی تاریخ ۹۶۵ ق ۱۵۵۷ م دارد. (وی از هرات به مشهد رفت ودر کتابخانه ابراهیم میرزا صفوی کتابت میکرد، ودر سنه ۹۸۰ق ۱۵۷۲ م درگذشت) (خ ۵۴۶)

۱۷- یك قطعه بقلم زرتحریردار بارقم «حرره کمال الدین مذهب» (چون خط آن رقم دیگری ندارد، ممکن است که خط وتحـریر هر دو از خود او باشد) بنگرید : ترکیه ۱۷۵ (خ ۵۹۰)

۱۸ - سه قطعه خطوط محمد قاسم شادیشاه کاتب هرات درحدود ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م بنگرید : ایران ۳۰۶ ترکیه ۳۹۶ (خ ۸۰۹)

۱۹ - یك قطعه خط نستعلیق خوش میر معزالدین حسینی کاشانی در ۹۵۲ ق ۱۵۵۴ م . بنگرید : ایران ۷۳۶ (خ ۸۲۲)

۲۰ - یك قطعه خط نستعلیق خوش جلال الدین محمـود (حدود ۹۶۳ ق ۱۵۵۵ م) بنگرید : ایران ۲۹۲ (خ ۸۶۴)

۲۱ - دو قطعه نستعلیق خوش مظفر علی تربتی فرزند حیدر علی خواهر زادهٔ بهزاد، که هم نقاش وخطاط بود وهم شاعر . بنگرید : فصل ۲ عدد ۶۲ وفصل ۳ عدد ۷۱ (خ ۹۱۲)

۲۲ - یك قطعه نستعلیق میرسید تحریر ۹۵۴ ق ۱۵۴۶ م برای محضر نواب نامدار سلطانی خلدسلطنته (خ ۹۳۱)

۲۳ ـ دو قطعه نستعلیق جلی عالی یاری کاتب هروی (حدود ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م) بنگرید : ایران ۲۳۱ و ترکیه ۱۲۴۷ (خ ۹۶۵)

۲۴ ـ یك قطعه رباعی یاری مذهب هروی بخط نستعلیق خوش او (خ ۹۶۷)

۲۵ ـ یك قطعه نستعلیق برقم «الفقیر الحقیر المذنب ابراهیم غفرله» بی تاریخ کتابت قرن ۱۰ (خ ۵۳)

ـ ۷ ـ (۹۶۷)

البم دیگر خزینهٔ اوقاف توپقاپو سر.ن بنام بهرام میرزا نمبر H ۲۱۵۴ در ۱۴۸ ورق دارای ۶۱ منیاتور و چهار شکل است با مقدمه‌ بی در تاریخ مختصر نقاشی وخطاطی از دورهٔ ایلخانی تا عصر نویسندهٔ آن دوست محمد هروی ۹۵۱ ق ۱۵۴۴ م .

وی از هرات به آذربایجان رفته بود ، و در بارهٔ وی به فصل ۲ عدد ۴۵ این کتاب رجوع شود .

این البم منیاتورهای مصوران دورهٔ ایلخانی و تیموریان مانند احمد موسی و بهزاد و یاری مذهب وعبدالحـی مصور دربـار تیمور و بشدان قره و میرزا عنایت بن بیگدلوخان دارد، که یك تصـویر بهرام ـ میرزا از شاهقلی نقاش هم در انست .

این شاه قلی بعداً به استانبول رفت ودر هنروران دربار عثمانی درآمد .

در این مجموعه، صفحات مزینی از اشعار سلطان حسین میرزا و مجالس النفایس نوایی موجود است که شاید بدربار سلطـان حسین

تقدیم شده بود، ونمونه های خطوط خوش عبیدالله خان و پسرش عبدالعزیز خان شاهان بخارا (۱۵۴۰ - ۱۵۵۰ م) هم دارد، وخطی از نوروز احمد حکمران تاشکند در انست ، و هم یك تصویر داستان سیف‌الملوك زبان ترکی رامظفر سیاه قلم مصور دربار ابوسعیدتیموری ساخته است (ز ۱۸)

این مرقع معلومات خوبی دربارهٔ تاریخ خطاطی هم دارد .مثلا اظهر تبریزی دران نوشته‌است : واضع‌الاصل نستعلیق‌خواجه امیرعلی ومخترع‌الثانی آن شیخی وقبلتی مولانا جعفر تبریزیست .(!)

برخی از محتویات نفیسهٔ این مرقع :

۱ـ دوقطعهٔ نستعلیق خوش ابراهیم شاگرد سلطان‌محمد نور برقم: «حرره‌الفقیر ابراهیم غفرله سنه ۹۳۳ ق (۱۵۲۶ م) (خ ۸)

۲ ـ دو قطعه نستعلیق خوش حافظ باباجان بن‌حافظ عبدالعلی تربتی خراسانی ،خطاط و مذهب و نقار وشاعر متوفا ۹۵۰ق ۱۵۴۳ م درین مرقع‌هست که بر یکی نوشته : «کاتبها حافظ بابا جان و قاطعها دوست محمد» .رقم‌قطعهٔ دیگر : کتبه‌العبد باباجان بهرامی» (خ ۸۴)

۳ ـ یك قطعه نستعلیق بقلم خفی خوش با رقم «مشقه‌العبد الفقیر بابامیر »

۴ ـ چهار قطعه نستعلیق خوش با رقم«مشقه‌العبدالمذنب بایزیدـ الپورانی» (خ ۹۵)

۵ ـ یك قطعه نستلعیق‌خوش با رقم«مشقه‌العبدبایسنغر» این‌شهزاده فرزند محمودبن‌احمدبن‌ابوسعیدکورگان است که ازسنه ۸۷۹ تا۹۰۰ ق (۱۴۷۴ - ۱۴۹۴ م) در بدخشان حکومت داشت (خ ۹۶)

۶ ـ خطوط خوش نستعلیق خود بهرام میرزا بن شاه اسماعیل اول صفوی متخلص به بهرامی (متوفا ۹۵۶ ق ۱۵۴۸ م) که خطاط وموسیقی‌دان ونقاش وشاعر بود :

ـ یك قطعه نستعلیق جلی که عنوان یك تصویر است با رقم «برای فقیر الحقیر ساخته شد العبد بهرام الحسینی».

ـ یك قطعه بقلم خوش با رقم «کتبه بهرام بن اسمعیل الحسینی نقل از خط سلطان محمد نور»

ـ یك عنوان تصویر دیگر با رقم : «صورت تاج الدین قوم استاد شیخی ریخته گر، کتبه العبد بهرام بن اسماعیل الحسینی بدار السلطنة تبریز فی سنه ۹۳۴ ق (۱۵۲۷ م) (خ ۱۰۴)

۷ ـ یك قطعه کتابت خفی خوش با رقم «پیر علی الجـامی» (از شاگردان سلطانعلی مشهدی، کاتب میرعلی شیر نوایی که تا سال ۹۳۳ق ۱۵۲۶م زنده بود) رك : ۱۴۱۶ (خ ۱۰۶)

۸ ـ چند قطعه خط جعفر بایسنغری که بنام میرزا بایسنغر نوشته، ویك قطعهٔ دیگرش مورخ ۸۳۰ ق ۱۴۲۶ م بنام جلال الدین میرانشاه، وقطعهٔ دیگر بنام میرزا علاء الدوله بن بایسنغر مورخ ۸۳۳ ق ۱۴۲۹ م است . (خ ۱۲۱)

۹ ـ یك قطعه بقلم جلی خوش با رقم « لمولانا هلالی سلمه الله ـ تعالی ... کتبه حسین الفیض » . چون هـلالی در سنه ۹۳۹ ق ۱۵۳۲ م مرده، این نوشته پیش ازین سال باشد . (خ ۱۶۰)

۱۰ ـ چهارده قطعه کتابت خوش با مرکب الـوان، رقـم یکی : «بفرمودهٔ حضرت شاه، جهت ابراهیم دوات دار، مشقه رستم علی الشاهی»

رقم دیگری : «کاتبها رستم علی و قاطعها مظفر علی .» (خ ۲۰۹)

۱۱- سیزده قطعه خطوط سلطان‌علی قاینی یعقوبی در دار السلطنه تبریز (خ ۲۳۹)

۱۲- ترجمه منظوم چهل حدیث از جامی بکتابت جلی با رقم سلطانعلی مشهدی در عشر اول صفر ۸۹۷ ق ۱۴۹۱ م نوشته شده در هرات (خ ۲۵۹)

۱۳- دو قطعه خوش خط متوسط با رقم «کتبه سلطانم بنت اسمعیل الحسینی الصفوی» که دختر شاه اسماعیل اول صفوی و شاگرد دوست محمد هروی بود (خ ۲۶۷)

۱۴- چهل قطعه انواع خطوط، بعضی به سپیداب با رقم : «سلطان محمد خندان هروی»(خ ۲۷۱)

۱۵ - سی قطعه خطوط خوش با مرکب الوان بامضای سلطان محمد نور بمدینة هراة، دارای سنوات ۹۳۴ - ۹۳۵ - ۹۳۷ ق که بر بعضی نوشته «حرره العبد هاشم المذهب و حرره مولانا یاری المذهب (خ ۲۷۸)

۱۶- یك قطعه بشیوهٔ اظهر تبریزی بخط خوش سلیمان از خطاطان قرن ۹ ه که شاید پدر دوست‌محمد هروی باشد . (خ ۲۸۵)

۱۷- هفتاد ودو قطعه بقلم‌های مختلف جلی تاغبار ممتاز و عالی خوش ورنگه که رقم‌های بعضی چنین است :

کاتبها شاه محمود و قاطعهادوست محمد مصور.

مشقه شاه محمود نیشابوری، حرره العبد میر مصور .

مشقه العبد شاه‌محمود، حرره دوست محمد مصور.

مشقه شاه محمود النیشابوری بدار السلطنه تبریز سنه ۹۳۹ ق . و

بعضی با تاریخهای ۹۳۲ و ۹۴۲ و ۹۵۰ ق (خ ۳۰۵)

۱۸- یك قطعه شعر شمس‌محمد لطف‌الله خطاط قرن ۹ ه که بزر تحریر شده «کاتبه و قائله شمس محمد لطف‌الله، حرره میر مصور.» (خ ۳۱۷)

۱۹- یك قطعه خط شیر علی خطاط کتابخانه بایسنغر میرزا در هرات (خ ۳۲۴)

۲۰- یك قطعه بشیوهٔ اظهر تبریزی بقلم خوش عارف هروی‌بن روح‌الله حسینی، که در حدود ۹۰۰ ق ۱۴۹۴ م زنده بود (خ ۳۳۸)

۲۱- هفده قطعه خطوط متنوع عبدالرحیم خوارزمی متخلص به انیسی به قلم‌های جلی تا غبار خوش با رقمهای او: عبدالرحیم - خوارزمی یا رستمی یا یعقوبی (خ ۳۸۷)

۲۲- سی‌و نه قطعه بقلم‌های مختلف خوش عبدی نشابوری متوفا بعد ۹۹۶ ق، که یکی تاریخ ۹۲۸ ق ۱۵۲۱ م ودیگری نام شاه‌اسماعیل بهادرخان، ودیگری رقم «بفرمودهٔ جناب سلطنت شعاری بهرام میرزا» و دیگری «نقل من خط مولانا سلطان علی‌المشهدی» و دیگری سنه ۹۴۰ ق ۱۵۳۳ م بجهة شاهزاده بهرام میرزا دارد (خ ۴۲۶)

۲۳- یك قطعه نستعلیق خوش با رقم «مشقه عمادالفراهی» که‌این خوشنویس گمنام در قرن دهم میزیست. (خ ۵۳۹)

۲۴- سه قطعه کتابت خوش غیاث‌الدین مذهب مشهدی شاگرد سلطانعلی مشهدی بدون تاریخ (خ ۵۵۹)

۲۵- یك قطعه خط خوش مجنون‌الرفیقی هروی (خ ۶۱۶)

۲۶- دوقطعه خط محمد ابریشمی مشهدی (خ ۶۳۲)

۲۷ـ هشت قطعه خطوطخوش شیخ محمدامامی هروی(خ۶۴۳)

۲۸ـ سه قطعه خط نورالدین محمد پورانی هروی(خ۶۶۴)

۲۹ـ یك قطعه نستعلیق خوش محمدقاسم بخاری از خوشنویسان قرن دهم (خ ۸۰۶)

۳۰ـ بیست‌ودو قطعه خطوط محمد قاسم شادیشاه خطاط هرات حدود ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م (خ ۸۰۹)

۳۱ـ یك قطعه‌خط محمد قاسم‌منجم از خطاطان قرن دهم هجری (خ ۸۱۲)

۳۲ـ سه قطعه نستعلیق خوش شمس‌الدین محمدالکاتب کرمانی کتابت تبریز ۹۱۸ ق ۱۵۱۱ م . بنگرید : ایران (خ ۸۲۵)

۳۳ـ شانزده قطعهٔ نستعلیق زین‌الدین محمود شاگرد سلطانعلی مشهدی متوفا ۹۲۵ ق ۱۵۱۸ م بنگرید : شوروی ، ایران (خ ۲۶۵)

۳۴ـ یك قطعه نستعلیق محمودبن علی (خطاط‌گمنام قرن دهم) (خ ۸۸۲)

۳۵ـ یك قطعه نستعلیق میر دانگ (خطاط‌گمنام قرن دهم) (خ ۹۴۱)

۳۶ـ پنج قطعه نستعلیق میر شیخ پورانی (هروی) یکی نوشته ۹۳۹ ق ۱۵۳۲ م (خ ۹۳۲)

۳۷ـ سه قطعه نسخ و رقاع و نستعلیق خوش نصیرکاتب برای بهرام میرزا نوشته . (نصیر متوفا در ۹۶۲ ق ۱۵۵۴ م) رك : ایران (خ ۹۴۱)

۳۸ـ یك قطعه نستعلیق برقم : مشقه‌الفقیریاری‌البخاری . که یك

قطعهٔخط او در موزه چارترسکی کراکوی لهستان نوشتهٔ ۹۵۹ق ۱۵۵۱م موجود است . (خ ۹۶۴)

-۸- (۹۶۸)

البم دیگر توپقاپوسرای H ۲۱۳۸ برای شاه اسماعیل دوم صفوی ۹۸۴ ق ۱۵۷۶ م در ۶۷ ورق ساخته شده که ۱۵ منیاتور مصوران عهد تیموریه دارد، ودران نوشته اظهرگدا هم دیده میشود، و او شاعر زبان چغتائی بود، وصورتی ازتیمور وخیمهٔ بارگاه اودارد که آنرانادرالعصر مولانا ناکپك عکاس الهروی و سلطانعلی مشهدی و دامادش زین الدین محمود و سلطان محمد نورکار کـرده‌اند (ز ۱۸) از جملهٔ نفایس این مرقعست :

۱ـ دو قطعه خط خوش محمدابریشمی مشهدی شاگرد سلطانعلی مشهدی که چند بیت سرودهٔ خود را نوشته (خ ۶۳۱)

۲ـ یك قطعه خط خوش محمد رضا مشهدی شاگرد سید احمـد مشهدی متوفا ۹۹۲ ق ۱۵۸۳ م (خ ۷۳۶)

۳ـ یك قطعه نستعلیق خوش الوان با رقم «کتبه محمودالمذهب هروی لمولانا جامی قدس سره . (خ ۸۹۴)

۴ـ یك قطعه کتابت خوش با رقم «جهت امین الدین مـرقوم قـلم شکسته رقم گشت العبـد حیدرالحسینی» (این میر حیدر در بخـارا تا ۸۶۸ ق ۱۴۶۳ میزیست) (خ ۱۷۱)

۵ـ یك قطعه بقلم خوش با رقم «العبد سلطان‌حسین التونی» (وی شاگرد میر حسین باخرزی است که پیش از ۱۰۳۴ ق ۱۶۲۴ م) مـرده

است (خ ۲۳۲)

۶ـ سه قطعه خط عالی برقم «سلطان محمد نور در سنه ۹۲۵ ق (۱۵۱۸م) (خ ۲۷۸)

۷ـ پانزده قطعه خط عالی بقلم‌های مختلف از جلی تا غبار خوش با رقم شاه محمود نشابوری» که یکی تاریخ ۹۶۳ ق ۱۵۵۵ م دارد (خ ۳۰۵)

۸ـ یك قطعه نستعلیق عالی عبدالله طباخ هروی در سنه ۸۴۶ ق ۱۴۴۲ م (خ ۳۶۳)

۹ـ دو قطعه خفی خوش عبدی نشابوری که یکی رقم «عبدی بن حسن قلندر سنه ۹۹۶ ق» ۱۵۸۷م دارد . (خ ۴۲۵)

۱۰ـ یك قطعه خوش نویسی محمد صالح دردمند، از خطاطان شیراز و کرمان در سنهٔ ۹۷۴ ق ۱۵۶۶ م . (رك : خطوط محمد صالح دردمند ۱۲۵۱) .

ـ ۹ ـ (۹۶۹)

البم ۲۱۵۱ H دارای ۱۰۱ ورق و وقایهٔ نفیس چرمیست که آنرا برای یوسف بهادر خلاده . . . ساخته‌اند، که اکثر آن کار هنرمندان عصر تیموریان هرات وصفویانست . این یوسف بهادر، یکی از شاهزادگان آق‌قویونلوست که شاید برادر یعقوب و پدر الوند میرزا باشد .

یك صفحه البم امضای محمدبن عبدالحی در ۸۰۶ ق ۱۴۰۴م و پسر خواجه عبدالله مصور عصر تیموریان دارد . یك تصویر دیگر در سمرقند به قلم شهاب‌الدین عبداله هروی مصور و خطاط بن میرعلی معاصر الغ بیگ نگاشته‌شده واشعار چغتائی از نوائی وسلطانعلی‌مشهدی

وشاه‌محمود نشابوری‌وغیره دارد .

دو قسمت نثر آن از عبدالـرحیم‌الخلـوتی پسر شمس تبریزی المشرقی (مرشد مولوی بلخی) واز محمد مؤمن خطاط ومصورهرات پسر عبدالله مروارید است وهم تصویری از علی بیگ‌الکاتب برای یك شهزادهٔ سابق‌الذکر دارد . (ز ۱۹)

– ۱۰ – (۹۷۰)

البم H ۲۱۴۷ سی‌ودوورق‌ونه منیاتور دورهٔ‌مابعد مکتب‌تیموریه داردکه‌آثار زین‌الدین محمود و میر محمد سمرقندی ویك تصویر شاه اسماعیل اول بر تخت، وکارهای ولیجان مصور درانست .

– ۱۱ – (۹۷۱)

البم ۲۱۴۴ H نیز متعلق به مابعد عصر تیموریه و دورهٔ صفـویه مشتمل بر ۱۳ ورق است که‌کارهای میر علی ، بهزاد ، عمـادالحسینی دارد .

– ۱۲ – (۹۷۲)

البم ۲۱۴۶ H هژده ورق دارای‌کار عمادالحسینی وولیجان نقاش و پورتریت صدیقی‌بیگ تبریز نویسنده زبان چغتائی .

– ۱۳ – (۹۷۳)

البم ۲۱۴۰ H سی‌وهشت ورق مشتمل برکارهای قاسم نقاش و بهزاد وصدیقی‌بیگ و اشعار چغتائی و نثر عماد .

– ۱۴ – (۹۷۴)

البم ۲۱۶۲ H سی وچهار ورق ازکارهای ولیجان نقاش ، بهزاد ،

وتصویر معراج پیغمبرو پورتریت‌خود ولیجان نقاش .

- ۱۵ - (۵۹۷)

البم ۲۱۶۸ H چهل وسی‌ورق‌مشتمل برآثار خامهٔ بهزاد،ولیجان، محمود مذهب و تصویری از راهب عیسوی بقلم بهزاد و دو شهزاده از محمود .

- ۱۶ - (۹۷۶)

البم ۲۱۴۵ H ۳۳ ورق دارای مجلس نقاشی اشعار حافظ و کارهای شاه محمود نشابوری و محمد شریف هرات و قاسم شادیشاه .

- ۱۷ - (۹۷۷)

البم ۲۱۵۶ H صد ورق و ۴۶منیاتور که بریك‌صفحهٔ‌کامل‌منظری از بزم یك شاه صفوی دارد، وهم‌اشعاری از سلطان حسین بایقرا وشری از دوست محمد بامضای «دوست محمدبن سلیمان‌الهروی» و مرقعی از اشعار علی شیر و داستان زندگانی او، ومنظری بقلم محمد هروی بن عبدالله نقاش هروی داردکه استاد نستعلیق نویسی بایسنغر واز درباریان الغ بیگ بود ، و هم : اشعار شاه محمود نشابوی بزبان چغتایی.

یك تصویر شهزادهٔ ترك پیشکش شیخ پورانسی‌کار بهرام قلی مصور .

مرقعی از اشعار نوائی مزین با تصاویر در ۹۶۸ق ۱۵۸۰ م .

حصه‌یی از نسخهٔ مذهب مجالس‌النفایس نوایی .

از محتویات این مجموعهٔ هنریست .

- ۱۸ - (۹۷۸)

البم ۲۱۶۶ H ۲۷ ورق‌باتصاویرکارعلی رضا،آقا رضا از مناظر قـرا وقصبات ،که تقلید تصـاویر عهـد تیموریان و ایلخـانی شمرده میشود .

- ۱۹ - (۹۷۹)

البم۲۱۵۹ H ۱۸ ورق با۴۴ منیاتور، که برای خزانهٔ عبدالعزیز خان بخاراتربیت شده ویك پارچهٔ منثوری ازو هم دارد . تصاویرآن ادامهٔ مکتب تیموریان وصفویان است وآثارخط سلطان علی به‌تخلص «خطائی» ویك شعر ترکی غربی از مـالك دیلمـی و هم صفحاتـی از مجالس‌النفایس دارد .

- ۲۰ - (۹۸۰)

البم کوچك ۲۱۵۵ H مشتمل بر اشعار حسین بـایقرا و وزیرش علی شیر نـوائی و : تصویرکـوچك میرزا و علی شیرنوائی بـاگل و برگ .

یك پورتریت سفیر روس بدربار صفوی.

اشعار جامی که منظرآنرا عبیدالله بخاری (شاید بـرای، عبیدالله خان پادشاه بخارا) ساخته .

چند تصویرکار مسعودبن میرك نقاش دربار بایسنغر، و محمـد بیگ‌الهروی وسلطان علی مشهدی .

یك نمونهٔ نستعلیق خفی متوسط عبدالله طباخ هروی نوشتهٔ عشر اول ربیع‌الثانی سنه ۸۵۵ ق ۱۴۵۰ م که در سمرقندکتابت شده درین

مرقعست (ز ۲۱) وهم یك قطعهٔ دیگـر وی نـوشته ۸۳۴ ق ۱۴۳۰ م در یونیورستی استانبولست .(خ۳۶۳)

- ۲۱ - (۹۸۱)

البم‌خطاطی و منیاتور H ۲۳۱۰ دارای ۱۰۲ ورق، برای خزانهٔ شهزادهٔ هرات بایسنغرخان‌ترتیب‌شده‌و نمونه‌های خطاطی کاتبان متعدد با مهرهای سلطان‌حسین‌میرزا دارد، که بران«راستی‌رستی»نوشته‌اند(ز ۲۱)

- ۲۲ - (۹۸۲)

البم خطاطی ومنیاتور H ۲۱۵۷ قطعات خط زین‌العابدیـن بن سلطان‌بخت جرجانی از دبهنامهٔ اویغوری امیری ویك پارچه نثر۹۱۷ق ۱۵۱۱م از محمدبن سلطانشاه هروی ، وکارهای خطاطان دورهٔایلخانی دارد .

- ۲۳ - (۹۸۳)

البم H ۲۱۳۷ بنام «مرقع خوب» برای خزانهٔ ولی محمد خـان حکمران استرخانی (۱۶۰۵ - ۱۶۱۱م) نگاشته شده،که دیباچهٔ‌آن‌بسیار مزین است ومحمد صالح هروی منشی خان مذکورآنرا ترتیب داده و چند تصویر دارد، که ازکارهای عصربابری هند ورضا عباسی به‌بخارا هدیه شده وبرخی تصاویر سبك اروپائی هم دارد .

این محمدصالح ازخطاطان هراتست که یك قطعهٔ نستعلیق‌خوش وی در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران است نـوشتهٔ ۲ ذیحجه ۱۰۷۲ ق ۱۶۶۱ م .

این البم توپقاپوسرای مجموعـهٔ نفایس خطوطست از انجمله :

۱ـ سه قطعه نستعلیق ممتاز وعالی با رقم شاه محمود نشابوری (رك : ایران)

۲ـ یك قطعه مشق میر معزالدین محمد حسینی کاشانی در ۹۶۲ق ۱۵۵۴ م .

۳ـ یك قطعهٔ نستعلیق شیخ محمد مصور که شعر استاد خودمیر-علی هروی را در سنهٔ ۹۷۰ ق ۱۵۶۲ م در مشهد نوشته «نقـل از خط شریف حضرت استادیومخدومی امیرعلی .»

۴ـ قطعهٔ نستعلیق سلطانعلی مشهدی .

۵ـ » » میر علی هروی

۶ـ » » محمود شهابی

۷ـ » » محمد حسین تبریزی .

۸ـ » » سید احمد مشهدی .

۹ـ مقدمهٔ این مرقع بخط خـوش همین محمد صالـح الکاتب ـ الخاقانی است که‌تاریخ ترتیب آن «مرقع خوب»=۱۰۱۸ ق (۱۶۰۹م) باشد (خ ۷۷۷) (رك : منابع تاریخ هنر ۱۱۳)

- ۲۴ - (۹۸۴)

البم کوچك ۲۱۳۹ H ۲۹ ورق و ۱۱ منیاتور با قطعات اشعـار نوائی و سلطان حسین بایقرا و یك شعرزبان چغتائی سلطانعلی‌مشهدی.

(۹۸۵) - ۲۵ - البم نمبر ۲۱۴۲ H

(۹۸۶) - ۲۶ - البم نمبر ۲۱۴۳ H

(۹۸۷) - ۲۷ - البم نمبر ۲۱۶۵ H

(۹۸۸) - ۲۸ - البم نمبر ۲۱۷۶ H

این چهار البم شاید از شاهان بابری هند بوده باشد . البم ۲۱۴۲ تصاویر منقول ازکارهای بهزاد است و هم صور شاهان بابری هند و مجالس ایشان رادارد . یك منیاتور از حاجی ممحد مصوراست که باید از بخارا به بابریان هند رسیده باشد (ز)

- ۲۹ - (۹۸۹)

البم ۲۱۵۸ H مجموعهٔ مخلوطیست از آثار هنروران عصر تیموریه و صفویه و عثمانیه. مانند بهزاد، سلطانعلی مشهدی، محمدامین مذهب، رضا عباسی با اشعار ترکی عثمانی وچغتائی (ز ۲۲)

- ۳۰ - (۹۹۰)

البم ۱۴۸۳ H در سنه ۹۷۸ ق ۱۵۷۰ م ترتیب شده دارای ۳۲ قطعه تصاویر بقلم محب‌الله الکاتب از عصر صفویه بقایای مکتب تیموریه .

- ۳۱ - (۹۹۱)

البم ۱۴۸۸ H ساختهٔ محمد باقی‌الکاتب در ۱۵۶۵ م مشتمل بر ۲۸ تصویر که در آخر آن نوشته شده « در کتابخانهٔ شهریار کامگار ابوالغازی عبدالله بهادر خان محرم ۹۷۲ ق در بلدهٔ فاخرهٔ بخارا» (ز ۲۳)

- ۳۲ - (۹۹۲)

البم ۱۴۸۹ H نقل تصاویر دورهٔ غازان خان وشاهرخ تیموری که در سنهٔ ۸۸۷ ق ۱۴۸۲ م غالباً در سمرقند کار شده است (ز ۲۳)

- ۳۳ - (۹۹۳)

البم ۱۴۹۱ H بقلم خان علی الکاتب در سال ۹۰۱ ق ۱۴۹۶ م در هرات برای خزانهٔ سلطان علی حکمران گیلان نگاشته شده باشد . (ز ۲۳)

- ۳۴ - (۹۹۴)

البم ۱۴۹۶ H بقلم محمدبن محمد بقال برای ابوسعید میرزا تیموری در هرات در سنه ۸۶۸ ق ۱۴۶۴ م ساخته شده که چندین نسخهٔ خطی دیگر توپقاپو بخامهٔ اوست و جدش با دربار بایسنغر پیوستگی داشت .

در این البم اثر منیاتورهای شاهنامهٔ عصر شاهرخ و بایسنغر دیده میشود . (ز ۲۳)

- ۳۵ - (۹۹۵)

البم ۱۵۱۴ H در سنه ۹۴۲ ق ۱۵۳۵ در بخارا بقلم محمد بخاری نوشته شده و ۳۶ تصویر دارد .

- ۳۶ - (۹۹۶)

مرقع شاه عباس صفوی در خزینهٔ اوقاف استانبول که جامع انواع قطعات خطوط خوشنویسانست واز ان جمله :

یك قطعه نستعلیق گلزار با رقم « مشقه العبد مسعود بن میرکی المذهب .» (خ ۹۰۳)

- ۳۷ - (۹۹۷)

مرقعات میر عماد یا مرقعات ولی الدین افندی در کتابخانهٔ

یونیورستی استانبول، که فراهم آوردهٔ شیخ‌الاسلام ولی‌الدین افنـدی خطاط وعالم ترکست مشتمل بر انواع خطوط خود وی و خطوط میر عماد و استادان دیگر و از انجمله :

۱ـ یك قطعه نستعلیق‌خوش‌محبی هروی در سنه۹۷۵ ق ۱۵۶۷م (رك) : ایران وافغانستان

۲ـکار هنری قطاعی نقشی مذهب (خ ۸۹۶) (بنگرید : فصـل ۲ منابع ۱۲۹ - ۱۳۱)

ـ ۳۸ ـ (۹۹۸)

مرقع مالك دیلمی (رك : منابع ۹۵)

در خزینهٔ اوقاف استانبول، که جامع آن مالك دیلمی شاگردمیر علی هروی در هراتست کـه ازینجا بمشهد رفت ودر کتابخـانهٔ سلطان ابراهیم کتابت میکرد ، تا شاه طهماسپ او را بقزوین بـرد . وفـاتش ۹۶۹ ق ۱۵۶۱ م است . از نفایس این مرقعست :

۱ـ سه قطعه بخط خوش جعفر بایسنغری (خ ۱۲۱)

۲ـ یك قطعه خط خوش حسین‌علی شاگرد سید احمد مشهـدی (متوفا ۱۰۳۰ ق ۱۶۲۰ م) که تاریخ ۹۹۲ ق ۱۵۸۳ م دارد (خ ۱۵۹)

۳ـ دو قطعه خط خوش حیدرالحسینی بکتابت عالی (خ ۱۷۱) سه قطعهٔ خطوط او در همین خزینهٔ اوقاف نوشتهٔ سنه ۸۶۸ ق ۱۴۶۲م موجود است ویکی هم در کتابخانهٔ روان کوشکو استانبولست .

۴ـ سه قطعه بخط خوش جلی با رقم «عبده سلطان محمد نور» (خ ۲۷۸)

۵ـ یك قطعه کتابت خوش سلیم نشابوری شاگـرد شاه محمـود

نشابوری (خ ۲۸۴)

۶ - ۲۵ قطعه بقلم‌های جلی تاغبار با رقم «شاه محمود نشابوری» و تاریخهای ۹۶۲ و ۹۶۵ ق (خ ۳۰۵)

۷ - یك قطعه نستعلیق عبدالکریم بن عبدالرحمن خوارزمی متوفا ۸۹۲ ق ۱۴۸۶ م (خ ۴۱۱)

۸ - دو قطعه نستعلیق بهترین عبدی قلندر نشابوری متوفا بعد از ۹۹۶ ق ۱۵۸۷م (خ ۴۲۵)

۹ - یك قطعه نستعلیق خوش عیشی هروی کاتب ابراهیم میرزا صفوی در مشهد متوفا ۹۸۰ ق ۱۵۷۲م (خ ۵۴۶)

۱۰- یك قطعه نستعلیق خوش معین الدین محمد شریفی تبریزی شاگرد میرعلی هروی، که در مشهد نوشته بی‌تاریخ (خ ۶۶۵)

۱۱ - یك قطعه نستعلیق شیخ محمد بن شیخ کمال سبزواری، نوشتهٔ ۹۷۶ ق ۱۵۶۸م این شیخ محمد شاگرد سیداحمد مشهدی و متوفا در سنه ۹۸۵ ق ۱۵۷۷م است (خ ۷۴۲)

۱۲ - دو قطعه خط نستعلیق خوش میر معزالدین حسینی کاشانی در ۹۶۲ ق ۱۵۵۴م و ۹۷۶ق ۱۵۶۸ م (خ ۸۲۲) رك : ایران .

۱۳ - یك قطعه نستعلیق شمس‌الدین‌محمد کرمانی نوشته درهرات در جمادی‌الاولی ۹۱۶ ق ۱۵۱۰م (خ ۸۲۵) رك : ایران .

۱۴- یك‌قطعه نستعلیق جلال‌الدین محمود حدود ۹۶۳ ق ۱۵۵۵م رك: ایران (خ ۸۶۴)

۱۵- چند قطعه خطوط محیی هروی‌حدود ۹۷۰ ق ۱۵۶۲م(رك: ایران وافغانستان)

۱۶ ـ دو قطعه شعر خودیاری مذهب هروی به نستعلیق عالی او درحدود ۹۰۰ ق ۱۴۹۴ م (خ ۹۶۷)

(۹۹۹) ـ ۳۹ ـ

مرقع سید احمد مشهدی (متوفا ۹۸۶ ق ۱۵۷۷ م)

در کتابخانه خزینهٔ اوقاف، توپقاپوسرای استانبول . از نفایس این مرقعست :

۱ـ یك قطعه بخط آقاجان بقلم نستعلیق خوش با رقم « تشرف بکتابتها العبد آقاجان غفرذنوبه بدارالارشاد اردبیل فی شهور سنه ۹۶۸ هجریه» (خ ۲)

۲ـ قطعه نستعلیق خوش برقم «کتبه العبد احمدلال »

۳ـ۵۳ قطعه بقلمهای مختلف عالی مورخ ۹۶۵ ق ۱۵۵۷م و ۹۷۳ ق ۱۵۶۵م، نوشتهٔ خود سید احمد، وهم ۳۵ قطعهٔ دیگر او بدون تاریخ در مرقعات بهرام میرزا و شاه اسماعیل ومالك دیلمی استانبولست .

۴ـ یك قطعه نسخ و رقاع بقلم جلی ممتاز با رقم « مشقه العبد کمال الدین حسین حافظ هروی»

۵ـ یك قطعه قلمهای ثلث و نسخ ورقاع عالی بخط دوست محمد ـ ابن سلیمان الهروی در محرم ۹۳۸ ق ۱۵۳۱ م.

۶ـ یك قطعه بقلم نیم جلی خوش سلطان حسین در تـون (وی شاگرد میرحسین باخرزی متوفا پیش از ۱۰۳۴ق است)(خ ۲۳۳)

۷ـ دو قطعهٔ نیم جلی وخفی خوش با رقم « مشقه رستم علـی» (خ ۲۰۹)

۸ـ دو قطعه کتابت خوش سلطان محمدخندان هروی بدون تاریخ

(خ ۲۳۳)

۹ــ پنج قطعه کتابت عالی سلطان‌محمد نور هروی که یکی تاریخ ۹۳۴ ق و «حرره یاری المذهب» دارد. (خ ۲۷۸)

۱۰ــ پنج قطعه بقلمهای مختلف و کتابت عالی وخوش با رقم «شاه محمود نشابوری» و تاریخهای ۹۶۲ ق ۱۵۵۴ م، و ۹۶۳ ق (خ ۳۰۴)

۱۱ــ یك قطعه نستعلیق متوسط عبدالله هروی (طباخ) و حرره عبدالواسع بدون تاریخ (خ ۳۶۳)

۱۲ــ یك قطعه خط عبدالرحیم بن محمد قاسم کاتب قرن دهم (خ ۳۹۲) درموزهٔ آثاراسلامی استانبول مناجات خواجه‌عبدالله انصاری بخط نستعلیق او موجود است.

۱۳ــ سه قطعه به نستعلیق قلم‌های‌مختلف، بعضی رنگی و محرر عبدالوهاب مشهدی شاگردسلطانعلی‌مشهدی نگاشته در مشهد (خ۴۲۱)

۱۴ــ یك قطعه نستعلیق عبدی نشابوری برقم «عبدی قلندر» متوفا بعد از سنه ۹۹۶ ق ۱۵۸۷م (خ ۴۲۵)

۱۵ــ هفت‌قطعه خطوط محمدقاسم شادیشاه کاتب‌هرات درحدود ۹۵۰ ق (رك : ایران وترکیه)

۱۶ــ یك قطعه خط با رقم «شیخ محمد مصور» که شاگردمیرعلی هروی ودر سنه ۹۷۰ق ۱۵۶۲م ساکن مشهد بود. (رك : مرقع محمد صالح ۲۳)

۱۷ــ یك قطعه‌خط‌جلی جلال‌الدین‌محمودبن فیروز بخت‌الحسینی (حدود ۹۶۳ ق ۱۵۵۵م) (رك : ایران)

۱۸ـ قطعات متعدد نستعلیق زین‌الدین محمود شاگرد سلطانعلی مشهدی متوفا ۹۲۵ ق۱۵۱۸م (رك : شوروی، ایران)

۱۹ـ چندین قطعه خط محیی هروی که یکی تاریخ ربیع‌الاول ۹۷۱ ق ۱۵۶۳م در منزل امین سعادت ودین محمودا دارد (رك: ایران)

۲۰ـ دو قطعه نستعلیق مهدی قلی شاگرد میرمعز کاشانی که بقلم همین مهدی قلـی یك قطعه نوشته ۹۷۷ ق ۱۵۶۹ م در خزینهٔ اوقـاف استانبولست (خ۹۲۸)

۲۱ـ دو قطعه « مشقه میر شیخ‌الپورانی» (هروی حدود ۹۴۰ ق ۱۵۳۳م - خ ۹۳۲)

۲۲ـ چهار قطعه نستعلیق عالی یاری هروی‌حدود ۹۵۰ ق۱۵۴۳م (رك:ایران)

۲۳ـ یك قطعه نستعلیق خوش بارقم «علی‌الحسینی‌الموسوی» در ۹۳۷ ق ۱۵۳۱ م (خ ۴۵۳)

۲۴ـ یك قطعه نستعلیق جلی عالی با رقم «علی‌رضا مشهدی » که شاگرد میرزا سید احمد مشهدی بود وبالواسطه به سلطانعلی مشهدی هم می‌پیوست متوفا ۹۸۶ ق ۱۵۷۷ م . ودر همین خزینهٔ اوقاف استانبول یك قطعهٔ دیگر خط اوهم محفوظست . (خ ۴۶۷)

۲۵ـ دو قطعه کتابت خوش عیشی هروی متوفا ۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م (خ ۵۴۶)

۲۶ـ یك قطعه نستعلیق خوش‌غیاث‌الدین مذهب مشهدی شاگرد سلطانعلی مشهدی (خ۵۵۹)

۲۷ـ یك قطعه خـط جلی خـوش محمد ابـریشمی مشهـدی (خ۶۳۲)

۲۸ـ یك قطعه خط شیخ محمد امامی هروی (خ ۶۴۳)
۲۹ـ مفردات نستعلیق میرعلی تبریزی (خ ۴۹)
۳۰ـ دو قطعه کتابت خوش سلیم نشابوری در مشهد ۹۷۲ ق ۱۵۶۴م (خ۲۸۴)

ـ ۴۰ ـ (۱۰۰۰)

مرقع و خطوط محمد حسن هروی : (رك : فصل ۲ منابع، مرقع محمد محسن) . وی از هنرمندان کتابسازی مکتب هرات در حدود ۹۹۰ق ۱۵۸۱م است واز آثار اوست :

۱ـ یك نسخهٔ دیوان حافظ با نستعلیق خوش ورقم محمد محسن که صفحات مذهب وملون ویك تصویر فریدون میرزا ویك مقدمه با نشاء خواجه عبدالله مروارید در سنه ۹۰۷ق ۱۵۰۲م دارد ،ولی تاریخ کتابت نسخه نیست(رك. افغانستان)

۲ـ مقدمهٔ مرقع محمدمحسن هروی در خزینه اوقاف استانبول، که این مجموعه را اوازقطعات خطاطی استادان بزرگ نستعلیق فراهم آورده ومقدمهٔ مذکوررا دربیان خطاطان مکتب هرات بقلم خویش در هرات درسنه ۹۹۰ق ۱۵۸۱م بران افزوده است .

(مختصر آن در احوال خوش نویسان مهدی بیانی طبع تهرانست ج ۳ ص ۸۳۳) چند قطعهٔ این مرقع :

ـ دوقطعه خط محمد امین کاتب شاگرد میرمحمد باقر بن میرعلی هروی نوشته ۹۸۰ق ۱۵۷۲م .

ـ یك قطعه خط سلطان محمد خندان هروی نوشتهٔ آخر جمادی‌الاولی ۹۵۷ق ۱۵۴۹م.

ـ یك قطعه نستعلیق «حالی»

ـ یك قطعه نستعلیق عیشی هروی متوفا ۹۸۰ق ۱۵۷۲ م .

ـ یك قطعه نستعلیق محمد قاسم شادیشاه هروی در حدود ۹۵۰ق ۱۵۴۳م.

۳ـ منتخب اشعار جامی کتابخانهٔ یونیورستی استانبول.

۴ـ نصیحت نامه خواجه عبداله انصاری (مهدی بیانی دیده)

۵ـ یك قطعه نستعلیق از یك مرقع خزینه اوقاف استانبول، نوشتهٔ دارالسلطنه هرات بامضای محسن الهروی .

ـ ۴۱ ـ (۱۰۰۱)

مرقع وخطوط محمد مؤمن بن خواجه عبدالله مروارید

(متوفا در هند ۹۴۸ق ۱۵۴۱م):

این مرقع در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول است که در ان نمونه‌های خوش نستعلیق فراهم آمده وازانجمله است :

۱ـ یك صفحه برقم «کتبه محمدمؤمن»

۲ـ دو صفحه برقم «مشقه... محمد مؤمن بن عبدالله المروارید ۹۲۵ق» (۱۵۱۸م)

۳ـ دو صفحه نستعلیق او بنام السلطان...شاه‌طهماسب بهادرخان صفوی حسینی.

۴ـ یك صفحه نوشته شهر ربیع الثانی ۹۲۴ق ۱۵۱۷م بدارالسلطنه تبریز.

۵ـ یك صفحـه با رقـم محمـد مؤمن بن عبدالله سنه ۹۴۷ ق (۱۵۴۰م)

۶ـ یك صفحه نوشته رجب ۹۳۴ق ۱۵۲۷م.

۷ـ یك صفحه نوشتهٔ ۹۴۵ق ۱۵۳۸م.

۸ـ یك صفحه برقم «کاتبه محمد مؤمن»

۹ـ یك صفحهٔ جلی برقم محمدمؤمن .

۱۰ـ یك صفحه خفی برقم «کتبه محمد مؤمن بن عبدالله»

۱۱ـ یك صفحه برقم «نمقه محمد مؤمن بن عبدالله ۹۴۷ ق» (۱۵۴۰م)

۱۲ـ یك صفحه برقم «راقمه محمدمؤمن»

۱۳ـ یك صفحه نوشته در تبریز ۹۴۷ق (۱۵۴۰م)

۱۴ـ یك صفحه نوشته ۹۳۱ق ۱۵۲۴م.

۱۵ـ یك صفحه نوشته در تبریز ۹۴۵ق ۱۵۳۸م .

۱۶ـ یك صفحه نستعلیق بهترین او نوشته ۹۴۵ ق (خ ۸۴۴)

(رك : منابع فصل ۲ مرقع محمد مؤمن)

ـ۵۸ ـ ۴۲ـ (۱۰۱۸ ـ ۱۰۰۲)

نسخه‌های خمسهٔ نظامی

(رك : ۱۳۷۷ ببعد)

کتابخانهٔ توپقاپوسرای استانبول در حدود ۷۵ نسخهٔ خطی خمسهٔ نظامی وغیره دارد، که از انجمله است :

ـ ۱ ـ (۱۰۰۲)

(۴۲) : نمبر H ۷۶۱ ۳۱۰ × ۲۰۵ م۳۰۹ ورق ۴ ستونی ۲۵ سطری .

در سنه ۸۸۱ ق ۱۴۷۶م بقلم فخرالدین احمد برای اوزون حسن آق‌قویونلو خطاطی و تـزئین شده، ولـی یك حصهٔ آن در سنه ۸۶۶ق ۱۴۶۲م از طرف نقاش معروف وخطاط شیخ محمد هروی برای پیر - بوداق سلطان حکمران بغداد نـوشته شده است (ز ۲۵) این نسخـه ۵ سرلوحه و ۱۶ مجلس منیاتور دارد (فهرست ۱۵۰)

- ۲ - (۱۰۰۳)

(۴۳) مخطوطه H ۷۶۲ ۳۰۰ × ۱۹۵م ۳۱۷ ورق‌نستعلیق زیبا ۴ ستونی ۲۵ سطری. نزده منیاتور دلچسب مورخ ماه‌محرم‌سنه ۸۸۶ق ۱۴۸۱م بخامهٔ‌عبدالرحمن یعقوبی دارد که ازهنرمندان‌دربار شاهرخ در هرات بود. این مخطوطه مذهب دارای سه سرلوحهٔ مـرصع هنگامی ترتیب شده که عبدالرحمن خوارزمی‌بدربار یعقوب میرزا بود (ز ۲۵)

- ۳ - (۱۰۰۴)

(۴۴)مخطوطه‌نمبر H ۷۶۷ ۲۹۵ × ۱۸۵م ۳۹۲ ورق ۴ ستونی ۱۹سطری. بقلم سلطانعلی مشهـدی درسنه ۹۰۰ق ۱۴۹۵م نوشته شده دارای ۳۴ مجلس منیاتور است (ز ۲۵فهرست ۱۶۵)

- ۴ - (۱۰۰۵)

(۴۵) مخطـوطـه H ۷۷۱ ۲۹۰ × ۱۸۰م ۴۰۱ ورق‌نستعلیق ۴ ستونی ۱۹ سطری .

در سنه ۸۹۵ق۱۴۸۹م بقلم حسین گیلوئی‌عضو مدرسهٔ هنرهرات نوشته شده، که یك صفحهٔ آن تاریخ ۸۹۳ ق ۱۴۸۶ م هم دارد(ز ۲۶) این نسخه ۲ عنوان و ۵ سرلوحهٔ مذهب وسی مجلس منیاتور و

وقایهٔ چرمی قهوه‌ئی دارد . (فهرست ۱۵۱)

-۵- (۱۰۰۶)

(۴۶) مخطوطه نمبر۷۷۳ H ۲۵۵×۱۷۵م ۳۵۱ ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری . کار مدرسهٔ هراتست مورخ۸۶۵ق ۱۴۶۱م دارای تصاویر متعدد (ز۲۶) این نسخه درآخر رقم عبدالرحمن بن‌محمد اسماعیل و ۵ سرلوحه و ۱۳ منیاتور عصر تیموریان دارد . صحائف و عناوین آن مذهب است . (فهرست ۱۵۰)

-۶- (۱۰۰۷)

(۴۷) مخطوطهٔ نمبر ۷۷۴ H :کار هرات یا سمرقند در ۸۴۴ ق ۱۴۴۰م که ۵۱ قطعه‌تصویر دارد، واز انجمله صورت الغ بیگ حکمران سمرقند .

-۷- (۱۰۰۸)

(۴۸) مخطوطهٔ ۷۷۹ H: در سنه ۸۴۳ق ۱۴۴۰م بدست عماد ابرقوهی تکمیل شده ، ولی یك حصهٔ آن تا ورق ۱۷۵ الف بوسیلهٔ عبدالرحمن خوارزمی در سنه ۸۵۷ ق ۱۴۵۳م هنگام توقف هرات ترتیب شده که ۲۰ مجلس مصور دارد، وبر ورق ۹۸ صورت ابوسعید میرزا در هراتست (ز ۶۴)

-۸- (۱۰۰۹)

(۴۹) مخطوطهٔ ۷۸۶ H ۲۴۰×۱۶۵م ۳۱۸ ورق ۴ ستونی ۲۳ سطری : در سنه ۸۵۰ ق ۱۴۴۶ م برای یوسف شاه‌بن میر میران تبریز نوشته وپیراسته شده که ۲۰ مجلس منیاتور برقم : «مذهبها و مصورها

سلطان علی الباوردی» دارد (ز ۲۶)

این نسخه‌مذهب است وده عنوان مرصع و جلد سیاه لاکی‌دارد (فهرست ۱۴۹)

-۹- (۱۰۱۰)

(۵۰) مخطوطه نمبر R ۸۷۷ ۳۵۵ × ۲۳۰م ۳۴۱ ورق ۴ستونی ۲۱ سطری : دارای ۲۳ مجلس منیاتور به نستعلیق نیکوی محمد قاسم اشکابادی بن سلطان محمود در رمضان ۹۳۳ ق ۱۵۲۷ م (ف ۱۵۹)

-۱۰- (۱۰۱۱)

(۵۱) مخطوطهٔ R ۸۵۵ ۱۹۰ × ۱۲۳ م ۳۹۱ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری : در ربیع‌الاول ۸۵۰ ق ۱۴۴۶م‌در اواخر عهد شاهرخ درهرات نوشته شده که هشت مجلس منیاتور دارای اثر سبك چینی و اویغوری مربوط اوائل عصر تیموریه دارد (ز وفهرست ۱۴۹)

-۱۱- (۱۰۱۲)

(۵۲) مخطوطه‌نمبر R ۸۵۷ ۲۵۷ × ۱۸۰ م ۳۸۶ ورق ۴ستونی ۱۹ سطری‌کار محمدالحسینی در هـراتست در سنه ۱۴۹۲م دارای ۲۱ قطعه منیاتور (ز ۲۷)نقاشی‌وخصایص هنری عصر تیموریان وجلدچرمی دارد (فهرست ۱۵۳)

-۱۲- (۱۰۱۳)

(۵۳) مخطوطه R ۸۶۲ در سنه ۸۴۶ق ۱۴۴۲م درهرات نـوشته شده وچهار تصویر دارد، که برای کتابخانهٔ سلطان محمد فاتح بن سلطان

مراد تهیه شده وغالباً بطور هدیه از دربار هرات فرستاده‌اند (ز۲۷)

- ۱۳ - (۱۰۱۴)

(۵۴) مخطوطه ۸۷۰ H ۲۵۵×۱۷۳م۳۰۷ورق۴ستونی۲۵سطری بر کاغذ اهاری کار ابوبکـر بن اسماعیل بن محمود بن علی الفاروقی که یك هنرمند مدرسهٔ هرات بود، در ربیع الاول سنه ۸۴۸ق ۱۴۴۴م نوشته شده که ۲۴ منیاتور و۵ سرلوحه دارد با تصاویر الغ بیگ واسکندر و یك منظر معراج، که اثری از معراجنامهٔ دورهٔ ایلخانی دارد .

- ۱۴ - (۱۰۱۵)

(۵۵) مهمترین این نسخـه‌های خـمسه، مخطـوطه ۷۸۱ H است ۲۴۵×۱۶۵م ۳۲۵ ورق ۴ستونی ۲۳سطری که در سنه ۸۴۹ق۱۴۴۶م در هرات برای خزانهٔ خایرخاتون بنت امیر عثمان‌بن‌عباس ترتیب‌شده، وعثمان یکـی از افسران بزرگ لشکـری امیر تیمور بود . یك تصویر شاهرخ و نمونه‌های خطاطی سنه ۸۰۹ و۸۳۳ و۸۴۹ق وبرخی بی‌تاریخ دارد، وبربعضی ازان‌خواجه‌علی‌خطاط‌ونقاش اکادیمی شاهرخ و بایسنغر چنین‌رقم کرده: کتبه علی‌خواجه‌التبریزی‌الخوارزمی، کتبه علی‌خواجه‌ابن‌محمدالعارف‌الخوارزمی ۸۰۹ هجـری واین‌همان هنرمند است کـه دوست محمد هروی او را «خواجه علی‌المصور»گوید، و او در جملهٔ مصوران شاهنامهٔ بایسنغری‌نیز بود . (ز۲۸) صفحات این نسخه مذهب بوده و۵سرلوحه و۱۳ منیاتور نفیس‌هرات دارد درآخر این نسخهٔ‌بسیار مهم خمسهٔ مکتب هرات چنین نوشته‌اند :

«برسم‌خزانه مهدعلیا عصمة‌الدنیاتاج‌الاسلام خایر بنت‌امیراعظم

عثمان بهادر . ذهبه وصوره خواجه علی التبریزی، کتبه العبد یوسف‌الجامی فی‌تاریخ تسع وتسعین وثمانمائه بدارالسلطنة هرات .»

این کاتب نسخه‌شاید همان یوسف‌بن محمدبن شباب‌الجامی باشد که مؤلف فرائدغیاثی است . (مخطوطه نمبر ۴۱۵۵ ایا صوفیه) (رك : فهرست ۱۴۹)

– ۱۵ – (۱۰۱۶)

(۵۶) یك نسخهٔ خمسه ۸۱۰ R بقلم سلطانعلی مشهدی در سنه ۹۰۰ق ۱۴۹۴ م در اوقات حیات نوائی نوشته شده و شهکار خطاطی و تزیین است .

– ۱۶ – (۱۰۱۷)

(۵۷) خمسه بقلم‌خوش درموزهٔ آثار اسلامی وترك استانبول‌خط سلیم نشابوری شاگرد شاه محمود نشابوری متوفا ۹۹۰ ق ۱۵۸۱م‌نوشته سنه ۹۶۱ق ۱۵۵۳م (خ۲۸۳)

– ۱۷ – (۱۰۱۸)

(۵۸) خمسهٔ نظامی H ۷۵۶ توپقاپو ۳۲۷ × ۲۰۵ م ۳۷۰ ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری . بـه نستعلیق خوش محمد قوام‌الکاتب شیرازی (مشهور به حمامی) در ربیع‌الآخر ۹۵۱ ق ۱۵۴۴م دارای ۲ عنوان مذهب در هر صفحه و۵ سرلوحه و۲۷ مجلس منیاتور عصر صفوی با جداول لاجورد وجلد چرمی (فهرست ۱۶۱ خ ۸۱۵)

نسخ متفرقه

-۵۹- (۱۰۱۹)

نسخهٔ ۱۹۵ H توپقاپو تعلق بمکتب هنری هرات دارد، و درسنه ۸۸۲ق ۱۴۷۸م نوشته شده که تصاویر حکمرانان تیموریه هرات وسمرقند در ان است (ز ۳۵)

-۶۰- (۱۰۲۰)

نسخهٔ ۸۰۱ H توپقاپو

در سنه ۹۰۲ ق ۱۴۹۶م میلادی برای سلطان محمود تیموری حکمران سمرقند نوشته شده و۱۸ منظر رنگین دارد (ز ۳۵)

-۶۱- (۱۰۲۱)

نسخهٔ ۹۶۱ R توپقاپو دیوان ناصرخسرو :

دوازده منظر زیبا دارد، که متعلق به‌مکتب هنر هرات باشد.

-۶۲- (۱۰۲۲)

دیوان حافظ نمبر ۹۳ N توپقاپوسرای :

از جملهٔ ده نسخهٔ خطی دیوان حافظ، این نسخه بمکتب تیموریه تعلق دارد ، که در سنه ۸۷۳ ق ۱۴۶۹ م آنرا با پنج منیاتور کوچك نگاشته‌اند .

-۶۳- (۱۰۲۳)

مجموعهٔ اشعار نوائی، مخطوطه R۸۰۸ توپقاپو بخط درویش محمدهروی:

این مجموعه در حیاتش ترتیب‌یافته واصلاحاتی بقلم خودنوائی در انست و۸۰۲ صفحه بسیار مزین ومنقش دارد بقلـم درویش محمـد طاقی هروی (ز ۳۶)

-۶۴- (۱۰۲۴)

دیوان اشعار سلطان حسین بایقرا، نسخهٔ HE ۱۶۳۶ توپقـاپو بخط سلطان علی مشهدی :

نسخهٔ بسیار مزین ومصور است بقلم سلطانعلی مشهدی در سنه ۸۹۷ ق ۱۴۹۲ م نوشته شده و۱۲۳ ورق دارد، که چهار منیاتورآن‌مانند تزئینات اول وآخرآن خیره کننده است (ز ۳۶) و هم شکلی داردکـه سلطانعلی این دیوانرا به سلطان حسین در هرات تقدیم میکند (ز۶۵)

-۶۵- (۱۰۲۵)

تیمورنامهٔ هاتفی، نسخهٔ H ۱۵۴ توپقاپو بخط محمود هروی :

نوشتهٔ خطاط معروف محمودالمذهب در بخارا، کـه درآخرآن مینویسد : «کتبه‌العبد ... محمود الکاتب‌ابن نظام الهروی فی‌آخر شهر ذیقعده سنه ۹۴۷ ق بفاخره بخارا .» (ز ۳۷)

-۶۶- (۱۰۲۶)

کلیله و دمنه R ۱۰۲۲ توپقاپو بخط شمس‌الدین بایسنغری :

نسخه‌های خطی کلیله ودمنه از مهمترین آثار توپقاپوسرایست ،

که از انجمله نسخهٔ فوق بقلم شمس الدین بایسنغری (محمد بن حسن یا حسین)[1] است، که در سنه ۸۳۳ق ۱۴۳۰م برای بایسنغر میرزا نوشته‌شده و۲۶ منیاتورکار هرات دارد (ز ۳۹)

بازل‌گری د. منیاتور ایرانی (ص ۱۳) این نسخه را بعد از شاهنامهٔ بایسنغری مهمترین آثار هرات می‌شمارد که مانند شاهنامه در آغاز آن دوصفحه‌کامل منیاتور بسیارنفیس است . نقاشی‌های این‌نسخهٔ استانبول را با تصاویریکه نسخه‌دیگر کلیله ودمنه‌در تهران داردفرقیست بین، که با رنگ‌آمیزی درخشان ودقت ونازکی تصویر، شباهت تام با شاهنامهٔ بایسنغری دارد، که در همین سال‌کتابت وتصویرآن ختم شده است (رك : ایران ۱۳)

در فهرست توپقاپو (ص ۳۰۱) نام‌کاتب محمدبن حسام شمس‌الدین بایسنغری است‌که درهرات‌آنرا نوشته وسرلوحهٔ نفیس‌وجداول مذهب و۲۶ منیاتور زیبای اصیل هرات و جلد سیاه چرمی دارد ۲۹۰×۱۹۵م ۱۴۶ ورق ۲۱ سطری .

-۶۷- (۱۰۲۷)

کلیله‌ودمنه توپقاپوسرای بخط یوسف امیری :

نسخهٔ بسیار مهم کلیله ودمنه در ربیع‌الاول سنه ۸۱۰ ق ۱۴۰۷ م در هرات بقلم خطاط وشاعر یوسف امیری‌نوشته شده، وی ازهنرمندان عصر تیمور بود ودرآخر این نسخه۱۹ منیاتور وخطوط یوسف‌هم‌دارد

۱- بازل‌گری این نام را محمدبن‌حسام خوانده وعدد منیاتورهای متن کنابرا ۲۲ مجلس می‌نویسد (منیاتور ایرانی ۱۳) رك : ۱۲۲۹ ترکیه .

چنین امضا میکند: «کتبه‌العبد یوسف‌المشهور بامیری» وگاهی «یوسف المذهب» است، که هم کتابت و هم تذهیب و نقاشی کرده است.

درین نسخه مشق خط بایسنغر وهمکارش احمد رومی و قطعاتی چند از احمدچوره ۸۱۲ق هم موجود است که بعبارات:

«کمترین بندگان‌سلطان بایسنغر»

امضا کرده است (ز۳۹)

قطع این نسخه ۱۹۵ × ۱۲۲ م و ۲۰۲ ورق ۱۷ سطری دارد. (فهرست ۳۰۱)

-۶۸- (۱۰۲۸)

کلیله ودمنه نمبر H ۳۶۲ توپقاپو بخط جعفر:

این نسخه هم‌مصورومزین است و۱۹ منیاتور زیبا دارد، که‌جعفر بایسنغری برای بایسنغر میرزانوشته است (ز ۴۲)

اگر این نسخه را نظیر شاهنامهٔ بایسنغری قرار دهیم جا دارد. زیرا نویسندهٔ این هم خطاط معروف جعفر وپرورندهاش میرزا بایسنغر است. حجم این نسخه ۲۳۰×۱۹۵م ۱۹۵ ورق ۱۹ سطریست. رقم: برای بایسنغر بهادرخان بقلم جعفر در سنه ۸۳۴ق (۱۴۳۰م) دارای سر لوحه وجداول مذهب و ۱۹ منیاتورکار هرات و جلد قهوه‌یی چرمی ضربی منقش (فهرست ۳۰۲)

- ۶۹ - (۱۰۲۹)

جامع بایسنغری از حافظ ابرو :

نسخهٔ مکمل تاریخ حافظ ابرو ۱۶۵۳ H توپقاپو تألیف مورخ هرات حافظ ابرو ۵۴۵ × ۳۸۰ میلی ۴۳۵ ورق ۳۵ سطری به نستعلیق خوش ۸۱۹ ق ۱۴۱۷م در حیات مؤلف نوشته شده و۸ سرلوحهٔمذهب ومرصع و۱۴۲مجلس‌مصور منیاتورداردکه برخی از اشکال و تصاویر آن اینست :

۱ - بر ورق ۲۷۴ ب جنگ سامانیان با قره‌خان در ۹۹۰م .

۲ - « ۲۸۴ ب جنگ ایلك خان و قره خانیان و منتصر سامانی در ۱۰۰۳ م .

۳ - بر ورق ۲۸۵ ب منتصر سامانی واوغز در مقابل ایلك‌خان.

۴ - « ۳۳۰ الف‌خوارزم شاه ایل ارسلان بر تخت‌درحدود ۱۱۵۶م .

۵ - بر ورق ۳۷۸ ب اوغزخان وهجوم او بر روسیهٔ اروپا.

۶ - « ۳۸۲ الف اوغزخان‌در شام وشکست مصریان.

۷ - « ۳۸۳ ب اوغزخان بشمال افغانستان بر میگردد .

۸ - « ۴۲۹ ب صورت‌شاهرخ‌نشسته بر تخت .

- ۷۰ - (۱۰۳۰)

تاریخ حافظ ابرو کار هرات:

نسخهٔ ۲۸۲ H توپقاپو از همان‌کتاب حافظ ابروست که برای

کتابخانهٔ شاهرخ نوشته شده و ۲۰ منیاتورکار هرات دارد (ز ۴۲)

- ۷۱ - (۱۰۳۱)

ظفرنامهٔ شرف‌الدین علی یزدی‌کار هرات :

نسخهٔ نمبر ۱۵۲۲ R توپقاپو، کتابت ۸۸۴ق ۱۴۷۹م درهراتست که دو منیاتور بسیار زیبا، وبر ورق ۵ پورتریت سلطان حسین بایقـرا دارد (ز ۶۷)

- ۷۲ - (۱۰۳۲)

ظفرنامهٔ یزدی بخط مرشد :

نسخهٔ دیگر همین کتاب نمره ۱۳۷۰ توپقاپو ۳۳۵×۲۱۰ م در ۴۸۸ ورق ۱۹سطری بقلم مرشدالکاتب (عطار شیرازی) در سنه ۹۳۲ق ۱۵۲۵م درشیراز نوشته شده دارای۲۱ منیاتور عصرصفوی از متفرعات مکتب هرات (ز ۴۲ فهرست ۵۴)

- ۷۳ - (۱۰۳۳)

عجائب‌المخلوقات قزوینی بخط محمد بقال :

نسخهٔ ۴۱۰ H توپقاپو ۲۵۴ × ۱۵۵م ۴۲۹ ورق ۱۵ سطری که درهرات بقلم محمدبن محمد بقال در ربیع‌الاول سنه ۸۸۴ ق ۱۴۷۹م نقاشی وخطاطی شده، و او همان هنرمند است ،کـه البـم ۱۴۹۶ H سابق‌الذکر هم بقلم اوست . این نسخه ۱۸۹ منظر مصور دارد.عناوین وسرلوحه وجداول آن مذهب ومرصع است (فهرست ۷۴)

- ۷۴ - (۱۰۳۴)

همین کتاب :

نسخه ۴۰۲ H توپقاپو ۳۵۰×۲۳۰م ۲۸۷ ورق ۱۷ سطری نوشته ۷ شعبان ۹۸۵ق ۱۵۷۷م بخط زیبا با یکصدوهفتاد و شش منظر مصور منیاتور وجداول لاجورد وعناوین مذهب (فهرست ۷۶)

- ۷۵ - (۱۰۳۵)

همین کتاب :

نسخه ۴۰۳ H توپقاپو ۳۳۵×۲۱۵م ۴۲۱ ورق ۱۵ سطری، خط علاءالدین بن هدایت‌الله‌الشریف در سنه ۹۷۶ق ۱۵۶۹م مخطوطهٔ مزین دارای ۱۲۴ منظر مصور منیاتور و سرلوحهٔ مذهب و جداول مرصع . (فهرست ۷۵)

- ۷۶ - (۱۰۳۶)

عجائب‌المخلوقات بخط محمد قوام :

نسخه ۴۰۷ H توپقاپو ۲۷۰ × ۱۶۰م۴۷۸ ورق۱۵ سطری بخط محمدالقوام‌الشیرازی در ذیحجه ۹۷۶ق ۱۵۶۹م مخطوطهٔ مذهب زیبا دارای ۱۲۴ منظر مصور منیاتور و ۲ عنوان مذهب و جداول لاجورد (فهرست ۷۵)

- ۷۷ - (۱۰۳۷)

همین کتاب :

نسخهٔ ۴۰۴ H توپقاپو۳۴۵×۲۳۵م ۳۱۱ورق۱۷ سطری، خط قرن دهم دارای ۲۸۳ منظر مصور حیوانات و نباتات و سرلوحه‌ها و عناوین و جداول مذهب و مرصع . (فهرست ۷۶)

- ۷۸ - (۱۰۳۸)

عجائب المخلوقات :

نسخهٔ نمبر ۱۹۵۷ ن موزهٔ هنر اسلامی دارای صدمنظر مصور .

- ۷۹ - (۱۰۳۹)

عجائب المخلوقات :

نسخهٔ نمبر ۲۰۱۳ ن همین موزه ، نوشته ۱۵۶۲م دارای هشتاد منظر مصور (ز ۴۴)

- ۸۰ - (۱۰۴۰)

شاهنامهٔ فردوسی :

نمبر ۱۴۰۶ ف یونیورستی استانبول بخط سالك : بحکم السلطان میرزا علی برای خودش بقلم سالك بن‌سعید در ۸۹۹ق ۱۴۹۴م با ۱۰۹ منظر مصور نوشته شده. و این علی پسر سلطان محمود میرزا حکمران حصار در اواخر دورهٔ تیموریان هراتست، که خمسهٔ نظامی موزهٔ برتانیا نمبر ۶۸۱۰ شرقی هم برای او نوشته شده بود . (ز ۴۶) (رك انگلستان نمبر ۱ در همین کتاب)

- ۸۱ - (۱۰۴۱)

دیوان سلمان ساوه‌جی نمبر۳۵۶۳ A بخط نعیم‌الدین :

در توپقاپوسرای استانبول‌چهار نسخهٔ خطی مصور دیوان سلمان موجود است، که یکی ازان نمبر فوق بقلم نعیم‌الدین الکاتب بن‌صدر-

الدین المذهب در سنه ۸۸۶ق ۱۴۸۲م در هرات نوشته شده و ۱۱منظر مصور زیبا دارد، و بمناسبت جلوس سلطان بایزید دوم عثمانی از طرف سلطان حسین بایقرا اهدا شده و بران نوشته است:

«برسم خزانة السلطان الاعظم السلطان بن السلطان السلطان بایزید بن محمدخان خلدالله ملکه و سلطانه» (ز ۳۶ رك : ۱۴۰۹ - ۱۴۳۰)

- ۸۲ - (۱۰۴۲)

مخزن الاسرار نظامی بخط امیر

نسخه ۱۳۸۴ ف یونیورستی استانبول بقلم امیر بن محمد علی اردستانی در سنه ۹۹۴ق ۱۵۸۶ دارای ۶ منظر مصور.

- ۸۳ - (۱۰۴۳)

نسخهٔ نمبر ۱۳۰۹ ف یونیورستی استانبول بخط یار محمد هروی:

بقلم یار محمدالهروی در سنه ۹۲۳ق ۱۵۱۷م، که وی هنرمند زبردست و از معززان دربار سلطان حسین بایقرا بود (ز ۴۶)

- ۸۴ - (۱۰۴۴)

کلیات سعدی ۱۴۱۲ ف یونیورستی استانبول:

در عصر شاهرخ بتاریخ ۸۴۶ق ۱۴۴۲م در هرات نوشته شده و تصاویر شاهرخ باشهکارهای خطاطی شبیه خط عبدالرحیم وعبدالکریم خوارزمی، و جعفر بایسنغری دارد (ز ۴۶)

- ۸۵ - (۱۰۴۵)

بوستان سعدی ۱۴۱۰ ف یونیورستی استانبول بخط علی حسینی:

به خط خوش نستعلیق علی الحسینی در هرات در سنه ۹۳۲ق

۱۵۲۶م نوشته شده است .

– ۸۶ – (۱۰۴۶)

بوستان سعدی ۱۴۱۱ ف یونیورستی استانبول :

نسخهٔ بی‌تاریخ بقلم خوش شاه محمدالکاتب .

– ۸۷ – (۱۰۴۷)

غرائب‌الصغر نوایی نمبر ۵۶۶۹ ت یونیورستی :

بقلم علاءالدین‌الهروی دارای ۶ منیاتور مکتب هرات .

– ۸۸ – (۱۰۴۸)

غرائب‌الصغر نوایی نمبر ۵۴۷۰ ت یونیورستی:

بقلم علی قائنـی که در ملك خـود امیر علی شیر بوده و هشت منیاتور آن شهکار است .

– ۸۹ – (۱۰۴۹)

دیوان حافظ ۱۳۹۷ ف یونیورستی :

دارای منیاتورهای عالی هرات .

– ۹۰ – (۱۰۵۰)

دیوان حافظ ۱۳۱۶ ف یونیورستی :

با منیاتورهای هرات (ز ۴۷)

- ۹۱ - (۱۰۵۱)

چهار مقالهٔ عروضی نمبر ۱۹۴۶ موزه هنر اسلامی ترکیه :

یکی از نفایس مکتب هنری هراتست که در سنه ۸۳۵ق ۱۴۳۱م در هرات کتابت وتزئین گردیده و بران نوشته است :

«برسم خزانة السلطان بایسنغر بهادرخان خلد ملکه» (ز ۴۷)

- ۹۲ - (۱۰۵۲)

منتخب اشعار امیرعلی شیرنوایی ۱۹۴۶ یونیورستی بخط میر علی بخاری :

در سنه ۹۴۳ق ۱۵۳۶م بقلم میرعلی بخاری برای عبدالعزیزخان نوشته شده وهشت منیاتورکار محمود مذهب‌هروی دارد و نهایت‌مزین است (ز ۵۰)

- ۹۳ - (۱۰۵۳)

گلچین اشعار تاریخی در توپقاپوسرای استانبول:

ظاهراً برای شاهرخ بین ۸۰۷ - ۸۵۱ق ۱۴۰۴ -۱۴۴۷م درهرات نوشته شده باشد و با معراجنامهٔ پاریس شباهت هنری دارد .

- ۹۴ - (۱۰۵۴)

مخطوطه H ۲۱۵۳ توپقاپوکار عبدالحی ودرویش محمد :

منظری بقلم عبدالحی مصور دربار تیمور و یك منظر مصور عمل درویش محمد هرات دارد .

- ۹۵ - (۱۰۵۵)

مخطوطه ۲۱۶۰ H توپقاپو عمل عبدالحی

صورت تیمور نشسته بر تخت دارد عمل عبدالحی مصور .

- ۹۶ - (۱۰۵۶)

مخطوطه H۸۳۹ توپقاپو عمل محمد بیگ در هرات :

پورتریت عمل محمد بیگ نقاش هرات دارد .

- ۹۷ - (۱۰۵۷)

مخطوطه ۲۱۶۱ H توپقاپو عمل شیخ محمد :

پورتریت عمل شیخ محمد نقاش هرات دارد .

- ۹۸ - (۱۰۵۸)

مخطوطه ۲۱۶۸ یونیورستی عمل بهزاد :

پورتریت عمل بهزاد دارد.

- ۹۹ - (۱۰۵۹)

مخطوطه ۶۷۶ H یونیورستی :

بر ورق اول صورت محمد محسن‌میرزا بن سلطان حسین‌بایقرا در حالت شکار دارد .

- ۱۰۰ - (۱۰۶۰)

خمسهٔ نوایی ۸۰۴ R یونیورستی خط سلطان علی مشهدی :

یك نسخهٔ خطی بسیار نفیس ومزین بقلم سلطانعلی مشهدی .

- ۱۰۱ - (۱۰۶۱)

مخطوطه ۱۶۵۴ H یونیورستی :

بر ورق ۱۹۲ ب منظری از فتح سلطان محمود در هند، و برورق ۳۳۸ الف شکلی است که راجگان هند، پیش سلطان محمود زانوزده‌اند (ز ۶۵)

- ۱۰۲ - (۱۰۶۲)

نظم‌الجواهر نوایی ۱۹۸۸ یونیورستی خط سلطان علی :

۳۷ ورق بخط سلطانعلی مشهدی .

- ۱۰۳ - (۱۰۶۳)

دیوان امیری درکتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول:

بخط میرشرف‌الدین حسین مشهدی که بران نوشته‌اند :

«برسم خزانه ... پیربوداق بهادرخان ... من رشحات اقلام مولانا یوسف امیری . » که ظاهراً دنبالهٔ هنر هرات در بخاراست . (خوشنویسان بیانی ۱۵۶)

- ۱۰۴ - (۱۰۶۴)

کلیات عماد فقیه‌کرمانی بخط اظهر :

در خزینهٔ اوقاف توپقاپوسرای استانبول ، بقلم خوش اظهر تبریزی با رقم : «برسم خزانةالکتب السلطان الاعظم بایسنغر خان ... اظهرذوالحجه ۸۳۴ ق»

- ۱۰۵ - (۱۰۶۵)

دیوان حافظ بخط جعفر

در موزۀ آثار اسلامی ترك، استانبول، بامضای جعفر بایسنغری در هرات (خ ۱۲۰)

- ۱۰۶ - (۱۰۶۶)

تیمورنامۀ هاتفی بخط هدایت :

درموزۀ آثار اسلامی استانبول ، بقلم هدایت‌الله شیرازی در سنه ۹۹۹ق ۱۵۹۰ م (خ ۹۶۱)

- ۱۰۷ - (۱۰۶۷)

لباب‌الاختیار بخط نعمت‌الله :

در کتابخانۀ یونیورستی استانبول ، بخط نعمت‌الله بن محمد نیسابوری(الشریف) که روزجمعه۲۱ذیقعده سنه ۸۷۰ق ۱۴۶۵ م‌نوشته شده است (خ ۹۴۵)

- ۱۰۸ - (۱۰۶۸)

ظفرنامه تیموری بخط حمدالله :

در موزۀ آثار اسلامی استانبول بقلم خوش با رقم : «نمقها حمدالله بن شیخ مرشدالکاتب» سنه ۸۹۱ق (۱۴۸۵م) (خ ۱۷۰)

- ۱۰۹ - (۱۰۶۹)

جزو قرآن بخط دوست محمد

در خزینۀ اوقاف توپقاپوسرای استانبول بخط خوش نستعلیق

دوست محمد هنرمند معروف هروی بامضای «الفقیر دوست محمد الکاتب» (خ ۱۹۱)

مخفی نماند که صاحب گلستان هنر، نسخهٔ کامل قرآن را بـخط نستعلیق همین دوست محمد هروی ذکر کرده است (ص ۹۹)

– ۱۱۲ – ۱۱۰ – (۱۰۷۲ – ۱۰۷۰)

دیوان کاتبی وقطعات خط سلطان حسین :

(۱۰۷۰) ۱۱۰ - دیوان کاتبی در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول بقلم جلی خوش با رقم: «سلطان حسین» روز چهارشنبه سلخ صفر سنه ۸۹۳ ق (۱۴۸۷م)

(۱۰۷۱) ۱۱۱- یك قطعه خط خوش همین کتابخانه بهمین امضا.

(۱۰۷۲) ۱۱۲ - یك قطعه نستعلیق خوش در یك مرقع خـزینهٔ اوقاف استانبول، بهمین امضا (خ ۲۳۲)

– ۱۱۵ – ۱۱۳ – (۱۰۷۵ – ۱۰۷۳)

خطوط خلیل جامی :

(۱۰۷۳) ۱۱۳ - دیوان جامی : به کتابت جلـی خوش با رقم «خلیل بن درویش محمدالجامی» ذی‌حجه ۹۷۶ ق(۱۵۶۸م) در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول (خ ۱۸۱)

(۱۰۷۴) ۱۱۴- خمسهٔ امیرخسرو : در موزهٔ آثار اسلامی وترك استانبول . بکتابت خفی‌خوش در رجب ۹۷۸ق ۱۵۷۰م با رقم«خلیل- بن‌درویش محمدالجامی» (خ ۱۸۱)

(۱۰۷۵) ۱۱۵ ـ کلیات جامی : همین موزه بامضای همین کاتب در ذیقعده ۹۶۸ق ۱۵۶۰م (خ ۱۸۱)

- ۱۶۶ - ۱۱۶ - (۱۱۲۶ - ۱۰۷۶)

قطعات خط سلطانعلی قاینی :

۵۱ قطعه نستعلیق و غبار بامضای سلطان علی یعقوبی و سلطانعلی السلطانی در مرقعات خزینهٔ اوقاف استانبول .

بر یکی نوشته : روز نوروز ۸۹۲ ق (۱۴۸۶ م)

بر دیگری نوشته : نقل از خط مولانا کمال الدین جعفر بایسنغری.

بر دیگری نوشته : سلطانعلی الرستمی درتبریز بنام «سلطان رستم بهادرخان» بدار السلطنه تبریز ۸۸۲ق (۱۴۷۷م) (خ ۲۳۹)

-۱۷۰-۱۶۷- (۱۱۳۰-۱۱۲۷)

از مخطوطات سلطانعلی مشهدی (رك : ۷۳۸)

(۱۱۲۷) ۱۶۷ ـ حالنامهٔ عارفی (گوی‌وچوگان) : درموزهٔ آثار اسلامی ترکیه نمبر ۱۸۱۰ به نستعلیق خفی خوش سلطانعلی مشهدی (۸۷۰ - ۸۸۰ ق) (خ ۲۵۹)

(۱۱۲۸) ۱۶۸ ـ بوستان سعدی : در همین موزه بخط همین سلطانعلی مشهدی (خ ۲۵۹)

(۱۱۲۹) ۱۶۹ ـ مجموعهٔ اشعار : در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول بخط سلطانعلی مشهدی روز پنجشنبه ۷ شعبان ۸۷۵ق ۱۴۷۰م (خ۲۶۶)

(۱۱۳۰) ۱۷۰ ـ کلیات کاتبی : در همین کتابخانه بخط همین خطاط بتاریخ دوشنبه ۳ صفر ۸۶۷ق ۱۴۶۲ م . رك : ۱۵،۶۴(خ ۲۶۶)

-۱۷۳ - ۱۷۱- (۱۱۳۳ - ۱۱۳۱)

مخطوطات علی بن حیدر حسینی قاسمی (کاتب هرات در نیمهٔدوم قرن۹ھ):

(۱۱۳۱ - ۱۱۳۲) ۱۷۱- ۱۷۲ :دو مجلدمجموعهٔ اشعار: منتخب اشعار عراقی، حسینی، اوحدی، مغربی وغیره در کتابخانه یونیورستی استانبولست بکتابت متوسط که یکی رقم «علی‌بن‌حیدرالقاسمی بمقام مهرآباد نیسابور در شهر رجب سنه ۸۹۷ ق» (۱۴۹۱م) دارد .

(۱۱۳۳) ۱۷۳ ـ مختارنامه : بخط همین کاتب هرات در همین یونیورستی با رقم «تمام‌شد مختارنامه... بجوار مزار ... خواجه‌عبدالله انصاری... روز سه شنبه ۵ماه جمادی‌الاولی سنه ۹۰۲ ق بر دست... علی بن حیدر الحسینی القاسمی ...» (خ ۴۷۳)

- ۱۷۴ - (۱۱۳۴)

دیوان سلطان حسین بایقرا (رك : ایران) بخط قاسم علی :

بخط قاسم علی شیرازی و کتابت جلی متوسط در کتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول، که رقم قاسم علی در سنه ۹۵۸ق ۱۵۵۰م دارد. وی از کاتبان کتابخانهٔ حسین بایقرا در هرات بود (خ ۵۸۱)

- ۱۷۵ - (۱۱۳۵)

مفردات میرعلی تبریزی :

در کتابخانه روان کوشکو استانبول به کتابت جلی متوسط با

تاریخ ورقم : «کتبه کمال سنه ۹۴۷ ه»

این خطاط در قرن دهم کار تحریر و خطاطی وقاطعی و مذهبی داشت و با استادان مکتب هرات ومتفرعات آن محشور بود، چندین قطعه خط میرعلی هروی را برقم «حرره کمال» تحریر کرده است (خ ۵۹۰) (رك : مرقع امیرغیب بیگ وهند)

- ۱۷۶ - (۱۱۳۶)

تحفة الاحرار جامی بخط کمال نشابوری :

در موزۀ آثار اسلامی استانبول ، بکتابت جلی خوش با رقم «کمال نیشابوری نور بخشی اواخر جمادی الاول ۹۲۹ ق»

بخط همین هنرمند دیوان حافظ در کتابخانۀ رامپور هند نیز موجود است (خ ۵۹۱) رك : هند

۱۷۸ - ۱۷۷ (۱۱۳۸ - ۱۱۳۷)

مخطوطات محمد باقر هروی :

فرزند میر علی هروی است که در هند تا ۹۸۲ق ۱۵۷۴م در دستگاه عبدالرحیم خان خانان میزیست .

(۱۱۳۷) ۱۷۷ ـ یك قطعه نستعلیق خوش او در مرقع کتابخانۀ اوقاف استانبول است به سفیداب بارقم «فی سنه ۹۸۲ هجری باقر الهروی»

(۱۱۳۸) ۱۷۸ ـ یك قطعه نستعلیق او در مرقع روان کوشکو استانبول (خ ۶۵۹)

-۱۸۳ - ۱۷۹- (۱۱۴۳ - ۱۱۳۹)

خطوط نورالدین محمد پورانی هروی (رك : مرقع بهرام میرزا ـ ترکیه)

(۱۱۳۹) ۱۷۹ ـ یك قطعه نستعلیق در یك مرقع خزینۀ اوقاف

استانبول با رقم «مشقه نورالدین محمدالپورانی»

(۱۱۴۰) ۱۸۰ ـ یك قطعه از یك مرقع کتابخانهٔ یونیورستی استانبول بی تاریخ (خ ۶۶۴)

(۱۱۴۱) (۱۱۴۳) ۱۸۱ ـ ۱۸۳ سه قطعه در مرقع بهرام میرزا نمبر ۷

- ۱۸۴ - (۱۱۴۴)

مناجات حضرت علی بخط اسماعیل هروی :

ملك حسین طاهرزاده بهزاد (استانبول) به نستعلیق خوش اسماعیل ابن ابراهیم استرآبادی هروی یکی از خطاطان دربار بایسنغر متخاص به نجاتی متوفا ۹۳۲ق ۱۵۲۵م (خ ۶۵)

- ۱۸۵ - (۱۱۴۵)

مجموعهٔ کتب شعر بخط اسماعیل :

در موزه آثار اسلامی استانبول مجموعهٔ شاهنامهٔ فردوسی و خمسهٔ نظامی و مثنوی‌های شیخ عطار بقلم رقاع عالی ودرآخر بخط غبار با رقم «کتبه العبد اسماعیل الحسینی» موجوداست، که وی از خطاطان قرن ۹ هجریست (خ ۶۶)

- ۱۸۶ - (۱۱۴۶)

مثنویات شیخ عطار بخط جهانگیر :

درکتابخانهٔ یونیورستی استانبول بقلم خفی کتابت جهانگیر سلطانی در ربیع الاول سنه ۸۴۹ ق ۱۴۴۵م (خ ۱۳۰)

- ۱۹۳ - ۱۸۷- (۱۱۵۲ - ۱۱۴۷)

قطعات خط حسن‌علی مشهدی :

وی شاگرد سید احمد مشهدیست که در هرات میزیست و درسنه ۱۰۰۳ق ۱۵۹۴م در مدینه درگذشت. بخطوی شش قطعهٔ زیبا درمرقعات مختلف خزینهٔ اوقاف استانبولست با رقم‌های :

حسن‌علی مشهدی ببلدهٔهرات، حسن‌علی مشهدی ، حسن‌علی در کربلا وغیره(خ ۱۴۶)

- ۱۹۳ - (۱۱۵۳)

گلستان سعدی بخط شاه حسین :

در کتابخانهٔ فاتح استانبول . بقلم کتابت خـوش شاه حسین ابن فخرالدین علی‌الشهابی (هروی) در سنه ۹۹۲ق ۱۵۸۳م نوشته شده، که این هنرمند ، خطاط دربار حکمران خـراسان حسین خان شاملو بود (خ ۱۵۵)

-۱۹۴ - (۱۱۵۴)

مجموعهٔ اشعار حافظ وکمال بخط حسین سلطانی:

در کتابخانهٔ فاتح استانبول، بقلـم خـوش شرف الدین حسین سلطانی (مشهدی) کاتب در بار پیر بـوداق سلطان بتاریـخ ۸۷۸ ق (۱۴۷۳م) (خ ۱۵۶)

-۲۰۷-۱۹۵- (۱۱۶۷-۱۱۵۵)

قطعات خط همین شرف‌الدین حسین سلطانی:

در مرقعات خزینهٔ اوقاف استانبول ۱۱ قطعه خط این کاتب

دربار آق‌قویونلو موجود است، که یکی در زمان سلطان یعقوب بهادر خان درسنه ۸۸۹ ق ودیگری هم درسنهٔ ۸۸۹ق ۱۴۸۳م درتبریز نوشته شده وهمه امضای این خطاط خراسانی دارد.

وهم درمرقعی ازهمین خزینهٔ اوقاف، دوعریضه بقلم او موجود است که بحضور سلطان یعقوب نوشته است. (خ ۱۵۷)

-۲۰۸ - (۱۱۶۸)

جام جم اوحدی بخط‌حسین‌کلو:

درکتابخانهٔ ایاصوفیهٔ استانبول بقلم‌خوش بارقم: «حسین الملقب بکلو»فی شهر صفر سنه ۸۹۸ق ۱۴۹۲م. (خ ۱۶۷)

۲۷۹ - ۲۰۹ (۱۲۳۹-۱۱۶۹)

مخطوطات عبدالرحیم انیسی خوارزمی (رك: ایران)

(۱۱۶۹) ۲۰۹- منتخب غزلیات شعرای فارسی:

به نستعلیق جلی خوش با رقم «عبدالرحیم بن عبدالـرحمن الخوارزمی السلطانی در ۲۶ ذیقعده ۸۷۹ ق ۱۴۷۴م درکتابخانهٔ ایاـ صوفیه‌استانبول.

(۱۱۷۰-۱۱۹۹) ۲۱۰-۲۳۹:سی‌قطعه درمرقعات‌مختلف خزینهٔ اوقاف استانبول، بقلم‌های جلی‌تاغبار خوش‌دارای رقم‌های:عبدالرحیم خوارزمی و عبدالرحیم سلطانی، وعبدالرحیم خوارزمی ساکن شیراز، وعبدالرحیم یعقوبی.

(۱۲۰۰-۱۲۱۶) ۲۴۰-۲۵۶: هفده‌قطعه خطوط خوش‌او درمرقع بهرام میرزا (رك: ۷)

(۱۲۱۷-۱۲۳۵) ۲۵۷-۲۷۸: ۲۲ قطعه خطوط زیبای او درمرقع‌سلطان یعقوب (رك: ۱)

(۱۲۳۹) ۲۷۹- منتخبات اشعار فارسی:

که دران اشعار خود انیسی نیز به نستعلیق عالی و خوش نوشته شده که از بهترین خطوط اوست بارقم: عبدالرحیم خوارزمی در سنه ۸۸۴ق ۱۴۷۹م درکتابخانهٔ یونیورستی استانبول (خ ۳۸۸)

(۱۲۴۰-۱۳۱۲) ۲۸۰- ۳۵۲

مخطوطات عبدالکریم بن عبدالرحمن خوارزمی (رك: ایران)

(۱۲۴۰-۱۲۴۱) ۲۸۰-۲۸۱: دوقطعه در مرقع امیر غیب بیگ خزینهٔ اوقاف استانبول (رك: همین مرقع۶)

(۱۲۴۲)۲۸۲- یك صفحه درمرقع شاه‌طهماسپ درهمین‌خزینه (رك: همین مرقع ۶)

(۱۲۴۳) ۲۸۳- یك قطعه درمرقع مالك دیلمی در همین خزینه (رك: همین مرقع ۳۸)

(۱۲۴۴-۱۳۱۰) ۲۸۴-۳۵۰: ۶۷ قطعه در مرقع سلطان یعقوب درهمین خزینه (رك: همین مرقع۱)

(۱۳۱۱ - ۱۳۱۲) ۳۵۱-۳۵۲ : دو قطعه از مرقعی بقلم متوسط با رقم عبدالکریم الخوارزمی درکتابخانهٔ یونیورستی استانبول (خ ۴۱۱)

(۳۱۳)- ۳۵۳-

خمسهٔ جامی بخط محمود رفیقی هروی :

درکتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول، بقلم‌خوش خفی نستعلیق و تعلیق

ورقاع و شکستهٔ محمود الرفیقی در شعبان ۸۹۰ق ۱۴۸۴م، و ۸۹۳ق ۱۴۸۷م (خ ۸۷۴) (رك : افغانستان)

۳۹۴ - ۳۵۴ (۱۳۵۴ - ۱۳۱۴)

خطوط شیخ محمود جعفری هروی :

از شاگردان جعفر بایسنغری است و هنگامیکه درهرات بودخود را منسوب باو جعفری میگفت، واین مطلب از یك قطعه خطش در یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبول روشن می آید که بر ان نوشته «کتبه شیخ محمود الجعفری بمزار متبرك گازرگاه هرات (خ ۸۶۸)

وی از خراسان بعراق و بغداد رفت و بدربار پیربوداق بن جهانشاه قره‌قویونلو وسلطان یعقوب بن اوزون‌حسن پیوست و گاهی شیخ‌محمود پیربوداقی هم رقم کرده است. از آثار اوست :

(۱۳۱۴ - ۱۳۵۳) ۳۵۴ - ۳۹۳ : در مرقعی که برای سلطان یعقوب با کمال نفاست ساخته شده(رك : عدد ۱) مکتوبی بخط شیخ محمود هروی محفوظ است . وهمدرین مرقع ۳۹ قطعه خطوط متنوع اوست که امضای شیخ محمود پیربوداقی و شیخ محمود هروی دارد، ودر بلاد ساوه، درجزین، شیراز و بغداد نوشته شده است، دارای تاریخ‌های ۸۷۱ق ۱۴۶۶م درساوه. و ۸۷۱ق در درجزین، ومحرم ۸۶۴ق ۱۴۵۹م در بغداد، و ۸۵۸ق، ومحرم ۸۷۷ق و ۸۶۹ق و ۸۶۴ق درشیراز، و ذیقعده ۸۶۳ق ۱۴۵۸م در شیراز (خ ۸۹۳)

(۱۳۵۴) ۳۹۴ ـ مجموعهٔ غزلیات امیر شاهی : در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول، کتابت ربیع‌الاول سنه ۸۶۴ق ۱۴۵۹ م در شیراز (خ ۸۹۳) (رك : مرقع سلطان یعقوب ترکیه ۱ و ایران وانگلستان)

- ۳۹۵ - (۱۳۵۵)

لیلی ومجنون نظامی بخط عماد هروی :

مخطوطهٔ R ۸۸۲ توپقاپوسرای استانبـول، ۲۷۰ × ۱۶۵م ۶۵ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری، به خط کاتب مشهور عمادبن‌محمدالهروی‌در قرن دهم که ده مجلس منیاتورکارهرات با سرلوحه وجداول لاجوردو مذهب وجلد چرمی قهوه‌ئی باکاغذ زرافشان دارد (فهرست ۱۶۹)

۴۳۳ - ۳۹۶ (۱۳۹۳ - ۱۳۵۶)

خطوط محمد قاسم شادیشاه : (رك : ایران وترکیه ۱۴۶۰)

(۱۳۵۶ - ۱۳۵۷) ۳۹۶ - ۳۹۷ : دو قطعه در دو مـرقع خزینهٔ اوقاف استانبول در ۹۳۲ ق ۱۵۲۵م .

(۱۳۵۸) ۳۹۸ - یك قطعه از مرقع محمد محسن همین خزینه ، بی‌تاریخ (رك : مرقع محمد محسن۴)

(۱۳۵۹-۱۳۶۵) ۳۹۹-۴۰۵: هفت قطعه ازمرقع سیداحمدمشهدی، بی تاریخ (رك : مرقع سید احمد ۳۹)

(۱۳۶۶ - ۱۳۸۷) ۴۰۶ - ۴۲۷ : ۲۲ قطعه از مرقع بهرام‌میرزا بی تاریخ (رك : مرقع بهرام میرزا ۷)

(۱۳۸۸ - ۱۳۹۰) ۴۲۸ - ۴۳۰ : سه قطعه از مـرقع امیرغیب بیگ، بی‌تاریخ (رك : مرقع امیر غیب۶)

(۱۳۹۱ - ۱۳۹۲) ۴۳۱-۴۳۲: دوقطعه در دو مرقع یونیورستی استانبول بر کاغذ لاجوردی.

(۱۳۹۳) ۴۳۳- یك‌قطعه ازمرقع روان‌کوشکو استانبول، برای

میرهادی نوشته شده (خ ۸۰۹)

۴۳۵ - ۴۳۴ (۱۳۹۵ - ۱۳۹۴)

خطوط قطب‌الدین محمد یزدی :

مامور دفتر خزانهٔ بغداد درحدود ۹۹۰ق ۱۵۸۱م وخطاط ومؤلف تذکرهٔ گمشدهٔ خطاطانست که یك قطعه خط خوش او در یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبول محفوظست که در سنه ۹۸۸ق ۱۵۷۹م در بغداد نوشته، وهم یك قطعهٔ خطش که در سنه ۹۷۸ق ۱۵۷۰م جهت امیر - کمال‌الدین محمد شیرازی در بغداد نوشته در مجموعهٔ مهدی بیانی تهرانست (خ ۸۱۳)

۴۳۹ - ۴۳۶ (۱۳۹۹ - ۱۳۹۶)

مخطوطات محمد قوام شیرازی مشهور به حمامی :

(۱۳۹۶) ۴۳۶ - دیوان شاهی نستعلیق خوش موزه آثار اسلامی استانبول (بی تاریخ)

(۱۳۹۷) ۴۳۷ - شاهنامهٔ فردوسی نوشته در شهر شیراز، درهمین موزه (بی‌تاریخ)

(۱۳۹۸) ۴۳۸ - هدیةالملوك وهدایةالسلوك در یونیورستی استانبول

(۱۳۹۹) ۴۳۹ - خمسهٔ نظامی نوشتهٔ ۹۵۱ق ۱۵۴۴م در موزهٔ توپقاپوسرای استانبول (خ ۸۱۵) (رك : ایران ، انگلستان، امریکا ، شوروی)

۴۴۱ ـ ۴۴۰ (۱۴۰۱ ـ ۱۴۰۰)

خطوط محمدکاتب :

(۱۴۰۰) ۴۴۰ ـ قرآن شریف به نسخ و ریحان و رقاع در سنه ۹۵۶ ق نوشته شده،ولی قسمت نستعلیق آن تاریخ ۱۰ رجب۹۵۷ ق ۱۵۴۹م دارد. در موزه آثار اسلامی استانبول .

(۱۴۰۱) ۴۴۱ ـ یك قطعه از یك مرقع با رقم «محمد الکاتب در بغداد» در همین موزه (خ ۸۱۷)

۴۶۱ ـ ۴۴۲ (۱۴۲۱ ـ ۱۴۰۲)

خطوط مالك دیلمی :

(۱۴۰۲) ۴۴۲ ـ مقدمهٔ وی بر مرقع امیرحسین بیگ بخطمالك که یك حصهٔ آن در مرقع سیداحمد مشهدی در استانبولست .

(۱۴۰۳ ـ ۱۴۱۸) ۴۴۳ ـ ۴۵۸ : شانزده قطعه خطهای مختلف او در همین مرقع .

(۱۴۱۹) ۴۵۹ ـ رسالهٔ چهل ویك باب بخط او در همین مرقع که در سنه ۹۶۷ق ۱۵۵۹م نوشته‌شده است .

(۱۴۲۰) ۴۶۰ ـ یك غزل خودش بقلم وی در همین‌مرقع .

(۱۴۲۱) ۴۶۱ ـ مناجات حضرت علی با مفردات نستعلیق ، کتابت ۹۵۵ق ۱۵۴۷م در تبریز، در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول (خ ۶۰۸) (رك : مرقع مالك دیلمی ترکیه ۳۸ و منابع ۹۵)

- ۴۶۲ - (۱۴۲۲)

خط میر محمد سمرقندی شاگرد میرعلی :

یك قطعه در یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبول، بی تاریخ (خ ۷۴۸)

۴۶۵ - ۴۶۳ (۱۴۲۵ - ۱۴۲۳)

خطوط محمد شریف هروی :

سه قطعه در خزینهٔ اوقاف استانبول، بی تاریخ (خ ۷۵۴)

۴۷۲ - ۴۶۶ (۱۴۳۲ - ۱۴۲۶)

خطوط محمد ابریشمی مشهدی (رك : ایران)

(۱۴۲۶) ۴۶۶ - رسالهٔ علم قافیه در بین یك مرقع یونیورستی استانبول نوشتهٔ ۹۲۰ق ۱۵۱۳م .

(۱۴۲۷) ۴۶۷ - یك قطعه خطاو در همین کتابخانه .

(۱۴۲۸) ۴۶۸ - منطق الطیر عطار نوشته۹۲۳ق ۱۵۱۶م درموزهٔ آثار اسلامی استانبول .

(۱۴۲۹ - ۱۴۳۰) ۴۶۹ - ۴۷۰ : دو قطعه خط او در مرقع شاه اسماعیل خزینهٔ اوقاف استانبول (خ ۶۳۱) .

(۱۴۳۱) ۴۷۱ - یك قطعه از مرقع سید احمد مشهدی (رك : ترکیه ۳۹)

(۱۴۳۲) ۴۷۲ - یك قطعه از یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبول که برای فرزند شاه حسین نوشته (خ ۶۳۲)

- ۴۷۳ - (۱۴۳۳)

دیوان قاسم انوار، خط محمودبن سلطان علی :

بکتابت جلی بسیار عالی شیوا در موزهٔ آثار اسلامی استانبول با رقم : «ربیع الثانـی سنه ۹۵۸ق (۱۵۵۰م) بـدارالسلطنه بلخ بید . . . محمودبن سلطان‌علی (خ ۸۷۵)

- ۴۷۴ - (۱۴۳۴)

شرح معمای امیر حسین، خط موسی‌بن‌عیسی سمرقندی :

در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول نوشتهٔ ۸ شعبان ۹۷۷ق ۱۵۶۹م (خ۹۲۳)

- ۴۷۵ - (۱۴۳۵)

خط میرمحمد معصوم بخاری :

وی شاگرد میرعلی هروی متوفا ۹۷۰ق است (۱۵۶۲م) یك‌قطعهٔ خطش در یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبول موجود است با رقم« کتبه محمد معصوم‌الحسینی» (خ ۸۳۸)

- ۴۷۶ - (۱۴۳۶)

دیوان شاهی بخط محمد بهرام :

در کتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول با رقم «محمد بهرام بمدینة الشام ۹۵۹ق»۱۵۵۱م (خ۶۶۳) یك‌قطعه خطاو درمرقع یونیورستی استانبول نیز هست (خ ۱۰۴)

- ۴۷۷ - (۱۴۳۷)

خط محمد بلخی :

از خوشنویسان قرن دهم هجریست که یك قطعه خط خوش او در یك مرقع اوقاف استانبول است با رقم «مسودهٔ محمد بلخی» بی تاریخ (خ ۶۶۲)

- ۴۷۸ - (۱۴۳۸)

روشنائی نامه بخط عبدالواحد :

به نستعلیق خوش با رقم «عبدالواحد المشهدی در بقعهٔ مولانا جلال‌الدین قونیه» (خ ۴۱۷)

۴۷۹ - ۴۹۸ (۱۴۳۹ - ۱۴۵۸)

خطوط عبدی نشابوری :

(۱۴۳۹ - ۱۴۵۵) ۴۷۹ - ۴۹۵ : هفده قطعه در مرقعات مختلف خزینهٔ اوقاف استانبول .

(۱۴۵۶ - ۱۴۵۸) ۴۹۶ - ۴۹۸ : سه قطعه از مرقعات مختلف کتابخانهٔ یونیورستی استانبول، که یکی سه بیت خود اوست با رقم «لقائله و کاتبه عبدی‌النیشابوری» (خ ۴۲۶)

- ۴۹۹ - (۱۴۵۹)

کلیات نوائی بخط میرعلی بخارائی :

وی از خطاطان قرن دهم در بخارا است ، که کلیات امیرعلی شیر را برای کتابخانهٔ عبدالعزیزخان به نستعلیق خوش بتاریخ ۱۰ صفر

۹۴۳ق ۱۵۳۶م نوشت و در موزهٔ آثاراسلامی استانبولست . (خ ۴۳۹)

(۱۴۶۰ - ۱۴۶۱) ۵۰۰ - ۵۰۱

دیوان انوری بخط علی :

در کتابخانهٔ خزینهٔ اوقاف استانبول با رقم«حافظ علی الکاتب در ۹۳۱ق» (۱۵۲۴م) که در همین خزینه یك قطعه نستعلیق خوش با رقم «مشقه‌علی الحافظ» هم ازوست .

وی فرزند نورالدین از مردم غوریان (غربی هـرات) است که منصب استادی ابوتراب میرزا فرزند سلطان حسین بایقرا داشت ومدتی از جملهٔ کاتبان چهل گانهٔ کتابخانهٔ بایسنغر میرزا بود (خ ۴۵۱ - ۵۴۷)

(۱۴۶۲ - ۱۴۶۵) ۵۰۲ - ۵۰۵

مخطوطات میرعلی حسینی :

وی بشیوهٔ میرعلی هروی مینوشت و در اواخر حیاتش «کاتب‌ـ السلطانی» رقـم مینمود وخطاط ماهر اواخـر مکتب هراتست از آثـار اوست :

(۱۴۶۲)-۵۰۲- دیوان شاهی: بقلم خفی‌غبارخوش با رقم «میر- علی‌الکاتب‌السلطانی» درسنه۱۰۰۸ق در کتابخانهٔ یونیورستی‌استانبول.

(۱۴۶۳) ۵۰۳ - یك قطعه‌از مرقع خزینهٔ اوقاف‌استانبول : بقلم جلی عالی با رقم «علی‌الحسینی‌الکاتب»

(۱۴۶۴) ۵۰۴ - یـك قطعه از مرقـع کتابخانهٔ روان کوشکو استانبول : بقلم خوش با رقم «میرعلی‌الحسینی سنه ۹۸۷ ق» (۱۵۷۸م)

(۱۴۶۵) ۵۰۵ ـ یك قطعه در یك‌مرقع همین کتابخانه : بقلم‌جلی عالی با رقم «علی الحسینی سنه ۱۰۰۱ق» (۱۵۹۲م) (خ ۴۵۳)

ـ ۵۰۶ ـ (۱۴۶۶)

خط محمد بدخشی حسینی (رك : ۱۴۲۰ ـ ۱۴۸۳)

از خوشنویسان قرن دهم هجریست که یك قطعهٔ او در یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبولست (خ ۶۶۱)

(۱۴۶۷ ـ ۱۵۰۷)۵۰۷ ـ ۵۴۷

خطوط شیخ محمد هروی :

وی فرزند فخرالدین احمد از مردم هرات و خوشنویس پرکار قرن نهم هجریست‌واز آثار اوست :

(۱۴۶۷) ۵۰۷ ـ هفت اورنگ جامی : خط خفی خوش ۸۹۹ق ۱۴۹۳م در یونیورستی استانبول .

(۱۴۶۸) ۵۰۸ ـ اشترنامه عطار : در سمرقند بتاریخ ۵ ذیقعده ۸۲۱ق ۱۴۱۷م ختم شده در همین کتابخانه .

(۱۴۶۹) ۵۰۹ـ دیوان جامی : بی تاریخ در مجموعه قاسم زادهٔ استانبول .

(۱۴۷۰) ۵۱۰ ـ یك صفحه از یك مرقع (بـی تاریخ) خـزینهٔ اوقاف استانبول .

(۱۴۷۱ - ۱۴۸۵) ۵۱۱ ـ ۵۲۵ : پانزده قطعه در مـرقع سلطان یعقوب برقم شیخ محمد یعقوبی در همین خزینه (رك ۱)

(۱۴۸۶ - ۱۵۰۳) ۵۲۶ ـ ۵۴۳ : هژده‌قطعه‌در مرقع‌های‌مختلف

خزینهٔ اوقاف استانبول.

(۱۵۰۴ - ۱۵۰۵) ۵۴۴ – ۵۴۵: دو قطعه ازمرقعی دریونیورستی استانبول . (خ ۶۴۴)

(۱۵۰۶) ۵۴۶ – دیوان شمس کتابت ۸۳۲ق ۱۴۲۸م در کتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول (خ ۶۳۲)

(۱۵۰۷) ۵۴۷ – دیوان مغربی : بارقم «شیخ محمد بن فخرالدین احمد» در سنه ۸۸۹ق ۱۴۸۳م درموزهٔ آثار اسلامی استانبول (خ ۸۰۵) (رك : ایران و ۱۴۲۷ ترکیه)

۵۵۳-۵۴۸ (۱۵۱۲ - ۱۵۰۸)

خطوط محمد امین هروی در خزینهٔ اوقاف استانبول :

(۱۵۰۸) ۵۴۸-یوسف وزلیخا و تحفةالاحرار وسبحةالابرار جامی با رقم «محمدامین الکاتب الهروی» بمحروسة مصر فی شهور سنه۹۹۳ق (۱۵۸۴م).

(۱۵۰۹) ۵۴۹ - یك قطعه خط خوش وی در یك مرقع با رقم «مشقه محمد امین الهروی» (خ ۶۵۱)

(۱۵۱۰ - ۱۵۱۲) ۵۵۰ - ۵۵۲ : سه قطعهٔ خط وی برقم «محمد بن ابراهیم المذهب ۹۹۰ق» (۱۵۸۲م) که بر یکی «حرره بمکه فی شهور سنه ۹۹۱ق» (۱۵۸۳م) نوشته شده است (خ ۶۵۰)

۵۵۴ - ۵۵۳ (۱۵۱۴ - ۱۵۱۳)

خطوط محمد بقال:

(۱۵۱۳) ۵۵۳ – دیوان کاتبی در موزهٔ آثار اسلامی استانبول .

(۱۵۱۴)۵۵۴ - دیوان امیر خسرو برقم «محمد بن محمد» مشهور به بقال در ذیقعده ۸۷۰ق ۱۴۶۵م در همین موزه (خ ۶۶۴) (رك : البم ۱۴۹۶ - ۳۴)

- ۵۵۵ - (۱۵۱۵)

خط زین‌الدین محمود :

یك قطعه جلی در یك مرقع یونیورستی استانبول با رقم «مشقه زین‌الدین محمود» (خ ۸۶۶) (رك : ایران، شوروی، مرقع بهرام‌میرزا ترکیه»

- ۵۵۶ - (۱۵۱۶)

خط محمد ناصر بخاری :

در حدود ۹۹۰ق ۱۵۸۱م در بخارا میزیست از شاگردان میر - کلنگی بود . یك قطعه جلی وی در یك مرقع روان‌کوشکو استانبول بامضای «مشقه محمد ناصر» موجود است . (خ ۸۵۲)

- ۵۵۷ - (۱۵۱۷)

خط جلال‌الدین محمود :

یك قطعه از یك مرقع با رقم «مشقه جلال‌الدین محمود» در کتابخانه روان‌کوشکو (خ ۸۶۴) (رك : ایران)

۵۹۱ - ۵۵۸ - (۱۵۵۱ - ۱۵۱۸)

خطوط اظهر تبریزی (رك : ۱۰۴ - ۱۴۴۸)

(۱۵۲۲ - ۱۵۱۸) ۵۵۸ - ۵۶۲ : پنج قطعه در مرقعات مختلف

به نستعلیق خوش در استانبول ، که یکی در یونیورستی استانبول رقم «اظهرالکاتب دارالسلطنهٔ هرات در ۸۵۳ ق » (۱۴۴۷ م) دارد .

(۱۵۲۳ - ۱۵۵۱) ۵۶۳-۵۹۱ : بیست و نه قطعه درمرقعات بهرام میرزا وشاه اسمعیل وامیر حسن بیگ وامیرغیب بیگ که بخطوط ممتاز رقاع عالی و نستعلیق تاریخهای ۸۴۰ تا ۸۷۳ ق (۱۴۳۶ - ۱۴۶۸ م) دارد .

یکی در « دارالامان سمرقند در عهد ابوسعید کورگان » . . . ودیگردر بلدهٔ شماخی در ۸۷۳ق (۱۴۶۸م) بنام سلطان ابراهیم بن شاهرخ نوشته شده (خ ۷۲)

- ۵۹۲ - (۱۵۵۲)

مقطعات ابن یمین بخط اظهر :

مخطوطهٔ موزهٔ اسلامی استانبول بقلم خفی نستعلیق خوش اظهر تبریزی نوشته ۴ رجب ۸۶۴ق ۱۴۵۹م .

۶۰۵ - ۵۹۳ (۱۵۶۵ - ۱۵۵۳)

قطعات خط سلطان محمد نور هروی وپسرش :

(۱۵۵۳ - ۱۵۵۴) ۵۹۳ - ۵۹۴ : دو قطعه از دو مرقع کتابخانهٔ یونیورستی استانبول بخط جلی وخفی و غبار با رقم‌های وی (خ۲۷۷)

(۱۵۵۵ - ۱۵۶۴) ۵۹۵ - ۶۰۴ : ده قطعه از مرقعات مختلف خزینهٔ اوقاف استانبول بخطوط عالی بعضی رنگه وبرخی بزر با رقم وی در سنه ۹۲۷ق ۱۵۲۰م (خ۲۷۸)

(۱۵۶۵) ۶۰۵ - یك قطعه کتابت خوش بامضای «شادی محمدبن

سلطان محمد نور سنه ۹۵۵ق» ۱۵۴۷م درخزینهٔ اوقاف استانبول(رك : ۱۲۲۷)

۶۰۸ - ۶۰۶ (۱۵۶۸ - ۱۵۶۶)

خط سلیم نشابوری :

وی شاگرد شاه محمود نشابوری متوفا ۹۹۰ ق در مشهد است و از آثار او سه قطعه کتابت خوش درخزینهٔ اوقاف استانبولست :

(۱۵۶۶) ۶۰۶ - مشق سلیم در مشهد ۹۷۶ ق ۱۵۶۸م .

(۱۵۶۷) ۶۰۷ - مشق سلیم در مشهد .

(۱۵۶۸) ۶۰۸ - مشق سلیم در مشهد (خ ۲۸۴)

۶۱۰ - ۶۰۹ (۱۵۷۰ - ۱۵۶۹)

خطوط بابا شاه :

(۱۵۶۹) ۶۰۹- یك قطعه نستعلیق عالی با رقم «کتبه العبد المذنب بابا شاه العراقی» در خزینهٔ اوقاف استانبول .

(۱۵۷۰) ۶۱۰- یك قطعه نستعلیق باباشاه در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول .

- ۶۱۱ - (۱۵۷۱)

خط دوری :

این خطاط هروی در هند بود ودر سفر حج ۹۸۶ق ۱۵۷۷م غرق شد . یك قطعه نستعلیق خوش او با رقم «سلطان بایزید دوری» در یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبولست (خ ۹۵)

۶۳۴ – ۵۱۲ – (۱۵۹۴ – ۱۵۷۲)

قطعات خط جعفر بایسنغری :

(۱۵۷۲ - ۱۵۷۴)۶۱۲ - ۶۱۴:سه قطعه ثلث و نسخ و رقاع عالی و نستعلیق خفی خوش، که یکی تاریخ ۸۳۳ق ۱۴۲۹م دارد، در خزینهٔ اوقاف استانبول (خ ۱۲۱)

(۱۵۷۵ - ۱۵۹۲) ۶۱۵ - ۶۳۲ : هژده قطعهٔ دیگر در مرقعات خزینهٔ مذکور ، دارای تاریخهای ۸۵۹ ق ۱۴۵۴م و۸۳۳ق ۱۴۲۹ م و همچنین ابیاتی در مدح بایسنغر بهادرخان (خ ۱۲۲)

(۱۵۹۳ - ۱۵۹۴) ۶۳۳ - ۶۳۴ : بهترین خطوط نستعلیق جعفر دو صفحه اشعار حافظ است بکتابت خوش در همین خزینه (خ ۱۲۲)

نوت : چهار قطعهٔ او در مرقع حسن بن اسدالله هم هست (رك : المان)

- ۶۳۵ - (۱۵۹۵)

خط میر کلنگی :

در کتابخانهٔ خزینهٔ اوقاف استانبول، بقلم خوش با رقم «مشقه میر کلنگی» (خ ۱۶۶)

۶۳۷-۶۳۶ (۱۵۹۷ – ۱۵۹۶)

از شاهنامه‌های استانبول :

خزینه اوقاف توپقاپوسرای استانبول جمله ۴۲ نسخهٔ خطی شاهنامهٔ مصور دارد، که از انجمله است :

(۱۵۹۶) ۶۳۶- مخطوطهٔ H ۱۴۷۹ ازسوابق مکتب هرات است

که برای وزیر غیاث‌الدین محمد پسر رشیدالدین وزیر بتاریخ ۷۳۱ ق ۱۳۳۱م نوشته ومصورشده، وورق اول آن صورت‌پادشاه عصرابوسعید ایلخانی دارد (ز ۲)

صور ونقوش این نسخه برزخی میان صورتهای مکاتب سابق و لاحق بوده وبازگشت بزمینهٔ قرمز رنگ سلجوقی وسادگی وعدم‌تصنع در رسوم اشخاص آنست که تأثیر روش‌مغولی در آرایش لباس ومناظر کوهستانی وگل وبوتهٔ‌آن نیز مشهود است . (صنایع ایران ۹۶)

(۱۵۹۷) ۶۳۷ - مخطوطه H ۱۴۷۵ شاهنامهٔ فردوسیست که در بخارا برای عبیدالله‌خان یاپسرش‌عبدالعزیزخان‌نگاشته شده و۳۸مجلس مصور دارد (ز ۲۲)

۶۴۲ - ۶۳۸(۱۶۰۲ - ۱۵۹۸)

خطوط میرحبیب‌الله‌بن محیی‌کرمانی (شیخ ثانی)

وی شاگرد سیداحمد مشهدی بود ودرنصف دوم‌قرن دهم‌هجری زندگی داشت ازآثار اوست :

(۱۵۹۸) ۶۳۸ ـ یك‌قطعه‌در مرقع سلطان حسین بایقرا درخزینه اوقاف استانبول .

(۱۵۹۹) ۶۳۹ ـ یك قطعه در مرقع سید احمد مشهدی در همین خزینه .

(۱۶۰۰ - ۱۶۰۱) ۶۴۰ ـ ۶۴۱ : دو قطعه در دو مرقع دیگر همین خزینه .

(۱۶۰۲)۶۴۲ ـ یك‌قطعه کتابت خوش او درسنه ۹۹۵ق ۱۵۸۶م

در کتابخانهٔ روان کوشکو استانبول (خ ۳۲۳)

۷۲۶ - ۶۴۳ (۱۶۸۶ - ۱۶۰۳)

مخطوطات شاه محمود نشابوری (رك : ایران و ترکیه ۱۴۶۳)

وی مشهور به زرین رقم و از کاتبان کتابخانهٔ شاه طهماسب اول صفوی بود، در سنه ۹۶۴ق ۱۵۵۶م بمشهد رفت و در حدود ۹۸۲ق ۱۵۷۴م در انجا مرد، از آثار اوست :

(۱۶۰۳) ۶۴۳ -چهل کلمه حضرت علی،عیناً مثل دو نسخهٔ ایران در موزه آثار اسلامی استانبول.

(۱۶۰۴) ۶۴۴ -چهل کلمه به کتابت خوش سفیداب ولاجورد در جمیدی الثانی ۹۸۲ق در همین موزه .

(۱۶۰۵) ۶۴۵ - منتخب بوستان سعدی کتابت عالی در همین موزه .

(۱۶۰۶) ۶۴۶-نصایح بزرگمهر وخواجه عبدالله انصاری کتابت جلی عالی در همین موزه .

(۱۶۰۷ - ۱۶۳۱) ۶۷۱-۶۴۷ : بیست وپنج قطعه درچند مرقع از جلی تا غبار ممتاز وعالی بمرکب مشکی والوان با رقم او بدون تاریخ در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول، که بهترین مجموعهٔ خطوط او شمرده میشود (خ ۳۰۴)

(۱۶۳۲ - ۱۶۸۴) ۶۷۲ - ۷۲۴ : ۵۳ قطعه در مرقعات خزینهٔ اوقاف استانبول بخط جلی ومتوسط وخفی ممتاز با رقم او وتاریخهای ۹۶۴ و ۹۶۵ و ۹۶۶ ق .

(۱۶۸۵ - ۱۶۸۶)۷۲۵ - ۷۲۶ : دو قطعه‌در مرقع خزینهٔاوقاف که یکی یك غزل اوست باین مطلع :

باز طـوف کعبهٔ کـوی تو دارم آرزو
مسجد ومحراب ابروی تو دارم آرزو

«مشقه شاه محمود» (خ ۳۰۶)

- ۷۲۷ - (۱۶۸۷)

قرآن مجید بخط اسدالله‌کرمانی :

در کتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول . وی از شاگردان انیسی وکاتبی است که وفاتش در سنه ۸۹۳ق ۱۴۸۷م باشد، واین نسخهٔقرآن رابخط خوش نسخ در سنه ۸۶۳ق ۱۴۵۸م نوشته است . (خ ۶۴)

۷۳۱ - ۷۲۸(۱۶۹۱ - ۱۶۸۸)

خطوط شیر علی هروی:

وی خطاط کتابخانهٔ بایسنغر میرزادر هرات بود و۴ قطعه‌خطوط او در مرقع‌های مختلف خزینهٔ اوقاف استانبول است بقلمهای جای و غبار خوش در سنه ۸۵۳ق ۱۴۴۸م (خ ۳۲۴)

- ۷۳۲ - (۱۶۹۲)

نزهةالارواح امیرحسینی ولمعات عراقی بخط عارف هروی :

درکتابخانهٔ یـونیورستی استانبول . بقلم کتابت خفـی متوسط عارف هروی فرزند روح‌الله حسینی از شعـرای دورهٔ سلطـان حسین- بایقرا است که در سنه ۹۰۱ق ۱۴۹۵م نوشته شده است (خ ۳۳۸)

(۱۶۹۳ - ۱۶۹۷)۷۳۳ - ۷۳۷

مخطوطات میرعلی هروی (رك : ایران)

(۱۶۹۳) ۷۳۳ - لوایح جامی: در موزهٔ آثار اسلامی استانبول، با رقم «علی الکاتب»

(۱۶۹۴) ۷۳۴ - بوستان سعدی : در همین موزه، بکتابت جلی عالی با رقم «علی الحسینی الکاتب در اواخر رجب ۹۲۵ق (۱۵۱۸م)در دارالسلطنهٔ هرات »

(۱۶۹۵)۷۳۵ - بوستان سعدی : در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول بکتابت عالی با رقم «علی الحسینی الکاتب دراواسط ذیقعده سنه ۹۱۹ ق» (۱۵۱۲م) بر پشت صفحهٔ اول نوشته «صاحبه خواجه میرك»

(۱۶۹۶) ۷۳۶ - بوستان سعدی : در همین کتابخانه، که قبلا از موقوفات آستانهٔ صفی الدین اردبیل بود . کتابت آن خفی نزدیك بغبار عالی است ودرآخر چنین رقم دارد :

«علی الحسینی الکاتب در اواخر ربیع الثانی ۹۳۲ق (۱۵۲۵م) بمدینه هرات »

(۱۶۹۷) ۷۳۷ - دیوان ریاضی :درهمین کتابخانه، بکتابت خفی خوش با رقم «میرعلی الکاتب در سنه ۹۴۶ق» (۱۵۳۹م)

(۱۶۹۸ - ۲۱۷۵) ۷۳۸ - ۱۲۱۵

قطعات خط سلطان علی مشهدی (۸۴۱ - ۹۲۶ق = ۱۴۳۷ - ۱۵۱۹م) :

(۱۶۹۸) ۷۳۸ - یك قطعه ابیات مدح سلطان یعقوب در خزینهٔ اوقاف استانبول .

(۱۶۹۹ - ۱۷۰۵)۷۳۹ - ۷۴۵: هفت‌قطعه در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول، که بر یکی مهری دیده میشود :«بندهٔ صاحبدلان سلطان‌علی»

(۱۷۰۶ - ۲۱۷۵) ۷۴۶ - ۱۲۱۵: ۴۷۰ قطعه در مرقعات بهرام میرزا، امیرغیب بیگ، شاه اسماعیل، شاه طهماسپ وشاه عباس‌صفوی وغیره در کتابخانه‌های توپقاپوسرای استانبول،دارای تاریخهای ۸۸۵ق ۱۴۸۰م تا ۹۰۳ق ۱۴۹۷م در دارالسلطنه هراة .

بر یکی نوشته :مشقه‌سلطان علی‌المشهدی‌جهة مولانا عبدالصمد، حرره یاری مذهب .

بردیگری : کاتبها سلطان علی‌المشهدی . قاطعها شیخ عبدالله‌ـ الهروی .

بر دیگری :کاتبها سلطان علی‌المشهدی . صاحبه بهرام . قاطعها شیخ عبدالله (خ ۲۶۲) (رك : ۱۶۷)

۱۲۲۶ - ۱۲۱۶ (۲۱۸۶ - ۲۱۷۶)

خطوط سلطان محمد خندان هروی :

(۲۱۷۶ - ۲۱۷۸) ۱۲۱۶-۱۲۱۸: سه قطعه کتابت خفی خوش با رقم او در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول .

(۲۱۷۹ - ۲۱۸۵) ۱۲۱۹ - ۱۲۲۵ : هفت قطعـه از مـرقع‌های کتابخانهٔ اوقاف استانبول با رقم او بدون تاریخ .

(۲۱۸۶) ۱۲۲۶ ـ یك قطعه‌بسیار اعلی با کتابت بهترین او وبدون تاریخ در کتابخانهٔ روان کوشکو استانبول (خ ۲۷۰)

۱۲۲۸-۱۲۲۷ (۲۱۸۸-۲۱۸۷)

مخطوطات سلطان محمد نور :

(۲۱۸۷) ۱۲۲۷ - بوستان سعدی: در کتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول بقلم غبار خوش ورقم «سلطان محمد نور» در سنه ۹۳۳ق(۱۵۲۶م) در شهر هرات (خ ۲۷۶)

(۲۱۸۸) ۱۲۲۸ - یوسف وزلیخای جامی : در همین کتابخانه ، بکتابت خفی خوش سلطان محمد نور در سنه ۹۳۸ق ۱۵۳۱م در هرات (خ ۲۷۶)

۱۲۳۱ - ۱۲۲۹ (۲۱۹۱ - ۲۱۸۹)

قطعات خط شمس‌الدین محمدبن حسام بایسنغری هروی :

(۲۱۸۹) ۱۲۲۹ - یك قطعه در یك مرقع خزینهٔاوقاف استانبول با رقم « محمد بن حسام المشتهر بشمس‌الدین بایسنغری فی‌دارالسلطنه هراة »

(۲۱۹۰-۲۱۹۱) ۱۲۳۰-۱۲۳۱ : دو قطعهٔ دیگر با تنوع خطوط ونستعلیق بشیوهٔ اظهر تبریزی با رقم او در هرات . در همین خزینه (خ ۳۱۵)

۱۲۳۴ - ۱۲۳۲ (۲۱۹۴ - ۲۱۹۲)

خط عبدالرحیم هروی (عنبرین قلم) :

سه قطعه نستعلیق خفی خوش در کتابخانهٔ دانشگاه استانبول ، که یکی رقم « عبدالرحیم عنبرین قلم » جهانگیر شاهی ، و دیگری هم

عبدالرحیم‌جهانگیر شاهی سنه ۱۰۳۲ق (۱۶۲۲م) ودیگری :عبدالرحیم روشن رقـم سنه ۱۰۱۳ق (۱۶۰۴م) درآگـره دارد (خ ۳۹۱) وی از بقایای مکتب هرات در هند است (رك : وین)

۱۲۳۷ - ۱۲۳۵ (۲۱۹۷ - ۲۱۹۵)

خطوط یوسف علی‌سبز مشهدی (قرن نهم) :

(۲۱۹۵ - ۲۱۹۶) ۱۲۳۵ -۱۲۳۶ : دو قطعه از یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبول بشیوهٔسلطانعلی مشهدی که رقم «العبد یوسف علی‌سبز مشهدی» دارد (خ ۹۷۳)

(۲۱۹۷) ۱۲۳۷ ـ مهدی بیانی دیوان‌کاتبی را در تهران دیده با رقم : « تمت الکتـاب فـی ۲۳ شوال ۸۵۰ق (۱۴۴۶م)کاتبه یوسف » (خ ۹۷۳)

۱۲۴۵ - ۱۲۳۸ (۲۲۰۵ - ۲۱۹۸)

خطوط رستم علی :

در مرقع‌های مختلف کتابخانهٔ یونیورستی استانبول، هشت‌قطعه بقلم‌های مختلف خوش با رقم «مشقه رستم علی شاهی» (خ ۲۰۹)

- ۱۲۴۶ - (۲۲۰۶)

صورت بهزاد بقلم قاسم علی :

درکتابخانهٔ یونیورستی استانبول، که از لباسهای بهزاد مفهـوم می‌شود، که این تصویـر را بعـداز انتقـال او از هـرات کشیده باشد (التصویر الاسلامی تابلو ۲۰)

۱۲۵۰ - ۱۲۴۷ (۲۲۱۰ - ۲۲۰۷)

مخطوطات یاری‌کاتب هروی (رك : ۱۴۷۳)

(۲۲۰۷) ۱۲۴۷ - بوستان سعدی، با رقم «کتبه یاری‌الکاتب ۹۵۴ق» (۱۵۴۶م) در موزهٔ آثار اسلامی استانبول .

(۲۲۰۸ - ۲۲۱۰) ۱۲۴۸ - ۱۲۵۰ : سه‌قطعهٔ‌خط اودرمرقع‌های خزینهٔ‌اوقاف استانبول. در کتابخانهٔ عمومی لنین‌گرادهم یك قطعه خط یاری هروی موجود است (خ۹۶۶)

۱۲۵۳ - ۱۲۵۱ (۲۲۱۳ - ۲۲۱۱)

خطوط محمد صالح دردمند :

(۲۲۱۱) ۱۲۵۱ - در خزینهٔ اوقاف استانبول در مرقع شاه اسماعیل، فراهم‌آوردهٔ شمس‌الدین‌محمد وصفی یك قطعه برقم محمد صالح دردمند محفوظست که وصفی او را از خوشنویسان شیرازو کرمان شمرده است، واو قطعهٔ مذکور را در سنه ۹۷۴ق ۱۵۶۶م‌نوشته (رك : افغانستان)

(۲۲۱۲ - ۲۲۱۳)۱۲۵۲ -۱۲۵۳ : دوقطعه در موزهٔ‌آثاراسلامی ویك قطعه در روان‌کوشکو استانبولست بخط خوش زر و مرکب الوان با رقم‌های :

محمد صالح ۹۸۷ق (۱۵۷۸م)

محمد صالح فی شهور ۹۸۸ق (۱۵۷۹م) (خ ۷۷۵)

- ۱۲۵۴ - (۲۲۱۴)

دیوان حافظ بخط قطب‌الدین محمد حسینی :

در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول که بخط خفی ساخ محرم ۹۷۶ق ۱۵۶۸م در مشهد نوشته شده است (خ ۸۱۲)

۱۳۴۹ - ۱۲۵۵ (۲۳۰۹ - ۲۲۱۵)

خطوط محمود بن اسحاق شهابی هروی :

(۲۲۱۵) ۱۲۵۵ - بوستان سعدی : بکتابت جلی خوش درموزهٔ آثار اسلامی استانبول .

(۲۲۱۶) ۱۲۵۶ - بوستان سعدی : که آنرا در دارالسلطنهٔ بلخ در سنه ۹۸۰ق ۱۵۷۲م نوشته، در همین موزه .

(۲۲۱۷) ۱۲۵۷ - خمسهٔ جامی : نوشته ۹۶۴ق ۱۵۵۶م (عکس یك صفحهٔ آنرا کوهنل در کتاب خود چاپ کرده است)

(۲۲۱۸ - ۲۳۰۹) ۱۲۵۸ - ۱۳۴۹ : نود و دو قطعه نستعلیق خوش او در مرقعات مختلف خزینهٔ اوقاف وروان کوشکو استانبول موجود است از :

۹۷۰ ق ۱۵۶۲م

۹۲۴ ق ۱۵۱۷ م

۹۸۷ ق ۱۵۷۸ م

۹۸۸ ق ۱۵۷۹ م (رك : ایران - هند) (خ ۸۸۱)

(۲۳۱۰ - ۲۳۱۱) ۱۳۵۰ - ۱۳۵۱

مخطوطات محمودبن محمدبن یوسف تستری مشهور به‌کاغذی :

(۲۳۱۰) ۱۳۵۰ ـ شاهنامهٔ فردوسی: کتابت خفی ۵شعبان۸۳۹ق ۱۴۳۵م در موزه‌آثار اسلامی استانبول .

(۲۳۱۱) ۱۳۵۱ ـ لمعات دیوان عراقی وعشق نامه : کتابت‌خفی ۲۲ محرم ۸۶۲ق ۱۴۵۷م در یونیورستی استانبول (خ ۸۷۹)

(رك : ایران ـ هند)

(۲۳۱۲ - ۲۳۱۳) ۱۳۵۲ - ۱۳۵۳

مخطوطات مظفر حسین‌بن محمدامین (قرن ۱۰)

(۲۳۱۲) ۱۳۵۲ ـ یوسف وزلیخای جامی : کتابت خفی خوش با رقم او در تاریخ غرهٔ شعبان ۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م . در موزهٔ‌آثاراسلامی استانبول .

(۲۳۱۳) ۱۳۵۳ ـ یك قطعه از یك مـرقع همین موزه با رقـم «مشقه مظفر حسین» (خ ۹۱۱)

(۲۳۱۴ - ۲۳۱۸) ۱۳۵۴ - ۱۳۵۸

قطعات نستعلیق میرشیخ پورانی هروی :

(۲۳۱۴-۲۳۱۸) ۱۳۵۴ - ۱۳۵۸ : پنج قطعه در مرقعات خزینهٔ اوقاف وروان‌کوشکو استانبول . یك قطعهٔ او مورخ ۹۶۸ ق ۱۵۶۰م درآستان رضوی مشهد است (خ ۹۱۱)

(رك : مرقع بهرام وسید احمد)

- ۱۳۵۹ - (۲۳۱۹)

دیوان‌حافظ بخط جعفر بایسنغری:

در موزه آثار اسلامی وترك استانبول (سروی ۳۱۳۶)

- ۱۳۶۰ - (۲۳۲۰)

اربعین جامی بخط شاه محمود نشابوری[1]:

مخطوطه ۶۸۱ E. H توپقاپوسرای استانبول. برکاغذ زر افشان مذهب ومزین ۱۹۵ × ۱۲۰ میلی هشت ورقی به خط خوش مرقوم شاه محمود نشابوری در محرم ۹۴۲ ق ۱۵۳۵م در تبریز (فهرست۷)

- ۱۳۶۱ - (۲۳۲۱)

اربعین جامی بخط محمدالقوامی‌الشیرازی (رك ۴۳۶)

مخطوطه R ۳۲۷ توپقاپوسرای، برکاغذ زرافشان نسخه مذهب‌و مزین. ۲۵۰ × ۱۶۸ میلی هشت ورقی ۳ سطر تعلیق وده سطر نستعلیق جمله ۱۳ سطر درهرصفحه. با رقم محمدالقوام‌الشیرازی در سنه۹۵۷ق ۱۵۵۰م (فهرست ۷)

---

۱ - از شماره ۱۳۶۰ تا ۱۴۸۲ آثاریست که‌از فهرست‌مطبوع کتابخانهٔ موزهٔ توپقاپوسرای (نسخ فارسی) تالیف فهمی ادهم کره‌تای یادداشت شده، و این کتاب بزبان ترکی از طرف توپقاپوسرای موزه‌استانبول در سنه۱۹۶۱م چاپ شده ۳۹۵ صفحه در بیان ۹۴۰ نسخهٔ خطی فارسی (نمره ۱۲ نشرات موزهٔ توپقاپی سرای)

- ۱۳۶۲ - (۲۳۲۲)

حرزالامان من فتن آخر الزمان بخط سلطان محمد خندان هروی

تألیف ملامحسن واعظ کاشفی هروی، مخطوطهٔ ۱۱۷ H توپقاپو، ۲۲۸×۳۷۲ میلی، ۲۸ ورق هر صفحه دو ستونی ۱۲ سطـری. نوشته سلطان‌محمد خندان درقرن دهم به‌نستعلیق‌خوش، نسخهٔ مذهب ومرصع (فهرست ۳۶)

- ۱۳۶۳ - (۲۳۲۳)

نفحات‌الانس جامی بخط عزالدین هروی:

مخطوطه ۳۰۶۰ A توپقاپو۲۷۵ × ۱۷۰م۳۶۸ورق ۱۵ سطری. مرقومه رجب ۹۵۴ ق ۱۵۴۷م به نستعلیق عـزالدین محمـدالهروی (فهرست ۶۷)

- ۱۳۶۴ - (۲۳۲۴)

روضةالاحباب عطاءالله حسینی بخط علاءالدین :

مخطوطـه ۳۰۶۲ A تـوپقاپـو، ۳۰۵× ۲۲۵م ۶۲۲ ورق ۱۷ سطری . بقلم علاء الدین بن شیخ احمدالاخسیکتی در شوال ۹۵۴ ق ۱۵۴۷م، دارای سرلوحهٔ مذهب و جداول طلا، که غالباً ادامهٔ مکتب هرات در ماوراءالنهر است (فهرست ۶۸)

(رك : افغانستان ۳۷)

- ۱۳۶۵ - (۲۳۲۵)

نفحات و رشحات بخط محمد یوسف :

مخطوطهٔ ۳۵۲ R توپقاپو، ۲۴۰ × ۱۷۵م ۴۶۶ ورق ۱۷سطری. کتاب اول بخط محمد یـوسف حسینی در سنه ۸۸۳ ق ۱۴۷۸م نوشته شده، دارای یك سرلوحهٔ مرصع وصفحات مذهب و جـداول لاجورد (فهرست ۷۰)

- ۱۳۶۶ - (۲۳۲۶)

عجائب المخلوقات قزوینی :

مخطوطهٔ توپقاپو ۴۰۱ H ۳۵۵ × ۲۴۵م ۲۷۳ ورق ۱۷ سطری، کتابت قرن ۱۰ ه . نسخهٔ مذهب دارای ۷ سرلوحه و ۱۸۹ منظر مصور منیاتور (فهرست ۷۷) رك ۷۳ ببعد .

- ۱۳۶۷ - (۲۳۲۷)

لوامع الاشراق جلال دوانی بخط میر کلنگی :

مخطوطهٔ توپقاپو۱۳۲۲ H ۲۹۵ × ۱۸۷م ۱۲ ورق نستعلیق میر-حسین کلنگی در سنه ۹۸۸ق ۱۵۸۱م (فهرست ۸۲) (رك : ۱۴۷۷)

- ۱۳۶۸ - (۲۳۲۸)

مقاصد الالحان عبدالقادر غیبی بخط محمد :

مخطوطهٔ ۱۷۴۶ R توپقاپو ۳۱۰ × ۲۱۵م ۷۹ ورق ۱۷ سطری .

خط محمد بن محمد بن الیاس در سنه ۸۳۸ق ۱۴۳۸م با عنوان وسرلوحهٔ مذهب وجداول لاجورد (فهرست ۱۰۶)

- ۱۳۶۹ - (۲۳۲۹)

قیافت نامهٔ سیدعلی همدانی بخط نواسهٔ میرعلی حسینی :

مخطوطه۱۳۵۱ E . H توپقاپو ۲۴۰ × ۱۵۰م ۸ورق ۱۱سطری. بخط محمد جعفر بن محمد باقر بن میر علی الحسینی هروی در قرن۱۱ با سرلوحهٔ مذهب وحواشی زرافشان (فهرست ۱۱۰) این خطاط نواسهٔ میرعلی هروی سرحلقهٔ مکتب هراتست .

- ۱۳۷۰ - (۲۳۳۰)

شاهنامهٔ فردوسی بخط محمد بقال :

مخطوطهٔ ۱۴۹۶ H توپقاپو، ۳۴۰ × ۲۵۰م ۶۸۶ ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری . بخط محمد بن محمدالبقال (رك ۷۳) در ذیحجه ۸۶۸ ق ۱۴۶۴م دارای دو سرلوحه وعناوین مذهب و ۳۰ مجلس مصورمنیاتور وجداول لاجورد (فهرست ۱۲۸)

- ۱۳۷۱ - (۲۳۳۱)

شاهنامهٔ فردوسی بخط حاجی محمد مشهدی

مخطوطهٔ ۱۴۸۰ H توپقاپو، ۳۴۰ × ۲۳۵ م ۵۲۷ ص ۴ ستونی ۲۵ سطری . بخط حاجی محمد الکاتب المشهـدی در ذیحجه ۹۲۷ ق ۱۵۲۱ م دارای سرلوحهٔ مذهب وجداول لاجورد و ۱۲۸ مجلس مصور منیاتور (فهرست ۱۳۱)

- ۱۳۷۲ - (۲۳۳۲)

شاهنامهٔ فردوسی بخط محمدالکاتب :

مخطوطهٔ ۱۴۸۵ H توپقاپو، ۳۴۵×۲۰۵م ۶۲۶ص ۴ ستونی ۲۴ سطری . بخط محمد بن جمال‌الدین الکاتب در رجب ۹۲۸ ق ۱۵۲۲م . دارای ۲ سرلوحهٔ مذهب و ۴۳ مجلس منیاتور و جداول لاجورد (فهرست ۱۳۲)

- ۱۳۷۳ - (۲۳۳۳)

شاهنامهٔ فردوسی بخط محمود بلخی :

مخطوطهٔ ۱۵۱۴ H توپقاپو، ۵۵۰×۲۴۰م ۵۱۳ صفحهٔ ۴ ستونی ۲۵ سطری. بخط محمودبن محمدالبلخی که در سنه ۹۴۲ق ۱۵۴۰م در بخارا نوشته و ۲ عنوان مذهب و ۳۶ مجلس مصور منیاتور وجداول لاجورد دارد (فهرست ۱۳۲)

- ۱۳۷۴ - (۲۳۳۴)

شاهنامهٔ فردوسی بخط محمد باقی :

مخطوطهٔ ۱۴۸۸ H توپقاپو، ۳۳۰×۲۰۱م ۶۸۶ ورق ۴ ستونی ۲۳ سطری. بخط محمد باقی الکاتب برای کتابخانهٔ ابو الغازی عبدالله خان در سنه ۹۷۲ق ۱۵۶۵م نوشته شده که ۲ عنوان مذهب ویك سرلوحه و ۲۸ مجلس مصور منیاتور وجداول دارد (فهرست ۱۳۴)

- ۱۳۷۵ - (۲۳۳۵)

رباعیات عمرخیام بخط علی حسینی :

مخطوطهٔ H ۸۱۱ توپقاپو ۲۷۵ × ۱۷۰م ۴۰ ورق ۲ ستونی ۱۱ سطری. بخط خوش علی‌الحسینی در هرات بتاریخ ۹۲۴ق ۱۵۱۸م . دارای سرلوحهٔ مذهب وجداول لاجورد و یك منیاتور سبك بهزاد (فهرست ۱۴۲)

- ۱۳۷۶ - (۲۳۳۶)

حدقة‌الحدیقهٔ عطار؟ بخط شمس‌الدین کرمانی :

مخطوطه R ۱۰۴۰ توپقاپو ۲۳۵ × ۱۵۵م ۲۵ ورق ۳ ستونی۱۱ سطری و بر حاشیه آن ۲۴ سطردیگر هم دارد، بخط شمس‌الدین‌محمد- الشریف‌الکرمانی (رك البم ۷ عدد ۳۲) که در سنه ۹۱۶ق ۱۵۱۱م در هرات نوشته است.دارای‌اوراق‌وسرلوحه مذهب و جداول لاجوردین (فهرست ۱۴۴)

- ۱۳۷۷ - (۲۳۳۷)

خمسهٔ نظامی عصر تیموریه

مخطوطه R ۸۷۴ توپقاپو ۳۱۰ × ۱۹۰م ۳۴۳ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری .که در ربیع‌الآخر ۸۸۱ق ۱۴۷۶م نوشته وآراسته شده، ۵ سر لوحهٔ مذهب ومرصع و ۱۶ مجلس منیاتور اسلوب عصر تیموریان‌دارد (فهرست ۱۵۰)

- ۱۳۷۸ - (۲۳۳۸)

خمسهٔ نظامی بخط مرشد :

مخطوطهٔ H ۷۵۴ توپقاپو ۳۴۵ × ۲۲۵م۳۶۵ ورق نستعلیق زیبای ۴ ستونی ۲۱ سطری مرشدالدین محمدالکاتب در شیراز در سنه ۸۸۸ق ۱۴۸۳م دارای سرلوحه‌ها و ۲۸ مجلس منیاتور وصفحات مذهب و جداول لاجورد وجلد چرمی قهوه‌ئی . (فهرست ۱۵۱)

- ۱۳۷۹ - (۲۳۳۹)

خمسهٔ نظامی بخط محمدبن‌ابراهیم :

مخطوطهٔ H ۷۶۸ توپقاپو ۳۰۵ × ۲۰۰م ۳۳۲ ورق نستعلیق ۴ ستونی ۲۳ سطری کتابت محمد بن ابراهیم بن مسعود در سنه ۸۹۰ ق ۱۴۸۵م مذهب دارای ۲ عنوان و۵سرلوحهٔ مرصع و ۲۷ مجلس منیاتور عصر تیموریان وجلد چرمی نخودی رنگ (فهرست ۱۵۱)

- ۱۳۸۰ - (۲۳۴۰)

خمسهٔ نظامی بخط علی‌بن‌حاجی مذهب :

مخطوطهٔ H ۷۸۷ توپقاپو ۲۴۵ × ۱۶۵م ۳۷۹ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری نستعلیق علی‌بن حاجی‌المذهب (غالباً حاجی محمد هروی) در ذیحجه ۸۹۹ق ۱۴۹۴م دوعنوان و۵سرلوحهٔ مذهب و۲۵ مجلس منیاتور وجلد چرمی دارد (فهرست ۱۵۲)

- ۱۳۸۱ - (۲۳۴۱)

خمسهٔ نظامی عصر تیموریه :

مخطوطه ۱۴۷ B توپقاپو ۳۳۵×۲۵۰ ورق۴ ستونی ۲۱سطری نستعلیق خوش بدون‌امضا و تاریخ. نسخهٔ نفیس مرصع وزیبا دارای۱۵ مجلس مصور منیاتور عصر تیموریه . (فهرست۱۵۳)

- ۱۳۸۲ - (۲۳۴۲)

خمسهٔ نظامی عصر تیموریه :

مخطوطهٔ ۱۴۶ B توپقاپو ۴۳۰×۲۷۵م ۳۸۱ ورق ۴ ستونی ۲۰ سطری بدون رقم وتاریخ ولی مربوطقرن نهم هجری(۱۵م)تخمین می‌شود، دارای صفحات زرافشان به نستعلیق زیباوخصایص هنری‌عصر تیموریان با ۵ سرلوحهٔ مذهب و مرصع و ۶۵ مجلس منیاتور و جلد نفیس منقش (فهرست ۱۵۴)

- ۱۳۸۳ - (۲۳۴۳)

خمسهٔ نظامی عصر تیموریه :

مخطوطه ۷۷۵ H توپقاپو ۲۴۷×۱۷۰م ۳۹۴ ورق ۴ ستونی۱۹ سطری . به خط نستعلیق خوش در محرم ۹۰۳ق۱۴۹۷م نوشته شده که ۲ عنوان مذهب و ۵ سرلوحه و ۲۸مجلس مصورمنیاتور عصر تیموریان دارد (فهرست ۱۵۵)

- ۱۳۸۴ - (۲۳۴۴)

خمسهٔ نظامی بخط مثالی‌کاشانی :

مخطوطه ۱۴۵ B توپقاپو ۲۴۵ × ۱۷۰م ۴۱۶ورق ۴ ستونی۱۷ سطری . به نستعلیق مثالی کاشانی در محرم ۹۰۴ق ۱۴۹۸م نوشته شده که ۴ سرلوحهٔ مذهب و۱۵ مجلس مصور منیاتور اسلوب هرات وجلد چرمی دارد . (فهرست۱۵۵)

- ۱۳۸۵ - (۲۳۴۵)

خمسهٔ نظامی عصر تیموریه :

مخطوطهٔ H ۷۶۹ توپقاپو ۲۸۵ × ۱۷۵م ۴۰۲ ورق ۴ ستونی۱۹ سطری . به نستعلیق خوب رجب ۹۰۵ق (۱۵۰۰م) نسخه مذهب دارای ۲ عنوان و ۵ سرلوحه و۴۴ مجلس منیاتور عصر تیموریه وجداول لاجورد ورنگین با جلد چرمی عنابی (فهرست ۱۵۵)

- ۱۳۸۶ - (۲۳۴۶)

خمسهٔ نظامی عصر تیموریه :

مخطوطه ۸۶۳ R توپقاپو۲۴۵ × ۱۷۰م ۳۲۹ ورق ۲ ستونی ۲۲ سطری . به نستعلیق ۹۰۶ق ۱۵۰۱م نسخهٔ مذهب دارای ۲ عنوان و ۴ سرلوحهٔ مرصع و ۱۸ مجلس منیاتور زیبای عصر تیموریه و جلد چرمی (فهرست ۱۵۶)

- ۱۳۸۷ - (۲۳۴۷)

خمسهٔ نظامی بخط مرشدالدین :

مخطوطه H ۷۸۴ تـوپقاپو ۲۵۵×۱۵۰م ۵۸۲ ورق ۳ ستونـی ۱۹ سطری. به نستعلیق مرشدالدین درسنه ۹۰۹ق ۱۵۰۴م مذهب دارای ۲ عنوان و ۵ سرلوحه و ۲۹ مجلس منیاتور با جلد چرمی (فهـرست ۱۵۷)

- ۱۳۸۸ - (۲۳۴۸)

خمسهٔ نظامی بخط سلطان علی مشهدی وکار بهزاد :

مخطوطهٔ H ۹۵۷ توپقاپو ۳۰۰×۲۲۰م ۴۸۸ ورق ۴ ستونی ۲۵ سطری. به نستعلیق خوش سلطانعلی مشهدی برای شاه اسماعیل صفوی نوشته شده، و تذهیب آن را مولانا یاری در سنه ۹۱۶ق ۱۵۱۰م و تصاویر آنرا در سنه ۹۱۸ق ۱۵۱۲م بهزاد ساخته است . عناوین مذهب و ۵ سرلوحهٔ مرصع و ۴۰ مجلس مصور منیاتور و جلد سیاه چرمی دارد (فهرست ۱۵۷)

- ۱۳۸۹ - (۲۳۴۹)

خمسهٔ نظامی بخط مرشدالدین :

مخطوطه H ۷۷۰ ۳۰۰×۱۸۵م ۳۹۳ ورق ۴ستونی ۱۹ سطری. به نستعلیق خوش مرشدالدین محمد در سنه ۹۱۸ق ۱۵۱۲م نسخهٔ مذهب ۲ عنوان و ۵ سرلوحه و ۲۹ مجلس منیاتور عصر صفوی و جلد چرمی دارد . (فهرست ۱۵۸)

- ۱۳۹۰ - (۲۳۵۰)

خمسهٔ نظامی بخط مرشد عطار :

مخطوطه R ۸۶۰ توپقاپو ۳۲۰×۲۰۰م ۴ ستونی ۱۹ سطـری . به نستعلیق مرشدکاتب‌عطار در سنه ۹۲۷ق ۱۵۲۰م نسخهٔ مذهب‌دارای ۵ سرلوحه و ۲ عنوان و ۳۶ مجلس منیاتور نفیس صفوی با جداول‌آبی ولاجورد وجلد قهوه‌ئی چرمی (ف ۱۵۹)

- ۱۳۹۱ - (۲۳۵۱)

خمسهٔ نظامی بخط سلطان محمد نور :

مخطوطهٔ H ۷۸۵ توپقاپو ۲۵۳×۱۶۵م ۳۴۱ ورق ۴ ستونی‌۲۱ سطری، به نستعلیق عالی سلطان محمد نور در سنه ۹۳۴ق ۱۵۲۷م نوشته شده ۲ عنوان و۵ سرلوحهٔ مذهب وهشت مجلس منیاتور و جلـدلاکی منقش دارد (ف ۱۵۹)

- ۱۳۹۲ - (۲۳۵۲)

خمسهٔ نظامی بخط‌یارمحمد هروی :

مخطوطه R ۸۷۱ ۳۱۵×۱۸۵م ۳۵۶ ورق دو ستونی ۲۱سطری به نستعلیق یار محمدالهروی در رمضان ۹۳۴ق ۱۵۲۸م دارای ۲ عنوان و ۵ سرلوحهٔ مذهب مرصع و ۲۶ مجلس منیاتور اسلـوب صفـوی و جداول لاجورد وجلد چرمی (ف ۱۶۰) (رك : ۸۳)

- ۱۳۹۳ - (۲۳۵۳)

خمسهٔ نظامی بخط مرشد :

مخطوطه H ۷۶۰ توپقاپو ۳۲۰×۲۰۰م ۴۰۱ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری . به نستعلیق مرشدالکاتب الشیرازی در جمادی الاولی ۹۴۱ق ۱۵۳۴م . دارای ۲ عنوان و ۵ سرلوحهٔ مذهب ومرصع و ۳۰ مجلس منیاتور نفیس عصر صفوی با جداول لاجورد و جلد چرمی (فهرست ۱۶۰)

- ۱۳۹۴ - (۲۳۵۴)

همین کتاب بخط همین کاتب :

مخطوطه H ۷۵۸ توپقاپو ۲۲۴×۲۰۰م ۴۰۲ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری . به نستعلیق زیبای مرشدالکاتب الشیرازی در ربیع الاخر ۹۴۵ق ۱۵۳۸ م . دارای دو عنوان و ۵ سرلوحهٔ مذهب و ۲۰ مجلس منیاتور نفیس، با جداول و سر لوحهٔ لاجوردین و جلد چرمی (فهرست ۱۶۱)

- ۱۳۹۵ - (۲۳۵۵)

خمسهٔ نظامی بخط محسن سبزواری :

مخطوطه H ۷۸۰ توپقاپو ۲۵۵×۱۷۰م ۴۵۵ ورق دو ستونی ۳۲ سطری با ۱۵ سطر حاشیهٔ صفحات . به نستعلیق خوش محسن بن - لطف‌الله معادالحسنی السبزواری در ذیقعده ۹۶۸ق ۱۵۶۱م نسخهٔ مذهب

دارای ۶ سرلوحه و ۵ مجلس منیاتور و جداول لاجوردین آبی باجلد چرمی کار ایران (فهرست ۱۶۲)

- ۱۳۹۶ - (۲۳۵۶)

خمسهٔ نظامی بخط خلیل جامی :

مخطوطهٔ R ۸۶۴ توپقاپو ۲۵۰ × ۱۸۰ م ۲۹۳ ورق ۱۹ سطری. بقلم نستعلیق خلیل بن درویش محمدالجامی در مشهد بتاریخ محرم ۹۷۹ ق ۱۵۷۲م دارای۴سرلوحه وجداول رنگین و جلد چرمی‌قهوه‌ئی (فهرست ۱۶۳) (رك : ۱۱۳ - ۱۱۵)

- ۱۳۹۷ - (۲۳۵۷)

لیلی مجنون نظامی بخط سلطان محمد ؟

مخطوطه R ۸۷۹ توپقاپو ۳۶۰ × ۲۴۰ م ۶۸ ورق‌کاغذ الـوان زرافشان ۴ ستونی ۱۷ سطری به نستعلیق زیبای سلطان محمد ؟ حدود قرن دهم (۱۶م) با سرلوحهٔ مذهب و هشت مجلس منیاتور بسیار زیبا (فهرست ۱۶۸)

- ۱۳۹۸ - (۲۳۵۸)

لیلی مجنون بخط میر شیخ سمرقندی :

مخطوطه H ۷۳۱ توپقاپو ۲۳۰ × ۱۶۳م ۶۵ ورق ۴ ستونی ۱۷ سطری . به نستعلیق میرشیخ‌بن قتلغ حاجی بن عبدالله سمرقندی در

ربیع‌الاخر ۸۹۴ق ۱۴۸۹م با جلد چرمی (فهرست ۱۶۸)

- ۱۳۹۹ - (۲۳۵۹)

شرفنامهٔ نظامی بخط احمد هروی:

مخطوطه R ۸۸۳ توپقاپو ۲۷۵ × ۱۷۰م ۲۵۵ ورق ۲ستونی ۱۲ سطری . برکاغذ زرافشان الوان به نستعلیق بسیار زیبای احمدبن‌سلطان علی‌الهروی در سنهٔ ۹۸۰ق ۱۵۷۲ م مـذهب دو عنوانـی دارای هفت مجلس منیاتور کار هرات وجلد چرمی قهوه‌ئی (فهرست ۱۷۰)

- ۱۴۰۰ - (۲۳۶۰)

شرفنامهٔ نظامی بخط شاه محمود :

مخطوطه E . H ۱۶۵۴ توپقاپو ۲۲۵ × ۱۳۵م۳۸ورق۱۲سطری به نستعلیق خوب شاه محمودالکاتب‌حدود قرن دهم (۱۶م) باسرلوحهٔ مذهب وجلد چرمی وکاغذی . (فهرست ۱۷۰)

- ۱۴۰۱ - (۲۳۶۱)

ستهٔ عطار بخط عبدالملك :

مخطوطه A ۳۰۵۹ توپقاپو ۳۵۵ × ۴۲۵م۱۴۶۹ ورق۲۵سطری برکاغذ الوان بـخط نستعلیق بسیار زیبای عبدالملك در شوال ۸۴۱ق ۱۴۸۸م برای سلطان شاهرخ نوشته‌شده که سرلوحه‌های نفیس مذهب‌با جداول رنگین و لاجوردین و جلد نفیس چرمی قهوه‌ئی ضربی دارد (فهرست ۱۷۱)

- ۱۴۰۲ - (۲۳۶۲)

منطق‌الطیر عطار بخط عبدالرحیم خوارزمی :

مخطوطه R ۱۰۴۲ توپقاپو ۲۰۰×۱۳۷م ۳۰ورق ۲ ستونی ۹ سطری. بخط بسیار زیبای نستعلیق‌عبدالرحیم‌الخوارزمی در تبریز نوشته وچهار مجلس منیاتور وصفحات مذهب برکاغذ زرافشان و جلـد سیاه لاکی دارد (فهرست ۱۷۵) (رك : ۳/۱)

- ۱۴۰۳ - (۲۳۶۳)

جواهرالذات عطار بخط احمد هروی (رك : ۱۳۹۹)

مخطوطه R ۱۰۴۴ توپقاپو ۳۰۵×۱۸۵م ۵۰ورق دو ستونـی ۱۰ سطری به نستعلیق احمدبن‌سلطان علی در سنه ۹۸۱ق ۱۵۷۳م دارای سرلوحه و جداول مذهب و دو مجلس منیاتور با جلد چرمی (فهرست ۱۷۶)

- ۱۴۰۴ - (۲۳۶۴)

بلبل‌نامهٔ عطار بخط حبیب سمرقندی :

مخطوطهٔ H ۶۹۷ توپقاپو ۲۰۵ × ۱۲۵م ۵۸ورق ۲ ستونی ۱۷ سطری. به نستعلیق حبیب بن حسین سمرقندی در سنه ۸۷۱ ق ۱۴۶۶ م دارای سرلوحهٔ مذهب و جـداول لاجورد و جلـد چرمـی قهوه‌ئی (فهرست ۱۷۶)

- ۱۴۰۵ - (۲۳۶۵)

دیوان کمال اصفهانی بخط شیخ محمود پیر بوداقی هروی (رك ۷/۱)

مخطوطه ۲۴۸۸ A توپقاپو ۲۵۲×۱۲۸م ۲۴۰ ورق ۲ ستونی ۱۷ سطری . به نستعلیق زیبای شیخ محمود پیر بوداقی که در رجب ۸۶۶ق ۱۴۶۲م در بغداد نوشته و دارای سرلوحه‌ها و جداول مذهب و رنگین است (فهرست ۱۷۶)

- ۱۴۰۶ - (۲۳۶۶)

مثنوی مولوی بخط ابوالقاسم :

مخطوطهٔ ۱۳۵۷ A توپقاپو ۲۶۵×۳۱۸م ۴ستونی ۲۳ سطری. به نستعلیق ابوالقاسم علی بن احمدبن عبدالوهاب، بتاریخ ۸ شوال ۸۵۳ق ۱۴۳۴م نوشته شده و سرلوحه‌ها و عناوین وصفحات مزین و مذهب نفیس با جلد چرمی قهوه‌ئی دارد (فهرست ۱۷۷)

- ۱۴۰۷ - (۲۳۶۷)

مثنوی مولوی بخط اسماعیل :

مخطوطهٔ ۴۳۴ R توپقاپو ۲۶۳×۱۶۵م ۵۱۸ ورق ۳ ستونی ۱۹ سطری و برحواشی ۳۳ سطر . به نستعلیق زیبای اسماعیل الکاتب در ربیع‌الاخر ۸۵۰ ق ۱۴۴۶م دارای ۶ سرلوحه وعناوین مذهب مرصع و جلد نفیس چرمی (فهرست ۱۷۷)

- ۱۴۰۸ - (۲۳۶۸)

مثنوی مولوی بخط محمد مرشدی :

مخطوطه E . H ۱۲۳۹ توپقاپو ۲۶۳×۱۶۵م ۶۵۰ ورق ۳ ستونی ۱۶ سطری و ۱۰ سطری بیرون صفحه بخط نسخ خوب ابوالمکارم محمد بن علی بن محمد المرشدی در رمضان ۸۶۲ ق ۱۴۵۷م با صحایف و عناوین مذهب و جداول لاجوردین و سیاه (فهرست ۱۷۸)

- ۱۴۰۹ - (۲۳۶۹)

مثنوی مولوی بخط نعیم‌الدین (رك : ۸۱)

مخطوطه M ۵۰۴ توپقاپو ۳۰۰×۱۷۰ م ۳۵۳ورق ۲۱ سطری. به نستعلیق زیبای نعیم‌الدین الکاتب بن الحاج صدرالدین، در رجب ۹۰۴ق ۱۴۹۹م با ۴عنوان مذهب وصفحات مجدول لاجوردین وملون و جلدچرمی (فهرست ۱۸۰)

- ۱۴۱۰ - (۲۳۷۰)

مثنوی‌مولوی بخط مرشدالدین:

مخطوطهٔ A ۱۳۵۹ توپقاپو ۲۹۵×۱۸۰م ۳۷۵ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری ، بخط مرشدالدین محمد در جمادی‌الاخری ۹۲۲ق ۱۵۱۶م (فهرست ۱۸۰)

- ۱۴۱۱ - (۲۳۷۱)

کلیات سعدی بخط مرشد :

مخطوطه۹۲۶. R توپقاپو ۲۷۵ × ۱۶۵م ۴۷۳ ورق ۳ ستونی ۱۷سطری. بخط مرشدالدین‌الکاتب شیرازی در محرم ۹۳۹ق ۱۵۳۲م، دارای ۱۸ سرلوحه و ۱۴ مجلس منیاتوراسلوب صفویه ، نسخهٔ مذهب ومرصع (فهرست ۱۸۷)

- ۱۴۱۲ - (۲۳۷۲)

کلیات سعدی‌کار هرات :

مخطوطه ۹۲۲. R توپقاپو۲۴۸ × ۱۴۶م ۳۲۵ ورق ۳ ستونی۲۲ سطری . بدون امضا وتاریخ، ولی‌کار هرات در حدود قرن دهم (۱۶م) دارای ۳ سرلوحه و ۱۷ مجلس منیاتور و صفحات مذهب هنر هرات‌با جلد چرمی (فهرست ۱۸۸)

- ۱۴۱۳ - (۲۳۷۳)

گلستان و بوستان بخط مظفرعلی :

مخطوطه ۲۴۰۶. Y توپقاپو ۱۹۰ × ۱۱۰م ۱۳۹ ورق ۲ ستونی ۱۱ سطری . به نستعلیق زیبا با رقم «کاتب‌السلطانی مظفرعلی» در سنه ۹۷۵ق ۱۵۶۷ م دارای سرلوحهٔ مذهب و جداول لاجورد و جلد چرمی (فهرست ۱۹۱)

- ۱۴۱۴ - (۲۳۷۴)

گلستان سعدی بخط محمدصالح :

مخطوطه ۹۳۸. R ۳۴۵×۲۳۵م ۱۲۴ ورق ۱۱ سطری . بخط نستعلیق محمد صالح بن محمد باقی در صفر ۹۹۱ ق ۱۵۸۳م دارای ۶ مجلس منیاتور نفیس هرات و کاغذ اهاری وصالی و حواشی و صفحات مرصع (فهرست ۱۹۲)

- ۱۴۱۵ -(۲۳۷۵)

بوستان سعدی بخط شاه محمود :

مخطوطه ۹۳۰. R توپقاپو ۲۲۵ × ۱۳۰م ۱۵۲ ورق۲ ستونی۱۴ سطری . به نستعلیق زیبای شاه‌محمود نیشاپوری در مشهد در ماه‌رجب ۹۲۵ق ۱۵۱۹م نوشته شده و سرلوحه و جداول مذهب و جلد چرمی نخودی دارد (فهرست ۱۹۴)

- ۱۴۱۶ - (۲۳۷۶)

بوستان سعدی بخط پیرعلی جامی (رك : ۷ر۷)

مخطوطه ۶۸۱. H توپقاپو ۲۴۰ × ۱۵۰م ۱۶۰ ورق ۲ ستونی ۱۴ سطری . به نستعلیق پیرعلی بن عبدالرحمن جامی در صفر ۹۴۰ ق ۱۵۶۳م .دارای صفحات‌مذهب و جداول لاجورد و جلد چرمی‌قهوه‌ئی (فهرست ۱۹۴)

- ۱۴۱۷ - (۲۳۷۷) -

بوستان سعدی بخط علی :

مخطوطه ۹۳۱ . R توپقاپو ۲۸۰ × ۱۸۰م ۱۶۳ ورق ۲ ستونی ۱۳ سطری . به نستعلیق زیبای علی الکاتب در بخارا در سنه ۹۹۱ ق ۱۵۸۳م نوشته‌شده، که‌صفحات وعناوین بسیار زیبای مذهب با ۶ مجلس منیاتور وجلد چرمی بخارا دارد (فهرست۱۹۶)

- ۱۴۱۸ - (۲۳۷۸) -

بوستان سعدی بخط محمد رضا مشهدی (رك : ۸ر۲)

مخطوطه ۹۳۵ . R توپقاپو ۲۶۵ × ۱۷۰م ۱۷۹ ورق ۲ ستونی ۱۱ سطری . بخط نستعلیق زیبای محمدرضاالمشهدی در جمادی‌الاولی ۹۹۳ق ۱۵۸۵م . دارای صفحات مذهب و ۵ مجلس منیاتور زیبا که حواشی آن منقوش و دارای صور حیوانات وگل و برگست (فهرست ۱۹۶)

- ۱۴۱۹ - (۲۳۷۹) -

بوستان‌کار هرات :

مخطوطهٔ ۹۳۶ . R توپقاپو ۳۳۰ × ۲۲۰م ۲ ستونی ۱۵سطری. به نستعلیق زیبای قرن دهم(۱۶م) دارای صفحات و عناوین زیبای مذهب و سه مجلس منیاتور کار هرات یا بخارا (فهرست ۱۹۷)

- ۱۴۲۰ - (۲۳۸۰)

منتخب بوستان بخط محمد بدخشی (رك : ۵۰۶)

مخطوطهٔ ۹۸۴ . R توپقاپو ۲۶۰ × ۱۸۰م ۳۶۲ورق ۲ ستونی ۱۵ سطری . بخط زیبای نستعلیق محمدالبدخشی‌الحسینی در سنه ۹۰۴ ق ۱۴۹۹م دارای سرلوحهٔ مذهب برای سلطان بایزیددوم استنساخ‌شده (فهرست ۱۹۸)

- ۱۴۲۱ - (۲۳۸۱)

دیوان امیر خسرو بخط یار محمد هروی (رك : ۸۳)

مخطوطه ۹۷۱ . R توپقاپو ۲۸۵ × ۱۸۰م ۲۶۷ورق ۱۵ سطری. بخط یار محمدالهروی در سنه ۹۳۴ق ۱۵۲۷م، دارای سر لوحه‌های رنگین‌آبی و لاجوردی وصفحات مذهب (فهرست ۲۰۱)

- ۱۴۲۲ - (۲۳۸۲)

خمسهٔ امیر خسرو بخط محمودکاتب (رك : ۳۸۸)

مخطوطهٔ ۱۰۲۱ . R توپقاپو۳۶۷ × ۲۳۰م ۱۹۰ ورق ۴ ستونی ۲۵ سطری . بخط محمودالکاتب در شوال ۸۶۷ق ۱۴۶۳م دارای ۶ سرلوحهٔ مذهب و جداول‌قرمز لاجوردی و ۸ مجلس منیاتور (فهرست ۲۰۳)

- ۱۴۲۳ - (۲۳۸۳) -

خمسهٔ امیرخسرو بخط شاه محمود :

مخطوطه ۷۹۷. H توپقاپو ۲۹۰ × ۱۸۰م ۲۱۹ ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری . بـخط شاه محمود نیشابـوری در شوال ۹۲۷ ق ۱۵۲۱م ، دارای ۵ سرلوحه و صفحات مذهب و ۱۳ مجلس منیاتـور (فهـرست ۲۰۵)

- ۱۴۲۴ - (۲۳۸۴)

خمسهٔ امیر خسرو بخط محمد جنابدی :

مخطوطه ۱۰۲۹. R توپقاپو ۲۴۰ × ۱۷۰م ۲۷۳ ورق ۴ ستونـی ۱۷ سطری . به نستعلیق محمد بن اسحـاق جنابـدی در سنه ۹۷۹ ق ۱۵۷۱ م . دارای سر لـوحهٔ مذهب و دو مجـلس منیاتور (فـهرست ۲۰۵)

- ۱۴۲۵ - (۲۳۸۵)

هشت بهشت امیر خسرو بخط سلطانعلی مشهدی :

مخطوطه ۶۷۶. H توپقاپو ۳۸۰ × ۲۶۰ م ۴۱ ورق ۴ ستونی ۲۳ سطری . بخط سلطان علی المشهدی در صفر ۹۰۲ ق ۱۴۹۶ م برای سلطان محمد محسن خان کتابت شده و دارای صفحات مـذهب نفیس و دو مجلس منیاتور است (فهرست ۲۰۶)

– ۱۴۲۶ – (۲۳۸۶)

قران السعدین امیر خسرو بخط سلطان محمدنور:

مخطوطه H . ۸۷۱ توپقاپو ۲۶۸ × ۱۷۰م ۱۳۸ورق ۱۳سطری. به نستعلیق عالی زیبای سلطان محمد نور الکاتب در ۹۲۲ ق ۱۵۱۵ م. دارای عناوین نفیس و ۳مجلس منیاتور و صفحات مذهب وجلدچرمی جگری (فهرست ۲۰۷)

– ۱۴۲۷ – (۲۳۸۷)

جام جم اوحدی بخط شیخ محمد انصاری (رك: ۵۰۷)

مخطوطهٔ R . ۱۰۰۵ توپقاپو ۲۴۵×۱۴۳م ۱۹۴ ورق ۲ستونی ۱۲ سطری. به نستعلیق زیبای شیخ محمد فخرالدین احمد الانصاری درسنه ۹۰۰ ق۱۴۹۴ م دارای سرلوحه نفیس مذهب وجداول لاجورد وجلد چرمی جگری (فهرست ۲۱۰)

– ۱۴۲۸ – (۲۳۸۸)

دیوان ابن‌یمین بخط سلطان محمد خندان:

مخطوطه R ۱۰۰۱ توپقاپو ۲۳۵ × ۱۱۵ م ۱۴۷ ورق ۲ ستونی ۱۴سطری. بخط نستعلیق زیبای سطان محمد خندان درقرن نهم (۱۵م). (فهرست ۲۱۰) رك: ۱۲۱۶ ترکیه.

– ۱۴۲۹ – (۲۳۸۹)

همای و همایون خواجو کارهرات:

مخطوطه R ۱۰۴۵ توپقاپو ۲۸۷ × ۱۹۰ م ۵۰ورق ۴ستونی ۲۵سطری.

دارای سرلوحهٔ نفیس و صحایف مذهب و سه مجلس منیاتور زیبای کارهرات، بدون امضای کاتب به‌نستعلیق عالی زیبای قرن نهم (۱۵ م). (فهرست ۲۱۱)

- ۱۴۳۰ - (۲۳۹۰)

مهر ومشتری عصار تبریزی بخط نعیم‌الدین کارهرات:

مخطوطه ۳۵۶۳ A توپقاپو ۲۱۵ × ۱۲۰م ۱۹۱ ورق ۱۴سطری. به نستعلیق زیبای نعیم‌الدین الکاتب بن صدرالدین (رك : ۸۱ ترکیه) در رمضان ۸۸۷ق ۱۴۸۲ م دارای عناوین مذهب و ۱۱ مجلس منیاتور نفیس کارهرات . این نسخه مربوط کتابخانهٔ سلطان بایزید بن محمد بوده وجلد چرمی جگری دارد. (فهرست ۲۱۳)

- ۱۴۳۱ - (۲۳۹۱)

مهر و مشتری عصار بخط محمدالحسین هروی :

مخطوطه ۱۰۲۸ R توپقاپو ۲۲۰ × ۱۳۵ م ۱۸۶ ورق ۲ ستونی ۱۴ سطری. به نستعلیق زیبای محمدالحسین بن حاجی محمد الهروی درسنه ۹۷۹ ق ۱۵۷۱ م. دارای سرلوحه و جداول مذهب وجلد چرمی سرخ (فهرست ۲۱۴)

- ۱۴۳۲ - (۲۳۹۲)

دیوان حافظ بخط جعفر حافظ (؟)

مخطوطه ۹۴۷ R توپقاپو ۱۸۰ × ۱۱۵ م ۱۴۱ ورق ۲ ستونی ۱۵سطری. به‌نستعلیق زیبای‌جعفرالحافظ درسنه ۸۲۲ق ۱۴۱۹م. دارای

سرلوحه وجداول مذهب وجلد چرمی. (فهرست ۲۱۶)

آیاکاتب این نسخه همان جعفربایسنغری معروف هرات نیست؟

- ۱۴۳۳- (۲۳۹۳)

دیوان حافظ بخط محمود هروی:

مخطوطه ۱۰۱۵ H توپقاپو ۱۹۵ × ۱۲۰ م ۱۶۴ ورق ۲ ستونی ۱۵ سطری. به نستعلیق شیخ محمود (رك ۳۵۴) درسنه ۸۷۰ ق ۱۴۶۶م دربغداد برای کتابخانهٔ سلطان پیربوداق بهادر نوشته شده و سرلوحه و عناوین مذهب رنگین باجلد چرمی دارد. (فهرست ۲۱۶)

- ۱۴۳۴ - (۲۳۹۴)

دیوان حافظ بخط مرشد (رك ۱۳۷۸)

مخطوطهٔ ۹۴۲ R توپقاپو ۲۱۰ × ۱۲۰ م ۱۹۱ ورق ۲ ستونی ۱۲ سطری. بخط شیخ مرشدالدین درشیراز در۹۰۶ ق ۱۵۰۰ م نوشته شده، دارای سرلوحه وخاتمه وجداول مذهب لاجورد وآبی.(فهرست ۲۱۷

- ۱۴۳۵ - (۲۳۹۵)

دیوان حافظ بخط قوام (رك ۴۳۶)

مخطوطه ۱۰۰۹ H توپقاپو ۲۶۷ × ۱۶۵ م ۲۳۰ ورق ۱۲سطری بخط نستعلیق خوب قوام بن محمد شیرازی درقرن ۹ ق (۱۴ م)دارای سرلوحه وعناوین مذهب و ۴ مجلس منیاتور با جلد چرمی سرخ

(فهرست ۲۱۸)

- ۱۴۳۶ - (۲۳۹۶)

دیوان حافظ بخط احمد الحسینی:

مخطوطه ۱۰۱۲ H توپقاپو ۲۴۵ × ۱۶۰م ۱۷۴ ورق ۱۲سطری. بخط نستعلیق احمد الحسینی المشهدی درقرن دهم (۱۶ م) دارای سرلوحه وصحایف مذهب باجلد چرمی (فهرست ۲۱۹)

- ۱۴۳۷ - (۲۳۹۷)

دیوان سلطان احمد جلایر بخط عبیدالله:

مخطوطه ۹۰۹ H توپقاپو ۱۹۰ × ۱۲۴ م ۸۰ ورق ۱۷ سطری. بخط نستعلیق عبیدالله بن علی الکاتب السلطانی در سنه ۸۰۹ ق ۱۴۰۷ م (فهرست ۲۲۳)

- ۱۴۳۸ - (۲۳۹۸)

دیوان بسحق بخط عبدالله سمرقندی:

مخطوطه ۹۸۱ H توپقاپو ۱۷۸ × ۱۱۵ م ۳۹ ورق ۱۵ سطری. بخط عبدالله سمرقندی در ۸۴۸ ق ۱۴۴۴ م (فهرست ۲۲۵)

- ۱۴۳۹ - (۲۳۹۹)

کلیات کاتبی نشاپوری بخط میرك:

مخطوطه ۹۹۱ R توپقاپو ۲۰۳ × ۱۲۵م ۳۴۶ ورق ۱۵ سطری. به نستعلیق زیبای میرك درقرن ۹ (۱۵ م) باسرلوحه‌های نفیس مذهب

وجداول طلاکش لاجوردین و جلد منقش چرمی جگری . (فهـرست ۲۲۷)

- ۱۴۴۰ - (۲۴۰۰)

دیوان عصمت بخاری بخط نعیم (رك : **۸۱ — ۱۴۰۹**)

مخطوطه ۹۴۲ H توپقاپو ۲۱۰ × ۱۴۰م ۱۶۲ ورق۱۲ سطری. بخط نستعلیق بسیار زیبای نعیم‌الدین در ربیـع‌الآخـر ۸۹۹ق ۱۴۹۴م دارای سرلوحهٔ مذهب و جداول لاجورد و نه مجلس منیاتور نفیس با جلد چرمی جگری (فهرست ۲۲۷)

- ۱۴۴۱ - (۲۴۰۱)

حسن و دل فتاحی نشاپوری بخط مرشد :

مخطـوطهٔ ۱۰۳۳ R توپـقاپـو ۲۱۰ × ۱۲۲م ۲۳۶ ورق ۱۱ سطری . به نستعلـیق خـوب مـرشدالکاتب در شیراز در سنه ۸۸۴ ق ۱۴۸۰م نوشته شده، دارای صحایف وعنـاوین مذهب و یازده مجلس منیاتور با جلد سیاه چرمی . (فهرست ۲۲۹)

- ۱۴۴۲ - (۲۴۰۲)

حالنامهٔ محمود عارفی هروی بخط شاه محمود وحسن‌علی وکاربهزاد ؟

مخطوطه ۱۰۴۶ R توپقاپو ۲۴۳ × ۱۵۰م ۲۷ورق ۱۲ سطری، بخــط شاه محمودالکاتب در سنه ۹۵۶ ق ۱۵۴۹ م و یك رساله که در مشهد بخط حاجی حسن علی نوشته و تـذهیب شده، دارای سر لوحهٔ

مذهب و حواشی نفیس منقش‌ومصور، که حالنامه هشت‌مجلس منیاتور بهزاد دارد (فهرست ۲۲۹) (رك : ۶۴۳)

- ۱۴۴۳ - (۲۴۰۳)

حالنامه بخط علی حسینی در هرات :

مخطوطهٔ H ۸۳۵ توپقاپو ۲۳۵ × ۱۳۷م ۲۰ ورق ۱۴ سطـری بخط نستعلیق بسیار زیبای علـی‌الحسینی در هرات ۹۳۱ ق ۱۵۲۵ م . دارای سرلوحهٔ نفیس مذهب و جـداول لاجـورد، که یك امضای شاه محمد خدابنده در سنه ۹۸۷ ق ۱۵۸۰ م هم دارد با جلـد چرمی سرخ (فهرست ۲۲۹)

- ۱۴۴۴ - (۲۴۰۴)

دیوان شاهی بخط سلطان علی مشهدی (رك : ۷۳۸)

مخطوطه H ۱۰۹۱ توپقاپو۲۶۵ × ۱۷۵م۵۲ ورق۱۶ سطری . به نستعلیق زیبای عالی سلطان علی مشهدی در هـرات بتاریخ ۹۲۱ ق ۱۵۱۶م نوشته شده، دارای صفحات وعناوین مذهب و حواشی منقوش ومنیاتور عالی (فهرست ۲۳۱)

- ۱۴۴۵ - (۲۴۰۵)

دیوان شاهی بخط شاه محمد (رك : ۸۶)

مخطوطه R ۹۹۹ توپقاپو ۲۹۵ × ۱۸۰م ۴۷ ورق ۱۴ سطری . به نستعلیق زیبای عالی شاه محمـد در شوال ۹۴۹ ق ۱۵۴۳ م، دارای

سرلوحه و جداول مذهب رنگین با جلد لاکی سیاه منقش . (فهرست ۲۳۱)

- ۱۴۴۶ - (۲۴۰۶)

کلیات جامی بخط حسین در هرات :

مخطوطه ۸۸۶ R توپقاپو ۳۳۰ × ۱۴۰م ۹۰۰ورق ۲۵سطری .
به نستعلیق زیبای حسین بن محمد بن شریف‌الحسینی در هرات بتاریخ ۹۳۱ ق ۱۵۲۴ م . دارای سی‌سرلوحهٔ مذهب و جداول لاجورد و آبی کار هرات با جلد لاکی سیاه ضربی (فهرست ۲۳۵)

- ۱۴۴۷ - (۲۴۰۷)

دیوان جامی بخط نعیم (رك : ۱۴۴۰)

مخطوطه ۹۵۴ R توپقاپو ۲۳۰ × ۱۳۰م ۳۱۸ ورق ۱۵سطری.
به نستعلق زیبای نعیم‌الدین‌الکاتب قرن نهم(۱۵م) دارای صحایف‌مذهب و جداول لاجورد و جلد چرمی . (فهرست ۲۳۸)

- ۱۴۴۸ - (۲۴۰۸)

دیوان جامی بخط اظهر (رك : ۱۰۴)

مخطوطهٔ ۲۵۴۰ A توپقاپو ۲۲۰ × ۱۳۰م ۲۱۹ ورق۱۷ سطری
به نستعلیق زیبای اظهرالکاتب‌السلطانی در قرن نهم (۱۵ م) دارای سر-لوحه‌های مذهب وخاتمهٔ مزین با جداول زنگاری و آبی و جلدچرمی جگری (فهرست ۲۴۰)

- ۱۴۴۹ - (۲۴۰۹)

غزلیات جامی بخط مجنون رفیقی

مخطوطه ۱۴۲ B توپقاپو ۳۳۰ × ۲۲۵م ۳۵۲ ورق ۱۵سطری. بخط مجنون‌الرفیقی قرن ۹ (۱۵ م) دارای سرلوحه و جداول مذهب لاجوردی (فهرست ۲۴۳)

- ۱۴۵۰ - (۲۴۱۰)

غزلیات جامی بخط سلطان علی

مخطوطهٔ ۹۸۵ H توپقاپو ۳۰۳× ۲۱۵م ۱۳۴ ورق ۱۲سطری. بخط نستعلیق زیبای سلطان علی در قرن ۱۰ (۱۶ م) دارای سرلوحهٔ مذهب منقش و دو مجلس منیاتور با جداول لاجوردین و جلد منقش لاکی سیاه (فهرست ۲۴۳)

- ۱۴۵۱ - (۲۴۱۱)

هفت اورنگ جامی بخط محمدکار هرات :

مخطوطه ۹۱۲ R توپقاپو ۲۴۵ × ۲۹۲ ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری . به‌نستعلیق محمد بن عبدالرزاق‌الطبیب در جمادی‌الآخره ۹۳۰ ق ۱۵۲۴م. دارای ۹ سرلوحهٔ مذهب ومرصع و۱۴ مجلس‌منیاتور کار هرات با صفحات مجدول لاجوردین و آبی و جلد چرمی ضربی . (فهرست ۲۴۵)

- ۱۴۵۲ - (۲۴۱۲)

هفت اورنگ جامی بخط شیخ محمد :

مخطوطه ۸۹۰ R توپقاپو ۳۰۰ × ۲۱۰ م ۳۴۴ ورق ۴ستونی ۱۸ سطری . بخط شیخ‌محمد بن‌حسین الکاتب اللاری در رمضان ۹۵۸ ق ۱۵۵۱م. دارای سرلوحهٔ مذهب و جداول رنگین مطلا و جلد چرمی . (فهرست ۲۴۵)

- ۱۴۵۳ - (۲۴۱۳)

هفت اورنگ بخط سلطان علی :

مخطوطه ۸۸۸ R توپقاپو ۴۳۵ × ۲۸۰م ۱۷۰ ورق ۴ ستونی ۲۵ سطری . بخط سلطان علی المشهدی در ۹۱۲ ق ۱۵۰۶ م . دارای ۵ سرلوحهٔ مذهب و ۱۷ مجلس منیاتور با حواشی منقش و جداول لاجوردین و جلد چرمی (فهرست ۲۴۷)

- ۱۴۵۴ - (۲۴۱۴)

هفت اورنگ بخط عبدی (رك ۸/۳۸)

مخطوطه ۸۰۴ H توپقاپو ۲۷۰ × ۱۸۰ م ۱۹۴ ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری . به نستعلیق عبدی نشاپوری در سنه ۹۲۹ ق ۱۵۲۲ م، دارای جداول و ۴ سرلوحهٔ مذهب و ۶ مجلس منیاتور و جلد لاکی ضربی (فهرست ۲۴۷)

- ۱۴۵۵ - (۲۴۱۵)

هفت اورنگ بخط سلطان محمد :

مخطوطه ۸۰۵ H توپقاپو ۲۴۰ × ۱۷۵ م ۲۱۰ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری . بخط سلطان محمدالکاتب در ۹۴۴ ق ۱۵۳۷ م ، دارای چهار سرلوحه مذهب و ۸ مجلس منیاتور و جداول لاجورد و آبی و جلد چرمی جگری . (فهرست ۲۴۸)

- ۱۴۵۶ - (۲۴۱۶)

هفت اورنگ بخط میرمحمد وکار هرات :

مخطوطه ۸۹۲ R توپقاپو ۲۴۵ × ۱۶۴ م ۲۲۲ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری . برکاغذ زرافشان و خط نستعلیق زیبای میر محمد در قرن ۱۰ (۱۶ م) دارای ۴ سرلوحه و عناوین وجداول مذهب و ۳۰ مجلس منیاتور نفیس کار هرات و جلد منقش سیاه لاکی (فهرست ۲۴۸)

- ۱۴۵۷ - (۲۴۱۷)

هفت‌اورنگ کار هرات:

مخطوطه ۹۱۱ R توپقاپو ۳۰۰ × ۱۸۵م ۱۷۲ ورق ۴ ستونی ۲۳ سطری . بدون تاریخ و امضا، دارای سرلوحه و جداول مذهب و شش مجلس منیاتور زیبای‌کار هرات در قرن ۱۰ (۱۵ م) . (فهرست ۲۴۹)

- ۱۴۵۸ - (۲۴۱۸)

هفت اورنگ بخط سلطان محمد نور:

مخطوطه R ۸۹۵ توپقاپو ۲۷۵×۱۷۵ م ۲۳۵ ورق ۲ ستونی ۱۵ سطری. به‌نستعلیق سلطان‌محمد نورالکاتب در سنه ۹۲۵ ق ۱۵۱۹م، دارای جداول و دو سرلوحهٔ مذهب و ۸ مجلس منیاتور، برای کتابخانهٔ سلطان ابو الغازی عبدالله بهادرخان با حواشی منقش رنگین. (فهرست ۲۴۹)

- ۱۴۵۹ - (۲۴۱۹)

تحفة‌الاحرار جامی بخط سلطان محمد نور:

مخطوطه H ۷۳۸ توپقاپو ۲۳۵ × ۱۴۷ م ۶۸ ورق ۲ ستونی ۱۴ سطری. به نستعلیق زیبای سلطان محمد نور بر کاغذ زرافشان دارای حواشی مذهب نفیس منقوش و جداول لاجورد مطلا با جلد لاکی زیبای منقش.(فهرست ۲۵۱)

- ۱۴۶۰ - (۲۴۲۰)

تحفة‌الاحرار جامی بخط محمد قاسم شادیشاه:

مخطوطه H ۶۸۲ توپقاپو ۲۶۰×۱۱۰ م ۲ ستونی ۱۴ سطری. به نستعلیق عالی زیبای محمد قاسم بن شادیشاه (رك : ۳۹۶) که در سنه ۹۲۹ ق ۱۵۲۲م در هرات نوشته شده و کاغذ رنگین اهاری با صحائف مذهب و جلد سیاه چرمی دارد (فهرست ۲۵۱)

- ۱۴۶۱ - (۲۴۲۱)

سبحةالابرار جامی بخط محمود :

مخطوطه ۸۹۹ R توپقاپو ۲۴۰×۱۵۵م ۱۰۴ ورق ۲ ستونی ۱۵ سطری . بامضای محمود بن میرك با یك مجلس منیاتور عهد صفوی (فهرست ۲۵۳)

- ۱۴۶۲ - (۲۴۲۲)

سبحةالابرار بخط باباشاه (رك ۶۰۹)

مخطوطه ۹۱۵ R توپقاپو ۲۹۵×۱۶۵ م ۵۰ورق ۱۲ سطری. به نستعلیق عالی زیبای بابا شاه بن سلطان علی در ربیع‌الاول ۹۸۹ ق ۱۵۸۱م . دارای سرلوحه مذهب و جداول رنگین وجلد زیبای چرمی. (فهرست ۲۵۴)

- ۱۴۶۳ - (۲۴۲۳)

سبحةالابرار بخط شاه محمود (رك ۶۴۳)

مخطوطهٔ ۹۱۰ توپقاپو ۲۳۵ × ۱۴۰ م ۱۵۰ ورق ۱۴ سطری به نستعلیق عالی زیبای شاه محمود نشابوری در شوال ۹۳۱ ق ۱۵۲۵م با سرلوحهٔ زیبای مذهب و جداول و حواشی و منیاتور نفیس کار هرات و جلد لاکی منقش زیبا (فهرست ۲۵۵)

- ۱۴۶۴ - (۲۴۲۴)

سبحة‌الابرار بخط محمد قاسم جامی :

مخطوطه H ۷۲۵ توپقاپو ۲۵۰ × ۱۴۲م ۱۵ سطری به نستعلیق زیبای محمد قاسم‌الجامی‌در سنه ۹۴۸ق ۱۵۴۲م دارای سرلوحهٔ‌مذهب و ۵ مجلس منیاتور و جلد سیاه لاکی ضربی . (فهرست ۲۵۶)

- ۱۴۶۵ - (۲۴۲۵)

سبحة‌الابرار بخط شاه محمود مشهدی :

مخطوطه H ۸۱۲ توپقاپو ۲۵۷ × ۱۵۳م ۱۷۷ ورق ۲ ستونی ۱۲ سطری . بـه نستعلیق زیبای شاه محمودالکاتب‌المشهـدی در شیراز ۹۷۵ق ۱۵۶۷م . باکاغذ وصلی زرافشان و سرلوحه مذهب و جـداول رنگین و ۸ مجلس منیاتور زیبا وجلدچرمی . (فهرست۲۵۶)

- ۱۴۶۶ - (۲۴۲۶)

سبحة‌الابرار بخط معزالدین (رك : ۱۲٫۳۸)

مخطوطه R ۹۰۷ توپقاپو ۲۶۵ × ۱۶۰م ۱۷۵ ورق ۲ ستونی ۱۲سطری به نستعلیق زیبای معزالدین‌محمدالحسینی در ۹۸۲ق ۱۵۷۴م. دارای ۲ سرلوحه مرصع مـذهب و هفت مجلس منیاتور و جـداول لاجوردین مطلا (فهرست ۲۵۷)

- ۱۴۶۷ - (۲۴۲۷)

آثار مظفر بخط محیی هروی :

مخطوطه H ۱۲۳۳ توپقاپو ۳۳۵ × ۲۳۰م ۱۸۹ورق ۱۷سطری. به نستعلیق زیبای محیی الکاتب هروی در ذیقعـده ۹۷۵ ق ۱۵۶۸ م. بـا سرلوحه‌وجداول مذهب ومزین و۷مجلس منیاتور کارهرات. وجلدسیاه لاکی منقش (فهرست ۲۶۰)

-۱۴۶۹-۱۴۶۸ - (۲۴۲۹ - ۲۴۲۸)

دیوان سلیمی (سلطان سلیم) بخط عبدالواحد

۱۴۶۸ - مخطوطه R ۷۳۷ توپقاپـو ۲۱۵ × ۱۳۵ م ۲۴ ورق ۱۳ سطری .

۱۴۶۹ - مخطـوطه R ۷۳۸ توپقاپو ۲۵۰ × ۱۶۰ م ۳۲ ورق ۱۲ سطری .

این هـر دو نسخه مذهب و مـرصع به نستعلیق عـالی زیبای عبدالواحدالمشهدی نوشته شده که تاریخ ندارد (فهرست ۲۶۲)

- ۱۴۷۰ - (۲۴۳۰)

تیمور نامهٔ هاتفی بخط محمود هروی :

مخطوطه H ۱۵۹۴ توپقاپو ۲۵۵ × ۱۶۵ م۱۶۶ ورق ۲ ستونی ۱۵ سطری . به نستعلیق زیبای کاتب محمودبن نظام‌الهروی در بخـارا در ذیقعـده ۹۴۷ق ۱۵۴۰ م نـوشته شده ، دارای سر لوحه و جـداول مذهب و مرصع و ۹ مجلس منیاتور زیبای کار بخارا . (فهرست ۲۶۴)

- ۱۴۷۱ - (۲۴۳۱)

تیمور نامه بخط شاه محمود مشهدی :

مخطـوطه ۱۴۶۵ H تـوپقاپـو ۲۴۵ × ۱۴۸م ۱۱۸ ورق ۱۵ سطری به نستعلیق عالی زیبای شاه محمودالمشهدی در ذیقعده ۹۵۲ ق ۱۵۴۶م . دارای سر لوحهٔ مذهب و جلد چـرمی جگری . (فهـرست ۲۶۵)

- ۱۴۷۲ - (۲۴۳۲)

سلسلة الذهب جامی بخط علی رضا مشهدی (رك ۲۴٫۳۹)

مخطوطه ۸۹۷ R توپقاپو ۲۵۰ × ۱۷۵م ۷۸ ورق ۲ ستونـی ۱۳سطری، به نستعلیق‌زیبای علی‌رضاالکاتب در رجب ۹۷۶ق ۱۶۶۸م. دارای سرلوحه و جداول مذهب و ۴ مجلس منیاتور زیبا وجلد نفیس چرمی (فهرست ۲۵۰)

- ۱۴۷۳ - (۲۴۳۳)

دیوان هلالی بخط یاری هروی (رك : ۱۲۴۷)

مخطـوطه ۱۰۱۲ R توپقاپو ۳۰۰ × ۱۹۰ م دارای صفحـات مجدول مذهب ۱۱ سطری با سرلوحهٔ مرصع، به نستعلیق زیبای یاری‌- الکاتب ۹۶۲ق ۱۵۵۴ م و یك مجلس منیاتور زیبا (فهرست ۲۶۶)

- ۱۴۷۴ - (۲۴۲۴)

دیوان هلالی بخط محمود شهابی :

مخطوطه ۱۰۳۴ R توپقاپو ۲۶۵ × ۱۷۰م ۴۶ ورق ۲ ستونی ۱۲ سطری . به نستعلیق زیبای محمود بن اسحاق الشهابی الهروی در ۹۹۱ق ۱۵۸۳م .

دارای صحایف زرافشان و سر لوحه و جداول مذهب رنگین نفیس (فهرست ۲۶۷)

- ۱۴۷۵ - (۲۴۲۵)

صفات‌العاشقین هلالی بخط محمد (رك : ۴۴۰)

مخطوطه ۹۱۸ R توپقاپو ۲۴۵ × ۱۵۵ م ۵۸ ورق ۲ ستونی ۱۲ سطری . به نستعلیق زیبای محمدالکاتب در شعبان ۹۳۹ ق ۱۵۸۱م، دارای سرلوحه وجداول‌مذهب لاجورد که‌منیاتورهای سبك صفوی‌آنرا عبدالله شیرازی ساخته وجلد چرمی منقش زیبا دارد (فهرست۲۶۸)

- ۱۴۷۶ - (۲۴۲۶)

صفات‌العاشقین بخط سلطان محمد خندان (رك : ۱۲۱۶)

مخطوطه ۱۰۳۶ R توپقاپو ۲۲۵ × ۱۴۵م ۵۶ ورق ۲ ستونی ۱۱ سطری . به نستعلیق سلطان محمد خندان در سنه ۹۹۲ ق ۱۵۸۴م . دارای سرلوحه و جداول مذهب و جلد چرمی سیاه ضربی . (فهرست ۲۶۸)

- ۱۴۷۷ - (۲۴۳۷)

اظهارالمضمر احمدالحسینی بخط میرکلنگی؟

مخطوطه ۱۴۸ B توپقاپو ۲۶۰×۱۷۵م ۲۱ ورق ۱۳ سطری . به نستعلیق میر حسین‌الحسینی. دارای حواشی منقش زرافشان. در سنه ۹۴۹ق ۱۵۴۲م نوشته شده است . (فهرست ۲۷۰)

-۱۴۷۸ - (۲۴۳۸)

شاهنامهٔ قاسم جنابادی بخط محمد قوام :

مخطوطه ۱۵۴۹ R توپقاپو ۲۳۰×۱۴۵م ۱۹۰ ورق ۲ ستونی ۹ سطری . به نستعلیق زیبای محمدالقوام، دارای سرلوحه و صحایف مجدول مذهب و ۱۰ مجلس منیاتور . (فهرست ۲۷۲)

- ۱۴۷۹ - (۲۴۳۹)

نقش بدیع محمد غزالی مشهدی بخط سلطان محمد خندان :

مخطوطه ۱۰۳۸ R توپقاپو ۲۳۰×۱۵۸م ۳۸ ورق ۲ ستونی ۱۲ سطری . به نستعلیق زیبای سلطان محمد خندان در شهر سبزوار ۹۸۲ق ۱۵۷۴م با سرلوحهٔ مذهب و جداول لاجورد و ۲ مجلس منیاتور وجلد چرمی جگری (فهرست ۲۷۲)

- ۱۴۸۰ - (۲۴۴۰)

مجموعهٔ اشعار بخط شاه محمود نشابوری :

مخطوطه ۹۵۷ R توپقاپو ۲۶۵×۱۷۷م ۲۸ ورق ۱۲ سطری .

به نستعلیق زیبای عالی شاه محمود نشابوری بدون تاریخ . دارای سر لوحهٔ مذهب و جداول لاجورد و یك پورتریت عمل علی الحسینی بـا جلد منقش سیاه لاکی (فهرست ۳۱۳)

- ۱۴۸۱ - (۲۴۴۱)

نفحات الانس جامی بخط درویش احمد :

مخطوطه ۱۴۰۷ A توپقاپو ۲۶۰ × ۱۵۵م ۳۴۲ورق ۱۹ سطری، به نستعلیق درویش احمدبن شیخ حسن قرن دهم (۱۶م) دارای سر لوحه مذهب و جداول لاجورد . امضای مالك کتـاب شریف بن عبدالغنـی ۹۱۴ق ۱۵۰۸م و محمود ناردوی ۱۰۰۰ق ۱۵۹۱ م هم دارد .(فهرست ۳۲۴)

- ۱۴۸۲ - (۲۴۴۲)

اساس الاقتباس بخط محمد بدخشانی :

مخطوطه ۳۴۴۴ A توپقاپو ۳۰۵ × ۱۸۳م ۲۲۷ ورق ۲۳سطری. به نستعلیق محمدالبدخشانی در ماه صفر ۸۸۰ق ۱۴۷۵م (فهرست ۳۲۵) (رك : ۵۰۶ - ۱۴۲۰ ترکیه)

- ۱۴۸۳ - (۲۴۴۳)

شاهنامهٔ فردوسی کار مدرسهٔ شیراز

مخطوطهٔ توپقاپو ، کتابت ۷۷۲ق ۱۳۷۰ م .

منظری بسیار عالی و نفیس ده رنگه ازین نسخه درهنرهای زیبای

عرب و ایران (شکل ۸۲) با رنگهای اصیل آن چاپ شده که بهرام‌گور با اژدهای مهیب افسانوی با تیر و کمان‌میجنگد . رنگ‌آمیزی تمام‌این منیاتور عالی نهایت اصیل و دارای الوان سرد و گرم است .

تخیل شکل و دهان و دندان وپای و دم‌و برخی از لواحق‌لامسه بدن این اژدهای مهیب و کشیدن خصائص و پیچ و خم هیکل مهیب‌آن و مخصوصاً رنگ‌آمیزی بدن اژدها با لون لاجورد سیاه‌گون و خطوط بسیار ریزهٔ آن با طلای خفیف وزمینه خاکی این رزمگاه و شطارت سوارکماندار با جهش اسپ سیاه تازنده در زیرآسمان نیلگون دیدنی و ستودنیست و مهارت مصور چیره دست‌آنرا نمایندگی میکند ، و از نفایس‌آثار مقدم بر مکتب هراتست که هنرمندان این مکتب در تحت تأثیر آن بوده‌اند، وشکل اژدها را از روی‌آن تخیل و تصویر کرده‌اند، که درآثار متعدد مابعد تقلیدآن دیده می‌شود .

- ۱۴۸۴ - (۲۴۴۴)

شاهنامهٔ توپقاپوسرای :

از سوابق هنری مکتب هرات در مکتب شیرازکه بیش از ده نسخهٔ خطیست، یکی همین مخطوطه است‌که در سنه **۱۳۳۰** م **۷۳۱**ق نوشته و پیراسته شده است .

درکتاب هنرهای زیبای عرب و ایران یك منظر (شکل ۹۹) از مردن طوس و فریبرز وگیو وبیژن در میان برف برنگ سیاه طبع‌شده که چهره کشی آن با البسه و خود وزره و غیره کاملا ایرانیست وکوهای پر برف را هم عیناً بشکل طبیعی کوهسار دارای قله‌های متعدد اهرامی

صورت کشیده، کـه پیش از سنت هنری کـوههای اسفنجـی مـکتب هراتست .

– ۱۴۸۵ – (۲۴۴۵)

دیوان امیر خسرو

به نستعلیق زیبا نوشته **۸۲۲** ق در کتابخانهٔ عامه **بـورسهٔ ترکیه،** دارای جلد زیبای روغنی که یك غزل **امیرخسرو** دران بین **نقاشی نوشته** شده است .

سویدن

- ۱ - (۲۴۴۶)

جلال و جمال محمدآصفی بخط سلطان علی قائنی :

درکتابخانهٔ شاهی اوپسالا (سویدن) که بقلم سلطـان علی درسنه ۹۰۸ق ۱۵۰۲م در دارالسلطنهٔ هرات نوشته شده و یك مجلس منیاتور سال ۹۰۹ق ۱۵۰۳م و دیگری از سنه ۹۱۰ ق ۱۵۰۴ م هم دارد(سروی ۱۸۵۷)

این نسخه مثنوی جلال و جمال محمدآصفـی است کـه بسیار نفیس و مشحون به مجالس‌تصویر و تذهیب عالیست و صفحات‌مصور آن با مقدمه و تـوصیف نسخـه بسال ۱۹۴۸م در اوپسالا چاپ عکسی شده است، وهم فقط یك صفحهٔ مصور آن در سروی هنر ایـران چاپ سیاه خورده (لوحه ۸۸۴) که در منظر نگاری و تزئین بی‌نظیر است .

به عقیده دکتور مهدی بیانی، خطاط این نسخه که فقط «سلطـان علی» امضاء کرده، بنا بر تشابه خط باآثار باقی مانده سلطان علی‌قائنی همین شخص است نه سلطان علی مشهدی . (خ ۲۴۰)

- ۲ - (۲۴۴۷)

شاه وگدای هلالی بخط شاه محمود :

در موزهٔ ملی استکهلم که در آخر رقم : « شاه محمود نشابوری شاهی» دارد. (خ۳۰۳)

فرانسه

- ۱ - (۲۴۴۸)

خمسهٔ نظامی کار محمود مذهب

در بخارا برای عبدالعزیزخان شیبانی نوشته شده و دوام مکتب هنری بهزاد است تصاویر آن امضای محمود مذهب ۹۵۲ق =۱۵۴۵م دارد (رك : ایران)

(کتابخانهٔ ملی پاریس)

- ۲ - (۲۴۴۹)

خمسهٔ جامی (کار محمود)

کار محمود مذهب، ادامهٔ مکتب هرات در بخارا .

(کتابخانه ملی پاریس - سروی ۱۸۲۰)

- ۳ - (۲۴۵۰)

یك غزل شاهی (کار محمود)

در ۹۲۰ق =۱۵۱۴م کار محمود مذهب در همین کتابخانه .

- ۴ - (۲۴۵۱)

گوی وچوگان عارفی (رك : ایران)

کتابت جلی عالی با رقم علی‌الحسینی (میرعلی هروی) که در ۹۲۹ق ۱۵۲۲م در هرات نوشته شده ودر کتابخانه جهانگیر پادشاه هند بود و بعد بدست فتحعلی شاه قاجار افتاد، وبعد از ان در پاریس پیش M . L . Cartier بود (خوشنویسان ۵۱۴)

- ۵ - (۲۴۵۲)

دیوان حافظ (بهزاد ؟)

برای سام میرزا صفوی برادر جوان شاه طهماسپ در حدود ۹۴۲ق=۱۵۳۵م بامضای بهزاد ترتیب شده، ولی آنرا کار شیخ زاده دانسته‌اند و یك صفحهٔ آن که خصائص مکتب تبریز وتعقیب هنرهرات دارد در سروی هنر ایران سیاه چاپ شده است (لوحه ۸۹۵) ولوحهٔ ۹۰۰ همین کتاب منظر زیبای رنگین دربار سام میرزاست که رقم‌سلطان محمد دارد واز بهترین آثار شاگردان هنر هرات در تبریز شمرده می‌شود .

(کلکسیون لویی‌کارتیه در پاریس - سروی ۱۸۷۲)

- ۶ - (۲۴۵۳)

تصویر شهزاده صفوی (کار عبدالعزیز)

در کتابخانه ملی پاریس تصویر یك شهزاده صفوی موجوداست

که بران عمل خواجه عبدالعزیز شاگـرد بهزاد نـوشته‌اند ، ولـی این نوشته از خود خواجه نیست . (سروی ۱۸۷۳)

- ۷ - (۳۴۵۴)

شاهنامه (کار عبدالعزیز)

یك شاهنامهٔ نامکمل کتابخانه ملی پاریس هم عمل همین عبدالعزیز شمرده شده .

(سروی ۱۸۷۴)

- ۸ - (۳۴۵۵)

شاهنامه فردوسی (کار سلطان محمد و میرك . . .)

در کلکسیون روتشیلد پاریس، تحریر ۹۴۴ق = ۱۵۳۷م دارای ۲۵ منیاتور منسوب بـه سلطان محمـد شاگـرد مکتب بهزاد (سروی ۱۸۷۶)

همین کتاب دو منیاتور بامضای شاگردان بهـزاد دارد : میرك و مظفرعلی و میر سید علی (رهنمای صنایع ۶۳)

- ۹ - (۳۴۵۶)

خمسهٔ امیر خسرو دهلوی بخط شاه محمود :

از نسخ کتابخانهٔ ملی پاریس که در سنه ۹۷۹ ق ۱۵۷۱م نـوشته شده و رقم شاه محمود نشابوری دارد . (خ ۳۰۳)

- ۱۰ - (۲۴۵۷)

خمسهٔ نظامی :

در همین کتابخانــه که از نسخ سوابق مکتب هــراتست و مهـر شاهرخ دارد.

- ۱۱ - (۲۴۵۸)

معراج نامه بخط مغولی :

در همین کتابخانه، که در سنه ۸۳۹ ق ۱۴۳۶م در هرات نوشته و پیراسته شده است . در سروی هنر ایران (لوحه ۸۷۷) یك صفحـهٔ این نسخهٔ نفیس را سیاه طبع کرده‌اند که در چهره کشی آن اثر اندك مغولی پدیدار است، واین منظریست از معراج حضـرت رسول (صلـعم) که چهرهٔ مبـارك او را عـربی کشیده‌اند، ریش متوسط سیاه و روی دراز دارد. لباس وعبا وعمامهٔ اوهم عربیست. بر براق که سرزن خوشروی تاجداری دارد سوار است و شعله‌های نور از جسم او در فضا پراگنده گردیده وجبریل که شکل زن ماهروی بالدار تاجپوشی داردبا دودست خود باو اشاره میکنند .

پروازگاه این موکب در فضاست که رنگ فضا دارد، ولی پیش روی این موکب دروازه‌ایست با پرده‌ها پوشیده که پیش آن چهار نفر زن یکی هم تاجدار با البسه دراز فاخر بر صفه مفروش به پارچه‌هــای مستطیل سنگی ایستاده‌اند و با ادب از موکب نبوی استقبال میکنند .

این منظر روحانیت خاصی دارد، ولی چهره کشی این چهار نفر

زن استقبال کننده نیمه مغولیست و شاید آنرا هنرمندی کشیده باشد که از هنر چین متأثر بوده است .

- ۱۲ - (۲۴۵۹)

زیج الغ بیگی : (کتابخانهٔ مذکور)

- ۱۳ - (۲۴۶۰)

دیوان نوایی کار سلطان محمد :

این مجموعهٔ اشعار میرعلی شیر تحریر هرات ۹۳۳ ق ۱۵۲۶ م است که به تبریز پیش شاه طهماسپ صفوی برده شد و سلطان محمد روی بعضی تصاویر آن کار کرد .

(کتابخانهٔ مذکور)

- ۱۴ - (۲۴۶۱)

بوستان سعدی (خط میرعلی هروی)

کتابت خفی عالی با رقم علی الحسینی (هروی) و تاریخ ۹۳۱ق ۱۵۲۴م متعلق به H. vever در پاریس (خوشنویسان ۵۱۴)

(۲۴۶۲ - ۲۴۶۵) - ۱۵ - (چهارقطعه)

کارهای محمدی :

چند تصویر از کتب مختلف در موزهٔ لوور و کتابخانهٔ ملی

پاریس وموزهٔ هنرهای زیبای بـوستون متعلق به اوایل دورهٔ صفـوی هست کـه بعضی ازین آثار هنری امضای استاد محمدی مکتب بهـزاد دارد .

این هنرمند فرزند استاد محمد هـروی و شاگـرد اوست که در مصوری سیاه قلم ماهر بود ودر آثار خود شیوه ریلزم و تصویر مناظر حقیقی روستائی وحیات صحرانشینی رامیکشد واز ان جمله یك صفحه سیاه قلم منظر کوه و صحراست که در دامنهٔ کوهی دهقانی بـوسیله یك جفت گاو و یوغ وسپار زمین را شخم کند، و پهلـوی این زمین زنان غژوی‌نشین زیر سیاه چـادر خود نشسته‌اند و منظر عمومـی دشت و حیوانات دشتی ودرختان کوهی وپرندگان ظریف تماماً طبیعی وحقیقی ودلنشین است . این منظر در موزه لوور پاریس است کـه رقـم «قلم فقیرالداعی محمد مصور فی سنه ۹۸۶ق» دارد = ۱۵۷۶ م .

(مصوری ومنیاتور شرق اسلامی ازکوهنل ص ۶۰)

مشابه این لوحهٔ مصور دو صفحه سیاه قلم در کتابخـانهٔ دولتـی پترسبرگ بود (لوحهٔ ۶۶ کتاب مذکور ولـوحهٔ ۴۷ کتاب مصوری در اسلام تألیف آرنولد) که در ان چهار نفر نمایشگر (ناتکی) بـا ضـرب دف رقاصان را بشکل انسان و خرس و بوزینه میرقصانند و بر یکـی ازین صفحات مصور مهری موجود است که آن لوحهٔ منقوشه را خانم صفیه صفویه در حدود ۱۰۱۷ ق ۱۶۰۷ م وقف کرده است .

– ۱۶ – (۲۴۶۶)

گلستان سعدی :

کتابخانه ملـی پاریس کـه در ۹۰۹ ق ۱۵۰۳م در شیراز نوشته

شده از مکتب هنری بهزاد .

- ۱۸ - ۱۷ - (۲۴۶۸ - ۲۴۶۷)

شاهنامهٔ فردوسی:

دو جلد در کتابخانهٔ ملی پاریس یکی در ۹۲۱ق ۱۵۱۴م کارشیراز است از مکتب بهزاد . دیگر در ۸۳۴ق ۱۴۳۰م نوشته شده .

- ۱۹ - (۲۴۶۹)

دفتر پنجم مثنوی مولانا بلخی بقلم سلطان علی مشهدی :

بقلم نستعلیق خوش با رقم سلطان علی مشهدی تاریخ جمادی - الثانیه ۸۶۵ ق درمجموعهٔ H.vever پاریس . (رك : ایران)

- ۲۰ - (۲۴۷۰)

جهانکشای جوینی :

تحریر ۸۴۱ ق ۱۴۳۸ م (کتابخانهٔ ملی پاریس)

- ۲۱ - (۲۴۷۱)

صورت شاه طهماسپ صفوی بقلم بهزاد :

این تصویر شاه جوان طهماسپ صفوی را بر درختی نشسته نشان میدهد که امضای پیر غلام بهزاد دارد .

(موزه لوور پاریس - سروی ۱۸۶۰)

این تصویر در کتاب منیاتور ایران از ساکسین در تابلو ۷۵طبع شده است. (۱۹۲۹ م)

- ۲۲ - (۲۴۷۲)

سبعهٔ سیاره نوایی :

مخطوطهٔ ترکی منقش ومزین بسیار بدیع کتابخانه ملی پاریس شماره (۳۱۶) به قطع ۲۷ × ۲۰ سانتی است که در هـرات بتاریـخ ۹۳۰ق تا ۹۳۳ ق = ۱۵۲۵ - ۱۵۲۷م ترتیب ونگارش یافته و منظری از (ورق ۳۵۰ ب)آن به نمره (۱۰) مجموعهٔ نگـارهای داستان نوائی طبع تـاشکند چاپ شده است کـه بهرام ودلارام را سواره در میدان شکار صیدکنان نشان میدهد. رنگ زمینه آبی وصور انسانها وحیوانهای وحشی ودرختان وگلها برنگهای گرم و نظرباست ومخصوصاً تزئینات البسه وجزویات نقاشی پوشیدنیهای آن دقیق ودلکش وزیباست .

از همین نسخهٔ منظر یك صفحه‌یی دیگریست از ورق ۳۵۶ ب که بهرام و دلارام را در کاخ خـود در بزم باده پیمائـی وساز وسرود نشان میدهد، این منظر در نهایت پختگی و اتقان ومتانت است . نقوش طاق و دیوارها و صحن از رنگهای پخته و بسیار جـالب و متمایـل به خیره انتخاب شده و البسهٔ بهرام و دلارام عنابی وزردو مجلل است . مطربان وساقیان بزم نیز زنان گلچهره‌یی اند کـه لباس‌هـای متین سیاه و زرد و سبز دربر دارند . مطربی دف میزند و دیگـری قانون مینوازد ، قواله گلندام زیبا دیوان اشعار که حواشی آن مزین وملون است دردست دارد وشعر میسراید .

رنگ خشت‌های مستطیل صحن آبی است، ودر بین آن حوضی ازآب (با رنگ تیره) ودر بین فوارهٔ کوچك ودو مرغابی دیده‌می‌شود. نقوش ایوان عبارت ازگل‌کاری بسیار دقیق وریزه ملون است که دران زنگار ورنگ عنابی وزرد وآسمانی کارشده ودر دو جناح آن دیوار مزین با رنگ نارنجی‌وصحنهٔ مخطوط منقش‌است که بالای هردوجناح دو کلکین دیده می شود که در هر یکی دختر گلرویی به نظارهٔ بزم سرگرم است .

نقاشی زردرنگ کنگره‌های ایوان نیز بسیار جالب ومتوازن‌بنظر می‌آید. وقالینی که بهرام‌ودلارام بر ان نشسته‌اند، رنگ وگل‌کاری‌خیرهٔ زرد وآسمانی نازك‌کاری بر زمینهٔ تیره دارد، که این طرح و رنگ و تزئین در قالین‌های این مکتب هنر ممتاز است و تمام نقاشی‌های این منظر سنگینی و متانت خاصی دارد .

ـ ۲۳ ـ (۲۴۷۳)

سد سکندری نوائی (ترکی)

این نسخهٔ نفیس نیز از محصولات اواخر مکتب هرات است که به شماره ۳۱۶ درکتابخانهٔ ملی پاریس محفوظست به قطع یك‌دوم ۲۷ × ۲۰ سانتی، که بین ۹۳۰ تا ۹۳۳ق ۱۵۲۵ تا ۱۵۲۷م در هرات ساخته شده و خط نستعلیق متوسط زیبائی دارد .

در نگارهای نوائی چند صفحه ازین مخطوطه بشرح ذیل طبع شده‌است :

۱ـ جنگ اسکندر با دارا. (نمره ۲۴) از (ورق ۴۱۵ب) نسخه

۳۱۶ پاریس . منظر پیکار تن بتن سواران ایران و یونان است باشمشیر و نیزه . اگرچه سواران تیر و تیرکش دارند، ولی چون بهم آمیخته‌اند، تیرزنی نمیکنند. دوتن پیاده هم دست‌به‌نبرد برده‌اندودو تن با نعش‌های خونین در میدان افتاده و کشته شده‌اند .

زمینهٔ مصوری سبزو آبگون سرد است، پوشاکه سواران واسپان رنگین و فاخر وملون‌است . دارا وسواران ایرانی عمامه و جیغه‌دارند وچتری هم برسردارا افراشته‌اند وشیپورزنی هم درعقب اوست ولباس ایشان عبای رنگین است .

سواران یونانی خود پرچم‌داری بر سر دارنـد وبالاپوش نیمه آستین کوتاهی‌پوشیده‌اند،درکشیدن چهرهای‌اشخاص واسپان‌وتزئینات البسهٔ انسان ویراق اسپان مهارت تام مصور و نقاش ظاهر است .

(۲۴)

۲- اسکندر در دریای مدیترانه . از (ورق ۴۴۷ ب) نسخه۳۱۶ پاریس .

رنگ‌آب بحیره سیاه سرد است، ودر تمام تصاویر مکتب‌هرات رنگ‌آبرا چنین نشان داده‌اند .

درین آب تیره یك‌کشتی مجلل چتردار با تخت برنگ سیاه‌گرم دیده می شود ، که سکندر با عمـامه جیغه‌دار سپید وعبـای سبز بران نشسته وتیر وکمانی در دست دارد ویك تیردار با عمامه و سه سپاهـی خوددار با او درین‌کشتی‌اند ولی بادبانی ندارد .

درکشتی سیاه رنگ بادبان‌دار دیگر رنگ بادبان سپید و بسته‌به

چوبست . که یکنفر ملاح بالای آن نشسته و هشت نفر سرباز نیزه‌دار و پرچم‌دار و تیرانداز در اناند، یکنفر قوی بازو پارو میزند و ملاح سیاه چرده عمامه‌دار آسمانگون پوش، رشتهٔ بادبان در دست دارد .

کشتی سوم کوچك با رنگ سرخ گرم است که سه سرباز باپرچم و یکنفر پارو زن ملاح با پاروی دراز دران بنظر می آید .

ماهیان دریا و کف آب نیز با مهارت تصویر شده است .

- ۲۴ - (۲۴۷۴)

لسان‌الطیر نوائی (ترکی)

این نسخهٔ بسیار نفیس در ۹۶۰ ق ۱۵۵۳م در بخارا برای کتابخانه محمد یار بهادرخان ترتیب شده یك سوم ۲۲ × یك دوم ۱۳ سانتی، که در کتابخانهٔ ملی پاریس تحت شماره ۹۹۶ ضبط است .

در نگارهای آثار نوائی صفحات ۳۰ - ۳۱ - ۳۲ ، ازین نسخهٔ گرانبها گرفته وطبع شده است . اگر چه این نسخه مستقیماً در هرات کار نشده، ولی از نظر ارزش هنری بکارهای خوب مدرسهٔ هرات و اساتید آن می ماند .

خط نسخه نستعلیق بسیار عالی خفی است، رنگ آمیزی تصاویر آن دلکش وسنگین و با تناسب است، چهره‌های اشخاص ماوراءالنهری است، و سه صفحهٔ چاپ شدهٔ آن چنین است :

۱ - بیهوش شدن شیخ صنعان عاشق (نمره ۳۰) از روی (ص ۲۰) نسخه ۹۹۶ پاریس . این صفحه تصویر ایوان بزرگ رفیعی است

که بالای آن در بین جدول شنگرف و منقش به سپیداب بـه نستعلیـق خوش نوشته‌اند:

گه معتکف دیرم و گه ساکن مسجد

یعنی کـه ترا می طلبم خانه بخـانه

در زیر این نوشته سطری با دو اعوجاج راست وچپ، بر زمینهٔ زنگارگرم و تیره به سپیداب بخط رقاع نوشته‌اند:

«برسم کتابخانه خاقان الأعظم . . . ابوالفتح محمد یار بهـادر خان . . . فی تاریخ سنه ستین و تسعمائه ببلد بخارا»

در زیر این سطر تقسیمات جنـاحین و میان ایوان با نقاشی‌ها و جداول و کلکین‌ها ودروازهٔ مرکزی آغـاز میگـردد، که هر قسمت آن شهکار تزئین و نقاشی است .

در صدر ایوان بدو طرف، مدخل دو آرام کرسی افتـاده و بر آن دو نفر با ریش سفید وچهرهٔ روحانی وعمامه سپید و کلاه‌های تیز سرخ وعباهای آسمانی تیره رنگ نشسته‌اند . بر صحن ایوان قالین دراز با رنگ‌های پکه و نقاشی دلچسپ هموار است وبران چهار نفر روحانی دیگر با ریش وعمامه وعباهای آبی و عنابی و سبز نشسته‌انـد و حاشیهٔ این صحن ایوان باکاشی‌های مزین آراسته شده است .

پیش‌روی این ایوان صحن‌سراست که باخشت‌های مستطیل آبی رنگ کاشی کاری‌شده‌ودر بین آن‌مردی‌باقبای‌سبزو لباس آبی‌رنگ‌مدهوش افتاده وعصای‌اوهم‌پهلوی اودیده‌می‌شود.

بطرف سر و پای این مرد پیر بیهوش افتاده اشخاص ریش‌سپید با چهره‌های ماوراءالنهری و البسهٔ رنگین دیده میشوند .

(نمره ۳۱)

۲ ــ آمدن اصحاب نزد شیخ صنعان خوك چران : نصف صفحهٔ ۲۰ نسخهٔ ۹۹۶ پاریس .

در کنار صحرای خشك لیموئی رنگ تیره سبزه زاریست که دران شیخی با چهرهٔ روحانی وریش تلك ماش و برنج بر عصائی تکیه زده و شش خوك میچراند .

قد شیخ قدری منحنی است وعبایی سرخ بر پیراهن سیاه در بر دارد، وکلاه وی تیز نوك سبز رنگی است که بقایای آن تـا دوش شیخ میرسد .

رنگ خوکان طبیعی و فیلی متمایل بسیاهی است، دندانهای تیز از دهن کشیده خوکان ورفتار و وضع چرای آنها در خور دیدن است .

درعقب این گلهٔ خوکان وشیخ صنعان پنج نفر از اصحاب ظاهر- بین شیخ با عمایم وعباهای رنگین روحانی نما در حالت تعجب دیده می شوند .

این منظر با روحانیت خاص خودبسیار ماهرانه کشیده شده واز کارهای خوب اواخر مکتب هنری هرات در بخاراست و نگارندگان آن هم شاگردان اساتید هراتند .

۳ ـ آخرین منظر نیم صفحه‌یی همان‌نسخه ۹۹۶ پاریس ازروی (ص ۲۵) آن چاپ شده (نمره ۳۲) که نعش شیخ‌صنعان مرده را بر کنار چشمه‌آب تیره رنگ در بین‌گلزار پر سبزه با دو درخت و دو پرنده . عکه (سیاه وسپید) نشان‌می‌دهد.

مرده ریش و موی سیاه وعبای آبی رنگ‌در بر دارد، از دستهای نحیف وخشکیدهٔ این نعش ظاهر است که تعب فراوان دیده و به‌نهایت ضعف و نحافت رسیده است .

مردی با زیّ و قیافت امراء و عبای سیاه و دستار سپید با ریش

تنك سیاه انگشت بلب با حیرت ایستاده و بطرف این مرده با تأسف واندوه مینگرد .

اسپی کهار قوی‌بنیه بایراق‌فاخردر عقب‌این مرد متحیراندوهگین انگشت بدندان ایستاده است،که این منظر هم ارزش هنری و پختگی فراوانی همدوش آثار هنری مکتب هرات دارد .

- ۲۵ - (۲۴۷۵)

بوستان سعدی :

نستعلیق عالی میرعلی هروی که برای عبدالعزیزخان در بخـارا کتابت شده در مجموعۀ‌گل‌بنکیان پاریس(۵۱۴)

- ۲۶ - (۲۴۷۶)

مهر ومشتری بخط ابراهیم خلیل :

تألیف عصار تبریزی ملکیت‌گـل بنکیان پـاریس بقلم نستعلیـق خوش ورقم ابراهیم خلیل سنه ۵۲۹ ق در بخارا (خ ۱ر۱۸)

- ۲۷ - (۲۴۷۷)

کلیات همام تبریزی بخط جعفر

در کتابخانۀ ملی پاریس به نستعلیق خفی‌متوسط وامضای‌جعفر-بن‌علی‌التبریزی‌الحافظ در سه صفر ۸۱۶ ق ۱۴۱۳ م‌که دارای تزئینات عالیست (خوشنویسان ۱۲۲) درینجا با نام‌جعفر نسبت بایسنغری‌نیست، شاید درین وقت بدربار او پیوستگی نداشت .

(سروی ۳۱۳۷)

- ۲۸ - (۲۴۷۸)

قطعه خط حسن شاملو :

کتابخانهٔ ملی پاریس ، یك قطعه بقلم خوش با رقم «مشقه‌حسن شاملو» (خ ۱ر۱۴۴)

- ۲۹ - (۲۴۷۹)

خط محمد باقربن میرعلی هروی :

یك قطعه خط نستعلیق در کتابخانهٔ ملی پاریس .

- ۳۰ - (۲۴۸۰)

خط محمد بهرام :

رسالهٔ رسم‌الخط مجنون رفیقی هروی با رقم : محمد بهـرام به مدینه شام فی سنه ۹۰۹ ق ۱۵۰۳م . در همین کتابخانه . (خ ۶۶۳)

- ۳۱ - (۲۴۸۱)

خط علاءالدین محمد هروی :

از مردم‌رزه باخرز وشاگرد سلطان علی مشهدی وکاتب کتابخانهٔ امیر علی شیر در هراتست که خمسهٔ امیر خسرو را نوشته بـود و این نسخه‌را درحدودسال هزارم هجری درهند دیده بودند . فعلا چند ورق آن در کتابخانهٔ‌ملی‌پاریس‌است به‌نستعلیق‌خوش خفی بارقم: علاءالدین محمدالهروی فی‌شهور سنه ۹۰۹ فی قبةالاسلام بلخ(۱۵۰۳م) (خ۷۸۸)

- ۳۲ - (۲۴۸۲)

تابلوی ملاقات همای و همایون :

این تابلوی شهکارهرات در موزهٔ هنرهای زیبای پاریس و متعلق به‌کتاب همای وهمایون خواجو است که دیدار همای و همایون را در باغ کاخ شاهی چین تصویر کشیده‌اند و سراسر ابداع ومقرون بزیبائی‌و وفق دادن بین اجزاء وقدرت‌کامل بر تعبیر عواطف وافکار بوده وجنبهٔ اشرافی وبزرگی اشخـاص بخـوبی درآن‌آشکار است . رنگ‌آمیزی عجیب وگلهای زیبائی که دران‌کشیده شده جذبهٔ خـاص‌بـدان میدهد . (صنائع ایران بعد از اسلام ۱۰۸)

از تابلوی ۸۷۹ سروی هنر ایـران‌که ازین صفحه بـرنگ سیاه چاپ‌کرده‌اند پدیداراست‌که خط‌این‌نسخه‌نستعلیق خفی بسیارخوبست وعناوین را به ثلث و رقاع بسیار عالی‌نوشته‌اند . در صحن باغ‌جوان ماهروی با البسهٔ فاخر و زیبا ایستاده‌اند، که یکی تـاجی کوچك بر سر دارد و این همایونست .

چهره کشی این اشخاص خراسانی و برش البسهٔ هـم نظیرکامل عصر تیموریه است، همای وهمایون مقابل یکدیگرایستاده‌اند ودرعقب هر یکی پرستندهٔ زیبایی ایستاده‌که یکی ظرفی بهر دو دست‌گـرفته و آندیگر دستهای خود را برسم احترام بر سینه نهاده است .

در میان‌باغ‌پرگل‌وزیبا، جوی‌آب روان‌رنگ خیره مایل بسیاهی دارد وبآنطرف جوی پیش‌روی بنای سادهٔ چوبی کـه سرستونهای‌آن کلهٔ شیر است قبری دیده می‌شود‌که نقاشی سنگ‌های سیاه آن‌کاملا به

قبور هفت قلمی گازرگاه هرات مشابهست . در آثار باقیمانـدهٔ مکتب هـرات ، این ۵ تابلو در منظر آرائـی وگل‌کاری و درختان انبوه نظیر ندارد .

- ۳۳ - (۲۴۸۳)

دیوان حافظ‌کار دو استاد :

در کتابخانهٔملی‌پاریس، دارای پنج‌منیاتورکه یکی ازان امضای شیخ زاده و دوی دیگر آن امضای سلطان محمد نور داردکـه شاگـرد سلطان علی مشهدیست و تاریخ آن رجب ۹۳۱ق ۱۵۲۵م است .

- ۳۴ - (۲۴۸۴)

تحفة‌الاحرار کار محمود مذهب

در مجموعهٔ هومبرگ کتابخانهٔ ملی پـاریس، بامضـای محمود مذهب در بخارا ۹۴۲ ق ۱۵۳۵ .

- ۲۵ - (۲۴۸۵)

مخزن اسرار نظامی بقلم میر علی هروی :

کتابخانهٔ ملی پـاریس، کـه در سنه ۹۴۴ ق ۱۵۳۷م در بخـارا بدست میرعلی هروی نوشته‌شده و دو منیاتورکار محمود مذهب درسنه ۹۵۳ ق ۱۵۴۷م دارد وامتیاز این تصویر در تناسب آن و تباین رنگهـا می‌باشد . (صنایع‌ایران ۱۱۸)

- ۳۶ - (۲۴۸۶)

گلستان سعدی بقلم سلطان علی مشهدی :

در مجموعه Rotschild پاریس (خ ۲۶۱)

- ۳۷ - (۲۴۸۷)

دیوان امیر شاهی بقلم سلطان علی مشهدی :

با رقم او و تاریخ ۹۲۰ق ۱۵۱۳م در کتابخانهٔ ملی پاریس (خ ۲۶۱)

- ۳۸ - (۲۴۸۸)

تحفةالاحرار جامی با همان رقم

تحریر ۹۰۵ ق ۱۴۹۹م در همین کتابخانه (خ ۲۶۱)

- ۳۹ - (۲۴۸۹)

قطعهٔ خط سلطان محمد نور هروی

بقلم کتابت خفی عالی در همین کتابخانه . (خ ۲۷۷)

- ۴۲- ۴۱- ۴۰- (۲۴۹۲-۲۴۹۰)

خطوط شاه محمود نشابوری :

سه قطعه کتابت خفی عالی با رقم و تاریخ سلخ صفـر ۹۳۴ ق ۱۵۲۷ نوشته شده در تبریز . همین کتابخانه (خ ۳۰۴)

- ۴۳ - (۲۴۹۳)

خمسهٔ نظامی

کار و نوشته عالی هرات، ممهور به مهر شاهرخ ، در مجموعهٔ لوئی کارتیه پاریس .

(رهنمای صنایع اسلامی ۵۵)

- ۴۴ - (۲۴۹۴)

منتخب اشعار فارسی :

از مجموعهٔ گل بنکیان پاریس Gulbenkian که در شیراز درسنه ۸۱۳ق ۱۴۱۰م برای اسکندرسلطان نوشته‌وپیراسته شده (۲۷۳ × ۱۷۸م) و از آثار نزدیك مکتب‌هرات متعلق به هنرشیراز است که اثرهای هنری مکتب بغداد وهنرمند سلطانی در ان نمایانست.

این نسخهٔ نفیس به خط خفی نستعلیق زیبا نوشته شده و تصاویر و نقاشی آن هم آیتی از هنرو نفاست وظرافت است که از انجمله حضور مجنون برگور لیلی از نفایس آثار هنریست ، چهره ولباس مجنون کاملا عربیست که شیران و آهوان وگوزنان بدور او فراهم آمده و وی پیش مرقد لیلی باکمال تأثر وتضرع ایستاده است .

زمینهٔ این مجلس منیاتور با درختان گلدار و سبزه‌زار آن دلکش است (لوحهٔ ۸۵۹ سروی هنر ایران)

منظر دوم این کتاب هفت صورت در هفت گنبد است ، که درهر

گنبدی بتی قراردارد و بهرام‌گور درداخل یك بنای بسیار بلند و مزین عالی درقسمت پائین این هفت‌گنبد ایستاده و به معاینهٔ‌آن می‌پردازد. خود شهزاده عبای سیاه و عمامه سپید دارد و پهلوی او دختری گلروی با البسهٔ سیاه‌گلدار برصفحه سنگی‌مستطیل گردهندی ایستاده و بدودختر جوان دیگر که درمقابلش بآنطرف این‌صفحه ایستاده‌اند خطاب میکند.

تزیین هندسی داخل این بنا با رواقهای منقش مستطیل علیا و ستونهای مزین‌آن نهایت دلکش وجالبست وبالای‌آن در طبقه بالا زیر گنبدهای‌کوچك تصاویر زیبای دختران نیکومنظر قراردارد .گنبدها و مقرنس‌ها وطاقهای بنا نهایت عالی ودلکش‌است وعظمت بنا ازملاحظهٔ آن دلنشین بینندگان می‌شود .

چهره‌کشی اشخاص کاملا ایرانی با رویهـای مهتابی و لباسهای فاخر است ،کـه اصالت هنر از تمام اطراف این بنا با توازن و سلیقهٔ خاصی نمایانست (لوحه ۸۶۰ سروی هنری) دومنظردیگر این‌مخطوطه (لوحه ۸۶۱ سروی هنرایران) است‌که یکی دربار خسرو ودیگرجنگ خسرو با شیر است،که از روی چهره‌کشی و تزئین و ترسیم حیوانات وابنیه والبسه ونقاشی ومنظرآرائی در نهایت ثقت است.

در لوحه (۹۴۲ و۹۴۳) سروی هنر ایران دو صفحه‌کاملا منقش این مجموعه‌که دریکی‌محتویات‌آن نوشته‌شده چاپ‌سیاه‌گردیده‌است، که‌آیت هنر خطوط اسلیمی وترنج سازی ونقاشی ریزه‌کاری و تشعیر وتذهیب است،که بعداً درهنرکتاب‌آرائی مکتب هرات همین شیوه‌را تکمیل وزیباتر کرده‌اند.

- ۴۵ - (۲۴۹۵)

مجالس‌العشاق کار شیراز :

این کتاب منسوب به‌سلطان حسین بایقرا پادشاه تیموری‌هراتست که مخطوطات مصور زیاد دارد، ویکی از ان نسخهٔ خطی نفیس مصور کتابخانهٔ ملی پاریس است که درحدود ۱۵۶۰م ۹۶۸ق درشیراز نوشته وپیراسته شده واز بقایای هنرهای درایران شمرده می‌شود.

یك‌صفحهٔ این کتاب نفیس که بخط بسیار عالی خوش نستعلیق نیمه‌جلی نوشته شده ومنیاتور عالی مکتب شیراز (ادامهٔ مکتب هرات) دارد، در کتاب‌هنرهای زیبای‌عرب وایران، طبع سیاه شده (شکل ۱۶۰) ومنظریست ازیك دکان کتابفروشی‌وصحافی که جوانی زیبا کتابفروشی میکند وعاشق دلداده‌ئی به بهانه کتاب خریدن با او معاشقه دارد . در پهلوی این حصهٔ دکان درقسمت دیگر یك دختر نیکوروی و یك بچه کاغـذ را مهره میکنند و کاغذ های مهره شده در داخل دکان بـر تاری آویزانست .

پیش‌روی این دکان که بنای‌آن تزئینات عادی دارد و صحن آن بخشت لوزی مفروش است ، بازاریست که روی آنرا با سنگ های مستطیل فرش کرده‌اند ، درین بازار منظریست کـه مجرمی را باگردن بسته در تخته پاداش انداخته و اورا با صدای دهل کشان کشان می‌برند ومردم ازداخل بازار و بام و در او را می‌بینند.

این منظر برای شناسائی طرزلباس وکلاه مجرم و تختهٔ پاداش

وصورتِ تشهیر والبسهٔ عامه بازاریان و رسم سقایه بین بازار وتصویر یك دکان صحافی و کتابفروشی نهایت مغتنم‌است و ازان پدید می‌آید، که هنرمندان به تصویرمناظرحیات عامه و بازاری نیزپرداخته و دران مهارت‌خود را نشان داده‌اند.

- ۴۶ - (۲۴۹۶)

خمسهٔ نظامی منسوب به بهزاد :

این‌نسخه درمجموعهٔ‌گل‌بنکیان‌بود، که چند منیاتوریك‌صفحه‌یی آن ازمکتب بهزاد است. ولی حتماً ازشخص او نخواهد بود.
(سروی ۱۸۶۱)

- ۴۷ - (۲۴۹۷)

تحفةالاحرار جامی :

در مجموعهٔ ویور (پاریس) مورخ ۹۶۶ ق ۱۵۵۸ م (سروی ۱۸۷۱)

- ۴۸ - (۲۴۹۸)

خمسهٔ نظامی کاربهرام افشار:

ازمخطوطات کتابخانهٔ ملی پاریس، که در سنه ۱۵۶۰م ۹۶۸ق بخامهٔ بهرام افشاراقا تصویر وتزئین‌گردیده و از عروج مکتب شیراز ودنبالهٔ هنرهرات نمایندگی میکند.

در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایـران (شکل ۱۶۷–۱۶۸) دو صفحه از سکندر نامهٔ نظامی این کتاب رنگین طبع شده کـه خط آن نستعلیق عالی نیمه خفی است.

منظر اول منقول ازین نسخه، بنای سد سکندر است که نیم صفحه پائین و یك ثلث چپ قسمت بالای صفحه را فراگرفته و دو ثلث دیگر آن ابیات مثنوی سکندرنامه نظامیست که :

بدین گونه سدی زپولاد بست   که تا رستخیزش نشاید شکست
چوطالع نمود آن بلنداختری   کـه شد ساخته سد اسکندری

سد از سنگهای خشتی مربع ساخته شده و عمله بساختن آن مشغولند، بوسیلهٔ نردبان سنگهای مربع را بالا می برند ، خود سکندر با تاج و چتر سرخ شاهـی و سواران خود ناظر انجام کار است و در ماورای سد، افراد یاجوج ومأجوج با بدنهای کوچك برهنه ورنگهای سپید و سیاه دیده می‌شوند ،که شکل و اعضای چهرهٔ ایشان تشخیص شده نمی‌تواند.

چهره کشی و رنگ آمیزی این منظر کاملاً ایرانی وزیباومتناسب است. زمینهٔ اینطرف سدآسمانی کم‌رنگست واز آنطرف دیگرسدگلابی سرد است.

منظر دیگر منقول ازین نسخه نیز یك صفحه‌ییست و در قسمت پائین دوستونی ابیات نظامی دارد،که موکب سکندری را در یکی از سفرهای اوتصویرمیکشد.

این منظرهم خصایص تمام هنرشیراز دارد، چهره کشی اشخاص

ایرانیست با عمامه ها و کلاههای دراز سیاه کشیده ، موکب سکندر بر زمینهٔ گلابی روشن کشیده شده و آسمان آن طلائی با قطعات کوچك ابر است. شاخ وبرگ ودرختان صنوبر آن دلکش است. رنگ‌آمیزی البسه و اسپان متناسب و رنگ آب دریای کشنده تیره است . خود اسکندر جوانیست زیبا با تاج مرصع وجیغه وچتر سلطانی که بر اسپ ابلق خالدار نیلی رنگ نیرومند جسیم سوار است . در موکب شاهی سواران اسپ و شتر هردو دیده می‌شوند و عموماً هردو صفحه منظر روشن دارند.

– ۴۹ – (۲۴۹۹)

تصویر بایقرا منسوب به بهزاد:

درکلکسیون م، ل‌کارتیه (پاریس) یك پورتریت صورت سلطان حسین میرزا بایقرا که منسوب به بهزاد است (سروی ۱۸۶۳)

۵۳ – ۵۰ (۲۵۰۳–۲۵۰۰)

درکلکسیون م، ا ساکسین:

(۲۵۰۰) ۵۰– تصویرخواجه حافظ عمل بهزاد (ز۶۱)

(۲۵۰۱) ۵۱– در سنه ۹۱۳ق ۱۵۰۷م محمد شیبانی خان پادشاه اوزبك، شهرهرات را گرفت. وبهزاد یك پورتریت او را ساخت ، که امضای «العبد بهزاد» دارد. (سروی ۱۸۶۳)

(۲۵۰۲) ۵۲– تصویرسلطان حسین بایقرا:

این سلطان تیموری هرات بر اسپی سوار نشان داده شده که

امضای «الفقیر بهزاد» دارد، وهنرشناسان آنرا جوانتر از تصاویر بوستان قاهره دانسته‌اند. (شماره ۳۷ مجموعهٔ ساکسبن) (سروی ۱۸۶۰)

(۲۵۰۳) ۵۳– یك تصویــر دیگــر مجموعهٔ ساکسین، امضای شیخ محمد درسنه ۹۶۴ق ۱۵۵۶م دارد. (سروی ۱۸۷۸)

-۵۴- (۲۵۰۴)

شاهنامهٔ فردوسی کار سلطان محمد ؟

درمجموعهٔ بارون‌موریس‌روتشیلد B. M. Rothschild پاریس. کتابت سنه ۹۴۳ق ۱۵۳۷م برای شاه طهماسپ صفوی که ۲۵۶ منیاتور منسوب به‌سلطان‌محمد شاگرد مکتب بهزاد دارد. (سروی ۱۸۷۶)

-۵۵- (۲۵۰۵)

دومجلس منیاتور کار هرات:

ازمجموعهٔ گل‌بنکیان پاریس، دوصفحهٔ کامل مصور کارهرات که آنرا منسوب به بهزاد شمرده‌اند (لوحه ۸۸۸ سروی هنر ایران) که از یك مخطوطهٔ گم‌شده باقی مانده است:

الف: تعمیریك بنا: درعقب خرسنگهای کوه بچه‌ئی یك‌بنا بنظر می‌آید، که تا سردرب تعمیر آن انجام یافته و معماران به تعمیر حصهٔ دیگر آن مشغولند. درینطرف کوه اشخاص مختلف با لباس های فاخر درباریان وسپاهیان بنظرمی‌آیند. چهره کشی این تابلوخراسانی ومنظر آرائی آن ماهرانه است.

دوم: دربار شاهی‌زیر یك سایه‌بان: نقاشی سایه‌بان و تخت‌شاهی وقالین وغیره‌خیلی عالیست، چهره کشی خراسانی ومنظرآرائی دلکش

مرصع دارد. شاه گفتار پیرمرد موقری را که پیش تخت ایستاده بادقت می‌شنود ، دو نفر ریش‌دار معمم ، نزدیك تخت شاهی برقالین بسیار زیبائی نشسته‌اند . و جوی آب روان هم بنظر می‌آید و تمام خصایص هنرهرات را حائز است.

قاهره

-۱- (۲۵۰۶)

خمسهٔ نظامی اسلوب بهزاد:

ازمجموعهٔ شریف صبری قاهره ۲۲ × ۳۰س ، که درسنه ۹۱۶-۹۱۷ق (۱۵۱۰-۱۵۱۱م) بخامهٔ بهرامقلی یکی از ارکان مکتب هرات پیراسته شده ورقم «عمل بهرامقلی» هم دارد.

یك صفحهٔ این کتاب نفیس ، مجلسی است در بین گلستان ، که عموماً رنگهای گرم دران بکاررفته وطراوت ومتانت و نظرربائی خاص مکتب هرات دارد، وبرورق اول تقویم ۱۹۶۰م مصر چاپ شده است.

- ۲ - (۲۵۰۷)

یك ورق مصور:

درمجموعهٔ شریف صبری قاهره یك دیوان اشعار فارسی محفوظ است (۱۴۸ × ۲۵۰م) که دران تصویرعفریتی را ساخته اند که عاشق ومعشوق را برتختی بحضرت سلیمان می برد .

این مجلس نفیس منیاتور مکتب هنری هرات امضای مصور تمراز و اسلوب نقاشی بهزاد دارد ، که بتاریخ ۹۰۲ق ۱۴۹۶م نگاشته شده است.

درین منظر بسیار مزین مذهب عالی، سلیمان با قبای سبز گلدار و دستارطلائی کوچك و ریش سیاه تنك ، در ایوان مجلل بر تخت شاهی نشسته.

دیوارهای دوجناح و بالای طاق، تزئینات دقیق ریزه کاری رنگین ومطلا ودر بین آن نوشته‌هایی به‌سپیداب درزمینه منقش دارد . بزم باده وسرودگرم است. ساقیان سیمین‌تن به‌باده‌پیمائی و نوازندگان بسرودن ترانه‌های دلکش سرگرمند. تذهیب ورنگ آمیزی فرش وقالین ولباسها و صحن کاخ و درختان وگلها و مخصوصاً حاشیه گلدار زرین کتاب با ریزه کاریهای نقاشی به‌آثار برگزیده مکتب هرات مانند است.درصحن کاخ دربین سپاهیان تخت خوابی دیده میشود که عاشق و معشوقه در بستر ولحاف فاخر محو خوابند و در پای این تخت خواب عفریتی با بدن عور بسیار قوی و چشمان مهیب سیاه و دوانیاب سپید برامده از لب و دو شاخ سپید برسرش دیده می‌شود، که این دو دلبر خوابیده را دریك بستر برتخت‌خواب پیش سلیمان آورده است .

درمنظر پهلوی کاخ درختان پرشگوفه ویك سرو سر برافراشته با رنگ سبزگرم وخیره بسیار زیبا بنظرمی آید.

دیدن مناظر این صفحه و ریزه کاریهای هنری آن الهام میدهد ، که مصور تمراز ازسرامدان مدرسهٔ هرات باشد.

-۳- (۲۵۰۸)

بوستان سعدی بخط سلطان علی وکار بهزاد :

ازمخطوطات دارالکتب قاهره (۲۱۰×۳۰۵م)

نسخه نهایت مزین و مذهب بـا حواشی طلاپـاش بخط خوش نستعلیق خفی از آثار بسیارخوب مکتب هنری‌هرات درسنه ۸۹۳-۸۹۴ق =۱۴۸۸-۱۴۸۹م، که درسنه ۹۱۹ق بدست شمس‌الدین محمدکرمانی تکمیل شده است.

خط: سلطان‌علی در۸۹۳ق ۱۴۸۷م

مذهب: یاری هروی در۸۹۴ق ۱۴۸۹م.

ازجمله ۶مجلس منیاتور آن چهارتا، امضای بهزاد دارد که برای سلطان حسین بایقرا پیراسته شده و در تصاویر آن استادی کاملی را در ترکیب رنگها وحفظ نسبت تقسیم‌اشخاص درصورت ودقت در کشیدن اشکال نباتی و مهندسی بسیار دقیق بخرج داده است . درآغـاز کتاب تصویرسلطان حسین میرزا را درمجلس جشن ومهمانی کشیده است.

صفحات مصور ذیل ازین بوستان درتقویم ۱۹۶۰ م مصر چاپ شده:

۱ـ علما درمسجد: شهکار هنرهرات بامضای‌بهزاد درسنه۸۹۳ق ۱۴۸۸م است. که تصاویر و نقاشی ورنگ‌آمیزی‌های آن تماماً لطیف و شهکارند .

تزئین مسجد وتذهیب درها ودیوارها واستعمال رنگهای معتدل و اوضاع مختلف علماء درحالت بحث و دعاگویان و درس خوانان و وضوسازان و دریوزه‌گـران همه بترتیبی طرح و تصویـر گـردیده کـه

متناسب بحال ایشانست.

نقاشی‌های ایوان بزرگ مسجد باگنبد سبز و تـزئینات درب و دیوار و کلکین‌های آن در نهایت لطافت و نازکی باقلم‌ریزه وحسن آفرین طرح شده ، و چهره های اشخاص ایـن منظر بدیع ، نهایت طبیعی و متوازن است ، و آنرا نظیر بهتر مناظر ظریف شاهنامهٔ بایسنغری توان شمرد (ورق دوم تقویم مصر)

۲ـ دست‌یازی زلیخا بدامن یوسف:

بر ورق ۶ تقویم مصر ، شهکاری بـامضای بهزاد در سنه ۸۹۳ق ۱۴۸۸م در هراتست (۳۰۵×۲۱۰م) که دران منظر کاخ مجلل دومنزلهٔ بسیار مزین با دربها و ایوانهای پائین و بالا و لواحق آن در کمال زینت و احتشام دیده مـی‌شود . یوسف با لباس سبز و کمربند سیاه با هالهٔ مطلای نوری درحالیکه روی او دیده نمیشود، درمنزل بالای کاخ میدود ودست به‌زنجیر دروازهٔ اطاقی زده تاآنرابکشاید. زلیخا با لباس سرخ در عقبش میدود و دست بـدامن او زده است . بـرجناح راست منزل پایین کاخ این بیت سعدی با نستعلیق خفی عالی نوشته شده:

زلیخا چوگشت ازمی عشق مست بدامان یوسف دراویخت دست

درین منظر تناسب رنگهای گوناگون و استعمال آن در موارد معینه و ریزه کاری های نقاشی های بنا و تمام خصوصیات عالی هنری مشاهد است .

۳ـ بزم طرب وسرود سلطان حسین بایقرا، بر ورق ۸ تقویم مصر. نیز شهکاریست عمل بهزاد در۸۹۳ق ۱۴۸۷م بریکی ازصفحات بوستان سعدی: بدست چپ بیننده عمارت کوچك دومنزلهٔ مسدس است بادروازه

مزین و دیوارهای منقش که بالای مدخل آن بـا سپیده خط خفی رقاع الحمدلله وعلی نعمائه نوشته شده و بطرف راست این بنا بزمتگاه‌سلطان حسین بایقراست که برقالین منقش رنگین با قبای سبز خـود نشسته و پیش‌روی او امرد زیبائی باقبای‌آسمانگون قراردارد، ودرصحن پائین قرارگاه شاه، دسته‌های ساقیان صراحی دردست ومطربان باآلات‌طرب و رقاصان مست دیده می‌شوند، که یکی ازیشان بیهوش‌افتاده و سر او را دیگری برزانو نهاده است.

این بزم مستانه درزیرخیمه وسایبان بسیار زیبای ملون و منقش به اقسام نقوش ریزه کاری جای دارد که تجیر راهداری آنرا از بیرون جدا می‌سازد.

۴ـ منظرهٔ جدل فقهاء برورق ۱۰تقویم مصر. یك صفحه شهکار هنری بهزاد است که در۸۹۴ق ۱۴۸۹م بریکی از اوراق بوستان‌سعدی طرح ومصوری شده و نمایندهٔ این قصهٔ بوستان است که :

فقیهان طریق جدل ساختند لم ولانسلم در انداختند

طاق رفیع مدرسه با نقوش ریزه‌کاری بدیعی که رنگ‌آمیزی‌های خاص و دقیق‌آن تخلیق خامهٔ مقتدر بهزاد است نمایان است و برحصهٔ بالای صحن ایوان سه نفر علمای مجادل با عباهای رنگین و ریش های دراز سپید و سیاه نشسته‌اند که کتابها وقلم و قلمدانی پیش روی آنها افتاده است.

و در زیر صحن ایوان ، حیاط مفروش بـه خشت های مستطیل لیموئی رنگ است که بران هم چند نفر با همان لباسهای رنگین و عبا وعمامه ایستاده‌اند.

طاق بلند ومزین مدرسه بردوجناح و بالای خود نوشته‌هایی بر- زمینهٔ منقش مطلا به‌سپیداب وخط خفی رقاع دارد که درقسمت آخر آن چنین نوشته‌است: «عمل العبد بهزاد فی سنه اربع وتسعین وثمانمائه»

حواشی طلاافشان این صفحه وتذهیب جداول بتمام این منظر، حشمت وابهت خاصی بخشیده است.

۵- دارا و گله بـان اسپان (ص ۱۱ تقویم مصر و شماره اول هنرهای زیبای عرب وایران) ازهمین نسخهٔ بوستان‌سعدی، که در۸۹۳ق ۱۴۸۷م امضای بهزاد دارد. وازشهکارهای خامهٔ سحرآفرین اوست.

منظریست دلکش ازکوه وصحرا وسبزه‌زار پرگل که‌گله اسپان دران میچرد و دارا براسپ سرخ‌رنگ قوی هیکل بالباس سرخ روشن وتیروکمان دردست دیده می‌شود وشبان با لباس سبز پیش روی اسپ او ایستاده و بعرض حال مشغولست. قیافت و رنگ اسپان کـلان و کوچك و نوزادیکه پستان مادر را مـی‌مکند، نهایت طبیعی و جالب است. یك‌نفر شبان باعبای‌آسمانی خیره رنگ نشسته و از مشك دوغ که به سه‌پایه چوبی آویخته درکاسهٔ کوچکی دوغ میگیرد.

رنگ‌آمیزی و تـزئینات و وضع اشخاص با رنگهای البسه و چهره کشایی انسانان و الوان اسپان از نهایت استادی و قدرت هنری مصور نمایندگی دارد. (ص۱۲ تقویم مصر)

۶- بزم باده‌پیمائی ومی‌گساری

از همین نسخهٔ بوستان سعدی که در سنه ۸۹۳ق ۱۴۸۷م ساخته وآراسته شده وازکارهای بهزاد شمرده می‌شود.

صحنی‌است محدود به‌پنجره که دربی مجلل و مزین دارد، ودر

ماورای پنجره سبزه‌زار خرم با درختان زیباست، که بعدازان صحرای خشکیده زردرنگی بنظرمی آید و درانجا کلبه‌ایست که نی‌نوازی پیش آن برسبزه‌زار لطیف نی مینوازد.

درداخل بزم خمها بدوش و صراحی‌ها در‌دست ساقیان است که ازان در پیمانه‌ها باده می‌ریزند و بدمستی را هم دو نفر در بغل گرفته می‌برند و امیر با عبای آسمانی‌رنگ گرم، مستانه بر تخت کوچکی قرار دارد و پیش روی او جامی با دوصراحی زرین افتاده است و بیرون در دژخیمی با ریش وقیافت مهیب و عبای سرخ چوبی دردست دارد ، و مردی سیاه‌پوش را میزند.

مناظر دشت وسبزه‌زار ودرختان بارنگهای‌خاص وهم کاشی کاری صحن مجلس وتزئینات درب در نهایت ثقت ولطافت است . اشخاص بزم قباهای رنگین سبز و آبی و عنابی و سیاه و لیموئی وگلابی در بر دارند وحواشی این‌صفحه زرافشان است.

این‌مجلس مصورعیاشی، حاکی ازحیات طبقه اشراف و عروج فیودالی درآسیای میانه‌است، که هنرمند چیره‌دست مناظرآنرا باکمال قدرت کشیده است، ولی‌اشراف ودرباریان عیاش درداخل کاخ به‌عیش ونوش وعربده اندراند ، در حالی‌که بیرون در ، هنگامهٔ آزار و لت و کوب مظلومان بدست دژخیمان‌گماشتهٔ همین درباریان عیاش سیه‌مست گرمست .

آیا هنرمند بهزاد یا یکی از شاگردان مکتب او دربنجا اراده نداشت، که درهنرخود رمزی ازحیات طبقاتی آنوقت بگنجاند ، تا در قرنهای مابعد حاکی از درد و اندوه وآلام جان فرسای طبقهٔ مظلوم و

جرایم انسانیت‌سوز طبقه حاکمهٔ ستمگار باشد؟

اگرما ارادهٔ هنرمند را درین منظر دخیل ندانیم ، هم هنر وظیفهٔ خودراکه ترسیم وتجسیم وتصویر اجتماع است بجاآورده است.

-۴- (۲۵۰۹)

یك‌ورق مصور (ورق۹ تقویم مصر)

ازیك دیوان شعرفارسی باسلوب‌بهزاد حوالی ۹۳۲ق=۱۵۲۵م ازمکتب تبریز (۲۶۰×۳۲۰م) درموزهٔ فن اسلامی قاهره. درین منظر شاهی درزیر سایه‌بان سرخ ساده برتخت سرخ‌رنگی نشسته ودرباریان او دراطرافش نشسته و ایستاده‌اند. نقاشی ورنگ‌آمیزی و چهره کشایی این‌تصویر بدرجهٔ متوسط است وازان‌آشکار می‌آید کـه مکتب هنری بهزاد درتبریز تاسال ۹۳۲ق به‌چه انحطاطی رسیده بود ؟

-۵- (۲۵۱۰)

شاهنامهٔ فردوسی :

کار مکتب شیراز ۷۹۶ق =۱۳۹۳م (قاهره) از سوابق مکتب هرات.

-۶- (۲۵۱۱)

صفات‌العاشقین هلالی :

بارقم‌میرعلی (هروی) که تاریخ۹۲۹ق۱۵۲۲م دارد، در کتابخانهٔ خدیویهٔ قاهره (خ۵۱۴)

- ۷ - (۲۵۱۲)

یوسف و زلیخای جامی :

اسلوب بهزاد دنبالهٔ هنرهرات درمدرسهٔ تبریز ۹۴۰ق=۱۵۳۳م (۱۵و۵ × ۲۴) سانتی . از نسخ خطی دارالکتب قاهـره . چند صفحهٔ مصور آن برتقویم مصر ۱۹۶۰ طبع شده‌است:

۱- برورق ۳ تقویم : مجلس زلیخا با دختران مصر درحالیکـه یوسف را می‌بینند و درحالت حیرت ودلباختگی بجای ترنج انگشتان خودرا می‌برند. درین صفحه دربالا وپایین باخامهٔ بسیار قوی نستعلیق این دوبیت جامـی راکه حاکی از حیرت و هوش بـاختگی دختران اهل‌مجلس است نوشته‌اند:

دربالا :

ندانسته ترنج از دست خود باز ز دست خود بریدن کرد آغاز

پایین :

یکی از تیغ، انگشتان قلم‌کرد بدل حرف وفای او رقـم کرد

این منظربدیع و شگفتهٔ لطیف اگرچه امضا ندارد ولی آنرا از ادامهٔ بسیار مؤفقانهٔ هنرهرات درتبریز توان شمرد.

ایوان مجلس زلیخا نهایت رنگین و دلکش است . تزئینات و نقاشی های دقیق و رنگهای‌گرمیکه دران استعمال کرده‌اند و لباسهای شوخ وشنگ دختران حسن‌زده ومتحیر جالب است، ولی به تخلیقات خامهٔ بهزاد در نسخهٔ بوستان قاهره نمیرسد .

۲- برورق ۴تقویم: منظرمعراج وآسمان پر ازتجلیات طلایی با براق وفرشتگان بالداراست. رنگهای گرم درلباس فرشتگان وزنگار-

لون آسمان بکار رفته و براق شکل اسپی با سرزنی با تاج مطلا دارد و فرشتگان تحف‌آسمانی را در قابهای سرپوش‌دار مطلا بدست دارند . صاحب معراج موزهٔ سیاه و عبای سبز ودستار سپید باکلاه پخش‌سرخ دربردارد، ولی بر روی او نقابیست و چشم و دهن و بینی او را نتوان دید.

واتیکان

(۲۵۱۳)

مفاتیح‌الاعجاز لاهیجی :

کتابخـانهٔ واتیکان ایتالیـا، بـه نستعلیق متوسط بتاریخ ۹۰۳ ق ۱۴۹۷م (خ ۲۳۶)

وین

-۱-(۲۵۱۴)

سلوك ملوك:

رسالهٔ تألیف جلال قائنی هروی در کتابخانهٔ وین، دارای مزایای هنری که بران نوشته‌اند: «برسم خزانهٔ سلطان‌الاعظم و خاقان‌الاعدل سلطان شاهرخ بهادرخان ...»

(ایرج افشار ـ مجلهٔ هنر و مردم شماره ۱۲۲)

-۲-(۲۵۱۵)

مرقع سلطان مراد ثالث:

در کتابخانهٔ ملی وین. مجموعهٔ خطوط خوش نویسان اسلامی، که ازانجمله دوقطعه بقلم کتابت وغبارخوش سلطان محمدنورهرویست که یکی در سنه ۹۱۲ق ۱۵۰۶م نوشته شده (خ۲۷۹) و هم دوقطعه از همین مرقع بکتابت خفی خوش با رقم «کتبه شاه محمود» نشابوری است.

یك‌قطعه بقلم نستعلیق خوش با رقم «کتبه عبدالرحیم الیعقوبی» که مراد انیسی خوارزمیست.

یك‌قطعه ازهمین مرقع رقم دارد: «قطعه العبد محمدطاهر مجلد الخاقانی فی سنه ۹۶۱ق» (۱۵۵۳م) (خ۷۸۳)

یك‌قطعه تصویر این‌مرقع امضای «محمودمذهب» درسنه ۹۶۳ق (۱۵۵۶م) دارد (سروی ۱۸۷۰)

- ۳ - (۲۵۱۶)

همای و همایون بخط محمدبن حسام :

درکتابخانهٔ ملی وین. بقلم خفی نستعلیق بشیوهٔ اظهرتبریزی با رقم: «محمدبن حسام‌المشتهر بشمس‌الدین البایسنغری ...فی‌دارالسلطنة هرات ... فی‌سنه ۸۳۱ق» (۱۴۲۷م)

این شمس بایسنغری هروی ازخطاطان دربار بایسنغر در هرات بود ، کــه استاد همه خطوط و شاگـرد معروف بغدادی متوفا ۸۵۰ق ۱۴۴۶م است (خ۳۱۵)

هند

-۱- (۲۵۱۷)

مجموعهٔ اشعار بخط اظهر هروی :

این خطاط ماهر درعصر تیموریان بهرات آمد و دردربار بایسنغر و سلطان ابراهیم و الغ بیگ و غیره محشور گردید ، و بعد از ۸۸۰ق ۱۴۷۵م درگذشت، سلطان‌علی مشهدی ازشاگردان او بود.

یك البم کـوچك ۲۵ ورقی او در کتابخانـه علی‌گر یونیورستی محفوظست که سه ترجیع بند عراقی ویك یك هم ازاوحدی و خواجو کرمانی و امیرنعیمی دارد.

خط آن نستعلیق بسیار خوش ریـز است در بین نقوش مذهب رنگین. که جداول وتزئینات هرصفحهٔ آن زیباست.

این مجموعه اهمیت تاریخی هم دارد ، زیرا وقتی در تصرف جهانگیر پادشاه هند بود وبران بخط خود نوشته است:

«الله اکبر»، پنجم آذر سنه ۱ داخل کتابخانهٔ این نیازمند درگاه الهی در دارالخلافهٔ آگره . حرره نورالدین جهانگیر بن اکبر پادشاه

سنه ۱۰۱۴ .

در آخر این نسخه نوشته است :

«الحمدلله علی الاتمام ... فی‌شهر محرم‌الحرام ... عام ثمانین و ثمانمائه .... علی یدالعبدالمذنب ... اظهرالکاتب فی بلدة هراة حفت بالزهراة .» (ن)[1]

-۴-۲- (۲۵۲۰-۲۵۱۸)

مخطوطات سلطان علی مشهدی:

شاگرد اظهر هروی وخطاط نیرومند نستعلیق‌نویس دربارسلطان حسین بایقرا درهرات بود (۸۷۳-۹۱۱ق ۱۴۶۸-۱۵۰۵م)

(۲۵۱۸) ۲: دیوان حافظ: نمبر۵۴/۸۱۷ کلکسیون عبدالسلام . کتابخانه علی‌گر یونیورستی. این نسخه درآغاز ناقص وچهار ورق‌اول آن بخط دیگر است درآخر آنست :

« کتبه‌المذنب الـی‌الله الغنی سلطان علـی‌المشهـدی » ۹۱۹ ق (۱۵۰۸ م)

(۲۵۱۹) ۳: مناجات خواجه عبدالله انصاری : نـوشته شده در هرات ۹۲۱ ق ۱۵۱۴م نمبر ۷۵۵ رضا لایبریری رامپور ، بران خطوط شاهان مغولیهٔ هند است بدین شرح :

الف: رسالهٔ خواجه عبدالله انصاری خط ملاسلطان علی از پیش کش‌خان‌خانان بتاریخ ۲۴ جمادی‌الاول سنه ۱۰۲۲ حرره جهانگیرابن اکبر پادشاه .

۱ـ مأخوذ از رسالهٔ مخطوطات عصرتیموریان درهند از پروفیسور نذیر احمدیونیورستی علی‌گر هند ۱۹۶۹م، که علامت مخفف آن (ن) است.

ب : بتاریخ بیست و پنجم مـاه بهمن الهی مـوافـق بیستم شهر جمادالثانیه سنه ۱۰۳۷هجری که روز جلوس مبارکست داخل کتابخانهٔ این نیازمند درگاه شد حرره شهاب‌الدین محمد شاه جهان ابن‌جهانگیر شاه‌ابن اکبر شاه .

باین‌طور نوشته‌های عبدالرحیم‌خان‌خانان درسنه ۹۹۸ق ۱۵۸۹م ومحی‌الدین محمد عالمگیرپادشاه غازی ومیرکرم‌الدین‌خان در ۱۱۸۹ ق ۱۷۷۴م نیزدارد(ن).

(۲۵۲۰)۴ یك‌قطعه خط سلطان‌علی درموزهٔ باستان‌شناسی‌دهلی.

-۱۴-۵- (۲۵۳۰-۲۵۲۱)

خطوط میرعلی‌الکاتب هروی :

از خطاطان نستعلیق نویس ماهر دربار سلطان حسین بایقراست که تا مرگ این پادشاه (۹۱۱ ق) ۱۵۰۵م با او بود ، وفاتش درحدود ۹۵۱ق ۱۵۴۴م باشد.[۱] مخطوطات او درهند :

(۲۵۲۱) ۵- دیوان شاهی:

در ۴۵ ورق نمبر ۱۷۴ بانکی پورپتنه . درآخر امضای « الفقیر علی‌الکاتب در۹۱۵ق» دارد (۱۵۰۹م)

خط آن نستعلیق روشن ومتقن با جداول رنگین و مذهب است. حواشی آن تزئینات‌گلدار وشاخسار دارد (ن)

۱- بنام میرعلی قطعات مخطوطه و کتب زیاد دیـده شده ، و چندنفر خطاط بدین نام بوده‌اند (ح)

(۲۵۲۲) ۶ـ حالنامهٔ عارفی[1] یا مثنوی گوی و چوگان:

کلکسیون حبیب گنج در کتابخانهٔ یونیورستی علی گر. به نستعلیق خوش در ۹۲۶ ق ۱۵۱۹ م در هرات نوشته شده و در آخر آنست :

«کتبه العبد الفقیر علی الحسینی الکاتب ... فی اوایل شهر ربیع الاول سنه ست و عشرین و تسعمائه بمدینة هراة»

این نسخه نوشته‌ها و مهرهای بسا از رجال تیموریهٔ هند دارد مانند:

کتابهٔ عصر اورنگ زیب در فتح گلکنده غره ذیحجه سال ۳۱ جلوس. و امضای قابل خان خانه‌زاد پادشاه عالمگیر ۱۰۹۷ ق (۱۶۸۵ م)

(۲۵۲۳) ۷ـ حالنامه عارفی :

میرعلی چندین نسخهٔ این کتابرا نوشته[2] که نسخهٔ دیگر خطی آن در بانکی پور است (نمبر ۱۷۲ ورق ۲۵) که بر کاغذ خوب به نستعلیق بسیار خوش و جلی با نقوش رنگین . و جداول مذهب نوشته شده و عناوین آن برزمینهٔ مذهب گلدار است .

(۲۵۲۴) ۸ ــ بوستان سعدی :

رضا لایبریری رامپور (نمبر ۴۰۷۰) بخط میرعلی در سنه ۹۲۷ ق ۱۵۲۰ م در هرات . که نقاشیها و تصاویر مکتب هرات نیز دارد و خط آن نستعلیق خوش با جداول و حواشی مذهب رنگین است .

(۲۵۲۵) ۹ ــ یوسف زلیخاء جامی:

این نسخهٔ بسیارجالب دررمضان ۹۳۰ ق ۱۵۲۳ م بخط میرعلی

۱ــ عارفی شاعر عصر شاهرخ متوفا ۸۵۳ ق ۱۴۴۸ م است .

۲ــ یك نسخهٔ دیگرهمین کتاب بخط میرعلی در هرات ۹۲۹ ق ۱۵۲۲ م در کتابخانهٔ جهانگیر بود که آنرا M.L.CARLIER به پاریس برد .

است که در آخر آن چنین نوشته : «علی ید العبد الضعیف میرعلی فی اواخر رمضان سنه ثلاثین و تسعمائه بمدینة هرات»

نسخه به نستعلیق زیبا بسیار منقش و مزین است ، حواشی و جداول مذهب رنگین دارد و نمبر آن در کتابخانهٔ بانکی‌پور (۱۹۶) است و فهرست‌نگار این کتابخانه مینویسد که این همان نسخهٔ خطیست که در مآثرجهانگیری (ورق ۳۳ الف) چنین مذکور است :

« روز دوشنبه دوم محرم سنه هزار و نوزده . . . درین روز یوسف زلیخا بخط ملامیرعلی مصور و مذهب که هزار مهر قیمت داشت و سپه‌سالارخان خانان بطریق پیشکش ارسال داشته بود معروض گردید.»

(۲۵۲۶) ۱۰ـ مطلع الانوار امیرخسرو :

نستعلیق جلی میرعلی با حواشی مزین رنگین که بر ورق ۱۵۰ب، ۱۵۱ الف ، ۱۵۲ ب ، ۱۵۳ الف ، تصاویر صفحه کامل دارد .

خاتمهٔ آن : «تمت علی ید اضعف الکاتبین و اقل العباد السلطانی میرعلی الکاتب السلطانی الاعدل الاعظم الاکرم معزالسلطنه ... عبدالعزیز بهادر... فی اواسط شعبان المعظم سنه سبع و اربعین و تسعمائه بدار الفاخرة بخارا ، باهتمام سلطان میرك کتابدار»

در کتابخانهٔ بانکی‌پور پتنه (نمبر ۱۲۹)

(۲۵۲۷) ۱۱ ـ صد پند لقمان :

نمبر ۷۵۶ رضا لایبریری رامپور. در تزئین و نقاشی شبیه مخطوطه نمبر ۲۰۲۴ بانکی‌پور است ، الا اینکه جای نوشتن آن معلوم نیست و فقط امضای میرعلی در ۹۴۵ ق ۱۵۳۸ م دارد. ضمیمهٔ این نسخه سخنان

خواجه عبدالله انصاری بقلم همین میرعلیست .

این نسخه در کتابخانهٔ حکیم همام بوده‌وازو به کتابخانهٔ جهانگیر و شاه جهان و دخترش جهان‌آرابیگم انتقال یافته که خط جهانگیر (۳ محرم سنه ۱۵) وخط شاه جهان (سلخ ربیع‌الاول ۱۰۳۹ ق قیمت هزار روپیه) بران نوشته است .

در ذیحجه سنه ۱۰۴۰ ق ۱۶۳۰ م شاه جهان آنـرا بدخترش جهان‌آرابیگم بخشیده و بخط این بانو نیز مطالبی بران نوشته شده است.

(۲۵۲۸) ۱۲ ـ صد پند لقمان :

کتابخانهٔ بانکی‌پور نمبر ۲۰۲۴ . با همان خصایص و تزئینات وخط خوش نسخهٔ سابق۷ که در بخارا بخط میرعلی در ۹۴۹ق ۱۵۴۲ م به نستعلیق بسیارعالی با جداول مذهب و حواشی‌منقش رنگین ترتیب گردیده است . در آخر آن مینویسد : «تمت هذه‌الرساله ببلدة فاخـره بخارا سنه تسع‌واربعین‌وتسعمائه ، کتبه‌العبدالمذنب علی‌الکاتب.»

(۲۵۲۹) ۱۳ ـ مجموعهٔ نفیسه :

بانکی‌پور نمبر ۱۰۸۹ مجموعهٔ بسیار نفیس اشعار گزیدهٔ سعدی ، نظامی ، خسرو ، جامی وغیره است که چنین آغاز شده :

ای ذات تو از صفات ما پاك کنه تـو برون ز حـد ادراك

نام‌کاتب بورق ۱۴ و۶۸ علی‌الحسینی و بورق ۴۴ الف علی‌ـ الکاتب نـوشته شده خط آن نستعلیق خیلی عالی و عناوین آن نهایت مزین است . در آغاز کتاب دومنیاتور بامضای رضا ودومنیاتور بی‌امضا در آخر آنست .

این کتاب در ۸ جمادی الثانیه ۱۰۳۷ ق ۱۶۲۷ م داخل کتابخانهٔ

شاه جهان‌گردیده‌و بخط خود این پادشاه نوشته‌یی دارد ، وهم نورجهان بیگم بران نوشته که قیمت آن پانصد روپیه است .

(۲۵۳۰) ۱۴ ــ سبحة‌الابرار جامی :

کتابخانه دیوان صاحب مدراس (هند) بخط خوش نستعلیق که نام میرعلی‌الکاتب در آخر آن نوشته شده و دو ورق ۶۲ ب ۶۵ الف آن مصور است (ن)

-۱۸-۱۵- (۲۵۳۴-۲۵۳۱)

خطوط سلطان محمدبن نورالله :

سلطان محمد نور از شاگردان نامور سلطان علی مشهدی و در خدمت امیرعلی‌شیرنوایی بود که وفاتش درحدود ۹۴۰ق ۱۵۳۳م باشد، این آثارش در هند است :

(۲۵۳۱) ۱۵ــ سبحة‌الابرارجامی : بانکی‌پور نمبر۱۹۱

بخط ظریف نستعلیق با جداول مطلای رنگین دارای عنوان منقش و تزئینات دلکش بورق ۱۴ ب ۱۵ الف ۲۹ الف ۹۷ ب .

درآخرتاریخ کتابت ۱۵ذیقعده ۹۱۳ق ۱۵۰۷م است چنین:

این کتابت که نسخه‌ایست بدیع . . . . . عاقبت محمود
بنده سلطان محمدبن نور در چه ماه وچه سال ثبت نمود
پانزده روز رفته از ذی قعد سال هــجرت کتابت مــن بود

(۲۵۳۲) ۱۶ــکلیله‌ودمنه بهرامشاهی : رامپور نمبر ۲۹۸۲ رضا لایبریری. بخط خوش نستعلیق وتزئینات وعناوین مذهب رنگین خیلی

زیاد که سرورقهای آنهم خیلی قشنگ است . تاریخ کتابت ندارد ولی تصاویر و نقاشی آن عالیست .

(۲۵۳۳) ۱۷: دیوان‌حافظ : رضا لایبریری نمبر ۳۲۷۲ رامپور :

بخط بسیارعالی سلطان محمد نور در ۹۳۱ق ۱۵۲۴م به نستعلیق خوش با جداول طلائی و حواشی منقش نوشته شده در آخر آن بین لـوحهٔ نقاشی نوشته: «تمت‌الکتاب بعنایة‌الملك الوهاب فی شهور سنه احدی وثلاثین وتسعمائه، کتبه‌العبد المهجور سلطان محمد نور»

(۲۵۳۴) ۱۸- یك‌قطعه بخط نستعلیق‌عالی بارقم‌سلطان‌محمدنور درموزهٔ باستان‌شناسی دهلی (خ۲۷۷)

-۲۰-۱۹- (۲۵۳۶-۲۵۳۵)

مخطوطات شاه‌محمدالکاتب:

نستعلیق نویس بسیار ماهر است که در خراسان زندگی داشت دو کتاب او درهند است :

(۲۵۳۵) ۱۹: هفت‌اورنگ جامی در۲۸۴ ورق. کتابخانه بانکی‌پور نمبر ۱۸۲. بخط خوش نستعلیق در چهار ستون بین حواشی مطلا ورنگین. دوورق نخست هرهفت‌کتاب آن نقاشی ظریف دارد وعناوین آن بر زمینه مذهب‌گلدار نوشته شده و برورق ۱۶۷ب و۱۹۱دوتصویر دارد .

نوشته خاتمه‌کتاب :

تمت‌الکتاب ... تحریراً فی سلخ رمضان سنه ۹۰۸ شاه محمد‌الکاتب (۱۵۰۲م)

(۲۵۳۶) ۲۰: شاهنامهٔ فردوسی در۵۳۸ورق. نمبر۲ مخطوطات

بانکی پور . نسخهٔ بسیار زیبای شاهنامه با مقدمه بایسنغری است به نستعلیق خوش چهارستونی که نقاشی های رنگین وافر دارد و تزئینات صفحات کامل آن دیدنی و وقایهٔ اصیل آن هم محفوظست .

کتابت آن در آخر بامضای شاه محمدالکاتب است و ۲۷ قطعه تصویر نفیس در بین حواشی دارای شاخسار مطلا دارد.

-۲۱- (۲۵۳۷)

هفت اورنگ جامی بخط محمودبن حسن الهروی:

این خطاط ماهر هراتی مخطوطات نستعلیق دلکش و زیبا دارد که یك نمونهٔ هنر او نسخهٔ هفت اورنگ جامیست (نمبر۱۸۳ بانکی پور) که به نستعلیق روشن درچهارستون باحواشی وجداول مطلا و عناوین منقش نوشته شده ، وآغاز هرکتاب با صفحات مزین وآراسته است.

درخاتمه کتاب نوشته شده که این نسخه را در مدرسهٔ جلالیهٔ هرات درسلخ رمضان ۹۲۸ق ۱۵۲۱م انجام داده است.

-۲۲- (۲۵۳۸)

دیول رانی بخط دوری هروی:

سلطان بایزید بن میر نظام مشهور بهدَوری Dauri ازمردم هرات و شاگرد میرعلی الکاتب بود ، که بهند رفت و بدربار اکبر رسید ولقب کاتب الملك یافت تاریخ وفاتش را ۹۸۶ق ۱۵۷۷م درراه حج نوشته‌اند.

نسخهٔ خطی مثنوی امیرخسرو بنام دیول رانی وخضرخان(نیشنل میوزیم دهلی جدید) بقلم اوست ودر آخر مینویسد :

« الفقیر.. سلطان بایزیدابن میرنظام مشهور به دوری بتاریخ شهر محرم الحرام سنه۹۷۶ق» (۱۵۶۸م)

این مخطوطه دو تصویر بسبك مغولیهٔ هند هم دارد، که یکی ازان درفهرست مشرح موزهٔ ملی هند ۱۹۶۴م طبع شده است.

این نسخه درملك سلیمه سلطان بیگم یکی از ازواج اکبر پادشاه بود و بعدازان به کتابخانهٔ شاه جهان انتقال یافته و اخیراً از کتابخانه کپورتهله بموزهٔ ملی دهلی آورده شده است.

-۲۳-(۲۵۳۹)

یوسف و زلیخای جامی به خط سلطان حسین بن جمشید هروی :

وی باشندهٔ هرات وشاگرد محمد شادیشاه است که این خطاط از شاگردان سلطان محمد خندان بود (تاریخ رشیدی ص ۱۶۵) چون شادیشاه در حدود ۹۵۰ ق زندگی داشت ، سلطان حسین هم بعد ازین زندگی کرده باشد. مخطوطاتش کمیابند ومؤلف ریحان نستعلیق(تألیف ۹۸۹ق) یك نسخهٔ سبحةالابرار جامی را بقلم او ذکرمیکند.

یك نسخهٔ یوسف و زلیخای جامی نمبر ۲/۸۸ یونیورستی علی گر تحریر ۹۶۳ ق ۱۵۵۵م امضای سلطان حسین بن جمشید هروی دارد که آنرا در بخارا نوشته و دران خودرا الغریب‌المهجور خوانده است (ن)

-۲۴-(۲۵۴۰)

دیوان قاسم انوار بخط عبدی نشاپوری :

نامش عبدالله بن حسن نشاپوری و شاگرد میرعلیست که در نستعلیق نویسی شهرت داشت. چون یك قطعهٔ او درسنه ۹۹۶ق ۱۵۸۷م

نوشته شده، بنابرین بعد ازین سال بعمر ۹۰ سالگی مرده باشد[1] (بقول مهدی بیانی ۴۲۴/۱)

یك نسخهٔ خطی دیوان قاسم انـوار (نمبر ۱۷۰ بانکی‌پور) در ۱۳۴ورق به‌نستعلیق روشن عبدی نشاپوری در سلخ رجب سنه ۹۳۳ق ۱۵۲۶م نوشته شده که جداول مطلا وسرورق مزین دارد (ن)

-۲۵-(۲۵۴۱)

رسایل سعدی بخط میرمحمد باقرهروی :

باقر فرزند هنرمند میرعلی‌الکاتب سابق‌الذکر است که بهندرفت و بدربار اکبر پذیرفته شد . وی روش نستعلیق نویسی بسیار ماهرانـهٔ پدر خود را بنحوی تقلید میکرد ، که بین مخطوطات پدر و پسر فرق کردن مشکل است وابـوالفضل درآیین اکبری بشهرت و مهارت او اشارت مینماید (ترجمهٔ انگلیسی ص۱۰۳)

درکتابخانهٔ بانکـی‌پور مخطوطـهٔ نمبر۹۳ «شش رسالهٔ سعدی» محفوظست که درخاتمهٔ آن‌نوشته‌اند: کتبه میرعلی‌الکاتب ۹۴۴ق ۱۵۳۷م ولی این صحیح نیست زیرا شاه جهان مغولی هند درآخرآن بقلم‌خود نوشته :

« حرره شهاب‌الدین محمد صاحب‌قران ثانی شاه جهان ، خط باقر پسرملاعلیست، نام اورا تراشیده ، نام پدر نوشته‌اند »

۱ـ یك نفرعبدی‌قلندرکاتب درمجالس‌النفایس (ص۱۴۸) مذکوراست که شاید غیر ازین شخص باشد، زیرا مجالس در ۸۹۶ ق ۱۴۹۰م پیش از عبدی نشاپوری تألیف شده .

این نسخه درسنه ۱۰۱۹ق ۱۶۱۰م به کتابخانه فرزند عبدالرحیم خان خانان رفته و بعد ازان بـه کتابخانه محی الدین عالمگیر بود کـه نوشته‌های این رجال بران است.

نستعلیق ایـن نسخه خیلی دلکش و زیباست ، جـداول رنگین طلائی وحواشی منقش بالوحهٔ نقاشی آغاز کتاب دارد ، درسنه ۹۸۶ق ۱۵۷۷م درادی‌پور عرض دیده شده است (ن)

-۲۹-۲۶- (۲۵۴۵-۲۵۴۲)

مخطوطات محمدحسین کشمیری[1]:

وی شاگرد میرعلی الکاتب بـود (مرآةالعالم ص ۵۲ و مناقب هنروران ص۵۰۵) که بدربار اکبر پیوست ولقب « زرین‌قلم » یافت و بعدازان جهانگیر اورا به «عنبرین قلم» ملقب ساخت ، وفاتش ۱۰۲۰ق ۱۶۱۰م است. مخطوطات فراوان از خامهٔ او دیده میشودکه ازانجمله است:

(۲۵۴۲) ۲۶: دیوان میرحسن ۳۰۰ صفحه (نمبر۱۳۲ بانکی‌پور) که برای کتابخانهٔ شیخ فرید بکـهری[2] بقلم محمدحسین کشمیری در سنه ۱۰۱۰ق ۱۶۰۱م به نستعلیق روشن با حـواشی مذّهب نوشته شده است.

(۲۵۴۳) ۲۷: خسرو وشیرین از میرزاجعفربیگ ۶۳ ورق (نمبر

۱ــ دنبالهٔ هنرخطاطی هرات درهند است .

۲ــ وی یکی ازسالاران درباراکبر بودکه جهانگیراورا لقب‌مرتضی خان داد ودرسنه ۱۰۲۰ق ۱۶۱۰م بمرد .

۲۷۴ بانکی‌پور) که تاریخ کتابت ندارد وبخط خوش نستعلیق باجداول مطلا وحواشی رنگین منقش نوشته شده است.

(۲۵۴۴) ۲۸ : منتخبات فارسی : ازآثار نظم و نثر نویسندگان نامدار زبان فارسی (نمبر ۱۰۹۰ بانکی‌پور) کـه بهترین نمونهٔ خطاطی محمد حسین شمرده میشود وچندین بار امضای او دارد و تاریخ کتابت آن سنه ۱۰۰۰ه ۱۵۹۱م است.

دومنیاتور بقلم فرخ وسنکر نقاشان هند وچندین تصویرهم‌دارد، خط آن نستعلیق جلی در حواشی مطلای گلدار است (ن)

(۲۵۴۵) ۲۹: هفت بندکاشی با تزئین و تـذهیب و بهترین خط نستعلیق در کتابخانهٔ علی گرهند.

-۳۴-۳۰-(۲۵۵۰-۲۵۴۶)-

مخطوطات محمودشهابی هروی

(ادامهٔ مدرسهٔ‌هنری‌هرات): محمودبن‌اسحاق شهابی ازشاگردان سربرآوردهٔ میرعلی‌الکاتب درهند بود ازآثار اوست:

(۲۵۴۶) ۳۰: دیوان کامران (ورق ۳۴ نمبر ۲۳۷ بانکی‌پور) که نسخهٔ واحدهٔ اشعارفارسی وترکی این شاهزاده پسربابر است ودرآخر چنین نوشته «علی یدالعبدالضعیف محمودبن اسحاق‌الشهابی الهروی»

برین کتاب خطوط جهانگیر در ۱۰۳۵ق ۱۶۲۵م و شاه جهان و تحویلی شیخ فیضی در ذیحجه ۹۹۰ ق ۱۵۸۱ م و مهرهای سالهای ۹۸۴-۹۸۷-۹۹۰-۹۹۲ق هم دیده میشود.

(۲۵۴۷) ۳۱ : مناجات عبدالله انصاری (۲۰ ورق نـمبر ۲۰۶۷ بانکی‌پور) تحریر نستعلیق جلی محمودبن اسحاق‌شهابی درسنه ۹۴۴ق ۱۵۳۷م.

(۲۵۴۸) ۳۲: نفحات الانس جامی (نمبر ۲۲۸۱ رامپور) بخط خوش وعالی نستعلیق همین محمود هروی بتاریخ ۹۹۳ق ۱۵۸۴م.

(۲۵۴۹) ۳۳ : خمسهٔ امیرخسرو (نمبر ۴۱۰۲ رامپور) نسخهٔ بسیارمزین ومنقش ومصور است عمل وخط همین محمود که تصاویر ادامهٔ سبك هراتست ، که در آخر امضای خطاط در سنه ۹۷۷ق ۱۵۶۹م موجود ونمونهٔ بهترین نستعلیق نویسی است.

(۲۵۵۰) ۳۴ : (موزیم الورهند) یك نسخهٔ مصور بوستان سعدیست با نستعلیق ممتاز محمود شهابی در سنه ۹۴۴ق ۱۵۳۷م که دارای ده مجلس مصور سبك مغولیهٔ هند است.

-۳۵- (۲۵۵۱)

نفحات جامی بخط عبدالمؤمن مزاری :

قراریکه نوائی درمجالس النفایس مینویسد : وی شاعر ورزیده وخطاط ماهری بود که مزاری تخلص داشت وبر مزار مولاناعبدالرحمن جامی در هـرات میزیست از آثار خطی او یك نسخهٔ نفحات الانس جامیست که در کتابخانهٔ بانکی پور به نمبر ۱۷۸۰ موجود است.

این نسخه به نستعلیق گزیده و عالی و حواشی منقش رنگین و عناوین مزین نوشته شده ودرآخر آنست:

«کتب العبدالمذنب المتواری عبدالمومن المزاری ۹۳۲ق» ۱۵۲۵م (ن)

-۳۶-(۲۵۵۲)

سبحة الابرار بخط کمال:

خطاطی بدین نام درقرن دهم وجود داشت که دکتربیانی دربارهٔ

اومینویسد: «چندین قطعه ازخطوط میرعلی هروی را دیده‌ام، که وی بریده ویا اگر اصل خط به سفیداب یا زر نوشته شده بود، آنرا تحریر کرده است» (خوشنویسان ۱/۵۹۰)

بدین نحو کمال با میرعلی محشور بوده و نسخهٔ خطی نمبر ۱۹۲ بانکی‌پور که سبحة‌الابرار جامیست درسنه ۹۲۷ق ۱۵۲۰م بقلم اوست.

نستعلیق این مخطوطه بسیار زیبا و حــواشی آن منقش رنگین است (ن)

-۳۷-(۲۵۵۳)

سبحة‌الابرار بخط خلیل‌بن درویش:

ذکر این خطاط درتذکره‌ها نیامده، ولی دکتربیانی قطعات‌خط اورا دارای تاریخ ۹۶۶ و۹۷۸ و۹۶۸ق دیده است.

نسخهٔ خطی سبحة‌الابرار جامی (نمبر ۱۹۴ بانکـی‌پور) بقلم همین خلیل‌بن درویش محمدالجامی در۹۸۰ق ۱۵۷۲م است، که خط آن نستعلیق نفیس با حواشی مطلا و رنگین است (ن)

-۳۸-(۲۵۵۴)

تمرنامه بخط محمدالکاتب (بن علاءالدین):[۱]

ازقصبهٔ رزه RAZA باخرز مربوط هرات‌است که نستعلیق‌نویس ماهربود و درسنه ۹۹۲ق ۱۵۸۳م تیمورنامهٔ هاتفی را درشهر بلخ نوشت (کتابخانهٔ علی‌گر) که نستعلیق‌خوش وحواشی‌مجدول مطلاو نقاشی‌های

۱ــ رك: نمبر۴۸ وایران وفرانسه.

دلکش زیبا دارد ودر آخر آن نوشته :

«فی تـاریخ شهر رجب‌المرجب سنه ۹۹۲ ق کتبه العبدالمذنب محمدالکاتب رزه عن ولایت باخرز... ببلدة فاخره بلخ صورت تحریر یافت» (ن)

-۴۱-۳۹- (۲۵۵۷-۲۵۵۵)

خط عبدالرحیم‌الهروی (عنبرین‌قلم):

(۲۵۵۵) ۳۹- وی درهرات پرورده شد وبعدازان به‌هند رفت و درانجا هنر مکتب هـرات را رواج داد ، ازآثار هنر او نسخهٔ مصور انـوار سهیلی است در ۲۳۹ ورق بـه نستعلیق بسیار زیبا کـه در سنه ۱۰۰۵ق ۱۵۹۶م درلاهور نوشته‌شده ودرقلعه بهاون‌بهارت یونیورستی بنارس محفوظست و۲۷مجلس تصویرمدرسهٔ هنری دورهٔ اکبری دارد بقلم بساون وجگناته وفرخ‌چیله و دهیوانداس و موکوند و مسکین و مهیش وسنواله ومنوهر وشنکر و لچهمن و مادهو و میشندن‌داس واننداس که هنروران عصر اکبر درهندند (ن)

(۲۵۵۶-۲۵۵۷) ۴۰-۴۱- چهل‌مجلس علاالدوله سمنانی؟ به‌خط او با رقم عبدالرحیم روشن‌قلم ۱۰۲۰ق ۱۶۱۰م درموزهٔ باستان شناسی دهلی . و یك قطعه نستعلیق خوش او با رقم عبدالرحیم عنبرین‌قلم در همین موزه .

-۴۲- (۲۵۵۸)

خط شاه خلیل‌الله باخرزی :

وی خطاط دربار ابراهیم عادل‌شاه ثانی دربیجاپور(هندجنوبی(

بود، که بریاست یك گروه سفارتی بدربار شاه‌عباس صفوی فرستاده‌شد. چون وی ازمردم رزهٔ باخرز خراسان وحافظ سنن مدرسهٔ هنرهرات و مخصوصاً میرعلی‌الکاتب است ، بنابرین ذکر یك اثر خامهٔ او درینجا کرده میشود:

نورس: شاه خلیل یك‌نسخهٔ کتاب نورس ابراهیم عادلشاه را در سنهٔ (۱۰۲۷ق ۱۶۱۷م) بخط بسیار عالی نستعلیق نوشته بود ، که فقط یازده ورق این نسخه اخیراً درحیدرآباد دکن بدست‌آمد و برای موزهٔ ملی هند دهلی جدید خریده شد، که دریادنامهٔ ذاکرطبع دهلی۱۹۶۸ م معرفی شده است (ن)

میرخلیل‌الله شاه از سادات عراق عجم بود که در بیجاپور دکن به استادی خط شهرت داشت وقتی وی ازطرف ابراهیم عادل‌شاه‌ثانی (۹۸۸-۱۰۳۷ق ۱۵۸۰-۱۶۲۸م) بسفارت دربار ایران‌رفت، دربارهٔ او گفته شد :

خورشید عراق از دکن می‌آید — کان لعل بکان خویشتن می‌آید
سردفتر جمله خوشنویسان‌جهان — یعنی که خلیل بت‌شکن می‌آید

وی درنوشتن نورس خطاب «پادشاه قلم» یافت :

شاه عالی نسب خلیل‌الله — چون مسخر نمود ملك قلم
پیش استاد و پیر ابراهیم — پادشاهی ستاده خیل وحشم
شاه عادل که از نی خامه — ستد از دست خصم تیغ‌وعلم
از سیاهی کلك گلگونش — روسپید است دودمان قلم
اوستادی که گشت از دانش — در حریم هنر چنان محرم
کز صریر قلم تولد ساخت — گریه برخاست از زبان قلم

قطعه‌یی برد از پی تعلیم یافت زان قطعه خسرو اعظم
که بفرمان او قلم گردید شه ورا خواند «پادشاه قلم»
سال تاریخ این خجسته خطاب
شاه گـردید بادشاه قلم ۱۰۲۷ق
(صحیفهٔ خوشنویسان ۱۰۳)

-۴۳-(۲۵۵۹)

بیاض اشعار شهزادگان تیموری هرات (نمبر۱۰۹۱ بانکی‌پور)

نسخهٔ نهایت نفیس و زیبای نستعلیق‌عالی و نقاشی‌ها وتذهیب‌های دلکش و سرلوحهٔ مزین دوصفحه‌ییست مشتمل بـر انتخاب اشعار شعرای بزرگ فارسی و شهزادگان تیموری مانند سلطان حسین میرزا، بدیع‌الزمان میرزا، محسن میرزا ابن بایسنقرمیرزا، محمدحسین‌میرزا، مؤمن‌میرزا، غریب‌میرزا وامیرعلی‌شیرنوایی.

این نسخه درهند بوده و درسنه ۱۰۱۴ق داخل کتابخانه‌جهانگیر پادشاه شد. و این مطلب بخط شهزاده خرم‌بن جهانگیر بـران نوشته است (ن)

-۴۴-(۲۵۶۰)

دیوان حافظ کتابخانهٔ هرات:

نمبر۱۵۱ بانکی‌پور. این نسخهٔ نهایت نفیس و تـاریخی بقلم نستعلیق بسیار دلکش وپخته قرن نهم مدرسهٔ هرات است که نام کاتب وتاریخ ندارد، ولی وقتی درهرات درکتابخانهٔ سلطان حسین بایقرابود

و بروروق آخر آن نـوشته شده «سلطان حسین بای قـرا ۶ شعبان سنه۱۸ تحویل سهیل شد» بعد ازین نسخه را بهند آورده‌اند و نزد همایون پسر بابر بود، که شب دوشنبه ذی‌الحجه ۹۶۲ق ۱۵۵۴م بدان تفاول کرده و این مطلب را بـران نوشته است . همچنین در محرم ۱۰۲۳ق ۱۶۱۳م جهانگیر از تفاول خود بران مطالبی را تحریر کرده و معلومست که در ملك پادشاهان مغولیهٔ هند بوده است (ن)

-۴۵-(۲۵۶۱)

تاریخ خاندان تیموریه :

نمبر ۵۵۱ بانکی‌پور. کتاب مصور نهایت گرانبها درتاریخ تیمور و اخلاف او در ماوراءالنهر وهرات و هند تا سال ۲۲ سلطنت اکبر که بخط شاه جهان بران نوشته شده :

«این تاریخ که مشتملست بر مجمل احـوال حضرت صاحبقران گیتی‌ستان و اولاد امجاد آن حضرت وسوانح ایام حضرت عرش آشیانی تاسال بیست ودوم درعهد دولت شاه‌بابا تصنیف شده ، حرره‌شاه‌جهان بادشاه‌بن جهانگیر بادشاه‌بن اکبر بادشاه»

این نسخه بقلم بسا ازمصوران ونقاشان دربار اکبر مصور گردیده و۱۱۲ منیاتور بسیارعالی مزین دارد، که متأسفانـه نامهای مصوران را درحین جلدبندی آن بریده‌اند.

این کتاب مستقیماً بـه مکتب هنری هـرات متعلق نیست ، ولـی موضوع وهم تصاویر آن ربطی قوی با تاریخ ایـن سرزمین دارد وهم سبك مصوری و نقاشی وابسته با بقایای روایات هنری تیموریان هرات

است که برخی ازهنرمندان آنرا با بر با خود بهندآورده بود.

یك تصویر رنگین آن بـرسالنمای ۱۹۶۱ و دیگری بـرتقویم ۱۹۶۷ م از طرف شرکت تمباکوی هند چاپ شده است (ن)

-۴۶-(۲۵۶۲)

دیوان کمال خجندی :

نمبر ۱۹۳ بانکی پـور . مخطوطـهٔ بسیار زیبای دیـوان کمال شاعر خجند (متوفا حدود ۷۹۲ ق) است که در سنه ۸۸۶ ق ۱۴۸۰ م بخط خیلی‌خوش نستعلیق با حواشی‌جداول مطلا نوشته شده‌وسرعنوان آن دو صفحهٔ منقش مزین است .

در آغازهرغزل یا قطعه یا رباعی‌این دیوان ، یك‌بیت امیر شاهی شاعر متوفا در ۸۵۷ ق ۱۴۵۲ م بخط طلا نوشته است ، خط و کار آن بمدرسهٔ هندی هرات میماند (ن)

-۴۷-(۲۵۶۳)

مجالس‌العشاق بخط احمد شیرازی

بانکی‌پور نمبر۶۶۳: مخطوطهٔ‌گرانبهای مجالس‌العشاق (منسوب) به سلطان حسین بایقرا بن منصور پادشاه هراتست‌که بخط بسیارخوش نستعلیق با حـواشی مطلا و منقش رنگین نوشته شده و سرلوحهٔ بسیار زیبای آراسته دو صفحه‌یی دارد کـه مهارت آرایش‌گـر و نقاش آن ظاهر است .

این نسخه ۳۲ مجلس تصویر بسیار نفیس سبك هرات دارد ، و

مهرها و عرض‌دیدهای زیاد بوروق اول آن دیده می‌شود و تاریخ کتابت نسخه معلوم نیست اما امضای خطاط احمدالحافظ الشیرازی دارد (ن)

-۴۸-(۲۵۶۴)

کلیات سعدی به نستعلیق جمال کافی :

در کتابخانهٔ حبیب گنج علی‌گر ۴۸/۹ .

این نسخه بخط قدیم نستعلیق جمال کافی کاتب در سنه ۸۱۴ ق ۱۴۱۱ م است (که مقدمهٔ مکتب هنر تیموریان باشد) (ن)

-۴۹-(۲۵۶۵)

خمسهٔ امیرخسرو بخط سمره :

نسخهٔ قدیم و گرانبها در دیوان صاحب مدراس . شاید نوشتهٔ اواخر قرن ۸ یا آغاز قرن ۹ باشد بقلم سمره بن علی ، که مدتی در کتابخانهٔ ابراهیم عادل شاه بود و براوراق اول آن نوشته‌ها و مهرهای ابراهیم عادل شاه وعلی‌عادلشاه و غیره دیده میشود و آخر کتاب چنین است : «حرره العبدالضعیف سمره بن علی» (ن) (مربوط به مکتب هنر تیموریان)

-۵۰-(۲۵۶۶)

خمسهٔ امیرخسرو در رامپور :

نمبر ۴۱۰۱ کتابخانهٔ رامپور بخط بسیار زیبای نستعلیق تحریر ۸۵۵ ق ۱۴۵۰م که نه تصویرهم دارد (ن) (مربوط مکتب عصرتیموریان)

-۵۱-(۲۵۶۷)

خمسه امیرخسرو بخط حسین شیرازی :

نمبر ۸۹۱ ، ۵۵۱۴/۵۱ نوشتهٔ حسین عبدالله درشیراز ، ذیحجه ۸۶۳ق بخط نستعلیق‌خوب دارای۱۷تصویر (مربوط‌مکتب‌هنر تیموریان)

-۵۲-(۲۵۶۸)

خمسهٔ امیرخسرو :

در موزهٔ ملی هند نمبر ۵۱۲/۵۵ . تحریـر ربیع‌الاول ۸۶۵ ق ۱۴۶۰ م مصور و بخط بسیار خوش نستعلیق (عصر تیموریان)

-۵۳-(۲۵۶۹)

خمسهٔ خسرو در بانکی‌پور :

نمبر ۳۸ . تحریر ۳ رجب ۸۸۳ ق ۱۴۷۸ م نستعلیق خـوش با ۱۷ مجلس تصویر .

برین کتاب نوشته شده که وقتی‌در کتابخانهٔ قطب شاه ومهرهای عنایت‌الله شاه جهانی‌وعبدالرشید دیلمی‌هم دارد (عصر تیموریان) (ن)

-۵۴-(۲۵۷۰)

خمسهٔ خسرو درعلی‌گر :

نمبر ۴۴/۵ که درسنه ۹۶۳ ق به نستعلیق نفیس با هفت مجلس تصویر(همه درهفت پیکر) نوشته شده است (بقایای هنرتیموریه) (ن)

-۵۵-(۲۵۷۱)

شاهنامهٔ رامپور بخط محمود تستری (رك : ترکیه)

نمبر۳۹۰۹ رضا لایبریری رامپور به نستعلیق بسیارنفیس محمود-

ابن محمدالتستری در ابرقوه بتاریخ ۶رمضان ۸۴۰ق۱۴۳۶ م با تصاویر (عصر تیموریه)

-۵۶-(۲۵۷۲)

شاهنامهٔ میوزیم ملی هند بخط محمود تستری :

نمبر ۵۴/۶۰ نوشته محمود بن محمد بـرای خواجه نورالدین محمد بخط بسیار عالی نستعلیق در ۸۳۴ ق ۱۴۳۰ م با ۹۰ قطعه نقاشی (عصر تیموریه) (ن)

-۵۸-۵۷- (۲۵۷۴-۲۵۷۳)

شاهنامهٔ بانکی‌پور بخط مرشد شیرازی :

نمبر ۱ ، بقلم نستعلیق نفیس و روشن مرشدالکاتب‌الشیرازی در ۱۷ رمضان ۹۴۲ ق ۱۵۴۵ م با ۲۳ تصویر .

این نسخه را علی مردان خان به شاه جهان پیشکش کرده وهمین کاتب یك نسخهٔ‌مختارنامه (بانکی‌پورنمبر۵۰۴) را هم به نستعلیق عالی در ۶ شعبان ۹۴۶ ق نوشته است (ادامهٔ هنر تیموریه) (ن)

-۵۹-(۲۵۷۵)

سه مثنوی عاصی :

رضا لایبریری رامپور نمبر ۴۱۳۳ و ۳۴ و ۳۵ .

این مجموعهٔ سه مثنوی شاعریست متخلص به عاصی :

اول : منطق‌الریاحین سرودهٔ ۸۳۰ ق ۱۴۲۶ م .

دوم : عارف و معروف سرودهٔ همین سال .

سوم: ناظر و منظور سرودهٔ ۸۳۳ ق ۱۴۲۹ م.

نسخهٔ رامپور به نستعلیق زیبا مرقومست که یکی تاریخ ۸۳۰ ق دارد وهم مصور است (مقدمهٔ هنر تیموریه)

-۶۰- (۲۵۷۶)

دیوان حافظ خط عبدالرحمن الکاتب:

نستعلیق نویس ماهراست، وی یك نسخهٔ دیوان حافظ را درسنه ۹۷۴ ق ۱۵۶۶ م به نستعلیق عالی نوشته (نمبر۱/۱۲۴ کتابخانهٔ علی - گرهند) که حواشی مجدول مطلا و منقش و سه تصویر دارد (کهادامهٔ هنر تیموریه‌است) براوراق منضمهٔ پشتی کتاب تاریخ ۹۹۶ ق ۱۵۸۷م هم دیده میشود و نشانهٔ کتابخانهٔ شاه جهان هم بران ثبت است. پروفیسورك، الف نظامی آنرا درمجلهٔ فکرونظرجولای ۱۹۶۱م معرفی کرده است (ن)

-۶۲-۶۱- (۲۵۷۹ -۲۵۷۷)

مجموعهٔ اشعار:

این مجموعه دارای ۴۶۲ ورق بخط نستعلیق کهنه دارای سه کتابست:

(۲۵۷۷) ۶۱- از ورق ۱ تا ۴۶۲ متن کتاب کلیله و دمنه.

(۲۵۷۸) ۶۲- « « ۱ تا ۲۷۲ حاشیه، مثنوی منطق‌الطیر.

(۲۵۷۹) ۶۳- « « ۲۷۳ تا ۴۶۲ حاشیه، دیوان حافظ.

تمام این مجموعه که اکنون در کتابخانهٔ آصفیهٔ حیدرآباد دکن

است بیك قلم قوی نوشته شده که جداول وحواشی مطلا و تزئینات گل و برگ دارد.

نام کاتب و مسکن او نوشته نشده و بروورق ۴۶۲ آخر کتاب مرقومست که ختم کتابت آن روز سه‌شنبه ۱۳ ربیع‌الاول سنه ۸۱۸ ق ۱۴۱۴م بود.

حصهٔ کلیله و دمنهٔ این کتابرا درسنه ۱۹۴۶ م درحیدر آباد دکن فکسیمیلی محدود کرده‌اند. درمجلهٔ علوم‌اسلامیه دسمبر ۱۹۶۰م معرفی شده است (ن) (از اوائل مکتب هنری تیموریه است)

- ۶۴ - (۲۵۸۰)

مجموعهٔ حافظ وسعدی بخط محمدبن مسعود:

این نسخه مرکب از دیوان حافظ در متن و بوستان سعدی بر حاشیه است که درمجموعهٔ شخصی خاندان سبزپوش کور کهپور (هند) بود و نام کاتب آن محمدبن مسعود (؟) است که درسنهٔ ۸۲۴ق ۱۴۲۰م به نستعلیق روشن کهنه نگارش یافته است (ن) (از اوائل مکتب هنری تیموریه)

- ۶۵ - (۲۵۸۱)

خط الغ بیگ:

درسالار جنگ موزیم حیدر آباد یك نسخهٔ خطی بخط خوش وعالی نسخ و رقاع از زیج جدید سلطانی در ۲۰۲ ورق محفوظست که درآخر آن چنین نوشته شده:

«کتبه و رقمه الغ بیگ بن شاه رخ بن تیمور گورکان فی سنه ضمح» که ۸۰۰+۴۰+۸=۸۴۸ق ۱۴۴۴ م باشد.

این کتاب عنوان بسیار مجالل مجدول مطلا و منقش هم دارد، که از هنر نقاشی و تذهیب و تزئین همان اوائل مکتب هنری تیموریان نمایندگی میکند. اگرچه در نسبت این نسخه بخط خود الغ بیگ سخنهاست، ولی بذات خود همین نسخهٔ درخطاطی و تذهیب و نقاشی از ایام آغاز مکتب هنری تیموریان شمرده میشود، اگر بخط خودالغ بیگ هم نباشد (ن)

-۶۶- (۲۵۸۲)

مرقع اشعار ترکی:

در کتابخانه م، الف علی گریو نیورستی مرقعی از اشعار ترکی به قطع ۱۵×۱۲ موجود است که وقتی درتصرف سلاطین خراسان و هرات بود وازآنجا بهند برده شد. خط این نسخه نستعلیق بسیارعالی و تزئین وپیرایش آن هم درنهایت مهارتست. برین نسخه که نمونهٔ هنر مکتب هراتست چنین نوشته‌اند:

«پنجم آذر سنه ۱ داخل کتابخانهٔ این نیازمند درگاه الهی شد. حرره نورالدین جهانگیر ۱۰۱۴ بن اکبر پادشاه»

شخصی دیگر بران نوشته:

«این مرقع بعد انتقال ازسلاطین خراسان و هرات درکتبخانهٔ شاهان هندوستان رسید، چنانچه دستخط نوراندین جهانگیر پادشاه ازان نشان می‌دهد... ماه شوال ۱۱۵۲ ق» (ن)

- ۶۷ - (۲۵۸۳)

درج الدرر بخط مولانا معین هروی:

نمبر ۴۴/۹۹ مجموعهٔ فرنگی محل یونیورستی علی گر. نسخهٔ واحدهٔ تالیف امیر سیداصیل الدیـن عبدالله بن عبدالـرحمن حسینی (متوفا ۸۸۳ ق) در هراتست که بقلم یك نفرمولف دیگر مولانا معین‌ـ الدین هروی مشهور به معین مسکین (متوفا ۹۰۷ ق در هـرات) درسنه ۸۸۹ ق ۱۴۸۳م ۲۲ سال بعداز تألیف نوشته شده است که بخط خوب نسخ و نستعلیق باشد.

تألیف این کتاب درقبة الاسلام هرات ازصفر ۸۶۳ ق تا حـدود (۸۶۷ ق) ادامه داشته ونوشتن آن در ذیحجه ۸۸۹ق خاتمه یافته ویکی از مؤلفان و مرقومات عصر تیموریه هراتست که در هند درکتابخانـهٔ عالمگیر بوده است (ن)

- ۶۸ - (۲۵۸۴)

تفسیر مواهب علیه:

نمبر ۱۱۲۶ بانکـی پـور. نسخهٔ بسیار آراسته و زیبای تفسیر حسینی ملاحسین واعظ کاشفی هروی که درسنه ۹۴۱ق ۱۵۳۴م ازطرف جلال‌الدین محمدبن محمدالجامی بمزارجدش احمد زنده پیل(متوفا ۵۳۶ ق) وقف گردیده و به خط نسخ عالی و زیبای خفـی است کـه جداول و حواشی مطـلا و سرلوحه و عنوان های منقش آراسته‌یـی دارد (ن)

-۶۹- (۲۵۸۵)

کنزالعبادفی شرح اوراد بخط نظام:

شارح علی بن‌احمد الغوری از باشندگان کره (هند) و از خدام مولانا رکن‌الدین است که اقوال شیخ بهاء الدین را شرح کرده و نسخهٔ خطی آن درمجموعهٔ فرنگی محل کتابخانهٔ یونیورستی علی‌گـر نمبر ۱۰۶/۳۹۵ م، الف محفوظست که در مدرسهٔ شاهرخیه هـرات درسنه ۸۹۵ق ۱۴۸۹ م در۳۵۲ ورق بخط نظام‌بن حسین نوشته شده ودرآخر آن مینویسد:

«قداتفق الفراغ من کتابة هذا الکتاب وقت الظهرلیوم الثلثاء- السابع عشر من ربیع‌الثانی سنه خمس وتسعین وثمانمائةفی‌المدرسة- المیمونة الشاهرخیه ببلدة هرات ... علی یدالعبد ... نظام بن حسین- بن نجیب ...»

-۷۰- (۲۵۸۶)

نفحات الانس جامی بخط میرماه

مجموعهٔ حبیب گنج کتابخانهٔ علی‌گریـونیورستی نمبر ۴۵/۲۲ نسخهٔ نستعلیق بسیار خوب باحواشی جداول طلایی است که بخط میر ماه خطاط دربلخ نوشته شده (۱۰۰۶ ق ۱۵۹۷ م) و ایـن‌کاتب برادر- زادهٔ میرکلنگی یکـی از هفت شاگرد میرعلـی هـرویست. درآخـر کتابست:

«بخط‌میرماه ابن میرعرب برادر زادهٔ میرکلنکی‌کاتب است... فی‌اواخر شهرذی الحجه بتاریخ ۱۰۰۶ فی‌قبة‌الاسلام بلخ»

- ۷۱ - (۲۵۸۷)

بهارستان جامی:

نمبر ۸۱/۹۸۱ الف، س کتابخانهٔ یونیورستی علی‌گـر، کـه در ۹ ذی‌حجه سنه ۸۹۵ ق ۱۴۸۹ م در زمان حیات مـولانا جامـی سه سال بعد از تألیف کتاب بخـط خـوش نستعلیق نوشته شده (غالباً در هرات)

- ۷۲ - (۲۵۸۸)

مذکر احباب بخط میرك:

تکملهٔ مجالس النفایس امیرعلی شیرنوائی از بهاءالـدین حسن نثاری بخاری درسنه ۹۷۴ ق ۱۵۶۶ م است و یـك مخطـوطهٔ آن در مجموعهٔ‌حبیب گنج کتابخانهٔ یونیورستی‌علی‌گر(نمبر۱/۵۱)محفوظست که در سنه (۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م) در سمرقند بخط خـوش میرك خطـاط نوشته شده است.

خط این‌میرك شباهتی باخصایص خطی‌نسخهٔ دیوان حافظ نمبر ۱۵۲ بانکی‌پور دارد کـه درسنه (۹۷۱ ق ۱۵۶۳ م) نـوشته شده است (دنبالهٔ هنرتیموریه)

- ۷۳ - (۲۵۸۹)

روضة المحبین بقلم میرك:

نمبر ۹۸۸ موزهٔ سالار جنگ حیدرآباد دکن بقلم میرك کتابدار که در سنه (۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م) برای کتابخانهٔ سلطان عبدالعـزیز خـان

بخارا کتابت و تصویر و نقاشی شده است و این همان سلطان میرك است که میرعلی هروی او را در مخطوطهٔ مطلع الانوار مرقـومـه ۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م نامبرده است (دنبالهٔ هنر تیموریه)

- ۷۴ - (۲۵۹۰)

لوایح جامی بخط محمد محسن هروی (رك: ایران، ترکیه، افغانستان)

نمبر ۷۹/۲۱ مجموعهٔ حبیب گنج یونیورستی علی گر، نسخـهٔ خطی بسیار نفیس آراسته ومصور باحواشی و جداول مطلا وکاغذ لك زرافشان بقلم خطاط ماهر هرات محمدمحسن الهروی درسنه ۱۰۰۲ق ۱۵۹۳م که‌در۱۰۹۶ق۱۶۸۴م بکتابخانهٔ اورنگ زیب رسیده و بعداز ان هم در کتابخانه‌های شاهان‌هندبوده است (دنبالهٔ هنر تیموریه)

- ۷۵ - (۲۵۹۱)

تفسیر سورهٔ یوسف ازجامی بخط مهربانو:

نسخهٔ بسیارگرانبهای نمبر ۲۷۲/۵۰ موزهٔ ملی دهلی جدیدکـه بخط جلی نستعلیق عالی باجداول وحواشی مطلا و رنگین منقش‌بدست مهربانو بیگم دختر عمرشیخ میرزا و مریـد مولانا جامی نـوشته شده و درخاتمه کتاب ناصر میرزا (برادر بابر) چنین نوشته است:

«تمام شد تفسیر سورهٔ یوسف من رشحات عین‌الحیات حضرت قدوة العرفا مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی ... از دست مریدهٔ بـا اخلاص و سعیدهٔ بااختصاص عظمت الاماره مفخرالجلاله مهربانو بیگم پورهٔ حضرت اعظم السلطان عمرشیخ میرزا بهادر... وتصحیح‌فرمودهٔ حضرت مصنف سلمه‌الله‌تعالی فی‌پنجم‌محرم الحرام سنه اربع وسبعین

وثمانمانهٔ العبد ناصر مرزا غازی»[۱]

از خاتمهٔ مذکور که بخط ناصر میرزا در۸۷۴ ق ۱۴۶۹ م است پدید می‌آید که نسخهٔ معتبر بوده و در خانوادهٔ پادشاهان تیموری تهیه شده است. مهربانو بیگم خواهرهنرمند وخطاط بابررا هم از روی‌این مخطوطهٔ نفیس می‌شناسیم.

-۷۷-۷۶- (۲۵۹۳ - ۲۵۹۲)

خمسهٔ جامی و نظامی:

بقلم محمدبن علاء الدین باخرزی که ذکـرش درنمبر ۳۸ هـم گذشت. خمسهٔ جـامی بـه نستعلیق خـوش ایـن خطاط درسنه ۹۷۲ ق ۱۵۶۲ نوشته شده (کتابخانهٔ رضای رامپور نمبر ۴۱۵۶)

اما خمسهٔ نظامی مکتوبهٔ او که درهند پیش سیدظهور پتنه است نسخهٔ ممتاز مصور باتزئینات فراوان وخط بسیار خوب نستعلیق است که درآخر آن مینویسد:

«کتبه‌العبد المذنب محمدبن علاءالدین رزه بولایت باخرز در قریهٔ رزه صورت وتحریـر یافت.» (رك: ایران، ترکیه)

- ۷۸ - (۲۵۹۴)

بوستان سعدی عمل حاجی محمود وخط شهسوار:

نسخهٔ گرانبهای مصور بوستان است درموزهٔ ملی دهلی جـدیـد (نمبر ۴/۶.۴۸)که در هندوستان در ۹۰۸ ق ۱۵۰۲ م بقلـم شهسوار

۱- این ناصر میرزا برادرکوچك بابر ومهربانو بیگم خواهر اوست.

برای سلطان ناصر شاه بن غیاث شاه بن‌محمود شاه خلجی نوشته شده و ۴۳ تصویرعمل مصور محمود دارد، که از پروردگان مدرسهٔ هنر هراتست.

این نسخه در اواخر ذیقعده ۱۰۰۱ ق ۱۵۹۲ م درایام محاصرهٔ احمدنگر پیش عبدالرحیم خان خانان رسیده و بخط او نوشته‌یی دارد و اثر نایابیست که اثر مدرسهٔ هنر هرات را درهند در همان عصر نمایندگی میکند.

- ۷۹ - (۲۵۹۵)

شاهنامه بخط محمدبن احمد:

ملك سید ظهور درپتنهٔ هند، که نسخهٔ مصور زیبا وتزئین شده دارای آرایش‌های فراوان‌است بقلم‌محمدبن حاجی اسفندیارالخشمری در۲۰ رجب ۸۶۹ ق ۱۴۶۴م که برای امیر رستم بن سالار بن محمد نوشته واین‌کاتب به «تارکش بند» شهرت داشت. تصاویر و خط آن با مدرسهٔ‌هنری هرات ربط ومعاصرت دارد.

- ۸۰ - (۲۵۹۶)

بیاض همام:

درموزهٔ پتیالهٔ هنداست که منتخباتی‌ازشعرای‌مشهورمانندعطار، مولوی،خواجو،سلمان، عراقی، نظامی، ابن‌یمین درمتن وحاشیه دارد. خط آن نستعلیق بسیار خوش با جداول مطلا وحواشی منقش رنگین‌و تزئینات فراوان است بقلم همام المنشی المرشدی درسنه ۸۴۹ ق

۱۴۴۵ م.

این نسخه بموجب یاد داشتی که بقلم عبدالرحیم بن بیرم خان خانان دارد، بتاریخ ۹۹۳ق ۱۵۸۴ م در احمدآباد بطریق پیشکش از گووه باو فرستاده شده بود، ومواهیر وعرض دیدهای رجال دربار هند دارد.

- ۸۱ - (۲۵۹۷)

یك قطعه بقلم کتابت خوش بارقم شاه محمود نیشابوری درموزهٔ باستانشناسی دهلی (خ۳۰۴)

- ۸۲ - (۲۵۹۸)

دیوان حافظ کتابخانه رامپورهند، بخط کمال نوربخشی نشابوری درسنه ۹۲۹ ق ۱۵۲۲ م (خ ۵۹۰) (رك: ترکیه)

- ۸۳ - (۲۵۹۹)

یك قطعه خط خوش محمد امین سمرقندی از کاتبان قرن ۱۰-۱۱ه (کتابخانه رامپور) (خ ۶۴۷)

- ۸۴ - (۲۶۰۰)

یك صفحهٔ بیاض بختاورخان کاتب محمدامین مشهدی ۱۰۸۲ق ۱۶۷۱م موزهٔ باستان شناسی دهلی (خ ۶۵۱)

-۸۶-۸۵- (۲۶۰۲ - ۲۶۰۱)

خمسهٔ نظامی: موزهٔ باستان شناسی دهلی با رقم: شیخ محمد بن

فخرالدین احمد الکاتب السلطانی الهروی ۲۲ رمضان ۹۳۳ ق ۱۵۲۶م که یك نسخهٔ جام جم‌اوحدی برقـم «محمد بن فخـرالدین احمد سنه ۹۱۷ ق ۱۵۱۱ م او درکتابخـانـهٔ رامپور هند است (خ ۸۰۵) (رك : ایران ـ ترکیه)

ـ ۸۷ ـ (۲۶۰۳)

یك قطعه از یك مرقع کتابخانهٔ سرکاری رامپور بـا رقـم «کتبه محمد معصوم» (رك : ترکیه) (خ ۸۳۸)

ـ ۸۸ ـ (۲۶۰۴)

قران السعدین موزهٔ باستانشناسی دهلی بخط محمد یوسف کابلی (متوفا درسورت گجرات ۹۷۰ ق ۱۵۶۲) (خ ۸۶۳)

ـ ۸۹ ـ (۲۶۰۵)

قرآن بخط بایسنغر میرزا:

در لتن لایبریری علی‌گر (هند)شعبهٔ نمایش مخطوطات (صحیفهٔ خوش نویسان ۹۲)

یوگوسلاوی

(۲۶۰۶)

دیوان جامی بخط علی جامی:

درکتابخانهٔ اکادیمی شرقی یوگوسلاوی، به نستعلیق خفی شیوهٔ سلطان محمد نور بقلم غیاث الدین علی‌الجامی اواسط ربیع‌الاخر سنه ۹۳۷ق ۱۵۳۰م که یك نسخهٔ تیمور نامه هاتفی تحریر ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م درکتابخانهٔ مجلس تهران هم بقلم اوست (خ ۴۵۰)

متفرقات

(۲۶۰۷)

کلیات سعدی کار بهزاد و محمود مذهب وخط مرشد:

از نسخ خطی ناشر کتب شرقی در المان اتـوها را سوویتتر: در مجالس تصویر این مخطوطه یکی عمل بهزاد و دو دیگر از محمـود مصور وسومی از محمود مذهب است که در آخر رقم «مرشد الـکاتب مشهور عطار الشیرازی» بتاریخ ۹۳۲ ق (۱۵۲۵ م) دارد.

(فهرست مطبوع ناشر مذکور ۱۹۶۹ م)

(۲۶۰۸)

دیوان جامی خط برهان هروی:

به نستعلیق برهان هروی درسلخ ربیع الاول ۹۳۱ ق (۱۵۲۴ م) نوشته شده (نسخه خطی شماره ۱۲ کتابخانه یـونیورستی توبینگن ـ المان)

(۲۶۰۹)

بهارستان جامی:

کار محمود مـذهب در ۹۵۸ ق ۱۵۵۱ م . در کلکسیون ۱، دی لاری A. DE Lorey.

(۲۶۱۰)

دیوان حافظ بخط حمامی:

درمجموعهٔ شخصی زاندر ZANDER بارقم «محمد الشیرازی-المشهور به حمامی» درسنه ۹۵۰ ق (۱۵۴۳م) (خ ۸۱۵)

(۲۶۱۱)

بوستان سعدی‌کار محمود مذهب:

درسنه ۹۶۳ ق ۱۵۵۶ برای احمد خان شیبانی نوشته و پیراسته شده منیاتورهای متعدد بامضای محمود مذهب دارد (سروی ۱۸۷۱)

(۲۶۱۲)

دیوان نوائی

نوشته سنه ۹۳۳ ق ۱۵۲۶م منسوب به سلطان محمد شاگردبهزاد درمکتب‌تبریز (سروی ۱۸۷۷)

(۲۶۱۳)

کارهای شیخ محمد از مکتب هرات:

نسخهٔ خطی سنه ۸۸۸ ق ۸۸۹ ق ۱۴۸۴ م بقلم خـطاط و نقاش شیخ محمد فخرالدین احمد ازمکتب هراتست.

وتصویر یك شهزاده کار همین هنرمند در کلکسیون م ،کوچلین M. Koechlin بود (سروی ۱۸۷۸)

(۲۶۱۴)

گلستان کار بهزاد:

درمجموعۀ روتهشیلد، که در آخر امضای جهانگیر پادشاه هند دارد، وتصاویر آن کار بهزاد است (هنر و مردم ۱۴۳ سنه ۱۳۵۳ ش)

(۲۶۱۵)

گلستان مصور بخط حکیم رکنا:

درمجموعۀ چستر بیتی انگلستان. مشتمل بر ۹ تصویر و ۱۲۰ ورق ۱۲ سطری. که در آگره به نستعلیق بسیار عالی نوشته شده و از متفرعات هنرهرات درهند است ودر آخرچنین رقم دارد: «ماه جمادی-الاول سال‌هزار و سی وهشت (۱۰۳۸ ق» درآگره بقلم این حقیررکن-الدین مشهور به‌حکیم رکنا پایان یافت ...» این نسخه درسنه ۱۸۱۰م بوسیله سرجان ملکم انگلیس درکرمانشاه ازیك شهزاده زند خریداری و به انگلستان برده شده است.

شاه جهان پادشاه هندوستان برین کتاب بخط و امضای خود نوشته که آنرا برسبیل تحفه وارمغان بجهت اعلیحضرت پادشاه ممالك انگلستان بتاریخ ۱۷ صفر ۱۰۴۸ ق ارسال نموده بود.

این شاه انگلستان چارلز اول بود، و کتاب هم تا مدت دو صد سال درخزانۀ شاهی انگلستان باقی ماند و بعدازان جارج چهارم پادشاه

انگلیس آنرا درسنه ۱۸۲۶م به فتحعلی‌شاه قاجار هدیه فرستاد ، وبران نوشته‌اند، که درماه جمادی‌الثانیه ۱۲۴۲ق داخل کتابخانه همایونی شد. بعدازین این کتاب درشعبان ۱۲۹۵ق به کتابخانه بهمن میرزا ابن شهزاده عباس‌میرزای قاجار داخل‌شد وهمین مطلب را هم بران نوشته‌اند .

تصاویر این‌نسخه امضای نقاش ندارد، ولی ازکارهای دورهٔاول شاه جهانست که اثرنقاشی ومصوری مکاتب متفرع ازهنرهرات وایران دران نمایانست و دران وقت درآگره مصورانی وجود داشتند که از عهد اکبری برآداب و رسوم هنروری ایرانی تربیه شده بودند، واین تصاویرمعرف نیکوی تأثیرات هنری ایران برهنداست. چهره‌کشی‌های اشخاص کاملاً خراسانی و البسه هم مانند پوشاکهای درباریان تیموریانست. وکمی هم اثرهندی دران بنظرمی‌آید.

(۲۶۱۶)

بوستان مصور بخط حکیم رکنا:

این بوستان اکنون در موزهٔ بریتانیاست، که به نستعلیق بسیار زیبای نیم‌جلی همین حکیم‌رکن‌الدین مسعود پسرنظام‌الدین‌علی کاشانی در۲۶ربیع‌الاول ۱۰۳۹ق درآگره نوشته شده وقطع آن ۱۵ × ۱۲اینچ است که ده‌مجلس مصور کار مکتب هند متفرع ازهنر هرات دارد ، و حواشی آن رنگین منقش ومذهب است.

خصایص خطی و هنری این نسخه عیناً مانند همان مخطوطهٔ گلستان سابق است که با همین کتاب یکجا بوسیله سر جان مالکم از ایران به‌موزهٔ بریتانیا سپرده شده است .

(۲۶۱۷)

شاهنامهٔ دیموت یا شهکار مکتب تبریز قبیل هرات:

چون‌این کتاب نفیس‌را نخستین‌بار دیموت Demotte هنرشناس معرفی کرد ، بنام او شهرت یافت و از شاهکارهای هنر ایـران شمرده می‌شود ،که اکنون تصاویر آن میان چند مـوزهٔ معروف متروپولیتن نیویارك و لوور فرانسه وفیت ویلیم کیمبریج متفرق است ،کـه جمله ۵۵مجلس منیاتور نفیس‌باشد وازسوابق‌هنرهراتست،که بین سال۸۰۲-۸۱۲ق ۱۳۹۹-۱۴۰۹م بقلم مولاناشمس‌الدین تبریزی ساخته‌شده‌است که اثر آن بعدتر درهنرهرات بنظرمی‌آید وکتابت‌آن به‌نستعلیق‌خوش ۷۴۰ق ۱۳۳۹م است.

رنگهای معدنی روشن و گرم دران استعمال شده و چهره کشی تصاویر آن هم ایرانیست درکتاب سروی هنر ایران لوحهٔ ۸۵۱ مصور رنگین ازین نسخه است‌که دران شاه با تاج‌کوچك ولباس‌آسمانگون خیره بـر کـرسی زرین نشسته و درباریانش هـم البسه زرد و سرخ و آسمانگون‌وگلابی دارند و کلاههای رنگین‌گنبدین دارای جیغه‌کوچك پوشیده‌اند.

زمینه آبـی و آسمان طـلاییست . ابنیه مانند آثار هنر هـرات زیبائی فوق‌العاده ندارند، نقاشی‌گل و برگ درین‌منظر کم است.

منظر دیگـری ازیـن شاهنامه در هنرهای زیبای عـرب و ایران (شکل۱۰۱) طبع شده که رنگین است و رزم اسکندر را بـا کرکدن دارد کشیده‌اند.

کرکدن شکل گوسپند کوهی با یك شاخ دراز بسیار تیز دارد و پردار است . چهره کشی اسکندر و لشکریان سوارش ایرانیست که کلاههای آهنین برسردارند . اسکندر که ریش کوتاه و قیافت مهیب دلاورانه دارد سوار است و برین کرکدن به شمشیر حمله آورده که کرکدن شاخ دراز خود را در شکم اسپ اسکندر فرو برده و وضع حمله وجنگ دارد .

(۲۶۱۸)

گلچین اشعار فارسی :

مخطوطهٔ موزهٔ هنراسلامی ترك در استانبول.

این مجموعه خط خوبی ندارد ، ودر سنه ۸۰۱ق ۱۳۹۹م نوشته شده که از آثار قبیل هنر هرات درهنر شیراز شمرده می‌شود و در آخر آن منظر باغی کشیده که درنهایت نفاست است . درختان سرو وغیره با شگوفه و برگ و گل بر زمینه سبزه زار و جوی روان و حوضی که مرغابی‌ها دران شنامی کنند، ومرغانی که برشاخسار درختان نشسته‌اند، منظری دلکش و نظرنواز است.

رنگهای اصیل معدنی دران بکار رفته و رنگ آب جوی و حوض سیاهست، که همین رنگ آمیزی بعدها درمکتب هنر هرات نیز پیروی شده است . این منظر دلکش درکتاب هنرهای زیبای عرب و ایران با رنگهای اصلی طبع شده (شکل۱۰۹) وقبلاً در سروی‌هنرایران‌بر لوحهٔ ۸۵۶سیاه چاپ شده بود، که نقاشی آنرا شبیه کارهای عبدالحی مصور شمرده‌اند .

(۲۶۱۹)

گرشاسپ‌نامهٔ اسدی طوسی:

مخطوطهٔ موزهٔ برتانیا (۲۵۴×۱۶۵م) بخط‌خفی نستعلیق‌خوب محمدبن سعیدبن سعدالحافظ‌القاری درماه صفر ۸۰۰ق اکتوبر ۱۳۹۷م که عناوین زرین و جداول طلا دارد، و صفحهٔ اول آن (لوحه ۹۴۱ سروی هنر ایـران) نقاشی زیبا با دورهٔ تشعیر و گل‌کاری ریزه و هم ترنج‌های مدور و مستطیل پرنقش و نگار دارد، که تناسب و تناظر تام دران مراعات شده و بین این ترنجها تشعیرلطیف ریـزه‌کاریست، ولی بکارهای متوازن و بسیارظریف کتاب‌آرائی مکتب هرات نمیرسد، ونه شیوهٔ خط ولطافت‌آن مزه وزیبائی نستعلیق‌نویسان مابعد مکتب هرات دارد.

از تصاویر این نسخهٔ مکتب شیرازکـه پیشرو هنر هرات بود، دومجلس منیاتور بـر۸۵۷ سروی هنرایران چاپ سیاه شده کـه چهره کشی والبسه ومناظرآن کاملا ایرانیست، کشیدن کوههای اسفنجی و درختان کوهی و خود و سپر و سلاح سواران جنگی و استیفای لوازم بزم و رزم درین تصاویر بنظرمی آید، ولی نوعی از خشونت و اندکی توازن هم دران مشهود است‌که بعداً در مکتب هرات‌آنرا بظرافت تام درآورده‌اند.

(۲۶۲۰)

منیاتور صورت یك شهزاده

در مجموعهٔ ل ،کارتیه فرانسه. مربوط بمکتب تبریز در اوائل

قرن ۱۶ م.

چهره کشی این شهزاده روی بیضوی غبغب دار مکتب تبریـز ولباس وی پیراهن بنفش گلدار وقبای سرخ باگلهای زرد است. که بالای دوش او برپارچه سیاه گل کاری وخطوط اسلیمی سپید دارد. کلاه اوهم بهمین رنگ وسلیقه نقاشی شده و دورا دور این قطعهٔ تصویر به نستعلیق متوسط قصیده یی نوشته اند، که امضانـدارد (لـوحه ۹۰۲ سروی هنر ایران)

(۲۶۲۱)

خسمهٔ نظامی کار مظفرعلی (؟)

مالک کنونی این نسخه معلوم نیست ، از لوحهٔ ۹۰۴ سروی هنر معلوم می‌شود که به مکتب تبریز دراواسط قرن ۱۶م تعلق دارد، وشاید کارمظفرعلی باشد .

حواشی صفحات آن نقوش گل کاری لطیف ریزه کاری دارد، و خود این لوحه ازلحاظ منظر نگاری وآرایش باغ و بنا وهند سیّت و موزونی ابنیه و چهره کشی ولباس آرایی به‌کارهای ثقه مکتب هـرات شبیه وخط آن نستعلیق عالی خفی زیبا و بامزه است.

(۲۶۲۶-۲۶۲۲)

پنج قطعه منیاتور کار میر سیدعلی:

درمجموعهٔ ل،کارتیه فرانسه . مربوط مکتب تبریز، در حـدود

۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م.

۱ـ یك منظرچادر نشینی وحیات قبیلوی عربی (لوحهٔ۹۰۸ الف سروی هنر)

۲ـ منظرشب دریك‌شهر با بازار ومسجد و دکانهای میوه‌فروشان (لوحهٔ ۹۰۸ ب سروی هنر)

۳ـ استقبال مهمان در زیر خیمه (لوحهٔ ۹۰۹ الف سروی هنر)

۴ـ بزم یك شهزاده صفوی (لوحهٔ ۹۰۹ ب سروی هنر)

این هرچار قطعه دارای خصائص هنری شاگردان مکتب بهزاد (دنبالهٔ مکتب هرات) درمدرسهٔ هنری تبریز است.

۵ـ شکار درکوهستان: که شهسواران دریك صخره زار وسیع به تاخت‌وتازشکارحیوانات مشغولند. و رقم«عمل میرسید علی مصور» دارد درحدود ۹۶۳ ق ۱۵۵۵م. این تابلو درملك خانم E.E. Meugens بود و درنمایش لندن نمره ۶۳۱ داشت (لوحه ۹۱۳ سروی هنر)

(۴۶۲۷)

اژدر پیچان کار عنایت:

یك‌قطعه منیاتور بارقم «آقا عنایت الله اصفهانی» ازمدرسهٔ هنر تبریز (؟) در اواسط قرن ۱۶ م، که اژدر خطرناك مهیب قوی هیکلی بر دوریك درخت کهن سال چنار پیچیده است.

این قطعهٔ مصور درملك Sir Cecil Harcourt Smith بود، که درنمایشگاه هنر لندن نمره ۶۵۳ داشت (لوحهٔ ۹۱۴ الف سروی هنر)

(۲۶۲۸)

دو تابلو کار محمدی:

۱ـ از آثار مجموعه کورکیان نیویارك. کارسیاه قلم منسوب به استاد محمدی ازمکتب تبریز(؟) که درقرن ۱۶ م تصویـر شده و دران یك بیشه پراز جانوران وطیور امثال شیر، پلنگ، گرگ، شغال، آهو، خرس، بوزینه، گربه پلنگ وغیره دیده می‌شود (لوحهٔ ۹۱۴ب سروی هنر ایران)

۲ـ یك صفحه کامل مصور با رنگ خفیف و چهره کشی روی بیضوی ومنظر جنگل وگوسپندان چـرنده وغیره از مکتب تبریز وکار محمدی درنصف آخر قرن ۱۶م، که در مجموعهٔ فلیپ‌هافر بود (لوحهٔ ۹۱۶ سروی هنر)

(۲۶۲۹)

پری ساقی کار شاه قلی

درفریر گالری هنرهای زیبا (امریکا) پری خوش چهره با تاج و جیغه و بالهای عظیم کـه صراحـی در دست چپ و ساتگینی در دست راست دارد وتصویرخفیف رنگ مکتب تبریزدراواسط قرن ۱۶م‌است که رقم «عمل شاه قلی» دارد.

(۲۶۳۰)

خضرخان و دولرانی امیرخسرو:

کار ونوشتهٔ هرات، درتوپقاپوسرای استانبول، به‌نستعلیق عالی.

(۲۶۳۱)

دیوان حسن سنجری دهلوی:

در توپقاپوسرای استانبول. به نستعلیق عالی بامجالس مصـور منیاتور مکتب هرات.

(۲۶۳۲)

نقاشی منیاتور بر ابریشم:

کلکسیون Comtesse de Behague مربوط به هنرهرات درحدود ۸۳۳ق ۱۴۳۰ م بافته و پیراسته شده که برزمینهٔ خاکی رنگ زیردرخت بلند دوجوان خوشروی خوش پوش بطرف راست و دو دختر مهروی با پوشاك زیبا وفاخر بدست چپ ایستاده‌اند.

رنگ آمیزی البسه و نقاشی آن نهایت عالیست وچهره کشی آن هم خراسانی + ماوراءالنهریست. جوانان عمامهٔ ماوراءالنهری دارند، ویك دختر کلاه زیبای مزین کم عرضی پوشیده ودختر دیگر چادرسپید بسر دارد که هردو شانهٔ او را پوشانیده. منظرنگاری این نقش ظریف و رنگ گل وبرگ درخت سرد است. وبرگهای درخت پنجه چنارخیلی پرطراوت و زیبائی نگاشته شده است (لوحهٔ ۸۷۸ سروی هنر ایران)

(۲۶۳۳)

شاهنامهٔ فردوسی:

ملکیت کرکور میناسیان Kirkor Minassian به نستعلیق زیبای

خفی حدود ۸۵۴ ق ۱۴۵۰ م منسوب به مکتب هرات که اکثرخصائص هنری این مکتب دران بنظر می آید.

لوحهٔ ۸۸۱ سروی هنر ایران ازین نسخه چاپ سیاه خورده که دران جنگ رخش رستم باشیر ژیان تصویر شده ومصور آن درمنظر نگاری رنج برده وچهره انسان وحیوان راکمتر ساخته است. جنگلیست پردرخت وگل و سبزه که یك وجب آن از نبات خالی نیست. زیر درختان کهن سال زیبا رستم برگلیمی مخطط خوابیده که چهرهٔ خراسانی و ریش کوتاه سیاه دارد. وهمدرین جاست که شیرژیانی حمله می آورد و رخش که بسیار زیبا سپید وسیاه بدون یراق کشیده شده بر شیر ژیان می تازد. مصور این اثر نفیس این شعرفردوسی را مجسم ساخته است:

سوی رخش رخشان بیامددمان(شیر) برآتش بجوشید رخش آنزمان
دو دست اندر آورد زد برسرش همان تیز دندان به پشت اندرش
همیزدش بر خاك تا پاره کرد ددی را بدان چاره، بیچاره کرد

(۲۶۳۴)

منتخبات اشعار فارسی:

این جنگ فارسی منقش ومصورخوشخط درسنه ۸۵۳ق ۱۴۴۹م به نستعلیق عالی خفی نوشته وپیراسته شده (۲۱،۵×۷،۵ سانتی) که در مجموعهٔ چستربیتی دوبلن انگلستانست وصفحات آن همه منقش ومزین و مصوراند.

(لوحه ۹۴۴ ب ج د سروی هنر ایران)

(۲۶۳۵)

منتخبات اشعار فارسی خط سلطان محمدنور:

درفریر گالری هنرهای زیبا (امریکا) که درسنه ۹۲۹ ق ۱۵۲۳ م به نستعلیق بسیار عالی خفی نـوشته شده (۲۹،۹×۱۸۸ م) و سرورق آن که نقاشی متناظر بسیار لطیف باگل کاری وترنجها وتزئینات دلکش خیال‌انگیزدارد، درسروی هنر ایران چاپ‌سیاه شده است (لوحه۹۴۸)

(۲۶۳۶)

شاهنامهٔ شاهرخی:

این نسخه که درعصر شاهرخ برای کتابخانهٔ او درهرات نوشته و مصور گردیـده در هند در ملـك راجـهٔ محمود آبـاد قیصر بـاغ لکهنو است.

(۲۶۳۷)

بیاض کپور تله:

در موزهٔ ملـی دهلی‌نو، بخـط سلطان علی مشهدی دارای پنج مجلس منیاتور کار هرات ، که مهر ملکه همایون مادر اکبرهم دارد، و شاه طهماسپ به همایون اهداء کرده واکثر آن منتخبات اشعار شاهـی است: این نسخه از کپورتله هند بموزهٔ دهلی رسیده است.

(۲۶۳۸)

مثنوی نظامی:

برآغاز این نسخه نوشته شده: «برسم کتابخانهٔ سلطان حسین‌ـ

ابوالغازی» به خط عالی نستعلیق و دومنیاتورکار هرات‌دارد. تذهیب و نقاشی آن عالیست. ازخانوادهٔ تیگورکلکته به مـوزهٔ ملی دهلی انتقال یافته است.

(۲۶۳۹)

مثنوی نظامی:

بخط وکار صادقی کتابدار درسنه ۹۱۵ ق ۱۵۰۹ م ترتیب یـافته مذهب ومنقش است درموزهٔ ملی دهلی.

(۲۶۴۰)

شاهنامهٔ فردوسی کار هرات:

جرائد خبردادند که دراوائل سال ۱۳۵۴ش درلیلام آثار باستانی لندن نسخهٔ خطی شاهنامهٔ فـردوسی به چندین ملیون افغانی بفـروش رسید.

این مخطـوطه ۱۴ منیاتـورکار مکتب هـرات در سنه ۱۵۹۹ ق ۱۰۰۸م داشت جزویات خصائص این نسخه نشر نشده و معلومست که به اواخر هنرهرات در اواخر عهد صفویـه تعلق داشته است، و گمان نمیرود که درینوقت چنین هنری درهرات با همان اصالت باستانی خود باقی مانده باشد!

(۲۶۴۱)

منطق‌الطیر عطار مصور هرات

درسنه ۱۳۴۵ ش یك مخوطهٔ مصور خـوشخطی درلندن به ۲۰

هزار پوند فروخته شد که آقای پرونتا از کابل برده بود، این نسخهٔ نفیسه نه منیاتور کار هرات داشت. و غالباً متعلق بود به کتابخانهٔ امرای افغانستان، که دراغتشاش ۱۳۰۸ش بیغما رفت.

(۲۶۴۲)

قرآن عظیم بخط عبدالله طباخ هروی:

این قرآن عظیم ازهرات بکتابخانهٔ عامهٔ کابل آورده شده، که منیاتور وتذهیب آنکار اصیل هرات است و در آغاز دو صفحه متناظر نقاشی نفیس دارد، و هر صفحه به سه نوع خط و قلم نوشته شده ولی در آخر امضای کاتب ندارد، چون وقتی این نسخه درکتابخانهٔ شاهان هندبود، بران نوشته‌اند که خط عبدالله طباخ است، و چون خط آن با نمونه‌های اصیل خطوط طباخ مقابله شد، شباهت تامی‌دارد.

(۲۶۴۳)

حدیقةالسعداء خط میرعلی هروی:

ترجمهٔ ترکی روضةالشهداء کاشفی ازطرف فضولی بغدادیست، که به نستعلیق نیکوی میرعلی هروی در زمان مترجم نوشته شده و ۱۷ قطعه منیاتور روش بهزاد و جداول زرین و شنجرف و زنگار دارد. ۲۵۰ ورق ۱۵ سطری ۵ × ۲۵سانتی.

(کتابخانهٔ قاهره شماره ۵۰۶ فارسی)

(۲۶۴۴)

خاوران نامهٔ مصور

در موزهٔ هنرهای تزیینی ایران شماره ۷۵۷، به نستعلیق خوش سنه ۸۵۴ق و دارای ۱۱۵تصویر با جداول وستون‌بندی‌مصور در۶۴۵

ورق بر کاغذ حنایی.

این کتاب در بیست و دونیم‌هزار بیت در سنه ۸۳۰ق در خراسان سرودهٔ ابن حسام محمد بن حسام‌الدین خوسفی خراسانیست (متوفا ۸۷۵ق) (هنرومردم شماره ۲۰ سال ۱۳۴۳ش طبع تهران)

(۲۶۴۵)

دیوان حافظ خط محمدبن ابراهیم منعم :

به‌نستعلیق خوش در سنه ۸۹۳ق نوشته شده ، عنوانهای زرین دارد، صفحهٔ اول و دوم آن باحاشیه‌سازی وجدول زر ولاجورد نقاشی متناظر است در۴۱۴صفحه ۱۲سطری. که درتیرماه ۱۳۱۳ش ملکی آقای مسعود فرزاد (تهران)بود.

(دانش‌پژوه ، فهرست میکروفلمها ۱۱۴/۲)

فصل پنجم

چند مجموعهٔ هنری

طبع شده

فصل پنجم

چند مجموعهٔ هنری

مکتب هنر تیموریان درهرات و متفرعات آن در بخارا و ایران‌وهند توجه هنرشناسان وخاور شناسان غربی را بخود جلب کرده و ازمدتهاست که بران تحقیقات مینمایند، و کتب مصور زیادی را دران باره بزبانهـای اروپائی نشر کرده‌اند. ولی چند مجموعهٔ نفیس تصاویر و منیاتورهای این مـدرسهٔ هنری و متعلقات آن اخیراً طبع ونشر شده که ازان جملـه است:

(۱)

نگارهای داستانهای علی‌شیر نوائی

(۳۲) صفحه نقاشی و مصوری منتخب از کتب هرات و بخـارا که بهترین نمونهٔ هنرنقش نگاری عهد تیموریان درخـراسان و آسیای میانه ازنیمهٔ دوم قرن ۱۵ تانیمهٔ دوم سده ۱۶ میباشد.

درین جمله نگارهای آثار امیر شیرعلی نوائی بزبان ترکی‌مانند لیلی ومجنون وسبعه سیاره و سد اسکندری و حیرت الابرار وفرهاد و

شیرین و لسان‌الطیر که نسخ خطی آن در بودلیان انگلستان و کتابخانهٔ ملی پاریس ودیگر کتابخانه‌های دنیا محفوظست بهترین کتب باقی ماندهٔ دورهٔ ریعان هنر آسیای میانه است، که بقلم کمال‌الدین بهزاد بزرگترین مصور شرق ومؤسس مدرسهٔ هرات و شاگردانش مانندقاسم علی، دوست محمد، میرك نقاش، محمد مذهب منسوبند.

زیبائی بی‌عدیل این نگارها درظرافت و نفاست‌صورت وروشنی ولطافت رنگ وگوناگونی مضامین وتناسب اجزای نقوش است که متمایل به ریالیزم میباشد، و جمال دوستی هنرمندان مکتب هرات و مقلدان آنرا نمایندگی میکند.

این (۳۲) نمونهٔ نفیس و زیبا را ما در موقعیکه آثار هنری کتابخانه‌های انگلستان و پاریس را معرفی کردیم شرح دادیم.

برسرورق این مجموعه نگارها دو سرلوحهٔ بسیار نفیس رنگین منقش مذهب ازهمین آثارنوائی طبع شده که یك بیت ترکی او را با نستعلیق بسیار عالی و دلکش دربین آن نوشته‌اند.

گل‌کاری ونقاشی این دولوحه برزمینهٔ زنگاری به سپیداب وطلا و الوان سرخ وسبز و زرد و آسمانیست، که ازشهکارهای صنعت وهنر هرات شمرده میشود وشبیه است به‌نقاشی‌های مجلل شاهنامهٔ بایسنغری گلستان تهران. وحدس میتوان زدکه این الواح را هم همان استادان تردست مکتب هرات ساخته باشند (رك: شرح نسخ ایران)

(۲)

دوازده مجلس تقویم ۱۹۶۰م مصر

وزارت ثقافت‌وارشاد جمهوریت‌عربیهٔ متحده تقویم سنه ۱۹۶۰م

را نشر کرده و درهر صفحهٔ آن یکی‌از صفحات نسخ‌خطی مکتب‌هرات که درقاهره است با چاپ رنگین طبع کرده است، که ناشر آن فولد ـ مارکلاین (در بادن بادن) است.

این مجموعه منتخبی است از صفحات مصور نسخ خطـی هنر هرات که درکتابخانه‌های قاهرهٔ مصر محفوظند: این نسخه‌های خطـی هم بعداز سقوط تیموریان هرات به مملکت عثمانیه و بعداز ان به‌مصر که مرکز ثانی ثقافت اسلامی بود انتقال یافته است.

مصوران این نسخ زیبای خطی مکتب هـرات همـان استادان معروف مانند بهزاد وشاگردانش قاسم‌علی و بهرام قلی وتمراز وغیره۔اند، که بعداز انحلال مکتب هرات باتحف ارزشمند هنری به ممالـك مجاور رفتند وسنن هنرهرات را دران دربارها ادامه دادند.

درین ۱۲ مجلس مصوریکه طبع شده شش صفحه فقط از نسخهٔ بوستان سعدی کتابخانهٔ قاهره است که برخی ازان امضای صریح بهزاد هم دارد، وسبك هنری همه به تخلیقات خامهٔ بهزاد می‌ماند، و یقیناً از شهکارهای هنری بحساب می‌آیند.

شرح نسخ خطی قاهره و ۱۲ صفحهٔ مطبوعـهٔ آن تحت عنوان قاهره داده میشود.

(۳)
مجموعهٔ تصاویر آثار جامی[1]
از قرن ۱۵

(1) ×71 Century Miniatures illustrating Manuscript Copies of the Works of Jami from the USSR Collections Moscow 1966

آثار جامی مانند خمسهٔ نظامی و خمسهٔ امیرخسرو دهلوی بنابر محبوبیت خاصی که از حیث ظاهر و معنی داشت ، درمکتب هرات و متفرعات آن مورد توجه خاص هنرمندان قرارگرفت ونسخ زیاد آنرا باخط خوش و تصاویر زیبا و آرایش‌های‌هنری نوشته‌اند، که اکنون در اکثر کتابخانها وموزیم‌ها ومجموعهای شخصی دیده می‌شوند.

از انجمله یك مجموعهٔ تصاویر آثار جامی در سنه ۱۹۶۶ م از مسکو در۹۲ صفحه بزبان روسی‌وانگلیسی بسعی مقدمه اشرفی وبولد-یریوا، وکمال عینی، و س، لینکینا با(۵۵) قطعه تصاویر رنگین عین منیاتورهای تاریخی انتشار یافت که همه به متفرعات و شعب مکتب هرات درمشهد وقزوین و شیراز وتبریز تعلق دارد، و ازنفایس آثار هنری مشرق بشمار می‌آید.

شرح این تصاویر درآثار موجودهٔ اتحاد جماهیر شوروی به شماره‌های ذیل آمده است:

۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۲، ۱۹، ۲۰، ۲۱،

(۴)

یازده صفحهٔ مصور آثار نوائی

درمؤسسهٔ شرق شناسی تاشکند ازبکستان شوروی کتب مصور اشعار امیرعلی شیرنوائی شاعربزرگ زبان ازبکی وسیاست مدارمدبر هرات (۱۴۴۱-۱۵۰۱ م) موجود است و هم نسخ خطی این آثار در کتابخانهٔ عامهٔ آن‌شهر است که درسنه ۱۹۶۸م یازده صفحهٔ مصور ذیل‌از

ان به قطع پست‌کارد درمسکو باطبع رنگین عیناً طبع شده است:

۱ـ دیوان نوایی (ترکی) نوشته هـرات در اواخـر قرن ۱۵ م در کتابخانهٔ موسسهٔ شرق شناسی تاشکند. مخطوطه ۱۹۹۵. خـط نستعلیق متوسط. تصاویر آن به‌کار متوسط بخارا شبیه است.

۲ـ خمسهٔ نوایی (ترکی) خط نستعلیق خفی عالـی . در کتابخانـه عامهٔ تاشکند. نسخهٔ خطی نمره ۵۵۹. تصاویر این نسخه بـکار متوسط مکتب هرات می‌ماند. صفحات مجنون درصحرا، وشاه نشسته برتخت که‌درآئینه می‌بیند،و دوتن کارگردرحین کار و یك منظر میدان جنگ آن طبع شده وشاید ازکارهای مکتب هرات وشاگردان بهزاد باشد.

۳ـ دیوان ترکی نوایی: درنصف اول قرن ۱۶ م درهرات تـرتیب یافته. مخطوطهٔ۷۴۶۳ موسسهٔ شرق شناسی تـاشکند. خـط آن نستعلیق خوب خفی و نقاشی وتزئین و تصاویر و رنگ آمیزی آن به‌کارهای نفیس‌مدرسهٔ هرات می‌ماند. وپنج صفحهٔ‌آن‌درین مجموعهٔ مصور طبع شده:

اول: یك صفحهٔ منقش گل‌کاری مجدول رنگین و مطـلا. دوم: چندسوار جوان شاه شکاری باالباسهای فاخر واسپان زیبای قوی هیکل. سوم: موکب شاهی بادوتن شاطر. چهارم: شاه برتخت نشسته دربزم سرود وانارخوری. پنجم : میدان چوگان بازی و ترکتازی سواران.

۴ـ دیوان ترکی نوایی: مخطوطه نمره۲۱۹۷ مؤسسه شرق‌شناسی

تاشکند. کارهرات درقرن۱۶. ازیك‌صفحه‌دارای سرلوحه‌رسالهٔ مسدس که نهایت منقش و مزین است و باطلای ناب بر زمینه زنگاری گل‌کاری رنگین کرده‌اند ظاهر است که از نسخ خوب کارهراتست وبا نستعلیق عالی خفی نوشته شده است.

(۵)

منیاتورهای

قرن ۱۴ تا ۱۷ م

کتابیست در(۵۰) صفحه مقدمه از نشرات اکادیمی‌علوم شوروی طبع مسکو ۱۹۶۸ بزبان روسی که (۷۸) قطعه تصاویرسیاه و رنگین از نسخ‌خطی مکتب هرات‌دارد.

درمقدمهٔ روسی این‌کتاب نفیس، نویسندگان دانشمند آن او، اکیموشکین و ا، ایوانوف، شرحی مفیدومستند باحواله بمدارك‌شرقی و غربی (مطبوع و نامطبوع) برپیدایش هنر ایران وآسیای میانه و خراسان ومکاتب معروف این هنر ورجال وهنرمندان وهنر پروران این سرزمین باچگونگی خصایص هنری نوشته‌اند.

در(۴۶) ورق‌دیگراین کتاب که برکاغذ نفیس‌هنری لك‌طبع‌شده تصاویری ازشهکارهای هنری انتخاب‌کرده و درنهایت نفاست که نمونهٔ بهترین طباعت امروزه خواهد بود، با رنگهای سیاه، یارنگهای اصلی آن چاپ‌کرده‌اند، که آغاز آن از دوتصویر سیاه مناظرجنگی‌شاهنامهٔ مکتب شیراز ۷۳۳ق ۱۳۳۳م است ونهایت آن‌به شهکارهای رضاعباسی وحدود ۱۱۰۹ق ۱۶۹۸م میرسد.

درین مجموعهٔ نفیس کـه نشرآن برای پـژوهندگان تاریـخ هنر نهایت مغتنم است برخی ازتصاویر بمکتب هرات و متفرعات آن تعلق دارد، که درسطور ذیل شرح داده می‌شود:

۱ـ یـك صفحه مصور از نسخهٔ خمسهٔ نظـامی مکتوب ۸۳۵ ق ۱۴۳۱م لنین‌گراد و،پ ۱۰۰۰ هرمیتاج (نمره ۱۰ عنوان اتحادجماهیر شوروی درین کتاب) منظری از لیلاومجنون(۸،۱×۱۶،۴سانتی لوحه ۳) درگلستان پرگل زیر درختان سربفلك کشیده خرما و سروهای بلند در دامنهٔ کوهی که قله آنرا بخطوط زنجیری سیاه تحدیدکرده‌اند لیلی نشسته و مجنون برقلهٔ این کوه با مویهای سیاه ژولیده و چهـرهٔ جـوان بی‌ریش‌دارای پیراهن سپید وتنبان سیاه ایستاده واز دور به‌لیلی نگاهی مشتاقـانه دارد. پختگی نقاشی و گل‌کاری و چهره سازی آن استادانـه است.

۲ـ ازخمسهٔ نظامی سابق‌الذکر منظرشکار بهرام‌گور (۱۲،۱× ۱۶،۸ سانتی لوحه ۴) که ازحدود صفحه مکتوبه‌بدست چپ بیننده به حاشیه‌رفته‌وبهردوطرف، یمین ویسار منظریست مقطوع که وسعت‌صحنهٔ شکار را به‌تصور می‌آورد، در دامنه‌کوهی که قله‌های سیاهی‌احاطه شده و درختان‌کوهی و بـر شاخسار آن پرندگانی دیده می‌شوند ، سواری تاجدار باچهره وریش مغولی وچشمان‌گربه‌ئی تیر وکمانی دردست و کیش پرتیر درکمردارد، با عبائی‌که آستین‌کوتاه آن تا ساعـد میرسد براسپ سیاه تازنده آهوئی را تعقیب میکند و از بالای قله‌های کـوه، خانم مهروی موی بریده بربط نواز براسپ سپید سوار، درحالتی‌بنظر می‌آیدکه بطرف بهرام می‌بیند وفقط نصف تنه اسپش ازماورای کـوه

نمایانست ، دو سوار عمامه‌دار سیاه‌پوش هم در خط دست راست دامنه کوه نیمه مقطوع‌اند که ادامهٔ منظررا نمایندگی میکنند . تناسب و تزئین منظر و حالت روحی شکاری و آهوی دونده ودیگر اشخاص این منظر در نهایت استادی تصویر شده است .

۳- از شاهنامهٔ فردوسی تحریر ۸۴۹ ق ۱۴۴۵ م هرمیتاج (رك : ۵۴ اتحاد جماهیرشوروی) چهارمنظرگرفته شده که درمنظراول کیخسرو وفرنگیس براسپ‌ها سوارجیحون را عبور مینمایند (لوحه۵)

دوم اسکندر با خود و لباس جنگی براسپی سیاه سوار است و با درخت عجیب که برگها و گلهای بزرگ و هم پیوسته به شاخهای آن سرهای انسان و فیل و اشتر و آهو و گوزن و اسپ دارد حرف میزند (لوحه ۶)

سوم : دیواکوان با قیافت مهیب و انیاب برامدهٔ فیلی وسرگاو- آسا رستم را برداشته و بدریا پرتاب میکند ، امواج کنار دریا ونهنگی در داخل آب مواج بنظر می‌آید (لوحه ۷)

چهارم : خسروو شیرین برقالینی نشسته‌اند و باربد ایستاده طنبور مینوازد (لوحه۸)

درین چهار منظر ریزه‌کاری مکتب هرات و مهارت هنرمند دیده نمی‌شود . در منظرچهارم خسرو مانند طفلی وشیرین مثل دختر نابالغی کشیده شده ودرمنظرسوم‌امواج کناردریا شکل‌گلهای نبات‌کرم دارد که به موج‌دریا نمی‌ماند. تناسب بدن‌انسان با اسپها کمتر است وگل‌های‌آن برگهای بسیار فراخ و قامتی به تناسب قد درختان دارد و ازان پدید می‌آید که درین هنر ، خصایص ممتاز هنری ، مکتب هرات‌اثر فراوان

نداشت .

۴- از خمسهٔ نظامی مورخ ۸۸۴ ق ۱۴۷۹ م (رك : شماره (۵۵) اتحاد جماهیرشوروی) لنین‌گراد دومجلس ذیل طبع شده :

اول: یك‌صفحه خسروو‌شیرین(۵، ۱۰ × ۱۰سانتی‌لوحه۹) کوهیست دارای درختان‌و آسمان ابر آلود ، براست‌وچپ منظره مقطوع وبنا برین دوام دارست ، در کوه‌سواری تاجدار جوان نیکو روی با لباس فاخر براسپی ابلق سوار است و با نگاه پراشتیاق می‌بیند ، از ورای کوه سروگردن اسپ و نیمه بدن سوار نمایانست . در دامنهٔ‌کوه تالابیست با آب موج داد و در بین آن شیرین دختری زیبا با مویهای دراز سیاه و بدن سپید عریان که لنگی گلدار سیاه در بر دارد درحالت آبتنی دیده می‌شود .

دوم: دیدارخسرووشیرین(۵، ۱۰ × ۱۲سانتی‌لوحه۱۰)دامنهٔ‌کوه ودودرخت بلند است، زیردرختی‌جوانی براسپ سیاه قوی هیکل سوار است . متصل این درخت قصریست زیبا که دیوار با کاشی‌های لوزی مخطوط و دروازه و کلکینی دارد ، بالای آن دو دختر زیبا بر کنار بام ایستاده‌اند و مشتاقانه بطرف آن سوار می‌بینند ، دو دختر دیگر که فقط سر ایشان نمایانست از ورای حصهٔ بالای بنا که‌گنبدی‌کاشی‌کاری دارد ، متجسسانه بطرف آندو دختریکه سرگرم دیدار خسرواند می‌نگرند . تناسب و رنگ‌آمیزی و چهره‌کشائی این منظره عالیست و نقش ونگار در و دیوار و گنبد آنهم جالب است .

۵- از خمسهٔ نظامی مورخ ۸۹۶ ق ۱۴۹۱ م (مذکور در شماره ۵۷۱ منیاتورهای قرن ۱۴ - ۱۷ شوروی) که در کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد

است هفت قطعه منیاتور اعلی نشر شده :

۱- ستم‌گاری : منظریست با رنگهای گرم روشن و نظرربا (۱۱ × ۹ ، ۱۴ سانتی لوحه ۱۱) زیرا آسمان نقره‌کار دارای پارچه‌های ابرهای سپید منقوش کوهیست گلابی رنگ با گلهای سرخ و قلهٔ آن با خطوط نازك مشخص شده و بران درختی عظیم ایستاده که در زیر آن برزمینه سبزگلدارشش نفر با البسهٔ فاخر رنگین روشن نگاشته‌شده‌اند ، یك‌نفر امیر با دستار سپید کلان وعبای مذهب آسمانی رنگ و پیراهن زرین سبز با ریش حنائی نشسته و سه نفر غلامان او شخصی را تعذیب میکنند ، دستار این شخص از سرجدا شده و در حالت افتادن است .

چهره کشائی این منظر خیلی دقیق و عالی و نیمه مغولیست و از کارهای خوب بقایای مکتب هرات است .

۲- مجلسی در باغ (۱۱ × ۹ ، ۱۴ سانتی لوحه ۱۲) خانمی با چهره نیمه مغولی و زنخ فرورفته بـرقالینی عنابی رنگ گلدار نشسته و بالشی کلان پس پشت دارد ، خدمه با البسهٔ رنگین شوخ خوردنی‌ها را باوتقدیم‌میکنند، پیش‌روی‌این‌منظر برمیزی‌منقش‌سه‌صراحی سپیدگلدار افتاده ودودخترگلچهره خـوش لباس یکی دف میزنـد ودیگری ارغنون می‌نوازد . از لابلای برگهای درخت کلهٔ جوانی نمایانست که برای تماشای این منظر دلفریب بدرخت بالا رفته و مختفی شده است . یك درخت شگوفهٔ سپید دارد. رنگ‌آمیزی این منظر نیزخیلی‌روشن وگرم است و زمینهٔ مجلس همان‌گلابی گلدار است .

۳- دیدارخسروشیرین : منظرلطیف ازهنر شیراز (۱۱ × ۱۷،۷ سانتی) خسرو با تاج و لباس شاهانه براسپی قوی بنیه سیاه سوار است و در دامنهٔ کوهی زیر درختی کهنسال ایستاده ودستش بطور خطاب در

حرکت است در مقابلش کاخی است بزرگ منقش به الوان کاشی و بردروازهٔ آن بخط نسخ «السلطان الاعظم» نوشته. بالای در کلکین مستطیلی است که درآن شیرین ایستاده و از سر تا زانو نمودار است، لباس، آرایش و چهره کشائی او درنهایت زیبائی ودل‌انگیزیست نگاه پرناز و اشتیاق اوبا حرکت سرش نهایت معشوقانه‌است. اگربقول بابر«غبغب هردوچهره» بی‌تناسب نبودی، آنرا ازشهکارهای‌هنرشمردیمی.

۴- بیهوشی لیلی‌ازفراق مجنون (۱۱×۹، ۱۵ سانتی‌لوحهٔ ۱۵):

خرگاهیست منقش در پهلوی درختی در دامنهٔ کوه وزیرآسمان ابرآلود، نزدیك‌این خرگاه انواع حیوانات وحشی‌مانند گرگ‌وگوزن وخرو شیر در دشت دیده میشوند. لیلی مجنون را بدین خرگاه خوانده و با او معاشقه میکرد:

دستش بگرفت و پیش بردش در خیمهٔ خاص خویش بردش

در وقتی که این دو دلداده باهم وداع میکردند، لیلی بیهوش افتاد، دراینجا پیش روی خرگاه، لیلی با لباس فاخر عربی غش کرده و مردی با عبای ملون و عمامهٔ سپید و ریش سیاه او را تکیه داده و دو دختر که نیمه‌بدن ایشان‌درحاشیه مقطوع است‌با حیرت‌وتأسف مینگرند. مجنون ریشی‌سیاه وسروبدن برهنه ولنگ‌گلدارسیاه دارد بدنش نحیف است‌وباحرکت‌یك‌دست‌خود که‌بلند‌نگهداشته‌براینحالت‌فسوس‌میخورد.

۵- گفتگوی سکندر با شبان (۱۱×۸، ۱۴ سانتی لوحه ۱۶)

کاخی است عالی مزین بانواع کاشی که در دروازهٔ آن جوان دربان خوشروئی ایستاده و بالای بام این کاخ اسکندر جوان بروتی با قیافت خراسانی و تاج و لباس آستین کوتاه بنظر می‌آید، درپائین کاخ شبانی

پیر که بقول نظامی « همایون یکی پیر با فر و هوش + کلاه و سرش هردو کافور پوش» بود باعصا ولباس عادی شبانی وقیافت خراسانی زیر درختان پرشگوفه دردامنۀ کوهی با رمۀ بز وگوسپند دیده می‌شود، از اشارۀ دست اسکندر و تـوجه پیرمرد بـدو پدید می آید که با هم گپ میزنند. ازتناسب اشکال وقد انسان و درختان و نباتات وگـوسپندان و آسمان پرلکه ابر وطرزعمامه وکلاه اشخاص شباهت ایـن تصاویر با مکتب هرات وهنرخراسان پدیدار است.

۶ـ مـذاکرۀ سکندر بـا هفت دانشمند (۱۱،۱ × ۲، ۱۶سانتی) در دامنۀ کوهی زیرآسمان دارای لکه هـای ابـر برکنار جوئی سایبان بسیارزیبای منقش با چترگلدار شاهانه است که زیر آن سکندر با همان تاج ولباس شکل برتختی نشسته وبا پیر سفید ریش دانشمندیکه‌دستار سیاه وعبای خاکی دربردارد مذاکره‌میکند ودست‌راست اومتحرکست و دست پیرمرد هـم حالت مخاطبه را نمایش میدهد . دورادور تخت شش نفر دیگر با ریش‌های سیاه کوتاه و عمامه ها والبسۀ عالمانه دیده می‌شوند که پیش یکی کتابی هم افتاده است. ازجملۀ این اشخاص‌یکی بدست راست بیننده جوانیست بـی‌ریش . چهره کشی این مجلس در نهایت دقت وتماماً خراسانیست ، دستارهـای متوسط اشخاص با طرز البسه وقیافت‌های زیبا ومتوازن دلیل است براینکه هنرمندآن بامکتب‌ـ های هنری خراسان ربطی داشت (لوحه ۱۷)[1]

۱ــ ازین نسخۀ نفیس ۱۴۹۱م کتابخانـۀ عامۀ لنین‌گـراد یك صفحه منیاتور با رنگهای اصیل درکتاب هنرهای زیبای عرب‌وایران‌رنگین چاپ‌شده (شکل۱۱۳) که درینجا برای تکمیل مطلب شرح داده می‌شود :

←

۶- از لیلی مجنون امیر خسرو دهلوی تحریر ۹۰۰ق=۱۴۹۵م (مذکور در شماره ۵۷ منیاتورهای قرن ۱۴-۱۷) که در لنین‌گراد است (دورن ۳۹۵) و از روی خصایص هنری به‌مکتب هـرات تعلق دارد.

در دامنهٔ کوه اسفنجی رنگین دشتی است پر گیاه و گل با یك درخت کهن سال خنجك در زیر آسمان طلائی با پارچه‌های سپید منقش ابـر، کـه نزدیك صخره‌های کوه فرهاد جوان خوش‌چهره ریش‌سیاه با عبای‌الچه‌راهدار و دستار سرخ و سیاه رنگ و کـلاه گنبدی نشسته و اره و تیشه و مقراض و میخ‌های آهنین پیش او بر زمین افتاده است.

فرهاد روی صخره‌های کوه را صاف کرده و در بین یك جدول مستطیل با قلم خفی در بالا شکل یك عاشق و معشوقه گل روی زیبا را درحالت مصاحبه با عاشق کشیده است، و زیر این منظر لطیف دلکش عاشقانه، شکل شهسوار تازندهٔ زره و خود پوش نیزه در دست دیده می‌شود. و این شکلی است که فرهاد در دل صخرهٔ کوه کنده است، که کمال زیبائی وتناسب دارد.

فرهاد صراحی دسته‌داری بهردودست گرفته وآنرا به شیرین که جام‌شیر باو میدهد تقدیم مینماید. شیرین دختریست گلچهره درنهایت حسن ولطافت که عبای زرد گل‌داری پوشیده و با البسه و تزئینات دلکش باکمال ناز و ادا بر اسپی قوی هیکل سیاه نشسته است.

این اسپ خیلی زیبا و یراق آن نفیس وگرانبها و منقش وگلدار طلاکار است. بردوگوشهٔ راست و چپ قسمت بالای این صفحه این ابیات را با خط بسیار خوش نستعلیق نیمه‌خفی نوشته‌اند:

دلش را عشق آن بت میخراشید چو بت بودش چرا بت میتراشید؟

شکرلب‌داشت‌باخودساغری‌شیر بدستش داد کاین بـریاد ماگیر!

تناسب رنگها درین‌منظر نهایت بجا و دلکش است، رنگهای سرد و گرم بجای خود استعمال شده وتمام این صفحهٔ مصور خیلی روشن ودیده‌نواز است.

ازین نسخه تصاویر ذیل طبع شده است:

۱ـ لیلی و مجنون در مدرسه (۸،۷×۹، ۱۴سانتی لـوحه ۲۰) بنای این مدرسه رواقی‌است‌مرکزی که بدوطرف‌وسعت دارد،دیوارها کاشی‌کاری است و بالای رواق نقاشی ریزه‌کاری دقیق است. بدو پهلوی این رواق منقش وزیبا ، دوترنج منقش‌گلدار با ریزه‌کاری هنری بسیار زیبا ساخته شده، ودرقسمت علیای این‌بنا زیرکنگره بخط نسخ‌متمایل بریحان «قال رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم من بنی بیتاًلله بنی‌الله‌لـه بیتا فی‌الجنه. صدق رسول‌الله. فی‌تاریخ شهر رجب‌المرجب سنه تسعمائه» نوشته‌شده . درداخل رواق لیلی برقالیچهٔ منقش‌کوچك ومجنون پیش او نشسته و کتابهای درسی پیش روی ایشان افتاده و هـردو باهم‌گپ میزنند. استاد با عبای سیاه و دستار سپید خود درقسمت بیرونی رواق برقالینی قراردارد که میزك کتابها پیش اوست. درین‌منظر کودکان‌دیگر هم‌کتاب دردست دیده می‌شوند . چهره‌کشائی و تناسب ابدان و لباس ودیگر ریزه‌کاریهای این مجلس متناسب وبهتراست وبالای این‌صفحه گنبدی منقش به‌کاشیهای زیبا بنظر می‌آید.

۲ـ پند دادن اقربـا مجنون را (۱۱،۷×۱۶،۵) ایـن صفحه را بعین رنگهای اصلی منیاتور طبع کـرده‌اند . حاشیهٔ آن زمینه گلابـی افشان طلا دارد، جدول اصل صفحه‌آسمانی وزنگار و شنجرفی وسبز است که بطرف راست بیننده اشکال منیاتور از آن برامده و بقیهٔ منظر درحاشیه تکمیل شده است. کوهیست طلائی رنگ با درختان بزرگ و کوچك‌زیرآسمان نیلی‌رنگ دارای لکه‌های سپید ابر، در زیر درختان کهن‌سال با برگهای سبزو زرد، رئیس قبیله با عبای سیاه دراز عربی و

دستار و ریش ماش وبرنج و قیافت عربی با قد بلند برقالینی دورنگ آسمانی و سرخ مستطیل گلدار ایستاده و جوانان قبیله با البسهٔ فاخر عربی مجنون راباتنی نحیف‌وعبای نیلی‌فرسوده پیش‌رئیس می‌آورند، و او هم به مجنون خطاب میکند وپند میدهد. بیك طرف این ایستاد - گان زیرهمان درختان کهن‌سال دوجوان باعباهای سرخ نشسته‌اند ویکی کتابی کشاده در دست دارد ومیخواند وآن دیگری با ولع و اشتیاق می‌شنود. چهره کشائی‌جوانان ورنگ‌آمیزی‌البسه ومناظر وخرسنگهای دامن کوه وقالین متناسب و دلکش است (لوحه ۲۱)

۷- ازنسخهٔ لیلی‌ومجنون امیرخسرودهلوی (لنین‌گراد، دورن۳۹۴) که بخط خوش بسیار عالی نستعلیق خفی سلطان محمد هروی در قرن ۱۶ م نوشته شده و نقاشی و تصویر سازی آن‌هم از همان هرات است تصاویر ذیل ازان چاپ گشته:

۱- مجنون درمدرسه درس میخواند (۱۲،۶×۱۶،۷ سانتی) عمارت مدرسه با دیوارهای زیبای‌کاشی و کلکین‌های مشبك و دروازه مستطیل بلند با نازك کاریهای معماری و بخاری نمایانست و بیرون آن حیاطیست که بیکطرف پنجرهٔ آهنین دیده می‌شود و سپیدار کهن‌سالی با برگ‌های درخشان سپید در داخل حیاط پهلوی عمارت مدرسه سر بفلك کشیده، درین حیاط مدرسی که ازحرکات دستش حالت خطاب پدیدار است باعبای سیاه دراز و دستار سپید وکلاه سیاه و ریش سیاه کوتاهی نشسته و بدور وی با همین خصایص چند نفر پیر وجوان نشسته‌اند، فرش این مجلس قالین ساده است. در بین این‌گروهیکه همه

لباس وزی وقیافت عالمانه دارند، جوانك خاکی پوش با دستار سپید کوچك دوزانو نشسته و درس استاد را میشنود و پیش روی وی کتابی دررا حیل افتاده است. محاسن هنری وچهره کشی خراسانی وخصوصیات البسه وحالت القا وتلقین در استاد و نیوشابودن حاضران و مخصوصاً مجنون درین مجلس مانند آثار مکتب هرات درخور توجه است(لوحه ۲۲)

۲ـ لیلی مجنون را نوازش میدهد(۱۳،۱ × ۱۵،۴ سانتی) درسر صفحه این ابیات امیرخسرو بانستعلیق بسیار عالی آمده:

او پهلوی یار خویشتن رفت
جان جلوه کنان بسوی تن رفت
افشاند غبارش از تـن ریش
بنهاد سرش بزانـوی خویش
از گـریـه زار در مـکنون
میریخت ولی بـروی مجنون

کوهیست پردرختانو حیوانات وحشی، که از ان دریای خروشانی برامده ، و بیکطرف آن اشتریست با پالان سیاه و توشك نـرم کـه در کنار دریاسبزه میخورد ولیلی بالباس دراز عربی وچهره زیباولی محزون وگریان پهلوی خرسنگهای کوه نشسته ومجنون تخته پرپشت درحـالت استغراق وبیهوشی باتن زار و نحیف عریان و لنگ سیاه افتاده و لیلی سراو را برزانوی خود نهاده وسر خود را خم کرده بطرف اومی بیند.

درین جا آهوان، روباه، شغال همه این دو دلداده را مینگرند. بطرف چپ دریا ببروپلنگ بنظرمی آیند، کوه منظر نیمه اسفنجی دارد، قیافه کشی وخصوصیات این تصویر عالیست و دوام قسمت پائین کوه و ساحل چپ دریا به حاشیه صفحه برامده است (لوحه ۲۳)

۸ــ خمسهٔ نظامی :

مکتب شیراز، که بتاریخ ۲۵ ذیقعده۹۱۳ ق =۲۷ مارچ ۱۵۰۸م بخط ابوتراب منعم‌الدین الاوحدی در شیراز به نستعلیق خفی شیوهٔ عراق (مدور) خوش نوشته‌شده است (دورن ۳۴۸ کتابخانهٔ عامه لنین‌ـ گراد) ازین نسخه چهار قطعه تصاویر نیم‌صفحه‌یی طبع شده، که درهنر آن هم خصوصیات مکتب شیراز که متفرع ازمکتب هراتست ظاهر است، مثلا چهره‌های مهتابی‌گرد و ریش‌های کوتاه و عمامه‌های کلان بسته به نخ که تارهای آن بطور خطوط منحنی پدیدار و کلاهها دراز فتیله‌دار بالای آن نمودار است، واین بعدها ازخصایص تصویرکشی عهد صفویه‌گردید . درمنظر کشی آسمان لکه های ضخیم ابرکه نقاش ازآن شکل دلکش منقوشی را بوجود می‌آورد در این مکتب فراوان است:

۱ــ منظر این داستان مخزن اسرار نظامی که: پیرزنی را ستمی درگرفت ـ دست زد و دامن سنجرگرفت(۱۰ × ۱۱،۵ سانتی لوحهٔ۲۶) در دامنهٔ کوهی سرسبزسلطان سنجر سلجوقی با روی گرد ریش کوتاه سیاه وابروان کشیده وچتروجیغه بلند شاهانه باهمان دستار سبك صفویه و قبای فاخر منقش شاهانه بر اسپی سپید سوار است ، شاطرش با

لباس و کلاه مخصوص پیش رویش میدود و موکب او را چابک‌سواران جوان بدرقه میکنند، پیرزنی ژنده پوش عصا در دست دامن او را گرفته و داد وفریاد میکند.

۲ــ خسرو پیران کهن را پیش هرمز بشفاعت می برد از داستان خسرو و شیرین خمسهٔ نظامی (۱۲،۲ × ۱۲،۱ سانتی لوحه ۲۷) سایبان منقش عظیمی است که پادشاه با لباس گلدار شاهانه و چهره گرد ریش سیاه کوتاه وهمان دستار وجیغه‌صفوی برتختی بدربار خود با درباریان جوان‌خوشروی نشسته ودومرد پیرشفاعت‌کننده باریش‌های سپید کوتاه و عباهای دراز سیاه ایستاده و شهزاده خسرو راکه شمشیر غلافداری در دست دارد و کفن سپید برشانه انداخته بحضور پادشاه آورده وعذر او را میخواهند.

۳ــ جنگ نوفل با قبیله لیلی (۱۱،۹ × ۱۲،۵ سانتی لوحه ۲۸) شتر سواران نیزه‌دارجنگی درحالت جنگ،ولی چهره ولباس وعمامه‌ها و کلاههای سبك صفوی دارند.

۴ــ زیبا نگاری گاو را بردوش خود ببام می‌برد (۱۰،۱ × ۱۳،۲ سانتی لوحهٔ ۲۹) کاخی است باتزئینات عادی کاشی که مانند کار هرات دقیق ودلکش و ریزه کار نیست، بهرام بالای بام باخدمتگاری ایستاده و نردبانی‌هم باین بام نهاده‌شده که دختری زیبا وقوی اندام‌گاوی رابدوش خود گرفته وبر نردبان بالا می‌برد.[1]

۱ــ درهنرهای‌زیبای عرب‌وایران شکل۱۱۴ ازین نسخه‌سیاه طبع‌شده که منظر داخل یك‌مکتب‌واستاد وشاگردان اوست ازبچه ودختر بالوازم درس‌خوانی و لوحه‌ها و فلکه جزا وغیره.

۹ــ گوی وچوگان عارفی:

این نسخه بخط شاه طماسپ صفوی در ۹۳۱ق ۱۵۲۵م درتبریز نوشته شد، خط شاه نستعلیق خــوبست، ولــی دران تمام سنن این هنر کاملاً مراعات نشده ونقاشی وتصاویر آن نفیس و عالی‌کار تبریز ادامهٔ هنر هراتست که دو صفحهٔ رنگین آن را با اصل رنگ و دوصفحه هــم سیاه چاپ کرده‌اند:

۱ــ درویش باگوی راز دل میگویــد (۸،۳×۹،۸ سانتی لوحــه ۳۰) زمینهٔ اصل طلائی و حاشیهٔ صفحه افشان طــلاکار گلابیست، متن تصویر جداول رنگین و مطلا دارد، بین‌السطور متن داستان هــم تشعیر دندان موش منقش مطلاست. بر منظر زمینهٔ طلائی و آسمان و درخت رنگ‌های گرم طلائی وآسمانی و سبز کار شده ونقاشی دومنار کوچك میدان چوگان بازی زنگار وسبز است که با ریزه‌کاری استادانه‌کار شده و درمیدان درویشی بــا عبای عنابــی ودستار سپید وکلاه کوتاه سرخ و ریش سیاه کوتاه بر دوپای نشسته دردستی گوی دارد وبا اوگپ میزند، چوگانی‌در دست چپ دارد.

۲ــ میدان چوگان بازی (۱۳،۸×۱۰،۴ سانتی‌لوحه۳۱) جوانان خوش‌پوش‌خوشروی سوار براسپان‌تازی قوی‌هیکل سیاه‌وسرخ وسپید وابرش که باچوگانها گوی را میزنند و میدان مسابقه گرم است. زمینهٔ تصویرمیدان‌گیاهدار آبی‌رنگ است دردامنهٔ‌کوهی که‌بالای آن درختان پدیدارست، افق بالای‌کوه‌آسمان طلائی با پارچه های ابر منقش دیده می‌شود. بهر دوطرف‌منظر بریدگی داردکه وسعت این میدان‌را بتصور

می آورد. چهره کشی جوانان زیبا باالبسهٔ فاخر و کلاههای خاص چوگان بازی دیدنی است. هیکل آرائی اسپان تازنده قوی جثه نیز استادانه است، نقاشی ریزه کاری دومنار میدان باگلهای سرخ وسبز و زنگار جالب است وروی همرفته از آثار نفیس مکتب تبریز است که خصوصیات و تناسب ودلکشی هنرهرات را حفظ کرده است.

۳- درویش وغزال (۱۰،۸ × ۱۵،۶ سانتی لوحه ۳۲) کوه پر درخت وگل که درویش وغزالی دران دیده می شوند، در دامنهٔ آن کوه میدان گیاهدار چوگان بازیست.

۴- مسابقه دوسوار چوگان باز بااسپان دیو هیکل برهمان میدان چوگان بازی دارای همان خصایص شماره اول (۹،۴ × ۱۴،۵ سانتی لوحه ۳۳) (رك: عدد ۵۹ نسخ اتحاد جماهیر شوروی)

۱۰- احسن‌الکبار (مذکور در عدد ۲۹ نسخ اتحاد جماهیر شوروی)

این نسخه در ۸۳۷ ق=۱۴۳۳ م بخط نستعلیق نیم جلی متوسط خراسانی خضرشاه نوشته شده (لنین گراد دورن ۳۱۲) ولی ازجمله ۳۹ منیاتور آن که سه قطعه چاپ شده (لوحه ۳۴ ـ ۳۵ ـ ۳۶) مستقیماً در هرات بدست هنرمندان همین مکتب ساخته نشده ، بلکه یك قرن بعد در عراق(ایران کنونی) بدست هنرمندی تصویر گردیده که به بقایای این مکتب هنر در شیراز یا قزوین تعلق داشت . و در چهره کشائی والبسه و مناظر، خصوصیات سرزمین عراق (ایران کنونی) دارد و ازانجمله است :

۱ـ حمزه بدین اسلام میگرود (۱۷،۱ × ۱۵،۲ سانتی لوحه ۳۴) حضرت پیامبر برقالین مستطیل گلدار حاشیه منقوشی نشسته عبای عربی و عمامه طرز صفوی بر سر دارد ، روی او را نقاب پوشیده و از سرو دوش او اشعهٔ نور بالاست، هر دودست را بطور خطاب نیمه برافراشته و پیش روی او برهمین قالین مردی با قیافت و ریش سیاه خراسانی و دستار صفویه با لباس سیاه نشسته و خطاب حضرت پیامبر را می‌شنود گویا وی حمزه است که درعقب وی سه‌نفرسرباز جوان بی‌ریش مسلح با البسهٔ عراقی ایستاده‌اند.

در گلزار پیش این صحنه اشخاص عباپوش عمامه دار باریش ـ های کوتاه سیاه دیده می‌شوند، وشهزاده‌ئی که کلاه شبیه بفرنگی برسر دارد عنان اسپ سیاه با زین و ابزار فاخر را گرفته وشاطر سیاه چرده تبرزین در دست بالباس شاطری باوچیزی میگوید. این صحنه دردامنهٔ کوهی پردرخت گلدار کشیده شده و بالای آسمان آن لکه‌های ضخیم ابر منقش بنظر می‌آید، که قطعات ابر را بشکل منقش درآورده‌اند.

۲ـ خطبهٔ حسن بن‌علی (۲۱ × ۱۵،۸ سانتی لوحه ۳۵) یك صفحه با رنگهای اصلی طبع شده که رنگ آمیزی و ریزه کاریهای نقاشی و مناظر آن با الوان گرم ومعتدل معدنی شباهتی تام بکارهای هرات دارد. طاق مرکزی مسجد نهایت بلند ومزین به انواع کاشی‌ها و گل کاریهای دقیق است، درینجا شخص بلند قدی باعبای سیاه وعمامهٔ سپید که‌چهرهٔ او دیده نمیشود عصا در دست بالای منبری مزین و بلند ایستاده وخطبه میخواند در پایین منبر بر صحن مسجد بدست راست و چپ گروه

سامعان ایستاده‌اند، پیرو جوان با البسهٔ رنگین که باولع و اشتیاق گفتار آنحضرت را می‌شنوند. نقاشی ایوانهای مسجد بسیار عالی و محراب مرکزی آن مزین‌تر است که باخط ریحان بالای آن در کمال زینت بر زمینهٔ زنگاری، به سپیداب نوشته‌اند: «عجلوا بالصلوة قبل الفوت» بـر جبین تحتانی محراب است: «الصلوه معراج المؤمن» قسمت بالای رواقهای دوطرف محراب و منبر را با نقوش طاقی و تصاویـر مزیـن نموده‌اند مثلاً دو نفر پهلوان درحالت کشتی گیری، دریك طاق، درطاق دیگر دو نفر دختر روی باز، درطاق سوم سه زن باچادرهای رنگین‌ولی روی باز، درطاق چهارم دو نفر زنان سپید چـادر تسبیح در دست نیمه روی باز، ازماورای این‌بنای محتشم بدوطرف طاق‌بزرگ منظر آسمان طلائی دیده می‌شود، که شاخه‌های درختان عقب مسجد در فضای آن نمایانند. بر کنگرهٔ بالای ایوانها باخطریحان بسیار زیبای‌خفی برزمینه زنگاری به سپیداب نوشته‌اند:

«فی ایام خلافة السلطان الاعظم و الخاقان الاعـدل الاکرم ظل‌الله فی‌الارضین، قهرمان الماء والطین / السلطان‌ابن السلطان‌ابن السلطان (ابی المظفر طهماسب‌بهادرخان خلدالله تعالـی) ملکه و افـاض علـی العالمین عدله / فی‌شهرذی الحجة الحرام حجة اثنین وثلاثین وتسعمائه الهجریة النبویه. علی ید العبدالضعیف قاسم بن علی»

درین نوشته ازفی‌ایام تا السلطان برجبهه راست بیننده و ازابن‌السلطان تاعدله بالای طاق مرکزی واز فی‌شهر تاآخر برجبهه دست‌چپ بیننده نوشته شده و کلمات بین‌قوسین درعین وسط طاق مرکزی به‌آب

طلاست. ازملاحظهٔ این صفحهٔ منیاتور روشن می آید که تاذیحجة ۹۳۲ ق = سپتمبر ۱۵۲۶م هنرهرات درتمام سرزمین ایران کنونی نفوذکرده وسنن تزئین ونقاشی ورنگ آمیزی و خطاطی مشترکی داشته‌اند، ولی درچهره کشی اشخاص ولباس مخصوصاً دستار وکلاه، فرقی هست و در عصر صفویـه کتب مذهبی (شیعه) را مصور کرده‌انـد ، در حـالیکه درمکتب هرات اکثریت مصورات، داستانهای عشقی وکتب ادبی بوده است.

۳- یحیی بن هرثمه بحضور حضرت علی‌النقی (۱۷،۶×۱۵،۸ سانتی لوحه ۳۶) شاید مصور آن همان قـاسم بن علی لوحه ۳۵ و ۳۴ باشد، امام علی نقی زیر درختی بلند برکنار چشمه ساری ایستاده قدی بلند وعبای‌دراز دارد، چند نفرسواران ازاسپان قوی‌هیکل پیاده‌شده‌اند. چهره آنحضرت به نقابی پوشیده شده است. خصوصیات این تصویـر مانند دولوحهٔ سابق است.

۱۱ـ شاه ودرویش هلالی : (مذکـور در عـدد ۶۰ نسخ اتحـاد جماهیر شوروی)

نستعلیق خفی عالی، خط کمال در ۹۴۴ ق = ۱۵۳۸ م مصوری و نقاشی آن ازمکتب تبریزو شبیه‌تر به‌کارهراتست (لنین‌گراد، دورن۴۵۹) دوتصویر ذیل ازان چاپ شده است:

اول: شاه غزالی را تعقیب میکند و صید به درویش پناه می‌برد (۹×۱۲،۵ سانتی‌لوحه ۳۷) دامنهٔ کوه مشجرپرگل وغزال وآبی‌رنگ است که زیرآسمان طلائی با لکه‌های پیچیده ابرواقع شده شاه بالباس

فاخر وعمامه و کلاه‌صفوی براسپی سرخ قوی هیکل تیرو کمان بدست غزالی را تعقیب کرده وغزال دوان‌دوان می آید و بدرویشی پناه می برد که با عبای سبز و دستار زنگاری تیره و رشته مهره‌های زنگاری وسپید درگردن نشسته است، آهو سرخود را برسبیل تضرع و نجـات بخشی بزانوی او میرساند ، این منظر ازمتن صفحه بـه حـاشیه دست راست برامده که تسلسل منظر را نمایش میدهد، درکـوه دو غزال‌رمیدهٔ دیگر هم بنظر می آید دربالا و پائین منظر این دو بیت برزمینهٔ زردکم رنگ بخط‌خفی نستعلیق زیبا نوشته شده:

شه بدنبال و آن غزال از پیش هر دو رفتند تا بر درویش
صید پیشش نهـاد روی نیاز یعنی‌ازچنگ اوخلاصم‌ساز

حواشی‌صفحات این کتاب طلاافشان برزمینهٔ‌گلابی رنگ است.

دوم: قصریست عالی ومنقش بانواع کاشی‌های ظریف مخطوط به اشکال مشبك گوناگون دارای ریزه کاری نقاشی که در مدخل آن سربازی شمشیر بکمربسته ونیزه بدست ایستاده‌است وبالای این مدخل «یامفتح‌الابواب الخیر» بخط نسخ نوشته‌و دروازهٔ آهنین دیگری‌بسوی راست است که بالای آن «یا کافی المهمات» دیده می‌شود و فـوق این درب کلکینی است که سردختری ازان آشکار است. بـرگنگرهٔ ایـوان راست این قصر با نسخ خوب کلمات «خلدالله تعالی ملکه و سلطانه و افاض» دیده می‌شود.

بربالای‌پهلوی مشبك مدخلی که سربازدران ایستاده بطرف‌راست

بیننده بانستعلیق نیمه جلی بسیار خوب «شادباد» و برجناح چپ «دولت و نصریار باد» نوشته‌اند.

درعقب این منظر کوهی است بلند که بالای آن درویشی باعبای راهدار سیاه وسپید وعمامهٔ کوچك و کلاه پست سیاه ایستاده کـه لباس وچهره وعمامه‌اش خراسانی است، ولی‌دستار و کلاه سرباز صفویست. بربالای بام حصهٔ اعلای قصر دست راست، شاه چوب درازی در دست کبوترپرانی میکند، وسیل کبوتران درفضای لایتناهی می‌پرند که ازمتن علیای صفحه برامده وبرحاشیه درپروازند.

خصوصیات نقاشی این قصرتماماً به مکتب هرات نزدیکی‌دارد، دربالا و پائین منظر نوشته است:

شاه و بالای سر کبوتر او　　　چون سلیمان ومرغ برسراو

هرزمان‌گشته‌برسرش‌جمعی　　　همچو پروانه بـر سر شمعی

(لوحهٔ ۳۹- ۸،۹×۱۲،۸ سانتی. رك: ۶۰ نسخ اتحاد شوروی)

۱۲-خمسهٔ نظامی (رك : عدد ۶۱ نسخ اتحاد شوروی)

۱۳- پنج‌گنج امیرخسرو دهلوی (رك : عـدد ۶۲ نسخ اتحـاد شوروی)

۱۴- دیوان مانی (رك : عدد ۶۳ نسخ اتحاد شوروی)

۱۵- گوی وچوگان عارفی (رك : عدد ۶۴ نسخ اتحاد شوروی)

۱۶- دیوان سهیلی (رك : عدد ۶۵ نسخ اتحاد شوروی)

۱۷- کار رضا عباسی درهرات (رك : عدد ۶۶ نسخ اتحاد شوروی)

(۶)

منیاتورهای ایرانی
از نسخ خطی قدیم

PERSIAN MINIATURES FROM ANCIENT MANUSCRIPTS

مجموعهٔ کوچك به قطع کتب جیبی است که در سلسلهٔ کتب هنری یونسکو MQ 458—95C در ایتالیا چاپ‌شده و یك مقدمهٔ انگلیسی بقلم بازل گری BASIL GRAY دارد در ۲۴ صفحه کوچك (سپتمبر ۱۹۶۲ م)

درین مجموعهٔ نفیس از نسخ قدیم خطی هنری شرق ۲۸ منظر رنگین زیبا وعالی برنگهای اصیل وسیاه طبع شده که شرح آنرا درین کتاب درموارد متعدد داده‌ایم وازروی فهرست میتوان‌آنرا درقسمت‌های مختلف کتاب مطالعه کرد.

برسرورق این مجموعهٔ کوچك نفیس تصویر شهزادهٔ جوانیست که جامع تکامل صورتگری در اواخر مکتب هرات و عروج هنر صفویه است و آنقدر به طبیعت نزدیکست که آنرا فوتوی رنگین یکی ازمناظر آن عصر توان خواند.

شهزاده بازی سپید بردست چپ دارد، که چگس و رشته پای مرغ خوب‌نمایان است وچهرهٔ باز نماینده شطارت شکاری بودن‌آنست که نگاهی به فضا دارد. منظر اطراف دامنهٔ‌کوه اسفنجی باررنگ‌طبیعی و گل و سبزه و درخت کهن سال قوی هیکل پنجه چنار که برخی از

ان نمایانست و هم سروهای کوهی خیلی زیبا و دلکش با الوان طبیعی است.

شهزاده جوان زیبای خوشروی با قیافت ایرانی و بروت سیاه و ریش نارسیده، زلفان دراز سیاه دلکش بزیر دوش کشیده دارد، چین کشال زردگون گلدار با آستر پوست سیاه بدوش اوست، پیراهن سرخ گلدار رنگینش تا زیر زانو میرسد وتنبان راهدار زرد با گل کاری سیاه پوشیده و پایزار لطیف او هم سرخ باگلهای سیاهست و شمشیری هم بکمر بسته‌و ایاغی سپید در دست راست اوست.

از روی این طبیعت نگاری و چهره کشی واقعی ایرانی حکم توان کرد، که در اواخر مکتب هرات و عروج هنرمکاتب عصر صفویه، خامهٔ هنرمندان به واقعیت نگاری گرائیده وعناصر هنرچینی و مغولی را درخود آنقدر هضم وتحلیل کرده بود، که چهرهٔ اشخاص را مطابق واقعیت ملی واقلیمی وقیافت نگاری واقعی می آراستند، وچشم وابرو وبینی و لون گندمی روی بیضوی را مطابق چهره های دلکش خوبان خراسانی می‌نگاشتند، و این کار هنرایرانی را از تأثیر ماوراء النهری چهره کشی نیمه مغولی رهایی داد.

تشعیر سازی این تصویر نیزجالبست، برزمینهٔ سیاه گل کاری‌نازك سرخ و زرد و دربین آن برزمینه‌های لوزی زرد، گل‌های لطیف سرخ و سبزکار شده واین ستون ملون و مرصع بین جداول طلائی برصفحهٔ مستطیلی است که نقاش،دقت ونازك‌کاری واستعمال‌الوان متوازن‌لطیف را فراهم آورده است.

(۷)

شهکارهای هنر ایران

اینکتاب اثر پوپ‌هم باشارهٔ یونسکو درسلسلهٔ معرفی هنر بشری ازطرف کتابخانهٔ نو امریکائی طبع و نشر گردیده که نمونه‌های دلکشی از نسخ خطی هنری بین قرن ۱۵-۱۸ وارد، وتمام این نمونه‌های‌نفیس یك صفحه‌یی یادوصفحه‌یی برنگهای اصل زیبای آن چاپ شده‌است.

درمقدمهٔ آن هم بازل‌گری متخصص انگلیسی خصایص‌وسبك‌و رنگ‌آمیزی و دلربائی هراثررا دقیقانه شرح داده و به‌تحلیل هنری آن پرداخته است.

Masterpieces of Persian art. By A. U pope. Newyork 1945. London 1960.

(۸)

اشعار نظامی در ۱۶ لوحهٔ نگارین
(۹۵۰ ق = ۱۵۴۳ م)

The Poems of Nizâmi (16 Color Plates) Described By Laurence Binyon. London 1928.

این مجموعهٔ نفیس مشتمل بریك مقدمه مفید درتاریخ هنرممالك اسلامی بزبان انگیسی است ، که آنرا هنرشناس مـاهر لارنس بنیون نوشته و بعدازان شانزده لوحهٔ نگارین بسیار دلکش ومرصع و مذهب مصور خمسهٔ نظامی را عیناً با الوان وخصایص اصل آنچاپ کرده‌است (رك: خمسهٔ نظامی موزهٔ برتانیا ۲ انگلستان) بشرح ذیل:

۱ـ تزئینات یك صفحه مزین مرصع خمسه.

۲- تزئینات ص ۱۵۳ خمسه .

۳- نوشیروان و بومان بر خرابه قصر اثر میرك .

۴- پیرزن و سنجر.

۵- پورتریت خسرو از میرزا علی.

۶- خسرو و شیرین از سلطان محمد.

۷- بازگشت خسرو بشیرین از میرك.

۸- جلوس خسرو از میرك.

۹- افسانه شنوی خسرو و شیرین اثرمیرك.

۱۰- باربد اثر میرزا علی.

۱۱- خیمهٔ لیلی از میرسید علی.

۱۲- مجنون درصحرا بین ددان اثر میرك.

۱۳- معراج پیامبر .

۱۴- شکار بهرام شیران را .

۱۵- شکار کردن بهرامگور خران را.

۱۶- بهرام درشکارگاه ددان اثر مظفر علی.

(۹)

منیاتور و نقاشان ایران وهندوترکی ازقرن هشتم تاهژدهم تالیف ف، دمارتن در ۲ جلد طبع لندن ۱۹۱۲ م

The Miniature Painting And Painters of Persia, India And Turkey From The Eighth To The Eighteenth Century, 2 Vols. London 1912.

(۱۰)

نقاشان منیاتورهای ایرانی ـ اسلامی (المانی)

تألیف پ، دبلیو شولز در ۲ جلد طبع لایپزیگ ۱۹۱۴ م.

Die Persische – Islamische Miniaturmalerei, 2 Vols, Leipzig 1914. by P. W. Schulz.

(۱۱)

نقاشی‌های مخطوطات شرقی در کتابخانهٔ ملی پاریس (فرانسه)

تألیف ای، بلوشه. طبع پاریس ۱۹۱۴-۲۰ م .

Les Peintures des Manuscrits Orientaux de la Bibliotheque nationale, Paris 1914–20 by E. Blochet.

(۱۲)

منیاتورهای فارسی قرن ۱۲ـ۱۷ م (فرانسه)

تألیف الف، ساکسین طبع پاریس و بروسله ۱۹۲۹م

La Miniature Persane du x11e au xv11e Siecle, Paris 1929. By A. Sakisian.

این مجموعه نفیس علاوه بر مباحث مفید تاریخ هنر چندین‌صد تصویر مأخوذ از آثار اصیل هنر اسلامی دارد، و از انجمله تصویر محمدی بقلم خود اوست (لوحهٔ ۱۳۱) که ریش سیاه‌گونه کوتاهی دارد، ویك ورق طلاکار ظریفی دردست راست اوست و بارقم «عمل محمدی» که بالای تصویر نوشته شده «صورت محمدی» هم بنظر می‌آید. (دربارهٔ آثار محمدی رك: فرانسه ۱۵ وفهرست کتاب)

(۱۳)

نقاشان منیاتورهای شرق اسلامی (المانی)

تألیف ای، کوهنل، طبع برلن ۱۹۲۳

Miniaturmalerei im Islamischen orient, by E. Kuhnel, Berlin 1923.

(۱۴)

نقاشی و تذهیبات مخطوطات شرقی در کتابخانهٔ ملی

پاریس (فرانسه)

تألیف ای، بلوشه، طبع پاریس ۱۹۲۶ م

Les Enluminures Des Manuscrits Orientaux De La Bibliotheque Nationale. Paris 1926.

(۱۵)

نقاشی منیاتور فارسی

(بشمول کتلاگ انتقادی و تحلیلی منیاتورهای نمایش برلینگتون هوس)

تألیف: ل، بنیون.

ج، و ،س ولکنسن.

ب ، گری.

طبع اکسفورد ۱۹۳۳ م .

Persian Miniature Painting, By:
L. Binyon, j.v.s. Wilkinson. B. Gray. Oxford 1933.

(۱۶)

نقاشی‌های مخطوطات تیموریان

تألیف: آی، سچوکین. طبع پاریس ۱۹۵۴ م.

Les Peintures Des Manuscrits Timurides. Paris 1954
By. I. Stchoukine.

(۱۷)

منیاتورهای کتابخانهٔ سلطنتی ایران

تألیف: ب، گری الف، گودارد
درسلسلهٔ نشرات هنرجهان از طرف یونسکو ۱۹۵۶ م.

Iran, Persian Miniatures – Imperial Library, Unesco World Art Series 1956.
By. B. Gray. A. Godard.

(۱۸)

نقاشی‌های مخطوطات صفویان از ۱۵۰۲ تا ۱۵۸۷ م (فرانسه)

تألیف: آی، سچوکین. طبع پاریس ۱۹۵۹ م.

Les Peintures Des Manuscrits Safavis De 1502 A 1587. Paris 1959. By. I Stchoukine.

(۱۹)

منیاتورسازان ایرانی (آلمانی)

تألیف: ای، کوهنل. طبع برلن ۱۹۵۹م.

Persiche Miniaturmalerei. By E. Kuhnel, Berlin 1959.

(۲۰)

نقاشی ایرانی

تألیف: ب، گری. درسلسلهٔ خزائن آسیا، طبع البرت سکیرا. لندن، پاریس، کلیولیند اوهیو ۱۹۶۱ م.

Persian Painting By. B. Gray (Treasures of Asia, Edited By Albert Skira) London, Paris And Cleveland, Ohio 1961.

(۲۱)

مصوری در اسلام

تألیف: سرتوماس دبلیو، آرنولد

طبع: آکسفورد۱۹۲۸م. طبع دوم: بوسیله‌ب، دبلیو روبنسون، نیویارك ۱۹۶۵ م.

PAINTING IN ISLÂM

By Sir Thomâs W. Arnold.

درین کتاب که تاریخ مصوری اسلامیست، بسا از آثار گرانبهای هنری نقش وتصویر هنراسلامی ازروی اصل آن عکاسی وطبع گردیده، که ازآنجمله دواثر خامهٔ محمدی هروی نیز هست (رك: فرانسه ۱۵ و فهرست کتاب):

۱ـ تصویر یـك نفر گدای بلندقد ، بـالباس درویشی عجیب و پیراهن تا زانو و چادر کوچکی برشانه پیچیده که نیزه دوسره بدست چپ گرفته وبرشانه نهاده است ودردست راست او کتابیست که آنرا میخواند وکشکول گدائـی و غیره لوازم آن بهبازوی چپ او آویخته است .

تنبان این درویش جوان که قیافت مـاوراءالنهری و رویگـرد دارد، تازانویش میرسد ونمونهٔ خوبی از لباس وزندگی طبقهٔ درویشان قرندهمهجری در آسیایمیانهوخراسانست که اکنون اینطبقهرا«ملنگ» گوییم . دورادور این تصویر سیاه قلم بزنجیرهٔ زیبائـی آراسته شده و درکنج دستچپ پائینآن بانستعلیق خفی نوشتهاند: «راقمه محمدی». این لوحهٔ مصور در کتاب آرنولد تحت نمرهٔ ۶۲ طبع شده است.

۲ـ نینواز و پهلوان رقصان بریك صفحه تصویـر دونفر دیده میشود، که یکی نی مینوازد ومانند نـوازندگان هیجان انگیز قدری خم گردیده ووضع وقیافتش چنانست که میخواهد یك نفر دیگر یعنی پهلوان رقصنده را در حرکات خود بههیجان آرد.

این پهلوان جوان عیناً قیافت و چهره گردماوراءالنهری و موی تنك مجعد داردو بالای سرخود گرزگاوسار سنگینی بهردو دستخود بلند گرفته وباآن زورآزمائی وبازی میکند ، ومانند زورمندانیست که امروز درسرکسها اوزان سنگینی را بالامیکشند . نقاشی اینصحنه در بالامانندطاق‌بزرگ‌منقش ودرپائین یك ستون زنجیری افقی است کـه بـاخطوط اسلیمی آراسته گردیده است . این تصویر امضای محمدی ندارد، ولی درخصوصیات هنری وقیافت اشخاص شباهت تام باتصویر

اول امضادار محمدی دارد و در کتاب مصوری اسلام سرآرنولد طبع شده است.

بقول همین مؤلف در آثار هنری محمدی نفوذ کامل هنر چینی نمایانست که مدتها قبل ازو برهنر اسلامی وارد شده بود، وحتی در نظر آرنولد نام (محمدی) که درنامهای اشخاص کمتر دیده می‌شود، وانمود میکند که باید، او بدین اسلام درآمده باشد یعنی نومسلم آسیای میانه یاچینی باشد. وبنابرین دکتور مارتین یکی از آثـار هنری او را نقل‌گونه نقاشی یکی ازاستادان‌چین‌لی‌ـلنگ‌ـمین Li - Lung - mien دانسته‌است (منیاتور ایران وترکیه وهند ج ۲ ص ۱ طبع‌لندن ۱۹۱۲م) که باید درقالب اسلامی درترکستان یا ایران بوجود آمده باشد.

دربارهٔ محمدی این نکته نیز درخور یادآوریست که وی‌بریکی از آثار هنری خود که درموزهٔ لوور پاریس محفوظست بالفاظ « فقیرـ الداعی» امضاکرده ، و «داعی» یکی از مـراتب مبلغان فرقهٔ اسماعیلی است که‌بعداز داعیان،فدائیان‌هم بوده‌اند(تاریخ ایران سرپرسی‌سایکس ۲ر۲۷) وازین نتیجه گرفته‌اند که گویا محمدی از افراد فرقهٔ اسماعیلیه بوده باشد (!) (رك: مجلهٔ مؤسسهٔ فرهنگی منطقوی‌ج۴ص ۱۰۲شماره ۱ـ۴ طبع تهران ۱۹۷۱م)

(۲۲)
نمایش هنر اسلامی

طبع سان‌فرانسسکو ۱۹۳۷م

EXHIBITION OF ISLÂMIC ART

San Francisco 1937.

این نمایش آثار هنری اسلامی درسنه ۱۹۳۷م درسانفرانسسکو (امریکا) ازطرف دکتور آغامحمد اوغلو ترتیب شده بود، که شرح آثار آن درکتابی بنام مذکور طبع شده است.

از جمله این آثار هنری دوصفحهٔ مصور (شماره ۶۳-۷۵) آن کار هنرمند معروف هروی محمدیست (رك: عدد ۲۱ بالا وفرانسه ۱۵و فهرست این کتاب) بشرح ذیل:

۱- صحنهٔرقص ده‌تن رقاص که رقم «عمل استادمحمدی هروی» هم‌دارد و بربالای صفحه مهریست که بتاریخ ۹۵۵ق۱۵۴۵م کنده شده است، و ازاین برمی‌آیدکه اصل تصویر را دراواسط قرن ۱۶م کشیده است. دکتور ریچارد اتینگهوسین Ettinghousen این پدیدهٔ هنری را یکی از نفایس منیاتور قرن شانزدهم شمرده ، که فقط صورت ده تن صوفی رقصنده را در یك حلقه با خامهٔ سیه نشان میدهد در حالیکه یك نفر دف‌زن در کنج بالای راست این حلقه رقص بردوزانو نشسته بنظر می‌آید، واز وضع این‌مطرب حالت وجدوهیجان پدیدار است (آرت اسلامی ۲ر۱۳۸ طبع مشیگان)

رقاصان همه مردانند، عمامه‌های عصر صفوی باکلاههای سرتیز برسردارند، پیراهن‌های دراز سپید پوشیده و کمربسته‌اند، یکنفر بسیار فربه ودیگری‌میانه‌هیکل ریش سیاه‌دارد، وباقی‌بی‌ریش ویا دارای‌ریش تنك موی‌اند . البسهٔ این گروه رقصنده فاخر نیست و قیافت ایشان خراسانیست وهنرمند توانسته‌که فقط باخامه سیه حالت رقص‌وحرکت وهیجان رادرچهره وهیکل این رقاصان نشان دهد وهم‌مامیتوانیم‌وضع بدنی‌وعضوی هیکل‌های مختلف مردم‌آنوقت را ازین تصاویردریابیم،

که جوان ومیانه سال و پیر بوده‌اند ، واین حلقهٔ رقص نظیر بسیار شبیه حلقهٔرقص جوانان امروز قبایل افغانیست که‌درچنین حلقه چنین‌حرکات راباضربات دهل درکمال نظم‌وهیمنه بعمل‌می‌آورند وآنرا آتَن‌بروزن وطن گویند.

۲ـ تصویر سیه قلم دونفر رقاص که بانوای نی یك‌تن نـی‌نواز میرقصند. این لوحهٔ مصور اگر چه امضای محمدی ندارد، ولی‌ازطرز وروش هنری‌آن آشکاراست که باید اثر خامهٔ محمدی باشد.

نی‌نواز جوان باعمامهٔ کوچك و چهره خراسانی و پیراهن دراز کمر بسته در بین گلزاری نشسته و دو جوان دارای ریش سیاه کـوتاه باپیراهن‌های کمربسته وآستین های درازو کلاه بلند گنبدین پیش‌روی او میرقصند وحرکات رقصنده‌گان متوازن بانغمه‌های نی بنظر می‌آید . رقصنده پیش دست‌افشانی وپای‌کوبی مینماید، ولی رقاص مابعد غالباً آلهٔطرب مانندچنگ یاطنبوری بهردودست‌گرفته ومینوازد، ودرحالت هیجان وپای کوبیست.

از تمام آثار خامهٔ هنرمند محمدی هروی که مادرین کتاب ذکر کرده‌ایم، این سخن روشن می‌آید که وی‌تنها هنرمند محافل حکمرانان وفیودالان عصرنبوده، بلکه باحیات عامهٔ طبقات مختلف مانندبازیگران ورقاصان‌وصوفیان وحتی با دُردکشان مصطبه ومغ بچه وساقیان میکده نیز سروکاری داشته واوضاع مختلف حیات طبقات عامه‌را در هنرخود تصویر کشیده است ، واین خود از ابتکارهای روح معشری این‌هنرمند هراتست، که درتاریخ این مکتب هنر فصل خاصی باید داشته باشد، و ما درآثار هنرمندان واستادان دیگر، کمتر بچنین چیزی برمیخوریم .

هنر آسیای میانه عموماً در پهلوی کاخهای مزین شاهان ومقتدران نشوونما دید، و هنرمندانهم به‌حمایت مادی و معنوی امراء نیازمند بوده‌اند.

از برخی آثار محمدی برمی‌آید، که وی هنررا از کاخهای آراسته و پیراستهٔ شاهان و امراء وتصویر مجالس بزم وسرور و پاداش وداوری وشکار وعشقبازی امراء وشهزادگان کشیده، و به‌کوی و آشیانه مردمان رسانیده است.

(۲۳)

هنرهای زیبای کشورهای عربی و ایران

قرن ۷-۱۷

این کتاب نفیس مصور تألیف ب. ویمارف A.WEIMARF یکی از هنرشناسان معاصر اتحاد جماهیر اشتراکیه شوروی است که درسنه ۱۹۷۴ در ۱۸۷ صفحه بزبان روسی با ۲۱۶ قطعه تصاویر سیاه ورنگه درمسکوطبع گردیده ودرآخر کتاب یك ببلو گرافی مفصل السنهٔشرقی وغربی دربارهٔ منابع تاریخ هنراست، وباز یک تلخیص نامه بزبان انگلیسی در ۱۱ صفحه دارد.

تاصفحه ۸۲ مبحث تاریخ هنرهای زیبای کشورهای عربست. و بعدازآن تا صفحه ۱۸۳ از هنرهای زیبای ایران مانند ابنیه ومنسوجات و ظرف سازی فلزی و فخاری وهنرهای کتابسازی و مصوری بحث میراند، ونمونه‌های هریکی‌را درتصاویرسیاه ورنگین اصل موادتاریخی از روی محفوظات موزیمها و کتابخانه‌ها ومجموعه های شخصی شرق

وغرب نشان میدهد .

درین کتاب از مکتب هنری هرات و عصر تیموریان وسوابق و لواحق مابعد آن به‌تفصیل سخن رفته و نمونه‌های گرانمایهٔ هنری این مکاتب‌را عکاسی کرده است، که‌آنچه به‌موضوع کتاب ما تعلق داشت، در واقع آن ازاین کتاب اقتباس کرده و حواله داده‌ایم وجمله ۴۶ قطعهٔ آن متعلق به‌مکتب هرات وسوابق ولواحق مابعد آنست.

(۳۴)

البم منیاتورهای هندی و ایرانی

قرن ۱۶-۱۸م

بزبان روسی، فراهم آوردهٔ : ا ، ا ایبانووا .
ت ، ب گریکی
او ، ف اکیموشکینا
طبع مسکو ۱۹۶۲ م

(۳۵)

منیاتورهای ایرانی در مخطوطات شاهنامهٔ

مجموعهٔ لینن‌گراد

بزبان روسی طبع مسکو ۱۹۳۵ م
تألیف: ل ، ت ، ن گوزالبین .
م ، م دیکانوف.

(۲۶)

مصوری ایران

بزبان روسی طبع مسکو ۱۹۳۸ م
تألیف: ب، دنیکی.

(۲۷)

آثار نظامی درهنر آذربایجان و شرق
در قرن ۱۵-۱۷ م

بزبان روسی طبع باکو ۱۹۴۷ م
تألیف: ب ، دنیکی.

(۲۸)

ذخائر هنر خلقی مردم خارجه
در هرمیتاج

بزبان روسی طبع لینن گراد ۱۹۶۲ م
تألیف: ن ، و دیکونوبو.

(۲۹)

نمونه‌های خوش نویسی ایران و آسیای میانه
قرن ۱۵-۱۹
بزبان روسی طبع مسکو ۱۹۶۳ م

فراهم آورده : گ ، ی گوستیگو وای

(۳۰)

منیاتورهای آسیای میانه
در قرن ۱۵–۱۸

بزبان روسی طبع مسکو و لینن‌گراد ۱۹۳۹ م
فراهم آورنده ومقدمه نویس: ن ، و دیکونوبو

(۳۱)

نشریهٔ شعبهٔ تاریخ کلتور و هنر شرق ارمیتاج
جلد ۱-۴ طبع لینن‌گراد ۱۹۳۹-۱۹۴۷م (روسی)

(۳۲)

منیاتورهای مناظر زمینی یك مخطوطه منتخبات شعر
۱۳۹۸م (۸۰۱ق)
تألیف آقای اوغلومحمد، بزبان انگلیسی طبع استانبول ۱۹۳۶م

(۳۳)

کتلاگ مخطوطات و منیاتورهای کتابخانهٔ چستربیتی
دوبلن انگستان (انگلیسی)
جلد اول طبع دوبلن ۱۹۵۹ م

تألیف : ا، ج اربیری
مجتبی مینوی
ای ، بلوشه
جلد دوم طبع دوبلن ۱۹۶۰
تألیف : مجتبی مینوی
ب ، دبلیوروبنسون
ج ، وویل کنسون
ای ، بلوشه
جلد سوم طبع دوبلن ۱۹۶۲ م
تألیف: چهار نفر مذکور

(۳۴)

هنر مسلمانان (مصور)
تألیف : ر ، کوئچلین.
گ ، مائگیون
طبع پاریس ۱۹۵۶ (فرانسه)

(۳۵)

کتاب کوچك هنر مسلمانان (انگلیسی)
مؤلف: م ، س دیماند
طبع: نیویارك ۱۹۳۰ م. طبع دوم ۱۹۴۴ م. طبع سوم ۱۹۵۸ م

(۳۶)

منیاتور ایرانی (المانی ، ایتالوی)

مؤلف: موریس دیماند.

طبع: برلن: ۱۹۵ م. میلان ۱۹۵۰ م

(۳۷)

منیاتورهای ایرانی در مجموعهٔ برنارد بیرینسون (ایتالوی)

مؤلف: ر ، ایتنگاوزن

طبع: میلان ۱۹۶۱ م

(۳۸)

منیاتور ایرانی

مؤلف : کوبسکوواویر. طبع پراگ ۱۹۶۰ م

Persische Miniaturen. Kubickova. praha 1960

(۳۹)

مخطوطات مصور ایرانی درموزهٔ برتانیا (انگلیسی)

مؤلف: گ ، م میرید ته ـ اونس.

طبع: لندن ۱۹۶۵ م

Persian Illustrated Manuscripts in The British Museum. By Meredith – Owens. London 1965.

(۴۰)

منیاتورهای مکتب بهزاد در مجموعهٔ قاهره (انگلیسی)

مؤلف: مصطفی محمد.

طبع: بادن‌بادن ۱۹۶۰ م

Miniatures Of The School of Behzad in cairo collections. By Mustafa mohamad. Baden — Baden 1960

(۴۱)

منیاتورها ومخطوطات شرقی در مجموعه سکاندیناوینا (انگلیسی)

طبع: ستاکهولم ۱۹۵۷ م

Oriental Miniatures and Manuscripts in Scandinavian Collections. Stockholm 1957.

(۴۲)

نقاشی ایرانی در قرن ۱۵ م

مؤلف: پیندرویلسون.

طبع: لندن ۱۹۵۸ م

Persian Painting of The Fifteenth Century. By R. Pinder-Wilson. London 1958.

(۴۳)

منیاتورهای ایرانی (انگلیسی)

مؤلف: ولیم‌بازیل روبنسون.

طبع: اکسفورد ۱۹۵۷ م

Persian miniatures. By. Robinson Basil william. oxford 1957.

(۴۴)

منیاتور اسلامی، قرن ۱۳ـ ۱۹ م
از مجموعه‌های ولایات متحده امریکا و کانادا
کتلاگ نمایش گاه وینیزیا ۱۹۶۲ م

ناشر: ج، گروب ارنست.

Muslim Miniature Paintings from The XIII to XIX Century.

By. J. Grube Ernst. Venezia 1962.

(۴۵)

سبك كلاسيك نقاشی اسلامی (انگلیسی)
با برخی از نمونه‌های مجموعه‌های امریکا

مؤلف: ج، گروب ارنست.
طبع: امریکا ۱۹۶۸ م

The Classical Style in Islamic Painting. By J. Grube Ernst 1968.

(۴۶)

نقاشی شیراز در قرن ۱۶م (انگلیسی)
مؤلف: جی، دگست.

طبع: واشنگتون ۱۹۴۹م

Shiraz Painting in Sixteenth Century. G. D. Guest. Washington 1949.

(۴۷)

خوش‌نویسی ومنیاتوریست‌های شرقی اسلامی (فرانسه)

مؤلف: کلیمان هوارت.

طبع: پاریس ۱۹۰۸ م

Les Calligraphes et Les miniaturistes de l' orient Musulman, Paris 1908

(۴۸)

کتلاگ تحلیلی نقاشی‌های ایرانی در کتابخانهٔ بودلیان (انگلیسی)

مؤلف: ب ، دبلیو رابنسون.

طبع: اکسفورد ۱۹۵۸ م

A descriptive Cotalogue of The Persian Paintings in The Bodlian Library. oxford 1958. By. B. W. Robinson.

(۴۹)

اسامی‌های ایرانی از قرن ۱۴ تا ۱۹ م (انگلیسی)

تألف: ب ، دبلیو رابنسون.

طبع: نیویارك ۱۹۶۵ م

Persian Drawings from 14—Th through The 19—th Century. By B. W. Robinson. New york 1965.

(۵۰)

منیاتورهای ایرانی در مجموعه‌های آیزلس برتانیا (انگلیسی)

تألیف: ب ، دبلیو رابنسون. طبع: لندن ۱۹۶۷.

Persian Miniature Painting from Collections in The British Isles. By B. W. Robinson. London 1967.

(۵۱)

سروی هنر ایران از زمان قدیم تاکنون

ترتیب و فراهم‌آوری: الف ، یو پوپ. فیلیس اکرمان.

طبع اول: جلد ۱ تا ۶ درنیویارك ۱۹۳۹ م.

طبع دوم: جلد ۱ تا ۱۶ در توکیو ۱۹۶۰-۱۹۶۹م.

در جلد ایـن کتاب تـاریخ مصوری و منیاتور ودیگر هنرهای کتابسازی درضمن‌مقالات متعددبزبان انگلیسی آمده که آنراهنرشناسان بصیر غربی وشرقی نوشته‌اند، و درجلد ۹ نمونه‌های آثار مهم هنری و کتابهای خطی داده شده که ما درین کتاب بجای خود ازآن یـادآوری کرده‌ایم .

در جلد ۱۴ چند مقاله مفید ذیل باعکس های نمونه‌هـای دلکش هنری دارد:

۱ـ مقایسهٔ منیاتور ایران و ترکیه با چندین لوحهٔ مصور نمونه ، بقلم سوت کمال یتکین.

۲ـ خطاط بزرگترمدرسهٔ بایسنغر بانمونهٔ خطوط جعفر، ازمهدی بیانی .

۳ـ کتب‌البیطره وحشایش (مصور) بـانمونـه هـای نقاشی از ارنست گروب.

A survey of Persian Art
from Prehistoric Tiwes to the Present.
Editors: A. U. Pope.
Phyllis Ackerman.
Valumes 14.
Text Pages 3205
Plates 1530
Figs 1210
General Edition. July 1967. Teheran. London. New york. Tokyo.

(۵۲)

منیاتور ایرانی (فرانسه)

مؤلف: آی، سچوکین. طبع: پاریس ۱۹۳۲ م

Les miniatures Persanes. By Ivan Stchoukine. Paris 1932.

(۵۳)

منیاتور مخطوطات شاه‌عباس اول صفوی (فرانسه)

مؤلف: آی، سچوکین. طبع: پاریس ۱۹۶۴ م

Les Peintures des manuscrits de Shâh A'bbâs Ler a la fin des safavis. By I Stchoukine. Paris 1964.

(۵۴)

منیاتورهای ایران و قلمروآن

ازنسخه‌های عربی وفارسی وترکی وهندی که درکتابخانهٔ‌دولتی برلین و توبینگن بود ۷۳ نسخه‌خطـی درسنه ۱۹۵۶ م. در نمایش‌گاه هنری گذاشته شد، که ج، کریمر فهرستی ازآن ترتیب داد وآنرا بـا یازده تصویر در همین سال از توبینگن نشر کرد.

فهارس

۱ـ نامهای هنروران

۲ـ نامهای مخطوطات وآثار هنری

۳ـ فهرست منابع ادبی تاریخ هنر

نامهای هنروران

کتاب سازی

مربوط مکاتب هنری تیموریان و متفرعات آن بعد از نام هر هنرمند عدد عمومی آثار هنری او داده شده که در متن کتاب بین قوسین است

(الف)

نامهای مخطوطات و آثار

مربوط مکاتب هنری تیموریان و متفرعات آن

بعد از نام هر نسخه خطی شماره عمومی داده شده ، که در متن کتاب بین قوسین است .

(الف)

(ت)

(خ)

(د ، ذ)

(ی)

شیراز ۸
یوسف‌وزلیخا خط محمدبن علاء الدین رزه
۸۳۶
" " خط محمدقوام شیرازی ۳۱۵
۳۱۶
" " خط مظفرحسین بن محمدامین
۲۳۱۲
" " خط میر علی هروی در هرات
۲۵۲۵/۲۲۶/۲۱۹
یوسف وزلیخا خط میرکلنگی دربخارا ۴۹۴
" " " اسلوب بهزاد ۲۵۱۲
" " " دوام هنر هرات درشیراز ۹
یوسف و زلیخا، تحفة‌الاحرار، سبحة‌الابرار
جامی، خط محمدامین هروی در
مصر ۱۵۰۸

فهرست فصل دوم
منابع ادبی تاریخ هنر تیموریان و متعلقات آن
به‌ترتیب الفبائی نامهای مؤلفان

۱/ آصفی هروی : دیوان آصفی
۲/ ابن تغری بردی : النجوم الزاهره . . .
۳/ ابن الصائغ عبدالرحمن بن یوسف : تحفة ــ اولی الالباب فی صناعة الخط و الکتاب
۴/ ابوبکر طهرانی (قاضی) : کتاب دیاربکریه
۵/ ابوالفضل علامی : آئین اکبری مکاتبات علامی
۶/ ابوالقاسم رفیعی : تاریخ خط و خطاطان
۷/ ابوالوفاء خوارزمی : دیوان ابوالوفاء
۸/ احمد ابراهیمی (قاضی) خلاصة التواریخ مجمع الشعراء و مناقب الفضلاء گلستان هنر جمع الخیار
۹/ احمد بن محمد غفاری : تاریخ نگارستان تاریخ جهان آرا
۱۰/ اسکندربیگ منشی : عالم آرای عباسی ذیل عالم آرای عباسی
۱۱/ امیری (یوسف) دیوان امیری
۱۲/ امین بن احمد رازی : هفت اقلیم
۱۳/ انندرام مخلص : مراة الاصطلاح پریخانه
۱۴/ اوحدی (تقی الدین محمد) عرفات العاشقین و عرصات العارفین
۱۵/ ایواغلی حیدر : مجمع الانشا
۱۶/ باباشاه اصفهانی : آداب المشق
۱۷/ بابر (ظهیرالدین محمد) بابرنامه، واقعات بابری
۱۸/ بخاری (درویش محمد بن دوست محمد) فوائد الخطوط
۱۹/ بختاورخان : مرآة العالم بیاض سواد اعظم
۲۰/ بدایونی (عبدالقادر بن ملوکشاه) منتخب التواریخ
۲۱/ بقائی (محمد عارف اندجانی) مجمع الفضلاء
۲۲/ بلخی : محمود بن امیرولی : بحرالاسرار فی مناقب الاخیار

۲۳/ بیانی (دکتورمهدی) احوال‌و آثار‌ـ
خوشنویسان تکوین‌وپیدا شدن خطوط
در ایران
۲۴/ پرویز ناتل‌خانلری (دکتور) شاهکارهای
هنر ایران
۲۵/ تقی‌الدین‌محمدکاشانی : خلاصة‌الاشعار
۲۶/ جامی (عبدالرحمن) دیوان جامی
۲۷/ جنگ‌مراثی بایسنغر میرزا
۲۸/ جونپوری (ممتازحسین) تعلیم خط واملا
۲۹/ جهانگیر (نورالدین‌پادشاه‌هند) تزک
جهانگیری یاجهانگیرنامه
۳۰/ حاجت‌قلی‌مراغی : سلسلة‌الصفویه
۳۱/ حافظ ابرو (عبدالله‌خوافی‌هروی) :
مجمع‌التوارخ
۳۲/ حافظ(حسین‌کربلائی) :روضات‌الجنان
وجنات الجنان
۳۳/ حائری : مجموعهٔ حائری
۳۴/ میرزاحبیب‌اصفهانی : خط و خطاطان
۳۵/ حبیبی (عبدالحی) تاریخ‌خط ونوشته‌های
کهن‌درافغانستان . پیدایش‌وانکشاف
شیوه‌های‌خوشنویسی عصر تیموریان
ومظاهر هنری آن بر ابنیه‌و کتب .
تاثیرات فرهنگی‌هرات برآسیا .
تاریخچه‌مختصرمخطوطات‌افغانستان
هنر هرات (کتاب‌حاضر)
۳۶/ حسن‌بیگ روملو : احسن التواریخ
۳۷/ حسن‌خان‌شاملو : منشآت‌حسن‌خان‌شاملو
۳۸/ حسن بن لطف‌الله رازی : میخانه
۳۹/ خواندمیر : حبیب‌السیر . . . خلاصه ـ
الاخبار . . . نامهٔ نامی
۴۰/ خرابات
۴۱/ دانش‌پژوه (محمدتقی) گنجوروبرنامه‌او
۴۲/ درویش محمد صحاف : انساب محمودی
۴۳/ دمشقی (مصطفی حسینی) رسالة‌الیقین
فی معرفة بعض انواع الخطوط و ـ
الخطاطین
۴۴/ دوغلات (میرزا حیدر) تاریخ رشیدی
۴۵/ دوست‌محمدهروی : دیباجه‌برمرقع بهرام
میرزا
۴۶/ دولت شاه : تذکرة‌الشعراء
۴۷/ راقم (شریف سمرقندی) تاریخ راقم
۴۸/ رضوی (کیوان) تاریخچه هنر و نقاشی
ایران در دوره اسلامی
۴۹/ رضا علی شاه قادری : مفتاح‌الخطوط
۵۰/ فراهی : ریحان نستعلیق
۵۱/ زکی‌محمد حسن : التصویر فی الاسلام
عندالفرس. الفنون الایرانیه فی‌ـ
العصر الاسلامی
۵۲/ سام میرزا صفوی : تحفهٔ سامی
۵۳/ سبحان رای : خلاصة المکاتیب
۵۴/ سحر بدایونی (دیپی‌پرشاد) ارژنگ‌چین
۵۵/ سعید فتاح عباده : انتشارالخط العربی
۵۶/ سلطان علی مشهدی : رساله علم خط
نستعلیق

۵۷/ سنگلاخ (میرزا محمد علی) تذکرة الخطاطین
۵۸/ سید احمد مشهدی: مقدمهٔ مرقع امیر غیب بیگ
۵۹/ شاغل عثمانی: صحیفهٔ خوش‌نویسان
۶۰/ شاهی (امیر) دیوان امیر شاهی سبزواری
۶۱/ صادق علی‌خان دهلوی: قواعدالحروف
۶۲/ صادقی بیگ افشار: مجمع الخواص مثنوی قانون الصور
۶۳/ صنیع الدوله (محمد حسن خان اعتماد السلطنه): مطلع الشمس
۶۴/ طیبی شافعی (محمد بن‌حسن): جامع محاسن کتابة الکتاب و نزهة اولی‌ـ البصائر والالباب
۶۵/ عبدالاحدرابط: قواعد ابجد و قانون خوشنویسی
۶۶/ عبدالباقی نهاوندی: مآثر رحیمی
۶۷/ عبدالرزاق سمرقندی: مطلع سعدین..
۶۸/ عبدالعزیز جواهرالکلام: کتابخانه‌های ایران پیش از اسلام
۶۹/ عبداللهصیرفی: خطوط سته‌یارسالهٔ خط
۷۰/ عبداللهمروارید: شرفنامه‌یامنشآت مروارید
۷۱/ عبدالله افندی: ریاض‌العلماء و حیاض الفضلاء
۷۲/ عبدالله چغتائی (دکتور) اسلامی‌مصوری
۷۳/ عبدالمحمد (میرزاــ ایرانی) پیدایش خط و خطاطان
۷۴/ علاءالداله قزوینی: نفایس المآثر
۷۵/ علی‌شیر (میرقانع) تحفة الکرام
۷۶/ علی‌شیر نوائی (امیر) مجالس النفائس
۷۷/ علی هروی (میر) مدادالخطوط
۷۸/ غلام‌رضا ریاضی: دانشوران خراسان
۷۹/ غلام‌محمد دهلوی: تذکرهٔ خوش‌نویسان مسودهٔ تاریخ خط و خوشنویسان.
رساله حالات خوشنویسان خطوط.
۸۰/ فتح‌اللهسبزواری: اصول و قواعدخطوط سته.
۸۱/ فخری هروی: روضة‌السلاطین.
۸۲/ فریدون‌بیگ (احمد) منشآت السلاطین.
۸۳/ فصیحی (فصیح‌الدین‌احمدخوافی): ــ مجمل فصیحی
۸۴/ فکری هروی: ذکر برخی‌از خوشنویسان و هنرمندان
۸۵/ فضائلی (حبیب‌اللهاصفهانی) اطلس‌خط
۸۶/ قاطعی هروی: مجمع الشعراء جهانگیری
۸۷/ قطب‌قصه‌خوان: مقدمه‌مرقع شاه‌طهماسپ
۸۸/ قلقشندی (احمدبن‌علی قاهری) صبح‌ـ الاعشی فی کتابة الانشاء.
۸۹/ قمرآریان: بهزاد (کمال الدین).
۹۰/ کریم‌الله خان: دفتر خطاط.
۹۱/ کردی (محمدطاهرمکی) تاریخ الخط‌ـ العربی وآدابه.
۹۲/ کلیم (همدانی): دیوان کلیم.
۹۳/ گلچین معانی (احمد) تاریخ تذکره‌های فارسی.

۹۴/ لسان‌الملک (سپهرکاشی) تذکره‌خوش‌نویسان .
۹۵/ مالک دیلمی : مقدمه مرقع امیر حسین بیگ .
۹۶/ مجموعه ترجیع بندها .
۹۷/ مجنون رفیقی : رساله رسم‌الخط. آداب الخط. سوادالخط. رساله‌مرکب‌سازی
۹۸/ محمداسحاق‌صدیقی :فن‌تحریرکی‌تاریخ .
۹۹/ م ،جودت :ذیل‌علی‌فصل‌الاخیه‌الفتیان الترکیه . . .
۱۰۰/ محمد صالح اصفهانی : تذکره خط و خطاطان .
۱۰۱/ محمد صالح کنبوه لاهوری : شاه‌جهان نامه
۱۰۲/ محمدعلی (میرزا) تذکره‌خوشنویسان .
۱۰۳/ محمد محسن هروی : مقدمه مرقع محمد محسن .
۱۰۴/ محمد مفیذی (بافقی) : جامع‌مفیدی
۱۰۵/ محمد مومن هروی : مرقع‌خطوط.
۱۰۶/ محمد یوسف (لاهیجی) کلام الملوک فی بیان‌ظهورو ایجادالخط و احوال الخطاطین .
۱۰۷/ محمد یوسف سبزواری : رساله دستور خطاطی .
۱۰۸/ محمود بن‌محمد : قواعد خطوط.
۱۰۹/ محمود علی‌خان ماهر : علم‌الحروف .
۱۱۰/ محمود کمال اینال : خطاطان .
۱۱۱/ محمودهروی :تاریخ‌شاه‌طهماسپ (ذیل حبیب‌السیر)
۱۱۲/ مرقع‌خطوط: کتابخانه یونیورستی ـ توبینگن آلمان .
۱۱۳/ مرقع خوب : بامقدمه محمدصالح هروی .
۱۱۴/ مرقع دارا شکوه .
۱۱۵/ مرقع زیب النساء .
۱۱۶/ مرقع سلطان مراد .
۱۱۷/ مرقع سلطان حسین بایقرا .
۱۱۸/ مرقع سلطان‌یعقوب‌آق‌قویونلو .
۱۱۹/ مرقع شاه اسماعیل صفوی
۱۲۰/ مرقع شاه عباس صفوی (دانشگاه ـ استانبول) .
۱۲۱/ مرقع شاه عباس صفوی (خزینه اوقاف استانبول)
۱۲۲/ مرقع شاهی یا مرقع گلشن .
۱۲۳/ مرقع کتابخانه سلطنتی ایران .
۱۲۴/مرقع گنجینه‌شیخ‌صفی‌دراردبیل‌ایران
۱۲۵/ " " " " " "
۱۲۶/ " " " " " "
۱۲۷/ " " " " " "
۱۲۸/ " " " " " "
۱۲۹/مرقع‌ولی‌الدین‌افندی (استانبول)ج۱
۱۳۰/ " " " " " ج۲
۱۳۱/ " " " " " ج۳
۱۳۲/ مرقعات ۳۳ عدد .
۱۳۳/ مستقیم زاده (سلیمان افندی) تحفه

خطاطین .
۱۳۴/ مصطفی عالی افندی : مناقب‌هنروران
۱۳۵/ مطربی (اصم سمرقندی) تذکره‌مطربی .
۱۳۶/ منشآت (؟)
۱۳۷/ منشآت .
۱۳۸/ منشآت و رساله خط و قلم .
۱۳۹/ میر خانی : تذکره خوش‌نویسان
۱۴۰/ناجی‌زین‌الدین (عراقی) الخط العربی
۱۴۱/ناصرالدّین‌حنفی‌بخاری : تحفة‌الزائرین
۱۴۲/نثاری (سیدحسن‌نقیب‌الاشراف‌بخاری)
مذکراحباب .
۱۴۳/ نصرآبادی (محمد طاهر اصفهانی) :
تذکره نصر آبادی
۱۴۴/ نعیمی (علی احمد) : صورتگران و ــ
خوشنویسان‌هرات‌در عصرتیموریان
۱۴۵/ واصفی (زین‌الدین محمود هروی) :
بدایع الوقائع .
۱۴۶/ واله داغستانی (علی قلی‌خان) : ــ
ریاض الشعراء
۱۴۷/ واله‌قزوینی (محمدیوسف) :خلدبرین
۱۴۸/ وصفی (شمس‌الدین محمد هروی) :
مقدمه مرقع شاه‌اسماعیل صفوی .
۱۴۹/ هروی : جوامع الانشاء .
۱۵۰/ همایونفرخ (رکن‌الدین) : تاریخچه‌ــ
کتابخانه های ایران : کتاب و ــ
کتابخانه‌های‌ایران . سیر تحول وــ
تکامل خط فارسی . هنر کتابسازیــ
در ایران .
۱۵۱/ هیرالال مونس : طغرای نستعلیق .
۱۵۲/ یعقوب بن حسن (سراج حسینی ــ
شیرازی) تحفهُ المجالس
۱۵۳/ یوسف حسین (سید) رساله جلدسازی
۱۵۴/ یوسف (جلال‌الدین‌محرر جامی) فرائد
غیاثیه .

فهارس کتاب

هنر عهد تیموریان

(۱)

فهرست عمومی فصل اول تاریخ مختصر هنر آسیای میانه

(مطالبی که در تاریخ هنر بکار آید ، مطابق عدد صفحات کتاب)

الف

(٢)

فهرست فصل دوم

نامهای مؤلفان منابع تاریخ هنر تیموریان

(از صفحه ١٠٧ تا ٢١٧)

۱۲/ امین‌احمد رازی: هفت اقلیم ۱۲۰
۱۳/ انندرام مخلص: مرآةالاصطلاح ۱۲۱
پریخانه ۱۲۲
۱۴/ اوحدی تقی الدین محمد: عرفات العاشقین ۱۲۲
۱۵/ ایواغلی حیدر بیک: مجمع الانشاء ۱۲۳
۱۶/ بابا شاه اصفهانی: آداب المشق ۱۲۳
۱۷/ بابر (ظهیرالدین‌محمد): بابرنامه ۱۲۴
۱۸/ بخاری، درویش‌محمدبن دوست محمد: فوائد الخطوط ۱۲۶
۱۹/ بختاورخان: مرآة العالم ۱۲۶
بیاض سواد اعظم ۱۲۶
۲۰/ بدایونی (عبدالقادربن‌ملوکشاه): منتخب التواریخ ۱۲۷
۲۱/ بقایی (محمدعارف): مجمع‌الفضلاء ۱۲۸
۲۲/ بلخی (محمودبن‌امیرولی): بحرالاسرار ۱۲۹
۲۳/ بیالی (دکتورمهدی): احوال و آثار خوشنویسان ۱۲۹
تکوین و پیدا شدن خطوط در ایران ۱۳۰
۲۴/ پرویز ناتل خانلری: شاهکارهای هنر ایران ۱۳۰
۲۵/ تقی‌الدین محمد کاشانی: خلاصةالاشعار ۱۳۱
۲۶/ جامی (عبدالرحمن): دیوان‌جامی ۱۳۱
۲۷/ جنگ مرائی بایسنغر میرزا ۱۳۲
۲۸/ جوپنوری (ممتازحسین): تعلیم خط و املا ۱۳۳
۲۹/ جهانگیر (نورالدین): تسزک‌جهانگیری ۱۳۳
مرقع امیرتیمور کار خلیل ۱۳۳
۳۰/ حاجت قلی مراغی: سلسلة الصّفویه ۱۳۵
۳۱/ حافظ ابرو هروی: مجمع‌التواریخ ۱۳۶
۳۲/ حافظ حسین تبریزی: روضات‌الجنان و جنات‌الجنان ۱۳۶
۳۳/ حائری: مجموعهٔ حائری ۱۳۶
۳۴/ میرزا حبیب اصفهانی: خط وخطاطان ۱۳۷
۳۵/ حبیبی (عبدالحی): تاریخ خط و نوشته‌های کهن در افغانستان ۱۳۸
پیدایش وانکشاف خوشنویسی عصر تیموریان ۱۳۸
تاثیرات فرهنگی هرات بر آسیا ۱۳۸
تاریخچه مختصر مخطوطات افغانستان ۱۳۸
هنر هرات (عصر تیموریان) ۱۳۸
۳۶/ حسن بیک‌روملو: احسن‌التواریخ ۱۳۹
۳۷/ حسن خان شاملو: نستعلیق بر مرقد پیر هرات ۱۴۰
منشآت حسن خان شاملو ۱۴۰
۳۸/ حسن رازی: میخانه ۱۴۲
۳۹/ خواند میر هروی: حبیب‌السیر فی اخبارالبشر ۱۴۳

(۳)

فهرست فصل سوم : هنر کتابسازی و خط در ادبیات فارسی

(از صفحه ۲۱۹ تا ۲۶۴)

(۴)

فهرست فصل چهارم

رجال و آثار هنری تیموریان

در مکتب هرات و متفرعات آن

نامهای ممالک بترتیب الفبا

نامهای رجال هنر عصر تیموریان

(اعدادیکه بعد از هر نام آمده، نمرهٔ مسلسل آثار هنری ایشانست که درفصل (چهارم مذکوراند)

(خ ــ خطاط . م ـ مصور . تك ـ تکمله)

ش

آثار هنری مربوط مکتب هنر تیموریان

مذکور در فصل چهارم

(اعدادیکه بعدازهر اثر داده شده ، عدد مسلسل بین قوسین کتابست و ص نشان صفحه)

الف

ب

د

ذ

ر ــ ز

ن

(۵)

فصل پنجم

فهرست چند مجموعهٔ هنری مطبوع

(۱۴)نقاشی و تذهیبات مخطوطات شرقی درکتابخانه ملی پاریس(به‌فرانسه طبع ۱۹۲۶ م) ص۸۱۹
(۱۵)نقاشی منیاتور فارسی طبع اکسفورد ۱۹۳۳ م ص۸۱۹
(۱۶)نقاشی‌های مخطوطات تیموریان طبع پاریس ۱۹۵۴ م ص۸۲۰
(۱۷)منیاتورهای کتابخانهٔ سلطنتی ایران طبع ۱۹۵۶م ص۸۲۰
(۱۸) نقاشی‌های مخطوطات صفویان طبع ۱۹۵۹م ص۸۲۰
(۱۹)منیاتور سازان ایرانی (آلمانی)طبع ۱۹۵۹م ص۸۲۱
(۲۰)نقاشی ایرانی طبع ۱۹۶۱ م ص۸۲۱
(۲۱)مصوری در اسلام طبع ۱۹۶۵ م ص۸۲۱
(۲۲) نمایش هنر اسلامی طبع ۱۹۳۷ م ص۸۲۳
(۲۳)هنرهای زیبای کشورهای‌عربی و ایران قرن۷ ــ ۱۷ ص۸۲۶
(۲۴)البم منیاتورهای هندی و ایرانی قرن۱۶ ــ ۱۸ م ص ۸۲۷
(۲۵)منیاتورهای ایرانی در مخطوطات شاهنامه‌لنین‌گرادطبع مسکو ۱۹۳۵ م ص۸۲۷
(۲۶)مصوری ایران طبع مسکو ۱۹۳۸ م ص۸۲۸
(۲۷)آثار نظامی در هنر آذربایجان و شرق قرن ۱۵ ــ ۱۷م طبع باکو۱۹۴۷ ص۸۲۸
(۲۸)ذخائر هنر خلقی مردم خارجه در هرمیتاج ص۸۲۸
(۲۹)نمونه‌های خوشنویسی ایران‌و آسیای میانه قرن۱۵ ــ ۱۹ طبع‌مسکو ۱۹۶۳م ص۸۲۸
(۳۰) منیاتورهای آسیای میانه قرن ۱۵ ــ ۱۸ ص۸۲۹
(۳۱) نشریه شعبه تاریخ کلتور و هنر شرق هر میتاج طبع لینن گراد۱۹۴۷م ص۸۲۹
(۳۲)منیاتورهای مناظر زمینی یک مخطوطه۸۰۱ ق طبع استانبول۱۹۳۶م ص۸۲۹
(۳۳)کتلاگ‌مخطوطات و منیاتورهای کتابخانه چستر بیتی دوبلن ۱۹۶۲م ص۸۲۹
(۳۴)هنر مسلمانان طبع پاریس ۱۹۵۶ م ص۸۳۰

تکملهٔ

هنر عهد تیموریان

افغانستان

در صفحه ۳۸۴ عدد مخطوطات افغانستان از (۱۰۲ تــا ۲۰۲) رسیده وبعدازان سهواً آثارشمارهٔ مسلسل ۲۰۳–۲۰۴–۲۰۵ درچندصفحه ازطبع بازمانده که اینك درینجا مختصراً تکمیل میگردد (حبیبی)

۱۰۳ –(۲۰۳) قرآن شریف مذهب :

باخط نسخ عالی دارای جداول لاجورد و طلا وتشعیر وتذهیب بین السطورین باعلایم کوچك آیات مطلا، که آغاز سوره‌ها بخط طلائی جلی رقاع محدود بخطوط خفی سیاهست . جمله ۲۹۱ ورق بدون نام کاتب وتاریخ که غالباً هنرتذهیب دقیق آن بفروع هنرهرات در تبریز یاشیراز تعلق دارد، قطع آن ۱۳×۱۹ سانتی‌متر است ، ملك شخصی در کابل.

۱۰۴ –(۲۰۴) قطعهٔ خط میرعلی هروی:

نستعلیق بسیار عالــی بامزه که رقم فقیرعلی بدون تاریخ دارد ، از کتابخانهٔ پوهنتون کابل.

۱۰۵-(۲۰۵) قطعه خط عبدالرحیم کاتب:

نستعلیق عالی با رقم عبدالرحیم کاتب در کتابخانهٔ پوهنتون کابل.

شایداین کاتب همان عبدالرحیم خوارزمی هنرمند هرات‌باشد.

پاکستان

اعداد ذیل درحین طبع از چاپ مانده، مربوط ص ۵۵۸

۹ـ (۹۵۹)

کشف‌الاسرار وعدة‌الابرار تفسیر خواجه‌عبدالله انصاری:

(۹۸۲) صفحه ۳۶×۲۴ سانتی‌متر بر کاغذ ضخیم سمرقندی بخط بسیار عالی نسخ قرن نهم‌هجری. باجداول رنگین زرفشان، جلد اول ناقص، بدون تاریخ ونام کاتب. نمره **۲۹۷/۲۹۰** کتابخانهٔ گنج‌ـ بخش راولپندی پاکستان.

(فهرست ۱/۳۶۴)

۱۰ـ(۹۶۰)

فرائد غیاثی از پیراحمد خوافی دستور شاهرخ درهرات تألیف ۸۳۴ق:

مشتمل بـرمکاتیب بسیار مهم دارای ارزش تـاریخی شاهان ، وزیران، عالمان، مؤلفان، شعراء، زنان نامدار هند و خراسان و ایران و غیره.

نسخهٔ واحدهٔ نایاب کامل یونیورستی پنجاب (لاهور) به‌نستعلیق زیبا وپخته ۹×۶ اینچ ۹۱ ورق ۲۱ سطری بر کاغذ حنایی ضخیم، که درقرن۹ـ۱۰ نوشته شده. یک‌نسخهٔ نصفِ آخراین کتاب مکتوبهٔ۸۶۱ق درکتابخانهٔ شاهی برلن بود (فهرست پرچ‌نمره ۱۰۶۰ص۱۰۱۰)
(مقالات مولوی محمد شفیع ۳۷۱/۳)

ایران

در ص ۵۵۵ عدد آثار ایران تا ۹۳۸ رسیده وبعدازین تا ۹۵۰از چاپ مانده که درین صفحات بهمان نمرهٔ مسلسل تکمیل میگردد :

۶۰۹-(۹۳۹)

تحفةالعشاق درمرکبات زبان فارسی مخطوط قرن ۱۰ق :

با خط جلی بسیار عالی ثلث‌وخفی نسخ ، بزبانهای فارسی و ترکی ۲۴ صفحه در کتابخانهٔ آقای دکتراصغر مهدوی (تهران) که عکس آن در فرهنگ ایران زمین (ج ۱۷ص ۱-۲۶) چاپ شده.تهران ۱۳۴۹ ش.

۶۱۰-(۹۴۰)

مفردات عبدالله هروی طباخ:

بخط ثلث توقیع آمیز که درذیحجه سنه ۸۷۵ق نوشته‌شده‌ورق آخر آن در ملحقات گلستان هنر (مربوطص ۲۷) طبع بنیاد فرهنگ

ایران در سنه ۱۳۵۲ ش چاپ شده است.

در ملحقات ص ۳۸ همین کتاب قطعهٔ مشق خط متوسط نسخی و ثلث جلی او طبع شده که آنرا در رمضان ۸۵۵ ق درسمرقند نوشته است.

۶۱۱-(۹۴۱)

بلبل شهنامه خوان ، فغان‌الدین:

قطعه خطوط بسیار عالی ثلث و نسخ و توقیع جلی‌وخفی درسنه ۱۰۰۵ ق با رقم «مشقه‌العبدالاقل بلبل شهنامه خـوان » ضمیمه ص۴۱ گلستان هنر طبع تهران. که برای امیرشاه سبزواری نـوشته شده واز متفرعات هنرهراتست.

۶۱۲-(۹۴۲)

خط میرعلی

قطعه خط نستعلیق عالی میرعلی شیرازی، که قطعه (کسی کش خرد رهنمونست‌هر گز) ابن‌یمین‌را درسنه ۸۳۹ق در دارالسلطنه هرات نوشته، طبع گلستان هنر (ص۵۷)

۶۱۳-(۹۴۳)

قطعه نستعلیق اظهر :

متن جلی وبرهامش آن خفی بارقم «مشقه اظهرتجاوزالله‌عنه». چاپ ص ۵۷ گلستان هنر. طبع بنیاد فرهنگ ایران.

(۹۴۴)-۶۱۴

مواعظ کلمات سیدالابرار خط علاءالدین:

صفحهٔ اخیر این رسالهٔ نفیس در (ص۴۰) گلستان هنرچاپ شده بدوخط ثلث جلی بسیار عالی ونسخ خفی که آیتی ازهنرخطاطیست و درآخر رقم «مشقه علاءالدین فی ۹۸۶ ه» دارد. (رك: ۸۴۳ ایران)

(۹۴۵)-۶۱۵

قرآن شریف خط روزبهان در سنه ۹۵۴ق :

نسخه مرصع مذهب باجداول طلاوالـوان نظر ربا بخط نسخ متوسط که درآخرمواهیر ۱۲۸۹و۱۲۸۷ ه وغیره دارد. بارقم: «تشرف بکتبه اقل عبادالله روزبهان عفی‌الله عنه‌ببرکةالقرآن وفرغ منه سنه اربع وخمسین وتسعمائه من‌هجره» (طبع لواحق گلستان هنر۸۶)

(۹۴۶)-۶۱۶

قطعه نستعلیق سلطان محمدنور:

شعر و خط هردوازوست:

گرم وسر کش، همچو آتش تندخوی من رسید
تند خویی تیز خشم فتنه جوی من رسید
داشتم زو با دل دیوانهٔ خود گفت و گو
کان پری رودرمیان گفت و گوی من رسید

قائله و کاتبه سلطان محمدنور. (طبع گلستان هنر ص۸۶)

(۹۴۷)-۶۱۷

قطعهٔ نستعلیق جلی وخفی شاه محمود نشابوری:

دومعما باسم فرخ وباسم‌غلام، که جداول‌لاجورد مطلاومختصر گل کاری کارهرات هم‌دارد. بارقم «مشقه‌الفقیر شاه محمودنشابوری» ولی تاریخ کتابت ندارد. (از مجموعهٔ آقای احمد سهیلی خوانساری درتهران- چاپ ص ۸۷ گلستان هنر)

(۹۴۸)-۶۱۸

قطعه نستعلیق جلی عبدی نشابوری:

چاپ ص ۸۷ گلستان‌هنر، بارقم« کتبه‌الفقیر الحقیر المذنب‌عبدی غفرالله‌له» بدون تاریخ. خط جلی نستعلیق این قطعه درنهایت اتقان و بامزه است. (رك: ۴۲۴-ایران)

(۹۴۹)-۶۱۹

قطعه نستعلیق قلم متوسط بسیار عالی خلیل حسینی:

سه‌بیت مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی مصدر « دلم زهجر خراسان از ان هراسانست» رابخط عالی نستعلیق قلم متوسط برقطعه ابری منقش ببرگ ودرخت نوشته که‌درآخر بخط خفی رقم «کتبه خلیل‌الله‌الحسینی تحریر یافت دربلدهٔ هراة » هم دارد ، ولی تاریخ را ننوشته. (طبع گلستان هنر ص ۱۰۲)

۶۲۰-(-۹۵۰)

قطعه نستعلیق جلی محمد زمان:

نستعلیق جلی‌عالی بارقم « محمدزمان بجهة‌امتحان قلم » دربین تشعیر و نقاشی ملون مذهب (طبع گلستان هنر ۱۲۰)

تصحیح اغلاط طباعتی

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۳۳	۶	ازانچه	زانچه
۳۷	۱۲	وخط	وبخط
۳۷	۱۰	نسیمی	سیمی
۴۳	۱۰	انتقاد	انتقال
۴۴	۱	حوزد	خورد
۵۰	۲	بعداز	بعدازین
۵۳	۱۲	کن	افگن
۵۶	۱۵	اودر	اوکه‌در
۶۰	۱۱	نقاش	نقاشی
۸۹	۶	غاوردانی	بغاوردانی
۹۱	۱۴	هرات کرد	هرات دوام کرد
۹۴	۱۶	کوهستان	کوهسان
۹۹	۸	پستخانه	پسخانه
۱۰۲	۶	خواجه	خواجو
۱۱۴	۱۰	تکلمه	تکمله
۱۱۵	۶	ابولفاء	ابوالوفاء
۱۲۸	۲۱	لمد	امیر
۱۵۷	۳	نیز	تیز

۱۶۲	۴	۱۰۱۸	۱۰۱۷
۱۷۷	۹	شماره	شماره ۷۴۰
۱۷۷	۱۱	صفحه	صفه
۲۰۷	۸	بخطی	به‌حظی
۲۰۷	۸	محفوظست	محظوظ است
۲۲۳	۱۵	فرود	فزود
۲۳۴	۵	زفتند	رفتند
۲۴۱	۲۱	راهنمای	رارهنمای
۲۵۵	۱۲	۷۴	۷۵
۲۶۷	۶	که‌مکتب	که‌اثرمکتب
۲۶۸	۱۳	صفحه	صفه
۲۷۱	۱۲	از مکتب	از کتب مکتب
۲۷۷	۲۰	جایی	چاهی
۲۸۱	۶	خمسه‌نظامی	۱۰ــخمسه‌نظامی
۲۹۶	۳	سنگی	سنگ
۲۹۸	۲۲	هراتست؟	هرات
۳۰۷	۲	گوو	گوی
۳۲۱	۷	سلسله	صله
۳۲۶	۱۴	خاتم‌نامه	حاتم‌نامه
۳۵۶	۱۰	هرسه صفحه	هرصفحه سه‌حصه
۳۶۲	۱۵	هرسه‌صفحه	هرصفحه سه‌سطر
۳۶۵	۲۰	تمام اوراق	تمام نسخه
۳۷۲	۱۲	ذوق	بدذوق
۳۸۰	۷	خط	بخط
۳۸۳	۹	ورا	درا
۳۹۲	۱۸	حامی	حمامی
۴۰۰	۱۴	۲۸۵	۲۵۸
۴۱۸	۱۳	شفته	آشفته
۴۳۵	۳	چهره،سبز	چهره

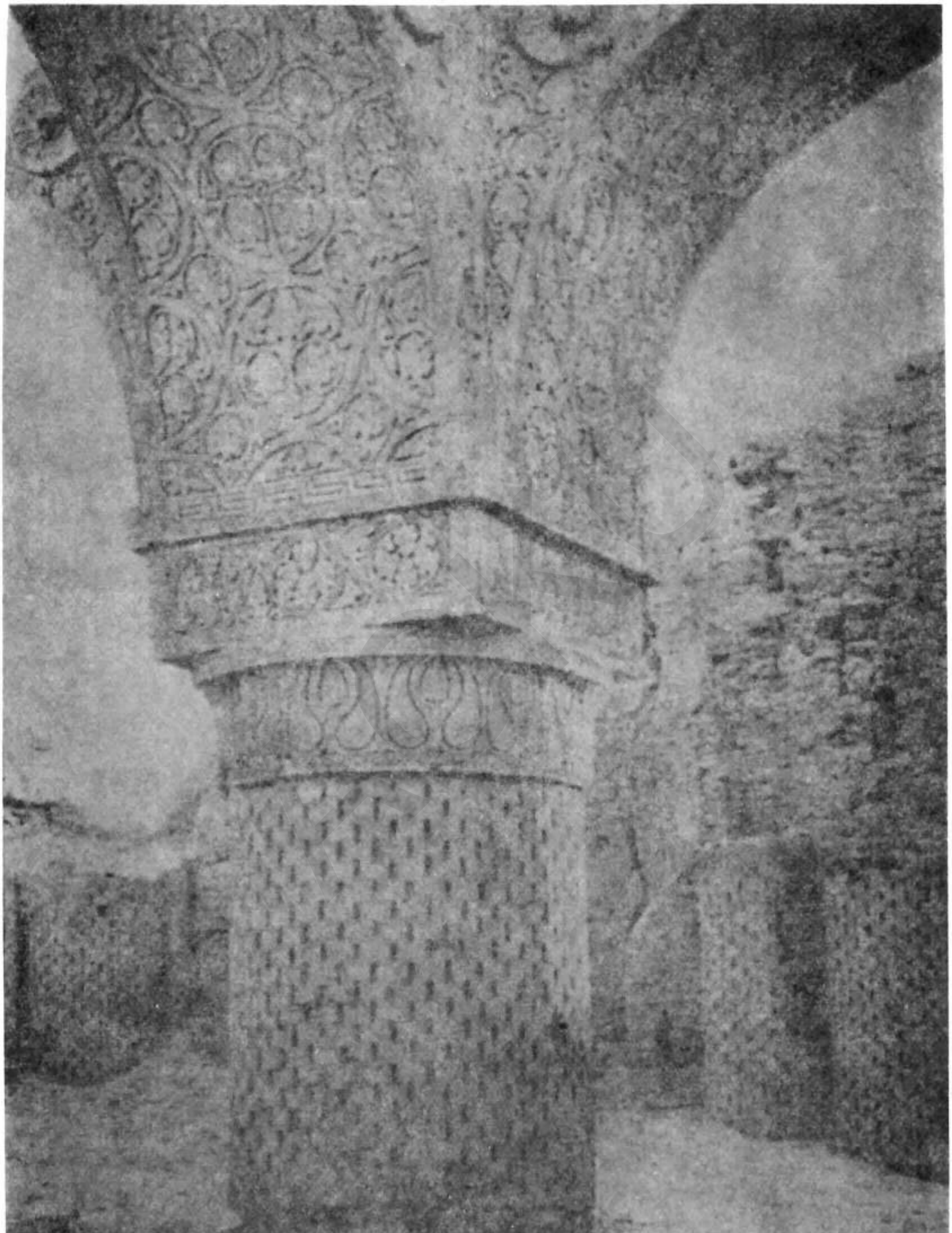
۴۴۴	۲۱	پرده‌دار	پره‌دار
۴۵۰	۱۴	تجلیل	تجلید
۴۵۱	۱۱	قیام‌الدین	قوام‌الدین
۴۸۰	۴	قیام‌الدین	قوام‌الدین
۴۸۷	۵	بایسنغر	برای بایسنغر
۴۸۹	۶	خیرزران	خیزران
۵۰۱	۶	حلالی	هلالی
۵۱۵	۱۳	حسن	حسین
۵۲۵	۱۷	جلال‌الدین محمد	جلال‌الدین محمود
۵۲۵	۱۶	۶۴۰	۶۳۰
۵۶۶	۳	پاریس	پارس
۵۷۴	۱۲	بدان	بران
۵۸۸	۲	۵۹۷	۹۷۵
۵۸۹	۷	تربیت	ترتیب
۵۹۹	۶	محمدحسن	محمد محسن
۶۲۸	۲۰	۳۱۳	۱۳۱۳
۷۰۲	۹	غژوی	غژدی
۷۰۲	۱۲	محمد	محمدی
۷۱۶	۴	برصفحه سنگی مستطیل گردهندی	برصفه مستطیل ایستاده
۷۲۷	۲	بزمتگاه	بزمگاه
۷۹۷	۹	موجداد	موجدار
۷۹۹	۱۴	غش	غشی
۸۰۰	۱۱	شکل‌بر	شکل پنجم‌بر
۸۰۳	۱۵	بخاری	نجاری
۸۱۵	۴	چین	چپن
۸۳۴	۱۸	اسامی	رسامی
۸۳۶	۶	Tiwes	Times

یادآوری مهم

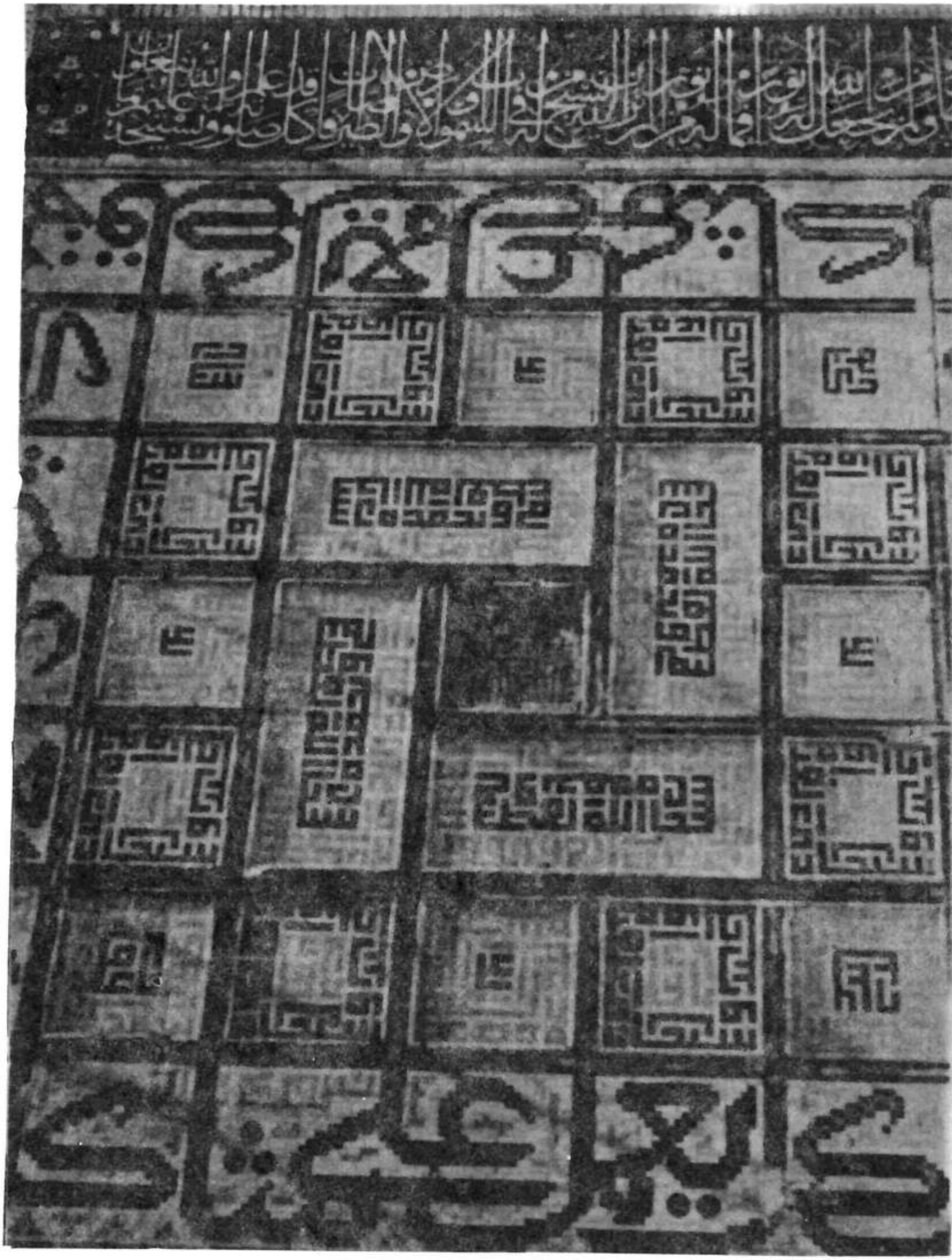
نام این کتاب هنر عهد تیموریان است ، ولی برجبین صفحات سهواً هنر عهد تیموری چاپ شده ، و معلومست که این هردو عنوان مفاهیم جدا گانه دارد . مراد ما تنها هنری نیست که فقط به عهد تیمور تعلق دارد ، بلکه تمام هنر وسیع و جهانگیریست ، که از عهد تیمور حدود ۸۰۰ ق آغاز وتا حدود اواخر قرن دهم درممالك وسیع تیمور و اخلافش در ماوراء النهر و افغانستان و ایران و هند رواج داشت . که نام « هنر عهد تیموری » منسوب بشخص تیمور ، این مطلب را احتوا نمیکند و باید بنام «هنر عهد تیموریان» تصحیح شود .

پرورشگاه مهم این‌هنردرعهد شاهرخ هرات بود، ولی‌سمرقند، بخارا ، بلخ ، مشهد ، قزوین ، اصفهان ، شیراز ، تبریز هم مراکز بزرگ و شکوهمند این رنسانس هنری آسیای میانه بوده‌اند ، وآثار آن تابرخی شهرهای کوچك هم رسیده بود ، که به نحوی از انحاء با سلطنت های اخلاف تیمور درسمرقند و هرات و حکمرانان معاصر ایشان مانند خوانین ماوراء النهر و ترکمانان آق قویونلو و مغولیان

هند و صفویان ایران و زیردستان این سلطنت های قوی و حتی با عثمانیان ترکیه هم رابطه‌یی داشته‌اند و بنابرین این هنر میراث مشترك تمام این مردم از استانبول تا اواسط هند بوده و در پرورش آن سهم داشته‌اند ، که مرکز آن هرات است ، و ازینجا بود که مهر تابان هنر بهر سو شعشعه‌پاشی داشت . (حبیبی)

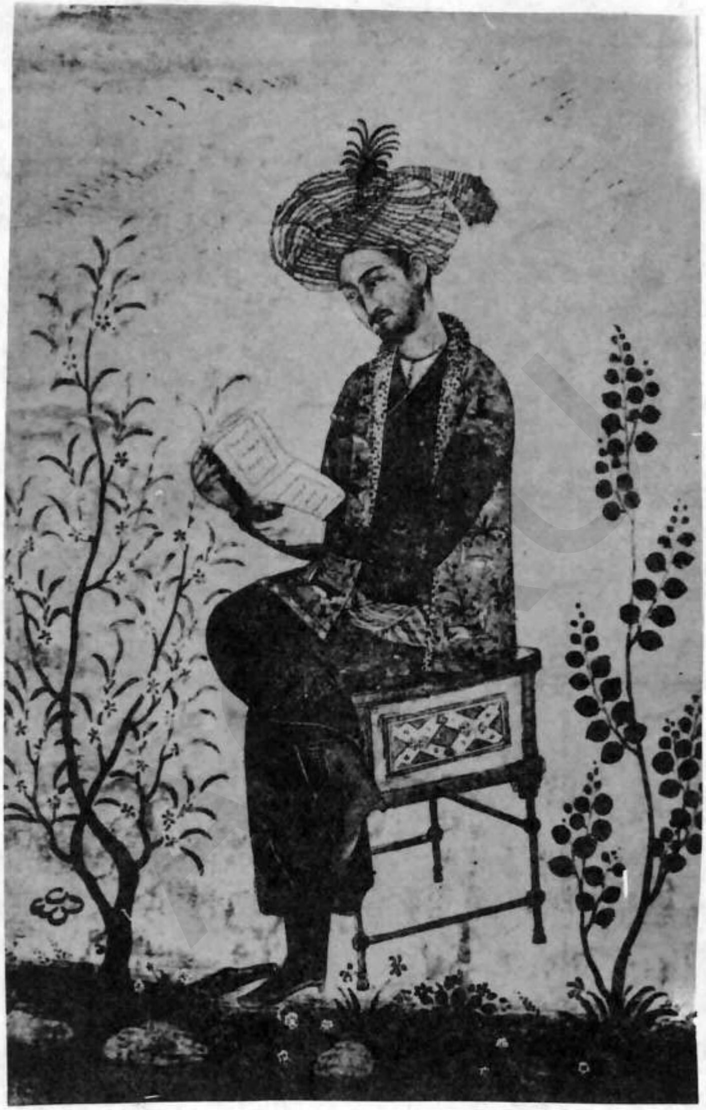

بقایای نقاشی مسجد نه‌گنبدان بلخ از عصر سلجوقیان
(ص ۲۲، ۸۳۰۴۰)

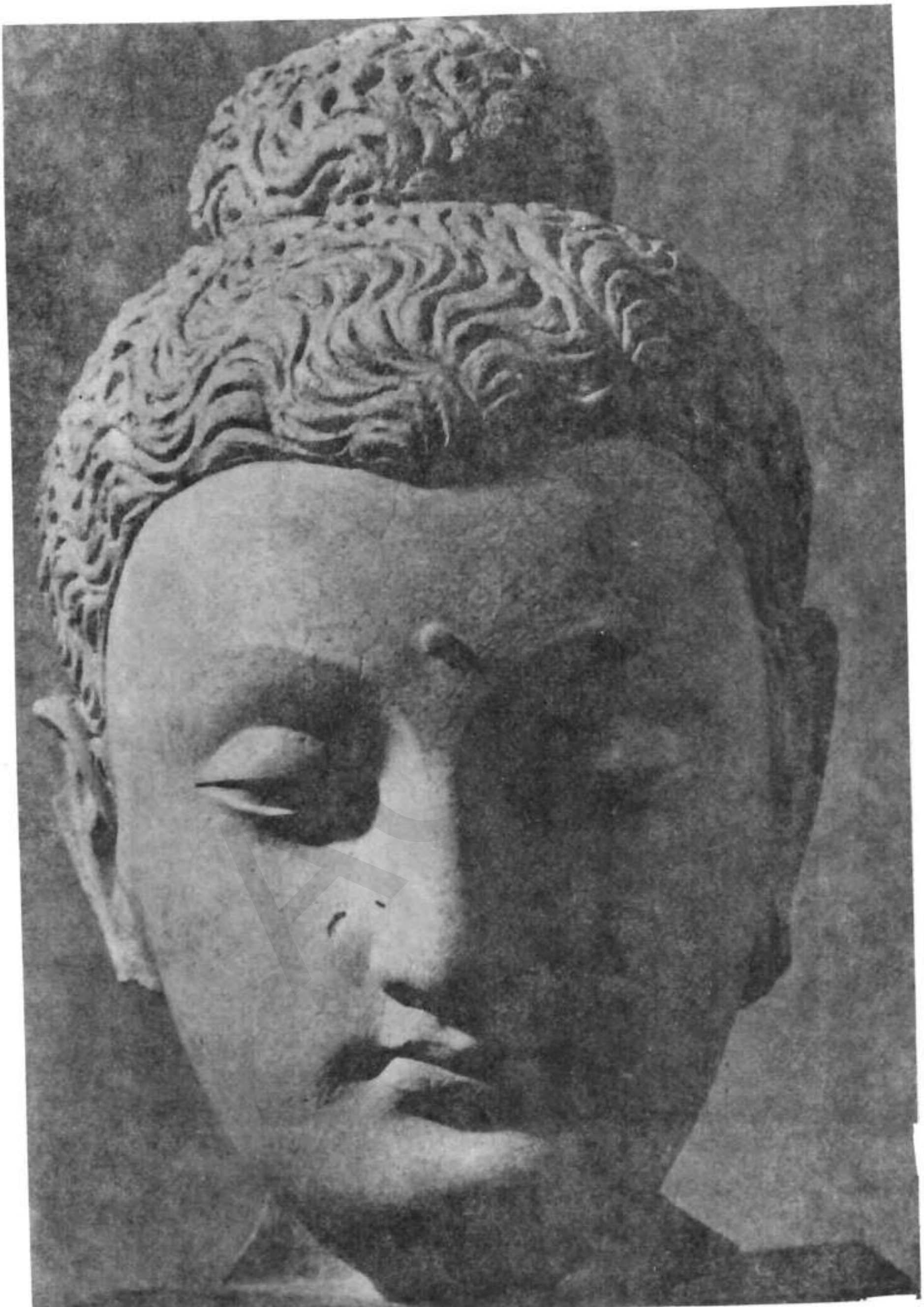
ازبقایای خطوط ونقاشی‌های کاشی رنگین عصر شاهرخ ۸۳۲ ق ۱۴۲۸م
در گازرگاه هرات

(ص ۴۶)

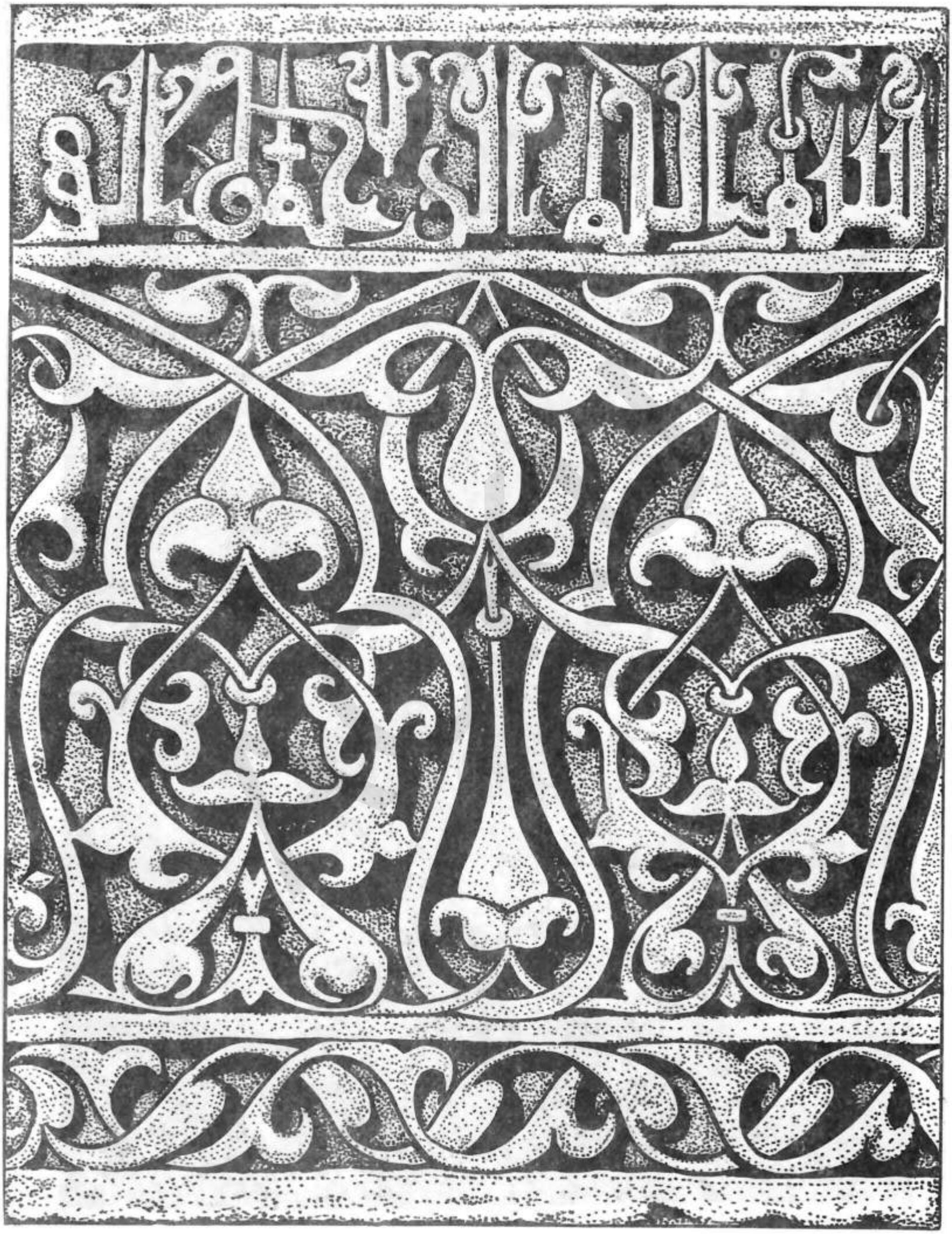
شبیه ایام جوانی ظهیرالدین محمد بابر (۱۴۹۳ — ۱۵۳۰م) که در کابل در حدود ۱۵۰۵م نقش شده است (موزهٔ برتانیه ـ لندن)

(ص ۵۴، ۶۸)

بت قندهار بدین زیبائی زبانزد شعرای دری‌زبان گردید

(ص ۱۲)

کتابت‌کوفی و نقاشی حجاری بر یکی از الواح قصر مسعود سوم در غزنه
(ص ۲۲، ۲۸)

نقوش دیوارهای نگارین شهر افراسیاب سمرقند

(ص ۹)

وزیر علمدوست هرات امیر علی شیر نوائی
(ص ۳۴ ، ۳۷)

شیوه ثلث ترکستانی قرن ۱۶ (گنجینه قرآن مشهد رضوی)
(ص ۹۷)

نمونهٔ خط کوفی متمایل به نسخی هرات ۵۳۰ ه ازسنگ مزاردرخواجه عبدالله طاقی–موزهٔ هرات .

۱ – بسم الله

۲ – الرحمن الرحیم .

۳ – هذا قبر الشیخ

۴ – الرضی العابد محمد بن اسمعیل

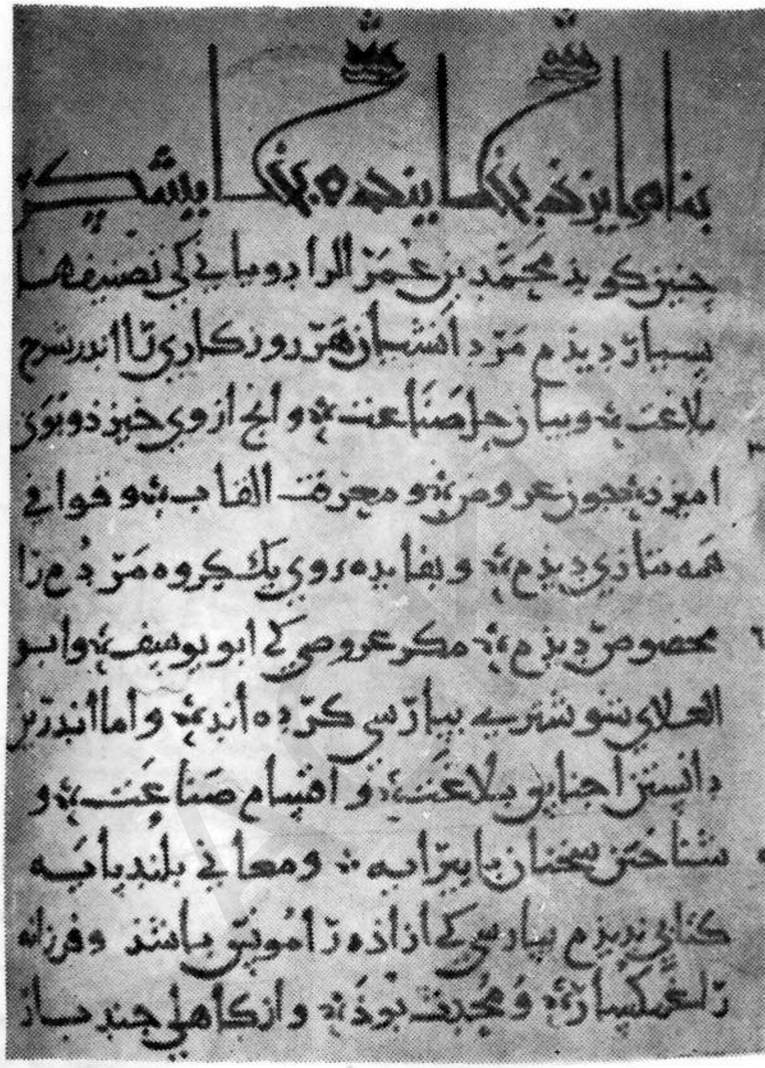
۵ – الغوری ، بتاریخ یوم الاربع

۶ – العشرون من جمادی الاول (کذا)

۷ – سنه ثلثین و خمسمائه . . .

۸ – له ولوالدیه ولمن . . .

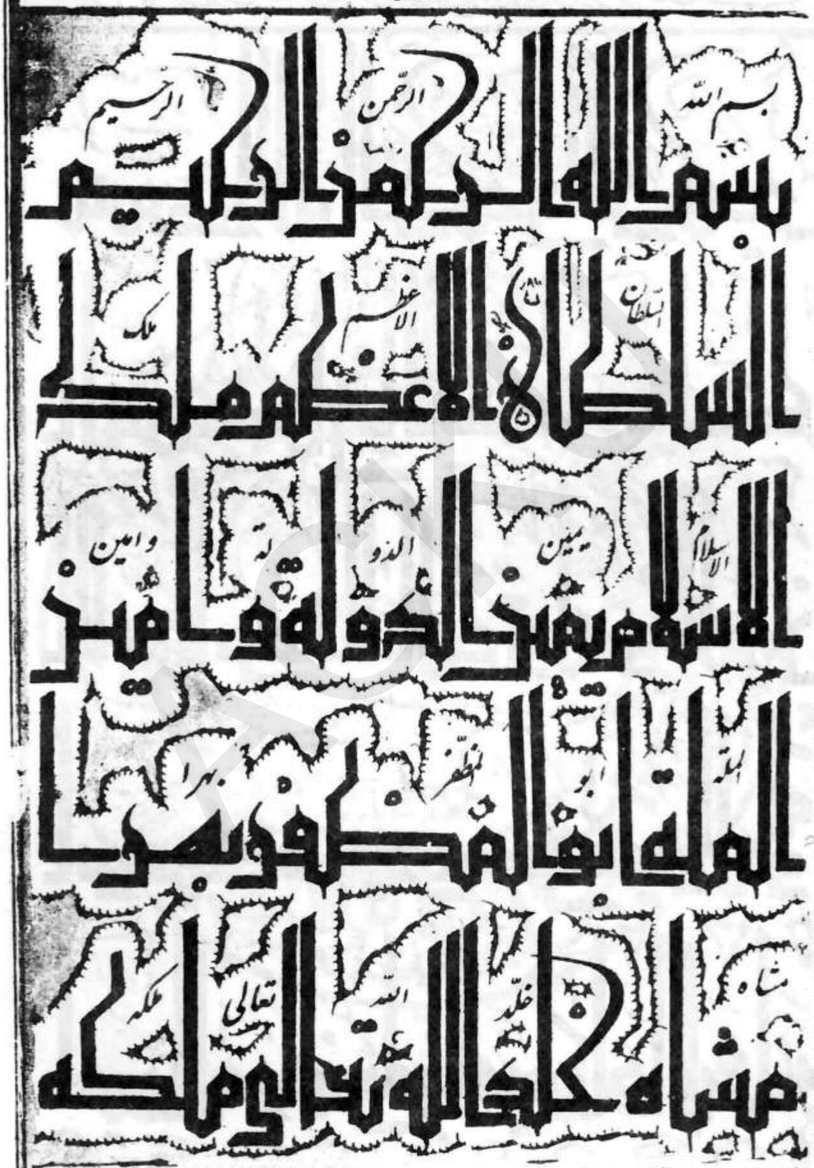
(ص ۸۳)

صفحهٔ اول ترجمان البلاغه ۵۰۷ هـ

(ص ۷۹ ، ۸۵)

نقل نوشته خطهای کوفی مناری که بطرف شهر غزنین نزدیکتر است

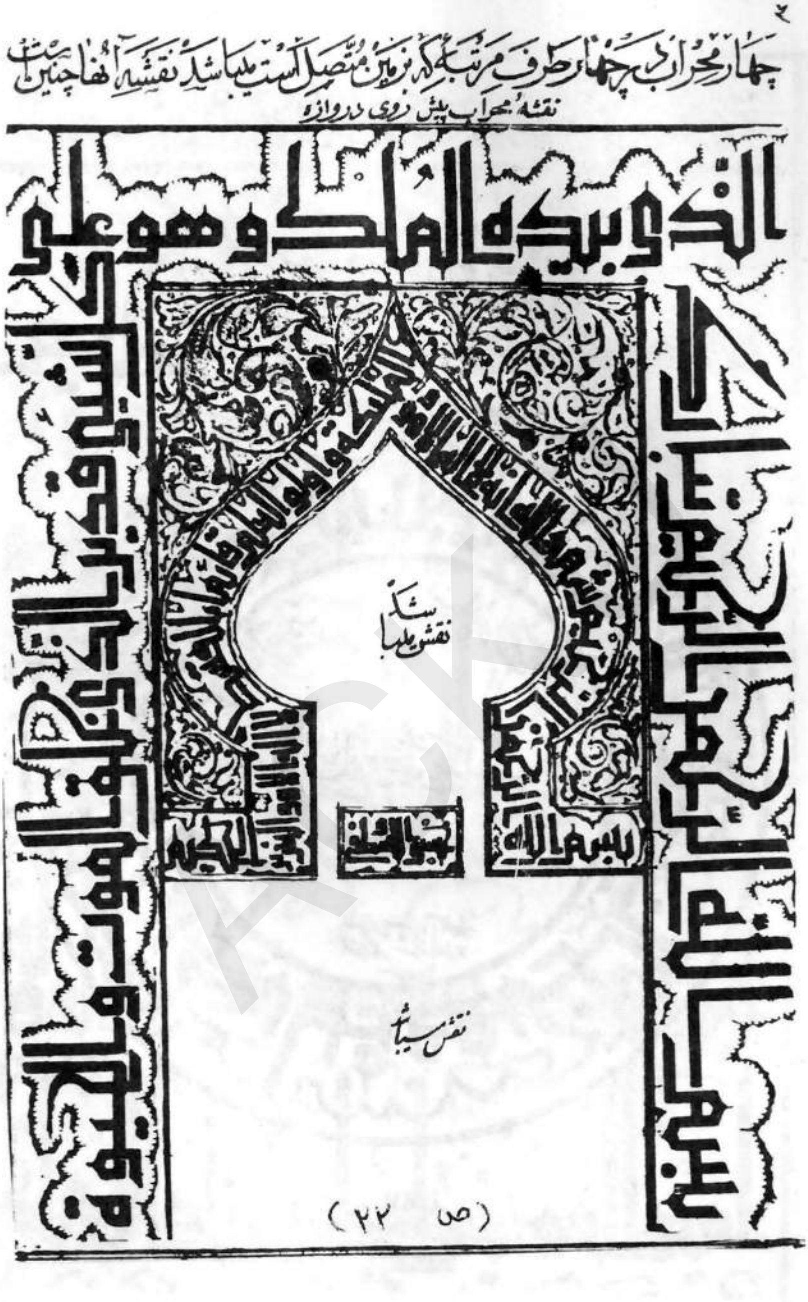
(ص ۸۲، ۸۳)

نقل خطهای کوفی منار بکه از شهر غزنین دور تراست

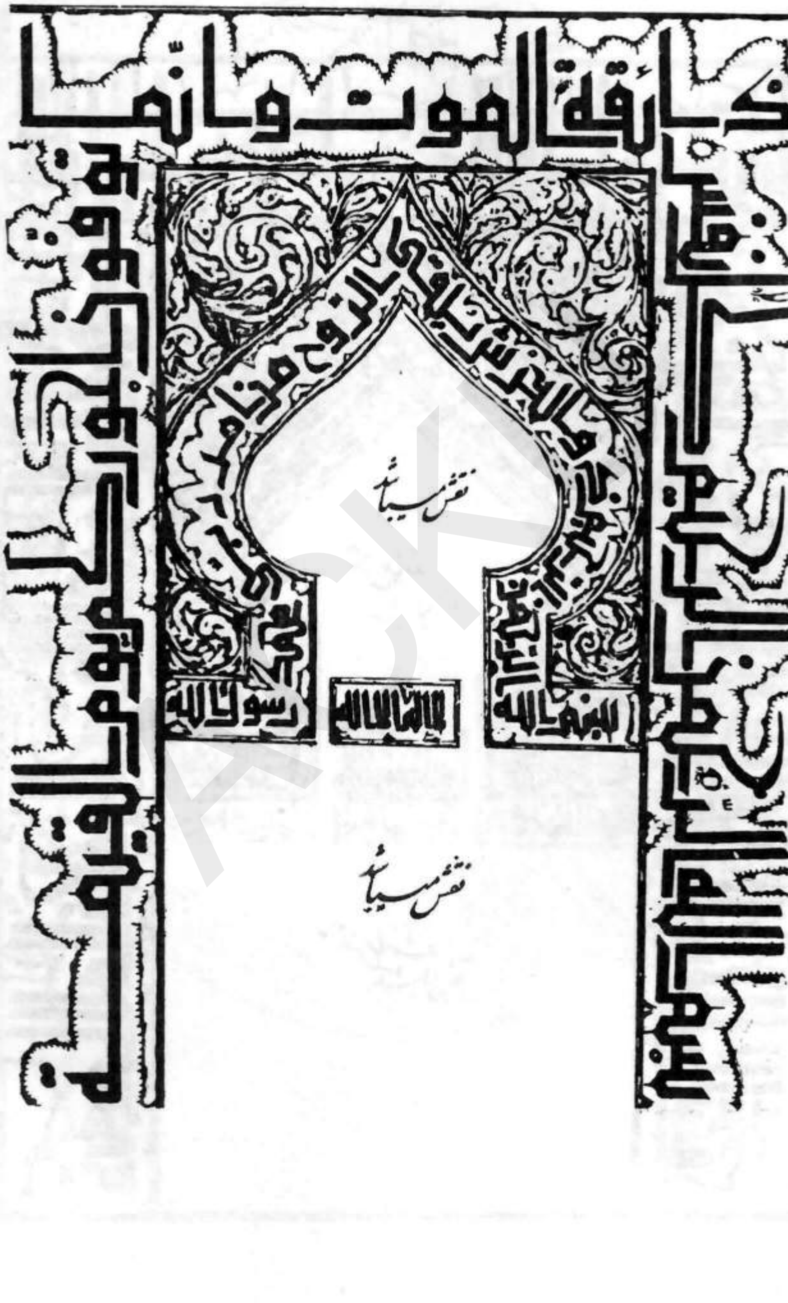

(ص ۸۲، ۸۳)

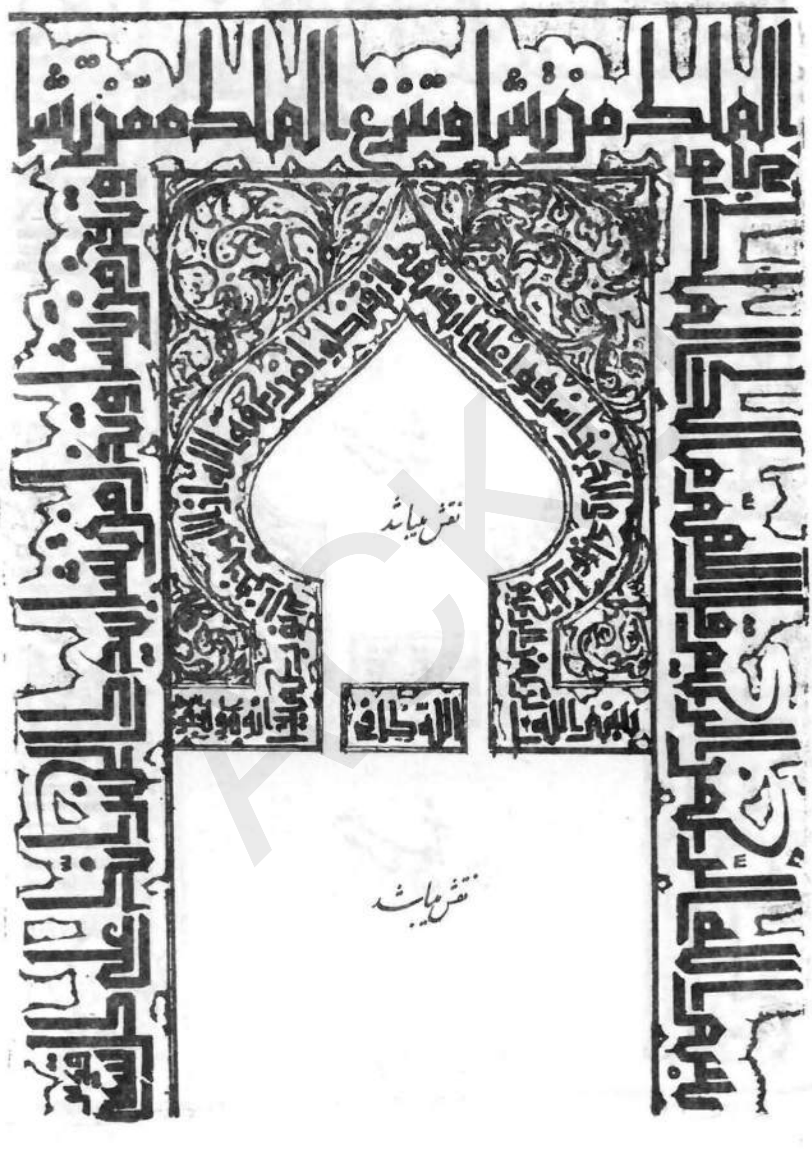

پیش روی دروازه
نقشه دایره دوم بهمان خط مرقومه
بسم الله الرحمن الرحیم
میان دایره نقش میباشد
(ص ۲۲)

چهار محراب بر چهار طرف مرتبه که بزمین متصل است میباشد نقشه آنها چنین است
نقشه محراب پیش روی دروازه
نقش سیاه
(ص ۲۲)

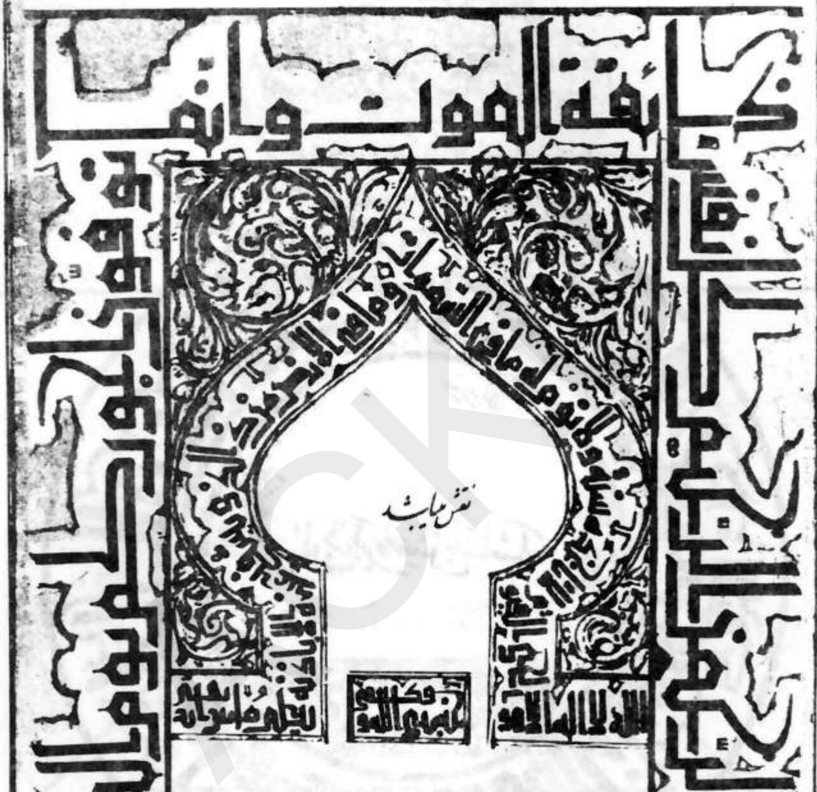
محراب دوّم (ص ۲۲)

محراب سیم (ص ۲۲)

محراب چهارم (ص ۲۲)

بر لوح بالای مهر نقشهٔ دو دایره بطرف بالا و پایان کنده بود و بخط کوفی دور هر دایره آیات بود

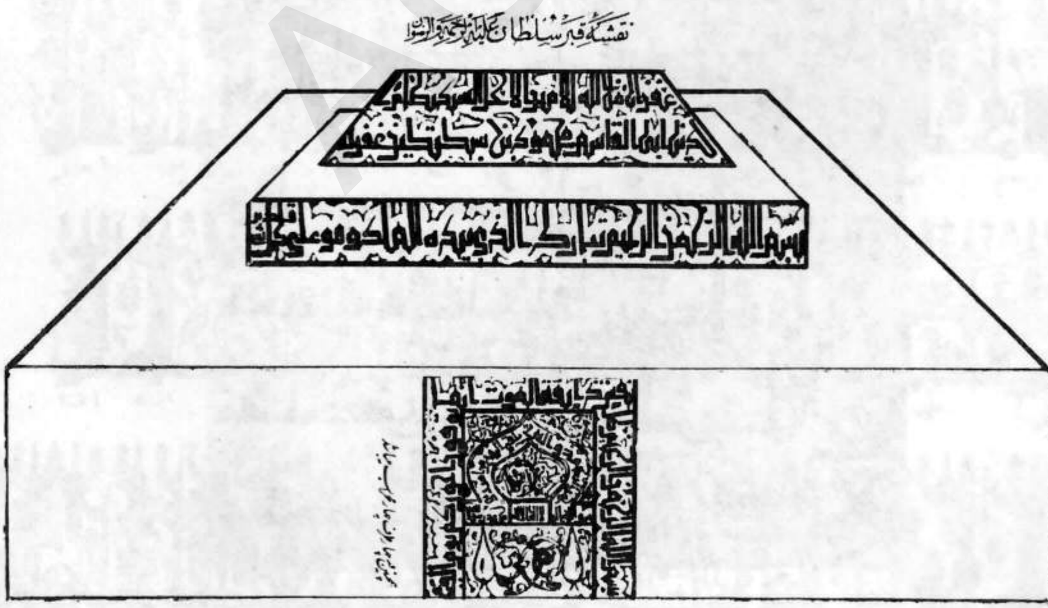
نقشهٔ دایرهٔ اول بهمان خط مرقوم

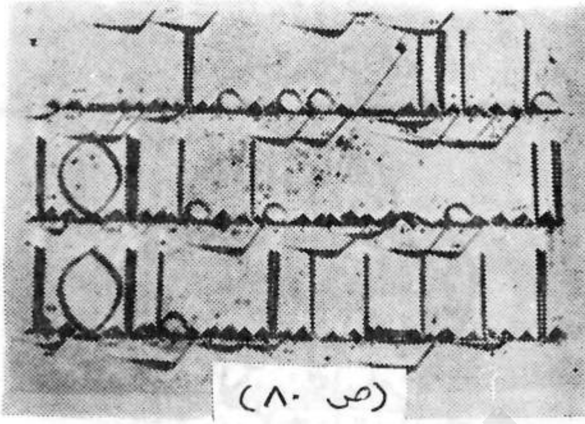
(ص ۲۲)

(ص ۲۲)

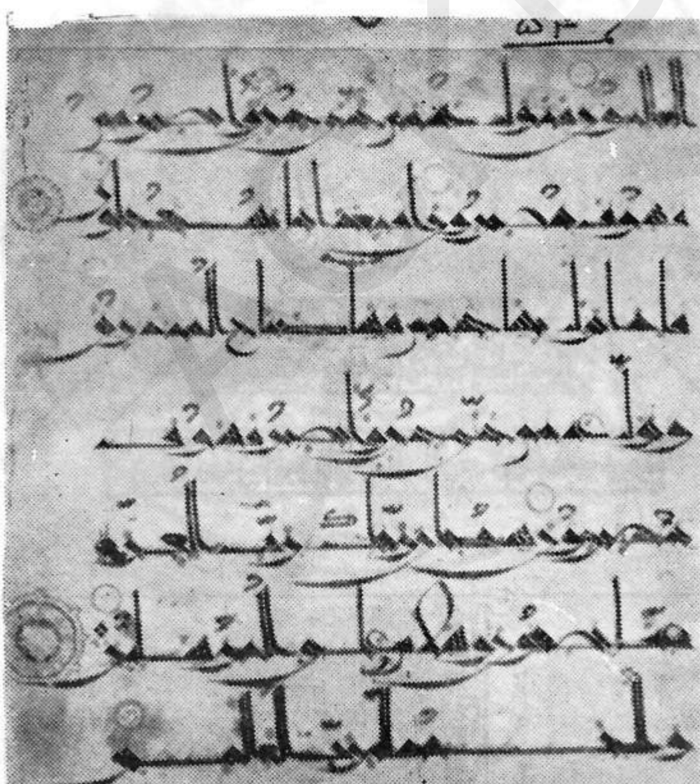

(ص ۲۲)

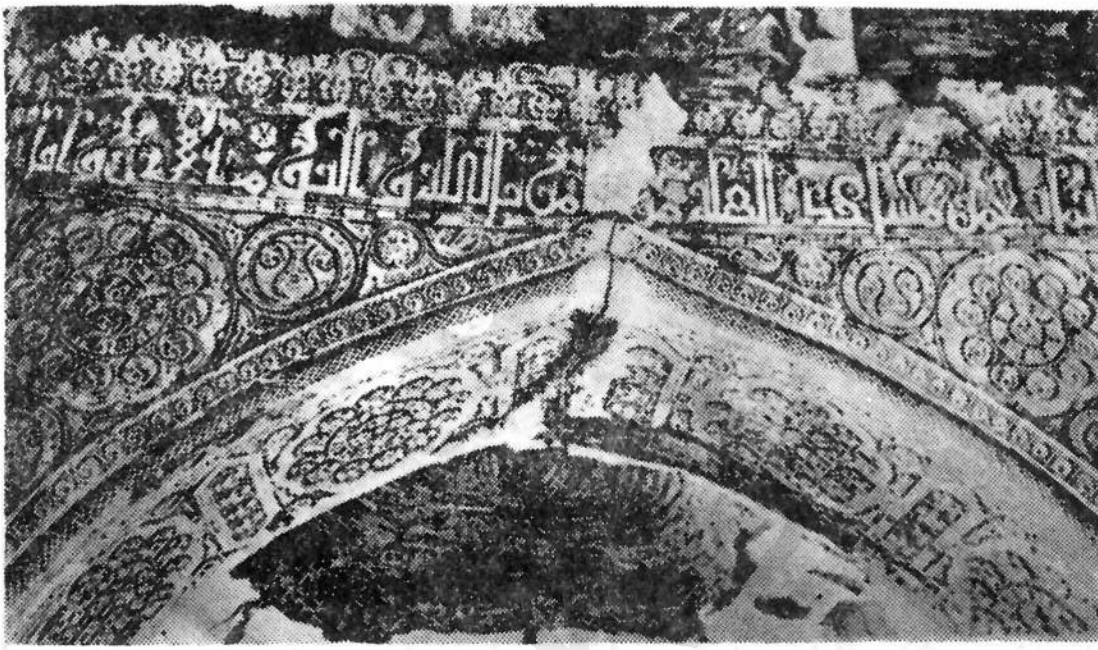
خط پیر آموز کتاب صفات الشیعه نوشتهٔ ۳۹۱ قمری

(ص ۸۰)

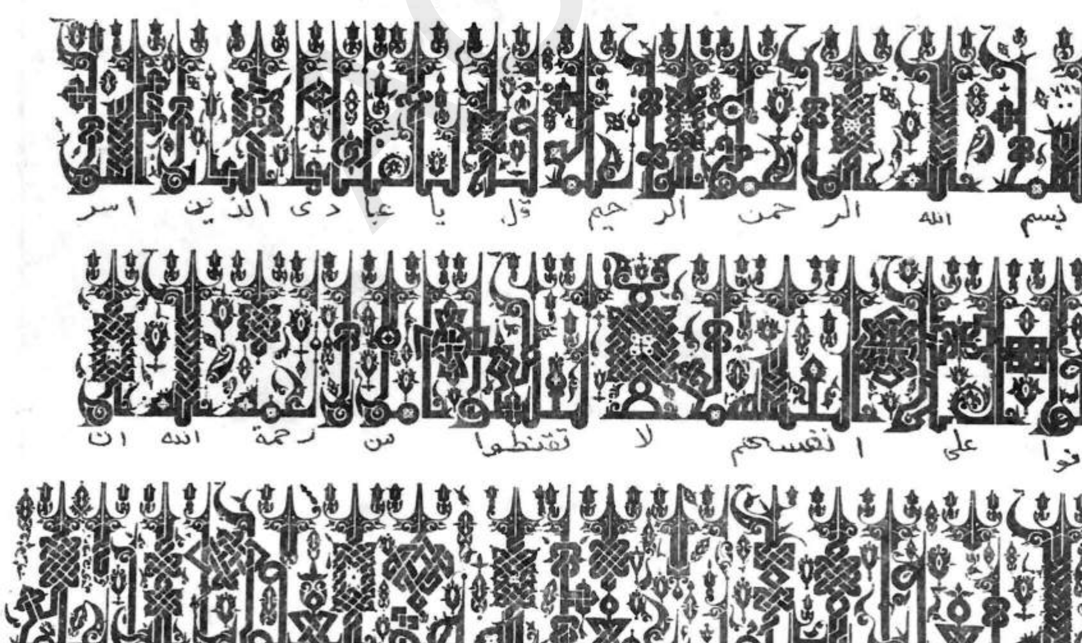
قرآن عظیم به خط پیر آموز قرن ۴ هـ در مشهد رضوی

(ص ۸۰)

نمونهٔ خط کوفی مسجد نایین ۳۵۰ ه

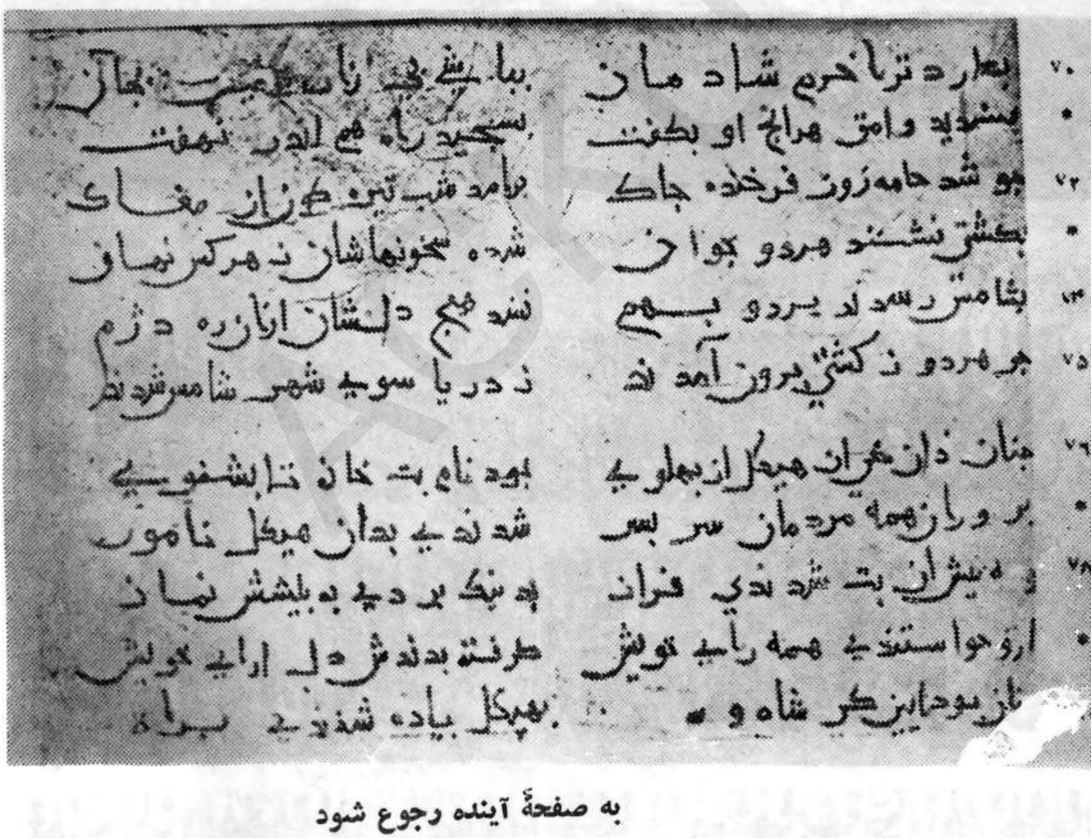
(ص ۲۲)

خط کوفی تزئینی مقبرهٔ پیر علمدار ۴۱۸ ق

(ص ۲۱ — ۷۹)

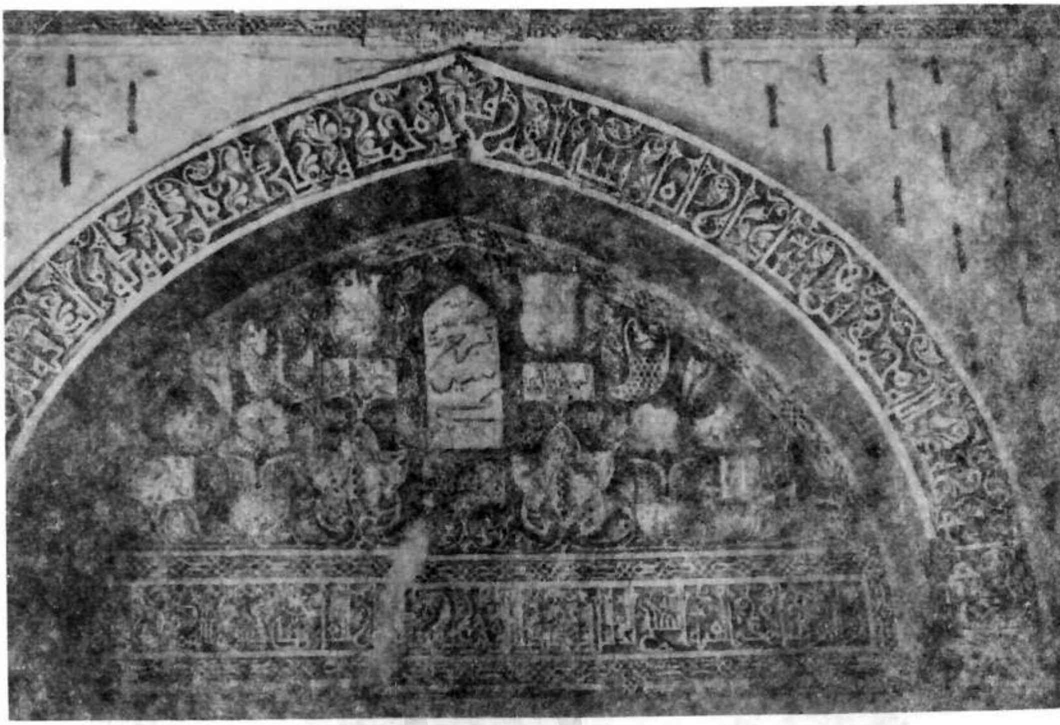
نیم صفحه از کتاب خطی وامق‌وعذرای عنصری (متوفا ٤٤١ ﻫ) که
یك نسخهٔ ناقص‌آن‌دارای ٣٥٣ بیت‌در سکـهرسنده بـدست آمـده و
تاریخ نو شتن آن بین ٤٠٠ ـ ٥٠٠ﻫ تخمین می شود . این کتاب خطی
پیش از ٥٢٦ ﻫ در ملك سری زکی‌بن محمد بن علی عبد الحمید بامیانی
بود (طبع لاهور ١٩٦٧م به‌ترتیب‌وحواشی دکتر محمد شفیع مرحوم)
(ص ٨٦)

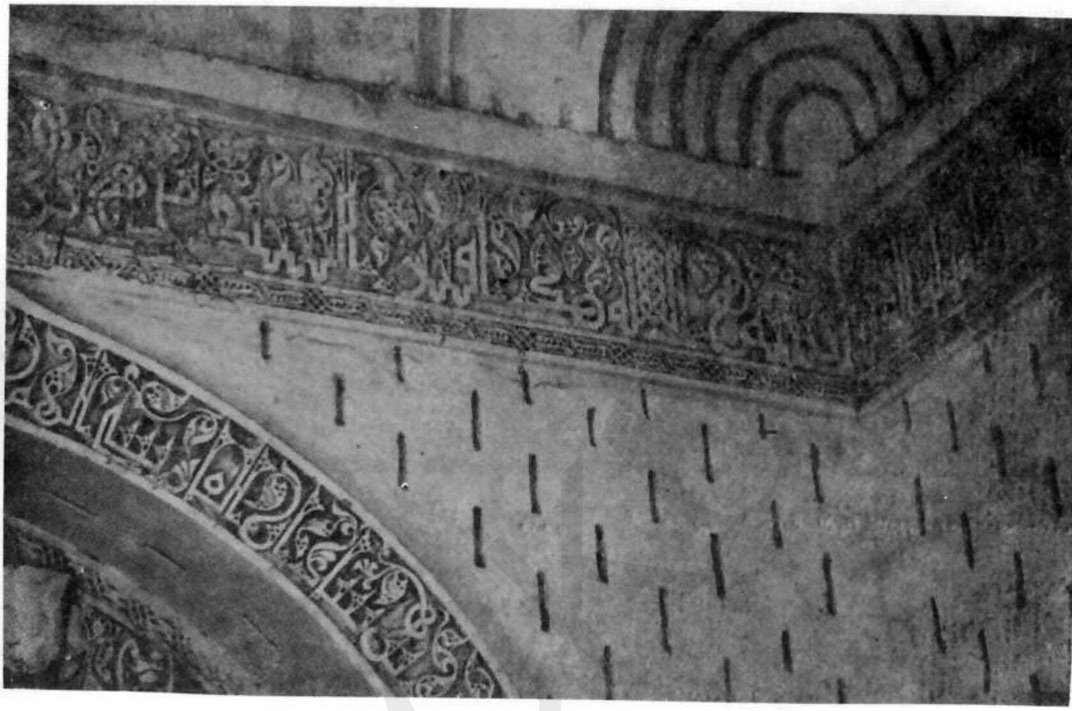
به صفحهٔ آینده رجوع شود

بـدارد تـرا خـرم (و) شادمان   بیا شی بـی آزا د و ایـمن بجان
پسند یـد وا مق هر انچ او بگفت   بسنجید را ه هـم انـدر نهفـت
چو شد جامه روز فر خنده چا ك   برا مد شب تیره گون از مغا ك
بکشتی نشستند هر دو جـوا ن   شده سخو نهاشان زهرکس نهان
بشا مس ر سید ند هر دو بـهم   نشد هیچ د لشان تلذان ره د ژ م
چون هردوز کشتی برون آمدند   ز دریا سوی شهر شامس شد ند
چنان دان کی آن هیکل‌از پهلوی   بـود نـام بت خانه تا بشنو ی
برو زان همه مر دمان سر بسر   شدندی بدان هیـکل نـا مـو ر
همه پیش آن بت شدندی فر ا ز   بـد(و) نیک‌بردی بـه‌پیشش نماز
ازو خوا ستندی همه رای خو یشر   گرفته بد ند ش دل آرای خویش
چنان بود آیین کی شاه و سپـاه   بهیکل پیا ده شد ندی بـر ا ه

نمبر ۷۳

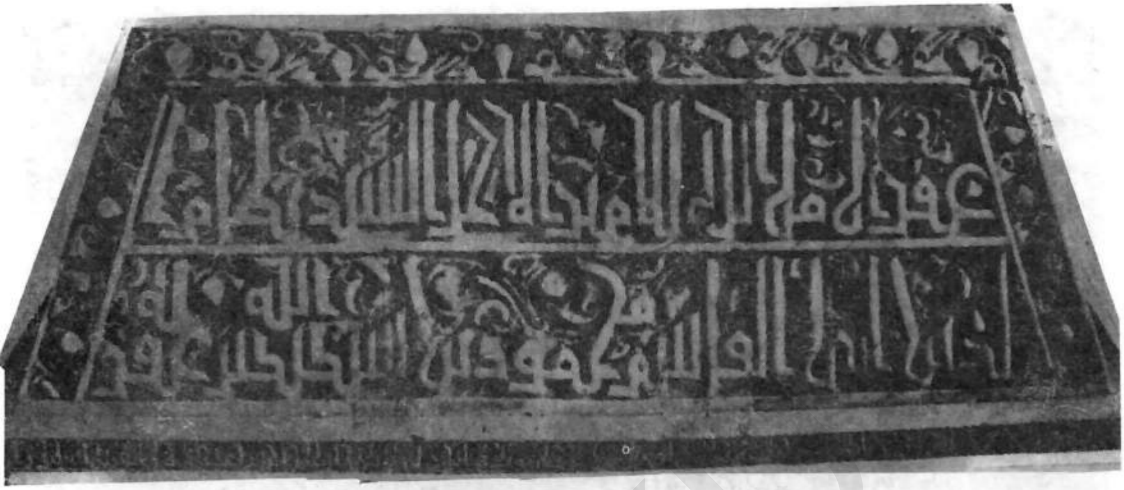
طاق مرقد سید یحیی در سر پل جوزجان افغانستان (حدود ۴۳۰ ق)کتابه‌بالا :
. . . هذه‌القبه ابوعبدالله محمدبن شادان الفارسی الهم . . . ومحمدوعلی‌اغفرله ولوالدیه یا ارحم الراحمین (ص ۲۲، ۸۳)
کتابه‌پایین: ممالمربناً هذه القبة الشیخ الجلیل ابو عبدالله محمدبن‌شا (دا)ن‌الفارسی حشره‌الله مع محمد واهل بیته.

دو کتابهٔ دیگر از همین بناء مرقد سید یحیی در جوزجان :

بسم‌الله هذا قبرالسید یحیی بن زید بن علی بن الحسین بن علی بن ابی‌طالب رضوان‌الله علیه . قتل بارغوی یوم‌الجمعه شهر شعبان سنه خمس و عشرین و مائه . قتله‌سلم بن احوز فی ولایة نصربن‌سیارفی‌ایام الولیدبن یزید لعنهم الله .مهاجرا علی یدی ابی حمزه‌احمدبن محمد غفرالله له ولوالدیه .

(ص ۲۲، ۸۳)

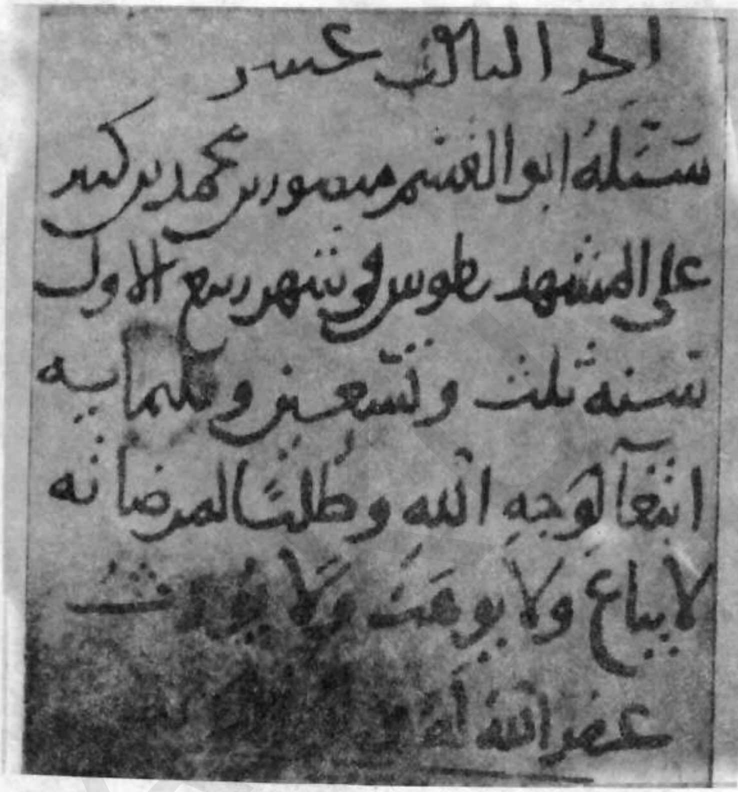
کتابهٔ مرقد سلطان محمود در غزنه غفرانا " من اللهللامیرالاجل السیدنظامالدین ابیالقاسم محمود بن سبکتگین غفرله

(ص ۲۲)

نستعلیق جلی حسن شاملو ۱۰۴۹ ق بر مزار خواجهعبدالله انصاری هرات

(ص ۲۰۱)

صفحهٔ آخر قرآن عظیم بخط ابوالقاسم منصورهروی وزیرسلطان محمود ، نوشتهٔ ۳۹۳ھ
در آستان رضوی مشهد (از گنجینهٔ قرآن)

(مربوط ص ۸۰)

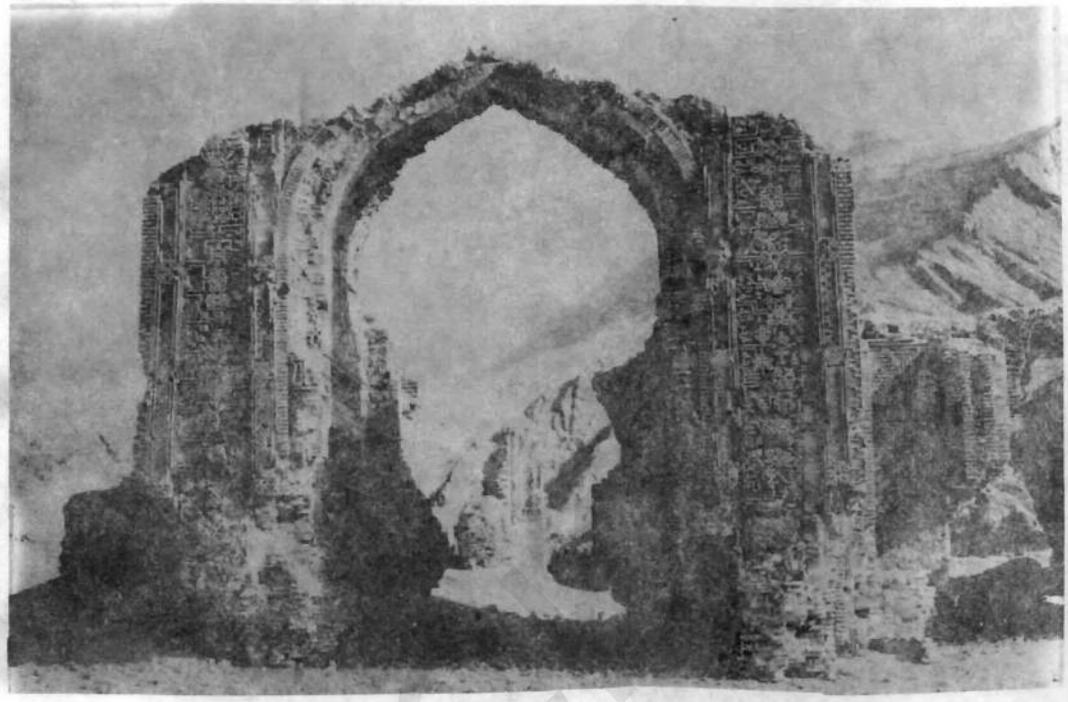
یکی از اوراق مانوی

(ص ۱۰، ۷۹)

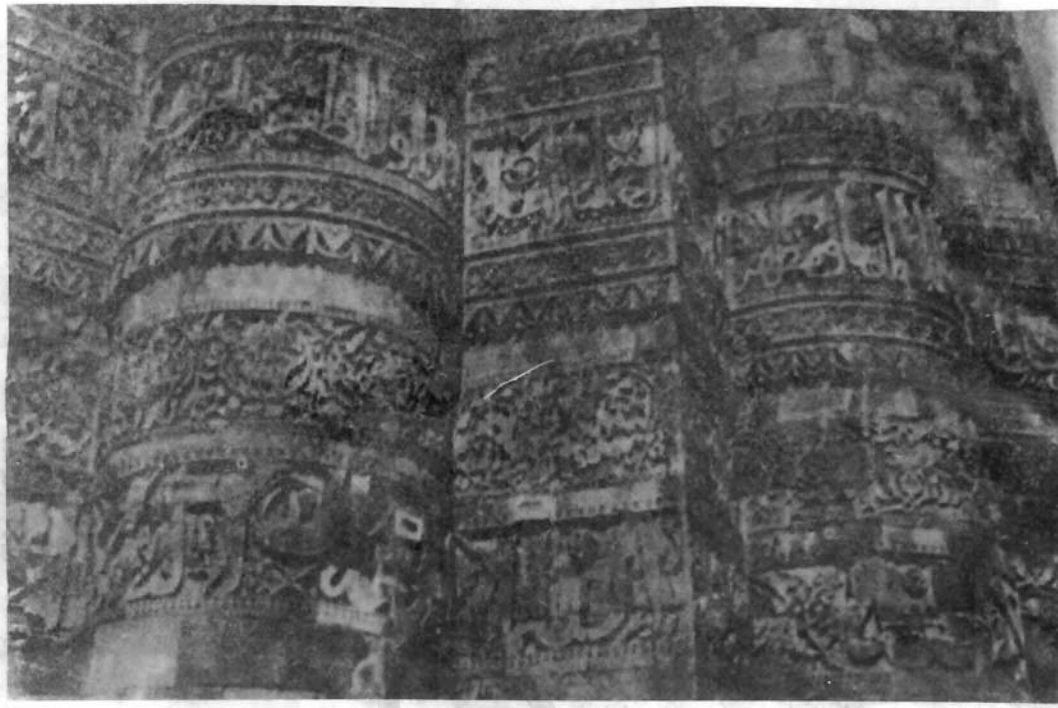
صفحهٔ قرآن عظیم بخط ابراهیم سلطان بن شاهرخ ۸۲۷ هـ در مشهد رضوی
(از گنجینهٔ قرآن)

(ص ۹۳۸)

مدرسه شاه مشهدجوند باد غیس امروزی با خطوط کوفی ، نسخی ،ثلث ، که‌دررمضان ۵۷۱ ق عصرسلطان‌غیاث‌الدین غوری‌بانو عالمه‌عالیه‌ساخته ونام معمارآن‌محمداست . غالبا "از بقایای یکی از شهرهای غرجستان یا مرورود باشد .

(ص ۲۲، ۸۳)

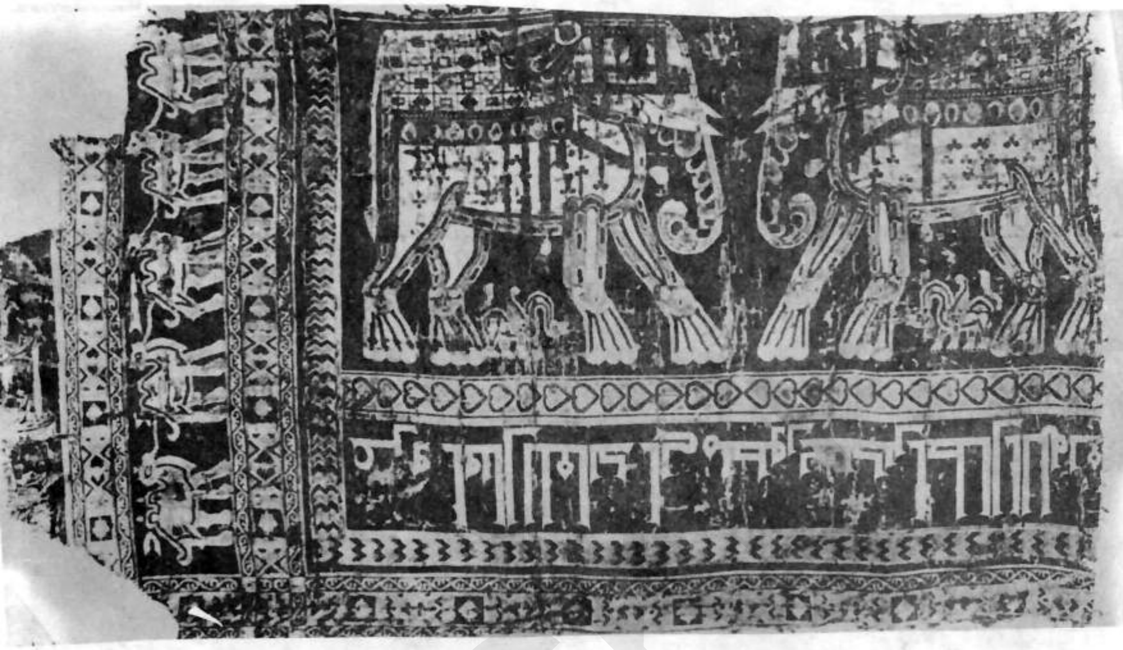
خطوط و نقاشی قطب منار دهلی بنا کردهٔ سلطان قطب الدین ایبک جانشین سلطان معزالدین محمد غوری ، در سنه ۵۹۶ ق

(ص ۶۷)

کتیبهٔ قبر یوسف بن کبیر در باکو ۵۵۷ ق (از مسلم کالگرافی)

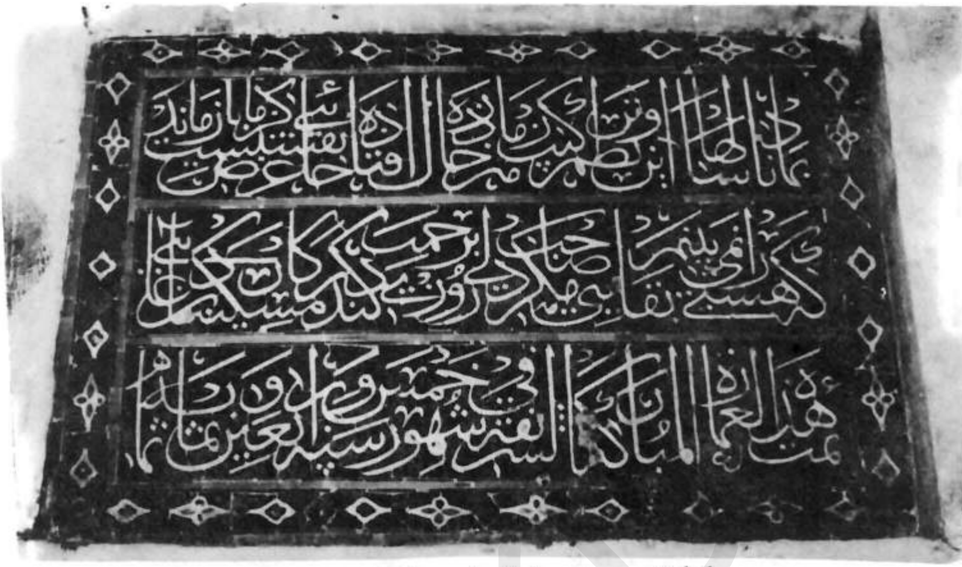
(ص ۸۹)

پارچه ابریشمی‌موزه لوور پاریس حدود ۳۵۹ ق ۹۶۰م
(ص ۷۷)

بقایای نقوش و خط بریکی از دیوارهای لشکر گاه بست
(ص ۲۴، ۸۳)

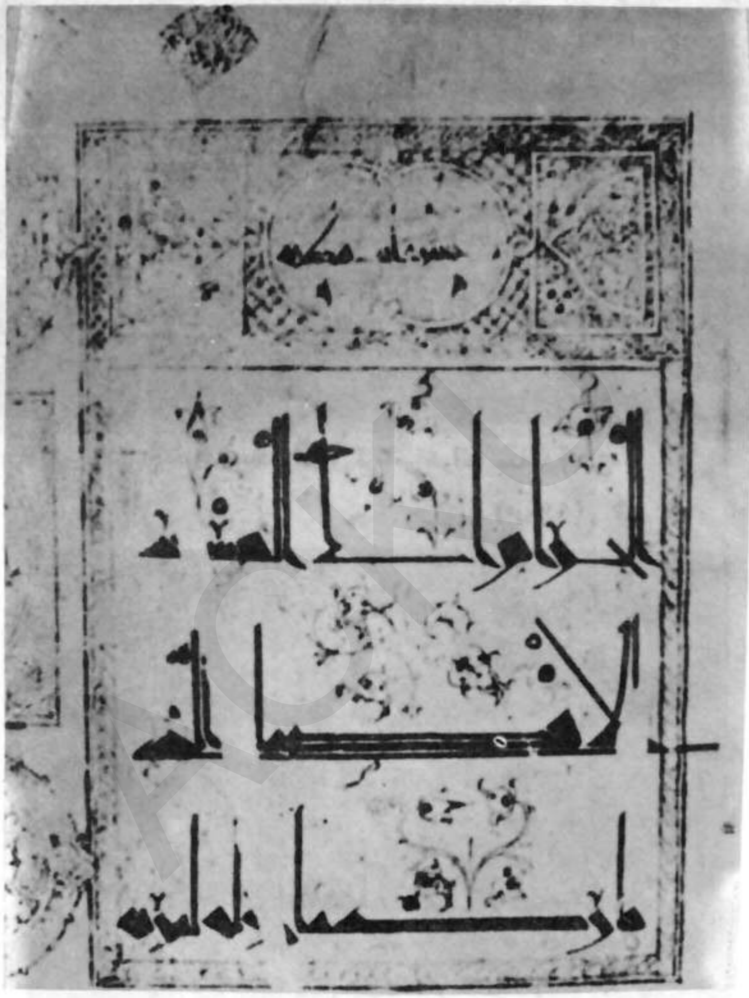
کتابهٔ مسجد حوض کرباس هرات سنه ۸۴۵ ق

(ص ۹۶)

قرآن شریف بخط عثمان وراق غزنوی ۴۶۶ هـ در آستان رضوی مشهد (ازگنجینهٔ قرآن)

(ص ۲۰، ۲۱)

صفحهٔ قرآن عظیم بخط ابوبکربن احمد غزنوی ۵۶۶ هـ موزهٔ مصر (ازسروی‌هنرپرشیا)
(ص ۲۰)

نوشتهٔ مسجد الرشید بن محمد در باکو ۴۷۱ ق (از مسلم کالگرافی)

(ص ۸۹)

صفحه اول کتاب الابنیه ۴۴۷ هـ

(ص ۷۹، ۸۵)

منابع تاریخ هنر

هنر عهد تیموریان و متفرعات آن